ДОКЛАДЪ

до

НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО

ФЕРДИНАНДЪ I

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

ПО СЛУЧАЙ 25-ГОДИШНИНАТА
ОТЪ ВЪЗШЕСТВИЕТО МУ НА
БЪЛГАРСКИЯ ПРѢСТОЛЪ

1887—1912

отъ

МИНИСТЕРСКИЯ СЪВѢТЪ

ДОКЛАДЪ

до

НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО

ФЕРДИНАНДЪ I

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

ПО СЛУЧАЙ 25-ГОДИШНИНАТА
ОТЪ ВЪЗШЕСТВИЕТО МУ НА
БЪЛГАРСКИЯ ПРѢСТОЛЪ

1887—1912

отъ

МИНИСТЕРСКИЯ СЪВѢТЪ

ФЕРДИНАНДЪ I, ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

ДОКЛАДЪ

до

НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО

ФЕРДИНАНДЪ I

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

ПО СЛУЧАЙ 25-ГОДИШНИНАТА
ОТЪ ВЪЗШЕСТВИЕТО МУ НА
БЪЛГАРСКИЯ ПРѢСТОЛЪ

1887—1912

отъ

МИНИСТЕРСКИЯ СЪВѢТЪ

1887–1912

Господарю,

Министерскиятъ Съвѣтъ се смѣта за най-щастливъ, че нему се пада високата честь да поздрави Ваше Величество отъ името на народа по случай 25-годишнината отъ възшествието Ви на Българския прѣстолъ и да стане тълкуватель на ония чувства на национална гордость и обичь къмъ особата на Ваше Величество, които вълнуватъ въ тоя моментъ всѣко истинско българско сърдце.

Ваше Величество,

Прѣди 25 години Вие поехте върховното ржководство на страната въ такова врѣме, когато отечеството ни прѣдставляваше една незакрѣпнала, люшкана отъ вжтрѣшни бури и застрашена отъ външни опасности държава; когато у насъ малко можеше да се говори за условия благоприятни да се издигне нѣщо здраво и трайно върху едва що положенитѣ основи на държавното ни устройство.

И наистина, побѣдоносното оржжие на братския намъ руски народъ бѣ сломило вѣковнитѣ робски вериги; свободата бѣ огрѣяла върховетѣ на балкана и повикала бъл-

гарския народъ къмъ новъ политически животъ. Настанало бѣ врѣме на творчество, въ което трѣбваше да се прояви геният на българина. Задачата бѣ една отъ най-мжчнитѣ: трѣбваше да се създаде всичко изведнажъ; касаеше се да насади въ една земя, разорена отъ петстотинъ годишното иго, всичко, което другитѣ народи сж събирали, придобивали и усъвършенствували въ течение на вѣкове и слѣдъ упорити борби. Българскиятъ народъ имаше вѣра въ себе си и заработи съ енергията и постоянството на единъ младъ и неопитенъ юноша.

Но въ това именно врѣме, когато България още не бѣше празднувала първата десетгодишнина отъ избавлението си отъ чуждото иго, още не бѣше се нарадвала на свободата, още търсѣше правия пжть, по който да тръгне, тя бѣ подложена на тежки изпитания. Нейниятъ опитъ да постигне на 6 септември 1885 година единъ отъ завѣтнитѣ си идеали, се посрѣщна враждебно, и народътъ бѣ принуденъ съ гърдитѣ си да образува щитъ на отечеството и да извоюва и запечати съединението съ кръвьта на българския войникъ. Една година слѣдъ това послѣдва прѣвратътъ отъ 9 августъ 1886 година, който постави отечеството ни на прага на пропастьта. Но геният на България бдѣше надъ нея. Народътъ се стрѣсна и прѣдложи Вамъ овдовѣлата българска корона. Тъкмо тогава, когато свѣтътъ гледаше съ безпокойствие на това, що ставаше въ България, когато нашитѣ неприятели ликуваха отъ радость, а нашитѣ приятели се отчайваха, че ще намѣримъ въ себе си достатъчно мждрость и патриотизъмъ, за да туримъ край на ненормалното положение, когато на нашето отечество се гледаше като на гнѣздо на безумни междуособици, а на народа ни — като на недостоенъ да се самоуправлява, Ваше Величество отговорихте благосклонно на позива на България, протѣгнахте ѝ ржка и на 2 августъ 1887 година се възкачихте на разклатения тогава прѣстолъ на българскитѣ царе.

Царю,

Условията, при които поехте въ ржцѣтѣ си сждбинитѣ на България, бѣха едни отъ най-неблагоприятнитѣ: Високата Порта и Великитѣ Сили, въ това число и нашата Освободителка, не утвърдиха избора на Търновското Велико Народно Събрание; вжтрѣ въ страната духоветѣ бѣха още възбудени, намираха се още подъ силното влияние на прѣживената бурна епоха; духовниятъ и културенъ подемъ, който току-що бѣ започналъ, лежеше въ застой; съ една дума животътъ на млада България бѣ застаналъ въ всѣко отношение на кръстопжть. И ако днесъ всичко това се вижда, дори и на насъ, живитѣ свидѣтели, като сънь; ако днесъ България се радва не вече на единъ Князъ, признатъ отъ всички Велики Сили, а на единъ Царь на Българитѣ, приеманъ на всѣкждѣ съ най-голѣми почести; ако днесъ България се цѣни като пазителка на мира на Балканитѣ и ако нейниятъ прогресъ въ всѣко отношение се сочи като безподобно явление въ историята на народитѣ, то голѣма часть отъ постигнатото въ единъ 25-годишенъ периодъ се дължи Вамъ, на тежката жъртва, дадена отъ Васъ при историческия актъ отъ 2 февруари 1896, на Вашата мждрость и на Вашия тактъ да направлявате съ желѣзна воля и дълбока прозорливость сждбинитѣ на щастлива България.

Ваше Величество схванахте още отъ самото начало, че за да може страната да напрѣдне и да се развие до положението на една културна държава, потрѣбно е прѣди всичко миръ и вжтрѣшно спокойствие. Паметни сж Вашитѣ думи, изказани още прѣди да стжпите на българска земя и прѣди да приемете поканата на българския народъ: «Ако провидѣнието ме е прѣдопрѣдѣлило да бжда повиканъ за князъ на България, най-главната ми грижа ще бжде да дамъ на страната миръ, понеже нейното развитие и прѣуспѣването на нейнитѣ интереси

е възможно само чрѣзъ мирна работа, необезпокоявана отъ външни заплетни. Културната мисия, която има да извърши всѣкой, сѣдещъ на българския прѣстолъ князъ, може да се постигне само въ мирно врѣме». Съ това «вѣрую» Вий дойдохте като миротворецъ въ България и останахте вѣренъ на него ето вече цѣли 25 години. Резултатитѣ, съ които сега се гордѣе отечеството ни, показватъ, колко дълбоко е вникналъ Вашиятъ погледъ и колко цѣнни сж Вашитѣ трудове за запазване на външния миръ и за въдворяване редъ и спокойствие въ страната.

Ржководена така мждро отъ Ваше Величество, България скоро се съвзѣ и тръгна съ бързи крачки изъ пжтя на прогреса. Надареният съ високъ патриотизъмъ, търпѣние и природна схватливость българския войникъ бѣ тъй умѣло приготвенъ, че ние се слобихме съ една вѣрна на трона и на отечеството армия, която съ своята бойна подготовка е най-сигурната гаранция за мира на Балканитѣ. Пословичното ученолюбие на българина се задоволи, като въ всѣки градъ, въ всѣко село се отвориха храмове на просвѣтата, които пръскатъ обилна свѣтлина по цѣлата страна. Вмѣсто грубитѣ нрави и егоистичнитѣ подбуждения, остатъци отъ робството, днесъ чувството за право и редъ, за справедливость и законность прониква все по-дълбоко както въ частния, тъй и въ обществения животъ; днесъ всѣкой поредъченъ гражданинъ е еднакво стражъ на личнитѣ си, на чуждитѣ и на общественитѣ блага. Въ икономическо отношение се направи една смѣла крачка напрѣдъ: създадоха се нови източници за народното благосъстояние, гарантираха се търговскитѣ отношения между гражданитѣ, страната се кръстоса съ желѣзнопжтни линии и удобни шосета, постави се началото на единъ търговски флотъ, запазиха и подложиха се на рационална експлоатация природнитѣ богатства на България, подкрѣпиха се занаятитѣ и индустрията и имъ

се създадоха условия за едно правилно развитие. Не се забрави и народното здраве, като се прѣдприеха редъ мѣрки за избѣгване на заболѣванията и като се построиха болници и санаториуми, дѣто страждущитѣ могатъ да намѣрятъ облекчение.

Тоя всестраненъ напрѣдъкъ, изложенъ подробно въ доклада, който Министерскиятъ Съвѣтъ има честьта да Ви прѣдстави, не остана незабѣлѣзанъ и отъ външния свѣтъ. Недовѣрието къмъ България и къмъ нейния върховенъ вождъ започна да се замѣства день изъ день съ нескриваеми симпатии. Дълбоко убѣденъ въ нуждата отъ тая щастлива промѣна, Ваше Величество поведохте България къмъ мирни завоевания и, когато интереситѣ на отечеството поискаха отъ Васъ споменатата вече тежка жертва, първородниятъ Ви синъ, надеждата на България, да мине въ лоното на народната православна църква, Вие не се поколебахте да я дадете, като поставихте благото на отечеството по-горѣ отъ всичко въ свѣта.

Ваше Величество,

Сега, когато по една общонародна традиция хвърляме общъ погледъ върху извършеното прѣзъ течение на 25 години, когато сме длъжни да констатираме, че отъ това врѣме на трескава дѣятелность не е изгубена нито една минута, не е направена напусто нито една крачка, когато името българинъ е вече гордость, Министерскиятъ Съвѣтъ намира, че не може да Ви изкаже народната признателность по-добрѣ, освѣнъ като поднесе на Ваше Величество за извършеното прѣзъ тоя периодъ настоящия докладъ, дѣто съ факти и данни е запечатано това, което всички виждаме, което всички чувствуваме и което е залогъ, че съ вѣрность, постоянство и съединени сили ще може да се постигне завѣтниятъ идеалъ на България.

Отъ Министерския Съвѣтъ.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ВЪНШНИТѢ РАБОТИ

И НА ИЗПОВѢДАНИЯТА

Върховенъ прѣдставитель на България въ сношенията ѝ съ външния свѣтъ, Ваше Величество познава дѣйностьта на Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията, повикано да сътрудничи въ важната и деликатна задача, възложена Вамъ отъ основния законъ. Честуването 25-годишнината отъ възшествието Ви на българския прѣстолъ дава само отраденъ поводъ, наравно съ другитѣ министерства, и онова на външнитѣ работи и изповѣданията да приповтори по-крупнитѣ прояви въ тая си сътрудническа дѣйность — ржководенето външната политика въ международно-икономическитѣ сношения на царството и грижата да бди за добрия вървежъ на изповѣднитѣ работи въ страната.

Историята ще оцѣни по-подробно и по-добрѣ резултатитѣ на тази дѣйность. Задача на настоящето изложение е да отбѣлѣжи по-важнитѣ събития, станали прѣзъ врѣме на 25-годишното Ви честито царуване въ двоякото направление, къмъ което усилията на Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията сж били насочени, а именно: 1) въ политическо и международно-икономическо и 2) въ църковно-гражданско и изповѣдно-административно отношение.

I. ПОЛИТИЧЕСКА И МЕЖДУНАРОДНО-ИКОНОМИЧЕСКА ДѢЙНОСТЬ.

Нещастната междубратска война и опаснитѣ послѣдствия отъ лишаването страната отъ първия ѝ държавенъ глава бѣха

възпрѣли първоначалното успѣшно развитие на току що създадена България. Качествата и добродѣтелитѣ на българския народъ, който, отъ самото му повикване на свободенъ политически животъ, естествено бѣ да се покаже буенъ и нетърпеливъ, бѣха забравени. Общитѣ симпатии, на които бѣ първоначално прѣдметъ възроденото ни отечество, му бѣха отчуждени.

Такова бѣше въ общи черти положението при възшествието на Ваше Величество на българския прѣстолъ. Съ свързването сждбинитѣ Ви съ ония на българския народъ, трѣбваше да се започне всичко наново, съ дълбока вѣра въ провидѣнието, че добритѣ усилия въ това направление нѣма да останатъ невъзнаградени. Спечелване на изгубенитѣ симпатии за България и новоизбрания ѝ владѣтель — това бѣха първитѣ главни грижи, характеризиращи началото на царуването Ви въ политическо отношение.

Настжпилиятъ скоро слѣдъ паметната дата 2 августъ 1887 г. общъ подемъ на страната и затихването на разгорещенитѣ вжтрѣшно-политически страсти, способствуваха за постепенното възвръщане на тия симпатии. Постигнатото примирение на млада България съ великата си освободителка — Русия, слѣдъ което послѣдва припознаването на Ваше Величество отъ всички велики сили, тури край на смжтното положение на страната и начало на нормални политически сношения.

За уякчаване на тия сношения, сжществуващитѣ отъ 1879 г. три дипломатически прѣдставителства на България — въ Цариградъ, Букурещъ и Бѣлградъ, прѣзъ 1896 г. се удвоиха, а до 1904 г. страната вече имаше свои прѣдставители въ всички столици на великитѣ сили: Петербургъ, Виена, Парижъ, Лондонъ, Римъ и Берлинъ, както и въ Атина и Цетина — столицитѣ на съсѣднитѣ балкански държави.

Заедно съ установенитѣ по тоя начинъ непосрѣдственни политически сношения, показаниятъ отъ България прогресъ обезличи сюзеренството на Турция: наравно съ участието на България почти въ всички международни икономическо-културни актове, тя бѣ приета и за равенъ и пълноправенъ членъ въ нѣкои политически конференции, между които достойно за отбѣлѣзване

е участието на България прѣзъ 1903 и 1907 г. въ великата всесвѣтска конференция на мира въ Хага.

Безпорно, първитѣ договори на България съ чуждитѣ държави сж отъ характеръ икономическо-търговски и финансовъ; обаче самото извоюване правото на подобни договори не закжснѣ да ѝ осигори и сключването на чисто политически договори, прѣдимно погранични съ съсѣднитѣ си държави, на първо мѣсто съ Румжния, съ която едно съглашение отъ 1902 г. урели сухопжтната граница, а единъ договоръ отъ 1908 г. опрѣдѣли наново талвега на Дунава и взаимната размѣна на прѣхвърленитѣ отъ него острови.

Все по сжщото врѣме, сждебното устройство на България начена да вдъхва довѣрие и на великитѣ сили и най-напрѣдъ чрѣзъ търговския договоръ съ Австро-Унгария отъ 1896 г., а послѣ чрѣзъ проекта отъ 1902 год. за консулска, сждебна и екстрадиционна конвенция съ сжщата монархия, се тури начало на мисъльта за вдигане капитулационния режимъ отъ младото тогава княжество.

Примѣрътъ, даденъ отъ великитѣ сили, бѣ послѣдванъ и отъ сюзеренната Турция. Тя сжщо начена да цѣни значението на България, не само като благоустроена държава, но и като политически факторъ, поради което застжпването на България за църковноправното положение и духовно-културното повдигане на сънародницитѣ ни въ турската империя, не можеше вече да остане безрезултатно.

Заедно съ това Високата Порта бѣ признала правото на България да сключва съглашения, въ които, покрай икономическото значение, не липсваха елементи на самостоятелно извоюване на политически права. Такива бѣха конвенциитѣ за желѣзно-пжтнитѣ линии Вакарелъ—Бѣлово и Бѣлово—Сарамъ-Бей, сключени прѣзъ 1892 и 1894 година и съглашението за политическитѣ бѣжанци отъ 1904 г.

Ако и сключеното прѣзъ 1900 г. и подновено прѣзъ 1907 г. търговско съглашение между княжеството и сюзеренката да има повечето характеръ на икономическо сближение, то все отвори пжть за сключване на договори съ повече политическа тенденция, като онния за уреждането атрибутитѣ на

търговскитѣ агенти, за поданството, за паспортитѣ, за екстрадицията, за линиитѣ Кюстендилъ—Куманово, Дупница—Джумая и пр., които договори, почнати отдавна, и днесь съставляватъ прѣдметъ на прѣговори между България и Турция.

Тоя редъ на нѣщата въ съсѣдната империя, съпоставенъ съ напрѣдъка на България въ всѣко отношение къмъ послѣднитѣ години на князуването на Ваше Величество, напрѣдъкъ, който постави отечеството ни на равна нога съ другитѣ държави и му извоюва правото самостоятелно да урежда сждбинитѣ си, породи идеята за една по-рационална основа на политическитѣ ни отношения съ Турция. Формалната зависимость на България не ползуваше почти въ нищо сюзеренната Турция, а способствуваше само за недоразумѣния и губене сили въ спорове за форми и пресеанси тамъ, гдѣто се налагаше повече сжщественна работа и отъ двѣтѣ страни, особно отъ страна на възмогваща се вече България.

Тенденцията, проявена слѣдъ прѣврата на 10 юлий 1908 г. отъ новитѣ управници на Турция да се третира въ единъ по-високомѣренъ духъ, княжеството, при усилията отъ негова страна да способствува за едно по-ясно разбиране, наложи най-послѣ обявяването на извоюваната вече самостоятелность на княжеството въ напълно независимо царство и туряне край на сюзеренството на Турция върху България. Основната мисъль на тая промѣна, както се каза, бѣ да се уяснятъ отношенията между двѣтѣ тъй тѣсно свързани странисъсѣдки. И твърдѣ е желателно отъ тая основна мисль да се проникнатъ всичкитѣ фактори, всичкитѣ голѣми и малки органи на властьта у нашата съсѣдка, за да може да се забрави окончателно миналото и да се тури начало на сношения, еднакво полезни и за двѣтѣ държави.

Обявяване независимостьта на България и провъзгласяването на Ваше Величество за Царь на Българитѣ не можеше, слѣдъ кратки колебания, касателно участието на бившето княжество въ материялнитѣ задължения на Турция, да не бжде признато отъ силитѣ, убѣдени отдавна въ самостоятелната дѣеспособность на българитѣ. Съ горния актъ българскиятъ народъ поднови страницитѣ на славата отъ миналата си история,

и Ваше Величество, едноврѣменно съ създаването на новата българска династия, бѣхте щастливъ да турите начало на III-то Българско Царство.

Договорнитѣ ограничения често пѫти спѫваха както въ вжтрѣшно, така и въ външно отношение свободното и самостоятелно упражняване на държавнитѣ функции, вслѣдствие на което достоинството на страната и достолѣпието ѝ бѣха поставени на незаслужени изпитания. Това не бѣ нито съотвѣтно съ съзнанието на цѣлокупната мощь на страната, нито оправдано слѣдъ единъ политически животъ отъ четвъртъ столѣтие съ усилена работа. България не можеше да търпи вече едно умаловажено международно положение. Актътъ на независимостьта заличи това неравенство, издигна страната и, като я постави на заслужено мѣсто между европейскитѣ държави, даде възможность за пълно развитие на държавния ѝ животъ и неговитѣ прояви.

Политическитѣ сношения на страната съ другитѣ държави слѣдъ това събитие почнаха да вървятъ по-леко и по-успѣшно. Веднажъ отстранени формалнитѣ прѣчки, стана по-възможно и сѫщественото разбирателство. Дипломатическитѣ и търговски прѣдставители на България, възведени въ пълномощни министри и консули, вече не зависѣха отъ врѣменни и свързани съ разположението на тая или оная държава норми, а бѣха обусловени съ общитѣ въ случаитѣ международни принципи. Третиранитѣ договори, продължени поради политическото имъ значение, незабавно бѣха приключени и, като чисто политически, не можаха освѣнъ да иматъ за краенъ резултатъ прѣмахването на послѣднитѣ слѣди отъ задълженията ни като васална държава, — влигането на капитулациитѣ.

Отъ сключенитѣ слѣдъ обявяването независимостьта конвенции и договори заслужаватъ да бѫдатъ отбѣлѣзани слѣднитѣ: протоколъ за припознаване независимостьта и съглашение за откупуване източнитѣ желѣзници въ българска територия отъ 1909 г.; врѣменна конвенция за търговия и мореплаване съ Турция отъ 1911 г.; конвенция за 82-милионния 4½% руски заемъ отъ 1909 г.; конвенция за окупационния дългъ на Източна Румелия отъ 6 февруарий 1912 г.; консулски дого-

вори съ Русия, за прѣдаване и правна защита отъ 1911 г.; договори за екстрадиция, сждебна помощь, консулски договоръ и за установяване (établissement) съ Франция отъ 1911 г.; консулски договори за прѣдаване и за правна защита съ Германия отъ 1911 г.; консулски договори за прѣдаване и за правна защита съ Австро-Унгария отъ 1911 г., а тъй сжщо и търговски договоръ съ нея отъ февруарий 1912 г.

България, призната за равноправенъ членъ на европейското и всесвѣтско сѣмейство отъ господарства, бѣ честита да отпразднува не отколѣ и пълнолѣтието на наслѣдника на възродения си прѣстолъ. Въвеждането на българския прѣстолонаслѣдникъ въ общо царствената фамилия се отпразднува по начинъ, който доказа, че новото царство се радва на симпатиитѣ на цѣла Европа, както и че успѣхътъ му се слѣди съ не по-малка симпатия отъ близкитѣ съсѣди, които въ това тържество бѣха прѣдставени отъ самитѣ си прѣстолонаслѣдници. Радва се и България, която днесъ, при честуване четвъртъ вѣковното водене на сждбинитѣ ѝ отъ Ваше Величество, е осигурена съ обичанъ и многообѣщаващъ пълновъзрастенъ прѣстолонаслѣдникъ.

Паралелно съ политическата си дѣйность, Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията е положило не малко грижа и въ международно-икономическо отношение. Самостоятелностьта на царството, може да се каже, почва отъ датата, когато то извоюва своя самостоятелна икономическа политика.

Търговскитѣ договори, сключени отъ Турция съ чуждитѣ държави прѣди нашето освобождение, по силата на Берлинския договоръ, бѣха задължителни и за княжеството. Съ уреждане на търговско-митническитѣ си институти, България можа на 14 декемврий 1889 г. за първъ пжть да сключи самостоятелна врѣменна ad valorem митническа спогодба съ Англия, въз основа на която спогодба внасянитѣ въ България английски произведения подлежаха да се облагатъ съ 8 ½ % мито. Сжщиятъ принципъ и мито бѣха възприети отъ Германия, Франция, Австро-Унгария, Италия и Румжния.

Прѣзъ 1895 г. силитѣ се съгласиха да бжде продължентъ тоя режимъ още за една година, при увеличение иносното мито

отъ 8½% на 10½%, а слѣдъ изтичането на тоя срокъ, България вече сключи редовни ad valorem търговски договори съ Австро-Унгария, Сърбия, Франция, Русия, Англия и Италия.

Вслѣдствие на голѣмитѣ материални жертви, направени за повдигане и насърдчение на мѣстната индустрия, и слѣдъ проучването икономическо-търговското положение на нѣкои отъ съсѣднитѣ намъ държави, както и началата, върху които слѣдва да бжде поставена въ бждаще стопанската ни политика, се изработи специфичната за страната ни митничека тарифа, която да служи за база при сключването на бждащитѣ търговски договори.

Казаната обща митническа тарифа, която създаде основитѣ на трайното и всестранно икономическо развитие на България, влѣзе въ сила съ закона отъ 21 декемврий 1904 г., а Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията си наложи грижата да я прокара прѣдъ заинтересованитѣ сили. Постжкитѣ на министерството въ това направление се започнаха прѣзъ 1904 г., и поканата му въ случая се възприе почти отъ всички сили. Първъ формаленъ търговско-мореплавателенъ договоръ се сключи съ Русия въ 1905 г., който бѣ послѣдванъ отъ подобни, сключени съ Германия, Англия, Франция, Италия и Белгия. Останалитѣ държави, съ които по една или друга причина, не бѣ сключенъ договоръ, възприеха, чрѣзъ размѣнение на ноти, общо установената клауза на най-облагоприятствуваната нация.

Прѣговоритѣ съ Австро-Унгария за окончателенъ търговски договоръ закъснѣха — отъ една страна — поради нуждата едноврѣменно съ него да бждатъ приключени и конвенциитѣ отъ политическо естество, за които се спомена по-горѣ, а — отъ друга — да се признае България за напълно организирана страна и съ сигурна своя санитарна служба, та да добие право за вносъ на свой добитъкъ въ двойствената монархия.

Обявяването на независимостьта не закъснѣ да уравни несгодитѣ по отношение на първитѣ прѣчки и дале врѣме на Австро-Унгария да се увѣри, че както България е способна да пази границитѣ си отъ нахлуването на идещитѣ отъ изтокъ

прѣзъ Турция холерни и други зарази, тъй тя милѣе за своето скотовъдство и го пази отъ разни епизоотии.

Въ стремлението си къмъ една автономно водена търговско-икономическа политика, България съ врѣме се прониква отъ нуждата да има свои прѣдставители и за тая политика. Вършейки оживена износна търговия съ Турция, такива прѣдставителства бѣха открити прѣзъ 1897 г. най-първо въ Солунъ, Одринъ, Битоля, Скопие, Сѣръ и Деде-Агачъ, но за да не се шокиратъ формалнитѣ сюзеренни права на Турция, на титулярнитѣ прѣдставители бѣ дадено името, вмѣсто консули, търговски агенти. Открититѣ по-късно прѣзъ 1905 и 1906 г. подобни прѣдставителства въ Будапеща, Одеса, Антверсъ, Марсилия и Парижъ направо бѣха наименовани консулства и генерални консулства.

Независимостьта на царството приключи спорътъ и по тая формалность, и търговскитѣ агенства въ Турция се прѣименоваха въ консулства. България има вече подобни свои прѣдставителства и въ Александрия, Хамбургъ, Милано и Киевъ, и, постепенно, тя ще се сдобие съ титулярни или хонорарни консули въ нѣкои по-забѣлѣжителни финансови, търговски и промишлени европейски центрове.

Сътрудничеството на Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията е било общо по всички въпроси отъ търговско-икономическо естество. Освѣнъ въ специалнитѣ за цѣлта договори, то е участвувало, прѣговаряло и договаряло по всички въпроси отъ икономически характеръ въ най-широката смисъль на думата. Договори желѣзно-пжтни, телеграфо-пощенски, санитарни, за риболовство и прочее не сж му били чужди, толкозъ повече, че възникналитѣ по тѣхъ спорове сж налагали не само неговото посрѣдничество, но и неговата компетенция за уреждането имъ.

Събитията въ България прѣзъ годинитѣ 1885, 86 и 87 живо се слѣдѣха отъ европейската информация и печатъ. Съ стжпването на Ваше Величество на българския прѣстолъ, интересътъ въ това отношение се удвои, а когато наскоро страната се успокои и начена пакъ нормалното си развитие, яви се нуждата и България да бжде освѣдомявана, както за по-забѣ-

лѣжителнитѣ европейски и всесвѣтски събития, така и за всичко, което Европа говори и пише за нея.

Поради това, въ 1889 г. се създаде при Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията службата за печата, а въ 1898 г. се основа Българска телеграфна агенция. Тая служба постепенно се подобрява и днесъ тя ни информира не само върху всички важни всесвѣтски събития, върху мнѣнието на Европа за България, но е тъй сѫщо източникъ и на най-цѣннитѣ въ странство свѣдѣния за събитията, които ставатъ въ страната ни.

Не безинтересно би било да се прослѣди развитието на информационната служба на министерството, която, както се каза по-горѣ, съставлява най-обширниятъ източникъ, отъ който българското общество черпи своитѣ извѣстия за странство.

Службата на отдѣлението за печата, създадено първоначално прѣзъ 1889 г. и допълнено въ 1898 г. съ основаването на Българската телеграфна агенция (до тая дата телеграфната информационна служба се извършваше отъ Балканската агенция, която бѣ едно бюро на Виенското телеграфно-кореспондентско-бюро и Лондонската агенция Райтеръ), има за цѣль да освѣдомява по-добрѣ, отъ една страна, Н. В. Царя, българското правителство и българската публика за онова, което се върши въ чужбина и което, частно засѣга България и, отъ друга страна, европейската публика и политическитѣ кржгове — за събитията въ България. Първото става чрѣзъ издаване на бюлетини въ два вида: за телеграфни съобщения и за съобщения и статии, черпени въ вѣстницитѣ отъ чужбина, а второто — чрѣзъ изпращане депеши до чуждестраннитѣ телеграфни агенции, които пъкъ ги съобщаватъ на освѣдомяванитѣ отъ тѣхъ вѣстници.

Телеграфнитѣ бюлетини, които въ 1907 г. се издаваха по два на день, сега сѫ достигнали до четири, а при нужда и петь. Едноврѣменно съ това се въведе и системата на смѣна на работнитѣ часове на чиновницитѣ, като по тоя начинъ се осигурява и непрѣкжсването на службата. Трѣбва да се отбѣлѣжи сѫщо и разширението на кореспонденствената мрѣжа на агенцията, съ което се постига по-наврѣменна и по-точна ин-

формация за положението на българитѣ въ разнитѣ краища. Бюлетинитѣ на печата излизатъ ежедневно по единъ на день. Въ тѣхъ се прѣлаватъ извѣстия, дописки или статии на чуждестраннитѣ вѣстници, засѣгащи България и изобщо българскитѣ работи. Издаватъ се тоже и бюлетини частно за министра на външнитѣ работи; въ тѣхъ се помѣстватъ извѣстна категория съобщения, черпени отъ сжщитѣ листове и прѣдставляващи интересъ за него макаръ да не сж интересни за широката публика.

Всички тия реформи бидоха въведени главно възъ основа на двѣ съображения. Отъ една страна, съ постепенното развитие и поради блѣскавия подемъ на страната, както въ икономическо, тъй и въ политическо отношение, общественото мнѣние въ Европа започна все повече да се интересува за българскитѣ работи, особено слѣдъ прогласяването на независимостьта на царството; европейскитѣ печатни органи не прѣставатъ да слѣдятъ съ внимание положението въ България, обръщайки погледитѣ си най-напрѣдъ къмъ нея винаги, когато сж прѣдстояли или е имало опасения, че прѣдстоятъ що-годѣ сждбоносни събития на Балканския полуостровъ. Тоя интересъ не може да се игнорира отъ отдѣлението на печата и телеграфната агенция и тѣ сж се старали винаги да го задоволятъ, като сж доставяли редовно и на врѣме на вѣстницитѣ въ чужбина, посрѣдствомъ респективнитѣ агенции, точни свѣдѣния за всичко, каквото става у насъ. Отъ тамъ и голѣмото разширение на чуждестранната информационна служба на отдѣлението, изразено въ непрѣкжснатото увеличение броя на изпратенитѣ въ чужбина депеши. Днесъ може смѣло да се каже, че по отношение на информацията, България стои почти наравно съ западнитѣ страни. Отъ друга страна, грамадното и бързо развитие на ежедневния печатъ у насъ, не можеше да не измѣни условията на вжтрѣшната информационна служба на отдѣлението. Тъй, до като въ 1887 г. излизаха едва 15 вѣстници и 6 списания, днесъ броятъ само на ежедневнитѣ вѣстници въ София е достигналъ до внушителното число 16, отъ които два сутрѣшни, а общиятъ брой на печатнитѣ органи въ царството прѣзъ първото три-мѣсечие отъ настоящата година възлиза

на 164 вѣстници и 83 списания. Естествено е, че при това непрѣкѫснато нарастване на печата въ отдѣлението за печата и телеграфната агенция се налагаше елно съотвѣтно разширение. Всички тия вѣстници, — още недостатъчно закрѣпнали въ материално отношение и, слѣдователно, лишени отъ възможностьта, както да издържатъ свои частни прѣдставители въ по-главнитѣ съсѣдни или по-далечни европейски центрове, тъй и да си набавятъ и слѣдятъ сами ония отъ крупнитѣ чуждестранни вѣстници, чието поведение е отъ несъмнѣнна важность за нашитѣ национални интереси,—за да вирѣятъ, имаха нужда, отъ насърдченията на респективното отдѣление. Така и стана. Отдѣлението разшири постепенно своята дѣйность, която сега е почти удвоена.

II. ЦЪРКОВНО-ГРАЖДАНСКА И ИЗПОВѢДНО-АДМИНИСТРАТИВНА ДѢЙНОСТЬ.

Връзкитѣ въ църковно отношение, сѫществуващи между българския народъ въ царството и българитѣ въ вилаетитѣ на съсѣдната империя, паравно съ извѣстна духовна зависимость на мюсюлманитѣ въ България отъ халифството на Н. В. Султана въ Цариградъ, сѫ главнитѣ съображения, които продиктуваха поемането на изповѣднитѣ работи въ царството отъ Министерството на Външнитѣ Работи, съ специаленъ за цѣльта отдѣлъ на изповѣданията.

Единството на българската църква, осветено отъ конституцията, наложи грижи, изходещи вънъ отъ рамкитѣ на една чисто вѫтрѣшна изповѣдно-административна дѣйность и зависещи отъ външнитѣ отношения на страната, — грижи за еднаквото и равномѣрно прѣуспѣване на българската църква въ прѣдѣлитѣ на царството и ония, обозначени въ фермана отъ 1870 г.

Организирането на господстващето изповѣдание въ прѣдѣлитѣ на България се постигна съ узаконяването на «екзархийския уставъ», приспособенъ въ царството отъ 1883 г., допълненъ прѣзъ 1894 г. и въ днитѣ на встѫпването на Ваше

Величество на българския прѣстолъ, църквата въ България се управляваше вече отъ организиранъ синодъ. Българската църква въ Турция оставаше, обаче, да се олицетворява отъ Негово Блаженство Екзарха и да се управлява по устава, изработенъ отъ народния съборъ прѣзъ 1871 год., уставъ още неутвърденъ отъ турското правителство, за да може да се уредятъ прѣдвиденитѣ въ него епархии, синодъ и мирски съвѣтъ.

Вмѣсто да утвърди цѣлия уставъ, турското правителство бѣше издало единъ «приврѣменъ правилникъ», съ който се утвърдяваха само извѣстни наредби на устава, касателно материалната издържка на църковното дѣло, ала практически В. Порта се противопостави на изпълнението и на тоя правилникъ: властьта се отказваше да спомага за събиране прѣдвиденитѣ въ него парични приноси отъ паството, а на Негово Блаженство Екзарха се отказваше разрѣшението да образува екзархийски съвѣтъ. Все така турското правителство се противопостави и на пълното прилагане на фермана отъ 28 февруарий 1870 г. Наредбитѣ на тоя послѣдния за синодъ при Негово Блаженство и за епархиитѣ въ Турция съ ⅔ българско население, признаваще Екзархията, останаха неизпълнени. По тоя начинъ Българската Екзархия въ Турция нѣмаше онова устройство, което прѣдвижлаше за нея изработенията отъ всенародния съборъ уставъ и което се прѣдписваше и отъ учрѣдителния ферманъ.

Споредъ фермана и по силата на държавния строй въ Турция, духовното управление на православното българско общество въ вилаетитѣ, покрай чисто религиознитѣ и църковнитѣ си функции, има и гражданско-обществени. Както самъ лично екзархътъ, като началникъ на народа (миллетъ-баши), така и подвѣдомственитѣ нему митрополити, архиерейски намѣстници и прѣдседатели на църковнитѣ общини сж не само пастири духовни на народа, но и негови прѣдставители прѣдъ властитѣ, негови ржководители въ обществениті му дѣла и защитници на привилегиитѣ, съ които той, по държавнитѣ закони, има право да се ползува като отдѣлно, и въ духовното си управление, автономно, религиозно общество.

Поради това значение на фермана, министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията и изобщо Българското правителство, за да улесни Негово Блаженство Българския Екзархъ въ осѫществлението на фермана, възприе и приложи ония задължения, които се вмѣняваха на България отъ Берлинския конгресъ спрѣмо мюсюлманитѣ въ царството. То запази джамиитѣ имъ; не се противопостави на масовото имъ изселване, чрѣзъ което се обезлюдаваше и тъй обезлюдената страна; не се взрѣ въ нелегалната продажба отъ самозвани мютевелии на по-голѣмата часть отъ вакѫфитѣ, които по право оставаха на държавата, само и само да угоди на Турция и да я застави и тя да прояви отъ своя страна нуждната взаимность.

Съ встѫпването на Ваше Величество на българския прѣстолъ, импулсътъ къмъ общото развитие на страната бѣ еднакво сподѣленъ и отъ народната църква. Опрѣдѣленитѣ въ екзархийския уставъ епархии въ прѣдѣлитѣ на България се попълниха съ канонически архипастири и бидоха снабдени съ необходимитѣ църковно-административни органи. Въ Турция, обаче, съ грижитѣ на Негово Блаженство и подкрѣпата на българското правителство едва прѣзъ 1890, 1894 и 1897 г. българската църква можа да се сдобие съ седемь канонически митрополити въ градоветѣ: Скопие, Велесъ, Охридъ, Битоля, Дебъръ, Струмица и Неврокопъ и съ ираде, чрѣзъ което се признаха и опрѣдѣлиха правдинитѣ на екзархийскитѣ управни органи, относно църквитѣ и училищата.

Такова е положението на частьта отъ българската църква въ вилаетитѣ, които разпрѣдѣлени на още 9 епархии безъ митрополити, или всичко 15 епархии съ 42 архиерейски намѣстничества, се обслужватъ отъ 7 митрополити, 1 епископъ, 11 архимандрити, 11 иеромонаси, 1310 свещеници и 14 души иеродякони и дякони. Числото на българскитѣ богослужебни домове въ вилаетитѣ възлиза на 1331 църкви, 294 параклиси и оброчища и 73 мънастири.

Узаконеният въ царството екзархийски уставъ повѣри духовното възпитание и образование въ страната на самата църква. По тая причина първото богословско училище въ

Петро-Павловския мънастиръ, зависяще отъ вѣдомството на Министерството на Народното просвѣщение, бѣ прѣустроено отъ Св. Синодъ въ семинария, първоначално въ Самоковъ, а послѣ въ свое собствено здание въ столицата.

Новото здание се въздигна съ срѣдства, подарени отъ духовенството и други благочестиви родолюбци. Въ това богоугодно дѣло Ваше Величество взехте участие съ особено щедъръ подаръкъ, 25.000 лева, отъ които 10.000 влѣзоха въ фонда за постройката, а останалитѣ послужиха за снабдяване цѣлото здание съ нова покжщнина. Дѣлото на семинарията днесъ се подпомага отъ създаденото прѣзъ 1910 г. и подържано съ срѣдства отъ мънастиритѣ трикласно свещенническо училище въ Бачковската св. обитель. Задачата на това училище е да се ускори подобряването кадра на селското свещенство. За приготвяне на по-просвѣтени братя за мънастиритѣ, прѣзъ 1911 г. се откри при св. Рилска обитель, съ нейни собствени срѣдства, духовно монашеско училище съ четиригодишенъ курсъ. А за да даде възможность на призванитѣ да служатъ Богу и да добиватъ по-високо богословско образование въ страната, Св. Синодъ, съ разрѣшение на Народното Събрание, ще пристжпи това лѣто къмъ построяване на здание за висше богословско училище.

Заедно съ горното узаконение, което повлигна за кратко врѣме числото на свещеницитѣ съ специално богословско образование на 16% отъ общото число на всички църковно-служители, екзархийскиятъ уставъ имъ прѣдвидѣ едно специално добавъчно възнаграждение, което днесъ възлиза на 1.370.000 л.

Съ закона за пенсиитѣ на енорийскитѣ свещенослужители отъ 1907 г. се осигуриха старинитѣ на свещеницитѣ, както и тѣхнитѣ сѣмейства въ случай на ранна смъртъ.

Грижитѣ за попълване кадритѣ на свещенството съ хора, надлежно подготвени за званието, се придружаваха съ такива и за издигането, въ кржга на възможностьта, на заваренитѣ още дѣеспособни свещеници. За тази цѣль, по починъ на Св. Синодъ, въ 1903 г., се учреди въ всѣка епархия по едно свещенническо братство, съ клонове въ духовнитѣ околии. Членове на тия братства сж всички свещеници въ царството, а

цѣлта на братствата е да се грижатъ за саморазвитието на членоветѣ си; да подпомагатъ за нравствено-религиозното прѣуспѣване на православнитѣ християни, чрѣзъ подходящи проповѣди и назидания; да издаватъ и разпространяватъ, съ низка цѣна, книги съ нравствено-религиозно съдържание и да залѣгатъ за материялното обезпечаване на членоветѣ и сѣмействата имъ.

За религиозно-нравственото повдигане на паството, въ 1900 г. Св. Синодъ основа свое периодическо издание «Църковенъ вѣстникъ», който излиза редовно еженедѣлно въ 2500 екземпляри, съ особено приложение. Покрай това, за да направи достжпни за по-широката публика книги съ полезно религиозно-нравствено и историческо съдържание, Св. Синодъ периодически издава разни съчинения, прѣводни и оригинални. Такива до сега има 48, отпечатани и разпространени въ 134.500 екземпляри. Въ тоя родъ дѣйность на църквата въ царството заслужва да се отбѣлѣжи и изладеното въ 50.000 екземпляри Свето Евангелие на български езикъ въ новия му синоденъ прѣволъ. Срѣдствата за това издание, осжществено въ 1909 г., бидоха подарени пакъ отъ мънастиритѣ.

Броятъ на църквитѣ въ царството къмъ паметната дата 2 Августъ 1887 г. е билъ 1572 и 261 параклиса; днесъ, при празднуване 25-годишния юбилей на царуването Ви, числото на първитѣ се възкачва на 1967, т. е. има 395 нововъздигнати, и онова на вторитѣ — 421, т. е 160 сж нови. Монастиритѣ сж на брой 90, отъ които 76 мжжки и 14 дѣвически. Горнитѣ църкви прѣзъ 1887 год. сж били обслужвани съ около 1800 души свещеници, на които днесъ числото е нараснало на 1989, отъ които 320 — съ специално богословско образование.

За да огради паството отъ съблазъньта на различни социялни и религиозни пропаганди, Св. Синодъ съ годишни помощи отъ духовенството, църквитѣ и мънастиритѣ учреди фондъ, отъ срѣдствата на който да се подържатъ особни проповѣдници. Когато мѣстата на тия ще могатъ да се заематъ отъ достатъчно подготвени свещенослужители, срѣдствата на фонда ще могатъ да се използуватъ за други богоугодни

цѣли. За охрана въ това отношение на прѣселницитѣ българи въ Америка, Министерството субсидира нарочно изпратени за цѣльта отъ Св. Синодъ двама съ висше образование духовни пастири, подъ ржководството на които българската църква брои вече нѣколко свои молитвени дома и въ Съединенитѣ Щати.

Мжчнитѣ условия, въ които бѣше поставена частьта на българската църква въ Турция, не попрѣчиха на Св. Екзархия да развие сжщо широка дѣйность и въ национално-просвѣтно отношение. Повѣрено изключително ней свѣтското и духовно образование и възпитание на българитѣ въ вилаетитѣ, Св. Екзархия въ 1887 год. разполагаше съ 476 народни училища, отъ които — 17 класни. Числото на учителитѣ бѣше 675, а онова на ученицитѣ — 23.741. Днесъ, въ екзархийското вѣдомство дѣйствуватъ 1280 основни училища съ 2107 учители и учителки и 77.486 ученици и ученички. Числото пъкъ на класнитѣ — общообразователни и специялни училища — нарастна до 90, въ които прѣподаватъ 374 прѣподаватели и се учатъ 5330 ученици и ученички. Една образцова болница въ Цариградъ, съградена и уредена отъ срѣдствата на покойния родолюбецъ Евлогия Георгиевъ, съ по една амбулатория и сиропиталище въ нѣкои отъ вилаетскитѣ центрове, съставляватъ начало на благотворителната дѣйность, ржководена отъ Св. Екзархия, дѣйность, която тепърва остава да се развива.

Съ възстановяването на Отоманската конституция на 10 юлий 1908 г., откриха се и за Св. Българска Екзархия изгледи за дотъкмяване на нейното устройство и за още по-широко развиване на българския народъ въ Турция. Ала тукъ се срѣщнаха нови прѣчки, съ които трѣбва да се води борба и се хабятъ, както и въ доконституционното врѣме, най-многото български морални и материялни сили. Макаръ, по починъ на Негово Блаженство Екзарха, въ 1909 г. да се натъкмиха при Св. Екзархия, Свети Синодъ и Екзархийски съвѣтъ, все пакъ учрѣдителниятъ фермань на екзархията си остава неприложенъ, па и екзархийскиятъ уставъ още не е получилъ своето правителствено утвърждение.

Заслужава да се отбѣлѣжи, че при всичкитѣ прѣчки и трудности, Св. Българска Екзархия и Негово Блаженство

Иосифъ I отдавна празднуваха 25 годишнитѣ си юбилеи — Екзархията прѣзъ 1895 год. — 25 години отъ учрѣждаването си, а Негово Блаженство прѣзъ 1902 год. — 25 години отъ заемането на трудния си постъ, — юбилей, еднакво чествуванъ както въ царството, тъй и отъ българитѣ въ вилаетитѣ.

Принципътъ на свободата на съвѣстьта, осветенъ отъ конституцията и основанъ на широката вѣротърпимость на българския народъ, способствува за развитието и на останалитѣ изповѣдания въ страната.

Отъ другитѣ изповѣдания на първо мѣсто слѣдва да се спомене католическото изповѣдание, отдавна поставено подъ ржководството на Софийско-Пловдивския архиепископъ монсиньоръ Менини и на Русенския епископъ монсиньоръ Дулсе. Управлявано по канонитѣ на католическата църква, нему всецѣло е прѣдоставено, както на всички изповѣдания въ царството, изключителното уреждане на браковетѣ и разводитѣ. То притежава доста хубави църкви, въ които служатъ по настоящемъ въ повечето случаи мѣстни българи като католишки свещеници.

Въ просвѣтно отношение католишкото изповѣдание въ България сжщо притежава добрѣ организирани основни и срѣдни училища и развива широка благотворителность съ сжщо така добрѣ организирани приюти и сиротопиталища.

Протестантското изповѣдание, поради дѣлежа си на разни църкви и секти, нѣма общъ прѣдставитель и обща организация. При все това, то сжщо така притежава доста църкви и училища и се радва на пълна свобода.

Съ сжщата изповѣдна свобода се ползуватъ и арменцитѣ. Вѣковно заседнали въ прѣдѣлитѣ на царството, тѣ, организирани въ религиозни общини, иматъ свои църкви въ нѣкои отъ главнитѣ центрове въ страната и макаръ въ крайно меншество, развиватъ, по край църквата си, изучването на матерния си езикъ въ свои основни училища.

Първо мѣсто между иновѣрнитѣ изповѣдания въ страната заема мюсюлманското. По численость то заема, слѣдъ православното, второ мѣсто въ страната. Главната основа на мюсюлманското законодателство е Шериятътъ. Административно въ

България то се урежда отъ «врѣменнитѣ правила за духовното управление на мюсюлманитѣ» отъ 1895 год., спешиялно прѣдвиденитѣ въ гражданското сждопроизводство и закона за наслѣдството наредби за мюсюлманитѣ и спогодбата по мюфтийския въпросъ отъ 1910 г.

Споредъ тия наредби, начело на това изповѣдание стои главниятъ мюфтия съ седалище въ София, 15 мюфтии и 22 мюфтийски намѣстници въ по-компактнитѣ мюсюлмански центрове на царството. Еднакво съ удовлетворяването на религиознитѣ нужди на своето паство, на казанитѣ мюфтии и тѣхни намѣстници сж прѣдоставени и сждебни функции по отношение на наслѣдственитѣ, женидбенитѣ и бракоразводнитѣ дѣла на турцитѣ въ България.

Тия привилегии, особено уреждането на това имъ положение чрѣзъ специяльна конвенция прѣзъ 1910 г., трѣбва да бждатъ отстжпени отъ турското правителство съ съотвѣтствуващата взаимность на българскитѣ му поданици въ вилаетитѣ.

Въ кржга на компетентностьта на мюфтиитѣ и мюфтийскитѣ намѣстници спада и надзоръть на благотворителнитѣ и вакъфски институти, управлявани отъ специяльни джамийски настоятелства, както и грижата за религиозното възпитание и образование на мюсюлманското население въ страната, което въ послѣднитѣ години отъ царуването на Ваше Величество начена значително да се усилва.

Като второ по численость въ страната, мюсюлманското изповѣдание, по примѣра на господствуващата вѣра, се ползува съ особена грижа отъ страна на министерството и се субсидира отъ бюджета му въ размѣръ на около 140.000 лева, годишно, вънъ отъ сравнително по-голѣмата субсидия, давана отъ Министерството на Народното Просвѣщение за подържане на мюсюлманскитѣ училища.

Еврейското изповѣдание, което брои едно население отъ около 40.000 души въ цѣлото царство, се ржководи отъ главното равинство съ консистория въ София и отдѣлни синагогални настоятелства въ по-многолюднитѣ еврейски центрове въ България. Религиозниятъ битъ е основанъ върху стария, прѣдимно сефардимски, редъ и вѣрвания, а админи-

стративно се урежда по специални наредби отъ страна на министерството. Сгрупирано и задружно, това изповѣдание се радва не само на многобройни молитвени домове, но и на свои уредени училища.

Това е — накратко изложена — административната дѣйность на Министерството на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията, взаимно подкрѣпяна въ главнитѣ си насоки отъ Негово Блаженство Екзарха и отъ Св. Синодъ въ София, прѣзъ 25-годишното царуване на Ваше Величество. Прѣдъ видъ голѣмитѣ прѣчки, резултатитѣ смѣло могатъ да бждатъ смѣтани за отрадни. Нека се надѣемъ, че при благосклоннитѣ насърдчения, които Ваше Величество оказва и при непрѣстанната енергия, проявявана отъ горѣпоменатитѣ три фактора, въ бждаще ще се добиятъ още по-благоприятни, още по-свѣтли резултати.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ВѫТРѢШНИТѢ РАБОТИ

И НАРОДНОТО ЗДРАВЕ

Несъмнѣниятъ напрѣдъкъ въ вжтрѣшното управление на страната прѣзъ периода 1887—1912 год. се дължи на редица законодателни мѣроприятия по инициативата на Министерството на Вжтрѣшнитѣ Работи и подъ върховния надзоръ и ржководство на Ваше Величество. Съ закона отъ 1887 г., при едно население отъ 3.154.375 души прѣзъ тая година, България бѣ раздѣлена на 22 окржга и 85 околии. Това разпрѣдѣление, колкото и неизбѣжно, поради недостатъчностьта на съобщителнитѣ срѣдства, създаваше доста мжчнотии на населението и на администрацията, а подържането на послѣднята струваше скжпо на държавното съкровище. Належаще бѣ да се закриятъ нѣкои по-малки окржзи и онѣзи околии, центроветѣ на които нѣмаха никакви икономически или културни връзки съ селата, що съставляваха околията или окржга. Това стана съ закона за административното дѣление отъ 1901 г., съ който се намалиха окржзитѣ на 12, а околиитѣ — на 71 и се даде възможность да се подбира персонала на окржжнитѣ и околийски управления. Сега, ако и нарастнало населението на 4.337.516, администрацията дѣйствува вече много по-бързо и по-ефикасно, отколкото прѣзъ 1887 г.

По народность, населението на България се разпрѣдѣля, както слѣдва: 79·39% сж българи; 12·09% турци; 1·57% гърци; 0·93% евреи; 0.35% ерменци; 2·45% цигани; 1·88% румжни, а по вѣроизповѣдание: 82·88% източно-православни; 0·74% католици; 14·97% мохамедани; 0·14% протестанти; 0·93% израилитяни; 0·31% арменогригориянци.

Заслужва да се отбѣлѣжи край общото увеличение на населението прѣзъ двадесеть и петь годишния периодъ и това на нѣкои отъ по-голѣмитѣ градове и по-важни културни центрове, въ частность, а именно:

Градове	На 31 декември		Увеличение прѣзъ периода 1887—1912 год.	
	1887 год.	1912 год.	въ абсолютни числа	въ %
София	30.928	112.208	81.280	262.80
Пловдивъ	33.032	48.922	15.890	48.10
Варна	25.256	43.137	17.881	70.80
Русе	27.194	37.361	10.167	37.39
Сливенъ	20.893	25.194	4.301	20.59
Плѣвенъ	14.307	23.858	9.551	66.76
Ст.-Загора	16.039	25.508	6.469	40.33
Пазарджикъ	15.659	18.321	2.662	17.00
Добричъ	10.717	17.901	7.184	67.05
Видинъ	14.772	16.475	1.703	11.53
Ямболъ	11.241	16.043	4.802	42.72
Вратца	11.323	15.358	4.035	35.64
Бургасъ	5.749	15.757	10.008	174.08
Хасково	14.191	15.052	861	6.07
Кюстендилъ	10.689	14.358	3.669	34.33
Разградъ	11.752	14.047	2.295	9.531
Свищовъ	12.482	12.967	485	3.89
Търново	11.314	12.840	1.526	13.49

когато пъкъ за други по-малки градове прѣзъ сѫщия периодъ 1887—1912 г. се констатира едно малко числено намаление на населението, както слѣдва: Свищовъ (—2·8%), Станимака (—8·3%), Чирпанъ (—2·1%, Силистра (—5·1%), Панагюрище (—2·2%), Лѣсковецъ (—2·7%), Карлово (—8·4%), Каваклий (—24·7%), Котелъ (—4·6%, Калоферъ (—5·8%), Созополъ (—6·7%) Копривщица (—13%), Анхиало (—41%), Сопотъ (—9·8%) и Елена (—12%).

Макаръ населението на царството прѣзъ 25-лѣтието да се е увеличило съ 1.294.926 жители, или срѣдньо годишно по 51.797 жители, увеличението, обаче, на полицейската стража е било, както слѣдва: прѣзъ 1887 год. е имало всичко 3.212 души стража, въ 1897 год. числото е спаднало на 3.150, прѣзъ 1907 год. се е покачило на 3.604 души, а сега се състои отъ 3.624 — съ 22 человѣка увеличение за 5 години, обстоятелство, което ясно говори, че народътъ достатъчно се е привикналъ на дисциплина и редъ.

Полицейската служба значително е подобрена. Опититѣ, направени до сега и които продължаватъ да се правятъ съ подготовителнитѣ стражарски курсове, иматъ за цѣль да създадатъ годенъ и подготвенъ персоналъ и по тоя начинъ да се стабилизира неговото служебно положение. По отношение на обществената безопасность се забѣлѣзва тъй сѫщо напрѣдъкъ. Тъй напримѣръ, прѣстѫпленията сѫ се намалили, съразмѣрно съ развитието на населението, съ 50%. Изобщо, може да се каже, че съ непрѣстанното развитие на политическото и гражданско съзнание на населението, правовиятъ редъ въ държавата е вече обезпеченъ.

Съ закона за чиновницитѣ отъ 30 януарий 1906 год., поправенъ съ закона отъ 21 декемврий сѫщата година, се гарантира и стабилизира отчасти чиновническиятъ персоналъ. Така, секретаритѣ и подсекретаритѣ на окрѫжнитѣ управления станаха почти несмѣняеми, а това е значително подобрение въ службата на нашитѣ окрѫжни управления. Законътъ за полицията отъ 1889 год. и тоя за столичната полиция отъ 1905 год., допълненъ прѣзъ 1908 год., сѫщо значително допринесоха за стабилизирането персонала по администрацията.

Съ закона пъкъ за взривнитѣ вещества отъ 1912 г. се урегулира фабрикуването и пр. на взривнитѣ вещества, търговията съ тѣхъ и орѫжията, като се гарантира личната и обществена безопасность.

ОБЩИНИ.

Първоначално общинитѣ се уреждаха съгласно врѣменнитѣ правила за общинското градско и селско управление отъ 1878 г. На 23 септемврий 1882 г. влѣзе въ сила първиятъ законъ за общинитѣ и за градското управление, който прѣтърпѣ четири измѣнения. Въ 1886 г. бѣха приети отъ Народното Събрание два отдѣлни закона: единъ за селскитѣ и другъ — за градскитѣ общини.

Поменатитѣ два закона, които въ течение на 25-тѣ години, постепенно и съобразно съ новитѣ нужди и развиването на общинитѣ, прѣтърпѣха 19 измѣнения, способствуваха за реорганизацията на общинското самоуправление, съ насока къмъ обширна културно-просвѣтна дѣйность: — благоустрояване на градоветѣ и селата, създаване и подържане училища, библиотеки и пр., както и за създаване поминъкъ на населението.

Докато първоначално една отъ главнитѣ грижи на общинскитѣ управления бѣ събиране на държавнитѣ и общински данъци и съ това се отклоняваха отъ своята прѣка дѣйность, по-послѣ прѣзъ 1892 г. тѣ бѣха освободени отъ тая грижа, понеже събирането на данъцитѣ се възложи на държавни бирници.

До 1904 г. финансовитѣ работи на общинитѣ се водѣха отъ общинскитѣ кметове, които бѣха и отчетници, но прѣзъ 1904 г. се създаде институтътъ на общинскитѣ бирници, секретарь-бирници и контрольори, за каквито се назначаватъ лица съ специална подготовка, издържали изпитъ, съ гаранция за службата си. Съ това общинската отчетность се тури на здрави основи. За контролиране дѣйностьта на общинскитѣ отчетници, освѣнъ че послѣднитѣ сж задължени да прѣдставляватъ ежегодно за прѣглеждане и провѣрка отчети за всички извършени отъ тѣхъ операции, но се създадоха длъжности за специални провѣрители и инспектори, които да ревизиратъ общинитѣ и тѣхнитѣ книги.

Тия реформи, макаръ и не доведени още до желаното съвършенство, даватъ вече своитѣ добри резултати: общин-

скитѣ приходи растатъ ежегодно, събирането имъ става редовно, а разходитѣ се произвеждатъ правилно, съгласно закона за отчетността по бюджета.

Прѣзъ 25-годишния периодъ отъ щастливото царуване на Ваше Величество общинитѣ се организираха и устроиха. Първоначално изоставени повечето сами на себе си, прѣзъ послѣднитѣ години за тѣхното уреждане се загрижиха не малко и самитѣ правителства, както за да се увеличатъ общинскитѣ приходи, да се създадатъ нови доходи, тъй и да се усили народниятъ контролъ надъ общинскитѣ работи — послѣдньото, главно, съ закона за допитване до народа по общинскитѣ работи. Озакони се задължителното реализиране по кооперативенъ начинъ на нѣкои мѣроприятия отъ общественъ интересъ, каквито сѫ водоснабдяването на населенитѣ мѣста, планирането имъ, построяване на училища, мѣроприятия, за които окрѫжнитѣ съвѣти взеха инициатива и полагатъ непрѣстанни усилия.

Благодарение на изтъкнатитѣ по-горѣ мѣроприятия отъ законодателенъ характеръ, може да се каже, че общинитѣ закрѣпнаха; градоветѣ иматъ вече достатъчни приходи, за да посрѣщатъ своитѣ нужди, на първо мѣсто разходитѣ за благоустройството, за водоснабдяването, канализацията, електрическото освѣтление, трамваи и пр. Селскитѣ общини, ако и бавно, слѣдватъ пѫтя на развитието, направенъ отъ градскитѣ.

Отъ 3.853 села и 753 махали и колиби образувани сѫ селски 2.067 общини съ население 3.507.995 души, т. е. срѣдно съ по 1.700 души на селска община, тогава, когато 80-тѣ градски общини иматъ 829.523 души жители, което дава срѣдно повече отъ 10.300 души за единъ градъ. За това раздробяване на селскитѣ общини, причината е законътъ, споредъ който всѣки 100 и дори 50 кѫщи могатъ да образуватъ самостойна община.

Интересътъ, проявенъ отъ населението къмъ избирателното право, осветено отъ конституцията т. е. участието му въ изборитѣ за народното, окрѫжното и общинското прѣдставителство, е сѫщинско мѣрило за неговото политическо възпитание, въ което българскиятъ народъ е вече доста напрѣдналъ.

Докато въ изборитѣ прѣзъ 1887 год. за народни прѣдставители числото на избирателитѣ е било 134.453 или 22% отъ всички избиратели, записани по избирателнитѣ списъци, прѣзъ 1894 год. числото на гласувалитѣ достига 197.303 (26%); прѣзъ 1896 год.—227.291 (30%); прѣзъ 1901 год.—344.787 (43%); прѣзъ 1903 год. — 345.682 (41%); прѣзъ 1908 год. — 469.030 (51%); а прѣзъ 1911 год. по изборитѣ за Великото Народно Събрание гласувалитѣ се изброяватъ на 553.252 (54%) — резултатъ, недостиганъ никога до сега. Въ изборитѣ за XV Обикновено Народно Събрание, станали прѣзъ 1911 год., сѫ гласували 509.492 (47%). Въ изборитѣ за окрѫжни съвѣти сѫ гласували прѣзъ 1888 год. 117.410 (20%); прѣзъ 1897 год.—170.223 (26%); прѣзъ 1905 год.—230.200 (28%); прѣзъ 1908 год. — 201.134 (22%); прѣзъ 1909 год. при пробнитѣ избори, станали въ два окрѫга, по пропорционалната система — 69.810 (47%) и прѣзъ 1912 год. — 493.973 (43%) —.процентъ, получванъ сега за пръвъ пѫть и то при една съвсѣмъ нова изборна система. Въ изборитѣ за градскитѣ съвѣти сѫ гласували: прѣзъ 1887 год. 36.281 (26%); прѣзъ 1896 год. — 63.213 (40%); прѣзъ 1905 год. —93.815 (49%); прѣзъ 1908 год.—75,560 (36%), и прѣзъ 1912 год.—91.758 (51%) избиратели.

Съ измѣненията на избирателния законъ, направени прѣзъ миналитѣ 1910, 1911 и 1912 години, по отношение на общинитѣ се извърши една крупна реформа:—съразмѣрното прѣдставителство въ общинскитѣ съвѣти стана задължително. Сега управляващитѣ градскитѣ общински съвѣти се избраха по тази избирателна реформа, невъведена още дори въ понапрѣднали отъ насъ държави, която, макаръ и да създава въ началото извѣстни мѫчнотии, главно поради сегашнитѣ политически нрави на народа, не ще закѫснѣе да се отрази благотворно за напрѣдъка и прѣуспѣването на общинитѣ, понеже това е постоянната грижа на всичкитѣ политически течения въ страната — достатъчно силни, за да могатъ да пращатъ въ общинскитѣ съвѣти избрани отъ своята срѣда съвѣтници, — които при взаименъ контролъ и съревнование, ще прѣслѣдватъ общата цѣль, — благоустрояване, културно и материално повдигане на общинитѣ.

Първоначално, приходитѣ на общинитѣ бѣха съвършенно слаби и се добиваха, съгласно наредбитѣ въ закона:

1) отъ движими и недвижими имоти, притежавани отъ общинитѣ;

2) отъ полицейски и общински такси, както и отъ глобитѣ, наложени отъ общинския сѫдъ, какъвто, по силата на закона за общинитѣ и за градското управление, сѫществуваше въ всѣка селска община, за да рѣшава спорове за до 60 л. и да се старае да склонява странитѣ на спогодба. Общинскитѣ сѫдилища бѣха онищожени съ закона за селскитѣ общини отъ 1886 г.;

3) отъ налога за клане добитъкъ, наричанъ обикновено «кръвнина»: по 1 левъ за добиче, 40 ст. за свиня, 20 ст. за овца и коза и по 10 стотинки за агне, яре или прасе;

4) налози за теглене и мѣрене на стокитѣ — наричани «кантарина» и «кринина», по 2 ст. за всѣки 20 оки стока, чиято тежесть налминава 50 оки и по 2 ст. за всѣка крина зърнена храна за вѫтрѣшна консумация, или до 10 ст. за крина, ако храната се изнася въ странство;

5) отъ налога до 25% отъ сумата на патента, наложенъ на гостилницитѣ, кръчмитѣ, кафенетата и хотелитѣ, както и върху тия за упражняване търговия и занаяти;

6) отъ годишния налогъ върху луксознитѣ коне за ездене и впрѣгане, по 15 лева годишно;

7) отъ продаденитѣ на публиченъ търгъ вещи и имоти въ размѣръ 1% отъ добитата цѣна;

8) отъ таксата «бачъ» по 20 ст. за всѣка кола, която, натоварена съ стока или храна, влиза въ общината;

9) отъ налога върху сумата на арендитѣ и наемитѣ до 5%;

10) отъ данъка върху сарафитѣ, опрѣдѣленъ отъ съвѣта;

11) отъ налога върху параходитѣ и корабитѣ, които влизатъ въ пристанищата;

12) отъ налога по 10 ст. за всѣки бѣлѣгъ, който се поставя върху провѣренитѣ мѣрки и теглилки;

13) отъ налога по 50 ст. за печата, който се туря върху картитѣ за игра;

14) отъ налога върху публичнитѣ домове;

15) отъ такса — сергийно право — отъ празднитѣ мѣста по улицитѣ и площадитѣ, давани на продавачитѣ за поставяне стоки, табли и др.;

16) отъ такситѣ за отстжпване гробове;

17) отъ налога върху колата, и

18) отъ общинската такса (октроа), налагана върху материали за строене, храни и съестни продукти само въ градове, имащи повече отъ 5.000 души жители.

Съ законитѣ за градскитѣ и селски общини отъ 1886 г., нѣкои отъ изброенитѣ по-горѣ общински налози се отмѣниха, но се създадоха нови, като се въведоха и допълнителнитѣ стотинки (връхнини) върху прѣкитѣ държавни данъци, каквито по-рано, подъ видъ на специаленъ налогъ, се събираха само върху патентитѣ за отваряне кръчми, кафенета и хотели и за упражняване други занятия.

Въ разстояние на изтеклитѣ 25 години, голѣма часть отъ тия общински налози и такси постепенно се реформира, като се увеличиха размѣритѣ на нѣкои отъ тѣхъ. Прѣзъ 1908 г. се създаде новъ налогъ — по 2% отъ стойностьта на всички недвижими имоти, собствеността на които се прѣхвърля, чрѣзъ каквато и да е сдѣлка, между живи, а отъ началото на 1911 г. налозитѣ, наричани обикновено октроа, които, по силата на закона за тия налози отъ 19 януарий 1900 г., държавата събираше въ полза на общинитѣ, се прѣхвърлиха изцѣло върху държавата и въ замѣна на тѣхъ послѣднята отстжпи на градскитѣ общини беглика и данъка върху сградитѣ, а на селскитѣ общини само беглика, заедно съ припадающитѣ се върху тия данъци училищенъ и пжтенъ данъкъ.

Най-послѣ, съ чл. 74 отъ закона за благоустройството на населе́нитѣ мѣста, отъ 1 юлий 1911 г. се въведе новъ данъкъ въ полза на курортнитѣ мѣста и въ градове, съ повече отъ 10.000 души до 3% отъ стойността на никакъ незастроенитѣ самостоятелни дворища, които се намиратъ въ квартали, ¾ отъ които сж застроени.

Приходитѣ на общинитѣ прѣзъ двадесеть и петь годишния периодъ постоянно сж нараствали. Тъй, отъ 12·5 милиона

прѣзъ 1903 г., градскитѣ достигнаха до 43·2 милиона лв., а приходитѣ на селскитѣ общини отъ 9·2 милиона лв. прѣзъ 1903 г. сѫ нараснали на 26·5 милиона лв. прѣзъ 1911 г.

Споредъ дѣйствующитѣ сега закони, общинитѣ иматъ три категории доходи:

I. ДОХОДИ, СЪБИРАНИ ОТЪ ГРАДСКИТѢ И СЕЛСКИ ОБЩИНИ:

1) отъ продажба, наеми, такса за ползуване отъ общински движими и недвижими имоти, като сгради, пасища, гори и др.;

2) отъ наеми на мѣстата по улицитѣ, площадитѣ и пазаритѣ, както и отъ амбулантнитѣ продавачи;

3) отъ такса за отстѫпване гробове;

4) отъ глоби, наложени отъ общинското управление;

5) отъ налогъ върху керемидарницитѣ, тухларницитѣ и варницитѣ, опрѣдѣлянъ ежегодно отъ общинския съвѣтъ;

6) отъ налогъ по 5 л. въ градскитѣ общини и по 4 л. въ селскитѣ за печатъ, който се поставя върху картитѣ за игра и опрѣлѣлена отъ съвѣта такса за табли, домино, билярдъ и други игри;

7) отъ такса за театрални прѣдставления, свирачи, пѣвци и др;

8) отъ такси за издаване свидѣтелства, прѣписи отъ актове и други такива;

9) отъ такси за излаване позволителни за постройки и поправки на здания;

10) отъ такса за прѣминаване прѣзъ общински мостове, построени на голѣми рѣки, или съ общински ладии;

11) отъ добавъчни стотинки, наричани върхнина, въ размѣръ до 75% върху патентитѣ за отваряне кръчми и кафенета и върху данъка за занятие и за отваряне хотели; до 50% въ градскитѣ и до 30% въ селскитѣ общини върху данъка за занятията и тоя за сградитѣ и не повече отъ 25% въ градскитѣ и до 15% въ селскитѣ общини върху поземелния данъкъ и върху всички други прѣки държавни данъци;

12) отъ бегликъ по 40 стотинки на овца и по 60 стотинки за коза и припадающитѣ се върху тоя данъкъ 11% пѫтенъ и 10% училищенъ данъкъ;

13) отъ по 3% отъ продажната стойность на елрия добитъкъ (интизапъ);

14) отъ консомацията на мѣсото по 10 стотинки на килограмъ чисто месо отъ заклания добитъкъ;

15) отъ правото за теглене и мѣрене стокитѣ при продажба, по 2 стотинки на всѣки 10 килограма (кантарина) отъ 50 килограма нагорѣ и по 2 стотинки на всѣки двоенъ декалитъръ (крина);

16) отъ 2% отъ стойностьта на всички недвижими имоти, стойностьта на които се прѣхвърля, чрѣзъ сдѣлка между живи, или по регулация;

17) отъ таксата за пазене лозята, овощни градини, ливади и посѣви (пждарщина);

18) отъ допълнителенъ общински налогъ до 3% отъ данъчната стойность на никакъ незастроенитѣ самостоятелни дворища въ курорти и въ градове, съ повече отъ 10.000 души, когато сѫщитѣ дворища попадатъ въ квартали, 1/4 отъ дворищата на които сѫ вече застроени.

II. ДОХОДИ, СЪБИРАНИ САМО ОТЪ ГРАДСКИТѢ ОБЩИНИ:

1) 2% върху покупната стойность на прѣдмети, продадени на публиченъ търгъ;

2) отъ таксата за надписитѣ, въ размѣръ на 3, 6, 10, 15, 20, 30, 40, 50 и 100 лева годишно, споредъ данъка върху занятието;

3) отъ налога върху натоваренитѣ кола, коне, магарета и мулета, които влизатъ въ града: по 20 стотинки на кола и по 5 стотинки за натоварено животно;

4) отъ таксата за луксознитѣ кучета, опрѣдѣлена отъ съвѣта;

5) отъ налога върху файтонитѣ, талигитѣ, бричкитѣ, автомобилитѣ и всѣкакъвъ видъ кола, вѣлосипеди и мотоциклы, които циркулиратъ изъ града;

6) отъ налога върху публичнитѣ домове;

7) отъ такситѣ за изхвърляне смѣтьта отъ жилищата, абонаментъ за вода отъ общинския водопроводъ и за свързване съ градскитѣ канали;

8) отъ данъкъ върху сградитѣ, заедно съ 11% пжтенъ и 10% училищенъ налогъ;

9) Софийската и Пловдивската общини, имать право да събиратъ октроа отъ мѣстното вино, което се внася въ града по 75 стотинки на литъръ вино въ бутилки и по 1 левъ на 100 килограма грозде за правене вино.

III. ДОХОДИ, СЪБИРАНИ САМО ОТЪ СЕЛСКИТѢ ОБЩИНИ:

1) извънредна връхнина въ размѣръ не по-голѣмъ отъ тоя на редовнитѣ допълнителни стотинки върху прѣкитѣ държавни данъци;

2) такса до 15 лева отъ всѣки частенъ триоръ за прѣчистване на хранитѣ, отъ кукурузороначки и вършачки, които се даватъ въ услуга на трети лица, срѣщу възнаграждение.

Отъ слѣднитѣ двѣ таблици се вижда, какви сж били приходитѣ на общинитѣ отъ всѣки видъ доходи, отъ когато се е започнало воденето на статистика за бюджетитѣ имъ и какъ тия приходи сж нараствали постепенно.

Т А Б

за приходитѣ на градскитѣ общини въ цар-

Години	Приходъ въ лева: Недвижими имоти		Сергии и амбулантни продажби	Такса за гробове	Такса за отбиване пръчки отъ добитъкъ и съ автомоб. такси	Абонаментъ за вода	Ползуване отъ градско канално	Продажби на общинско официално издание	Постъпления въ градската техническа лаборатория и отъ анализи	Разни
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1894	1.073.043		197.473	25.115	— [1]	122.960	—	—	—	1.337.789
1898	1.169.129		210.180	35.080	— [6]	145.450	—	—	—	837.825
1902	994.192		246.556	21.740	32.298	207.015	—	—	—	1.083.658
1903	1.031.776		250.619	23.410	14.237	219.215	28.000	—	—	1.382.186
1904	957.445		261.590	25.420	21.949	203.393	39.995	—	—	1.337.747
1905	1.187.230		228.184	35.680	17.556	221.356	27.355	—	—	1.541.942
1906	99.484	1.285.919	218.110	30.700	19.962	196.237	25.830	3.310	1.600	1.712.524
1907	123.880	1.469.415	254.421	35.975	24.857	232.414	56.205	5.945	2.200	1.939.507
1908	181.099	1.616.014	217.206	37.845	23.845	328.366	57.905	6.590	3.470	2.092.370
1909	257.350	1.764.236	262.269	34.214	20.888	311.592	9.585	5.870	4.220	2.271.825
1910	210.178	1.918.150	291.700	43.245	16.804	418.952	19.735	4.783	77.690	2.840.475
1911	198.407	2.191.571	310.240	40.510	15.112	476.702	24.700	11.115	83.894	3.523.696

Години	Приходъ въ лева: Печать врху картитѣ за игри	Лихварница	Позволителни за построяване и поправки	Такси за пръчки, свалятел. и пр.	Плата отъ публични концерти и увеселителни представления	Имотни смѣти	Глоби	Глобен. архивина	Плата за разни позволителни за частни лица и учреждения	Пожертвования и конфискации	Разни пр. разсрочки	Всичко
	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
1894	— [1]	—	124.925	148.415	88.860	191.168	94.300	—	—	—	—	—
1898	— [6]	—	145.555	161.540	113.940	171.111	68.780	—	—	—	—	—
1902	43.258	151.655	99.335	156.000	89.100	197.780	59.655	—	192.820	—	490.241	10.385.844
1903	49.903	146.986	92.296	150.950	81.150	247.645	59.080	—	41.050	—	362.165	10.750.011
1904	38.278	185.770	91.785	146.163	73.250	244.825	55.955	—	75.651	—	352.624	11.764.081
1905	37.088	215.316	99.816	155.060	83.050	296.870	62.180	—	80.190	—	283.092	13.176.286
1906	36.615	232.919	108.720	158.969	75.380	207.623	55.730	72.885	146.461	2.030	160.000	14.008.873
1907	41.800	270.248	139.687	175.765	72.804	268.083	67.594	75.081	163.751	320	160.000	15.313.870
1908	44.443	285.613	155.466	198.479	81.897	261.980	76.248	74.427	179.368	870	160.000	15.928.621
1909	51.561	286.993	167.079	218.211	84.317	215.290	88.887	81.483	136.795	2.500	160.000	17.294.533
1910	66.057	283.725	196.117	222.987	85.890	216.602	94.120	96.502	350.636	5.844	175.594	19.760.358
1911	17.163	270.655	240.035	231.773	88.110	217.352	107.268	114.335	441.705	8.228	190.965	21.011.457

[1]) Тоя приходъ е показанъ въ графитѣ №№ 13 и 14. — [6]) Тоя приходъ се показва въ графа № 15. — [6]) Тоя приходъ е показанъ въ графитѣ №№ 13 и 14. — [6]) Тоя приходъ се показва въ графа № 15. — [7]) Тоя приходъ е показанъ

Л И Ц А

ството споредъ бюджетитѣ имъ за 1894—1911 год.

Приходъ въ лѣвото												
Редовенъ												
Остров (или данъкъ, който замѣства това налогъ)	Бачъ	Налогъ върху лукозитѣ коне	Налогъ върху лукозитѣ кучета	Налогъ върху надписитѣ	Налогъ върху кола, файтони, фаетони и пощи	Налогъ върху велосипеди, автомобили и мотоциклети	Налогъ върху хора, които държатъ слуги	Питиета	Кръчми	Кантарна и кръчмарска	Такса за представяне сѫдии и за свобода	2% върху публичнитѣ търговци др.
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
3.438.547		29.354		124.539	80.935	49.580	— [2]	281.178	273.312	547.122	— [1]	— [1]
4.586.058		53.878		149.723	131.964	81.185	— [6]	367.776	577.434	622.688	— [7]	— [5]
4.267.384	—	2.090	3.020	95.449	77.453	40.302	13.006	403.807	918.230	434.852	36.975	27.953
4.672.691	—	1.510	2.320	108.144	75.065	56.701	11.972	438.774	976.057	151.461	34.790	69.460
5.393.033	—	1.215	2.360	109.769	69.769	37.889	13.888	437.168	1.014.518	490.470	30.109	57.953
6.015.935	—	1.310	2.181	111.267	77.563	33.754	13.426	452.597	1.037.907	748.659	33.662	76.080
5.775.422	807.164	1.185	2.546	109.378	83.848	30.876	13.181	448.962	1.006.316	753.769	35.345	89.973
6.241.974	806.541	988	2.219	141.357	92.905	44.348	12.904	453.195	1.035.649	773.715	38.525	109.798
6.355.743	800.390	847	2.779	145.612	116.170	61.486	16.367	450.506	1.013.524	732.080	34.948	114.478
6.960.383	856.052	905	2.702	175.477	120.881	68.129	18.017	544.485	1.157.868	744.724	43.981	165.764
7.297.357	855.848	5.150	4.016	240.067	152.604	79.225	89.122	667.338	1.347.706	748.357	64.252	573.530
7.153.232	907.859	1.229	2.509	244.491	151.632	87.795	21.710	706.020	1.608.163	674.182	58.479	590.350

Приходъ въ лѣвото											
Извънредъ											
Продажба по регулация и пр.	Земи	Случайни доходи	Помощь отъ държавата	Помощь отъ окр. съвѣтъ	Дълги отъ тази година	Изтеглени суми отъ сѫщитѣ заимодавци	Недобори по извѣстни бюджети	Разни други извънредни	Всичко	Всичко редовенъ и извънреденъ приходъ
36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46
1.115.488	446.900	273.355	713.000	88.000	—	—	325.621	—	—	11190979
1.025.651	7.603.500	345.314	300.784	15.590	—	—	240.378	—	—	19158514
845.772	5.829.696	2.076.872	589.367	53.100	12.220	51812	14.570	34.322	9.507.231	19895075
1.029.008	3.009.450	107.049	34.400	22.500	5.030	65745	—	781.541	5.144.720	15894731
519.342	1.360.698	125.257	34.700	59.438	24.092	124864	—	1.112.562	3.551.953	15316034
981.614	1.053.972	154.353	49.750	69.300	78.724	177002	—	510.286	3.075.004	16251290
779.380	36.125.796	160.368	96.003	66.870	16.052	1408524	4.920	1.805.231	40.663.138	54672011
1.144.136	5.299.718	159.082	97.000	73.960	190.482	6574996	—	490.281	14.029.655	29343525
1.693.745	7.542.720	230.881	68.500	67.017	115.328	5176345	—	328.284	15.222.820	31151441
1.573.881	2.624.737	181.915	78.000	40.080	276.223	7845374	145.281	1.368.593	14.144.217	31438750
2.100.829	4.257.426	285.684	56.000	24.100	285.803	9101395	1.716.583	1.078.869	18.906.689	58667047
2.070.990	4.927.216	345.228	37.000	61.040	895.810	13606818	35.811	216.330	22.196.245	43207700

[1]) Тоя приходъ е зачисленъ въ графа № 3. — [2]) Тоя приходъ е зачисленъ въ графа № 16. — [5]) Тоя приходъ е зачисленъ въ графа № 3. — [6]) Тоя приходъ е зачисленъ въ графа № 16.

ТАБ

за приходитѣ на селскитѣ общини въ Царството,

Години	Приходи: Редовни: Движими имоти	Недвижими имоти	Сергии и амбулантни продавачи	Такса за гробове	Такса за правомощия, прѣт. обяв. зостове и въ общинско хале	Абонаментъ за вода	Право ползуване отъ общинскитѣ канали	Врѣмени (добавъчни стотини)	По 2% отъ стойността на всѣки недвижимъ имотъ, който минава отъ едно лице на друго	Общински налози, които замѣстватъ данъка окото
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1903	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1904	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1905	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1906	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1907	88.187	3.729.284	90.664	2.925	19.531	3.321	2.720	5.216.233	—	1.270.801
1908	74.339	3.958.776	84.442	5.194	17.680	5.771	3.991	5.447.589	—	1.287.161
1909	66.926	4.277.521	98.047	1.850	13.958	5.659	7.375	5.301.247	—	1.483.210
1910	71.897	4.479.347	107.618	1.550	16.006	17.636	6.052	6.472.335	—	1.637.312
1911	104.430	4.696.015	117.960	2.895	16.490	18.570	11.000	6.153.201	654.468	1.656.380

Години	Приходи: Редовни: Такса за пръстъ, свидѣтелства и пр.	Глоби	Епизоотически врѣхнини	Постѫпления отъ разходи за смѣтки на частни лица и учрѣждения	Доброволни пожертвования и конфискации	Всичко	Извънредни врѣхнини	Продажба трѣва по регулации и въ нивитѣ, селски имоти, стрѣли и пр.	Заеми
	20	21	22	23	24	25	26	27	28
1903	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1904	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1905	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1906	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1907	266.364	314.708	31.472	184.516	171.424	16.041.438	1.935.322	481.616	911.498
1908	271.704	339.106	28.770	519.759	48.390	16.326.390	1.980.079	539.782	712.978
1909	311.667	357.658	31.726	592.773	58.904	15.558.803	2.813.141	690.355	788.465
1910	319.396	389.071	42.256	233.664	275.076	17.078.412	2.205.472	919.200	456.680
1911	340.253	425.486	47.354	244.845	355.866	18.079.549	2.403.973	996.846	640.102

Разходитѣ на градскитѣ общини прѣзъ 1893 г., споредъ бюджетитѣ имъ, сж били 13.582.431 лева, прѣзъ 1911 год., обаче, тѣ възлизатъ на 43.076.429 лева.

Прѣдвиденитѣ разходи на селскитѣ общини по бюджетитѣ имъ прѣзъ 1903 год. възлизатъ на 9.193.503, а прѣзъ 1911 год. — 26.085.435 лева.

Л И Ц А

по бюджетитѣ имъ за 1903/1911 година.

в ъ з д е в о в е								
и з е и з ъ								
Налогъ върху недвижимитѣ, тухларницитѣ и варницитѣ	Налогъ върху тѣбла, домина, биляри и др. заги	Продажба на водитѣ добитъкъ (интизапъ)	Глоби добитъкъ (кръвнина)	Кантарина и кръвнина	Такса за пръдставления, сватби и др. подобни	Бѣлѣзи върху мѣркитѣ, теглилитѣ и карти за игри	Пожарщина	Позволителни за построяване и поправяне здания
11	12	13	14	15	16	17	18	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
56.430	12.056	547.377	102.202	189.226	14.230	22.948	3.586.662	117.957
72.182	12.825	446.585	95.931	171.746	13.476	24.151	3.282.098	114.704
142.668	27.749	545.202	138.142	175.511	15.634	28.869	1.750.260	126.247
92.110	78.727	620.265	242.051	188.211	14.266	38.925	1.565.059	169.582
95.460	96.954	660.760	225.114	211.845	17.315	33.744	1.719.644	173.523

в ъ з д е в о в е								
в ъ в р е д. е п ъ								
Случайни доходи	Помощь отъ държавата	Помощь отъ окр. съвѣтъ	Лихви отъ капитали	Изтеглени суми отъ сѫщитѣ капитали	Недобори по изтекли бюджети	Разни други приходи, които не могатъ да се отнесатъ къмъ никой отъ приходитѣ параграфи	Всичко	А всичко редовенъ и извънреденъ приходъ
29	30	31	32	33	34	35	36	37
—	—	—	—	—	—	—	—	9.231.154
—	—	—	—	—	—	—	—	10.479.705
—	—	—	—	—	—	—	—	13.317.140
—	—	—	—	—	—	—	—	17.598.008
324.490	118.274	168.320	275.258	1.168.499	48.122	143.589	5.572.968	21.614.406
284.424	155.761	153.693	320.916	1.258.583	34.646	231.332	5.671.994	21.998.384
468.066	150.465	157.499	390.589	1.807.468	63.030	421.099	7.750.177	23.308.980
563.193	185.919	124.709	329.958	2.195.929	45.708	559.822	7.616.590	24.695.002
737.949	139.564	110.759	266.911	2.317.039	122.808	605.648	8.361.599	26.441.148

Нарастването на приходитѣ и разходитѣ на градскитѣ и селски общини изобщо ни показва слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА

за приходитѣ и разходитѣ на общинитѣ (градски и селски), споредъ бюджетитѣ имъ за годинитѣ отъ 1893 до 1911 години.

Години	Градски общини						Селски общини					
	Приходъ			Разходъ			Приходъ			Разходъ		
	редовенъ	извънреденъ	всичко	редовенъ	извънреденъ	всичко	редовенъ	извънреденъ	всичко	редовенъ	извънреденъ	всичко
1893	—	—	12.561.153	—	—	13.582.431	—	—	—	—	—	—
1894	—	—	11.190.978	—	—	11.504.794	—	—	—	—	—	—
1895	—	—	10.238.178	—	—	14.744.292	—	—	—	—	—	—
1896	—	—	15.505.284	—	—	16.277.917	—	—	—	—	—	—
1897	—	—	13.867.807	—	—	14.568.265	—	—	—	—	—	—
1898	—	—	19.158.514	—	—	19.087.673	—	—	—	—	—	—
1899	—	—	16.458.962	—	—	16.276.362	—	—	—	—	—	—
1900	11.957.819	4.477.255	16.435.074	12.158.784	5.170.092	17.328.876	—	—	—	—	—	—
1901	10.215.917	3.796.795	14.012.712	10.250.945	3.686.388	13.939.333	—	—	—	—	—	—
1902	10.385.845	9.507.231	19.893.076	10.308.906	9.544.056	19.852.963	—	—	—	—	—	—
1903	10.750.014	5.144.720	15.894.734	10.026.013	5.845.063	15.871.076	—	—	9.231.154	—	—	9.193.503
1904	11.764.081	3.551.953	15.316.034	10.880.437	4.415.203	15.295.640	—	—	10.479.705	—	—	10.462.666
1905	13.176.288	3.075.004	16.251.292	12.367.203	3.602.162	15.969.366	—	—	13.317.140	—	—	13.265.130
1906	14.008.873	40.663.138	954.672.011	13.182.340	36.830.827	50.013.167	—	—	17.598.008	—	—	17.414.305
1907	15.313.870	14.029.655	29.343.525	14.918.211	14.342.093	29.260.304	16.041.438	5.572.968	21.614.406	15.994.615	5.294.749	21.289.364
1908	15.928.621	15.222.820	31.151.441	15.686.050	15.440.708	31.126.758	16.326.390	5.671.994	21.998.384	17.000.209	4.772.336	21.772.545
1909	17.293.533	14.144.217	31.438.750	17.011.391	14.365.256	31.376.647	15.558.803	7.750.177	23.308.980	17.011.212	5.516.024	22.527.236
1910	19.760.358	18.906.689	38.667.047	19.229.858	19.299.971	38.529.829	17.078.412	7.616.590	24.695.002	18.194.212	6.261.286	24.455.498
1911	21.011.457	22.196.243	43.207.700	20.423.542	22.652.887	43.076.429	18.079.549	8.361.599	26.441.148	19.300.315	6.785.120	26.085.435

*) 36 милиона отъ софийския заемъ.

Прѣзъ послѣднитѣ години около 80% отъ редовнитѣ приходи на градскитѣ общини и около 92% отъ редовнитѣ приходи на селскитѣ общини се изразходватъ, за лихви и погашения на заемитѣ (25% въ градоветѣ и 10% — въ селскитѣ общини), за персоналъ, (30% въ градоветѣ и 46% — въ селата), за издържане на училищата (въ градоветѣ 19%, а въ селата 32%) и за пѫтища, благоустройство, болници и др. такива (6% въ градоветѣ и 4% въ селата). Слѣдователно, за другитѣ общински нужди, които не сѫ малко (данъци, наеми, застраховки, пожарна команда, освѣтление на улицитѣ, благотворителность, подържане гробищата, тържества, повдигане търговия, занаяти и др. подобни), на градоветѣ оставатъ около 20% отъ редовнитѣ приходи, а на селата — само около 8%. Ето защо, когато се прѣдприематъ мѣроприятия отъ по-крупенъ характеръ, каквито сѫ постройкитѣ на училища, водопроводи, канализация и др., които, естествено, изискватъ и по-значителни разходи, общинитѣ сѫ били принудени, почти винаги, да прибѣгватъ къмъ заеми, сключвани повече отъ мѣстнитѣ кредитни учрѣждения — Българската Народна и Българската Земледѣлческа Банки. Селскитѣ общини започнаха да сключватъ заеми едва прѣзъ послѣднитѣ десетина години и то почти изключително за направа на училища. Само нѣколко села сѫ сключили заеми за прокарване вода, или за купуване общински имоти.

Общо взето, отъ 2.067-тѣ селски общини въ царството, 1386 иматъ дългове на обща сума 5.012.422 лева. Отъ тия дългове 1.238.515 лева се дължатъ на Българската Народна Банка, 1.643.627 лева на Българската Земледѣлческа Банка, 40 688 лева на частни лица и банки въ странство, а останалитѣ 2.089.592 лева на частни лица въ царството. Послѣднята сума произхожда отъ присѫдени суми по процеси и за неизплатени на врѣме доставки.

Отъ 80-тѣ градски общини, само 4 нѣматъ дългове; тѣ сѫ Добричъ, Каварна, Самоковъ и Карлово. Останалитѣ общини дължатъ общо лева 87.039.585, отъ които 23.156.998 л. на Българската Народна Банка, 3.010.627 лева на Българската Земледѣлческа Банка, 3.939.500 лева на частни лица и банки въ

България и 56.932.460 л. на частни лица и банки въ странство. Отъ послѣднята сума, Софийската община длъжи, за сключени въ странство заеми, 49.055.000 лева, а Варненската — 7.867.110 лева.

Дълговетѣ само на Софийската община възлизатъ на 52.142.910 лева, а за другитѣ градове оставатъ 34.896.675 лева, отъ които 8·5 милиона дължи Пловдивската община, 8 милиона Варненската, 6 милиона Русенската, 4 милиона Бургазката, 2·5 милиона Плѣвенската община. По 1·2 милионъ Сливенската и Дупнишката общини, по около 700.000 л. Вратчанската, Ломската, Ст.-Загорската, Станимашката и Свищовската общини, около 420.000 л. — дължи Търновската градска община; 12 общини дължатъ по 150—320.000 л., а останалитѣ — по-малко отъ 100.000 лева.

Наспроти населението на царството, на всѣки селски житель се падатъ по 1·50 лева общински дългъ, а за всѣки житель на градска община по 105 лева. Частно за столицата, на единъ житель се падатъ по 507 лева общински дългъ.

Благодарение на сумитѣ, получени отъ заемитѣ, почти всички градове си построиха добри училищни сгради, доста водопроводи, регулацията въ нѣколко града е почти свършена, направиха се нѣглѣ канализационни мрѣжи, хали, скотобойни, доходни здания, бани, общински домове и т. н.

Така въ слѣднитѣ общини има построени, или сж въ постройка молерни водопроводи:

1) София, 2) Бургазъ, 3) Сливенъ, 4) Балчикъ, 5) Ломъ, 6) Вратца, 7) Пещера, 8) Дупница, 9) Кюстендилъ, 10) Пловдивъ, 11) Станимака, 12) Ихтиманъ, 13) Казанлъкъ, 14) Русе, 15) Нова-Загора, 16) Стара-Загора, 17) Свищовъ и 18) Търново.

София и Бургазъ иматъ молерна канализация, а Дупница и Варна сж започнали постройка на такава.

Столицата отъ 5 години е започнала да павира своитѣ улици и слѣдъ 3—4 години всички по-важни улици ще бждатъ павирани или шосирани. Въ София отдавна има електрическо освѣтление, а въ Ломъ, Варна и Русе вече сж започнати работитѣ за прокарването му.

Поради оскждностьта на своитѣ приходи, селата не биха могли да направятъ нищо, ако се оставѣха сами на себе си. Окржжнитѣ съвѣти, обаче, както се каза по-горѣ, взеха инициатива за снабдяване, по кооперативенъ начинъ, селата съ регулационни планове, училища и водопроводи. Тая инициатива, подкрѣпена отъ правителствата чрѣзъ законъ, съ който се направи задължително участието въ кооперациитѣ, дава вече своитѣ благотворни резултати: селата се бързо планиратъ, училища се строятъ, нѣгдѣ съ срѣдства отъ кооперативнитѣ фондове, нѣгдѣ съ заеми, отпуснати отъ окржзитѣ, срѣщу малка лихва, а въ Софийския окржгъ има построени и въ постройка, по кооперативенъ начинъ, водопроводи въ 16 села.

Слѣднитѣ двѣ таблици показватъ подробно произхождението на общинскитѣ приходи и цѣлта, за която сж изразходвани; въ третята таблица е показанъ приходътъ на общинитѣ, сравненъ съ по-важнитѣ имъ разходи.

Министерство на Вѫтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве.

СРАВНИТЕЛНА

за прихода на общинитѣ и по-важнитѣ,

Години	Редовенъ и извънреденъ приходъ		П о							
			Лихви, погашения и други разноски по заемитѣ		Персоналъ безъ учителитѣ		Материали на училищата		Поправление сгради, мостове, калдъръмени, гробища и пр. такива	
	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини
1893	12.561.253	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1894	11.190.979	—	1.649.205	—	3.010.804	—	876.870	—	2.581.596	—
1895	10.238.176	—	1.086.766	—	2.839.449	—	1.108.453	—	1.404.541	—
1896	15.505.284	—	1.234.697	—	3.058.250	—	1.218.048	—	2.746.813	—
1897	14.867.807	—	1.190.515	—	3.214.431	—	1.297.797	—	2.335.160	—
1898	19.158.514	—	6.180.851	—	1.356.731	—	1.220.950	—	1.348.840	—
1899	16.456.962	—	1.341.071	—	1.815.051	—	1.353.945	—	1.744.445	—
1900	16.133.074	—	1.253.709	—	3.597.288	—	1.442.784	—	1.342.922	—
1901	14.012.712	—	1.531.972	—	3.113.817	—	1.367.904	—	131.493	—
1902	19.893.075	—	2.615.603	—	3.004.192	—	1.383.283	—	120.440	—
1903	15.894.784	9.231.154	2.671.773	—	2.936.321	1.891.044	1.491.634	2.001.109	174.096	—
1904	15.316.034	10.479.701	2.846.254	—	3.231.017	4.102.160	1.378.878	2.471.619	344.141	—
1905	16.251.290	13.317.140	3.302.155	—	3.496.309	1.111.486	1.765.546	2.611.742	589.895	—
1906	54.672.011	17.598.008	5.256.780	—	4.112.923	8.182.992	1.982.021	3.272.737	713.051	—
1907	29.143.525	21.614.406	1.815.471	102.094	4.684.593	8.721.732	2.437.514	3.659.090	661.006	287.023
1908	31.251.441	21.998.384	4.361.151	160.670	4.921.154	9.001.729	2.579.471	4.331.988	568.613	251.279
1909	32.458.750	23.308.980	4.456.736	172.139	5.285.594	7.579.243	3.123.447	5.348.214	639.908	338.104
1910	38.664.047	24.695.002	4.442.258	164.787	5.849.821	8.145.673	3.922.372	5.474.315	803.968	368.215
1911	43.207.700	26.441.148	5.163.560	437.119	6.225.608	8.363.179	3.935.671	5.897.851	706.469	471.415

ТАБЛИЦА
прѣдвидени по бюджетитѣ имъ разходи.

Подържание болници, амбулатории и аптеки		Подържание лечебна комисия (безъ персоналъ)		Освѣтление на улицитѣ, площадитѣ и пр.		Нови общински сгради, постройки и прибрѣтения		Изплащане стари дългове	
Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини	Градски общини	Селски общини
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
393.153	—	112.476	—	280.094	—	1.139.291	—	—	—
133.474	—	231.250	—	2.782.150	—	779.613	—	—	—
240.630	—	341.275	—	309.360	—	1.435.758	—	—	—
277.940	—	255.340	—	345.288	—	931.950	—	—	—
140.970	—	229.760	—	121.503	—	1.671.300	—	—	—
84.800	—	257.196	—	309.054	—	1.183.044	—	—	—
238.601	—	218.340	—	192.386	—	1.449.526	—	—	—
133.582	—	422.184	—	148.607	—	822.853	—	1.218.780	—
143.860	—	214.004	—	197.737	—	1.102.488	—	2.049.854	—
132.115	—	221.290	—	371.502	—	1.554.113	—	1.742.103	—
158.362	—	215.805	—	382.340	—	1.470.973	—	1.137.733	—
276.998	—	231.600	—	413.393	—	1.821.806	—	1.296.029	—
64.441	—	216.243	—	148.762	—	6.333.817	—	28.674.658	—
73.767	45.951	271.100	—	454.942	29.512	10.636.360	2.808.514	5.381.403	1.556.434
72.386	67.284	306.627	—	463.035	23.921	12.369.231	2.492.769	2.696.467	1.447.753
87.601	117.583	370.309	—	501.233	24.738	11.214.759	3.103.868	1.842.721	1.324.382
204.520	122.238	445.275	—	530.620	36.070	15.618.218	3.896.271	1.533.192	1.514.892
164.923	211.063	405.197	—	179.414	40.533	17.897.643	1.965.400	1.711.951	1.639.628

Т А Б

за разходитѣ на градскитѣ общини, споредъ

Години	Данъкъ и налогъ на имоти	Ренти за наемане имотитѣ и погашения	Заплати на служащитѣ	Лични възнаграждения на общинскитѣ служащи	Възнаграждение за извършени дѣла и по 1% по събрани недоимки	Пенсии и лихви	Канцеларски разноски	Осѣтление, отопление и чистене	Разноски по пръсти и застраховка имуществата на общината	Фуражъ общински и отбиване данъкъ на общинскитѣ стопанства	Наемъ за сгради и помѣщение общинскитѣ
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1894	1.649.205		3.010.804	—	—	—	171.542		—	—	1.134.292
1898	6.180.152		3.356.731	—	—	—	171.205		—	—	1.671.300
1902	2.615.603		3.064.192	23.570	130.765	15.970	101.472	52.955	76.217	12.060	109.149
1903	2.671.773		2.936.421	25.736	41.140	17.412	91.890	50.530	74.444	29.637	110.051
1904	2.846.254		3.231.017	26.805	75.087	16.530	102.250	52.050	81.370	37.815	114.376
1905	3.302.155		3.496.309	27.719	77.059	17.101	116.694	63.180	87.052	41.235	162.265
1906	3.218.001	58.779	4.112.913	34.053	40.688	23.710	141.750	89.682	86.829	34.632	179.596
1907	3.781.295	54.176	4.684.593	36.053	44.419	31.983	152.538	99.025	94.914	63.016	184.481
1908	4.111.163	49.988	4.921.154	29.200	26.600	23.650	167.330	104.095	71.620	62.778	180.901
1909	4.417.619	18.117	5.285.394	31.440	25.435	29.460	177.005	119.327	84.830	72.634	196.365
1910	4.401.531	40.727	5.849.821	32.397	29.806	31.292	187.033	141.462	110.130	76.867	207.538
1911	5.138.990	24.570	6.225.608	31.735	10.231	32.424	195.714	159.283	88.273	73.157	216.159

Години	Полагане пътища, мостове и пр.	Пазарище и паважъ	Осѣтление улици, площади и тротоари	Отчисления по закона	Туристи и осѣтление	Градски хамбари и хали	Пенсии на изслужили	Свѣтление и отопление на вѫзи, любопитни и разни други заведения	Непредвидени разноски	Заемъ и лихви	Разни други плащания	Всичко
	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
1894	2.583.396	39.590	280.094	*) —	76.288	5.184	—	—	76.365	412.006	185.111	—
1898	4.328.840	53.768	325.503	*) —	37.055	3.150	—	—	68.309	441.605	510.248	—
1902	417.440	34.600	397.737	225.373	23.105	700	—	67.156	43.611	225.528	145.874	10.308.907
1903	474.096	21.250	373.502	226.341	21.038	600	—	68.124	43.517	175.667	154.647	10.026.013
1904	544.141	32.150	382.340	249.070	21.720	600	—	81.059	42.924	241.170	108.766	10.880.417
1905	589.855	34.720	413.395	564.496	27.250	500	—	75.846	43.875	243.886	96.433	12.367.203
1906	733.031	26.496	448.762	367.606	18.738	600	73.074	114.875	37.690	206.332	—	13.182.340
1907	661.006	29.530	454.942	382.027	26.665	52	76.757	133.091	55.609	219.015	—	14.918.211
1908	568.638	36.540	463.033	249.423	20.025	70.100	76.071	133.826	35.662	221.599	—	15.656.050
1909	639.408	25.594	501.233	190.261	21.500	200	84.852	107.665	34.696	242.626	—	17.011.391
1910	803.968	38.460	530.620	264.859	44.384	50	97.170	226.050	39.883	285.421	1.500	19.229.856
1911	706.469	27.569	539.414	226.317	30.958	2.040	114.945	317.761	36.686	285.616	3.500	20.421.542

*) Тия кредити с показани въ графа 11. — *) Тия кредити с показани въ графа 24. — *) Тия кредити

Л И Ц А

бюджетитѣ имъ за 1894—1911 години.

а	б	в	г	д	е	ж	з
и	к	л	м	н	о	п	р

Данък от общинските имоти и тогоа	Застрахование общинските здания и движимости	Разходи за учениците	Възнаграждение на лица, определени от правителството за учебни пътувания в странство	Поправление сградите, принадлежащи на държавата	Предпазване и оправяне поля областни	Имотните общини, взети в наем	Натрѣбване пѫтищата, улиците и др. площади	Поправление пѫтищата и мостовете	Благотворителни цѣли	Помощ за разбира се инвентарните и пож. (пожарните)
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
26.272	21.730	876.650	—	55.865	393.455	—	—	—	312.476	187.540	—
89.006	21.249	1.220.950	—	55.155	140.970	—	—	—	229.760	182.527	—
100.461	25.029	1.421.223	5.617	76.182	144.860	—	222.691	5.783	214.004	177.162	—
105.042	23.618	1.491.673	4.600	59.256	152.355	—	227.660	7.061	213.590	167.977	—
106.967	21.886	1.578.878	4.904	58.935	158.362	—	279.021	5.080	215.805	210.703	—
104.051	22.643	1.765.546	4.815	43.491	176.998	—	333.575	5.710	251.600	207.689	—
126.142	20.549	1.982.021	9.785	38.815	64.445	32.963	267.440	6.304	256.243	328.642	750
170.589	20.462	2.427.514	9.787	42.904	71.767	50.980	269.880	6.455	271.100	349.574	700
174.669	25.659	2.579.471	4.700	42.740	72.386	31.802	271.857	5.090	306.627	346.123	560
179.750	25.821	3.113.117	8.210	63.266	87.603	67.060	244.536	3.442	370.109	322.036	240
203.352	28.712	3.920.172	8.360	64.755	204.520	59.510	326.160	4.686	443.275	520.639	500
232.940	35.079	4.931.671	6.034	57.727	164.923	76.912	316.918	5.602	405.197	475.192	3.128

а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к
л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф

Стара земя	Сгради по земеделски имоти или пригнати	Нови облигации стари	Ценни книжа, ренти и др.	Възстановяване задължения или неправилно внесени суми	Кюп и лозари	Разходи за сметка на селищни области	Разходи за резервни хора и др.	Разни други поправления	Всичко	А всичко разходи и поправителни работи
36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46
—	—	[1]) —	—	—	—	—	—	—	—	11.504.794
—	—	[2]) —	—	—	—	—	—	—	—	19.087.671
2.049.814	—	1.122.188	18.591	15.590	—	4.952.264	—	1.185.246	9.544.056	19.852.961
1.742.103	—	3.354.115	11.289	15.990	—	—	—	701.588	5.845.063	15.871.076
1.137.753	—	1.470.973	26.406	47.729	—	—	—	1.732.362	4.415.201	13.295.640
1.298.029	—	1.821.806	23.710	20.839	—	—	—	457.729	1.602.161	13.969.366
1.458.109	27.216.549	6.353.817	28.692	35.617	13.682	69	—	1.722.272	36.830.827	50.013.167
363.721	3.017.681	10.636.360	33.718	36.189	19.792	—	—	214.630	14.142.093	29.260.304
373.559	2.281.908	12.569.231	11.745	26.737	12.754	—	—	103.774	15.440.708	31.126.758
340.523	1.302.188	11.214.559	19.004	27.651	14.210	1.111	27.828	1.065.867	14.363.256	31.176.647
473.341	1.059.851	13.818.214	50.210	17.133	1.696.198	12.792	21.690	2.150.542	19.299.971	38.529.829
384.712	1.147.199	17.897.643	35.496	20.806	21.150	420	17.650	2.944.171	22.632.887	43.076.429

[1]) Тая графа е показана въ графа 21. — [2]) Тая графа е показана въ графа 21.

ТАБ

за разходитѣ на селскитѣ общини въ царството,

Години	Лихви и погашение на заемитѣ	Разноски по изплащане лихвитѣ и погашенията	Заплата на служащитѣ	Вознаграждение на „Кмет" и на сѣбрани в умѣсния въ общинската каса недоборъ отъ общински врѣмена	Пѫтни и дневни	Канцеларски разноски	Осѣтление, отопление и мебели	Разноски по пратки и доставяне документи на кмета на общината	Формено облѣкло и въоражение на общин. служащи	Наемъ за частни здания и поддържане общинскитѣ
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1903	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1904	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1905	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1906	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1907	96.056	6.040	8.721.732	9.020	76.013	388.649	145.832	365.783	271.142	149.783
1908	155.356	5.314	8.021.729	5.877	79.466	352.523	148.430	304.073	237.065	158.627
1909	168.873	3.266	7.579.243	4.110	103.361	421.713	143.343	290.954	174.355	168.100
1910	157.685	7.102	8.145.673	2.578	110.310	390.359	182.960	354.644	175.738	199.445
1911	133.601	5.518	8.365.179	2.029	126.746	432.027	209.195	358.781	175.721	239.072

Години	Поддържане и подобрение пробитищата	Осѣтление улицитѣ	Отчуждаване мѣста и сгради по планиране населенитѣ мѣсти	Купуване биволи, жребци, кочове и пр.	Доставка въ общинскитѣ хамбари нужния запасъ отъ храни	Изплащане на държавната епизоотическа връзкина	Купуване синтетични и биологични продукти за битовата и ловната сѣчба на частни лица, както и общ. управления	Непрѣвидени разноски (запасенъ фондъ)	Всичко
	20	21	22	23	24	25	26	27	28
1903	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1904	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1905	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1906	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1907	33.809	29.512	147.716	232.260	1.704	28.389	114.510	315.473	15.994.615
1908	36.733	25.923	154.855	304.810	3.652	30.789	112.111	302.219	17.000.209
1909	33.575	24.738	296.639	291.847	1.646	29.794	103.071	286.947	17.011.212
1910	41.946	36.070	540.800	330.784	27.374	43.439	102.586	302.920	18.194.212
1911	43.058	40.533	639.280	337.773	34.325	49.592	131.242	307.113	19.300.315

Л И Ц А

по бюджетитѣ имъ за 1903/1911 година.

в ъ л е в о в е в е н ъ								
Данъци за общин. имоти и доходи	Застрахуване общински сгради и движими имоти	Разходи за училищата	Възнаграждение на лица, изправящи въ нѣкои училищ. практически курсове	Подържане библиотека	Предпазване и прѣкращение бѣдствията	Благотворителни цѣли	Помощь въ размѣръ на пожертвуванията и конфискациитѣ	Подържане пжтища, мостове, водопроводи, канали, гробища, гори и пр.
11	12	13	14	15	16	17	18	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
660.654	14.170	3,659.090	50.418	55.032	45.953	116.844	72.208	287.025
655.836	17.493	4.332.988	29.976	63.997	67.284	106.870	32.921	253.279
651.349	20.556	5.348.254	22.824	56.898	137.583	274.242	35.825	338.104
715.724	27.102	5.474.315	23.687	74.935	122.138	179.759	55.915	368.215
725.163	14.689	5.897.851	19.754	89.517	231.065	175.805	44.453	473.435

в ъ л е в о в е И з в ъ н р е д е и ъ									А всичко редовенъ и извънреденъ разходъ
Дългове отъ скарчени бюджети (стари дългове)	Дългове по напълнителни листове	Нови общински сгради, пристройки, съоръжения и приобрѣтения	Възстановяване на лица, изправящи въ нѣкои общ. училища	Купуване желѣзни каси и долапи за общ. секретарѣ-бирничества	Разходи за смѣтки на скарчени бюджети	Разходи напълнителни според приключ. по реализиране жел. изъ-ятия и вирѣчат. дълж.	Разни други разходи, които не могатъ да се отнесатъ къмъ нѣкои отъ разходитѣ параграфи	Всичко	
29	30	31	32	33	34	35	36	37	38
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.193.503
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.462.666
—	—	—	—	—	—	—	—	—	13.263.130
—	—	—	—	—	—	—	—	—	17.414.305
523.494	1.032.940	2.808.514	86.012	274.583	185.201	—	384.005	5.294.749	21.289.364
477.749	970.006	2.492.769	55.361	107.361	59.246	—	609.844	4.772.336	21.772.545
229.706	1.094.676	3.103.868	42.967	132.225	113.373	—	799.209	5.516.024	22.527.236
278.264	1.236.628	3.896.271	45.485	125.086	70.796	—	608.756	6.261.286	24.455.498
235.724	1.403.904	3.965.409	56.224	184.114	30.768	73.457	835.520	6.785.120	26.085.435

ОКРѪЖНИ СЪВѢТИ.

Окрѫжнитѣ съвѣти бидоха учрѣдени още въ 1878 г., съ врѣменнитѣ правила за съвѣтитѣ въ България, утвърдени отъ Князъ Дондуковъ-Корсаковъ. Споредъ тия врѣменни правила, окрѫжнитѣ съвѣти бѣха административно-ступански колегиялни учрѣждения, подчинени на окрѫжния началникъ, натоварени да водятъ земско-стопанскитѣ дѣла на всѣки окрѫгъ, безъ тия на градоветѣ, а сѫщо и всички дѣла по «административнитѣ разпореждания и правителствени интереси», както въ окрѫга, тъй и въ окрѫжния или губернски градъ.

Окрѫжниятъ съвѣтъ се състоеше отъ единъ прѣдседатель, назначенъ отъ губернатора измежду постояннитѣ членове; 4 постоянни членове, избрани отъ 32-та гласни, които правоспособнитѣ избиратели отъ окрѫга избираха и отъ 4 почетни членове, каквито по-право бѣха и главнитѣ духовни лица отъ всички вѣроизповѣдания, имащи сѣдалищата си въ окрѫжния градъ.

Първиятъ законъ за окрѫжнитѣ съвѣти, който замѣсти врѣменнитѣ правила, бѣ утвърденъ съ указъ № 698 отъ 23 септемврий 1882 г. и, съгласно неговитѣ наредби, съразмѣрно съ броя на избирателитѣ, се избираха, по двустепенна система, окрѫжнитѣ съвѣтници, съставляющи съвѣтитѣ при всѣки окрѫгъ, натоварени да уреждатъ, чрѣзъ своитѣ постановления, работитѣ, които се отнасятъ до частнитѣ интереси на окрѫжието и да изказватъ желание, относително нуждитѣ и интереситѣ на окрѫга.

Споредъ тоя законъ, който бѣ въ сила до 1887 година, когато Ваше Величество стѫпи на българския прѣстолъ, окрѫжнитѣ съвѣти и изходещитѣ отъ тѣхъ четиричленни постоянни комисии, съ прѣдседатель, назначенъ съ княжески указъ, измежду послѣднитѣ, по прѣдставление отъ министра на вѫтрѣшнитѣ работи, бѣха по-скоро органи на централното управление, нежели автономни управителни тѣла, защото тѣ бѣха натоварени да изпълняватъ разпоредбитѣ на правителството и на респективнитѣ окрѫжни управители, които

именно приготовляваха бюджетитѣ на окрѫзитѣ и разпорѣждаха съ тѣхъ.

Една отъ първитѣ грижи на министерството, което Ваше Величество повика, слѣдъ възшествието Си на прѣстола, бѣ да прѣобразува окрѫжнитѣ съвѣти, съ цѣль да ги направи непосрѣдствено избираеми отъ народа, като имъ възложи грижата за културното и, главно, стопанското повдигане на окрѫзитѣ. Това се постигна съ закона за окрѫжнитѣ съвѣти, гласуванъ и приетъ отъ Народното Събрание на 25 ноември 1887 г. и утвърденъ отъ Ваше Величество съ указъ № 441 отъ 16 декември сѫщата година.

Този законъ, който бѣ въ сила до началото на 1907 г., прѣтърпѣ петь измѣнения и биде най-послѣ замѣненъ съ сега дѣйствующия законъ за окрѫжнитѣ съвѣти, приетъ отъ Народното Събрание прѣзъ 1906 г. и туренъ въ изпълнение на 12 януарий 1907 година.

Съ тия закони, въ разстояние на 25 години, заедно съ постепенно растещето политическо възпитание и културния напрѣдъкъ на народа, се въведе, чрѣзъ послѣдователно разширяване автономията и компетентността на окрѫжнитѣ съвѣти, уредбата на послѣднитѣ въ сегашния имъ видъ по такъвъ начинъ, щото отъ прости съвѣщателни и изпълнителни тѣла, тѣ постепенно станаха автономни изборни учрѣждения — дѣятелни фактори за културния и стопански напрѣдъкъ на царството.

Доходитѣ на окрѫзитѣ оставатъ и сега почти такива, каквито бѣха прѣзъ 1887 г. Постѫпленията отъ тѣхъ обаче, сѫ расли и продължаватъ до растатъ постепенно, както това се вижда отъ слѣднята таблица, съдържаща данни, извлѣчени отъ бюджетитѣ на окрѫзитѣ, отъ 1894 година насамъ, отъ когато се е започнало воденето на статистиката за бюджетитѣ имъ.

Години	Редовенъ приходъ	Извънреденъ приходъ	Всичко редовенъ и извънр. приходъ	Години	Редовенъ приходъ	Извънреденъ приходъ	Всичко редовенъ и извънр. приходъ
	лева	лева	лева		лева	лева	лева
1894	—	—	5.678.019	1903	—	—	2.528.753
1895	—	—	3.891.621	1904	—	—	2.877.269
1896	—	—	4.804.329	1905	—	—	3.193.781
1897	—	—	3.261.065	1906	—	—	3.883.761
1898	—	—	3.622.043	1907	—	—	1.728.180
1899	—	—	4.096.210	1908	2.923.853	1.016.998	3.940.851
1900	—	—	2.469.742	1909	2.951.920	1.515.207	4.467.127
1901	—	—	2.367.720	1910	3.406.613	1.392.845	4.799.458
1902	—	—	2.184.704	1911	3.667.984	1.753.923	5.431.906

Отъ тази таблица се вижда, че приходитѣ на окржзитѣ, споредъ утвърденитѣ въ бюджетитѣ имъ суми, сж възлизали на повече отъ 5½ милиона лева прѣзъ 1894 г., на 4 милиона прѣзъ 1900 г., като сж варирали между 3·2 и 3·8 милиона лева въ промежутъка между тия двѣ години, за да слѣзатъ на 2.469.742 л. прѣзъ 1900 г. и да започнатъ съразмѣрно и постепенно да нарастватъ отъ тогава и до сега. Това се дължи главно на обстоятелството, че до 1900 г., освѣнъ редовната връхнина, каквато и сега се събира, допущаше се разхвърлянето и на извънредна окржжна връхнина, каквато сега не сжществува.

Главниятъ приходъ на окржзитѣ сж допълнителнитѣ стотинки (връхнини) до 10% върху прѣкитѣ държавни данъци, отъ които прѣзъ послѣднитѣ години, ежегодно постжпятъ въ полза на окржзитѣ повече отъ 3 милиона лева.

Съ своитѣ срѣдства окржжнитѣ съвѣти въ продължение на 25 години сж дали възможность да се построятъ не малко пжтища и мостове, нѣколко болници, много медицински и ветеринарни амбулатории, особно въ селата, нѣколко низши земледѣлски и занаятчийски училища, разсадници за лозя, за овощни и черничови дървета, фурни за печене пашкули, за сушене сливи и др. Съ срѣдства отъ окржжнитѣ съвѣти

сѫ доставяни породести жрѣбци, бикове, овни, нерѣзи и пр. за подобряване расата на добитъка въ царството, за която цѣль сѫ устроявани и скотовѫдни изложби съ премии за добрия добитъкъ.

Окрѫжнитѣ съвѣти винаги сѫ давали помощи на общинитѣ за издържане на училищата, а отъ три години насамъ тѣ вематъ прѣко участие въ издържането на прогимназиалнитѣ учители, като за всѣки единъ отъ тѣхъ плащатъ на държавата по 300 лева годишно.

Споредъ бюджетитѣ на окрѫзитѣ за миналата 1911 год., окрѫжнитѣ съвѣти сѫ внесли въ държавното съкровище около 617.860 лева за прогимназиалнитѣ учители.

Прѣзъ послѣднитѣ нѣколко години, окрѫжнитѣ съвѣти, макаръ и неразполагащи съ голѣми срѣдства, замислиха нови мѣроприятия отъ културно значение за подобрение на учебното дѣло и съобщенията, както и за благоустройството и хигиеничното състояние на селата, като създадоха фондове за планирането — по кооперативенъ начинъ — на населенитѣ мѣста, за снабдяване селата съ нови училища и за поправяне сѫществующитѣ такива, за построяване модерни водопроводи въ населенитѣ мѣста, както и за съединяване послѣднитѣ и окрѫжнитѣ центрове съ телефонна мрѣжа.

Благодарение на тая инициатива на окрѫжнитѣ съвѣти, голѣма часть отъ селата въ царството сѫ вече планирани, а други на пѫть да се сдобиятъ съ планове отъ кооперативнитѣ планоснемачни бюра, каквито вече, съ срѣдства, събирани отъ общинитѣ и съ помощи отъ окрѫжнитѣ съвѣти, се издържатъ въ всѣки окрѫгъ.

Варненскиятъ и Старо-Загорски окрѫжни съвѣти иматъ учрѣдени фондове, отъ които отъ нѣколко години се отпущатъ заеми на селскитѣ общини за постройка и прѣправяне на училищни сгради. Софийскиятъ окрѫженъ съвѣтъ създаде фондъ за направа и поправка, по кооперативенъ начинъ, училища въ окрѫга, отъ който фондъ, прѣзъ текущата година е прѣдвидено да се построятъ въ селата 34 нови училища и да се поправятъ 27, а Русенскиятъ окрѫгъ издържа т. г. свое

архитектурно бюро, което извършва техническата работа по построяване училища въ селата.

Плѣвенскиятъ, Русенскиятъ и Шуменскиятъ окржжни съвѣти съ свои и събрани отъ общинитѣ суми сѫ турили началото за прѣкарване телефонна мрѣжа между населенитѣ мѣста и окржжния центръ и прѣзъ миналата и тая година нѣколко такива телефонни линии бидоха прокарани.

Русенскиятъ окржженъ съвѣтъ се грижи за водоснабдяването на селата. За тая цѣль той подържа артезиянски кладенци и строи нови такива, а Софийскиятъ окржженъ съвѣтъ е започналъ водоснабдяването, по кооперативенъ начинъ, на населенитѣ мѣста въ окржга и съ срѣдствата отъ създадения за цѣльта фондъ, който се подържа съ вноски отъ общинитѣ, сѫ построени вече водопроводи въ доста села, а въ други построяването имъ е започнато или е прѣдстояще.

За подобрение скотовъдството, всѣки окржгъ, между другото, издържа ежегодно жрѣбцови станции и табуни, като при това, както се помена вече, постоянно се доставятъ и други разплодници, които се раздаватъ въ условна собственость, или се продаватъ съ намалени цѣни на общинитѣ и скотовъдцитѣ.

Освѣнъ дѣто окржзитѣ подпомагатъ държавата въ нѣкои отъ мѣроприятията ѝ за подобрение и повдигане земледѣлието, промишлеността и търговията въ царството, но въ разстояние на 25-тѣ изтекли години, тѣ сѫ уредили и издържатъ самостоятелно множество училища по разнитѣ отрасли, като напр. по дърводѣлство, копринарство, бояджийство, тъкачество, кошничарство и др.

Общо взето за повдигане скотовъдството, земледѣлието, търговията и промишлеността, окржзитѣ отпущатъ прѣзъ послѣднитѣ години повече отъ половинъ милионъ лева ежегодно, като при това даватъ срѣдства за устрояване курсове по земледѣлието, търговията и занаятитѣ, издържатъ агрономи, пѫтуващи учители, ветеринарни фелдшери и пр.

Окржжнитѣ съвѣти не сѫ прѣставали да се грижатъ и за санитарнитѣ нужди на окржзитѣ и, зарали това, всички

съвѣти ежегодно прѣдвиждатъ въ своитѣ бюджети суми за издържане лѣкари, медицински фелдшери и амбулатории, за даване медицинска помощь на населението, а напослѣдъкъ, когато се появи опасността отъ холерата, окрѫжнитѣ съвѣти отпуснаха потрѣбнитѣ суми, съ които се доставиха парни подвижни и неподвижни дезинфекционни машини, които ще олесняватъ значително санитарнитѣ власти въ борбата съ заразителнитѣ болести и епидемиитѣ.

Съ цѣль да подготвятъ медицински лѣкари за селата, окрѫжнитѣ съвѣти отпущатъ помощи на слѣдващитѣ по медицината, а нѣкои съвѣти издържатъ и свои стипендианти въ странство. За да снабдятъ населенитѣ мѣста съ акушерки, всички окрѫзи издържатъ въ специалния акушерски курсъ въ София ежегодно по нѣколко ученички.

За подобрение санитарната служба въ окрѫзитѣ, окрѫжнитѣ съвѣти прѣзъ послѣднитѣ години отпущатъ ежегодно около 400.000 лева.

Трѣбва да се отбѣлѣжи, че всичко, което окрѫзитѣ сѫ направили въ продължение на 25-тѣ години, постигнали сѫ го почти изключително съ своитѣ собствени приходи, безъ да прибѣгватъ до заеми. Само Плѣвенскиятъ, Търновскиятъ и Вратчанскиятъ окрѫзи иматъ сключени съ Българската Народна и Земледѣлческата Банки заеми, които днесъ възлизатъ на около 895.089 л. Наредъ съ тия окрѫзи трѣбва да се помене и Ст.-Загорскиятъ, който прѣзъ 1911 г. сключи съ Българската Народна Банка единъ заемъ отъ 700.000 л., отъ който, както се каза по-горѣ, отпуща заеми на общинитѣ за постройка на училища.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за прихода и по-важнитѣ разходи на окржзитѣ, споредъ бюджетитѣ имъ за 1894—1911 год.

Години	Приходъ (редовенъ и извънреденъ) лева	Нѣкои по-важни разходи						
		За персонала, платени и дневни пари и квартирлакове на окржжните съвѣтници	Помощи за напоена и подържане държенитѣ и общинските пътища и мостове [1])	Помощи за издържане училищата [2])	Повдигане земледѣлието, скотовъдството, промишлеността, търговията и занаятитѣ	Подобрение санитарната служба въ окржга [3])	Подобрение ветеринарната служба въ окржга	Нови окржжни сгради, постройки, съоржжения и приобретения [4])
1894	5.678.019·—	1.308.036·—	2.535.174·—	870.859·—	338·020·—	1)951.431·—	—	—
1895	5.891.621·—	1.147.363·—	1.731.343·—	758.470·—	299.881·—	663.005.—	—	—
1896	3.804.329·—	1.296.662·—	1.464.019·—	561.980·—	441.279·—	444.682·—	—	—
1897	3.261.065·—	1.124.550·—	279.204·—	354.488·—	302.939·—	413.744·—	—	—
1898	3.622.043·—	1.040.394·—	1.090.713·—	263.530·—	318.062·—	445.533·—	—	—
1899	4.096.210·—	1.071.974·—	1.648.438·—	303.505·—	419.723·—	260.580·—	—	—
1900	2.469.742·—	297.009·—	846.551·—	308.230·—	111.018·—	175.030·—	—	—
1901	2.367.720·—	324.498·—	511.731·—	244.874·—	347.296·—	135.487·—	—	—
1902	2.184.704·—	292.440·—	555.012·—	213.745·—	512.560·—	147.500·—	—	—
1903	2.528.753·—	373.820·—	617.170·—	295.715·—	359.983·—	172.753·—	—	—
1904	2.877.269·—	416.359·—	788.413·—	304.538·—	340.299·—	312.399·—	—	—
1905	3.193.781·—	385.120·—	892.335·—	400.873·—	579.400·—	365.690·—	—	—
1906	3.883.761·—	531.420·—	822.480·—	568.987·—	588.325·—	429.755·—	—	—
1907	3.728.180·—	558.300·—	789.637·—	653.587·—	509.365·—	453.877·—	—	—
1908	3.940.851·—	651·826·—	453.835·—	141.310·—	393.484·—	275.060·—	72.030·—	277·152·—
1909	4.467.127·—	698.860·—	395.553·—	144.920·—	385.992·—	300.500·—	69.100·—	546.655·—
1910	4.799.458·—	821.145·—	280.054·—	584.315·—	481.584·—	284.570·—	57.680·—	664.708·—
1911	5.431.906·—	862.000·—	227.704·—	617.860·—	523.220·—	356.600·—	97.910·—	813.329·—

[1]) За годинитѣ 1894—1907 включително. Тукъ влизатъ и сумитѣ, прѣдвидени за правене и подържане окржжни сгради, окржжни чифлици, гранжи, плевни и пр. имена влизатъ за окржжни потрѣби и застраховки.

[2]) Тукъ влизатъ не сжщитѣ годишни суми, прѣдвидени за помощь на нѣкои общини, за училища и пр. обществени нужди и направи на окржжни училища.

[3]) Въ тая сума влизатъ сжщо и обезсолението и благотворителни заведения и помощь на благотворителни дружества.

[4]) Сумата влиза въ онѣзи, записани по графа 2-ра.

САНИТАРНО ДѢЛО.

Санитарна организация и санитарно дѣло за населението въ България до освобождението не сѫществуваха. Досежно здравословнитѣ си нужди, населението прѣзъ оная епоха се е ползувало само въ нѣкои голѣми градове отъ лѣкари на свободна практика. Нѣкои отъ тия лѣкари бѣха българи, а други инородци — гърци и турци. Въ малкитѣ градове медицинската помощь е била давана на населението отъ полуграмотни лица, наречени билери, а по селата — отъ разни баби, врачки и костоправи.

Съ стѫпването на побѣдоноснитѣ руски войски, на 15 юний 1877, въ нашата земя, съ постепенното освобождение на градоветѣ и селата, начева появата и развитието на санитарното дѣло у насъ. Първата наредба за санитарната организация се явява съ издаването на «врѣменнитѣ правила» за устройството на медицинската часть въ България. Тия правила, напечатани на руски и на български, бѣха утвърдени, въ врѣме на окупацията, на 1 февруарий 1879 г., отъ императорския руски комисарь Князъ Дондуковъ-Корсаковъ. Когато пъкъ бѣ назначенъ Д-ръ Гримъ за генералѣнъ инспекторъ по медицинската часть въ България, прѣзъ 1881 г., отмѣниха се до голѣма степень врѣменнитѣ правила и влѣзоха въ сила така наречените «граждански медицински закони», утвърдени прѣзъ 1882 г., въ врѣме на пълномощията, отъ Князъ Александра.

До стѫпването на Ваше Величество на българския прѣстолъ, санитарното дѣло не бѣ достатъчно организирано и санитарното управление не отговаряше на нуждитѣ на страната. Броятъ на санитарния персоналъ бѣ съвсѣмъ ограниченъ: тогава княжеството имаше всичко 170 души лѣкари, отъ които 20 болнични, 54 околийски и 3 карантинни; имало е и 4 души аптекари и 144 души фелдшери. Държавата подържаше 24 болници съ 1.120 постоянни легла и една химическа лаборатория. Въ болницитѣ прѣзъ нея година лѣкувани сѫ били 8.342 болни, прѣгледани амбулаторно 24.823 души, а въ химическата лаборатория сѫ били направени 68 изслѣдвания, отъ които 36 сѫдебно-медицински; прѣзъ сѫщата година сѫ били ваксинирани и реваксинирани 58.997 души.

Разходнията бюджетъ на санитарното дѣло възлизаше на сума 1.349.780 лева.

Законодателство и наредби. Първиятъ законодателенъ актъ на Народното Събрание по санитарната организация и санитарното управление на България, е «санитарниятъ законъ» отъ 18 декемврий 1888 год.

Законътъ отъ 1888 г. способствува достатъчно за развоя на санитарното дѣло у насъ. Възъ основа на тоя законъ, върховниятъ медицински съвѣтъ изработи 25 санитарни правилници.

Тоя законъ остана въ сила до 1903 г., когато бѣ по-основно измѣненъ. Прѣзъ това врѣме той прѣтърпѣ релица незначителни измѣнения тъй, прѣзъ 1892 г. се прие закона за измѣнение и допълнение на чл. чл. 11, 20, 112, 117, 119, 124, 125 и 126 отъ санитарния законъ, досежно състава на върховния медицински съвѣтъ, санитарния надзоръ въ болницитѣ, раздѣляне на Александровската болница на специални отдѣления, правата и обязаноститѣ на болничнитѣ лѣкари, болничнитѣ медицински колегии, надзирателитѣ и стопанството на болницитѣ и храната на болнитѣ; прѣзъ 1894. стана второ измѣнение на санитарния законъ: измѣниха се чл. чл. 11, 20, 21, 22, 78, 79, 129, 156, 159, 163 и 172, които визиратъ промѣни въ поддиректорския постъ, намаление броя на медицинскитѣ съвѣтници, разглеждане планове и смѣтки на нови постройки за държавни и частни болници и приспособления за приюти и сиропиталища, даване концесии за аптеки, специализация на лѣкари и пр.

Прѣзъ 1903 г. се измѣня, както казахме по-рано, по-основно санитарниятъ законъ, като при това бѣ наименованъ «законъ за опазване общественото здраве».

Тоя законъ, който и сега е още въ сила, урежда начина на задоволяване почти всички по-важни санитарни нужди на страната; той прѣдвижда нови санитарни институти и учрѣждения, създаде санитарната служба и при окржжнитѣ съвѣти. Освѣнъ окржжнитѣ хигиенически съвѣти, законътъ прѣдвижда околийски и общински хигиенически съвѣти, организира се борбата съ инфекциознитѣ болести и обеззарязяването; прѣслѣдва се фалшификацията на съѣстнитѣ и питейни

продукти; установява се надзора на обществените мѣста и заведения; съдържа разпоредба за обществените постройки; прѣдвижда санитарни агенти и пр. Тоя законъ прѣтърпѣ нѣкои измѣнения прѣзъ 1909 г. касателно състава на върховния медицински съвѣтъ, къмъ който се допуснаха за членове единъ сѫдия отъ върховния касационенъ или софийския апелативенъ сѫдъ и прѣдседателя на управителния съвѣтъ на лѣкарския съюзъ. Съ тия измѣнения въ закона се прѣдвидѣха още санитарни агенти и санитари, като по-особни отъ фелдшеритѣ, спомагателни санитарни органи за борба съ инфекциознитѣ болести и се урежда службата въ болнитѣ и общинитѣ; уреди се сѫщо хигиеиченъ институтъ, прѣдвидѣха се санитарни инспектори при дирекцията за опазване общественото здраве, по райони, общински аптеки и пр.

Независимо отъ закона за опазване общественото здраве отъ 1903 г., прѣзъ 1905 бѣ изработенъ законътъ за санитарния надзоръ върху хранителнитѣ и питейни вещества и други общоупотрѣбявани въ живота прѣдмети.

Въ свръзка съ тия два закона, досежно изпълнение службитѣ въ санитарнитѣ органи и санитарното управление по опазване на общественото здраве, борбата съ инфекциознитѣ болести и даване медицинска помощь на населението въ градове и села, изработиха се, освѣнъ помѣнатитѣ по-рано правилници, още други правилници и инструкции, на брой повече отъ 30.

Отъ изложеното до тукъ на кратко санитарно законодателство, санитарни правилници и наредби, касателно организацията и управлението на санитарното дѣло въ България, се вижда голѣмиятъ напрѣдъкъ на страната, постигнатъ прѣзъ двадесеть и петь годишното царуване на Ваше Величество и въ санитарно отношение.

Санитарната дѣйность на държавата, окржжнитѣ съвѣти и общинитѣ. Санитарното развитие и санитарниятъ напрѣдъкъ на страната прѣзъ периода отъ 1887 до 1912 г. се вижда и отъ слѣднята таблица, въ която сѫ показани разходванитѣ суми прѣзъ всѣка година, за открититѣ нови санитарни институти, лѣчебници, приюти и други.

Министерство на Вѫтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве.

Санитаренъ бюджетъ и санитарни институти прѣзъ периода отъ 1887 до 1912 година.

Години	Общъ бюджетъ	Санитаренъ бюджетъ	Процентътъ на санитарния по отношение на общия бюджетъ	Разходъ за персоналъ	За вещественни разходи	Болници	Санаториуми за гърлоболни	Приюти за душевно болни	Институти				Лаборатории химически	Карантинни управления	Фелдшерски училища	Акушерски училища	Депо за медикаменти	Изпити за санитарни агенти	Курсове за гледачи на болни
									Бактериологически	Противочумни	Оспени	Хигиенически							
1887	47.218.266	1.349.780	2·9	659.700	690.080	24	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—
1888	61.707.944	1.658.072	2·7	1.658.072	680.000	23	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—
1889	78.496.418	1.787.792	2·3	1.187.792	600,000	43	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—
1890	81.093.175	1.872.112	2·3	1.217.112	655,000	45	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—
1891	80.478.700	1.982.580	2.5	1.226.580	756,000	54	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—
1892	88.248.070	2.144.748	2·4	1.288.748	856,000	55	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—
1893	89.369.334	2.522.428	2.8	1.634.428	888,000	56	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—
1894	102.270.982	2.726.592	2.7	1.717.592	1.009,000	62	—	1	1	—	2	—	1	2	—	—	—	—	—
1895	89.849.425	2.627.896	2.9	1.486.896	1.141.000	55	—	—	—	—	2	—	1	2	1	—	—	—	—
1896	91.143.910	2.803.408	3.0	1.670.408	1.133.000	65	—	—	—	—	1	—	1	2	1	—	—	—	—
1897	83.425.019	2.903.584	3.5	1.785.584	1.118.000	65	—	—	1	—	1	—	1	2	1	—	—	—	—
1898	84.557.713	2.780.976	3·3	1.689.710	1.091.266	66	—	—	1	—	1	—	1	2	1	—	—	—	—
1899	84.395.471	2.734.551	3.2	1.701.751	1.032.800	65	—	—	1	—	1	—	1	2	—	—	—	—	—
1900	83.827.863	2.681.080	3.2	1.786.400	894.680	55	—	—	1	—	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1901	96.926.900	2.550.233	2.6	1.629.978	920.255	56	—	—	1	—	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1902	98.098.337	2.553.305	2.6	1.630.053	928.250	56	—	1	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1903	98.017.900	2.615.888	2.7	1.621.888	994.000	55	—	2	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1904	106,163.400	2.861.728	2.7	1.737.728	1.124.000	56	—	2	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1905	111.920.000	2.915.618	2.6	1.770.038	1.145.550	56	1	2	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1906	117.953.000	2.967.158	2.5	1.799.608	1.167.550	58	1	2	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1907	121.983.000	3.031.732	2·5	1.845.132	1.186.600	59	1	2	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1908	127.235.700	3.232.866	2·5	1.902.266	1.330.600	59	2	2	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	—
1909	153.142.088	3.947.934	2·6	2.235.664	1.712.320	61	2	4	1	—	—	1	1	3	—	—	—	1	—
1910	172.248.400	4.205.582	2·4	2.390.112	1.815.470	66	1	4	1	—	—	1	1	3	—	1	—	1	—
1911	178.445.300	4.710.310	2·6	2.552.440	2.154.870	72	1	4	1	—	—	1	1	3	—	1	—	—	1
1912	190.273.440	4.957.214	2·6	2.574.764	2.382.450	76	2	5	1	—	—	1	1	3	—	1	—	—	—

Нашата държава, съзнавайки, че благоденствието на народа зависи отъ неговото здраве, не се е колебала да изразходва за нуждитѣ въ това отношение все по-голѣми и по-голѣми суми. До когато прѣзъ 1887 г. държавниятъ бюджетъ за санитарни цѣли е възлизалъ на сума 1.349.780 л., прѣзъ 1912 г. той възлиза на сума 4.957.214 л. Тази сума се изразходва за подържка на болници, санаториуми, приюти, институти, за борба съ епидемически и екзотически болести, за санитаренъ персоналъ и пр. Благодарение на материланитѣ жертви, които държавата изразходва за запазване здравето на народа, раждаемостьта у насъ е почти два пѫти по-голѣма отъ смъртностьта: смѣтано върху хиляда души жители за периода отъ 1904 до 1907 г. е имало 43·6 раждания и 22 умирания.

Наредъ съ грижитѣ на държавата за запазване здравето на народа, вървятъ и грижитѣ на общинитѣ и окрѫжнитѣ съвѣти. Окрѫжнитѣ съвѣти и градскитѣ общини изразходватъ приблизително 1½% отъ своитѣ бюджетни срѣдства за санитарни цѣли. Благодарение на хигиеничнитѣ съвѣти, найвече на общинскитѣ и околийски хигиенически съвѣти, създадени прѣзъ 1903 год., санитарнитѣ нужди се съзнаха и се съзнаватъ по-добрѣ отъ широкитѣ народни маси. Почти всички наши градски общини сѫ обхванати днесъ за днесъ отъ силно желание за санитарно благоустройство. Градоветѣ: Кюстендилъ, Брѣзникъ, София, Панагюрище, Стара-Загора, Татаръ-Пазарджикъ, Пещера, Орхание, Ломъ, Вратца, Търново, Сливенъ, Бургазъ, Варна, Силистра, Ески-Джумая и Пловдивъ сѫ се снабдили съ що-годѣ чиста вода за пиене, когато прѣзъ 1887 г. тѣ не сѫ разполагали съ такава. Почти всички общини съ население повече отъ 4000 души иматъ свои градски лѣкари, които между другото бдятъ за чистотата на общественитѣ мѣста и заведения. Окрѫжнитѣ съвѣти отъ своя страна помагатъ на селскитѣ общини съ парични срѣдства и персоналъ, било по водоснабдяването, било по планирането на селата, било по борбата противъ маларията, било по откриване санитарни участъци въ селата и пр. Нѣкои по-голѣми градски общини иматъ свои болници, аптеки, бактериологически и химически лаборатории. Така, Шуменъ, Пловдивъ и Видинъ

имать бактериологически лаборатории за изслѣдване водитѣ за пиене; Русе и Варна имать химически лаборатории за изслѣдване на съѣстнитѣ продукти, като млѣко, масло, яйца, вино и пр.; градоветѣ Русе, Пловдивъ, Варна и София имать малки градски болници. И тъй, държавата, общинитѣ и окржжнитѣ комисии въ днешно врѣме сериозно се занимаватъ съ благоустройството на населенитѣ мѣста, съ борбата противъ инфекциознитѣ болести и съ въпроса за даване медицинска помощь на населението.

Прѣзъ 1887 год. санитарно-административната служба въ околиитѣ на цѣлото княжество се е извършвала отъ 54 околийски и 3 карантинни лѣкари. Градски лѣкари е имало съвсѣмъ ограниченъ брой и то въ по-важнитѣ градски центрове. Днесъ, слѣдъ 25 години, въ цѣлото царство, санитарно-административната служба се извършва отъ 12 окржжни лѣкари, 50 околийски — съ болници, 14 околийски — безъ болници, 42 участъкови и 67 градски лѣкари.

Санитарни заведения: болници и пр. Едноврѣменно съ развитието на санитарното дѣло е вървѣла и грижата за постройка на болнични здания. Прѣзъ послѣднитѣ 25 години се построиха отъ държавата, окржзитѣ и общинитѣ 76 болнични здания и приюти, отъ които 15 първокласни, 9 второкласни и 45 третокласни болници, три приюта за душевно болни, два приюта за епилептици. Сумата, изразходвана за изграждане на тия здания, възлиза на около 3.500.000 л.

Всички тѣзи лѣчебни заведения разполагатъ съ 4.275 легла. Годишно се лѣкуватъ около 50.000 души, а се прѣглеждатъ амболаторно 151.000. Много отъ нашитѣ болници, по своята монументалность и вѫтрѣшна уредба, заслужаватъ да бѫдатъ споменати. Александровската болница, която въ началото на своето основание е разполагала само съ 50 легла и двѣ специални отдѣления, сега разполага съ 600 легла и 8 специални отдѣления. Такива подобрения и измѣнения сѫ станали и въ другитѣ държавни болници въ Варна, Русе, Видинъ, Пловдивъ и др., гдѣто сега населението намира рационална медицинска помощь.

Освѣнъ това, като успѣхъ въ нашето болнично дѣло, трѣбва да се отбѣлѣжи и обстоятелството, че се появиха редъ частни болнични заведения, които до прѣди 10 години не сѫществуваха. Сега въ разни градове на отечеството ни има повече отъ 20 клиники и институти, снабдени съ специални отдѣления и уреди, а това показва, че нашето население съзна нуждата отъ болнично лѣкуване и дири въ болницитѣ истинска медицинска помощь.

Акушерство. Нѣкои отъ нашитѣ лечебни заведения служатъ за упрѣсняване знанията на санитарния персоналъ или за подготовка на такъвъ. Такова едно отъ лѣчебнитѣ заведения е «Майчинъ Домъ», създадено по инициативата на Нейно Царско Височество, почившата I Българска Княгиня Мария-Луиза и доизкарано съ грижитѣ на Ваше Величество. Тамъ за пръвъ пѫть се откриха прѣзъ 1895 год. акушерски курсове, които траяха до 1901 год. Прѣзъ това врѣме свършиха 125 дипломирани акушерки, когато до 1887 год. е имало само 14. По-рано подобенъ институтъ не сѫществуваше и акушерството се е извършвало отъ разни невѣжи баби, които често съ своето незнание и нѣмане понятие за устройството на човѣшкото тѣло и най-елементарнитѣ понятия за асептика и антисептика, сѫ служили за носители на родилна зараза, вслѣдствие на което сѫ ставали жертва много майки. Слѣдъ като свършиха дипломиранитѣ акушерки и се пръснаха изъ населението, послѣдното съзна ползата отъ тѣхъ и почна да ги търси за помощь. Споредъ закона, всѣка градска община трѣбва да има своя акушерка. Поради това, нуждата отъ акушерки наново се почувствува и стана необходимо курсоветѣ пакъ да се открияътъ. Това стана прѣзъ 1910 г. За сега въ страната има 219 дипломирани акушерки, отъ които повечето сѫ свършили въ царството, но все още тѣ не сѫ достатъчни, тѣхното число ще се попълни отъ новооткрититѣ курсове.

Зѫболѣкарство. До 1887 г. въ България е имало само два зѫболѣкари. До това врѣме ваденето на зѫби се е извършвало отъ разни бербери и други практици, които поради неумѣние, сѫ нанисали врѣда на своитѣ пациенти. Скоро нуждата отъ зѫболѣкари се почувствува, и много младежи оти-

доха въ странство да се специализиратъ по зѫболѣкарство. Днесъ въ страната има 166 души зѫболѣкари, пръснати изъ разни градове на царството.

Аптечно дѣло. Отъ начало то се уреждаше съ «врѣменнитѣ правила», споредъ които аптека можеше да отвори всѣки, стига тя да се управлява отъ фармацевтъ.

Санитарниятъ законъ отъ 1887 г., допълненъ прѣзъ 1894 г., постави аптекарството на научни начала. Аптека може да отвори, или да управлява само български поданикъ, който има дипломъ на провизоръ или магистръ и фармацевтична практика въ страната. Притежанието е концесионно наслѣдствено.

Сега дѣйствующиятъ законъ за опазване общественото здравие, дава право за притежание на аптека само на общинитѣ и на правоспособни фармацевти, български поданици, не по-млади отъ 25 години и практикували като аптекари въ нѣкоя аптека. Управлението на тѣзи аптеки се повѣрява само на фармацевтъ, отговорящъ на горнитѣ условия. Концесионното наслѣдствено право стана строго лично.

Сега има въ цѣлата страна 168 нормални аптеки и 4 филиалки. Законътъ вече не позволява откриването на нови филиални аптеки.

Прѣзъ 1887 г. имаше само една дрогерия, а сега числото имъ е 24. Това нарастване е вслѣдствие улесненията, които напослѣдъкъ се направиха за откриването на дрогериитѣ, понеже законътъ ги обяви за чисто търговски завеления съ точно опрѣдѣлени функции за търгуване само на едро съ дроги и химикалии.

Сега, съ разрѣшение на върховния медицински съвѣтъ, може да отвори дрогерия само фармацевтъ, български поданикъ, не по-младъ отъ 25 години и който е практикувалъ като фармацевтъ не по-малко отъ 4 години. Дрогерия може да се отвори само тамъ, кждѣто има поне двѣ аптеки, а тамъ, кждѣто има повече отъ двѣ аптеки, може да се разрѣши и отварянето на повече дрогерии, при условие да се пада на всѣки двѣ аптеки по една дрогерия.

Институти. Бактериологическиятъ, както и хигиеническиятъ институти не сѫществуваха прѣзъ 1887 г. Първиятъ отъ тѣхъ е захваналъ да функционира едва прѣзъ 1896, а вториятъ — прѣзъ 1909 г. Бактериологическиятъ институтъ има за цѣль да приготвя серумъ противъ дифтерита и др. инфекциозни болести, да приготовлява детритъ противъ едрата шарка, да лѣкува ухапанитѣ отъ бѣсни животни хора, да прави нѣкои сѫдебно-медицински изслѣдвания отъ биологически характеръ и да изслѣдва паталогически обекти, съѣстни продукти, водитѣ и пр. Назначението на този институтъ е повече техническо и практическо, обаче, той принася не малко полза съ своитѣ теоритически курсове, които се отварятъ при него, почти всѣка година за опрѣсняване и разширяване познанията на болничнитѣ, околийскитѣ, военнитѣ, училищнитѣ и градскитѣ лѣкари. Ползата отъ тоя институтъ е грамадна за обществото, като се знае, че прѣзъ миналата година въ него сѫ лѣкувани 1.024 души, ухапани отъ разни бѣсни животни: кучета, вълци, котки и пр.; произведено е детритъ, съ който сѫ ваксинирани 181.591 души, ревакцинирани 118.277 души и е произведено повече отъ 17.000 стъкла противодифтеритенъ серумъ, отъ който е изразходвано 16.332 стъкла.

Благодарение на добрата служба по ваксинацията и ревакцинацията, едрата шарка се е явявала прѣзъ послѣднитѣ 25 години съвсѣмъ на рѣдко между населението и то само между турцитѣ и циганитѣ, които сѫ единъ видъ рефракторни на санитарнитѣ блага, които имъ се даватъ отъ страна на държавата и общинитѣ.

Създаниятъ напослѣдъкъ хигиенически институтъ отнима часть отъ функцитѣ на бактериологическия и има прѣма цѣль да изслѣдва съѣстнитѣ и питейни продукти, питейнитѣ и минерални води, паталогически обекти; да изпитва годностьта и практичностьта на дезинфекционнитѣ машини, да създаде единъ хигиениченъ музей, да способствува на хигиеничното усъвършенствуване на санитарно-административния персоналъ и, изобщо, да помага на общинскитѣ санитарни управления за успѣшното водене борбата съ инфекциознитѣ болести и санитарното благоустройство на населенитѣ мѣста.

Прѣзъ миналата година сѫ били изслѣдвани отъ страна на института 60 разни извори, направено е топографическо и хидрологическо изучване на 6 градове и 3 села, изпитани сѫ 3 дезинфекционни машини. Хигиеническиятъ музей е посѣтенъ отъ 598 души.

Борба противъ туберкулозата. Прѣзъ 1887 г. не е имало никакви специални лѣчебни заведения за лѣкуване на гърдоболни. За пръвъ пѫть прѣзъ 1905 г. се откри първиятъ държавенъ санаториумъ. До сега въ това заведение сѫ лѣкувани повече отъ 1.000 души гърдоболни.

Прѣзъ 1908 г. по инициативата и съ ижливението на Ваше Величество се захвана постройката на санаториума Фердинандъ I, който сега е почти на привършване и ще има повече отъ 120 легла за мѫже и жени. Съ тоя санаториумъ се ознаменува 20 годишнината отъ царуването на Ваше Величество. Освѣнъ тия два санаториума, при Варненската първокласна «Мариинска» болница има морски лѣтски санаториумъ, който служи като прѣдохранителна мѣрка противъ появяване и развитието на туберкулозата между лѣцата. При царуването на Ваше Величество не само държаната се заема сериозно съ борбата противъ туберкулозата, но и самото общество вече проявява голѣмъ интересъ въ тая борба.

По инициативата на софийския клонъ на лѣкарския съюзъ, прѣзъ 1907 г. въ България се образува всенародно дружество за борба противъ туберкулозата, управлявано отъ единъ централенъ комитетъ подъ високото покровителство на Ваше Величество. Това дружество има единъ диспансеръ въ столицата и е учрѣдило единъ свой годишенъ цвѣтенъ праздникъ, доходитѣ отъ който служатъ за прѣкитѣ цѣли на дружеството. И тъй, държавата и обществото подъ Височайша закрила и подкрѣпа на Ваше Величество, подхванаха сериозно борбата противъ една отъ най-опаснитѣ болести на съврѣменния животъ.

Карантини и борба съ инфекциознитѣ болести. Борбата противъ екзотичнитѣ болести: холера, чума и жълта трѣска прѣзъ послѣднитѣ 25 години е направила значителенъ успѣхъ. За сега имаме 3 карантинни санитарни управления: въ с. Люби-

мецъ, въ Варна и въ Бургазъ; 5 карантинни агенства: въ Созополъ, Анхиало, Месемврия, Балчикъ и Каварна; 4 санитарни пункта: въ Русе, Цариброд, с. Гюешево и с. Бараково. Благодарение на добрѣ организираната санитарна служба и до извѣстна степень на развитото съзнание на населението, строгитѣ карантинни мѣрки противъ екзотичнитѣ болести изгубиха значението си и миналата година нашата държава се присъедини къмъ международната конвенция за борба противъ чумата, холерата и жълтата трѣска, а съ това се значително улесняватъ търговскитѣ сношения на нашата страна съ другитѣ държави и въ врѣме появата на екзотическитѣ болести, било у насъ, било другадѣ.

Борбата противъ епидемическитѣ болести въ страната, подъ контрола на върховния медицински съвѣтъ, дирекцията на народното здраве и хигиеническитѣ съвѣти, се води отъ окржжнитѣ, околийскитѣ, участъковитѣ и градскитѣ лѣкари, подпомогнати отъ фелдшеритѣ и санитарнитѣ агенти, съ иждивение отъ страна на държавата, окржжнитѣ съвѣти и общинитѣ. Болнитѣ, страдащи отъ сериозни инфекциозни и епидемични болести се изолиратъ въ жилищата имъ, или пъкъ се прѣнасятъ въ болницитѣ. Слѣдъ оздравяне или умирането на такива болни, жилищата и вещитѣ имъ се дезинфекцираатъ. Прѣдъ квартиритѣ на сжщитѣ болни се поставятъ и карантинни постове.

Прѣзъ 1909 г. се заведе специална борба противъ маларията, като се назначиха специални лѣкари за борба само противъ тая болесть, която е, може да се каже, най-разпространената болесть въ България. Тия лѣкари, за сега на брой 4 души, се изпращатъ прѣзъ маларичния сезонъ въ силно маларични мѣстности, дѣто раздаватъ безплатно хининъ на населението и изучаватъ болестьта при мѣстни условия.

Фелдшери. Наредъ съ лѣкарския персоналъ за редовно и правилно изпълнение на санитарнитѣ служби при болницитѣ, амбулаториитѣ, карантинитѣ, срѣдъ селското население пъкъ не малко сж помогнали фелдшеритѣ. Тѣ ползуватъ селското население, било съ вакцинация и ревакцинация, било съ изпълнение на мѣркитѣ, които имъ се възлагатъ за борба противъ

инфекциознитѣ болести, било съ надзора, който упражняватъ по подържане на чистотата, било по даване на първа медицинска помощь и пр.

Санитаренъ персоналъ. До като санитарниятъ персоналъ — лѣкари, аптекари и пр. — прѣзъ 1887 г. е билъ съвсѣмъ нищоженъ, сега той състои отъ 657 души лѣкари, отъ които, като не смѣтаме лѣкаритѣ по военното, училищното и желѣзнопѫтното вѣдомства и лѣкаритѣ на свободна практика, само по гражданското вѣдомство има 220 души лѣкари, 244 души аптекари, 64 души аптекарски помощници, 166 зжболѣкари, 459 медицински фелдшери, 219 акушерки, 214 души санитарни агенти и 39 милосердни сестри. И така, сега за сега имаме всичко санитаренъ персоналъ 1,962 души, когато прѣзъ 1887 г. е имало само около 300 души.

Медицинска литература и спомагателни институции. Душата на санитарното дѣло, на медицината и хигиената, безспорно, е медицинската литература. До като до 1887 год. не е имало нито едно медицинско списание, за сега имаме разни обществено-санитарни, научни, популярни и съсловно санитарни списания, на брой 11, а именно: «Извѣстия на дирекцията на народното здраве», «Лѣтописи на лѣкарския съюзъ въ България», «Съврѣменна хигиена», «Медицинска бесѣда», «Фармацевтъ», «Медицинско списание», «Български лѣкарь», «Майка и дѣте», «Медицинска мисъль», «Акушерски гласъ» и «Зжболѣкарски прѣгледъ».

За освѣжаване и разграничаване познанията на медицинския персоналъ, освѣнъ курсоветѣ, които се откриватъ всѣка година при Александровската болница, бактериологическиятъ институтъ и майчинъ домъ, при дирекцията на народното здраве е основана прѣзъ 1904 год. медицинска библиотека, въ която се получаватъ почти всички по важни медицински списания отъ европейскитѣ страни. Библиотеката за сега брои повече отъ 2,690 тома. Прѣзъ 1906 г. пъкъ се откри анатомопаталогически музей при дирекцията, който има сѫщата цѣль, както и медицинската библиотека.

Обществена благотворителность. Съ идването на Нейно Величество Царица Елеонора въ България прѣзъ 1907 г., благодарение Нейнитѣ грижи за болнитѣ, немощнитѣ, неджгавитѣ и бѣднитѣ; благодарение на честитѣ ѝ посѣщения въ болницитѣ, приютитѣ, институтитѣ, санаториумитѣ, благодарение на Нейното морално и материално съчуствие въ дѣлото на благотворителностьта,—общественитѣ благотворителни заведения и благотворителнитѣ дружества удвоиха и утроиха своята благородна дѣйность.

По инициативата и покровителството на Нейно Величество Царица Елеонора прѣзъ 1910 г. се уредиха дружества съ цѣль да организиратъ курсове за подготвяне благодѣтелни дами — самарянки, които да подпомагатъ лѣкаритѣ при гледане на болнитѣ въ врѣме на война. Такива дипломирани самарянки отъ софийското дружество има повече отъ 200 софийски госпожи и госпожици. Милосърднитѣ сестри, които дружеството Червенъ Кръстъ подготви, се намиратъ тъй сжщо подъ закрилата на Нейно Величество Царицата.

Всички благотворителни дружества, начело съ дружеството «Червенъ Кръстъ», дружеството «Лепта», дружеството «Евдокия», дружеството «Здравецъ», дружеството «Безплатни обѣди» и др. сж се ползували и се ползуватъ съ високото внимание и подкрѣпа на Нейно Величество Царица Елеонора.

Прѣзъ царуването на Ваше Величество, санитарното законодателство, организацията и управлението на санитарното дѣло, санитарнитѣ учрѣждения — болници, приюти, санатории, институти, както и обществената и частна благотворителность, се развиха значително и съ това страната може само да се гордѣе.

МИНИСТЕРСТВО

НА

НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

I. ЦЕНТРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ.

Рѣшението на първото Велико Народно Събрание — да се постави учебно-просвѣтното дѣло подъ вѣдомството на едно отдѣлно и самостоятелно министерство, ржководено отъ специаленъ министъръ, членъ на министерския съвѣтъ — е не само едно доказателство, до колко високо се е цѣнило образованието още отъ първитѣ учрѣдители на свободна България, но е и единъ несъмнѣнъ залогъ за постигнатитѣ въ просвѣтно отношение резултати. Съ учрѣдяването на това министерство се създаде огнище за свѣтлина и култура въ цѣлото българско отечество. Задачата на това министерство бѣше една отъ най-мжчнитѣ. Трѣбваше да се създаде всичко отведнажъ; касаеше се да се насади въ една земя, тънала въ тъмнина прѣзъ петстотинъ годишно иго, всичко, което другитѣ народи сж събирали и усъвършенствували въ течение на вѣкове. И заработиха ржководителитѣ на нашето училищно дѣло съ енергията и похватитѣ, свойствени на младъ народъ; днесь осжждаха това, което бѣха създали вчера, утрѣ вземаха наново онова, що бѣха изхвърлили; грѣшки, доста грѣшки и опити се направиха въ бързината и трескавата дѣятелность, но общитѣ, крайнитѣ принципи останаха сжщитѣ, а именно: а) безплатно и залължително учение въ основнитѣ училища; б) учението въ всички родове училища, достжпно за всички; в) широкъ просторъ за отваряне навсѣкждѣ училища, безъ да се гледа на материалнитѣ жертви или други спънки; г) тѣсна връзка между разнитѣ видове училища, като естествено и

цѣлесъобразно продължение едно отъ друго; д) еднакви грижи за образованието на мѫжа и жената; е) дѣйствително народно училище, стоеще далечъ отъ политическитѣ и социални борби; ж) свободна и приспособена споредъ подготовката и възрастьта на ученицитѣ метода; з) учитель свободенъ въ своята работа, осигуренъ материално, далечъ отъ политиката, но ползуващъ се съ всички граждански права.

Всички, които заемаха поста министъръ на народното просвѣщение, съдѣйствуваха съ своята ревность, съ своята дѣятелность да тласкатъ напрѣдъ учебното дѣло. Постигнатиятъ блѣскавъ успѣхъ е дѣло на всички. Ето какъ сѫ се редували тия строители на българското училище: Тодоръ Бурмовъ, Г. Атанасовъ, Митрополитъ Климентъ, Иванъ Гюзелевъ, П. Р. Славейковъ, М. Сарафовъ, Д-ръ К. Иречекъ, Г. Теохаровъ, Д. Агура, Д-ръ Д. Молловъ, Р. М. Каролевъ, К. Величковъ, Т. Иванчевъ, Д-ръ Чомаковъ, Г. Живковъ, Ст. Стамболовъ, Д-ръ В. Радославовъ, К. Величковъ, Ив. Вазовъ, Т. Иванчевъ, Д-ръ Д. Вачевъ, Ив. Пѣевъ, Ив. Славейковъ, Кѫнчевъ, Хр. Тодоровъ, Д-ръ А. Радевъ, Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, Н. Апостоловъ, Н. Мушановъ, Вл. Молловъ.

Заедно съ развитието на училищното дѣло е вървѣло и диференцирането на службитѣ въ централното управление, административната работа въ което сега се изпълнява отъ единъ главенъ секретарь и петима началници на отдѣления: за срѣдното образование и университета, за прогимназиитѣ, за първоначалнитѣ училища, за културнитѣ учрѣждения и фондоветѣ и за счетоводството. Висшиятъ контролъ се упражнява отъ петима главни инспектори и единъ инспекторъ-лѣкарь.

За изработване на законопроекти, програми, правилници и пр., при министерството сѫществува специаленъ учебенъ съвѣтъ, който се състои: отъ ректора на университета, началницитѣ на отдѣленията, главнитѣ инспектори, инспекторъ-лѣкаря, директоритѣ на народнитѣ музеи, народната библиотека и народния театъръ — по право; отъ единъ директоръ на срѣдно училище, единъ окрѫженъ училищенъ инспекторъ, единъ директоръ на прогимназия, единъ околийски училищенъ инспекторъ и единъ главенъ учитель, — назначени отъ мини-

стра; отъ по единъ прѣдставитель за всѣки два учебни окржга на учителитѣ отъ първоначалнитѣ училища, прогимназиитѣ и срѣднитѣ училища и по единъ прѣдставитель на художествено-индустриалното училище, на техническото училище, на държавното музикално училище и на всѣки факултетъ при университета, — всички по изборъ отъ надлежнитѣ колегии.

Съ законъ отъ 1912 год. се учрѣди и единъ съвѣтъ при министерството (административенъ), който се състои отъ главния секретарь, началницитѣ на отдѣления и главнитѣ инспектори и който обсжда ония принципални и други важни въпроси отъ текущъ и врѣменен характеръ, съ които бжде сезиранъ отъ министра.

Като приносъ къмъ културно-просвѣтната дѣйность на министерството заслужаватъ да се отбѣлѣжатъ слѣднитѣ негови издания:

1. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.* Кн. I. 1889 г. — кн. XVII. 1900 г. Отъ 1901 г. изданието на сборника се възложи на Българското Книжовно Дружество въ София.

2. *Български старини*, т. I, II и III. и *Български художествени старини*, т. I. Съ закона за Българската Академия на Наукитѣ, приетъ отъ XV. Обикновено Народно Събрание и утвърденъ съ указъ № 4 отъ 27 януарий 1901 г., продължението на тия двѣ издания се възложи на академията.

3. *Библиотека «Д-ръ Ив. Селимински»*. Кн. I—V., 1904—1907.

4. *Извѣстия за командировкитѣ на Министерството на Народното Просвѣщение*. Кн. I. 1904 и кн. II 1905.

5. *Изъ архивата на Министрството на Народното Просвѣщение*. 1905 г.

6. *Учебно-просвѣтното дѣло въ България* прѣзъ 1903—1904 год.

7. *Материали за историята на България:* документи за дѣйностьта на руситѣ по уредбата на гражданското управление въ България отъ 1877—1879 г. Кн. I. 1905 г.

8. *Архивъ на възраждането*. Томъ I и II. 1907 год.

9. Отъ началото на 1896 год. Министерството на Народното Просвѣщение започна да издава свое ежемѣсечно списание,

подъ името «*Училищенъ прѣгледъ*» съ два отдѣла: *официаленъ* и *неофициаленъ*. Отъ 1896 — 1908 г. отъ това списание излѣзоха 13 годишнини, а прѣзъ 1909 бѣ прѣименувано въ *Архивъ на Министерството на Народното Просвѣщение*, който излиза четири пѫти въ годината. Прѣзъ 1912 г. министерството възобнови изданието на сп. «*Училищенъ прѣгледъ*», отъ което сега излиза XVII-та годишнина.

Вънъ отъ редовнитѣ книжки списанието на министерството е дало и слѣднитѣ безплатни приложения и премии:

1. *Наставления за уредбата и гледането на училищнитѣ градини*, 1896 год.

2. *Практическа педагогика*, отъ д-ръ А. Матиасъ, 1898 г.

3. *Дневници на Висшия учебенъ съвѣтъ* за сесиитѣ прѣзъ 1899, 1910 и 1911 години.

4. *Велика дидактика*, отъ Янъ А. Коменски, 1904 г.

5. *Мисли върху възпитанието*, отъ Джонъ Локъ, 1905 г.

6. *Лебедова пѣсень*, отъ Йох. Х. Песталоци, 1906 г.

7. *Материали изъ историята на учебното дѣло въ България*, 1905 г.

8. *Показалецъ на педагогическата ни литература* отъ XIX. вѣкъ (1844—1901), 1906 г.

9. *Златна книга* на дарителитѣ за народна просвѣта, 1907 г.

10. *Училищна хигиена* (тримѣсечна притурка). Год. I, II и III. 1905 — 1907 год.

11. *Изложение за дѣйностьта* на Министерството на Народното Просвѣщение, 1909 г.

* * *

Специаленъ и, смѣло може да се каже, най-важенъ отдѣлъ отъ книжовно-просвѣтната дѣятелность на министерството съставлява изданието, което се приготовлява отъ комитета «Българско Отечество». Цѣльта на това голѣмо културно дѣло за нашето отечество е изразена ясно въ Височайшия рескриптъ отъ 18 януарий 1895 година, съ който се положи началото на това издание: «Да се изработи едно съчинение подъ заглавие Българско Отечество, което да съдържа всестранно описание на българската земя и българския народъ

и да бѫде обнародвано въ илюстровани списания, които по цѣната си да сѫ достѫпни за всѣкиго». Идеята на Ваше Величество биде бързо схваната отъ ржководителитѣ на нашето просвѣтно дѣло. Министърътъ на народното просвѣщение привлѣче къмъ работа една голѣма комисия отъ прѣдставителитѣ на нашата наука и книжнина. Тая комисия начерта единъ грандиозенъ планъ, обгръщащъ слѣднитѣ 6 отдѣли: природа, народонаселение, история, култура, управление и устройство, народно стопанство. Всѣкой отъ тѣзи дѣлове обхваща множество отдѣлни монографии, общата цифра на които възлиза на 95. Реализирането на този планъ срѣщна такива спънки, щото много пѫти комитетътъ «Българско Отечество» дохождаше до положение да губи вѣра въ своитѣ сътрудници, както и надеждата, че ще може единъ день да доведе това, наистина грандиозно, но крайно трудно за нашитѣ книжовни сили, дѣло до край. Все пакъ комитетътъ продължаваше своята работа и къмъ 1907 година имаше готови до 30 монографии и помисли даже за печатане на съчинението. Тъкмо въ това врѣме, обаче, двама отъ членоветѣ на комитета починаха, а други се отдалечиха за извѣстно врѣме въ странство; работитѣ на комитета бѣха прѣустановени и цѣлото прѣдприятие се намираше, може да се каже, въ врѣмененъ застой. Едва прѣзъ 1911 година комитетътъ биде попълненъ и засѣданията му се възстановиха. При поемане Министерството на Народното Просвѣщение, сегашниятъ министъръ все грижата да се засили дѣятелността на комитета, за да може да се доискара часъ по-скоро до край съ толкова енергия и надежди захванатото и толкова вече жертви погълналото културно дѣло. Комитетътъ «Българско Отечество» е прѣодолѣлъ вече по-голѣмата часть отъ мѫчнотиитѣ, които това крупно дѣло имаше да срѣщне, и изданието на очакваното отъ всички съчинение изглежда осигурено за въ едно недалечно бѫдаще.

II. ПЪРВОНАЧАЛНИ УЧИЛИЩА.

Прѣзъ двадесеть и петгодишното управление на Ваше Величество, България, най-младата европейска държава, можа

ла даде съ уредбата на просвѣтното си дѣло най-блѣскавъ примѣръ за мощното значение на народното образование, редомъ съ другитѣ фактори за културно подигане на страната. Величавата сграда на народното образование, основата на която се постави още въ първитѣ години на нашето освобождение, се заякчи и оздрави още въ първото врѣме на царуването на Ваше Величество, а изграждането — прѣзъ досегашното Ваше царуване. Съ истинско доволство историкътъ ще отбѣлѣжи единъ день грамадния успѣхъ, направенъ въ тоя периодъ за възраждането на народната ни школа и ще посочи на непрѣсняната енергия, съ която се е работило за този подемъ.

Нашето народно училище, несвързано съ яки традиции, подкрѣпяно само отъ пробудилото се съзнание на петвѣковния робъ за силата на ученето, се развиваше изъ свой собственъ пжть, охраняванъ отъ осветеното съ чл. 78 на основния ни законъ начало за задължителното безплатно първоначално учение. Уредено отначало по врѣменни закони и наредби — законъ за материалната издържка на училищата отъ 1880 год., законъ за общественитѣ и частнитѣ училища отъ 1884 год., врѣменни правилници и окржжни прѣдписания, — скоро живо се почувствува потрѣбность отъ едно по-общо законодателство, което да посочва ясно пжтя на бждащето развитие на цѣлокупното народно образователно дѣло, като сжщеврѣменно го откжсне отъ случайнитѣ условия, които дотогава сж диктували развитието му и да го постави на здрави и трайни начала. И още прѣзъ петата година отъ царуването на Ваше Величество VI Обикновено Народно Събрание вотира и прие «закона за народното просвѣщение», който Вие благоволихте да утвърдите съ указъ подъ № 164 отъ 14 декември 1891 год. и съ който се постави основата на сегашната величава сграда на широкото народно образование.

Създателитѣ на конституцията ни, съзнавайки мощната роль на образованието за общо културното повдигане на страната, осветиха съ чл. 78 принципа на задължителното първоначално учение за всички поданици на държавата. Съ това тѣ посочиха и новата грижа на бждащия законодатель — да осигури чрѣзъ законодателни мѣрки изпълнението на осветe-

ното начало. И законътъ постанови, щото всѣко село, което брои повече отъ 40 кжши, да има задължително първоначално училище, а по-малкитѣ села да бждатъ групирани за общо училище. Законътъ отъ 1909 г. усили още повече отговорностьта на родителитѣ, които избѣгватъ да изпълнятъ задължението на чл. 78 на конституцията, като прѣдостави право на окржжнитѣ инспектори да налагатъ парични глоби на нехайнитѣ родители и настойници. Днесъ, въ 25-годишнината отъ царуването на Ваше Величество, има вече въ 3323 селища (въ 80 града, 3047 села и 196 махли и колиби) народни първоначални училища. На тоя успѣхъ съ радость може да се посочи, защото въ 791 села и 904 колиби въ царството, въ които още не сж издигнати храмове на просвѣта, сж почти изключително села съ иновѣрно или иноролно население, което издържа свои частни училища, или пъкъ това сж такива селища, които, поради малочисленость на кжщитѣ, въ скоро врѣме ще бждатъ групирани за общи училища. Броятъ на училищата въ тия селища възлиза въ началото на 1911/912 учебна година на 3482, когато прѣди 25 години, е имало само 2370 училища, едно увеличение, слѣдователно, за този периодъ съ 1112 училища или съ 49·9%.

Съ откриване на нови училища въ нови селища се дава възможность на повече дѣца да посѣщаватъ училището. При това и нарастналото съзнание за необходимостьта отъ учение караше мнозина поданици да изпълнятъ доброволно задълженията си къмъ закона. И въ скоро врѣме нашитѣ училища почнаха да се прѣпълватъ съ школници. Така, тъкмо прѣди 25 години броятъ на ученицитѣ въ всички народни първоначални училища въ царството е възлизалъ едва на 125.773 ученика, прѣзъ 1891/92 г. този брой възлизалъ на 205.243 ученика, прѣзъ 906/907 учебна година — 343.317 и достига прѣзъ 910/911 учебна година до 387.831 ученика, слѣдователно, едно увеличение съ 208·3%, спроти ученицитѣ отъ 1887/88 г. Докато въ началото на Вашето царуване броятъ на дѣцата, които не посѣщавали училище, е надминавалъ далеко броя на онія, които сж посѣщавали, — споредъ едно приблизително изчисление, едва 41% отъ дѣцата между 6 и 12 год. отъ българска народность сж били записани за ученици — въ скоро врѣме про-

центътъ на записанитѣ въ народнитѣ първоначални училища дѣца бърже се усилва и достига прѣзъ 1898/99 учебна година до 82%, прѣзъ 1908/909 год. се възкачва на 76%, а прѣзъ 1910/911 год. е вече 80·1%. Отъ момчетата прѣзъ послѣднята година сж посѣщавали училище 88%, а отъ момичетата — 72%. Удивителенъ е успѣхътъ, направенъ по отношение прокарване принципа на задължителното учение спрѣмо дѣцата отъ женския полъ. Статистиката ни посочва, че прѣзъ 1887/88 учебна година първоначалнитѣ народни училища сж се посѣщавали всичко отъ 28.351 ученички, три години слѣдъ това, прѣзъ 1890/91 учебна год., броятъ на момичетата достига 42.689, възкачва се прѣзъ 1895/96 год. на 64.782; прѣзъ 1900/901 год. въ училищата постжпватъ 70.197 момичета, чийто брой въ слѣдното петилѣтие надминава цифрата 100.000, а прѣзъ миналата учебна година (1910/911) се възкачва на 164.443, слѣдователно едно увеличение съ 48% спроти първата година отъ царуването на Ваше Величество. Успѣхътъ направенъ въ двадесеть и петилѣтието личи още по-ясно отъ слѣднитѣ процентни съпоставения: прѣзъ 1888/89 год. училищата сж посѣщавани едва отъ около 29·6% отъ подлежащитѣ на задължително учение дѣвици; прѣзъ 1903/904 учебна година този процентъ достига вече 52·7% и се възкачва на 71·9% за учебната 1910/911 година; на 100 ученика въ първоначалното училище прѣзъ 1887/88 год. е имало само 22·5 момичета, прѣзъ 1899/900 — 29·1% и се възкачва прѣзъ послѣднето десетилѣтие на 42·4%. Тази тенденция къмъ изравняване % на дѣвицитѣ, които посѣщаватъ народнитѣ първоначални училища, съ тоя на момчетата, тенденция, която особно силно изпъква прѣзъ послѣдното десетилѣтие, е плодъ на първо мѣсто на съзнанието, какво образованието на дѣвицата е еднакво потрѣбно, както и за юношата. А това е единъ отраденъ фактъ, значението на който е отъ твърдѣ голѣма важность за общия културенъ развой на страната ни, като се има прѣдвидъ, че дѣлътъ на нашата селянка въ економическото повдигане и въ създаване на материалнитѣ блага е почти равенъ съ тоя на мжжа, а при това тя е сжщеврѣменно и възпитателка на градещитѣ генерации.

Бждащиятъ историкъ на развоя на учебното дѣло въ страната ни прѣзъ царуването на Ваше Величество не ще може да не отбѣлѣжи и още единъ отраденъ фактъ, — намаление броя на дѣцата, които напущатъ училището, а въ свръзка съ това и увеличението на броя на дѣцата, които завършватъ съ успѣхъ първоначалното училище. Процентътъ на напусналитѣ ученици прѣзъ 1910/911 учебна година е 6·9%, когато само десеть години прѣди това е билъ почти три пѫти по-голѣмъ. Чувствително намаление на % на напустналитѣ дѣца се забѣлѣзва особено въ послѣднитѣ двѣ години, откато влѣзоха въ сила постановленията на чл. 40 отъ сега дѣйстващия законъ за народното просвѣщение, по силата на който окржжнитѣ училищни инспектори иматъ власть да глобяватъ нехайнитѣ и немарливи родители, чийто дѣца отсѫтствуватъ безпричинно изъ училището. Това имà за послѣдствие увеличаване броя на дѣцата въ четвъртитѣ отдѣления, а слѣдователно и по-пълното прокарване принципа на задължителното учение. Успѣхътъ, постигнатъ въ това отношение се вижда ясно отъ слѣднитѣ съпоставения на ученицитѣ отъ четвъртитѣ отдѣления прѣзъ послѣднитѣ години:

	1898/1899	1903/1904	1906/1907	1908/1909	1910/1911
ученици . .	29.241	26.999	35.294	38.266	42.697
ученички . .	7.878	8.959	13.782	16.591	24.173
всичко . .	37.119	35.958	49.076	54.857	66.870

Първоначалното училище, като училище на грамотность, ще може да постигне напълно своята задача едва като успѣе да даде на обществото членове, които да иматъ завършено първоначално образование. Наистина, досега то е съдѣйствувало твърдѣ много за даване една минимална грамотность (да се чете и пише) и въ това отношение е направило твърдѣ много, ала малко сѫ сравнително ония дѣца, които достигатъ до четвъртото отдѣление, а още по-малко сѫ ония, които добиватъ свидѣтелство за завършено първоначално образование, ония слѣдователно, които докрай сѫ изпълнили своето задължение спрѣмо закона. Така прѣзъ 1907/908 учебна година сѫ постѫпили въ първото отдѣление на народнитѣ училища

83.125 момчета и 60.647 момичета, отъ които прѣзъ 1910/911 учебна година сж достигнали до четвъртото отдѣление 66.870 (42.647 момчета и 24.173 момичета), или само 46°/₀; 51°/₀ отъ момчетата и 40°/₀ отъ момичетата; слѣдвали до края на учебната година 62.764 ученика, отъ които 40.089 момчета и 22.675 момичета, или изобщо 44°/₀ (48°/₀ отъ момчетата и 37°/₀ отъ момичетата). Колкото тоя резултатъ на пръвъ погледъ да е незадоволителенъ, сѐ пакъ и въ това отношение въ послѣднитѣ години е направено доста много, като се вземе подъ внимание, че прѣди десеть години процентътъ на ученицитѣ, които сж слѣдвали до края на четвъртата учебна година едва е билъ 37°/₀; 41°/₀ за момчетата и 25°/₀ за момичетата. Подиримъ ли да узнаемъ, колко отъ дѣцата, постжпили въ първото отдѣление, сж получили свидѣтелство за завършено първоначално образование, този процентъ значително се намалява. Прѣзъ 1910/911 г. сж свършили съ успѣхъ само 34°/₀ (38°/₀ отъ момчетата и 28°/₀ отъ момичетата) отъ 143.772 ученика, които сж постжпили за пръвъ пжть въ училището прѣзъ учебната 1907/908 г.

За да се види общо успѣхътъ на училищното дѣло, трѣбва да прибавимъ къмъ постигнатото отъ народнитѣ първоначални училища и резултатитѣ отъ дѣйностьта на частнитѣ първоначални училища. Прѣзъ 1910/911 учебна година въ царството е имало 1237 частни първоначални училища, посѣщавани отъ 65.761 ученика, подлежащи на задължително учение. Прибавени тия училища къмъ народнитѣ за сжщото врѣме, виждаме, че въ цѣлото царство е имало общо 4674 първоначални училища съ 453.592 дѣца, подлежащи на учение. Вѣроятниятъ брой на дѣцата отъ 7—14 години на 1 януарий 1911 г. е билъ 744.312. Като изключимъ отъ тоя брой ония дѣца, които на възрасть отъ 11—14 сж свършили съ успѣхъ първоначалнитѣ народни и частни училища и, слѣдователно, макаръ и не навършили 14 години, не подлежатъ вече на задължително учение, ще добиемъ, че на тая дата подлежали сж на задължително учение 581.400 дѣца отъ двата пола. Неприбрани въ училището въ цѣлото царство е имало прѣзъ 1910/911 учебна година 127.800 дѣца. Постжпили сж въ училището

76.3% отъ всичкитѣ подлежащи на задължително учение дѣца. А това е твърдѣ задоволителенъ резултатъ, който поставя отечеството ни редомъ съ по-първитѣ европейски държави.

Резултатитѣ отъ засилената дѣйность по народното образование могатъ още по-релефно да се отчетатъ изъ общата грамотность на цѣлото население въ царството прѣзъ послѣдното прѣброяване. Тая грамотность бърже се е възкачвала. Докато прѣзъ 1887 г. общата грамотность едва е достигала 10·71%, прѣзъ 1892 г. е имало вече грамотни 15·63%, чийто брой прѣзъ 1900 г. достига 23·87% и се възкачва прѣзъ 1905 г. на 27·91%. Ако изключимъ дѣцата на възрасть до 6 години, като неподлежащи още на учение, то общата грамотность за 1905 г. се възкачва на 34·76%. Грамотностьта за тия години, споредъ пола на дѣцата, е както слѣдва:

	1887	1892	1900	1905
мжже	17·06	24·31	36·03	40·66
жени	4·12	6·57	11·21	14·67
изобщо	10·71	15·63	23·87	27·91

Паралелно съ нарастване броя на училищата и ученицитѣ, върви и увеличаването броя на учителския персоналъ. Прѣзъ 1887/88 учебна година въ първоначалнитѣ училища е имало всичко 3292 учители, прѣзъ десетгодишнината на Вашето царуване — 5956 (4623 учители и 1333 учителки), слѣдъ още десеть години, т. е. прѣзъ 1907—908 учебна година, броятъ имъ достига 7677 (4374 учители и 3303 учителки), а прѣзъ 1910/911 учебна година имаме вече 8686 учители, отъ които 4697 учители и 3989 учителки, — едно увеличение съ 164% спроти персонала при встжпването на Ваше Величество на българския прѣстолъ.

Много рано се схвана, че напрѣдъкътъ въ учебно-възпитателното ни дѣло ще зависи, доколко учительтъ ще бжде подготвенъ за своето свето призвание, като се осигури материалното му положение, за да не бжде робъ на економическия гнетъ. Начало на подобрение въ това отношение се постави съ закона отъ 1891 г. До влизането на тоя законъ въ сила, цѣлата заплата на първоначалнитѣ училища се изплащаше отъ

общината, а размѣритѣ се опрѣдѣляха отъ общинския съвѣтъ. Тия наредби поставяха учителя въ унизителното положение на наменъ слуга, принуденъ всѣка година да се пазарява. Законътъ отъ 1891 г. опрѣдѣли размѣритѣ на учителскитѣ заплати, като постанови, щото $^{2}/_{3}$ часть отъ тия заплати да бѫде изплащана отъ общинитѣ. По-нататъшнитѣ грижи на държавата бѣха насочени къмъ гарантиране изплащането на оная $^{1}/_{3}$ часть отъ платкитѣ на учителитѣ, която остана въ тежесть на общинитѣ. Разнитѣ мѣрки, които се взеха по това, се оказаха все палиативни, докато най-послѣ, съ законъ отъ 31 декемврий 1904 г., тринадесетото Обиновено Народно Събрание рѣши държавата да поеме изплащането на цѣлата сума, като прибира отъ общинитѣ за всѣки учитель по 400 лева, която вноска прѣзъ миналата учебна година се увеличи по законодателенъ редъ на 450 лева.

Законътъ отъ 1891 година установи образователния цензъ за учителитѣ и прѣдписа особенъ държавенъ изпитъ за учителска правоспособность, като класифицира имащитѣ право да учителствуватъ на четири категории, споредъ прослуженитѣ години. Поскѫпването на живота и увеличаване на нуждитѣ наложиха една нова класификация на учителитѣ и подобрение на материалното имъ положение. Това стана чрѣзъ закона отъ 1909 г., който отне правото за учителствуване на свършилитѣ земедѣлческо и техническо училище, а допусна гимназиститѣ и свършилитѣ духовно училище до учителствуване и то само за една година като волнонаемни, при липса на педагогисти, и постанови, щото годишната заплата на редовнитѣ учители въ първоначалнитѣ училища да е 1440 л., увеличавана 4 пѫти прѣзъ всѣки петь години съ 240 лева. XV Обикновено Народно Събрание, за да поощри трудолюбивитѣ дългогодишни учители, прибави къмъ чл. 69 слѣднята нова алинея: «учителитѣ въ първоначалнитѣ училища и прогимназиитѣ, отличили се било като педагози вънъ или вѫтрѣ въ училището съ своята практическа-просвѣтителна и културна дѣйность, било като ревностни работници въ полето на науката и учебно-възпитателното дѣло на страната, могатъ да бѫдатъ повишени и пети пѫть съ 480 лева годишно».

За да осигури една по-голѣма стабилность на учителския персоналъ, та да може съ по-голѣмо присърдце да се отдаде на творческа работа, законътъ отъ 1891 г. възприе осветеното отъ традицията до тогава начало, щото учителитѣ въ първоначалнитѣ училища да се назначаватъ отъ училищнитѣ настоятелства, ала уволняването имъ прѣдостави на окржжнитѣ училищни съвѣти, чиято длъжность бѣ да се грижатъ изобщо за уредбата на учебното дѣло въ окржга, — една институция, която е играла и играе и сега твърдѣ важна роль за засилването на народното образование въ отдѣлнитѣ окржзи. Споредъ първоначалния текстъ на закона, училищнитѣ настоятелства изказваха мнѣние, което, ако бжде усвоено и отъ окржжния училищенъ съвѣтъ, се утвърдяваше отъ Министерството на Народното Просвѣщение. Тоя редъ не само че бѣ сложенъ, но той сжщеврѣменно накарняваше и едно отъ най-животрептещитѣ автаномни права на училищнитѣ общини, поради което още прѣзъ 1894 година VIII Обикновено Народно Събрание постанови: «учителитѣ и учителкитѣ отъ народнитѣ общински училища се назначаватъ отъ училищнитѣ настоятелства и утвърдяватъ отъ окржжнитѣ училищни съвѣти». Отпослѣ утвърдяването на постановленията за назначаване на учителитѣ се прѣдостави на окржжния училишенъ инспекторъ, като се изработиха точни положения, о които училищнитѣ настоятелства трѣбваше да се придържатъ при назначаването на учителския персоналъ. Окржжнитѣ училищни инспектори, като прѣки органи на министерството, бдѣха само да се спазватъ точно изработенитѣ наредби. Това положение, като най-отговаряще на неотемленитѣ права на училищното настоятелство, се възприе и въ закона отъ 1909 година.

Правото на окржжния училищенъ съвѣтъ, който, споредъ закона отъ 1891 г., се явяваше като сждия между училищното настоятелство и учителитѣ, когато се обвиняваха въ дисциплинарни простжпки, се прѣдостави съ закона отъ 1909 год. на една тричлена комисия изъ срѣдата на членоветѣ на окржжния училищенъ съвѣтъ. Чл. 207 на тоя законъ постановява: «дисциплинарнитѣ комисии при окржжнитѣ училищни съвѣти се състоятъ отъ трима членове на тоя съвѣтъ: прѣдседателтъ

на сѫда или неговиятъ замѣстникъ — за прѣдседатель, прѣдседателътъ на училищното настоятелство въ окрѫжния градъ и първоначалниятъ (прогимназиалниятъ или гимнизиалниятъ) учитель, избранъ отъ колегията на обвиняемия — за членове». Така се създаде още една по-голѣма гаранция за единъ сравнително безпристрастенъ сѫдъ.

Бързото подобрение и стабилизиране на учителския персоналъ се отрази твърдѣ благотворно върху обучението и възпитанието на подрастващитѣ поколѣния, но ще трѣбва да се отбѣлѣжи, че министерството не може да бѫде напълно доволно отъ постигнатия въ това отношение досега успѣхъ. Въ качествено отношение, изобщо, нашето народно образование не се е развило съразмѣрно съ количествения напрѣдъкъ. Причината на това ще трѣбва да се търси, безспорно, и въ материалнитѣ несгоди, всрѣдъ които учителътъ често е поставенъ да работи и които понѣкога осуетяватъ и най-добрата му воля.

На първо мѣсто трѣбва да се констатира печалното състояние на една голѣма часть отъ помѣщенията, които служатъ за първоначални училища; много отъ тия помѣщения сѫ и недостатъчни да побератъ всички дѣца, подлежащи на задължително учение. Отъ 3935 здания, въ които прѣзъ 1910/11 учебна година е обучавано, 2317 сѫ недостатъчни, а 1771 съвсѣмъ негодни. Министерството на Народното Просвѣщение, въ стремежа си да засили грамотността, се е притичвало драговолно на инициативата на населението — да си открие народно училище, безъ да е поставяло като първо условие за това — да има сгодно, достатъчно и хигиенично помѣщение, като се е надѣвало, че общинитѣ въ най-скоро врѣме ще намѣрятъ срѣдства. Но тѣ, както и държавата, поставени прѣдъ маса нови нужди на врѣмето, които често надминаваха тѣхната икономическа дѣеспособность, не можеха да задоволятъ училищнитѣ нужди даже и тогава, когато е имало всичко желание и съзнателно разбиране на необходимостьта отъ специална училищна сграда и задължение чрѣзъ законъ да си отдѣлятъ всѣка година суми отъ ресурситѣ на бюджета за фондъ за постройка на училищна сграда.

Прѣзъ 1904 год. министерството прибѣгна къмъ реализуването на отдавна изказаната идея за единъ заемъ на общинитѣ, прѣдназначенъ специално за училища и гарантиранъ отъ държавата, като внесе прѣдложение въ Народното Събрание за сключване съ Българската Земледѣлческа Банка единъ заемъ отъ 6.000.000 лева, нѣщо, което Народното Събрание усвои и съ Височайши Указъ отъ 31 декември 1904 год. биде санкционирано отъ Ваше Величество. Съ помощьта на тоя заемъ до 1910 год. бидоха построени повече отъ 450 училищни постройки. Ала указа се, че размѣрътъ на заема е далеко недостатъченъ, за да внѐсе какво и да е чувствително подобрение и на много общини, които искаха да се възползуватъ отъ заема, министерството не можеше да имъ разрѣши такъвъ, защото той бѣ вече раздаденъ по рѣшението на окржжнитѣ училищни съвѣти на ония общини, чийто училища се намираха въ найлошо и нетърпимо състояние. Съ откриването на нови училища нуждата отъ намиране срѣдства, чрѣзъ които да се подтикне стремежътъ къмъ училищни постройки, ставаше се поголѣма. Това срѣдство не можеше да бѫде друго, освѣнъ единъ по-голѣмъ заемъ. Самото население вече тъй съзнава необходимостьта отъ нови постройки и че това може да стане само чрѣзъ заемъ подъ гаранция на държавата, та вмѣсто послѣднята да го моли съ такъвъ, както това бѣ прѣзъ 1906 и 1907 г., то, населението, изпраща почти всѣкидневно депутации и прѣдставители да молятъ министерството за заеми, па дори сключени и при по-тежки условия. За да се помогне поне врѣменно и частично, направиха се и други опити, — да се устроятъ фондове за училищни постройки при постояннитѣ комисии. Такъвъ фондъ основа най-напрѣдъ Варненската окр. постоянна комисия, а отпослѣ се възприе тази инициатива и въ други градове, като Русе, Плѣвенъ, София и пр. Срѣдствата на тия фондове се вематъ отъ помощьта на постояннитѣ комисии, прѣдвидена въ окржжния бюджетъ, отъ капиталитѣ на училищата и фондоветѣ, които училищата иматъ въ окржга за постройка на училищни сгради. Но и тѣзи фондове твърдѣ малко могатъ да помогнатъ на злото, защото сумитѣ, съ които тѣ разполагатъ, сж малко, па и отъ тѣхъ може да се

помага само на ония общини, който се нуждаятъ отъ суми до 5.000 лева. Всичко това налагаше на министерството да се загрижи за сключване на новъ общински заемъ подъ гаранцията на държавата и въ размѣръ, който да задоволи нарастналитѣ вече нужди, за които, споредъ изчисление отъ края на 1910 учебна година, сж потрѣбни около 53.000.000 л. Като се имаше прѣдвидъ опита съ заема отъ 1904 год., отъ който заемъ до 1911 г. се построиха 456 училищни постройки на стойность 9.643.200 лева, — отъ тази сума общинитѣ сж дали въ пари и работа 5.244.362 л. — и че за сега общинитѣ разполагатъ съ фондове за постройки на училищни сгради, съгласно чл. 66 отъ закона за народното просвѣщение, на сума 5.536.448 л., къмъ която, като се прибави и остатъкътъ отъ 6.000.000-ния нереализиранъ още заемъ на сума 1.600.161 лева, счете се, че е достатъченъ единъ заемъ отъ двадесеть милиона лева. Министерството внесе за тази цѣль въ Народното Събрание съотвѣтенъ законъ. И XV-о Обикновено Народно Събрание въ засѣданието си на 14 мартъ 1912 год. гласува и прие «законъ за сключване общински заемъ за училищни сгради», съ който се разрѣшава на общинитѣ да сключватъ съ Българската Народна Банка, за смѣтка на фонда за пенсиитѣ на чиновницитѣ по гражданското вѣдомство, заеми за построяване, доискарване и доизплащане здания за първоначални училища и прогимназии, за смѣтка на селото или града, въ който се строятъ. Този законъ биде утвърденъ отъ Ваше Величество съ указъ подъ № 39 отъ 9 априлъ т. г., съ който актъ въ двадесеть и петгодишнината на Вашето царуване се положи нова основа за широкото застрояване и разширяване образованието всрѣдъ масата и за самото качествено подобрение на училищното дѣло, като се поставятъ ученици и учители въ по-благоприятни условия за работа.

Първенствующата роль, която народното училище играе въ живота; значението, което то има за общо културното повдигане на страната, постоянното увеличение на народнитѣ училища и ученицитѣ, извикаха на животъ контролно-наставническия институтъ, инспектората на училищата, и наложиха грижи на държавата за неговото качествено повдигане и

поставянето му на една висота, на каквато дѣйствително единъ такъвъ важенъ институтъ трѣбва да стои. «Губернскитѣ» инспектори, създадени още при самото ни освобождение, наскоро бидоха замѣнени съ окржжни инспектори. И още отъ първитѣ години министерството е трѣбвало да заработи надъ проблемата: какъ може да подготви и подбере подходещи лица за тия висши административни длъжности, като ги снабди съ по-голѣма власть. За тая цѣль въ 1885 г. се въздига тоя институтъ въ изборенъ, съ надежда, че по тоя начинъ ще се избератъ лица, които могатъ, както се казва въ мотивитѣ къмъ внесения законопроектъ, да спомогнатъ и да принесатъ полза на населението. Надеждитѣ на министерството, обаче, не се оправдаха, и съ законъ отъ 2 януарий 1900 г. се възприе наново системата на назначавания инспекторатъ, като се фиксира броя на инспекторитѣ на 45, опрѣдѣли се извѣстенъ цензъ и се подредиха на три степени по заплата, споредъ образованието. Но и промѣнитѣ, които се направиха съ тоя законъ въ инспекторския институтъ, макаръ и отчасти да засилиха авторитета му и да уредиха по-цѣлесъобразно изпълнението на контролната роль, не дадоха очакванитѣ резултати. Народнопросвѣтното дѣло се развиваше така бързе, че бѣ належаще да се отдѣли административната отъ чисто педагогическата работа. Ето защо съ закона отъ 1899 г., влѣзълъ въ сила отъ 1 януарий 1900 г., се въведе двойниятъ инспекторатъ, — окржжни и околийски училищни инспектори. На първитѣ се възложи прѣдимно административната, а на вторитѣ — контролно наставническата работа. Окржжнитѣ училищни инспектори се подбираха отъ начало измежду първостепеннитѣ гимназиални учители съ висше образование, или измежду директоритѣ на пълнитѣ срѣдни учебни заведения и педагогическитѣ училища, а околийскитѣ инспектори — измежду редовнитѣ първоначални учители съ петгодишна практика, положили специаленъ теоритически държавенъ изпитъ. Така се вѣрваше, че могатъ да се подбератъ хора съ солидна научна подготовка, лица, които съ своя опитенъ погледъ да могатъ да даватъ директива на цѣлокупния училищенъ животъ въ окржга, и които, като познаватъ по-отблизо прѣката работа на учителя,

да могатъ да бѫдатъ истински наставници на учителството и да вематъ непосрѣдствено, чрѣзъ лично въздѣйствие, мѣрки за засилване на учебното дѣло въ околията. За да могатъ да се привлѣкатъ по-млади и по-дѣйни сили, съ законъ отъ 1904 г. се постанови, щото за тия висши училищно-административни длъжности да се допускатъ лица, които иматъ висше, прѣдимно педагогическо образование, учителствували като редовни учители най-малко три години, отличили се съ своята учителска вѣщина и съ трудоветѣ си въ педагогическата литература. И законътъ отъ 1909 г. усвои тия начала, като въведе за околийскитѣ инспектори и практически изпитъ.

Споредъ закона отъ 1899 год., царството бѣ раздѣлено на 10 учебни окрѫжия и 48 учебни околии, но съ промѣната, внесена въ тоя законъ прѣзъ 1901 г., броятъ на учебнитѣ окрѫзи се увеличи на 12, а тоя на учебнитѣ околии се постави въ зависимость отъ нуждата и срѣдствата на бюджета. Прѣзъ 1901 г. въ бюджета се вписаха само 24 околийски инспектори, което се отрази твърдѣ гибелно върху надзора на училищата, качеството на работата на учителя, броя на учениците въ първоначалнитѣ народни училища, поради което въ бюджета за 1903 г. броятъ на околийскитѣ инспектори се увеличи на 36, прѣзъ 1904 г. ставатъ 48 и така постепенно се увеличаваха, до като броятъ имъ прѣзъ 1912 г. достига броя на административнитѣ околии — 72.

Още една важна задача въ организацията на народното образование прѣдстои да се разрѣшава: разширение курса на задължителното и уреждане въпроса за допълнителното учение. Още законодателътъ въ 1891 г., съзнавайки недостатъчността на образованието, което може да се даде въ четиригодишния периодъ, а особенно въ селскитѣ училища, въ които учебната година често е само седемь мѣсеца, бѣ постановилъ първоначалното учение да трае шесть години и да се раздѣля на три курса: доленъ, срѣденъ и горенъ. За да се даде една още по-широка и по-солидна основа на общото образование, въ тоя законъ се прѣдвиждаха и вечерни и недѣлни училища. Инициативата за това се прѣдостави прѣдимно на общинскитѣ и окрѫжнитѣ съвѣти и на учителитѣ. Така широко замисленатa

база на народното образование бѣ ненаврѣменна, защото липсваше съзнание не само за схващане значението на тая законодателна мѣрка, но и за най-необходимитѣ първи условия за прокарването ѝ: помѣщения и персоналъ. Ето защо, въ 1898 година IX Обикновено Народно Събрание изново прие, щото курсътъ на първоначалното училище да трае четири години, като се наблегна, че ще се засили въ замѣна на това допълнителното учение, но което, понеже не бѣ задължително, зависѣше отъ инициативата и добрата воля на общинари и учители. И, наистина, ние намираме, благодарение на готовността на учителитѣ, едно значително засилване на вечернитѣ и недѣлни училища прѣзъ периода отъ 1899/900 уч. год. до 1905/906 год., прѣзъ които години числото на курсоветѣ е достигнало до 500 съ ученици отъ 15.—18.000 души.

Понеже съ вечернитѣ и недѣлни училища не можеше да се организира едно трайно и системно допълнително учение, каквото законодателътъ отъ 1891 година мѣреше, то въ закона отъ 1909 се уредиха специални задължителни допълнителни курсове. Съ чл. 54 на тоя законъ се постановява: «посѣщението на тия курсове е задължително за всички дѣца, които, свършили първоначално училище и не постжпили въ прогимназия или специално училище, не сж по-възрастни отъ 14 години». На учителитѣ въ тия курсове се дава възнаграждение отъ 1 до 2 лева на часъ, което се изплаща по на половина отъ държавата и общината. И за да не се компрометира добрата идея, като се създаватъ постепенно условия за пълното реализиране на задължителното и безплатно допълнително учение, министерството рѣши да увеличва постепенно броя на тия курсове. Прѣзъ първата година бидоха открити 63 курса, посѣщавани отъ 2439 ученика, а прѣзъ 910/911 год. — 129 курса, посѣщавани отъ 4781 ученика. Доколко принципътъ на задължителното учение е могълъ да бжде прокаранъ въ тия училища, може да се сжди отъ слѣднитѣ данни за 1910/911 учебна година: отъ броя на всички дѣца, дѣто е имало допълнителни курсове, слѣдвали сж въ прогимназия 23·38%, въ допълнителнитѣ курсове 59·26%, а не слѣдвали въ никое училище 17·36%. Така щото отъ досегашния опитъ може смѣло да се заключи, че допълнител-

нитѣ курсове ще допринесатъ доста много за разширение и затвърдяване на народното образование и дѣйствително ще подготвятъ почва за единъ седемгодишенъ задължителенъ курсъ на основното образование.

Едно подобно разширение на народното образование неминуемо влѣче слѣдъ себе си увеличение разходитѣ за подържане на училищата, както отъ страна на държавата, така и отъ страна на общинитѣ. Голѣми материални жертви отъ държавата изискваше законътъ отъ 1891 г., който ѝ възлагаше да поеме върху себе си ½ часть отъ платата на учителитѣ, а не да бѫде изцѣло въ тежесть на общинитѣ, както постановяваше това законътъ за общественитѣ и частни училища отъ 1885 год. И, наистина, докато прѣди влизането на тоя законъ въ сила държавата е харчила за подържане на първоначалното образование 460.000 л. за 1887 г., 980.000 л. за 1889 и 1890 г., прѣзъ 1892 г. тая сума се възкачва на 1.825.000 л., за да се остановi скоро за 3½ милиона и да достигне прѣзъ 1908 г. на сума 6 милиона лева. Съ поемане изплащането цѣлитѣ платки на учителитѣ и малкото подобрение на платкитѣ имъ, което докара законътъ отъ 1909 г., въ държавния бюджетъ само за платки на учителитѣ трѣбваше да се прѣдвидятъ въ по-вече около 6—7 милиона лева. Така, само за плати на първоначалнитѣ учители прѣзъ послѣднитѣ петъ години, сж прѣдвидени сумитѣ:

1908	год.	5.854.276	лева
1909	»	11.009.600	»
1910	»	12.078.400	»
1911	»	13.071.220	»
1912	»	13.406.480	»

Какъ се е увеличавалъ разходътъ за цѣлата издръжка на първоначалнитѣ училища въ царството, може да се види отъ слѣднитѣ данни:

Похарчено прѣзъ	отъ държавата	отъ общинитѣ	Всичко
1890— 91	537.507	3.230.754	3.084.261
1898— 99	3.504.445	3.014.177	6.518.622
1910—911	8.318.512	6.078.063	14.396.635

Това голѣмо нарастване на разходитѣ за подържане на народното училище налагаше само по себе грижи за материалното му обезпечаване, защото не е тайна, какво материалнитѣ нужди сж вече така нарастнали, че народната школа, става почти непоносимо брѣме за всѣки източникъ (държава, община и окржгъ), отъ който черпи своитѣ ресурси.

Законодателтъ още въ 1891 г. е съзиралъ необходимостьта отъ засилване на приходнитѣ източници на първоначалнитѣ училища и е усвоилъ мисъльта за основаване на училищни фондове, лансирана още при освобождението ни. Той възлага на училищнитѣ настоятели грижата за усилване на училищнитѣ капитали и фондове, ала до сега малко е направено въ тая посока. Грижитѣ на училищнитѣ общинари, както и тия на контролнитѣ институти, бѣха погълнати изцѣло отъ врѣменнитѣ нужди, като системната работа за бждащето материално осигуряване биде сѐ отлагана. Едва отъ 1906 г. се подкачи въ това направление по-усърдна дѣйность: министерството нареди да се приведатъ въ извѣстность училищнитѣ имоти и капитали и да се бди за правилното имъ експлоатиране. Законътъ отъ 1909 г. учрѣди и постави на по-здрава нога училищнитѣ фондове. И, наистина, приходитѣ отъ създаденитѣ училищни имоти и капитали, които се засилиха и съ набавяне на нови имоти, бѣха се покачили прѣзъ 1909—910 г. на 1.053.899 лева, а за 1910—911 г. възлизатъ вече на сума 1.236.487 лева. Министерството на Народното Просвѣщение, съзнавайки, че при едно такова разширено образование, каквото сме постигнали вече, е необходимо за правилното му по-нататъшно развитие материално обезпечаване, почна дѣятелна работа по засилване на училищнитѣ фондове, за да може да постави народната школа да не зависи отъ общинскитѣ и държавнитѣ ресурси, съ което ще се даде възможность на народнитѣ училища да станатъ дѣйствително народни. Съ това паралелно ще се разграничатъ автономнитѣ права на училищното настоятелство, което по своя произходъ прѣдставя фамилиитѣ, чиито е народното училище. Рѣшителна крачка за засилване на тия фондове се направи съ добавката къмъ

чл. 106 на закона отъ 1912 г., като се даде право на общинитѣ да прѣобръщатъ часть отъ мѣритѣ си въ дворни мѣста, отъ които добититѣ суми да постжпватъ въ касата на тия фондове. Така, въ 25-годишнината отъ царуването на Ваше Величество народното училище се поставя на здрава основа и отъ къмъ материална страна.

III. ПРОГИМНАЗИИ.

Въ сегашната наша училищна система първоначалното училище, като обща основа на всѣко по-нататъшно образование, се допълва отъ прогимназията, обучението въ която е безплатно, но незадължително. Развитието на тоя видъ училище прѣдставлява една твърдѣ интересна картина и има началото си още въ ония, тъй наречени, класни училища, които сжществуваха още прѣди освобождението въ нѣкои отъ по-голѣмитѣ градове. Тамъ, дѣто по-късно се отвори гимназия, класното училище се слѣ съ нея, като неинъ доленъ курсъ, а въ останалитѣ градове тия училища продължаваха да сжществуватъ самостоятелно съ едно малко различие въ учебнитѣ програми. Катѳ изключимъ нереализирания прѣзъ 1891 год. опитъ да се продължи курсътъ на основното училище съ още 2 години, това положение трая до 1906 год., когато съ едно законодателно прѣдложение курсътъ на основното училище стана седемгодишенъ и се раздѣли на двѣ части: доленъ курсъ четиригодишенъ и задължителенъ, и горенъ — тригодишенъ и незадължителенъ. Благоприятнитѣ условия по отношение на издържката, въ които бѣха поставени тия нови горни курсове, докараха едно значително увеличение на броя имъ въ цѣлата страна, като, заедно съ продължаващитѣ своето сжществуване III-класни училища въ градоветѣ, се увеличиха отъ 99 прѣзъ учебната 1887/1888 — първа отъ царуването на Ваше Величество — на 199 прѣзъ 1905/1906 година, което е едно увеличение почти 100%.

Законътъ отъ 1906 год. не можа да внесе единство въ тоя родъ училища. Наистина, като не се смѣта факултативността на френски (нѣмски) езикъ въ горнитѣ курсове,

програмитѣ на открититѣ по тоя законъ горни курсове, на старитѣ класни училища въ градоветѣ и на долния курсъ на гимназията, бѣха едни и сѫщи, обучението се водѣше по едни и сѫщи учебници, но все пъкъ имаше други условия, главно различната подготовка на учителския персоналъ, които правѣха резултатитѣ имъ различни. Дали това бѣ погрѣшна или пъкъ твърдѣ цѣлесъобразна наредба, е единъ въпросъ, който чака своето разрѣшение. Законътъ отъ 1909 год. цѣлѣше да прѣмахне това различие и въздигна прогимназията като отдѣленъ видъ училище, съ тенденция да подготви условията за единъ седемгодишенъ задължителенъ курсъ на основното училище. По тоя начинъ прогимназията подведе подъ общъ знаменатель сѫществуващитѣ до 1909 год. три вида училища отъ единъ и сѫщъ родъ. Въ свръзка съ тая промѣна въ уредбата на тия училища се наложиха и нѣкои мѣрки, които засѣгатъ вѫтрѣшната имъ организация, особно по отношение на издържката имъ и на учителския персоналъ. Изхождайки отъ нуждата, че трѣбва да се приготви за прогимназиитѣ специаленъ учителски персоналъ, законътъ отъ 1909 год. вмъкна въ нашата училищна система единъ особенъ видъ училища, тъй наречените отъ начало допълнителни, а слѣдъ непродължително врѣме прѣименовани въ висши педагогически курсове, задачата на които е да разширятъ познанията по една отъ двѣтѣ групи учебни прѣдмети: физико-математическа и историко-филологическа на лица, свършили съ зрѣлостенъ изпитъ срѣдно учебно заведение, и по тоя начинъ да се подготвятъ учители за прогимназиитѣ.

Втора една точка, къмъ която законътъ отъ 1909 год. насочи вниманието си, е да се опрѣдѣлятъ по-справедливо дѣловетѣ, които държавата, общинитѣ и окрѫжията трѣбва да поематъ при материалната издържка на прогимназиитѣ. Прѣди всичко, обучението въ всички прогимназии стана безплатно за учащитѣ се — послѣднитѣ не плащатъ никаква такса за правоучение. Материалната издържка по обзавеждането на прогимназиитѣ, като напр. сграда, покѫщнина, помагала и пр., се остави всецѣло на общинитѣ и окрѫжията, а разходитѣ по издържката на учителския персоналъ се раздѣлятъ равномѣрно между дър-

жавата, общинитѣ и окржжията. — До закона отъ 1909 год. общинитѣ участвуваха въ горнитѣ курсове съ единъ вносъ отъ 900 л. за учитель, а остатъкътъ се плащаше отъ държавата; въ градскитѣ класни училища общинитѣ или окржжията плащаха ½ отъ учителскитѣ заплати, а остатъкътъ — държавата; въ долнитѣ курсове на държавнитѣ гимназии, обаче, цѣлитѣ учителски заплати се плащаха отъ държавата. Несправедливостьта на тази несъразмѣрность, съ която държавата участвуваше въ издържката на учителския персоналъ въ разнитѣ видове класни училища, бѣше толко по-очебийна, че нѣкждѣ се облагодѣтелствуваха най-състоятелнитѣ и кредитоспособни общини — голѣмитѣ градски общини, дѣто имаше държавни гимназии; ако това се е търпѣло прѣзъ врѣмето, когато долнитѣ курсове на гимназиитѣ съставяха нераздѣлна часть отъ тѣхъ и учителскиятъ персоналъ, работещъ и въ долнитѣ и въ горнитѣ курсове на гимназиитѣ, не бѣше рѣзко раздѣленъ, — сега, когато тѣзи долни курсове се отдѣлятъ и, заедно съ другитѣ видове класни училища, образуватъ новия типъ училище — прогимназия — съ отдѣленъ учителски персоналъ, — тази несъразмѣрность трѣбваше да се прѣмахне. Законътъ отъ 1909 година смѣтна, че е достатъчно, ако за всѣки учитель въ прогимназията общинитѣ плащатъ по 900 лева годишно, окржжнитѣ съвѣти — по 300, а остатъкътъ — държавата.

Съ закона отъ 1909 година законодателнитѣ мѣроприятия по уредбата на прогимназиитѣ не се изчерпаха, па и не можеха да се изчерпятъ, защото не можеше да се прѣдрича бждащиятъ развой на тѣзи училища и спроти това и размѣритъ на тѣхнитѣ нужди. Тѣхниятъ досегашенъ, само тригодишенъ, животъ наложи на министерството нови законодателни и административни мѣрки, цѣлещи да отговорятъ на назрѣлитѣ нужди. Двѣ отъ тѣхъ бѣха най-очебийни, задоволяването на които се прѣдприе чрѣзъ законодателна и административна дѣйность отъ страна на министерството прѣзъ 1912 година. Първата отъ тѣхъ засѣга учителския персоналъ въ прогимназиитѣ, втората — тѣхната материална издръжка.

1. Бързото увеличение броя на прогимназиитѣ прѣдизвика нуждата отъ учителски сили, съ каквито министерството не разполагаше, или другояче казано то не можеше да задоволи бързо нарастналитѣ нужди съ редовенъ учителски персоналъ, недостигътъ отъ какъвто е билъ, па и сега е твърдѣ чувствителенъ. Това обстоятелство принуди министерството, още прѣзъ първата година на отдѣлянето прогимназиитѣ въ особенъ типъ училища, широко да използува чл. 138 отъ закона, който допуща, при липса на специалисти (редовни учители), да се назначаватъ и неспециалисти или кандидати, неиздържали държавния си изпитъ, но само до края на годината, като волнонаемни на седмиченъ часъ учители. Понеже нуждата отъ такива учители не намалява (прѣзъ послѣднята 1911/12 учебна година броятъ на волнонаемнитѣ учители е по-голѣмъ отъ онзи на редовнитѣ), а отъ година на година става все по-голѣма, стана явно, че пѫтищата за снабдяване прогимназиитѣ съ редовенъ учителски персоналъ, начертани съ закона отъ 1909 година, сѫ били недостатъчни. Попълване празднитѣ учителски мѣста въ прогимназиитѣ съ нередовенъ персоналъ, съ волнонаемни на седмиченъ часъ учители, и то само за една година, освѣнъ неудобството, дѣто министерството всѣка година трѣбва да прѣназначава и новоназначава съ хиляди учители, имаше и друго неудобство, твърдѣ пакостно за правилното развитие на прогимназиитѣ. Този нередовенъ персоналъ министерството вербуваше често измежду младежи, готвящи се за съвсѣмъ чужда на народната просвѣта кариера и които гледатъ на своята учителска работа, като на нѣщо врѣменно, чувствуватъ се гости въ срѣдата, дѣто сѫ поставени да работятъ и като такива работятъ. Налагаше се слѣдователно на министерството да вземе бързи мѣрки за увеличаване броя на редовнитѣ прогимназиални учители, единствено срѣдство, чрѣзъ което ще се избави отъ нуждата да пълни тѣзи училища съ нередовенъ персоналъ. Задоволяването на тази именно нужда мѣри едно отъ постановленията на «закона за измѣнение и допълнеие на нѣкои членове отъ закона за народното просвѣщение», гласуванъ и приетъ отъ XV-е Обикновено Народно Събрание, въ I редовна сесия и утвърденъ съ

указъ № 40, отъ 6 априлъ 1912 година. Това законоположение се съдържа въ добавката, която този законъ прави къмъ чл. 68 на закона отъ 1909 година; тази добавка увеличава изворитѣ за редовни прогимназиялни учители още съ три, а именно, споредъ нея, за редовни прогимназиялни учители се назначаватъ и 1) лица, които, покрай пълно срѣдно образование сж слѣдвали най-малко 4 семестра въ Софийския или въ други чуждестраненъ университетъ, държали сж първия си университетски изпитъ, учителствували ли сж три години въ прогимназия и сж положили специаленъ теоретически и практически държавенъ изпитъ; 2) околийски училищни инспектори, които сж прослужили най-малко 10 години като такива; 3) лица съ срѣдно специално образование по рисуване, пѣние и гимнастика, слѣдъ като издържатъ специаленъ държавенъ изпитъ. Тѣ ставатъ редовни прогимназиялни учители по техническитѣ прѣдмети и получаватъ заплати на редовни първоначални учители и като тѣхъ се повишаватъ. Независимо отъ това, къмъ сжщия членъ се направи и друга добавка, която мѣри да прѣмахне катаголишното прѣназначаване на волнонаемнитѣ на седмиченъ часъ учители, което до сега създаваше съвсѣмъ излишна работа на министерството. Споредъ тази нова прибавка, волнонаемнитѣ на седмиченъ часъ учители, единъ пѫть назначени, нѣма да се уволняватъ въ края на всѣка учебна година, а ще запазятъ мѣстата си, до когато бѫдатъ замѣнени съ редовни или кандилати учители.

2. Материалната издържка на прогимназиитѣ, макаръ разпрѣдѣлена между държавата, окржжнитѣ съвѣти и общинитѣ, сѐ пакъ, споредъ закона отъ 1909 година, най-много тежеше на тѣзи послѣднитѣ, защото освѣнъ 900-тѣ лева (увеличени на 990 съ закона за измѣнение на чл. 91 отъ закона за народното просвѣщение, гласуванъ и приетъ отъ XV Обикновено Народно Събрание, I-та му редовна сесия и утвърденъ съ указъ № 141 отъ 28. XII. 1911), които общинитѣ плащатъ за всѣки прогимназиаленъ учитель, тѣмъ изцѣло лежатъ грижитѣ за съзиждания на училищни сгради, тѣхната подържка, снабдяване училището съ помагала, покжщнина и пр. Увлѣчени въ общия стремежъ за откриване на прогимназии, много об-

щини отвориха такива безъ прѣдварително да прѣмѣрятъ материалнитѣ срѣдства, съ които разполагаха. Най-малко тѣ не сж прѣсмѣтнали разходитѣ, които щѣха да се прѣдизвикатъ отъ приижданото на дѣца въ прогимназията отъ чужди, безъ прогимназия, общини, които, освободени по чл. 49 отъ закона отъ плащане такси за право учение, биваха само товаръ за общинитѣ, дѣто се учеха дѣцата безъ ла поематъ какъвъ-годѣ дѣлъ въ издържката на прогимназията. Срѣдство, обаче, за едно справедливо разпрѣдѣление на оная часть отъ материалната издържка на прогимназиитѣ, която е въ дѣлъ на общинитѣ съ прогимназии, между всички такива, макаръ и безъ прогимназии, дѣцата на които се учатъ въ близката до общината имъ прогимназия, сжществуваше. Чл. 46 на закона отъ 1909 год. допуща групиране на отдѣлни общини за общи прогимназии и въ този послѣдния случай разноскитѣ по издържката на такива прогимназии да се разпрѣдѣлятъ равномѣрно между групиранитѣ общини. Прилагането на това законоположение биде прѣдметъ на друго административно мѣроприятие на министерството прѣзъ 1912 година: всички общини въ царството, споредъ цитувания по-горѣ членъ 46 на закона отъ 1909 г., бидоха групирани около общинитѣ съ прогимназии въ прогимназиални райони и отъ началото на идната 1912/13 учебна година ще зематъ съразмѣренъ дѣлъ въ материалната издържка на прогимназиитѣ. Министерството е убѣдено, че съ това мѣроприятие се заздравява твърдѣ много материалната издържка на прогимназиитѣ, — твърдѣ важно условие за тѣхния напрѣдъкъ и правилно развитие. Като облекчава съ това централнитѣ общини, министерството се надѣва, че послѣднитѣ ще засилятъ грижитѣ си да задоволятъ и друга една чувствителна нужда: снабдяване сжществуващитѣ и новооткриванитѣ прогимназии съ сгодни училищни сгради. До колко е потрѣбно да се дѣйствува съ настойчивость въ това отношение, личи отъ факта, че отъ всички 316 прогимназии само 73 се помѣщаватъ въ сгради, строени специално за цѣлта, 26 се помѣщаватъ въ сградитѣ на първоначални училища, а останалитѣ, 217 на брой—въ частни и неудобни злания. Имайки прѣдвидъ тая нужда, министерството поиска, и Народното Съ-

брание прие, щото една часть (5.000.000 лева) отъ разрѣшения прѣзъ 1912 година двадесетмилионенъ заемъ да се прѣдназначи изключително за постройки на училищни сгради за прогимназии.

Стремежътъ на висшата училищна власть — да създаде отъ прогимназията едно незадължително продължение курса на първоначалното училище и съ това да повдигне нивото на общото образувание, което трѣбва да стане достояние на по-голѣмъ брой граждани на отечеството ни, намѣри силна подкрѣпа отъ страна не само на градското, но и на селското население. Щомъ се поопростиха малко условията, при които може да се отвори една прогимназия и щомъ държавата взе голѣмо участие въ издръжката на тия училища, особно по отношение на учителския персоналъ, общинитѣ започнаха да се надпрѣварватъ и да искатъ настойчиво да имъ се открияТъ такива училища. Резултатъ отъ това е едно бързо увеличаване броя на прогимназиитѣ. Така, прѣзъ първата година отъ царуването на Ваше Величество въ цѣлата страна е имало 99 класни училилища, (5 мѫжки, 9 дѣвически и 85 смѣсени), посѣщавани отъ 4151 ученика и 1452 ученички и ржководени отъ 304 учители и учителки; прѣзъ 1905/1906 тѣзи училища достигатъ цифрата 199 (47 мѫжки, 23 дѣвически и 129 смѣсени) съ 15.087 ученика, 6685 ученички и 939 учители и учителки, а прѣзъ 25-та година отъ царуването на Ваше Величество тѣхниятъ брой се възкачва на 316 прогимназии (38 мѫжки, 34 дѣвически и 244 смѣсени) съ 38.973 ученика, 16.539 ученички и 2111 учители и учителки. Наспроти първата година отъ царуването на Ваше Величество, тия числа прѣдставляватъ едно увеличение отъ 320% за училищата, 939% за ученицитѣ, 1139% за ученичкитѣ и 694% за учителитѣ и учителкитѣ.

Законътъ задължава министерството да отваря при прогимназиитѣ, като продължение курса имъ, двугодишни практически курсове по земледѣлие, индустрия и търговия за юношитѣ, и по домашна економия, ржкодѣлие и въобще по женски сржчности и индустрии за дѣвицитѣ. Опититѣ, които министерството направи въ това отношение, особно прѣзъ

изтеклата 1911 година, го убѣдиха, че тази толкозъ полезна и съврѣменна идея може бавно и трудно да се реализира по двѣ главни причини: нейната непопулярность и липсата на специално подготвени учители, които да я подематъ съ жарь и да направятъ тия курсове необходима часть отъ общата ни училищна система. За да прѣмахне тия прѣчки, министерството е взело вече мѣрки да се проучи начина, по който могатъ да се открияТъ врѣменни или постоянни селско-стопански курсове съ прѣко прѣдназначение, да се подготвятъ учители за тия практически курсове.

IV. СРѢДНИ ПЪЛНИ И НЕПЪЛНИ УЧЕБНИ ЗАВЕДЕНИЯ.

1. Мжжки гимназии. Образованието, което даватъ прогимназиитѣ, може да е достатъчно условие за саморазвитие и съзнателно изпълнение на гражданскитѣ права и задължения, но твърдѣ недостатъчно за самостойна инициатива и импулсъ за по-висшъ културенъ напрѣдъкъ. Това послѣдньо обстоятелство българскиятъ народъ отдавна е съзналъ и ние виждаме, че той още прѣди освобождението не се е задоволявалъ само съ отваряне на първоначални и класни училища съ 2—3 класа, но на много мѣста сж били отворени IV, V, VI-класни училища, въ които трѣбваше да се даде на младежьта едно по-солидно общо образование. Тогава българскитѣ граждани въ много градове сж били готови на всички жертви, необходоми за издръжката на едни по-висши учебни заведения, като сж били увѣрени, че едно високо народно самосъзнание и закрѣпналъ националенъ духъ може да се прояви само въ едно просвѣтено гражданство. При всичко че прѣзъ врѣме на робството сж били прѣслѣдвани всички по-развити и по-интелигентни българи, защото турското правителство е гледало на тѣхъ като на носители на народнитѣ идеали и копнежи, то пакъ виждаме въ много градски центрове да се отварятъ V-класни и VI-класни училища (Ст.-Загора, Пловдивъ, Сливенъ, а въ Габрово се поставя основата на първата българска гимназия и въ 1875 г. тя имá вече първия си випускъ). И наистина, до 1875/76 учебна година е имало вече 31 класни училища, въ които сж обучавали доста добрѣ

подготвени учители. Ние си обясняваме, какво този стремежъ на българина къмъ просвѣта е изхождалъ не отъ увѣреность, че ще може да усвои научнитѣ истини и да ги използува въ практическия животъ и съ това да повдигне и подобри своето икономическо положение, — напрѣдналата европейска промишленость не заплашваше неговото стопанско благосъстояние, — но главната цѣль на образованието му е била да се повдигне народното самосъзнание и националния духъ, толкова необходими условия за единъ народъ, чието национално сѫществуване е застрашено.

Блѣскавата побѣда, спечелена въ черковната борба, на чело на която стоеха просвѣтенитѣ наши дѣйци, като че още повече закрѣпи и усили вѣрата на българския народъ въ мощната и магическа сила на просвѣтата и за това той гледаше на училищнитѣ олтари като на мѣста, гдѣто ще се подготвятъ и калятъ борци за готвещата се гигантска борба за политическа свобода и независимость. Ето защо, народнитѣ свѣтилища поглъщаха цѣлото сѫщество на българина съ всичкитѣ му срѣдства и грижи.

Интензивностьта на стремежа къмъ просвѣта въ българския народъ слѣдъ освобождението не се намали, напротивъ, още повече се усили. И наистина, при новитѣ условия въ живота на българина пакъ просвѣтата бѣ оня важенъ факторъ, който трѣбваше да прѣсъздаде българското общество, да му покаже пѫтя за правилното му развитие и да постави българския народъ редомъ съ другитѣ цивилизовани народи. Сега, повече отъ другъ пѫть, трѣбваха колкото се може повече просвѣтени умове и силни характери, понеже народътъ бѣ повиканъ да урежда своята сѫдба при пълна свобода и едно конституционно управление. Тукъ се изискваше повече отъ всѣкѫдѣ една по-просвѣтена и образована народна маса, понеже и послѣдниятъ български гражданинъ е позванъ да вземе прѣко или косвено участие въ управлението на държавата и направляването на народнитѣ сѫдбини.

Така щото за правилното функциониране на новосъзданата държавна машина трѣбваха подготвени хора, които да

заематъ по висшитѣ чиновнически длъжности и това застави държавата на първо мѣсто да се погрижи, освѣнъ съ уреждането на първоначални училища, които споредъ конституцията сж задължителни — да се посѣщаватъ отъ дѣцата на всички български граждани, — но и за отваряне на по-висши учебни заведения, цѣлта на които трѣбваше да бжде прѣди всичко да подготвятъ учителски персоналъ за неимовѣрното числено увеличение на първоначалнитѣ училища, но и по-развитъ и по-подготвенъ чиновнически персоналъ. При това, навсѣкждѣ въ обществото се чувствуваше нужда отъ хора интелигентни, хора съ завършено поне срѣдно образование, както и отъ потрѣбата да се подготви контигентъ отъ младежи за университетско образование.

Тази тенденция се забѣлѣзва въ законодателния актъ на Дринова: 1) въ «приврѣменния уставъ за народни училища» отъ 29 августъ 1878, споредъ който уставъ се уреждаха първоначални, двукласни и четирикласни училища, съ задача, покрай другото, да приготвятъ учителски персоналъ за първоначалнитѣ училища, както и 2) въ «прѣдложението за материалното подържане и учебното прѣустрояване на училищата» отъ 25 май 1880, споредъ което VI кл. държавни училища се прѣвръщатъ въ учителски семинарии за приготвяне учители за първонанални училища, а програмитѣ за срѣднитѣ училища се нареждатъ така, щото тѣзи заведения да бждатъ продължение отъ III-класнитѣ училища.

Сжщата тенденция вижламе и въ «закона за обществанитѣ и частни училища» отъ 3 априлъ 1885 г., въ който се казва: гдѣто срѣдствата позволяватъ, може да се прибави къмъ главнитѣ училища (прогимназинитѣ) или едно специално, индустриално, земледѣлческо или търговско учебно заведение или пъкъ — горнитѣ класове на срѣдно учебно заведение.

Всички IV-о, V-о класни училища и Габровската пълна гимназия прѣди освобождението, прѣзъ 78/79 година се прѣвърнаха въ III-о класни училища и нѣкои отъ тѣхъ постепенно се развиха въ пълни гимназии, тъй щото първиятъ випускъ имаха прѣзъ 1882/83 учебна година. Прѣли 25 години, прѣзъ 1886/87 г., имаше всичко 5 пълни гимназии, именно въ София,

Пловдивъ, Търново, Габрово и Русе. Отъ тѣхъ първитѣ три бѣха държавни, а послѣднитѣ двѣ — общински, субсидирани отъ държавата. Въ тия 5 пълни гимназии е имало 2288 ученика съ 123 учители. Ако вземемъ само числото на ученицитѣ въ горния курсъ на гимназиитѣ, ще видиме, че всички ученици въ горнитѣ четири класа сж били 888 (31 паралелки) съ 50 учители. Когато сега, прѣзъ 1911/1912 учебна година, слѣдъ 25 години, имаме 18 мжжки гимназии съ 9660 ученици (246 паралелки) и 513 учители.

При съставяне програмата на тогавашнитѣ пълни и непълни срѣдни училища, нѣма съмнѣние, че сж се вземали за образецъ програмитѣ на гимназиитѣ въ западно-европейскитѣ държави, но при това се е гледало, щото българскитѣ гимназии да бждатъ прѣди всичко български училища, да даватъ българско образование и българско убѣждение на учещата се младежь. Даже и на класическитѣ гимназии, които имаха тенденция хуманитарна — да приготвятъ свѣтски граждани, се е поставило национална основа, като се дало широкъ просторъ на изучаването на българската история, география, народна литература и пр. Учащата се младежь въ българската гимназия трѣбваше да излѣзе съ пълно съзнание и интензивно чувство за отечеството си, съ единъ изразенъ националенъ битъ — история, на които прѣдусловия се гради бждащето на народитѣ. Нашата учеща се младежь трѣбваше да се възпитава въ националенъ духъ, да служи на отечеството и да се старае за подигане величието на своята родина. Тази съзнателна национална реакция, която вѣе въ програмитѣ на гимназиитѣ противъ общото хуманитарно образование, не е случайно явление, но стои въ връзка съ една друга тенденция — събуждането и подмладяването на нашия националенъ животъ въ литературата и държавата слѣдъ петвѣковната летаргия. Обаче, тази тенденция на гимназиалнитѣ програми за национално възпитание не отиваше до шовинизъмъ и не се изпущаше прѣдвидъ и хуманитарния колоритъ, който трѣбва да иматъ гимназиитѣ, защото гражданинътъ на всѣки народъ, трѣбва да бжде прѣди всичко човѣкъ, тъй щото националното възпитание не изключава хуманитарното, но го включва въ себе си.

Най-послѣ, извѣстно ни е, че въ характера на всѣки народъ и всѣка литература витае единъ елементъ, който се стреми, подхранва и създава освѣнъ общочовѣшка идея и една национална, която отговаря на специфичнитѣ врѣменни и мѣстни условия, при които се проявява хуманното.

Съ закона отъ 1891 г. се даде новъ импулсъ на срѣднитѣ училища, понеже съ него се поставя единъ по-високъ ценъзъ за прѣподавателския персоналъ, като се изисква отъ всѣки редовенъ гимназиялнъ учитель висше образование и държавенъ изпитъ. Материалното положение на учителитѣ се подобрява, прѣдвиждайки се чувствително увеличение на заплатитѣ чрѣзъ три повишения по на всѣки 5 години. Не отъ малко значение бѣше за повишение успѣха на ученицитѣ обстоятелството, че съ новия законъ се задължаваха всички гимназисти да държатъ матуритетенъ изпитъ, ако искатъ да имъ се признае курса на срѣдното имъ образование. Въ новоизработената програма за мѫжкитѣ гимназии отъ 1893 г. тъй сѫщо станаха значителни промѣни, като се усилиха седмичнитѣ часове на природно-математическитѣ дисциплини за смѣтка на хуманитарнитѣ. Това се налагаше, отъ една страна, отъ обстоятелството, че програмитѣ на нашитѣ реални гимназии трѣбваше въ много отношения да се съгласуватъ съ ония на западно-европейскитѣ срѣдни училища, за да могатъ свършилитѣ наши матуританти да постѫпятъ, като редовни студенти, въ западно-европейскитѣ университети, а отъ друга, при липса на закоренѣла традиция въ нашитѣ гимназии, такава една реформа, която отговаря на духа на врѣмето и нуждитѣ на живота, много по-лесно можеше да стане, отколкото всѣкѫдѣ другадѣ. Слѣдъ издаването на споменатия законъ за народното просвѣщение, числото на мѫжкитѣ гимназии се увеличи отъ 5 на 8 и качественото подобрение на учителския персоналъ можеше по-скоро да стане, понеже основаното въ 1898 год. Висше училище въ София почна всѣка година да дава доста голѣмъ контингентъ абсулвенти-кандидати за учители въ срѣднитѣ училища.

Въ закона отъ 1891 г. не се прѣдвиждаха никакви сѫществени реформи въ нашитѣ мѫжки гимназии; сѫщитѣ два типа — реални и класически — останаха до 1909 г.

Прѣзъ 1906 г. се направи опитъ да се реализира идеята, която бѣ лансирана още прѣзъ 1885 год., — щото при срѣднитѣ училища, още отъ IV класъ, да се развиятъ индустриални, земледѣлчески и търговски клонове, като се създадатъ при гимназиитѣ отдѣли съ утилитаренъ характеръ. Прѣзъ тая година се отвори за опитъ търговски отдѣлъ при III. Софийска м. гимназия. Тази реформа бѣше твърдѣ цѣлесъобразна и напълно отговаряше на нуждитѣ на живота, но, за голѣмо съжаление, отдѣлътъ бѣше закритъ, прѣди да може да се видятъ неговитѣ резултати. Освѣнъ това, съ закона отъ 1906 год. се въведе и единъ полукласически отдѣлъ, като се позволи въ класическитѣ гимназии да се замѣства гръцкиятъ езикъ съ нѣкой отъ новитѣ езици.

Най-новиятъ законъ за народното просвѣщение направи сжществени промѣни въ срѣднитѣ училища, въобще, и въ гимназиитѣ, въ частность. Прѣди всичко, прѣдвижда се да се увеличи гимназиялниятъ курсъ съ още една година; тъй щото гимназиитѣ ставатъ осмо-класни, по старата наредба, или петокласни — по новата. Тази реформа се налагаше по двѣ причини: 1) да се изравнятъ нашитѣ гимназии съ онния на западно-европейскитѣ, които отдавна бѣха вече осмокласни, и съ това да не се прави прѣчка на нашитѣ матуританти при постжпването имъ въ висшитѣ училища на западъ и 2) да се облекчатъ до нѣкждѣ ученицитѣ отъ прѣтрупване на учебната материя въ отдѣлнитѣ класове, като се разпрѣдѣли сжшата материя вмѣсто въ 4, въ 5 класа. Че тази реформа, при всичкитѣ ѝ неудобства отъ икономическо гледище както за държавата, така и за родителитѣ на ученицитѣ, се налагаше, доказватъ фактитѣ, че въ послѣдно врѣме се забѣлѣзва едно прѣуморяване въ нашата учаща се младежь и едно недобро усвояване и асимилиране на учебната материя. И наистина, съ новата реформа се прави едно чувствително облекчение, понеже изучаваната до тогава учебна материя въ отдѣлнитѣ класове донѣкждѣ ще се намали и въ послѣдния класъ се дава възможность да се направи една обща рекапитулация на най-сжществената часть отъ изучената въ цѣлия гимназияленъ курсъ учебна материя и по този начинъ да могатъ ученишкитѣ знания по

отдѣлнитѣ дисциплини да се обобщатъ, закржглятъ и заякчатъ въ душевния миръ на ученицитѣ.

Въ своята сегашна уредба гимназията има за основа прогимназията и се изгражда върху нея въ единъ 5 годишенъ курсъ по три направления, вслѣдствие което се получаватъ и три типа мжжки гимназии: класически, полукласически и реални. Връзката между прогимназиитѣ и гимназиитѣ се запазва съ това, че свършилитѣ прогимназиалния курсъ ученици могатъ направо да постжпватъ въ I гимназияленъ класъ и че концентричното разширяване на учебната материя въ прогимназиитѣ и гимназиитѣ се запазва и за напрѣдъ.

Измѣненията, които новиятъ законъ прѣдвижда по отношение гимназиитѣ, наложи и една промѣна на учебната програма, при изработването на която се е гледало, щото отъ всѣка дисцилина по възможность да се вземе най-сжществено, като се изхвърли всичко, което съставлява баластъ за паметьта на ученицитѣ, което не развива ума и което не облагородява сърдцата имъ. Бързото развитие на нѣкои отъ научнитѣ дисциплини, особено на ест. науки и мощното влияние на техниката въ живота, наложително изискватъ едно разширение и вдълбочаване въ математическитѣ и приложнитѣ науки въ новата програма. Подобренията на дидактичнитѣ елементи при обучението въ послѣдно врѣме тъй сжщо се прѣдвидѣха при изработването на новата учебна програма.

Най-послѣ, при изработването на новата програма се е имало прѣдвидъ и възпитателната цѣль, която иматъ гимназиитѣ, като се е гледало, да се даде по-широкъ просторъ на тѣзи дисциплини, при изучването на които се буди български националенъ духъ и се развиватъ истински патриотически чувства. Освѣнъ това, като се е имало прѣдвидъ, че образуването на характеритѣ на ученицитѣ трѣбва да се постави като върховенъ принципъ и цѣль на срѣднитѣ училища, гледало се е въ програмата, щото всичкитѣ дисциплини, които се изучаватъ, да се свеждатъ къмъ тази цѣль.

2. *Дѣвически гимназии.* Още прѣди освобождението, българскиятъ народъ е проявявалъ почти еднакъвъ интересъ и е полагалъ сжщитѣ грижи за образованието на дѣвицитѣ, както

и на момчетата. Ние вижламе, че на много мѣста сж отваряни класни дѣвически училища, които паралелно сж отивали съ мжжкитѣ. Веднага слѣдъ освобождението, въ по-голѣмитѣ градове се отварятъ второкласни дѣвически училища. Досежно цѣлта и програмата на дѣвическитѣ класни училища не е имало ясно мѣродавно мнѣние. Едни сж настоявали да имъ се дале чисто практическа насока, като се гледа, щото въ програмата имъ да се поставятъ чисто практически прѣдмети, които сж необходими за живота, а други сж настоявали, щото общообразователнитѣ прѣдмети да иматъ надмощие, и по тоя начинъ дѣвическитѣ училища да се приближатъ колкото се може по-вече до мжжкитѣ класни училища. Ето защо, ние вижламе, че нѣкои отъ класнитѣ дѣвически училища въ Източна Румелия се развиватъ до VI-класенъ типъ гимназии, повече съ тенденция на педагогически училища, съ цѣль да се подготвятъ учителки за първоначалнитѣ училища, а въ Сѣверна България се развива особенъ типъ V-класни дѣвически училища съ практическа насока. Слѣдъ съединението, обаче, южно-българскиятъ типъ взема връхъ и прѣзъ 1886/87 и 1888/89 учебни години дѣвическитѣ училища станаха VI-класни. Тогава е имало 4 шестокласни гимназии (въ София, Ст.-Загора, Пловдивъ и Търново) съ 714 ученички и 56 учители. Сравниме ли това положение съ днешното, — 17 срѣдни дѣвически училища (13 гимназии и 4 педагогически училища) съ 7069 ученички, — ще имаме въ числото на срѣднитѣ училища едно увеличение отъ 450%, а по отношение числото на ученичкитѣ 1000%.

Съгласно закона отъ 1891 г., организацията на дѣвическитѣ срѣдни училища бѣше почти сжщата, както и оная на мжжкитѣ, обаче веднага не се реализира. Прѣзъ 1897 год. дѣвическитѣ гимназии се реформиратъ и получаватъ двояки курсове: доленъ курсъ съ петь класа и горенъ курсъ съ двѣ години. Долниятъ курсъ имаше за цѣль да приготви добри стопанки и майки, а горниятъ отъ своя страна се дѣлеше на общообразователенъ — за приготвяне дѣвицитѣ за университетъ — и педагогически — да приготвя първоначални учителки.

Въ закона за дѣвическитѣ училища отъ 1904 год. се съединиха двата курса и се образуваха пълни дѣвически гимназии,

подобни на мѫжкитѣ, и чисто педагогически училища съ сѫщата организация на мѫжкитѣ такива. Важното постановление на този законъ е, че при долния курсъ на гимназиитѣ (прогимназиитѣ) се прибавя 1—2 професионални курса. Въ тѣзи курсове се обучаваше по слѣднитѣ занаяти: за женски горни дрехи, долни дрехи, за вратовръзки и пр. Нѣкои отъ тѣзи курсове и до сега сѫществуватъ.

Споредъ закона отъ 1909 год., дѣвическитѣ гимназии се нареждатъ както мѫжкитѣ, обаче открити сѫ само двата типа: реаленъ и полукласически, като въ програмата имъ е дадено мѣсто и на науката за възпитанието. Само въ дѣвическитѣ гимназии (13 на брой) въ началото на учебната 1911/1912 година е имало 141 паралелки съ 5176 ученички и 266 учители и учителки.

3. Педагогически училища. Първата грижа на върховната училищна власть въ врѣме на окупацията е била да нагоди учебни заведения, които да иматъ за цѣль да приготвятъ учители за първоначалнитѣ училища. За такива сѫ послужили тогавашнитѣ държавни IV-класни училища, които, споредъ привремения уставъ отъ 29 августъ 1878 год. сѫ имали за задача, покрай другото, да приготвятъ учителски персоналъ за първоначалнитѣ училища. Но понеже тѣзи училища бѣха малко и не можаха за скоро врѣме да дадатъ необходимия контингентъ учители, нареждатъ се врѣменни педагогически курсове прѣзъ ваканцията. Тѣзи курсове сѫ отваряни при градскитѣ класни училища и сѫ ржководени отъ окржжнитѣ инспектори и тѣхнитѣ помощници.

Тѣзи лѣтни курсове просѫществували въ продължение на 5 години, отъ 1879 до 83 г., въ което врѣме е имало 39 курса, прѣзъ които сѫ прѣминали 3500 курсисти. За да се подготвятъ, обаче, по-добри учителски сили съ едно по-систематично педагогическо образование, законътъ отъ 18 декември 1890 г. прѣдвижда едногодишни педагогически курсове, въ които сѫ постѫпвали ученици съ III кл. образование, или безъ такова, но съ приеменъ изпитъ. Подобни курсове сѫ били открити въ Шуменъ и Вратца. Тѣзи курсове останаха само 4—5 години и слѣдъ съединението се прѣвър-

наха въ двогодишни и тригодишни по образеца на Казанлъшкото нормално училище, основано още прѣзъ 1883 г. съ програма за три курса. Прѣзъ 1886/87 учебна година е имало 2 педагогически училища съ 3 курса (въ Казанлъкъ и Кюстендилъ) съ 228 ученика и 2 съ два курса (мѫжко и дѣвическо педагогически училища въ Шуменъ) съ 30 курсисти и 75 курсистки.

Законътъ отъ 1891 г. не измѣни, а задържа организацията на педагогическитѣ училища въ сѫщото положение, въ което ги завари, обаче съ една уговорка, че се прѣдоставя правото на министерството да опрѣдѣля числото на учебнитѣ години. На основание на тази уговорка прѣзъ 1896/97 учебна година се изработва новъ правилникъ за траянето на учението и приемане ученици въ педагогическитѣ училища, споредъ който правилникъ курсътъ на педагогическитѣ училища се увеличи отъ 3 на 4 години. Съгласно този правилникъ, въ I курсъ се приематъ ученици, свършили III класъ и то съ конкурсенъ изпитъ, понеже числото на ученицитѣ въ I курсъ бѣ нормирано. Новиятъ законъ отъ 1909 г. съвършено промѣни организацията на педагогическитѣ училища, като прѣдвижда само два специални педагогически курсове върху основа на трегокласно гимназиално образование. Споредъ това, педагогическитѣ училища се явяватъ като бифуркация отъ гимназиялния курсъ. Тази реформа има за цѣль, отъ една страна, да усили общото образование на бѫдащитѣ първоначални учители, а, отъ друга, по чисто практични и икономични причини, да може по-лесно, споредъ нуждата да се прибавятъ къмъ гимназиитѣ педагогически отдѣли. Прѣди 25 години е имало всичко 4 педагогически училища (3 мѫжки и 1 дѣвическо) съ 228 ученика, 75 ученички и 21 учители, а сега има 9 педагогически училища (5 мѫжки и 4 дѣвически) съ 1923 ученика, 1883 ученички и 181 учители и учителки.

4. *Непълни мѫжки и дѣвически гимназии.* Подъ непълни гимназии разбираме всички класни училища, които иматъ 4, 5 или 6 класа. По-рано сѫ спадали и прогимназиитѣ къмъ непълнитѣ гимназии, но, понеже сега прогимназиитѣ се отдѣлиха отъ срѣднитѣ училища, то къмъ непълнитѣ ще се числятъ само тѣзи, които, освѣнъ прогимназиялния курсъ, иматъ

присъединени по 1, 2, или 3 гимназиални класове. Такива непълни гимназии е имало и прѣди освобождението въ по-голѣмитѣ градове (отъ 1850 год.) и то IV-о и V-о класни въ Пловдивъ, Ст.-Загора, Сливенъ, Търново, Ямболъ, Габрово и VI-о класни въ Пловдивъ, а слѣдъ освобождението нѣкои отъ тѣхъ се развиха въ пълни гимназии.

Прѣзъ всичкитѣ промѣни на закона за народното просвѣщение непълнитѣ гимназии не сж били засѣгани, понеже повечето отъ тѣхъ сж останали още прѣди освобождението, респективнитѣ общини сж ги запазвали по традиция и споредъ обстоятелствата ту сж прибавяли по единъ или два класа, ту сж отнемали. Прѣзъ 1908/909 год. на много общини се разрѣши да отворятъ при прогимназиитѣ си по единъ гимназияленъ класъ, обаче съ влизането въ сила на новия законъ отъ 1909 год. трѣбваше всички новоотворени и прѣдишни IV кл. училища да закриятъ гимназиалния класъ и да останатъ прогимназии съ три класа. По настояването на общинитѣ, гдѣто имаше V и VI-о класни училища, новиятъ законъ (чл. 52) ги остави и за въ бждаще.

Сега има всичко 16 непълни гимназии (5 мжжки, 7 дѣвически и 4 смѣсени). Отъ тѣхъ само Габровската дѣвическа е VI-о класна, а останалитѣ сж V-о класни. Числото на всички ученици въ тѣзи непълни гимназии (само въ гимназиалнитѣ класове) възлиза на 1651, отъ които 965 момчета и 686 момичета съ 88 души учители.

Съ тазгодишната корекция на закона за народното просвѣщение се разрѣшава на общинитѣ при извѣстни условия да разширяватъ непълнитѣ гимназии съ още единъ гимназиаленъ класъ или при прогимназиитѣ да се отворятъ гимназиални класове.

5. *Техническо училище.* Съгласно новия законъ за народното просвѣщение (чл. 271), въ София се отвори въ началото на 1909/910 учебна година Техническо училище, което има за цѣль да подготви специализиранъ помощенъ технически персоналъ. То състои отъ два отдѣла:

1. по строителство и съобщенията,
2. по землемѣрство.

Всѣкой отдѣлъ има 5 курса, отъ които първитѣ два сж общообразователни, а послѣднитѣ 3 — специални. Въ това училище теорията е тѣсно свързана съ практиката. Освѣнъ практическитѣ упражнения, които се правятъ въ училището и сж като приложение на изучената материя, ученицитѣ се задължаватъ всѣка година прѣзъ ваканционнитѣ мѣсеци да работятъ, подъ надзора на архитекти и инжинери, като работници при държавнитѣ постройки и шосета и съ това имъ се дава възможность въ продължение на 4 години да добиятъ нуждната опитность и похватность, за да могатъ всѣкога, слѣдъ завършване на училището, да бждатъ добъръ технически персоналъ. На свършилитѣ техническото училище се открива една хубава перспектива въ живота, понеже отъ подобни специалности има голѣма нужда и тѣхниятъ трудъ ще бжде добрѣ възнагражденъ.

Отдѣлътъ по землемѣрство ще ни дале приголенъ персоналъ за бждащето кадастрално измѣрване на България, 1 кл. кондуктори по шосетата и желѣзницитѣ, а отдѣлътъ по строителството ще приготви на архитектитѣ добри помощници, отъ каквито се чувствува голѣма нужда и които ще помогнатъ твърдѣ много за регулиране и разхубавяването на малкитѣ градове и паланки, гдѣто ще могатъ, слѣдъ една по-дълга практика подъ ржководството на нѣкой архитектъ, да проявятъ и самостоятелна дѣйность.

Тази година училището има три курса съ 185 ученика и то въ I курсъ 87, въ II 59 и въ III 39 ученика, разпрѣдѣлени въ 6 паралелки. Учителскиятъ персоналъ се състои отъ 7 редовни прѣподаватели, 5 лектори и 8 души учители командировани отъ тукашнитѣ гимназии да прѣподаватъ нѣкои отъ общообразователнитѣ прѣдмети.

6. *Висши педагогически курсове.* Съ неимовѣрния и бързъ растежъ на прогимназиитѣ, министерството трѣбваше да се замисли прѣди всичко да имъ приготви учителски, персоналъ. Свършилитѣ университета кандидати за учители сж сравнително твърдѣ малко, за да могатъ да задоволятъ нуждата. Съ тѣхъ едва ли може да се комплектува гимназиалния персоналъ, числото на който тъй сжщо бързо расте: прѣзъ послѣд-

нитѣ три години сж отворени 12 срѣдни училища. За да се задоволи тая нужда, въ началото на 1909/910 учебна година се отвориха специални висши педагогически курсове въ Пловдивъ и Русе, курсътъ на които трае 2 години и които иматъ за прѣка задача да приготвятъ учители за прогимназиитѣ. Въ Пловдивския курсъ е застжпенъ физико-математическиятъ отдѣлъ, въ който се изучаватъ общитѣ прѣдмети: педагогическа психология, френски или нѣмски, както и специалнитѣ: математика, естествена история, физика, химия, хигиена и гимнастика. Въ Русе е застжпенъ хуманитарниятъ отдѣлъ, въ който се изучватъ, освѣнъ поменатитѣ общи прѣдмети, и слѣднитѣ специални: а) българска и старо-българска граматика; б) българска и обща история; в) отечествена и обща география; г) гражданско учение и д) вѣроучение. Въ двата курса въ началото на 1909/910 година сж постжпили по 30 курсисти. Миналата година висшитѣ педагогически курсове сж имали първия си випускъ курсисти, на брой 57, които сж назначени като кандидати — учители въ прогимназиитѣ. Прѣподавателското тѣло въ Русенския курсъ се състои отъ 7, а въ Пловдивския — отъ 6 души. Съгласно тази годишната корекция на закона, педагогическитѣ курсове се отдѣлятъ отъ мжжкитѣ гимназии, въ респективнитѣ градове, и се управляватъ отъ особенъ директоръ, назначенъ отъ министерството. Освѣнъ това при всѣкой курсъ се основава образцова прогимназия съ 3 паралелки за хоспитиране и упражнения на курсиститѣ. Въ случай на нужда, по рѣшение на Министерския Съвѣтъ, министерството може да отваря нови курсове.

* * *

Съ закона отъ 1909 година се направи едно подобрение въ материалното положение на учителитѣ, но това подобрение не стана въ такъвъ размѣръ, въ какъвто стана увеличението на училищата и ученицитѣ прѣзъ 25 годишния периодъ. Най-голѣмата заплата по-рано е била 4680 лв. на I ст. учитель, а сега е 4,920 лв. Освѣнъ това корекцията на закона отъ 1912 година прѣдвижда и 6-то повишение само за отличилитѣ се въ културно-просвѣтна дѣйность учители. Не отъ по-малко зна-

чение за осигоряване положението на учителитѣ с и законоположението за дисциплинарнитѣ комисии, което е прокарано въ закона отъ 1909 год. и корекцията на сѫщия законъ отъ 1910 год. Тѣзи дисциплинарни комисии иматъ двѣ инстанции: окрѫжна дисциплинарна комисия, образувана отъ членове на окрѫжния училищенъ съвѣтъ, и висша дисциплинарна комисия, избрана отъ висшия учебенъ съвѣтъ. Тѣзи дисциплинарни комисии иматъ характеръ на колегиаленъ сѫдъ, въ който учителитѣ иматъ свои застѫпници.

* * *

За да се прѣдупрѣждаватъ заболѣванията на ученицитѣ, а най-главно да се намѣрятъ способи и начини да не се врѣди на правилното физическо развитие на учащата се младежь, прѣзъ 1904 год. се основа учителско-лѣкарски институтъ. За тая цѣль законътъ за народното просвѣщение се допълни съ съотвѣтни членове за назначение на инспекторъ-лѣкарь при министерството и учители-лѣкари при всѣко учебно заведение. Такива първоначално се назначиха 22 души. Благотворното влияние на тоя институтъ се отрази до сега въ това, че върлуването на епидемическитѣ болести между ученишитѣ, благодарение грижитѣ на г. г. учителитѣ-лѣкари, се ограничи до минимумъ и днесъ вече нѣмаме закриване на училища и прѣкратяване занятията по цѣли мѣсеци, както това бѣ прѣди учрѣдяването на учителско-лѣкарския институтъ. Друго едно благотворно послѣдствие на тоя институтъ е, че бърже се елиминиратъ случаитѣ отъ туберкулозни заболѣвания между ученишитѣ, съ което послѣднитѣ се запазватъ отъ опастността да бѫдатъ заразявани отъ тоя опустошителенъ бичъ. Все полъ влияние на тоя институтъ се въведе по-голѣма чистота въ училищата, създаде се правилникъ за постройката на образцови хигиенични помѣщения, учрѣдиха се отъ благотворителни дружества лѣтни колонии за тѣлесно слаби ученици, въ столицата се построи едно лѣтно училище за такива ученици, както и общинско основно училище за заекващи дѣца, открито отъ едного отъ учи-

телитѣ лѣкари. Това е едно начало за бѫдащитѣ помощни училища за слабоумни и закъснѣли въ умствено отношение ученици.

Функциитѣ на тоя институтъ продължаватъ да се разширяватъ и прѣзъ текущата 1911/912 учеб. година се утвърди «правилникъ за подържане хигиената въ училищата», учрѣдиха се двѣ ученишки поликлиники въ столицата, — по една за срѣднитѣ мѫжки и дѣвически учебни заведения; назначиха се двама щатни (въ столицата) и двама съ възнаграждение (Русе и Варна) зѫболѣкари при мѫжкитѣ и дѣвически гимназии и съ това се тури начало за даване медицинска зѫболѣкарска помощь на учащитѣ се — толкова необходима за запазване здравето имъ. Едноврѣменно съ това се одобри и програмата за индивидуалнитѣ изслѣдвания на ученицитѣ — изучвания крайно необходими, за да могатъ своеврѣменно да се отстраняватъ отъ училището ония ученици, които съ своитѣ умствени и морални дефекти често внасятъ сътресения въ живота на училището. Все прѣзъ тая учебна година се изработиха и статистически таблици, които нагледно ще ни посочатъ, какъ се отразява усвояването на учебната материя върху физическото развитие на учащитѣ се.

До колко рационално е поставенъ учитель-лѣкарскиятъ институтъ въ нашитѣ училища, показватъ нееднократнитѣ похвални отзиви на международни конгреси по училищната хигиена, а вижда се тъй сѫщо и отъ разни статии на иностранни медицински и медико-педагогически списания и вѣстници, като: Internationales Archiv für Schulhygiene, 1909 г., Zeitschrift für Schulgesundheitspflege, 1912 г., La Semaine Medicale, 1912 г. и др., въ които България се изтъква като образецъ въ това отношение.

V. УНИВЕРСИТЕТЪ.

Като начало на днешния университетъ и полагане изобщо основа за едно висше учебно заведение въ България се счита откритиятъ въ началото на 1888/89 г. VIII-и педагогически класъ

при Софийската гимназия, който въ издадения сжщата година правилникъ се наричаше висшъ педагогически курсъ. На 29 септемврий 1888 г. се появиха врѣменнитѣ правила за уреждане висшия педагогически курсъ въ София. Цѣлта на този курсъ бѣ да дава висше образование и да подготвя учители за срѣднитѣ училища. Въ този курсъ се прѣдвиждаха нѣколко клона, но прѣзъ 1888/89 учебна година се откри само историко-филологическиятъ съ двѣ специалности: история и филология. Курсиститѣ трѣбваше да държатъ изпитъ по двѣтѣ специалности и по педагогика. Въ началото бѣха постжпили въ курса 43 курсисти съ 8 души учители отъ Софийската мжжка гимазия. На 18/XII 1888 год. се прие «законъ за отваряне Висше училище въ София». По този начинъ се реализира идеята за общонародно висше училище, идея, която бѣше завѣщана прѣди 40 години отъ Априлова и подета послѣ отъ Евлогия Георгиевъ.

Ново-учрѣденото висше училище още съ отварянето си носеше зачатъкъ на бждащия университетъ, а не на нѣкоя нормална школа за подготвяне учители. Прѣзъ 1889/90 учебна година се откри физико-математическиятъ отдѣлъ съ 34 ученика и курсътъ стана 3 годишенъ. Въ края на 1890/1891 уч. год. се пуснаха първитѣ абсолвенти отъ историко-филологическия отдѣлъ, на брой 34, а прѣзъ 1891/92 и онния на физико-математическия, на брой 23. Въ началото на 1892/93 се откри, трети по редъ, юридическиятъ отдѣлъ съ 7 прѣподаватели и 67 слушатели. Така постепено се комплектуваха тритѣ отдѣла и съ това висшето училище се организира като университетъ. На 20/XII 1894. се прие новъ законъ за висшето училище, споредъ който отдѣлитѣ се прѣименуватъ на факултети, а а прѣподавателскиятъ съвѣтъ — на академически, съ ректоръ и декани. Прѣименуването на училището въ университетъ и увеличение курсътъ му отъ 3 на 4 годишенъ стана съ законъ за университета отъ 22/XII 1903 г.

Сегашниятъ законъ отъ 1909 год. прѣдвижда да се увеличатъ факултетитѣ съ още два: технически и аграномически.

Прѣзъ послѣднитѣ години числото на студентитѣ все повече и повече расте. Въ началото на зимния семестъръ на

тази учебна година числото на студентитѣ се възкачи на 2.260, а прѣподавателскиятъ персоналъ — на̀ 70 души.

Благодарение само на голѣмия контингентъ абсолвенти, които нашиятъ университетъ изпуща всѣка година, централната училищна власть можа да комплектува учителския персоналъ за неимовѣрно развиващитѣ се пълни и непълни срѣдни учебни заведения, а така сжщо да се заематъ и много чиновнически мѣста, особено въ вѣдомството на правосждието.

Сега къмъ края на 1911/912 уч. година положението на университета е слѣдното:

		Историко-филологически факултетъ	Физико-математически факултетъ	Юридически факултетъ	Всичко	
I. Прѣподаватели.						
Редовни професори		9	9	2	20	
Извънредни професори		1	—	—	1	
Редовни доценти		9	4	5	18	
Частни доценти	а) хонорувани	1	1	2	4	
	б) безплатни	—	—	2	2	
Редовни лектори		7	—	—	7	
Частни хонорувани лектори		1		—	1	
Всичко		28	14	11	53	
Асистенти		2	15	—	17	
II. Студенти.						
а) Прѣзъ зимния семестъръ	м.	287	224	1190	1701	2260
	ж.	428	113	18	559	
б) Прѣзъ лѣтния семестъръ	м.	260	209	1101	1570	2116
	ж.	416	115	15	546	

VI. КУЛТУРНИ УЧРѢЖДЕНИЯ.

Слѣдъ освобождението, България трѣбваше да се погрижи на първо врѣме за наредбата на основното и срѣдно образование. Съ икономическото развитие на страната, обаче,

захванаха да се създаватъ и разни културни учрѣждения и институти, които съ своето бързо развитие свидѣтелствуватъ за културния и хуманитаренъ напрѣдъкъ на България прѣзъ 25 годишното царуване на Ваше Величество.

По-важни отъ тия учрѣждения, които се управляватъ отъ Министерството на Народното Просвѣщение, сж: 1) Художествено-индустриално училище; 2) Софийска народна библиотека; Пловдивска народна библиотека и музей; 3) Народенъ музей; 4) Етнографически музей; 5) Училищенъ музей; 6) Народенъ театъръ; 7) Институтъ за глухонѣми и за слѣпи.

1. *Художествено-индустриално училище.* Отъ начало, когато за нашитѣ срѣдни училища е нѣмало подготвени българи за прѣподаватели по рисуване, българскитѣ правителства сж били заставени да викатъ за тази цѣль чужденци. По тоя начинъ въ България дошоха вънкашни художници, които допринесоха твърдѣ много за развитието на изкуството. Не по-малка заслуга въ това отношение принесоха и художественитѣ изложби, които сж ставали у насъ.

Силниятъ подемъ на художественото възпитание се дължи обаче на Рисувалното училище, сега наречено Художествено-индустриално, което се откри на 1 септември 1896 г. съ 56 ученика, 3 ученички и 4 прѣподаватели.

Трѣбва да отбѣлѣжимъ, че още при самото откриване на училището Ваше Величество прояви особно внимание къмъ него, като го считаше единственъ разсадникъ на изкуството въ България. Това внимание Ваше Величество прояви не само съ думи, но и съ дѣла, като участвуваше съ картини и скулптурни произведения отъ частната си сбирка въ нарежданитѣ отъ училището художествени изложби; като посѣщаваше бесѣдитѣ по изкуството, държани въ училището, като подпомагаше бѣдни ученици въ училището и, въобще, като указваше винаги и навсѣкждѣ своето мощно покровителство къмъ училището. Благодарение на това, училището можа да прѣодолѣе всички спънки, които срѣщаше на пжтя въ своето развитие, като новъ институтъ, за да достигне на оная висота, която му подобава. Училището съ своята плодотворна работа

и добри резултати, спечели симпатиитѣ на обществото и на чуждестранни художници.

Прѣзъ първото десетилѣтие отъ сжществуването си, училището е дало 52 учители по рисуване, 17 художници, 37 художници по художествено-индустроалното изкуство и е помогнало на 33 ученика да слѣдватъ въ странство.

Съ закона отъ 1909 год. Рисувалното училище се прѣименува на Художествено-индустриално, цѣлта на което е да подготвя:

1. учители и учителки по рисуване за прогимназиитѣ, гимназиитѣ и специалнитѣ училища;

2. художници по изящнитѣ изкуства;

3. художници по приложнитѣ изкуства въ разнитѣ занаяти и индустрията — иконописство, декоративно изкуство, рѣзбарство, керамика и златарство.

Училището се подразделя: 1. на общъ отдѣлъ и 2. на специални отдѣли.

Въ общия отдѣлъ се изучаватъ фигурално и орнаментално рисуване, моделиране, живопись, творческо свободно и декоративно използуване на природнитѣ форми, теоретични познания по проектиране сѣнки, перспектива, история на изкуството, естествознание и пластична анатомия.

Въ специалнитѣ отдѣли се изучаватъ: живопись, графическо изкуство, декоративно изкуство, скулптура и декоративна архитектура.

Въ тия отдѣли има работилница по керамика, рѣзбарство, везба и дантели, гравиране, стилизиране и химическа лаборатория.

Курсътъ на общия отдѣлъ е тригодишенъ, а на специалнитѣ отдѣли — двогодишенъ.

Прѣзъ тази година училището е имало въ общия отдѣлъ 71 ученика, 24 ученички, а въ специалнитѣ отдѣли — 61 ученика, 17 ученички, съ 20 редовни и извънредни прѣподаватели.

Слѣдъ 16 годишно сжществуване, училището стжпи вече на здрави основи и все повече отива напрѣдъ въ своето развите и добива опрѣдѣленъ характеръ. То става центъръ на художественото и художествено-индустриалното развитие на

страната. Неговитѣ бивши възпитаници, като художници, учители и художествени занаятчии разпространяватъ изкуството по цѣла България. За да се постигне наредба, съ която да се задоволятъ нуждитѣ и интереситѣ както на чистото художество, тъй и на неговото приложение, министерството приготви законопроектъ, съ който сегашното Художествено-индустриално училище ще се прѣименова въ Академия на изящнитѣ и приложни изкусва, както впрочемъ се третира вече отъ чужденцитѣ и какъвто е и неговиятъ истински характеръ.

Нека се надѣемъ, че въ идната сесия на Народното Събрание тоя законопроетъ ще стане законъ. Съ тоя актъ Народното Събрание ще ознаменува 25 годишното царуване на Ваше Величество, най-горещиятъ покровитель на изкуствата въ България.

2. *Народни библиотеки.* Народнитѣ библиотеки сж двѣ: една въ София и друга въ Пловдивъ. Съгласно закона за депозиране печатни издания въ народнитѣ библиотеки, всички печатари въ България се задължаватъ, подъ страхъ на глоба, да изпращатъ въ народнитѣ библиотеки въ София и Пловдивъ по два екземпляра отъ печатанитѣ си издания. Макаръ че тоя законъ напълно не се спазва, при все това тия двѣ библиотеки съдържатъ повечето книги, печатани въ България.

При всички несгоди, народнитѣ библиотеки отговарятъ добрѣ на своята културна мисия. Тѣ се посѣщаватъ отъ много читатели; услужили сж и услужватъ на много видни учени мжже, главно слависти, които намиратъ въ библиотекитѣ цѣнни ржкописи и сжчинения за научни студии.

Народната библиотека въ София е първиятъ културенъ институтъ, открить въ 1879 г., въ врѣме на руската окупация, почти веднага слѣдъ освобождението. Тогавашното правителство откупило библиотеката на Спиридонъ Палаузовъ, която съдържала особно сжчинения за Балканския полуостровъ, и заедно съ многочисленитѣ и цѣнни дарове, събрани въ Русия отъ неуморимия приятель на българитѣ, професоръ

Платоновъ въ Харковъ, турило основа на българската народна библиотека, която въ 1881 г. е имала 8.789 тома.

Сега Народната библиотека се помѣщава въ собствено здание, което, обаче, е тѣсно и неудобно и не може да задоволява нуждитѣ ѝ, но, благодарение завѣта на българския благодѣтель Евлоги Георгиевъ, и тоя въпросъ скоро ще се уреди.

Прѣзъ 1911 год. отъ библиотеката сж се ползували 27.816 души, отъ които 26.206 — въ дома. Прѣзъ сжщата година сж четени 16.310 книги, отъ които 13.537 въ читалнята, а 2.773 — у дома.

Народната библиотека въ София има 4 отдѣла: 1. ржкописи и архивъ; 2. български печатни произведения и такива, които се отнасятъ до балканскитѣ народи (Balcanica); 3. чужди печатни произведения и 4. ориенталски отдѣлъ.

До края на 1911 година книжовниятъ имотъ на Народната библиотека възлиза на 47.018 съчинения въ 68.147 тома. Прѣзъ 1911 год. библиотеката е получавала списания 314, отъ които 119 български и 95 чуждестранни; вѣстници — 287.

Библиотеката има двѣ ржкописни сбирки: едната българославянска, която съдържа повече българо-славянски ржкописи и старопечатни книги и малко неславянски. Тая сбирка е найголѣмата отъ всички подобни сбирки въ България. Най-старитѣ ржкописи сж отъ XIII вѣкъ. Тая сбирка е много цѣнна за славянската литература и филология, особено за историята на българския езикъ. Тя съдържа ржкописи, които сж много важни за политическата ни история, за нашето стопанствено минало, за историята на стихиитѣ и метеорологични случки изъ нашето отечество. Покрай това има много паметници, въ които се срѣщатъ хубави български имена.

Тая сбирка е описана подробно отъ професоръ Б. Цоневъ въ излѣзлата вече отъ печатъ книга «Описъ на ржкописитѣ и старо-печатнитѣ книги въ Софийската народна библиотека».

Българо-славянската ржкописна и старопечатна сбирка има 667 пълни славянски ржкописи и книги, отъ които 186 сж българска редакция, 321 сръбска и 61 руска или чер-

ковна редакция, 80 смѣсена редакция и 16 старопечатни книги на разни езици.

Другата сбирка е ориенталска. Тя съдържа книги и документи на турски езикъ, на арабски и персийски. Тѣ сж прибрани въ врѣме на руската окупация отъ турскитѣ канцеларии, джамии и текета въ България. Най-много сж събрани отъ Видинъ, Самоковъ и София.

Тая сбирка е по-голѣма отъ първата и книгитѣ иматъ духовно-правенъ, езико-словенъ, исторически и художественъ характеръ. Цѣлата сбирка има 3.544 ржкописа и книги.

До сега Софийската народна библиотека има слѣднитѣ издания:

1. Библиографически бюлетинъ за депозиранитѣ въ Софийската народна библиотека книги, списания и вѣстници прѣзъ годинитѣ 1897 до 1907;

2. Описъ на българскитѣ периодични издания въ народната библиотека въ София отъ 1844 до 1900 година;

3. Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги.

Имотътъ на Софийската народна библиотека се оцѣнява на 500.000 лева.

Народна библиотека и музей въ Пловдивъ. Въ самото начало на новото ни политическо сформируване като самостойна държава на Балканския полуостровъ, нашитѣ неуморими обществени дѣйци, обхванати всецѣло отъ идеята — всичко за отечеството — и съзнаващи приговора на историята, турятъ начало изобщо на всички културни учрѣждения въ страната ни. И Пловдивската библиотека е плодъ на тезитѣ грижи. Тя е била основана още прѣзъ 1879 година, като отдѣлно книгохранилище при дирекцията на народното просвѣщение, ала никакъвъ правилникъ не е уреждалъ функциитѣ на библиотеката; имало е само особни списъци на книгитѣ, които и съставили ядката на бждащата самостойна библиотека. Пръвъ, който положи грижа за Пловдивската библиотека, бѣ видниятъ общественъ труженикъ Йоакимъ Груевъ, директоръ на народното просвѣщение въ Източна Румелия. Горещъ патриотъ и славянофилъ, той е употрѣбилъ своето мощно влияние да се основе народна библиотека така, че

българитѣ да се запознаятъ чрѣзъ нея прѣди всичко съ литературата и историята на сроднитѣ тѣмъ славянски народи. Ето защо, въ книгохранилището сж били доставени най-напрѣдъ книги на руски, чески, сърбо-хърватски езици, а слѣдъ това вече се купуватъ френски, английски и нѣмски книги.

Първо извѣстие за книжовния имотъ на народната библиотека въ Пловдивъ ни дава библиотекарьтъ Башмаковъ въ специаленъ рапортъ до директора на народното просвѣщение отъ 2 декември 1882 година. Броятъ на книгитѣ, разпрѣдѣлени по езици, той опрѣдѣля така: френски книги 635 тома, руски 537, английски 429, български 425, хърватски 142, чешки 140, нѣмски 34 и гръцки 18, или всичко 2360 тома, които, заедно съ 1848 тома отъ Венелиновата библиотека, даватъ 4208 тома въ цѣлата областна библиотека.

Къмъ края на 1884 год. въ библиотеката имало всичко 10.093 тома, отъ които: руски книги 1836, френски 2184, нѣмски 1282, английски 969, български 809, чешки 609, хърватски 148, старо-класически 161, гръцки 83, славянски изобщо 90, ржкописни и старопечатни 64.

Слѣдъ съединението на сѣверна и южна България, къмъ бившата областна библиотека прѣзъ декември 1885 год. се присъедини библиотеката на бившата дирекция на Източна Румелия, библиотеката на генералъ-губернатора, на постоянния комитетъ и на санитарния съвѣтъ; само книгитѣ отъ дирекцията на правосждието били прѣдадени на Пловдивския апелативенъ сждъ. Библиотеката е получила по този начинъ всичко 3110 тома. Размирнитѣ врѣмена не само попрѣчили да се развива учрѣждението успѣшно, но го тикнали и назадъ. Наставатъ бъркотии, та имотътъ му пострадалъ. Въ началото на 1887 год. библиотеката е брояла всичко 12.093 тома, старини 109 броя, нумизматическа сбирка съ 2300 монети.

Отъ 1886 год. народната библиотека въ Пловдивъ е настанена въ зданието, строено за областно събрание.

Прѣзъ 1907 год. народната библиотека въ Пловдивъ завърши първата четвърть вѣкъ отъ своето сжществуване, а двѣ години слѣдъ това нейното положение се урегулира съ специаленъ дѣлъ въ новия «законъ за народното просвѣщение»

като се образуваха въ нея два отдѣла: а) за ржкописи и печатни произведения и б) археологическо-нумизматически кабинетъ. Първиятъ отдѣлъ броеше въ края на 1910 год., безъ да се смѣтатъ дубликатитѣ, всичко 45.401 тома, отъ които 37.930 тома книги, 5792 тома списания и 1679 тома вѣстници. Броятъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги бѣ 129. Вториятъ отдѣлъ, възникналъ 10 години слѣдъ закриването на стария музей, на който миналото съставя печална страница въ историята на българскитѣ културни учрѣждения, и чиито останки отъ археологичнитѣ сбирки се прѣнесоха въ народния музей въ София, — успѣ да сгрупира прѣзъ 1910 година 215 екземляра разни старини, 185 древни монети, 22 картини и множество щампи и фотографии. Отъ стария музей въ днешния археологически кабинетъ не се пази нито единъ археологически прѣдметъ; само отъ нумизматическата колекция сж останали 4101 монети.

Учрѣждението се управлява отъ единъ директоръ, комуто сж дадени въ помощь: 1 билиотекарь, двама пазители, единъ писарь, трима раздавачи на книги и 3 прислужника.

Бюджетътъ на библиотеката прѣзъ текущата 1912 г. е: 19.260 лева за персоналъ, 2500 лева за канцеларски потрѣби, 2000 лева за отопление и освѣтление, 2500 лева за мобили, 8000 лева за книги, 3000 лева за старини и 375 лв. за облѣкло на прислужницитѣ.

Библиотеката се посѣщава всѣкидневно срѣдно отъ 132 читатели.

3. *Народенъ музей въ София.* Началото на нашия Народенъ музей е турнато още веднага слѣдъ освобождението ни, въ 1879 год., когато, въ основаната въ сжщата година Народна библиотека, сж започнали да събиратъ разни археологически и етнографски прѣдмети. Тази инициатива се дължи, както изглежда, на проф. К. Иречекъ, който тогава се е занималъ съ уреждането на учебното дѣло у насъ. Прѣдметитѣ, които сж се събирали въ библиотеката, сж били отъ най-разнообразно естество. Наредъ съ археологически и етнографски прѣдмети и стари монети, намираме разни минерали, вкамене-

лости, писмени документи, печати на революциони документи, даже прѣдмети отъ най-ново врѣме. За нѣкаква система при събирането на тѣзи материали не може да става и дума. При все това учрѣждаването на единъ такъвъ отдѣлъ при Народната библиотека е било много умѣстно и е послужило за запазването на твърдѣ цѣнни за археологията и етнографията на България прѣдмети.

Музеятъ е получилъ възможность да се развива правилно и цѣлесъобразно едва слѣдъ отдѣлянето му отъ Народната библиотека на 23.IX 1892 г.

Музеятъ е наслѣдилъ отъ библиотеката доста значителна сбирка, която се състояла отъ 343 разни прѣдмети, записани подъ 165 номера и 2357 разни стари монети. Минералогическитѣ и палеонтологически прѣдмети, на брой 22 екземпляра, сж били прѣдадени на Висшето училище. Тия прѣдмети, повечето безъ особено значение, сж образували ядката на музея. Между тѣхъ, макаръ и малобройни, сж се намирали нѣкои, които и до сега заематъ първо мѣсто въ музейнитѣ сбирки. Такъвъ е напр. златниятъ вѣнецъ, намѣренъ въ една тракийска могила при Рахманлий (Пловдивско), сребърниятъ ритонъ въ форма на телешка глава отъ Варненско, емайлираниятъ бронзовъ медалъ съ два лъва отъ Трапезица при Търново и др. Освѣнъ това сбирката е обемала нѣколко хубави антични камени надписи, мраморни релиефи и др. подобни.

Монетната сбирка, при прѣдаването отъ библиотеката е имала слѣдния съставъ:

Видъ на монетитѣ	златни	сребърни	бронзови	всичко
Гръцки	5	131	623	759
Римски републикански	—	226	1	227
Римски императорски	2	595	401	998
Византийски	103	37	132	272
Югославянски	—	45	1	46
Турски	7	9	—	16
Разни по-нови	3	32	4	39
Всичко	120	1.075	1.162	2.357

Въ музея още отъ самото начало сж били прѣдвидени като самостоятелни отдѣли нумизматическиятъ и етнографскиятъ.

Една отъ първитѣ задачи на новооснования Народенъ музей е била да събере всички открити старини, които сж се намирали пръснати изъ цѣла България. За тази цѣль е било отправено окржжно до административнитѣ власти, които сж указали въ това отношение най-енергично съдѣйствие на музея. Обаче, главното увеличение на музейнитѣ сбирки е станало чрѣзъ покупки, за която цѣль отъ 1893 г. до сега редовно сж били прѣдвиждани суми въ държавния бюджетъ. За напрѣдъка на Народния музей не бѣ чуждъ и Ваше Величество, страстенъ поклоникъ на старинитѣ и художественитѣ паметници.

Сжществени измѣнения въ вжтрѣшната организация на музея се въведоха чрѣзъ създадения законъ за музея (законъ за народното просвѣщение отъ 1909 г., чл. 374. до 402.) и врѣмененъ правилникъ отъ сжщата година. Главната тенденция, както на закона, така и на правилника е да се поставятъ музейнитѣ сбирки на по-солидна научна основа, за да отговарятъ на просвѣтнитѣ и възпитателни цѣли, за които сж прѣдназначени. Увеличението на музейния персоналъ, за който въ закона се прѣдвижда специаленъ цензъ, е най-важната стжпка въ това отношение. Обаче не всички нововъведения ще могатъ веднага да се приложатъ, понеже за сега още липсва подготвенъ персоналъ и сгодно помѣщение. Въ закона сж прѣдвидени четири отдѣла въ музея: старовѣковенъ, срѣдновѣковенъ, нумизматически и художественъ. Всѣки единъ отъ тия отдѣли се завежда отъ специаленъ уредникъ. Проектира се и уреждането на пети отдѣлъ прѣдисторически. Едно отъ най-сжществените нововъведения на закона е учрѣдяване на музейния комитетъ, въ който влизатъ, освѣнъ директорътъ и уредницитѣ на музея, още двѣ външни лица, назначени отъ министра на народното просвѣщение. Този комитетъ спомогна твърдѣ много, за да се възбуди въ по-широки кржгове интересъ къмъ цѣлитѣ на музея, а главно да се уякчи довѣрието къмъ оцѣнката на прѣдметитѣ, прѣдложени на музея за откупуване. Благодарение на това послѣдното

обстоятелство музеятъ, слѣдъ учрѣляването на комитета, успѣ да направи не само многобройни, но и твърдѣ важни придобивки.

1. Старо и срѣдновѣковниятъ отдѣлъ на музея се раздѣля на двѣ части: старовѣковенъ отдѣлъ, който обема паметницитѣ отъ прѣдисторическата и гръко-римска епохи, и срѣдновѣковенъ отдѣлъ, който обема паметницитѣ отъ по-къснитѣ епохи (византийска, българска и турска). Въ нашия музей се намиратъ много и твърдѣ интересни прѣдисторически паметници, за които въ много страни бѣха ни завидѣли. На паметницитѣ отъ гръко-римската епоха е обръщано повече внимание отъ страна на музея. На първо мѣсто нека споменемъ тукъ многобройнитѣ гръцки и латински надписи, които днесъ съставляватъ една отъ най-важнитѣ части на музейнитѣ сбирки (около 680 екземпляра). Тѣзи надписи иматъ голѣмо значение за историята на страната ни отъ V ст. пр. Христа до падането на Римската империя. Обаче, тѣхното значение не е само историческо. Камънитѣ, върху които сж излѣлани, особено надгробнитѣ паметници, сж украсени обикновено съ релефни фигури и орнаменти, които сж едни отъ най-цѣннитѣ документи за развитието на античното изкуство у насъ. Слѣдователно, тѣ се явяватъ и като художествени паметници, които ще привличатъ вниманието не само на специалиста, но сжщо и на всѣки любитель на изкуството, който обича да прослѣдява прѣходнитѣ форми на неговото развитие. Художественият елементъ заема много по-широко мѣсто въ мраморнитѣ статуи и релефи, които сжщо сж много добрѣ застжпени въ музейнитѣ сбирки (около 900 екземпляра). Оброчнитѣ релефи, повечето отъ които сж снабдени и съ надписи, иматъ твърдѣ голѣмо значение въ религиозно отношение. Между тѣхъ се намиратъ двѣ групи, които сж особено важни и единствени по своята пълнота, а именно оброчнитѣ релефи на нимфитѣ отъ Салдиново при Татаръ-Пазарджикъ и релефитѣ на тъй наречения «тракийски конникъ», събрани отъ разни мѣста въ България. Съ голѣма художествена изработка се отличаватъ нѣкои скулптури отъ гръцкитѣ колони въ България. Отъ тѣхъ нека споменемъ, напр., надгробната плоча на

Александра отъ Созополъ, която е безъ съмнѣние едно отъ най-хубавитѣ произведения на архаичното ионическо изкуство отъ VI ст. прѣди Христа. Въобще, между мраморнитѣ скулптури на музея се намиратъ интересни образци, както отъ гръцкото, така и отъ римското пластическо изкуство.

Твърдѣ важна е най-послѣ и сбирката отъ бронзови статуйки на разни гръцки и римски божества и персонфикации (около 400 екземпляра). Между тѣхъ се намиратъ сѫщо екземпляри съ голѣма художествена стойность, като напримѣръ статуйката на Аполона отъ Ст.-Загора, бюстоветѣ на два сатира отъ Кюстендилъ и Иситлии, единъ сребъренъ бюстъ на Зевсъ и други подобни. Отъ старитѣ рисувани ионически и атически сѫдове отъ шесто и пето столѣтия пр. Христа, които се срѣщатъ твърдѣ често въ гръцкитѣ колонии по брѣга на Черно море, особено въ Созополъ, се намиратъ въ музея само два-три екземпляра и нѣколко фрагмента.

Паметницитѣ отъ византийската и отъ българската епохи не сѫ така многобройни. По тази причина тѣ заематъ и много по-малко мѣсто въ музейнитѣ сбирки. Най-важнитѣ паметници отъ българско врѣме сѫ Омортаговитѣ надписи, които сѫ прѣбрани сега почти всички въ музея (само единъ, употрѣбенъ като подпорна колона, остава въ църквата св. Четиредесеть въ Търново).

Къмъ отдѣла на старинитѣ се числятъ сега и нѣкои прѣдмети, които нѣматъ нищо общо съ задачитѣ на музея. Такива сѫ старитѣ ржкописи, нѣколко писмени документи отъ врѣмето на възраждането, печати и др. подобни. Тѣзи прѣдмети сега се описватъ и наскоро ще бѫдатъ прѣдадени отчасти на Народната библиотека, отчасти на Етнографическия музей (отдѣлъ на възраждането).

Отъ 1893 до 1904 год. включително сбирката отъ старини се е увеличила годишно съ 200—300 нови прѣдмети. Прѣзъ слѣднитѣ четири години, до 1908 г. включително, броятъ на новопостѫпилитѣ прѣдмѣти се намалява почти на половина. Едва прѣзъ 1909 г. постѫпватъ пакъ значително повече прѣдмети. Както за монетитѣ, така и за старинитѣ се въвежда новъ типъ инвентарь съ всички необходими свѣ-

цѣния за всѣки прѣдметъ. При това новиятъ инвентарь ще се води по отдѣлно за старовѣковния и срѣдновѣковния отдѣли.

II. Нумизматическиятъ отдѣлъ на музея съдържа вече 11.245 разни монети, разпрѣдѣлени както слѣдва:

Видъ на монетитѣ	златни	сребърни	бронзови	всичко
Гръцки	39	978	5.376	6.393
Римски	57	1.939	1.200	3.191
Византийски	222	103	311	636
Югославянски: българ., сръбски и рагузански	—	312	136	448
Руски	3	29	140	172
Турски	23	81	45	149
Разни срѣдновѣковни и по-нови	19	214	23	256
Всичко	362	3.651	2.731	11.245

Освѣнъ това, музеятъ притежава още 4.890 сребърни и бронзови монети дубликати, развалени и въобще ненужлни за сбиркитѣ, тъй че общата сума на всичкитѣ монети възлиза на 16.135 парчета. Между тѣзи монети първо мѣсто заематъ, както по количество, така и по значение за нашата страна, мизийскитѣ и тракийскитѣ монети, сѣчени главно въ разнитѣ градове на България по брѣга на Черно-море (Томисъ, Истросъ, Калатисъ, Дионизополисъ, Одесусъ, Месембрия, Анхаилосъ, Аполния, Бизия) и въ вѫтрѣшностьта на страната (Никополисъ адъ Иструмъ, Марцианополисъ, Павталия, Сердика, Филипополисъ, Кабиле, Августа Траяна, Деултумъ). Музеятъ притежава отъ тѣзи монети една сбирка отъ около 5.000 разни типа, тъй че по отношение на тѣхъ той заема едно отъ първитѣ мѣста между нумизматическитѣ кабинети. Условията за събиране на тѣзи монети сѫ особено благоприятни у насъ, понеже тѣ се срѣщатъ твърдѣ често и могатъ да се доставятъ за сравнително низка цѣна. Слѣдователно, музеятъ има възможность да състави съ течение на врѣмето най-богатата колекция отъ тракийски монети, ако тази цѣль се прѣслѣдва енергично и систематически. А пъкъ тя се налага главно по двѣ причини: отъ една страна, тѣзи монети иматъ голѣма научна стойность,

понеже много отъ тѣхъ сж въобще необнародвани, а нови типове постоянно се откриватъ; отъ друга страна, благодарение на неизчерпаемото разнообразие на типоветѣ, тѣ иматъ грамадно значение за историята и археологията на страната ни.

Македонскитѣ монети сж застжпени въ музея по-слабо. По отношение на тѣхъ би трѣбвало да се направи нѣщо повече, понеже тѣзи монети сж твърдѣ цѣнни паметници и сж отъ страната, тѣсно свързана съ България както по географическо положение, така и по исторически сждбини. Съвсѣмъ прѣнебрѣгнати сж монетитѣ отъ собствена Гърция и това нѣщо е голѣма слабость за нумизматическата сбирка на музея.

Римскитѣ монети не могатъ да се сравнятъ съ гръцкитѣ нито по научно значение, нито по художествена стойность. Обаче, благодарение на обстоятелството, че се срѣщатъ твърдѣ често у насъ и че иматъ сравнително низки цѣни, тѣ сж застжпени доста добрѣ въ музея. Сжщото важи и за византийскитѣ монети. Отъ останалитѣ монети (югославянски, руски, турски, и западно-европейски) най-добрѣ сж застжпени, както трѣбва и да се очаква, българскитѣ. При все това за тѣхъ би могло да се направи нѣщо повече, понеже колекцията още не е пълна. За сега има даже и у частни лица нѣкои екземпляри, които липсватъ въ музейната колекция.

Нумизматическата сбирка, съ изключение на по-новитѣ монети, е каталогизирана почти цѣла. Въ по-раншнитѣ инвентари монетитѣ сж били вписани само по видъ, безъ точното имъ описание и прѣписъ отъ надписитѣ. Отъ началото на 1910 год. е въведенъ новъ образецъ за инвентаритѣ, въ които ще се помѣства пълното описание на монетитѣ, тъй че самитѣ инвентари да служатъ вече като подробенъ каталогъ на нумизматическата сбирка. Новитѣ инвентари иматъ това голѣмо прѣимущество, че съдържатъ, освѣнъ точното описание на монетата, още и всички свѣдѣния, които се отнасятъ до всѣка една отъ монетитѣ, като напр., кога е постжпила въ музея, каква е нумизматическата ѝ стойность колко е заплатено на продавача, отъ кого е купена и дѣ е намѣрена.

III. Художественията отдѣлъ съдържа оригинални картини и копия отъ наши и чужди художници, оригинални скулптури и копия отъ старобългарски фрески. Той съдържа всичко 409 прѣдмета, отъ които 391 картини и 18 скулптури. Тѣзи прѣдмети се разпрѣдѣлятъ както слѣдва:

1. оригинални картини отъ български художници	106
2. » » » художници чужденци . . .	52
3. копия отъ старо-български фрески	93
4. » » картини на знаменити чужди художници .	58
5. оригинални скулптури отъ български художници . . .	9
6. » » » чужди художници	9
7. стари църковни щампи (икони на книга)	82
Всичко . .	409

IV. Музейната библиотека, създадена сжщеврѣменно съ отдѣлянето на музея отъ Народната библиотека въ 1892 г., брои днесъ около 1000 тома. Тя е прѣдназначена да служи за упжтване и ржководство на музейния персоналъ и, може да се каже, че безъ нея не е възможна не само никаква научна работа въ музея, но даже не може да се води и текущата, понеже не могатъ да се правятъ нужнитѣ справки върху стойностьта, прѣдназначението и редкостьта на прѣлметитѣ, прѣдлагани за откупване. Една такава наржчна библиотека е още по-необходима у насъ, понеже специалната литература, нуждна въ случая, не е никакъ застжпена нито въ Университета, нито въ Народната библиотека.

Положението на разнитѣ отдѣли въ края на 1911 год. е слѣдното:

старовѣковенъ: 4028 прѣлмета.

срѣдновѣковенъ: 1274 »

художественъ: 409 картини, скулптури, стари църковни щампи и копия отъ старобългарски фрески.

Нумизматически: 12.208 монети: въ това число обаче не влизатъ дубликатитѣ и колективнитѣ находки, съ които общата сума на монетитѣ въ нумизматическия отдѣлъ възлиза на 22.122. По отношение на мизийскитѣ и тракийскитѣ монети, колекцията на Народния музей може вече да се счита за една отъ най-богатитѣ.

4. *Етнографически музей.* Прѣзъ 1892 год. отъ Народната библиотека се отдѣлятъ събранитѣ до тогава археологични паметници въ отдѣленъ Народенъ музей. Прѣзъ сжщата година за Пловдивската изложба сж били събрани изъ княжеството множество етнографски материали, като: костюми, музикални инструменти, лървени издѣлия и пр. Въ края на 1892 година, слѣдъзакриване на изложбата, тѣзи материяли сж били прѣдадени отъ Министерството на Просвѣщението на Народния музей. Тази е първата етнографска сбирка, която е легнала въ основата на днешния Етнографически музей.

Отъ тогава музейното управление си е поставило за задача да откупува и етнографски, прѣдимно металически прѣдмети. Сбирката бързе е нараствала, тъй че се е оказало нужда да се назначи и специаленъ уредникъ за нея. На 1/I. 1904 год. тази сбирка се обособява въ специаленъ отдѣлъ и е съдържала всичко 1378 номера.

Отъ 1 януарий 1906 год. тази сбирка бѣ прѣвърната въ отдѣленъ музей. Прѣзъ 1909 година положението на музея се урежда окончателно съ новия законъ за народното просвѣщение, като къмъ етнографическия музей се прилава и особенъ исторически отдѣлъ, задачата на който е, да събере всички ржкописни и печатни документи отъ епохата на възражданието насамъ. Тази сбирка ще легне въ основата на единъ бждащъ «държавенъ музей». Нейното начало е положено още прѣзъ 1904 година.

Като най-новъ клонъ е политическиятъ отдѣлъ, чиито по-важнитѣ документи сж обнародвани прѣзъ 1908 г. въ два обемисти тома подъ насловъ: «Архивъ на възражданието».

За да може да се прѣдставятъ нагледно нашитѣ народни носии (костюми), още отъ самото начало се е усѣщала нужда отъ манекени и фигурини. Такива сж поржчани първомъ въ странство; подиръ сж поржчани на наши художници — скулптори, а отъ януарий 1911 год. при музея е назначенъ специаленъ художникъ-скулпторъ съ задача да снабди постепенно музея съ типични български фигурини и да приладе повече живость на манекенитѣ. До сега художникътъ-скулпторъ е успѣлъ да изработи 10 мжжки, 47 женски, 7 дѣтски глави

отъ гипсъ, 4 дѣтски глави отъ картонъ и да поправи нѣкои отъ манекенитѣ.

Прѣзъ 1911 год. часть отъ етнографската сбирка е била излагана въ Пражката изложба на «Българската жена».

Положението на музея прѣзъ 1912 год. е слѣдньото:

Въ етнографския отдѣлъ досега сж събрани 350 костюма: 282 (87 мжжки, 177 женски и 18 дѣтски) отъ разнитѣ окржзи въ България и 68 (6 мжжки, 61 женски и 1 дѣтски) изъ Македония. Изложени сж само 175 костюма. Освѣнъ костюмитѣ, досега сж събрани множество костюмни части и бродирани ризи, особено женски. Послѣднитѣ повечето сж изъ западна България и Македония, кждѣто е още спазена народната везба. Изложени сж 62 ризи и 180 бролирани ржкави на ризи.

Металическитѣ накити, мжжки и женски, произведения на нѣкога доста развитото въ България златарство, образуватъ цѣнна колекция, наредена систематически по видове: 21 тепелъци, 23 игли, 79 наушници, 44 гердани, 24 прочелници, 6 нагръдници, 107 гривни, 231 пръстени, 36 косичници, 165 чивта павти, 28 колани, 181 обици, 2 женски шапки отъ дребни сребърни монети, 18 колана съ павти, 11 стари часовници, 4 кордона за часовници. Почти всички накити сж сребърни.

Домашни и черковни сждове: 60 пинти, 50 черковни дискове, 21 домашни сахани и кани, 27 зарфа, 20 кутии за емфе, 8 голѣми тави — софралъци.

Наредена е една златарница, каквито сж били обикновено златарскитѣ дюкяни прѣди освобождението, съ всички уреди за работа и съ множество сребърни накити. Златарницата, уредитѣ, а тъй сжщо и костюмътъ на златаря и чирака му, сж отъ западна България.

Въ отдѣла «оржжия» сж изложени такива отъ врѣмето на възстанията и освободителната война: 15 сабли, 17 турски ножове, 41 пищофи, 40 пушки, 4 ками, 2 револвера, 34 паласки, 63 боздугана, 5 харби, 13 разни бойни принадлежности, 6 барутници, 5 знамена отъ българскитѣ възстания и черешовото топче отъ Панагюрище. Нѣкои отъ орж-

жията сж на извѣстни наши дѣйци по освобождението: пушкитѣ и пищоветѣ на Илю Войвода, пушката на Ангелъ Войвода, револверътъ и веригитѣ на Василъ Левски. Въ този отдѣлъ сж изложени български войникъ въ турско врѣме отъ войнишкитѣ села съ костюмъ отъ село Каменица, Чепинско, и единъ опълченецъ съ униформа.

Въ отдѣла «домашна индустрия» нагледно сж прѣдставени обработката на конопа, на вълната, тъкането на платна и колани, биене на масло съ — всички уреди. Освѣнъ това, габровската стругарска индустрия е прѣдставена съ три струга и толкова стругари; гайтанджийството — съ два гайтанджийски чарка, край тѣхъ и модели на воденица, динкя и бичкиджийница.

Музеятъ притежава прѣдмети да прѣдстави нѣкогашната самоковска желѣзарска индустрия и днешното грънчарство, но още не сж наредени. Сжщо не сж изложени по нѣмане на мѣсто нѣкои стари тавани, украсени съ рѣзба.

Домашниятъ животъ на българина е прѣдставенъ съ единъ селски антериоръ отъ берковско, съ всичката му ломашна покжщнина и потрѣби.

Народната медицина е прѣдставена съ около 160 билки, съ точно опрѣдѣлена латинска и българска номенклатура; народнитѣ праздници — съ обредни хлѣбове, великденски яйца и др.

Печатарското дѣло прѣди освобождението е прѣдставено съ печатницата на Карастоянова — първа по врѣме въ България, както и съ множество книги и щампи, печатани отъ нея.

Всичкитѣ, изложени и неизложени, прѣдмети на брой около 14.000 сж вписани въ инвентаря подъ №№ 1—5155.

Покжщнината на музея се състои отъ 267 инвентарни прѣдмети.

Историческиятъ отдѣлъ обхваща слѣднитѣ подотдѣли:

А. По възраждането, въ който се съхраняватъ:

1. Кондикитѣ и архивитѣ на слѣднитѣ общини: Беброво, Берковица, Варна, Велесъ, Видинъ, Враня, Вратца, Габрово, Добричъ, Елена, Жеравна, Карлово, Котелъ, Кюстендилъ,

Ломъ, Одринъ, Охридъ, Панагюрище, Пещера, Пирлопъ, Пловдивъ, Плѣвенъ, Прилѣпъ, Самоковъ, Свищовъ, Севлиево, Сливенъ, София, Т.-Пазарджикъ, Тетевенъ, Трѣвна, Тулча, Търново, Хасково, Шуменъ.

2. Архивитѣ на слѣднитѣ видни обществени дѣйци:

а) Ст. Захариевъ, б) Х. Н. Минчоолу, в) Георги Анагностъ, търновски кааза-векили, г) Т. Велковъ — за прѣселението на българитѣ въ Русия, д) Неофитъ Рилски, е) Александъръ Екзархъ, ж) Нешо Бончевъ, з) Ил. Макариаполски, и) Иларионъ Ловчански и Кюстендилски, к) Г. С. Раковски.

3. Архива на женското дружество въ Търново.

Всичко 9246 инвентарни номера, които съдържатъ около 16.000 отдѣлни документи.

Б. Политически отдѣлъ, въ който се съхраняватъ документи по борбата за политическа независимость, по съединението (1885) и по прѣврата (1886 г.). Тѣзи документи сж събрани главно изъ архивитѣ на слѣднитѣ лица: а) Пан. Хитовъ, б) Зах. Стояновъ. (Ловчанския архивъ за централния комитетъ въ България и документи по съединението), в) Трайчо Китанчевъ. Всичко 2687 инвентарни номера, които съдържатъ около 3000 отдѣлни документи.

В. Старопечатни книги и вѣстници, събрани изъ разни мѣста и разни лица, всичко 750 инвентарни номера, които съдържатъ около 1000 отдѣлни екземпляри.

Или, общо казано, въ всички отдѣли сж събрани документи, кондики, търговски тевтери, старопечатни книги и вѣстници — всичко 12.685 инвентарни номера, които съдържатъ около 20.000 отдѣлни прѣдмети.

За издържкатa и снабдяването на музея държавата е похарчила, по бюджетъ отъ 1905—1912 година включително, всичко . . . . . 233.048 лв.
Съ извънредни кредити сж откупени архивитѣ на Раковски и Ал. Екзархъ за . . . . . 24.000 лв.

Всичко 258.048 лв.

Като се вземе прѣдъ видъ, обаче, че сбирката датира още отъ 1893 година и че за нѣкои командировки по събиране на

прѣдмети е плащано и отъ други кредити, то смѣло може да се заключи, че цѣлата сбирка при музея струва на държавата кржгло 300,000 лева.

Музеятъ има и своя домашна библиотека, която съдържа 383 тома книги съ историко-етнографско съдържание и 34 списания.

5. *Училищенъ музей.* Уреждането на тоя музей е започнато въ началото на 1904 год., когато е била прѣдвидена и първата бюджетна сума за него. Официално училищниятъ музей е открить на 23 априлъ 1905 год., а на 12 августъ 1905 год. е публикуванъ специаленъ «правилникъ» за службата и уредбата му.

Прѣдназначението на училищния музей е да улеснява учителитѣ и училищнитѣ власти при снабдяване на училищата съ най-модерни учебни помагала, да подпомага самообразованието на учителитѣ и да събира и съхранява важнитѣ за историята на българското учебно дѣло материали.

За постигане на тая задача, училищниятъ музей е раздѣленъ на три главни отдѣла:

1. съврѣменъ отдѣлъ, въ който се събиратъ образци отъ разни учебни пособия, употрѣбявани въ училищата при обучаването по всички учебни прѣдмети, разни апарати, сбирки отъ модели и планове на училищни сгради, училищна покжщнина и хигиена;

2. исторически отдѣлъ, въ който се събиратъ стари училищни пособия, печатни произведения, стари учебници и въобще материали, които характеризиратъ историческото развитие на учебно-възпитателното ни дѣло, и

3. педагогическа библиотека, съдържаща по-важнитѣ педагогически съчинения и списания, както и разни училищни закони, правилници и програми, български и чуждестранни.

При музея има читалня, въ която учителитѣ могатъ да се ползуватъ отъ всички книги и списания изъ педагогическата библиотека.

При музея е наредена и една училищно-хигиенична лаборатория, въ която учителитѣ-лѣкари могатъ да се запознаятъ съ уредитѣ, необходими за наблюдения и изслѣдвания на училищитѣ въ учебно-хигиенично отношение.

6. Народенъ театъръ. Театърътъ въ България се зароди прѣзъ втората половина на миналото столѣтие. Съ цѣль да се просвѣтява народътъ, ученолюбиви и просвѣтителни дружества взимали грижата, за да подготвятъ и поставятъ на сцената извѣстни пиеси, обикновено изъ българския животъ.

Първиятъ български драматургъ, Добри Поповъ Войниковъ, истинскиятъ основатель на театъра въ България, въодушевенъ отъ идеята, че театърътъ е най-доброто училище за обществото, образувалъ въ Браила (Влашко) любителска трупа, която той самъ ржководилъ и за която съставѣлъ български пиеси. Прѣзъ 1866 година Войниковъ далъ съ трупата си прѣдставление въ Букурещъ, на което присѫтствувалъ и самия румѫнски владѣтель. Тая трупа добила голѣмо значение и, когато тя прѣзъ 1868 година поискала да прѣдстави една нова патриотична пиеса отъ Войникова, румѫнското правителство, по настояването на турското, не ѝ позволило.

По подражание на Войниковата трупа, въ България се съставила и друга — професионална, но още въ началото тя срѣщнала голѣми спънки отъ турскитѣ власти. Слѣдъ 1870 година, благодарение на изникналитѣ многобройни дружества и читалища, театралното дѣло тръгнало напрѣдъ. Прѣзъ 1883 год. въ Пловдивъ се образува първата професионална драматична трупа, обаче настаналитѣ събития — съединението на сѣверна и южна България и сръбско-българската война, попрѣчиха на тая трупа да вирѣе за дълго врѣме. Слѣдъ войната, въ 1886 година, по инициатива на нѣколко любители и бивши актьори отъ румелийската трупа, се образува пакъ въ Пловдивъ драматична трупа подъ название «Пловдивска любителска трупа», която почна да лава прѣдставления въ тамошния театъръ «Люксенбургъ».

Прѣзъ 1888 година трупата идва въ София и дава нѣколко прѣдставления. Столичната публика посрѣща симпатично трупата, която по настояване на видни столичани, остана въ София, подпомогната отъ държавата съ една субсидия отъ 3000 лева.

Трупата постоянно се усъвършенствувала, нови сили влѣзли въ нея. Публиката живо се интересувала отъ театралнитѣ прѣд-

ставления. Държавата сѫщо и дава своитѣ насърдчения: прѣзъ 1889 година въ бюджета на Министерството на Просвѣщението се прѣдвижда за нея помощь отъ 10.000 лева; кметството сѫщо рѣшило да приспособи за театрално здание «Биюкъ-джамия», сега «Народенъ музей», обаче правителството не се съгласило на това. Трупата успѣ да прѣдумa прѣдприемача на осуетеното прѣдприятие да построи врѣмененъ дъсченъ салонъ на тѣхна смѣтка. На сѫщото мѣсто, дѣто сега се издига красивата сграда на Народния театъръ, се построява набързо дъсчена барака, въ която на 4 декември 1888 година трупата дала първото си прѣдставление «Хубава Сидония». Тогава трупата се прѣименува «Български Театъръ Основа». Съ голѣми мжчнотии трупата доживѣва да празднува на 4 декември 1889 г. своята годишнина съ пиеста «Райна Княгиня», драма въ 5 дѣйствия отъ Д. Войниковъ. На това прѣдставление благоволи да присѫтствува и Ваше Величество.

Театърътъ «Основа» сѫществува до края на 1890 година, когато се прѣустрои въ драматично-оперна трупа, въ която влизаха повечето видни членове на театъръ «Основа» и нѣколко специалисти по оперното дѣло отъ Чехия. Новата трупа не можа да трае дълго врѣме, понеже субсидията на Министерството на Народното Просвѣщение отъ 20,000 лева не стигаше, а и оперната секция на трупата нѣмаше условия за развитие. Вслѣдствие на това тя се разформирува прѣзъ юний 1892 година. Драматическата секция още прѣзъ май 1891 година се отдѣли и почна да дава прѣдставления въ Славянска Бесѣда, като се прѣустрои и прѣименува въ Столична българска драматическа трупа «Сълза и Смѣхъ». Прѣзъ 1894 година Министерството на Народното Просвѣщение субсидира трупата «Сълза и Смѣхъ» и назначи управителенъ комитетъ. Съ това се внесе подобрение въ трупата и се даде начало за образуване на държавенъ театъръ. Прѣзъ 1903 г. управителниятъ комитетъ се разтури и се замѣсти съ единъ интендантъ. Субсидията на трупата се увеличи прѣзъ 1904 г. на 90,000 лв., прѣзъ 1905 г. на 100,000 лв., прѣзъ 1906 г. на 110,000 лв., като при това трупата «Сълза и Смѣхъ» се прѣименува въ «Народенъ театъръ». Къмъ края

на 1899 год. за пръвъ пѫть се създаде длъжностьта артистически директоръ на театъра.

Прѣзъ 1897 г., когато се основа Софийската класна лотария, Народното Събрание рѣши да се освободи лотарията отъ гербовъ сборъ, но вмѣсто това да внася на общината по 100.000 л. годишно за постройка на театъръ. Когато сумата нарастна до 350.000 л., пристѫпи се къмъ осѫществяване на тая идея. Въ 1904 година се почна постройката, която се свърши въ края на 1906 г. За постройката на театъра се похарчиха 1.500.000 лева. На 3 януарий 1907 г. стана тържественното откриване на театъра въ присѫтствието на Ваше Величество, на Негово Царско Височество Прѣстолонаслѣдника Князь Борисъ Търновски, на Негово Царско Височество Князъ Кирилъ Прѣславски и на Августейшия братъ на Ваше Величество — Князъ Филипъ Сакъ-Кобургъ-Готски. Прѣзъ 1907 г. държавата съ законъ призна Народния театъръ за държавенъ институтъ, и служителитѣ на сценичното изкуство станаха държавни чиновници. Репертуарътъ на Народния театъръ, както отъ 1904 до 1907 г., тъй и отъ 1907 г. до сега е билъ най-разнообразенъ. Прѣзъ първия периодъ сѫ били дадени 76 пиеси отъ 55 автора, отъ които 8 българи, а прѣзъ втория — 86 пиеси, отъ които 19 български, отъ 8 автори българи.

Слѣдъ несполучливия опитъ да се положи прѣзъ 1890—1892 г. началото на опера въ България, прѣзъ 1908 г., по частна инициатива, се основа въ София «Оперна дружба», въ която влѣзоха артисти и артистки — българи, свършили по музика и слѣдили оперното дѣло въ странство. Съ голѣми усилия и безъ всѣкаква субсидия отъ начало, «Оперната дружба» успѣ да прѣдстави 7 чужди и 2 български опери. Съ това членоветѣ на дружбата спечелиха симпатиитѣ и подържката на публиката. Насърдчени отъ тоя успѣхъ тѣ образоваха съдружие «Българска оперна дружба», уставътъ и правилникътъ на която бѣха утвърдени отъ Министерството на Народното Просвѣщение на 7 февруарий т. г. Българската оперна дружба спечели довѣрието на правителството и на столичния общински съвѣтъ, които подкрѣпиха дружбата, като я субсидираха.

Сега вече въ оперната дружба влизатъ най-видните и надежднi български оперни сили, които, насърдчени отъ българската публика и отъ Ваше Величество, любительтъ и насърдчительтъ на музиката, ще употрѣбятъ всичкитѣ си усилия, за да култивиратъ оперното изкуство, да поощрятъ развитието на народната опера и ла се стремятъ за създаването на държавенъ оперенъ институтъ.

7. *Филантропични институти.* Министерството на Народното Просвѣщение издържа институти за слѣпи и глухонѣми дѣца, съ цѣль да даде на тия нещастници възможното възпитание и обучение.

Всѣки институтъ има училище, пансионъ и работилници. Въ училището се изучаватъ прѣдметитѣ на основното училище. Курсътъ трае 7 години.

Институтъ за глухонѣми. Макаръ да сж се минали едвамъ 14 г. отъ отварянето на първото училище за глухонѣми въ България, все пакъ дѣлото на обучаване и възпитаване на глухонѣми у насъ е достигнало вече значителна степень на развитие. Съ двата държавни института въ София и Варна, въ които прѣзъ тая година се обучаватъ около 100 глухонѣми дѣца и отъ началото на новата учебна година ще работятъ, като редовни учители, учители-помощници и хоспитанти 14 души, обучението на глухонѣми ще изпрѣвари развитието на този клонъ по народната просвѣта въ всички съсѣдни държиви, макаръ въ тѣхъ училищата за глухонѣми да сж се отворили по-рано, отколкото въ България.

Начало на това щастливо развитие образува отварянето на частно училище за глухонѣми въ София прѣзъ 1898 год. отъ г. Ферд. Урбихъ. Но тъй като изпърво г. Урбихъ трѣбваше да издържа своето училище, безъ полкрѣпа отъ страна на държавата, а отъ 1899 г. получаваше само 2000 л. годишна помощь, то не бѣ възможно да се отвори и пансионъ за ученицитѣ при училището. Това обстоятелство имаше за слѣдствие, че прѣзъ първитѣ години по-голѣмата часть отъ ученицитѣ не само не се гледаха добрѣ въ частнитѣ квартири, но и поради неблагоприятнитѣ условия, оставаха сравнително кратко врѣме въ училището.

Едвамъ въ 1901 г., когато се увеличи държавната помощь на 4000 л., стана възможно да се отвори пансионъ, въ който бѣднитѣ ученици се приемаха безплатно, а другитѣ съ една малка пансионна такса. Тоя напрѣдъкъ въ организацията на института веднага се отрази благотворно върху учащитѣ се въ него — всички ученици останаха въ института до пълното свършване на курса. И естествено, едвамъ сега можеше напълно да се прояви голѣмата полза, която ученицитѣ имаха отъ слѣдването въ института.

Въ 1906 г. Народното Събрание гласува законъ за прѣобръщане частното училище за глухонѣми въ държавенъ институтъ. Съ започване на тая втора епоха въ историята на обучението на глухонѣми въ България, 1 септемврий 1906 г., бѫдѫщето на това дѣло бѣ осигурено; както директорътъ, тъй и учителитѣ можеха безъ грижа за материалната издръжка да се прѣдадатъ всецѣло на своята главна задача.

Тая задача се състоеше, естествено, въ това, щото методитѣ на обучаване и възпитаване, както и администрацията на института да се приспособятъ все по-пѣлесъобразно къмъ мѣстнитѣ условия, и, отъ друга страна, все повече потрѣбното число учители за глухонѣми дѣца да се подготвятъ за своето трудно звание.

Трайнитѣ придобивки на това вѫтрѣшно развитие на обучението на глухонѣми въ България получиха своя изразъ и законодателна санкция въ новия училищенъ законъ отъ 1909 год.

Съ своя законъ за обучението на ненормалнитѣ дѣца, България стои въ първитѣ редове между културнитѣ народи. Каквото въ други страни е спечелено въ тая область едвамъ слѣдъ повече отъ вѣковно сѫществуване на училищата за глухонѣми и слѣдъ продължителни борби, ние въ по-голѣмата му часть го достигнахме въ продължение на едно десетолѣтие.

Съ това законодателно урегулирване на образованието на глухонѣми и слѣпи дѣца е гарантирана не само една пѣлесъобразна администрация на респективнитѣ институти, не само едно достатъчно образование на тѣхнитѣ възпитаници и на дѣйствувашитѣ въ тия институти учители, но е направено и важна

стѫпка за по-нататъшното разпространение на обучението на глухонѣми дѣца въ България. Чл. 490 отъ закона постановява, щото отъ плащанитѣ отъ възпитаницитѣ на института пансионни такси да се образува единъ фондъ, и при достатъчно нарастване на капитала да се основатъ и подържатъ отъ лихвитѣ на тоя капиталъ нови институти. Тъй като тоя фондъ все ще расте, то съ това се създава възможность, единъ день държавата да се освободи съвсѣмъ отъ грижата за материалната подържка на институтитѣ за глухонѣми, и освѣнъ туй ще бѫде възможно къмъ сегашнитѣ институти, безъ материална помощь отъ държавата, постепено да се създаватъ нови, тъй че въ едно не съвсѣмъ далечно бѫдаще и въ България, както вече е постигнато въ нѣкои страни, всички глухонѣми дѣца да получаватъ съотвѣтно възпитание и развитие.

Щастливо събитие за развитието и прѣуспѣването на обучението на глухонѣмитѣ и слѣпитѣ въ България бѣше дохаждането на нашата благородна, съчувствуваща на всички нещастни и страждущи Нейно Величество Царица Елеонора. Нейнитѣ неуморни грижи за прѣуспѣването на институтитѣ за глухонѣми и слѣпи не само подкрѣпятъ ревностьта на всички ония, които съдѣйствуватъ на това дѣло, но Нейно Величество е развила голѣма енергия да се сдобиятъ тия институти, колкото може поскоро, съ собствени сгради. Царицата не само пожертвува голѣма сума за тая цѣль, но и основа единъ фондъ, който носи нейното име и въ който се приематъ пожертвувания отъ частни лица, помощи отъ общини и отъ държавата, за да може издигането на проектиранитѣ сгради да се започне скоро.

Колкото институтътъ става по-извѣстенъ между населението въ България и колкото повече свършили ученици напускатъ училището, при възможность да изговарятъ думи и да разбиратъ говоренето и които, освѣнъ солидно основно образование, добиватъ въ института единъ занаятъ, съ който ще сѫ въ положение да си изкарватъ прѣхраната, толкозъ повече расте числото на кандидатитѣ за мѣста въ института. Но тъй като отъ това голѣмо число глухонѣми дѣца, които искатъ да бѫ-

датъ приети всѣка година, само малка часть можеше да бѫде удовлетворена, то скоро се яви належаща необходимость, да се създаде втори държавенъ институтъ въ провинцията.

На разбирането, което прояви Министерството на Нар. Просвѣщение, се дължи, дѣто вече прѣзъ миналата есень можа да се открие въ Варна вторъ български държавенъ институтъ за глухонѣми съ 15 възпитаници и двама подготвени въ Софийския институтъ учители.

Институтъ за слѣпи въ София. Прѣзъ 1904 година Министерството на Народното Просвѣщение взе инициативата да уреди и възпитанието на слѣпитѣ. За тая цѣль то изпрати единъ учитель въ Русия, Германия и Австрия да се запознае съ наредбитѣ, методитѣ на прѣподаването и обучението въ тамошнитѣ институти за слѣпи. Слѣдъ връщането на командирования учитель отъ странство, на 1 септември 1905 год. институтътъ се отвори съ 11 слѣпи дѣца, на възрасть 7—14 години. Още прѣзъ първата година се уреди работилница за кошници и кошничарски издѣлия и се въведе прѣподаването на цигулка и флейта. Персоналътъ се състоеше отъ 1 директоръ, 1 учитель и 1 майсторъ.

Прѣзъ течение на слѣднитѣ 6 учебни години сж постжпили още 58 слѣпи дѣца, или всичко 69, отъ които напустнали по болесть и други причини прѣзъ разни врѣмена 19, останали сега въ института 50, отъ които 41 сж момчета и 9 момичета,

Персоналътъ постепенно се е увеличавалъ и сега се състои отъ 1 директоръ, 2 учители, 2 учителки и 2 майстори (единъ по кошничарство и единъ по четкарство) и 3 извънредни прѣподаватели на урокъ по музика.

Сега ученицитѣ въ пансиона сж групирани въ 5 курса (I, II, III, V и VII). Изучаватъ се всички общообразователни прѣдмети, прѣдвидени за първоначалното училище и прогимназията (безъ рисуване), а освѣнъ това се дава повече мѣсто на музиката и занаятитѣ. По музика се прѣподава: цигулка, флейта, пияно, хармониумъ, виола, виолончело, контрабасъ, китара, хорово пѣние, източно църковно пѣние. За занаятитѣ

съ уредени двѣ работилници, една за кошничарски издѣлия и друга за четки. На момичетата се прѣподава ржкодѣлие.

За да се приготвятъ учебници и разни книги за четене, както и географически карти, тази година се урели въ института специална печатница за слѣпи.

Институтътъ се издържа отъ суми, прѣдвиждани редовно въ държавния бюджетъ. За постройка на здание и издържане на института, още прѣзъ 1908 година по инициативата на Нейно Величество Царицата се основа «фондъ Царица Елеонора», въ който се внасятъ подаръци, приходи отъ концерти и забавления, такситѣ отъ заможни ученици, помощи отъ държавата, окржжнитѣ съвѣти и отъ общинитѣ. Този фондъ за сега възлиза на около 100,000 л.

Тая година институтътъ прѣзъ мѣсецъ априлъ нареди изложба на изработени отъ ученицитѣ прѣдмети — кошници и други ржкодѣлни нѣща. Тая изложба явно говори, че жертвитѣ, които се правятъ за тия дѣца, не отиватъ напразно.

8. Музикално училище. Слѣдъ освобождението, когато България бѣ повикана на новъ животъ, покрай другитѣ отрасли на духовния животъ, проблѣсватъ и елементи отъ музикалното искуство: явяватъ се млади сили, които неуморно работиха въ тая область. Въ съгласие съ общия полемъ на страната, прѣзъ врѣме на 25-годишното царуване на Ваше Величество се даде доста голѣмъ тласъкъ и на музикалното дѣло въ България. Ваше Величество самъ е поощрѣвалъ това изкуство, като е подържалъ млади способни българи въ консерватория, за да бждатъ послѣ полезни на своето отечество въ музикално отношение. Благодарение на всичко това въ 1890 година вижламе вече да се туря начало на оперна трупа, която поради голѣмитѣ трудности, що срѣщна, не можа да успѣе. Едва прѣди три години наново се образува оперна трупа, която тая година се прѣустрои въ «Оперна Дружба», на която уставътъ и правилникътъ се утвърдиха отъ Министерството на Просвѣщението на 7 февруарий. Създаде се и дружество «Родна пѣсень», което чрѣзъ своитѣ концерти показва голѣма дѣйность въ музикалното дѣло. Създадоха се при това и частни музикални училища, кждѣто младежи учатъ музика.

Тая година въ XV Обикновено Народно Събрание се прие закона за Държавното музикално училище, съ който досегашното частно народно музикално училище въ София се прѣвръща въ държавно. По тоя начинъ 25-годишното царуване на Ваше Величество се ознаменува съ още единъ културенъ актъ отъ голѣмо значение за нашето отечество.

9. Читалища и библиотеки. Читалищата и библиотекитѣ сж били единственитѣ центрове на културенъ животъ въ нашата страна, когато тя е пъшкала подъ тежкото турско иго. Въ тѣхъ младежьта е намирала духовна храна, наука и просвѣта. И слѣдъ освобождението ни, читалищата запазиха главната си цѣль — да разпространяватъ наука и благотворителность. Напослѣдъкъ тѣ се сгрупираха въ единъ съюзъ на читалищата и захванаха да откриватъ истински просвѣтителни и ученолюбиви институти, библиотеки и народни четения (народни университети) и съ това се явяватъ най-главни помощници на Министерството на Народното Просвѣщение за културно-просвѣтното възпитание на народа.

Читалищата се намиратъ подъ вѣдомството и контролата на Министерството на Народното Просвѣщение, което утвърждава тѣхнитѣ устави; до сега сж утвърдени уставитѣ на 826 читалища, библиотеки и ученолюбиви дружества.

10. Помощи. Отначало, та и до сега, държавата е давала подкрѣпа на всѣка инициатива, която е имала за цѣль умственото, нравственото и икономическо развитие на народа.

Министерството на Народното Просвѣщение винаги е подържало подобни инициативи; всѣка година то е прѣдвиждало помощи отъ най-разновидно естество. Напр., за ученици и студенти, за лѣкуване и погребение на учители, за постройка на училищни здания, за разни благотворителни дружества, за уредба на читалища и библиотеки, на разни научни учрѣждения, за театрални трупи, за научни дружества, за дѣтски колонии, трапезарии и пр. И тукъ не остана чуждъ Ваше Величество, който винаги се е притичалъ на помощь на нуждаещитѣ се и е давалъ своето съдѣйствие за успѣха на много просвѣтителни учрѣждения.

Прѣзъ тая година за такива цѣли Министерството на Просвѣщението е прѣдвидѣло помощи на сума 431.100 л.

11. Стипендии. Още въ турско врѣме българскитѣ патриоти сж се грижили да се подготвятъ просвѣтени българи по разнитѣ отрасли на духовния животъ, та послѣ да бждатъ полезни на своята родина. Слѣдъ освобождението грижата за подготвяне просвѣтени хора по разнитѣ клонове на народния животъ, легна върху Министерството на Народното Просвѣщение. Ето защо то е раздавало по конкурсъ всѣка година десетки стипенлии на прилежни младежи, за да слѣдватъ въ странство висши науки. Срѣдства за тая цѣль сж вземани или отъ държавния бюджетъ, или отъ приходитѣ на завѣщани суми отъ разни благодѣтели. Въ това отношение не остава надирѣ и Ваше Величество, който на свои срѣдства е издържалъ отличили се младежи да свършатъ висши науки въ странство.

До 1911 г. държавата е помогнала да свършатъ въ странство 617 българи.

По тоя начинъ се подготвиха хора, които сега сж найдобритѣ културни дѣятели: между тѣхъ има министри, депутати, професори, учители, медици, инженери, адвокати, висши чиновници и пр.

Съ цѣль да даде потикъ за прѣподаване история, а особено отечествената, министерството нарели, щото двѣ отъ прѣдвиденитѣ въ бюджета държавни стипендии и други три отъ завѣщанитѣ фондове да се дадатъ по българска и славянска история. Освѣнъ това, то опрѣдѣли една сума отъ 2000 л. за съставяне на двѣ христоматии по отечествознание: една по отечествена етнография и география, а друга по отечествена история. Съ издаването на тия христоматии министерството мѣри не само да повдигне и оживи обучението на отечествознанието, но така сжщо и да даде на българското общество полезно четиво по отечествена история и география. За написването на тия христоматии е обявенъ съ заповѣдь № 2499 отъ 8/IX 1911 г. конкурсъ, подробнитѣ условия за който ще се изработятъ отъ назначената вече специална комисия.

14. Фондове. Както прѣди, тъй и слѣдъ освобождението, мнозина рододюбиви българи проявиха чувства на висока ху-

манность и благотворителность: чрѣзъ тѣхъ изпъква една традиционна наша черта — съ пожертвуване да се засилва и крѣпи народната просвѣта. И трѣбва да се гордѣемъ, че българскиятъ народъ даде цѣла редица дарители, които съдѣйствуваха за успѣха на най-сѫществения културенъ факторъ — просвѣтата.

Гордость за насъ българитѣ е, като си спомнимъ какъ Априловъ, Палаузовъ, Денкоглу, д-ръ Селимински, Керемедчиевъ, Д-ръ Василияди, Евлогий Георгиевъ и други българи сѫ се трудили за отечеството си, като въ края на живота си му завѣщаватъ и имотитѣ си за просвѣтни цѣли. Благодарение на тия българи, на тѣхнитѣ пожертвувания, отечеството ни разполага съ много фондове за научна и образователна цѣль. Отъ тия фондове се възпитаватъ стотини български младежи, строятъ се училища, подържатъ се читалища, библиотеки, болници и пр.

Едни отъ тия фондове се управляватъ отъ разни училища и общини, а другитѣ, на брой 47, възлизащи на общата сума 17.255.952 лева — отъ Министерството на Народното Просвѣщение.

VII. АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ.

Едно важно културно дѣло прѣзъ послѣдната година на 25-годишното царуване на Ваше Величество е създаването на Българската академия на наукитѣ, на която върховенъ покровитель е Ваше Величество.

Както е извѣстно, още прѣзъ 1869 година, по инициативата на родолюбиви българи въ гр. Браила се основа Българско Книжовно Дружество, цѣльта на което бѣ да разпространява наука и просвѣта между българитѣ.

Въ 1881 година, Българското Книжовно Дружество биде прѣнесено въ България, кѫдѣто почна да проявява по-голѣма дѣйность. За успѣха на това дружество е помагала и държавата, като е прѣдвиждала всѣка година въ бюджета си годишна субсидия отъ 12 до 24 хиляди лева.

Въ първата редовна сесия на XV Обикновено Народно Събрание се прие законъ за Българската Академия на Наукитѣ. Съ тоя законъ бившето Българско Книжовно Дружество се прѣименува Българска Академия на Наукитѣ.

Академията има за цѣль да развива и разпространява наукитѣ и изкуствата, особено съ огледъ къмъ българитѣ и българскитѣ земи, българския езикъ и българската книжнина, като извършва и подържа самостойни издирвания въ областьта на науката и изкуствата, обнародва, подпомага и подбужда научни, книжовни и художествени трудове. Академията ще издава въ бждаще, покрай други трудове, задължително най-малко едно списание на Българската Академия въ двѣ редици: една за историко-филологически и философско-обществени науки, а друга за природно-математични, единъ сборникъ и единъ лѣтописъ. Академията ще продължи да издава Сборника за народни умотворения, наука и книжнина подъ име «Сборникъ за народни умотворения и народность» и «Български старини» въ двѣ редици: една за български писмени паметници, а друга — за художествени репродукции.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ФИНАНСИТЬ

Когато прѣзъ 1887 г. Ваше Величество се възкачи на българския прѣстолъ, Министерството на Финанситѣ нѣмаше, както сега, строго опрѣдѣлена область: неговитѣ функции тогава се простираха не само за набавяне срѣдства, необходими за нуждитѣ на държавата, но сжщеврѣменно то направляваше нейната земледѣлческа и търговска политика, като се грижеше, освѣнъ това, и за обществентѣ сгради, пжтищата и съобщенията, съ изключение на службата по пощитѣ и телеграфитѣ. При такава широка задача, Министерството на Финанситѣ не можеше да прояви една напълно задоволителна дѣйность, както по отношение на държавнитѣ финанси, тъй сжщо и по отношение на земледѣлието, търговията и индустрията на страната. Нуждата, обаче, отъ едно постепенно прѣорганизуване на министерството бѣ съзната още въ 1893 г. — петата година отъ царуването на Ваше Величество, когато слѣдъ допълнението на чл. 161 отъ конституцията се създадоха двѣ нови министерства, а именно Министерството на Търговията и Земледѣлието и Министерството на Обществентѣ Сгради, Пжтищата и Съобщенията, отъ които пъкъ, слѣдъ измѣнението на конституцията прѣзъ 1911 г., се създадоха още други двѣ — Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда и Министерството на Желѣзницитѣ, Пощитѣ и Телеграфитѣ, тъй че на Министерството на Финанситѣ остана да се занимава само съ службитѣ по финанситѣ и кредита на държавата и обществентѣ учрѣждения.

Законодателнитѣ мѣрки, взети прѣзъ 1885 г. и насочени да внесатъ подобрение въ системата на прѣкитѣ данъци, наслѣдени отъ турско врѣме, още не бѣха, поради настжпилитѣ послѣ 6 септемврий 1885 г. събития, прѣзъ 1887 г. окончателно приложени: сжществуваше пълна неуредба по облагането и размѣтането на прѣкитѣ данъци; съ години несъбирани недобори; липса на уредено счетоводство по данъцитѣ; слабо подготвенъ и съвсѣмъ недостатъченъ персоналъ, подчиненъ на началници, независящи отъ Министерството на Финансите — ето картината на управлението на прѣкитѣ данъци въ 1887 г. Отъ друга страна, на младото княжество липсваше една самостойна политика по отношение на косвенитѣ данъци — мита, акцизи и пр., съ която да си служи за корективъ на прѣкитѣ данъци и посрѣдствомъ нея да способствува за едно по-справедливо разпрѣдѣление на данъчния товаръ между населението, както и да му осигури поминъкъ въ земледѣлието, индустрията и търговията, тъй като режимътъ на облагане вноснитѣ стоки съ мито и други данъци бѣ тоя, който сжществуваше въ Турция и произхождаше отъ търговскитѣ договори на тая държава съ другитѣ европейски държави, договори, станали задължителни и за България, съгласно чл. 8 на Берлинския договоръ. При това положение на нѣщата прѣзъ 1887 г., на Министерството на Финансите прѣдстоеше да намѣри ресурси, за да набави достатъчни срѣдства та да задоволи многобройнитѣ нужди на възраждаща се България чрѣзъ едно справедливо и равномѣрно разпрѣдѣление на данъчнитѣ тежести и съобразно съ податнитѣ сили на българскитѣ граждани; да сключи нови търговски договори съ чуждитѣ държави, съ огледъ на ступанското развитие на страната; да заздрави държавнитѣ финанси чрѣзъ равновѣсието на бюджета; да въведе редъ и създаде общественъ контролъ по отношение на приходитѣ и разходитѣ; да повлигне кредита на държавата, съзнавайки, че България, мощна въ финансово отношение, ще може да запази своята политическа и икономическа независимость и разрѣши успѣшно своитѣ национални и културни задачи. Постигнатитѣ резултати отъ цѣлата тая лѣйность на Министерството на Финансите прѣзъ

двадесеть и петь годишния периодъ отъ 1887 до 1912 г., подъ върховния надзоръ и ржководство на Ваше Величество, сж твърдѣ утѣшителни и влъхватъ вѣра за още по-блѣскаво бждще въ развоя на българскитѣ държавни финанси.

ПРѢКИ ДАНЪЦИ.

Службата по прѣкитѣ данъци прѣзъ 1887 г. се извършваше отъ отдѣлението за тия данъци при Министерството на Финанситѣ, отъ финансовитѣ отдѣления при окржжнитѣ управления въ окржзитѣ, отъ финансовитѣ нагледници въ околиитѣ, а въ селата и градоветѣ — отъ кметоветѣ и кметскитѣ намѣстници. Единственятъ законъ, който уреждаше въ това врѣме службата на провинциалната финансова администрация, бѣше «законътъ за надзора и събирането на даждията», отъ 13 априлъ 1883 г. Споредъ тоя законъ, управлението и ржководството на финансовата часть се възлагаше на окржжния управитель, а при всѣки окржженъ управитель имаше по единъ финансовъ чиновникъ и по единъ или двама помощници, които работѣха подъ надзора и ржководството на окржжния управитель; въ всѣка околия имаше по единъ финансовъ наглѣдникъ, главната задача на когото бѣ да прѣглежда и поправя смѣткитѣ на кметоветѣ по правителственитѣ даждия, да подканя да се събиратъ редовно тия даждия и да се внасятъ на врѣме въ държавното съкровище. Събирането на данъцитѣ бѣше възложено, по силата на сжщия законъ, на кметоветѣ.

Недоброто положение на службата по прѣкитѣ данъци се съзна о врѣме отъ Министерството на Финанситѣ. Отъ единственитѣ негови органи — финансовитѣ чиновници при окржжнитѣ управления и финансовитѣ нагледници въ околиитѣ — при тогавашния брой на тия чиновници, неможеше да се чака успѣхъ въ трудната работа по данъцитѣ. Финансовитѣ чиновници, прѣко подчинени на окржжнитѣ управители, нѣмаха инициатива по службата, а отговорнитѣ по закона лица за данъчната часть — окржжнитѣ управители — заняти съ своитѣ административно-полицейски и други обязаности, нѣмаха ни врѣме, ни възможность да се занимаватъ съ финансовитѣ

работи, което обстоятелство се отразяваше злѣ на работитѣ по прѣкитѣ данъци. Вънъ отъ това, финансовитѣ чиновници и финансовитѣ нагледници не бѣха органи само по прѣкитѣ данъци. Като се изключатъ чисто административно-полицейскитѣ работи, съ които се занимаваха административнитѣ отдѣления при окржжнитѣ управления въ околиитѣ, всичката друга служебна работа по другитѣ тогава отдѣления на Министерството на Финансите, съ изключение на митническата и ковчежническа работи, бѣха възложени на финансовитѣ отдѣления и на финансовитѣ нагледници.

Наскоро слѣдъ възшествието на прѣстола на Ваше Величество започватъ все повече и повече да се въвеждатъ подобрения. На първо врѣме, назрѣлата нужда отъ подобрения, толкозъ необходими, за да се почне сериозна работа въ данъчното дѣло, захваща да се удовлетворява съ административни мѣрки. Безъ да се измѣня закона за надзора и събирането на даждията, по административенъ начинъ се урегулиратъ отношенията между органитѣ на прѣкитѣ данъци и окржжнитѣ управители. Числото на финансовитѣ нагледници се увеличава, и правата имъ по отношение на събиране данъцитѣ се разширочаватъ. Въведе се образователенъ цензъ и се установи изпитъ за службата на финансовитѣ нагледници. Тия мѣрки не закъснѣха да се отразятъ благотворно върху всичкитѣ отрасли на службата.

Обаче, колкото и да се подобри службата изобщо, събирането и счетоводството по данъцитѣ, повѣрено на кметоветѣ, оставаше въ незадоволително положение. За да се постави на здрава основа тая служба, прѣзъ 1891 г. се издаде «законътъ за бирницитѣ». Съ тоя законъ се внесе една отъ най-важнитѣ реформи въ финансовата служба слѣдъ освобождението. Събирането на данъцитѣ се отне отъ кметоветѣ и се възложи на особни чиновници — бирници. Съ закона за бирницитѣ се отмѣниха съотвѣтнитѣ положения въ закона за надзора и събирането на даждията. Службата на финансовитѣ нагледници се опразни. Законътъ за бирницитѣ влѣзе въ сила на 5 май 1892 г., и бирницитѣ, като органи по събирането на данъцитѣ, служебно се поставиха подъ вѣдомството на ковчежницитѣ, а не подъ онова на финансовитѣ чиновници,

които останаха като органи по облагането и размѣтането на прѣкитѣ данъци. Съ публично административенъ правилникъ за приложение закона за бирницитѣ се установи цензъ и изпитъ за заемане на бирнишката и финансово-приставската служба.

Службата на финансовитѣ нагледници, безъ обязаноститѣ имъ по събиране на данъцитѣ, се възложи прѣзъ 1892 год. на новъ институтъ — финансови секретари при околийскитѣ управления. Правата и обязаноститѣ имъ се урегулираха съ правилникъ. Отначало финансови секретари имаше въ всѣка околия по единъ. Прѣзъ слѣдващата 1893 год. финансовитѣ секретари се прѣименоваха въ финансови агенти.

По силата на закона за надзора и събирането на даждията, на финансовитѣ управления бѣше възложена и акцизната служба. Съзнавайки прѣтовареността на тия отдѣления, министерството назначи отъ 1 февруарий 1892 година при всѣко окржжно финансово отдѣление по единъ специаленъ чиновникъ по тютюневитѣ дѣла, който, подъ надзора на финансовия чиновникъ, трѣбваше да работи изключително по тия дѣла. Въ началото на 1894 г. финансовитѣ отдѣления бѣха освободени отъ работата по акцизитѣ. Тя се повѣри на акцизни надзиратели. Това бѣше една голѣма крачка напрѣдъ за подобрение службата въ финансовитѣ отдѣления. Прѣзъ 1895 година финансовитѣ чиновници се прѣименоваха въ финансови началници. Прѣзъ 1896 година се извърши реформа въ провинциалната служба по прѣкитѣ данъци: въ околиитѣ, дѣто нѣма окржжни управления, се закриха околийскитѣ ковчежничества и, вмѣсто тѣхъ, се откриха главни бирничества. Надзорътъ по събирането на данъцитѣ, повѣрени на ковчежничествата още при учрѣдяването имъ слѣдъ освобождението, прѣмина върху финансовитѣ началници, подъ вѣдомството на които се поставиха главнитѣ бирничества. Работата на тия послѣднитѣ учрѣждения бѣ: 1) по данъцитѣ въ всичката имъ ширина и 2) прибиране на държавнитѣ приходи, извършване на държавнитѣ разходи и продажба на цѣннитѣ книжа. Съ учрѣждаването на главнитѣ бирничества, службата по данъцитѣ, изобщо, се подтикна напрѣдъ и главно, създаде се едно голѣмо

улеснение на населението: вмѣсто да ходи въ центра на окржга, или да се обръща къмъ финансовия началникъ, данъкоплатецътъ, безъ много губене врѣме, отъ сега нататъкъ имаше леснината скоро да урежда многобройнитѣ си работи съ фиска въ седалището на околията. Прѣзъ 1901 г. главнитѣ бирничества се освободиха отъ службата по приемане приходи, извършване разходи и продажба на цѣнни книжа, която се възложи на учрѣденитѣ тогава държавни контрольорства. Слѣдъ това отдѣляне, главнитѣ бирници останаха като органи на Министерството на Финанситѣ само по прѣкитѣ данъци и държавнитѣ имоти.

Прѣзъ есеньта на 1903 година се прие «законътъ за финансовитѣ началници», съ който по законодателенъ редъ се учрѣди въ окржзитѣ и околиитѣ самостоятелна администрация по данъцитѣ, зависяща отъ Министерството на Финанситѣ. Споредъ тоя законъ главнитѣ бирници се прѣименоваха въ околийски финансови началници.

Въ 1905 година се прие и влѣзе въ сила «законътъ за събиране на прѣкитѣ данъци». Тоя законъ положи твърда основа за да се заякчи положението на бирницитѣ, като чиновници и за подобрение на персонала по събирането изобщо. Съ казания законъ се установи по-високъ цензъ (петокласно образование) за бирнишката служба и се опрѣдѣли начина за уволнение на бирницитѣ. За да се гарантира изборътъ на персонала за бирницитѣ, прѣзъ 1906 година се създаде институтътъ — кандидати-бирници, изъ между които, слѣдъ издържаване установения изпитъ, се рекрутиратъ бирницитѣ.

И тъй, отъ една слаба, неорганизирана, неподготвена, непосилно обрѣменена и имаща за прѣкъ ржководитель лица отъ други вѣдомства, администрацията по данъцитѣ въ 1887 г. постепенно се развива въ продължение на двадесеть и петь годишното царуване на Ваше Величество, и днесъ вѣдомството на прѣкитѣ данъци разполага съ добрѣ организирана своя администрация, иерархически подчинена на финансовото министерство и състоеща се отъ подбранъ, въ границитѣ на възможното при съврѣменнитѣ условия, и добрѣ подготвенъ

персоналъ. Редъ години тая администрация съ вѣрно и честно служене и съ усиленъ трудъ е изпълнявала своя дългъ, като е реализирала най-голѣма часть отъ приходитѣ, необходими както за посрѣщане разходитѣ на държавата, тъй и онѣзи на окржжнитѣ постоянни комисии, общинитѣ и търговско-индустриялнитѣ камари.

Голѣмиятъ напрѣдъкъ, направенъ отдѣлно при уредбата на разнитѣ данъци и другитѣ клонове на службата, свързани съ прѣкитѣ данъци, ясно се вижда отъ слѣдващото кратко изложение.

Поземленъ данъкъ. Прѣобърнатиятъ турски десетъкъ въ поземленъ налогъ, по силата на закона за прѣобразуване десетъка въ парично даждие, се размѣташе и събираше до 1887 г., съгласно сжщия законъ. Тогавашната основа на тоя данъкъ, най-голѣмъ по размѣръ отъ нашитѣ прѣки данъци, бѣше срѣднята стойность на десетъка, полученъ прѣзъ 1879, 1880 и 1881 години. По начина на размѣтането, поземелниятъ налогъ много малко се различаваше отъ натуралния десетъкъ. Поради малкото години, взети като основа за опрѣдѣление размѣра на поземелния налогъ и по причина на многото грѣшки, допустнати въ описването на десетъка прѣзъ казанитѣ три години, несправедливоститѣ въ опрѣдѣлението на облозитѣ на селата и градоветѣ бѣха явни. Размѣтането на поземелния налогъ не само че не намаляваше неправдитѣ, влѣзли въ основата му, а, напротивъ, още повече ги увеличаваше, поради несъвършенния начинъ който се съдържаше се въ закона. Несправедливостьта се отразяваше еднакво злѣ и за държавното съкровище. За да се намалятъ лошитѣ послѣдствия отъ това положение на поземелния налогъ, министерството прѣзъ 1888 година направи опитъ, да извърши размѣтането по единъ посъвършенъ способъ, като обложи работната и неработна земя.

За да се изнамѣри една по-справедлива основа за облагане съ поземелния данъкъ, съ закона за десетъчния налогъ въ царството за 1889, 1890, 1891 и 1892 г. се въведе изново системата за събиране десетъка въ натура. Съ закона за пла-

щане десетъка отъ 1892 г., натуралниятъ десетъкъ се прѣобърна изново въ париченъ. По отношение на всѣко село или градъ се взе за основа четвъртата часть отъ стойностьта на десетъка, полученъ прѣзъ 1889, 1890, 1891 и 1892 год., намалена тая стойность съ 15%. При все това, поради доброто плодородие и високитѣ цѣни прѣзъ взетитѣ за основа на облога години 1889/92, облагането се считаше за високо.

Една коренна реформа, която да отстрани очевиднитѣ недостатъци на системата на поземелното облагане се налагаше и тя не закъснѣ много.

Въ 1895 г. съ «закона за поземелния данъкъ» отъ 20 декември 1894 г., се извърши тази твърдѣ важна реформа въ облагането на земитѣ съ данъкъ. Споредъ тоя законъ, поземелниятъ данъкъ се раздѣляше на три части: 1) данъкъ върху земитѣ, безъ лозята и горитѣ, 2) данъкъ върху лозята и 3) данъкъ върху горитѣ. За основа на първата часть се взе срѣдньото произведение на десетъка прѣзъ 1889, 1890, 1891 и 1892 г., значително намалено въ общия си размѣръ; за втората — числото на увратитѣ на лозята и за третята — пространството и доходностьта на горитѣ. Прѣимуществата на новия законъ се състояха главно въ новитѣ начини за размѣтане данъка между околии, села и градове и данъкоплатци — начини, които имаха за цѣль да се постигне, колкото е възможно, по-справедливо разпрѣдѣление на поземелния данъкъ, а така сжщо и въ намалението на общата цифра на поземелния облогъ, подлежащъ на разпрѣдѣление, чрѣзъ което се достигаше едно облекчение на данъчното брѣме върху поземелната собственость. Размѣтането се извърши прѣзъ 1895 г. и има сила за петъ години, т. е. до края на 1899 г.

Лозята отъ 1887 до 1894 г. включително не се облагаха съ размѣтателенъ поземеленъ данъкъ, както другитѣ земи. Законътъ за прѣобразуване десетъка въ парично даждие не засѣгаше тоя видъ култури. Лозята се облагаха съ данъкъ възъ основа на «закона за лозята и спиртнитѣ питиета» отъ 19 февруари 1883 год. Облагането съ поземеленъ данъкъ върху лозята и абонаментъ просжществува до началото на 1895 год. Прѣзъ тая година поземелниятъ данъкъ върху ло-

зята и абонаментътъ, като отдѣлни данъци, се онищожиха и се слѣха съ данъка на другитѣ земи, като образува втората часть отъ поземелния данъкъ. Лозята до тогава сж измѣрвани въ сѣверна България отъ общинскитѣ власти прѣзъ 1883 г., а въ южна България — прѣзъ 1887 г. — отъ врѣменни мѣрачи.

До началото на 1895 г. горитѣ, общински и частни, не се облагаха съ поземленъ данъкъ. Съгласно закона за горитѣ, за отсѣчения отъ тѣхъ материялъ се събираше въ полза на хазната десетъкъ. Отъ 1895 г., споредъ закона за поземелния данъкъ, горитѣ, както общински, тъй и частни, станаха обектъ за облагане съ такъвъ, и данъкътъ имъ образува третята часть на поземелния данъкъ.

Слѣдъ единъ несполучливъ опитъ да се въведе наново натуралната десетъчна система въ 1900 г. съ «закона за данъка на земнитѣ произведения», прѣзъ 1901 г. се възтанови отново «закона за поземелния данъкъ» почти въ сжщия видъ отъ 1895 г. (20 дек. 1894 г.). Законътъ за поземелния данъкъ отъ 1901 г., който е въ сила и сега, отмѣни окончателно десетъка и съдържа всичкитѣ постановления на закона отъ 1895 г. (20 дек. 1894 г.), насочени за постигане по-справедливо размѣтане на тоя данъкъ.

Прѣзъ 1901 г. се извърши размѣтане на поземелния данъкъ върху земитѣ и горитѣ само между данъкоплатци, а основата за облозитѣ на околиитѣ и селата си остана сжщата, каквато бѣше прѣзъ 1895 г. Данъкътъ на лозята остана да се плаща по размѣтането отъ 1895 г. Нуждата отъ ново пълно размѣтане на поземелния данъкъ се вече чувствуваше и за да може да се пристжпи къмъ удовлетворението ѝ, въ началото на 1903 г. се прѣдприе измѣрване на всички земи, подлежащи на поземленъ данъкъ, съ изключение на горитѣ и пасбищата. То се привърши окончателно прѣзъ 1905 г. Приложено отъ практици измѣрвачи, това измѣрване е далечъ да отговаря на потрѣбноститѣ на едно идеално размѣтане на данъка, но все пакъ прѣдставя една по-справедлива основа за разпрѣдѣление на данъчната тежесть. Възъ основа на даннитѣ отъ това измѣрване и на други необходими данни, събрани отъ Министерството на Финанситѣ, прѣзъ 1905 г. се прѣдприе и се из-

върши пълно размѣтане на тритѣ части на поземелния данъкъ за новъ петъ голишенъ периодъ, който начева отъ 1906 г.

Прѣзъ 1910 г. се направиха нѣкои измѣнения въ закона за поземелния данъкъ, имащи за цѣль постигане на по-голѣма справедливость въ размѣтането на тоя данъкъ.

Прѣзъ 1911 г. се прѣдприе ново коренно размѣтане на поземелния данъкъ за периода 1911—1915 години, което сега почти на всѣкждѣ е привършено.

Прѣзъ 1907 г. се прие «законътъ за кадастъра», прилагането на който е въпросъ на най-близко бждще. Съ прилагането на тоя законъ ще се намѣри една здрава основа за размѣтане на поземелния данъкъ, и, което е най-главното, ще се опрѣдѣли еднажъ за винаги юридическото положение на недвижимата собственость. Облагитѣ отъ това за землевладѣлцитѣ ще бждатъ голѣми.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на поземелния данъкъ въ Българското Царство
отъ 1887 до 1910 години.

Години	Прѣдвидени суми въ бюджета	Констатирани за постжпване	Забѣлѣжки
	лева	лева	
1887	14.100.000	15.690.096	
1888	15.800.000	15.700.498	
1889	15.800.000	23.011.978	
1890	20.500.000	24.847.658	
1891	22.250.000	33.031.390	
1892	25.000.000	28.702.098	
1893	22.500.000	21.348.879	
1894	21.450.000	21.485.951	
1895	19.342.000	19.632.555	От 1894 год. на сетнѣ показанитѣ суми съдържатъ, заедно съ поземелния данъкъ, и абонамента на лозята.
1896	18.374.900	18.374.896	
1897	18.374.900	18.239.464	

Години	Предвидени суми въ бюджета	Констатирани за постжпване	Забележка
	лева	лева	
1898	18.374.900	18.265.545	
1899	18.374.900	18.319.044	
1900	18.374.900	24.006.502	
1901	20.000.000	19.857.828	
1902	20.000.000	19.716.692	
1903	20.000.000	19.713.124	
1904	20.000.000	19.645.172	От 1894 год. на сетне показанитѣ суми съдържатъ, заедно съ поземления данъкъ, и абонамента на лозята.
1905	20.000.000	19.519.233	
1906	20.000.000	19.999.702	
1907	20.000.000	19.906.101	
1908	20.000.000	19.850.950	
1909	20.000.000	19.740.414	
1910	20.000.000	19.508.788	
Поземленъ данъкъ отъ лозята.			
1887	2.100.000	2.389.981	
1888	2.150.000	2.359.551	
1889	2.400.000	2.461.762	
1890	2.500.000	2.566.327	
1891	2.500.000	2.634.442	
1892	2.560.000	2.666.329	
1893	2.600.000	—	Събрано слѣто съ други данъци, като поземленъ данъкъ.
1894	2.600.000	—	

Данъкъ върху сградитѣ. Съгласно «закона за данъка върху стойностьта на недвижимитѣ имоти (емлякъ)» отъ 1885 г., прѣзъ тая, както и прѣзъ слѣдващата 1886 г. се извършиха оцѣнки на недвижимитѣ имоти, подлежащи на емлякъ. Съ тоя данъкъ се облагаха всички покрити и непокрити имоти, независимо отъ това, че сж облагани и съ други данъци. Размѣрътъ на данъка бѣше 4‰ отъ стойностьта на имота, а самата стойность се опрѣдѣляше отъ специални комисии. Опрѣдѣлянето на данъка, споредъ закона, имаше сила за петъ години. Въ 1887 г. емлякътъ се събираше по опрѣ-

дѣленитѣ вече прѣзъ 1885 и 1886 г. оцѣнки. Слѣдъ свършването на първия петь годишенъ периодъ 1885—1889 г., се извършиха нови оцѣнки на имотитѣ. Прѣзъ 1894 г. се оцѣняваха имотитѣ за третия петь годишенъ периодъ — 1895—1899 г.

Въ началото на 1895 г. влѣзе въ сила «законътъ за данъка върху сградитѣ», който е въ дѣйствие и сега. Съ тоя законъ данъкътъ върху непокрититѣ имоти, като ниви, лозя, гори, градини и пр., които се облагатъ съ поземленъ данъкъ, се уничтожи. Законътъ обложи съ данъкъ само покрититѣ имоти. Данъкътъ доби название «данъкъ върху сградитѣ», и отъ пропорционаленъ стана прогресивенъ. Прогресията по облагането захваща отъ 4‰, минава 4½, 5, 5½ и свършва съ 6‰. Стойностьта на имота се опрѣдѣля отъ специални комисии. Тоя законъ въведе значителни подобрения въ данъчната система изобщо, и особно облегчение на данъчното брѣме съ онищожаването на емляка върху непокрититѣ стежания и съ освобождаването отъ данъкъ хамбаритѣ и оборитѣ на земледѣлцитѣ. Извършенитѣ прѣзъ 1894 год. оцѣнки на имотитѣ останаха въ сила до края на 1905 г. Прѣзъ послѣднята година се оцѣниха всички имоти, облагаеми съ тоя данъкъ за периода 1906—1910 г. Новитѣ оцѣнки се извършиха съ участието на архитекти и инжинери въ градоветѣ, дѣто сградитѣ сж по-капитални.

Прѣзъ 1910 г. се прие едно измѣнение на закона за данъка върху сградитѣ, споредъ което се освобождаватъ отъ данъкъ собственитѣ на читалищата и ученолюбивитѣ дружества помѣщения и театрални сгради, служащи за просвѣтителна цѣль, както и благотворителнитѣ учрѣждения, принадлежащи на благотворителнитѣ дружества.

Прѣзъ 1910 год. данъкътъ върху сградитѣ въ градоветѣ се прѣхвърли — съ законъ — за събиране въ полза на градскитѣ общини и въ замѣна на това се взеха, като държавенъ приходъ, общинскитѣ налози (октроа). Опрѣдѣлението и събирането на данъка, обаче, остана да се извършва отъ финансовата администрация.

Въ 1911 год. се прѣдприе оцѣнка на имотитѣ, подлежащи на данъкъ върху сградитѣ за периода 1911—1915 г. Работитѣ по тая оцѣнка сега сж привършени въ цѣлото царство.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на данъка върху сградите въ Българското Царство отъ 1887 до 1910 година.

Години	Предвидена сума по бюджета	Констатирано за постживане	Забележка
	лева	лева	
1887	4.500.000	4,398.610	Данъкът е върху стойността на покритите и непокритите стежания.
1888	4.500.000	4.403.944	
1889	4.500.000	4.447.902	
1890	4.500.000	4,501.586	
1891	4.500.000	4.565.821	
1892	4.531.000	4.582.191	
1893	4.550.000	—	Данъкът емлякъ се е събиралъ слѣто съ поземления налогъ отъ ловята, иджара, имтната повинность и военния данъкъ.
1894	4.600.000	—	
1895	2.310.000	—	Събиранъ слѣто съ имтната тегоба и военния данъкъ.
1896	2.100.000	2.128.515	Данъкъ е само върху сградите и върху покритите по назначение.
1897	2.100.000	2.205.547	
1898	2.100.000	2.264.153	
1899	2.100.000	2.357.566	
1900	2.100.000	2.376.306	
1901	2.250.000	2.403.783	
1902	2.400.000	2.471.810	
1903	2.400.000	2.490.297	
1904	2.400.000	2.521.602	
1905	2.488.000	2.555.560	
1906	2.488 000	3.246.241	
1907	3.000.000	3.326.747	
1908	3.000.000	3.422.097	
1909	3.400.000	3.540.251	
1910	3.600.000	3.712.801	

Данъкъ върху занятията. Прѣзъ 1887 г. тоя данъкъ сжществуваше подъ името «патентъ». Първи пжть патентътъ се въведе съ «закона за патентитѣ» отъ 1885 год., вмѣсто до тогавашния турски данъкъ «темету атъ». Първото опрѣдѣление на патентитѣ стана въ 1885 и 1886 г. и имаше сила за три години. При все това, опрѣдѣленитѣ облози и данъчни дѣлове по законодателенъ редъ сж оставени послѣдователно до 1895 г.

Законътъ за патентите се отмѣни съ закона за данъка върху занятията отъ 1895 година. Този законъ, въ сравнение съ първите, прѣдставлява твърдѣ значителни прѣимущества. Главното му прѣвъзходство се състои въ това, че за първи пжть въ нашето данъчно законодателство се въведе принципа на прогресивното облагане доходите отъ прѣдприятия, служебни занятия и ренти. Въ сжщата 1895 г. и съ сжщия законъ се уничтожиха като самостоятелни и слѣха въ данъка върху занятията данъцитѣ: 1) илжарътъ, съ който се облагаха наемитѣ отъ недвижимитѣ имоти, неподлежаши на поземленъ данъкъ и 2) серчимътъ — данъкъ върху свинетѣ. Второто опрѣдѣление на данъка върху занятията стана прѣзъ 1895 г. и, макаръ облозитѣ и данъчнитѣ дѣлове да имаха сила само за три години, съ законъ се оставиха послѣдователно въ сила сжщитѣ до 1902 г., когато се извърши третото описване на данъка. Четвъртото опрѣдѣление на данъка стана прѣзъ 1905 г., едноврѣменно съ размѣтането на поземления данъкъ и съ описването данъка върху сградитѣ.

Законътъ за патентите отъ 1885 г. прѣдвиждаше да се облага съ патентъ, както всѣки български, тъй и всѣки чужди поданикъ. Въ самото начало на прилагане закона се срѣщаха съпротивления отъ страна на силитѣ, ползуваши се съ права по капитулациитѣ. Поради това, наложенията на чуждитѣ поданици въ царството патентъ остана несъбранъ. Повдигнатиятъ прѣзъ 1887 г. въпросъ за правото ни да облагаме всички живущи и прѣпитаващи се въ държавата ни чужди поданици, се рѣши окончателно въ полза на България едва прѣзъ 1896 г., а отъ 1 юли сжщата година чуждитѣ у насъ поданици се облагатъ и плащатъ данъкъ върху занятията еднакво, както и нашитѣ поданици.

Въ края на 1907 г. съ едно измѣнение на закона за данъка върху занятията се разшириха, макаръ и по единъ съмненъ начинъ, принципътъ на прогресивното облагане приходитѣ и, върху, слѣднитѣ занятия: търговски, индустриални, занаятчийски и свободни. Прѣзъ 1910 г. се извърши петото общо опрѣдѣление на данъка върху занятията за периода отъ 1910 до 1912 г.

За окончателно уреждане на въпроса за данъка върху занятията и за отстранение неудобствата, произтичащи отъ сомерността на законодателното измѣнение отъ 1907 год., прѣзъ 1911 г. се внесе въ Народното Събрание по-обширенъ и пъленъ законопроектъ за данъка върху приходитѣ, съставенъ слѣдъ обстойно проучване. Законопроектътъ биде приетъ отъ Народното Събрание на първо четене, а окончателното му приемане остава задача на прѣдстоящата редовна сесия. Въ казаниятъ законопроектъ сѫ прокарани редица модерни принципи, гарантиращи едно справедливо облагане съ данъкъ. Когато тоя проектъ стане законъ, съ право ще може да се каже, че нашата данъчна система е направила една много голѣма придобивка.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на данъка върху занятията въ Българското Царство отъ 1887 до 1910 години.

Години	Прѣдвидени суми по бюджета	Констатирани за постѫпване	Забѣлѣжка
	лева	лева	
1. Данъкъ върху занятията.			
1887	2.000.000	1.344.306	
1888	1.200.000	1.222.243	
1889	1.300.000	1.487.718	
1890	1.380.000	1.475.924	
1891	1.410.000	1.443.229	
1892	1.500.000	1.545.143	
1893	1.500.000	1.629.824	
1894	1.500.000	1.701.219	
1895	2.600.000	2.993.910	
1896	3.200.000	3.506.838	
1897	3.200.000	3.586.428	
1898	3.200.000	3.704.878	
1899	3.200.000	3.616.380	
1900	3.200.000	3.515.957	
1901	3.600.000	3.402.149	
1902	3.500.000	3.811.997	
1903	3.550.000	4.094.936	
1904	3.800.000	4.350.664	

Години	Предвидени суми по бюджета	Констатирани за постжпване	Забележка
	лева	лева	
1905	4.000.000	4.711.979	
1906	4.000.000	5.433.516	
1907	4.280.000	5.582.093	
1908	4.280.000	6.223.489	
1909	5.750.000	6.083.755	
1910	6.200.000	6.783.122	
		2. Иджар.	
1887	200.000	186.946	
1888	200.000	193.436	
1889	200.000	192.440	
1890	210.000	229.020	
1891	222.000	240.303	
1982	245.000	258.414	
1893	255.000	—	Събиранъ слѣто съ другитѣ данъци.
1894	255.000	—	Сжщо.
1895	—	—	Унищоженъ.
		3. Сергиме.	
1887	250.000	237.489	
1888	250.000	237.992	
1889	250.000	260.473	
1890	250.000	293.787	
1891	270.000	266.907	
1892	309.000	278.050	
1893	270.000	312.882	
1894	270.000	334.436	
1895	—	—	Унищоженъ.

Данъкътъ върху овцетъ и козитъ (бегликъ). Този данъкъ води сжществуването си още отъ турско врѣме. Прѣзъ 1887 г. и послѣдващитѣ до 1904 г. е събиранъ възъ основа на бюджета. Съ него се облагатъ овцетѣ и козитѣ. Размѣрътъ му прѣзъ двадесеть и петьтѣ години е измѣняванъ, както слѣдва: прѣзъ 1887 г. е билъ 60 ст. на овца и 80 ст. на коза; отъ 1888 до 1895 г. включително — по 60 ст. на овца и по 1 л. на коза; отъ 1896 до 1898 г. по 50 ст. на овца и по 80 ст. на коза; отъ 1899 до 1905 г. по 50 ст. на овца и по 70 ст. на коза, а отъ 1906 г. насамъ по 40 ст. на овца

и 60 ст. на коза. Съ законитѣ за бюджета отъ 1904 до 1907 г. положението на тоя данъкъ се уреди по законодателенъ редъ. Окончателното му уреждане, обаче, се извърши съ закона за прѣхвърляне на беглика и данъка върху сградитѣ въ полза на градскитѣ общини и на беглика въ полза на селскитѣ. По силата на тоя законъ, тоя данъкъ се отстжпи на надлежнитѣ общини, а вмѣсто него, като държавенъ данъкъ, се записва общинскиятъ налогъ октроа.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на овцетѣ и козитѣ въ Българското Царство
отъ 1886 до 1912 г.

Година	Брой на овцетѣ	Брой на козитѣ	Забѣлѣжка
1886	6·491.685	1.154.318	
1887	6.872.026	1.153.985	
1888	7.164.072	1.302.981	
1889	7.284.029	1.399.632	
1890	7.137.272	1.447.414	
1891	7.059.685	1.452.976	
1892	6.897.887	1.332.080	
1893	6.866.851	1.262.872	
1894	6.687.516	1.076.885	
1895	6.870.086	1.074.703	
1896	7.220.257	1.171.787	
1897	7.461.257	1.256.637	
1898	7.395.407	1.392.717	
1899	7.504.151	1.500.449	
1900	7.397.909	1.580.339	
1901	7.425.319	1.547.953	
1902	7.198.458	1.518.150	
1903	7.424.094	1.541.613	
1904	7.780.051	1.679.592	
1905	8.189.544	1.690.842	
1906	8.622.918	1.546.614	
1907	9.349.011	1.399.886	
1908	8.283.689	1.274.277	
1909	8.204.885	1.341.914	
1910	8.082.335	1.411.610	
1911	8.635.261	1.538.189	Данъкътъ отстжпенъ на общинитѣ.
1912	9.094.976	1.476.945	

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на данъка върху овцете и козите въ Българското Царство отъ 1887 до 1910 г.

Години	Предвидени суми по бюджета	Констатирани за постжпване	Години	Предвидени суми по бюджета	Констатирани за постжпване
	лева	лева		лева	лева
1887	4.800.000	5.103.608	1899	4.650.000	4.804.905
1888	5.400.000	5.351.761	1900	4.650.000	4.734.426
1889	5.650.000	5.790.880	1901	4.700.000	4.706.927
1890	5.950.000	5.750.785	1902	4.600.000	4.676.418
1891	5.950.000	5.691.719	1903	4.600.000	4.789.665
1892	5.800.000	5.479.753	1904	4.800.000	5.028.054
1893	5.500.000	5.391.254	1905	5.000.000	5.277.638
1894	5.600.000	5.091.890	1906	5.000.000	4.379.872
1895	5.150.000	5.900.104	1907	4.350.000	4.179.862
1896	4.385.000	4.525.049	1908	4.350.000	4.078.293
1897	4.550.000	4.506.491	1909	4.000.000	4.086.635
1898	4.750.000	4.783.555	1910	4.100.000	4.065.328

Пжтна тегоба. Тоя данъкъ има началото си отъ 1880 г. Прѣзъ 1887 г., по силата на «закона за замѣняването на натуралната повинность съ пари» и на «правилника за изплащане пжтната повинность», тоя данъкъ се изплащаше по два начина: въ натура — четиридневно работене — или въ пари — 4 л. На тая тегоба подлежаха лица отъ мжжки полъ на възрасть отъ 20—55 години. Размѣрътъ и начинътъ на отбиване пжтната повиность не се измѣни до 1894 г. Съ закона за пжтищата отъ 17 януарий 1894 год. пжтната тегоба въ натура се увеличи на четиридневно работене или на 10 л. годишно. Съ нея се облагаха лицата отъ мжжки полъ отъ 21 до 55 години. Съ законъ отъ 20 декемврий сжщата 1894 г. пжтната повиность се намали на двудневно работене или на 4 л. Законътъ за държавнитѣ и общински пжтища отъ 2 февруарий 1900 г., като не измѣни възрастьта за облагане съ данъкъ пжтна тегоба, прѣдвижда четиридневно работене или 8 лева данъкъ.

Важни реформи въ пжтната тегоба се извършиха отъ 1904 г. насамъ. Съ закона за измѣнение и допълнение закона за държавнитѣ и общински пжтища отъ 12 януарий 1904 г. се уни-

щожи натуралната държавна пѫтна тегоба, и данъкътъ се раздѣли на два вида: личенъ — 6 лв. на всѣко лице отъ мѫжки полъ на възрасть отъ 21 до 55 години и съразмѣренъ — 4% върху прѣкитѣ данъци, освѣнъ поземелниятъ данъкъ и беглика. Подлежатъ на облагане и лица отъ женски полъ отъ 21 до 45 години, ако сѫ на държавна служба. Прѣзъ 1907 г. се уреди окончателно въпроса за облагане съ пѫтна тегоба и поданицитѣ на силитѣ, ползуващи се съ права по капитулацииитѣ, въ смисъль: казанитѣ поданици да плащатъ тоя данъкъ на общо основание, както го плащатъ и нашитѣ.

Прѣзъ 1909 г. се извърши нова реформа въ пѫтната тегоба. Съ закона за бюджета, чл. 19, тоя данъкъ се прѣобърна на съразмѣрна връхнина 11% върху прѣкитѣ данъци и патентитѣ за правофабрикуване и правотъргуване съ тютюнъ и спиртни питиета. Съ това прѣобразование окончателно се прѣмахна неправдата да се облагатъ еднакво, или приблизително еднакво, съ данъкъ за пѫтищата всички данъкоплатци, безъ да се обръща внимание на тѣхното имотно състояние.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на пѫтната тегоба въ Българското Царство отъ 1887 до 1910 г.

Години	Прѣдвидени суми въ бюджета	Констатирани за постживане	Години	Прѣдвидени суми въ бюджета	Констатирани за постживане
	гевл	лева		лева	лева
1887	1.857.508	1.094.383	1899	1.100.000	1.140.292
1888	1.000.000	1.221.920	1900	1.100.000	1.687.414
1889	1.200.000	1.252.894	1901	1.000.000	1.719.354
1890	1.250.000	1.253.237	1902	1.600.000	1.571.180
1891	1.300.000	1.339.822	1903	1.600.000	1.659.846
1892	1.400.000	1.308.924	1904	1.600.000	4.234.985
1893	1.400.000	[1]) —	1905	3.900.000	4.301.338
1894	1.200.000	[1]) —	1906	4.000.000	4.391.017
1895	2.000.000	[1]) —	1907	4.000.000	3.957.731
1896	1.300.000	4.124.028	1908	4.000.000	4.103.925
1897	1.100.000	1.295.909	1909	3.960.000	3.638.839
1898	1.100.000	1.162.740	1910	4.525.600	4.388.747

1) Констатирано е отъ 1910 нагоре.

Воененъ данъкъ. Военниятъ данъкъ сѫществува отъ 1891 г. Той е учрѣденъ съ «закона за носене на военната повинность» отъ 19 декемврий 1889 г. Първоначално законътъ имаше за цѣль да се облагатъ съ воененъ данъкъ лица, неспособни за военна служба.

Най-напрѣдъ данъкътъ се дѣлѣше на 10 разреда, отъ които първиятъ разредъ бѣше 200 л. годишно, а десетиятъ — 10 л. Съ закона за измѣнение «закона за устройството на въоржженитѣ сили» отъ 26 февруарий 1897 г., е наредено да се облагатъ съ воененъ данъкъ и лица, които сѫ придобили българско поданство и които сѫ на възрасть отъ 25 до 30 години. Послѣ съ закона за измѣнение и допълнение закона за въоржженитѣ сили отъ 15 декемврий 1897 г., размѣритѣ на данъка се повишиха: най-високиятъ разредъ, вмѣсто 200, стана 500 лева.

Съ «закона за ежегодния контингентъ новобранци за попълване мирноврѣменния съставъ на войската» отъ 1 августъ 1902 год., слѣдъ като се опрѣдѣляше контигента на новобранцитѣ въ количество 18.180 души, освобождаваха се всички други младежи, годни за военна служба, и се облагаха съ воененъ данъкъ по специални разреди: 20, 30, 50 и 60 лева.

Съ «закона за освобождаване отъ военна служба младежитѣ мохамедани» отъ 1 августъ 1902 година, се създаде новъ обектъ за облагане съ воененъ данъкъ. Съ закона за устройството на въоржженитѣ сили на Българското царство отъ 31 декемврий 1903 г. количеството на разредитѣ на военния данъкъ се увеличи и съ това и размѣрътъ на данъка. Най-високия разредъ отъ 500, стана на 1000 лева. Прѣзъ сѫщото врѣме законътъ за ежегодния контингентъ новобранци и пр. се отмѣни.

Опрѣдѣлението на военния данъкъ бѣше възложено на наборнитѣ комисии, а върховна инстанция, за рѣшаване на тѫжби по сѫщия данъкъ, бѣха върховнитѣ провѣрочни комисии. Тия двѣ комисии, като нефискални органи, при липса въ закона на една основа за опрѣдѣляне на данъка, неможеха да опрѣдѣлятъ послѣдния съ изискуемата се вѣщина и справедливость. Поради това нуждата отъ една реформа на военния данъкъ бѣше належаща. Тя се удовлетвори съ закона за

военния данъкъ отъ 1910 година. Въ тоя законъ се прокараха важни принципи за постигане на по-голѣма справедливость въ облагането. Системата на разредитѣ се отмѣни и се замѣни съ системата да се налага данъка върху имотното състояние на лицето, родителитѣ и жена му и върху дохода на облагаемото лице. Периодътъ за траенето на данъка се увеличи отъ 10 на 20 години, като за послѣднитѣ 10 години данъкътъ се събира въ размѣръ, намаленъ на половина. Опрѣдѣлението на данъка става всѣка година и тая важна работа е възложена на специални комисии, първоначални, контролни и върховна. Размѣрътъ на данъка — 2‰ отъ имотното състояние и 2% на дохода — не е високъ. И всичката тая реформа се извърши безъ никакви нови разходи за съкровището. Финансовата администрация съ готовность, съ постоянство, съ умѣние и съ една похвална дѣятелность направи всичко за извършване на работитѣ, които новиятъ законъ ѝ възложи.

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на военния данъкъ въ Българското Царство отъ 1891 до 1910 години.

Години	Прѣдвидени суми по бюджета	Констатирани за постживане	Години	Прѣдвидени суми по бюджета	Констатирани за постживане
	лева	лева		лева	лева
1891	50.000	79.880	1902	1.500.000	1.352.588
1892	150.000	160.772	1903	1.950.000	1.621.538
1893	220.000	[1]) —	1904	1.950.000	2.053.646
1894	300.000	[1]) —	1905	2.250.000	2.310.678
1895	380.000	[1]) —	1906	2.250.000	2.596.251
1896	600.000	448.371	1907	2.250.000	2.889.832
1897	600.000	504.205	1908	2.250.000	3.062.200
1898	600.000	628.546	1909	2.900.000	3.253.280
1899	700.000	766.310	1910	3.100.000	3.562.930
1900	7.00000	881.471	1911	4.000.000	3.402.966
1901	1.000.000	1.205.319			

[1]) Събрани сѫщо съ другитѣ данъци.

Училищенъ налогъ. Тоя налогъ до влизането въ сила на «закона за народното просвѣщение» отъ 19 декември 1891 г., бѣше единъ видъ общинска връхнина. Съ поменатия законъ тоя данъкъ стана държавенъ. Размѣрътъ му бѣше 5% отъ прѣкитѣ данъци. Както другитѣ държавни приходи, училищниятъ налогъ отъ 1891 година до сега се вписва редовно въ бюджета и се събира по реда за събиране на прѣкитѣ данъци. Размѣрътъ му 5% отъ началото на 1900 година се измѣни— стана 10% върху прѣкитѣ данъци, въ какъвто размѣръ се събира и сега. Ръстътъ на тоя данъкъ е зависимъ винаги отъ ръста на прѣкитѣ данъци (включително патентитѣ за правотъргуване съ спиртни питиета и тютюнъ).

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за движението на училищния налогъ въ Българското Царство отъ 1892 до 1910 години.

Година	Прѣдвидено въ бюджета	Констатирано за постѫпване	Забѣлѣжка
	лева	лева	
1892	639.900	364	
1893	2.586.000	2.648.971	Събиранъ по 6⅔, защото прѣзъ 1892 г. не се е успѣло съ събирането за сжщата година.
1894	1.888.750	1.975.955	
1895	1.589.100	1.612.157	
1896	1.507.995	1.507.262	Въ показанитѣ тукъ цифри не влиза училищния налогъ върху патентитѣ за търгуване съ спиртни питиета и тютюнъ.
1897	1.496.243	1.518.915	
1898	1.506.245	1.536.658	
1899	1.506.245	1.531.702	
1900	3.025.000	3.770.207	
1901	3.155.000	3.184.952	
1902	3.194.000	3.196.993	
1903	3.250.000	3.269.480	
1904	3.295.000	3.362.318	
1905	3.373.800	3.439.473	
1906	3.275.000	3.657.998	
1907	3.500.000	3.503.038	
1908	3.500.000	4.003.859	
1909	3.800.000	3.262.571	
1910	3.876.000	3.930.005	

Развитието на всичките прѣки данъци, взети вкупомъ послѣдователно отъ 1887 г. до началото на текущата година, споредъ цифрите въ приходните бюджети, се вижда отъ слѣднята

ТАБЛИЦА

за прѣдвидените въ бюджета прѣки данъци и констатираните суми отъ такива за постжпване.

Години	Прѣдвидени по бюджета	Констатирани за постжпване	Години	Прѣдвидени по бюджети	Констатирани за постжпване
	лева	лева		лева	лева
1887	29.807.508	50.445.422	1899	31.631.145	52.556.201
1888	30.780.000	30.795.081	1900	33.246.500	41.454.019
1889	31.300.090	38.905.961	1901	36.597.500	36.558.885
1890	36.520.000	40.918.352	1902	36.878.000	36.874.457
1891	38.452.000	49.393.516	1903	37.722.000	37.717.345
1892	42.134.900	44.885.919	1904	37.928.000	41.280.892
1893	41.381.000	40.417.924	1905	41.179.000	42.290.820
1894	39.665.750	41.477.487	1906	41.179.000	43.788.277
1895	33.371.000	33.830.952	1907	41.380.000	43.145.407
1896	31.467.000	31.614.984	1908	41.380.000	44.724.820
1897	31.531.145	31.854.962	1909	43.810.000	43.605.751
1898	31.631.145	32.151.069	1910	45.199.600	45.951.624

Събиране и счетоводство на данъцитѣ. Събирането на прѣкитѣ данъци и счетоводството по тѣхъ прѣзъ 1887 година ставаше по силата на закона за надзора и събирането на даждията отъ 13 априлъ 1883 год. Всичката тая работа бѣше възложена на общинскитѣ кметове. Законътъ нареждаше да се водятъ смѣткитѣ по данъцитѣ отъ кметоветѣ или отъ тѣхнитѣ помощници по четири книги: партилна, квитанционна, главна и окладна. Изплащането трѣбваше да става за всѣки данъкъ въ опрѣдѣлени въ специалнитѣ закони срокове, а такива не за всичкитѣ данъци имаше установени. Невнесенитѣ слѣдъ двѣ недѣли отъ поканата на кмета данъци, законътъ прѣдписваше да се събиратъ принудително чрѣзъ продажба на движимости. Пролажбата трѣбваше да извършва кметътъ. За подканяне по събирането на данъцитѣ и ушжтване на кмето-

ветѣ по счетоводството имаше особенни чиновници, както се спомена по-напрѣдъ — финансови нагледници, по единъ въ всѣка околия. На пръвъ погледъ наредбитѣ, прѣдвидени въ закона за надзора и събирането на даждията, бѣха добри. Но това, което въ дѣйствителность сжществуваше, съвсѣмъ не приличаше на онова, изложено въ закона. Най-първо, почти наврѣдъ нѣмаше съставени и уредени общини. Споредъ закона за правата на общинскитѣ кметски намѣстници отъ 10 декемврий 1883 година, въ много отъ селата вмѣсто общински кметове, имаше кметски намѣстници, отъ които по-голѣмата часть бѣха неграмотни. Кметскитѣ намѣстници въ нѣкои мѣста служеха безъ заплата. Службата имъ селянитѣ считаха като единъ видъ обществено-държавна едно-годишна повинность. Съвсѣмъ неподготвени за сложната работа, — събиране на данъцитѣ и счетоводството по тѣхъ, кметскитѣ намѣстници размѣтаха и събираха данъцитѣ всѣки по своему. Грамотнитѣ отъ тѣхъ водѣха смѣткитѣ на обикновени тефтери, вмѣсто по прѣдвиденитѣ въ закона сложни книги, а неграмотнитѣ събираха данъцитѣ по ржбоши (четали). Фактически, прѣдписанията на закона за надзора и събирането на даждията, както по счетоводството, тъй и по събирането, не се прилагаха. Кметскиятъ намѣстникъ, като избрано лице, отъ боязънь да не си навлече омразата на съселянитѣ си, не събираше данъци принудително. Данъцитѣ оставаше да се събиратъ, когато дойде нагледникътъ или нѣкой полицейски стражарь. Финансовитѣ нагледници, по силата на нуждата, ставаха дѣйствителни събирачи на данъцитѣ. Тъй щото, прѣзъ 1887 г. почти никждѣ счетоводството за данъцитѣ не сжществуваше тъй, както се изискваше отъ закона. Смѣткитѣ се намираха въ пълна бъркотия и неизвѣстность. Размирнитѣ врѣмена, при състоянието на тогавашнитѣ нрави, неминуемо трѣбваше да причинятъ голѣми спънки въ събирането на данъцитѣ. На много мѣста населението — дѣ пасивно, дѣ активно — се отказваше да плаща данъци. Стана нужда да се прибѣгва въ извѣстни окржзи до съдѣйствието на войската и на народното опълчение. Такова бѣше въ общи черти положението по събирането и счетоводството на данъцитѣ прѣзъ 1887 година.

Отъ възшествието на Ваше Величество на българския прѣстолъ захванаха да се полагатъ рѣдъ усилия за прѣмахването на тъй плачевното положение на данъцитѣ. Събирането се засили, и счетоводството захвана да се подобрява. Съ увеличение числото на финансовитѣ нагледници, тия двѣ работи значително се тласнаха напрѣдъ. Въ разстояние на нѣколко години тефтеритѣ и ржбошитѣ трѣбваше да отстжпятъ мѣсто на прѣдвиденитѣ отъ закона счетоводни книги.

Колкото, обаче, и да бѣше значително подобрението въ събирането на данъцитѣ и въ счетоводството имъ, то все пакъ далечъ не бѣ поставено на здрави основи: редъ години дойдоха да покажатъ, че кметоветѣ, поради много причини, трѣбва да се освободятъ отъ събирането на данъцитѣ и че важната тая работа изисква специална администрация. Тая голѣма нужда се удовлетвори съ закона за бирнищитѣ отъ 1891 година. Събирането и счетоводството по данъцитѣ се възложи на специални чиновници — бирници, назначавани отъ министра на финансите. Тоя законъ прѣдвидѣ да се лаватъ данъчни листове на данъкоплатцитѣ прѣзъ четири срока за изплащане данъцитѣ, глоба 3% за ненаврѣменно платенитѣ данъци, продажба на недвижими имоти за неизплатени данъци; освободи отъ секвестръ необходимитѣ на данъкоплатеца вещи, възложи събирането на връхнинитѣ за окржга и общината на бирнищитѣ и внесе изобщо редъ други подобрения въ службата. Екзекутивното събиране на данъцитѣ се повѣри на специални чиновници — финансови пристави.

Прѣзъ 1891 година се прие законътъ за изплащане недоборитѣ. «Недобори» се нарѣкоха неизплатенитѣ данъци отъ 1877 до 1891 година.

Трѣбваше споредъ закона да се приведатъ въ извѣстность недоборитѣ и да се прѣдадатъ на бирнищитѣ за събиране, а събирането имъ да стане въ една до четири години, отъ прѣдаването имъ на бирника.

Възлагането на финансовитѣ пристави екзекутивното събиране на данъцитѣ се оказа неполезно за службата и за това съ законъ за измѣнение и допълнение на закона за бирнищитѣ отъ 13 януарий 1894 г. това постановление се отмѣни, като

се възложи на самите бирници доброволното и принудително събиране на данъците. Съ сжщия законъ сроковете за изплащането отъ четири се намалиха на два. Служебно бирниците зависѣха отъ окржжните ковчежници, а не отъ финансовите началници. Прѣзъ 1896 год. бирниците се поставиха подъ налзора на финансовите началници и при всичко че настжпи едно подобрение въ събирането на данъците, но недоборите не се намалиха значително. Текущите данъци не постжпваха въ годината, за която се отнасятъ. Мнозина състоятелни данъкоплатци избѣгваха плащането на данъците си, а бирниците оставаха безсилни къмъ тѣхъ. Срокътъ за раздаленитѣ прѣзъ 1895 г. данъчни книжки изтече въ 1899 г., а нови слѣдъ това не бѣха раздадени. Освѣнъ това, тия книжки, като незадължителни по закона, не се водѣха редовно. Почнаха изново да се чуватъ оплаквания за нередовности въ смѣткитѣ по данъците. Основнитѣ поземелни книги отъ 1895 година, както и емлячнитѣ, отъ дълго употрѣбление, бѣха прѣстанали да служатъ за цѣлта, за която сж назначени. Смѣткитѣ за движението на поземлената собственость за врѣмето отъ 1901 г. насамъ останаха да се водятъ по декларацитѣ за размѣтането, опрѣдѣлени само за една година и съвсѣмъ непригодни за подобни операции. Счетоводството на бирниците бѣше тъй наредено, щото тѣмъ всѣка година се даваха нови поименни списъци, безъ да се вематъ нѣкои отъ старитѣ. Това обрѣмени чиновницитѣ по събирането на данъците и ги постави въ невъзможность да работятъ успѣшно. Прѣзъ 1901 г. законътъ за бирниците прѣтърпѣ едно измѣнение, съ което обязаността на окржжния управитель по ходатайство за продажба недвижими имоти за данъци се възложи на окржжния финансовъ началникъ. Освѣнъ това, продажбата на недвижимитѣ имоти за данъци се отнѣ отъ сждебнитѣ пристави и се възложи на бирниците. На сжщитѣ се възложи и изпълнението на разнитѣ изпълнителни актове, издадени въ полза на държавното съкровище. Прѣзъ сжщата година се прие законъ за изплащане недоборите съ храни. Той, обаче, не даде никакви резултати. Прѣдстоеше да се отстранятъ всички горѣпоменати спънки и неуредици по службата. И тая работа се захвана.

Прѣзъ 1902 г. се сгрупираха данъцитѣ по многобройнитѣ бирнишки списъци и едноврѣменно съ това се засили събирането на данъцитѣ. Въ 1904 г. се увеличи числото на бирницитѣ, уреди се счетоводството, взеха се редъ административни наредби по събирането и — благоларение на тѣхъ — събирането прѣзъ тия години даде отлични резултати: събраха се много недобори и твърдѣ много се засили онова на текущитѣ данъци.

По своята голѣма важность, отъ държавно гледище, събирането на данъцитѣ трѣбваше да се постави на повече здрави основи, а това се извърши едва съ закона за събиране на прѣкитѣ данъци отъ 1905 г. Тоя законъ като прѣдвижда едно стабилизирание на персонала по събирането, направи сѫщеврѣменно задължителни данъчнитѣ книжки, изпаднали въ неупотрѣбление отъ 1899 г.; прѣдписва и уредбата на счетоводството по данъцитѣ, срока за разчистване на всѣкигодишно налаганитѣ данъци; създава привилегии на съкровището, каквито до тогава не сѫществуваха, и, изобщо, въведе редъ сериозни подобрения, благотворното влияние отъ които върху събирането на прѣкитѣ даждия не закъснѣ да се прояви. Отъ друга страна, и работитѣ по размѣтането на данъцитѣ прѣзъ 1906, 1910 и 1911 г., извършени най-грижливо, съдѣйствуваха въ най-голѣма степень, за да се подобри колкото е възможно данъчното дѣло. И съ задоволство трѣбва да се отбѣлѣжи, че днесъ, вмѣсто оня хаосъ въ счетоводството по данъцитѣ, вмѣсто онова разслабено до неподвижность събиране на даждията, вмѣсто тефтери и ржбоши, имаме една сравнително добрѣ уредена финансова администрация, точно и правилно заведени основни данъчни книги въ всѣко село и градъ и въ всѣко финансово управление, въ които книги изведнажъ може да се види, какво е имущественото състояние на всѣки данъкоплатецъ подробно и колко дължи по тритѣ най-голѣми данъка: поземленъ, сгради и занятия; има добрѣ контролирани и вѣрно заведени бирнишки партидни книги, дѣто наглядно се виждатъ данъцитѣ всѣкиму, а всѣкой данъкоплатецъ има заведена данъчна книжка, която му дава възможность да слѣди движението на данъцитѣ си и изплащанията, които прави

срѣщу тѣхъ и съ това да контролира самъ лично дѣйствията на бирника.

Понеже за събиране на прѣкитѣ данъци нѣма прескрипция, както и по редъ други причини, въ съставенитѣ книги на бирницитѣ личатъ недобори, които иматъ началото си въ много отдавнашни години. За да се прѣмахнатъ тия недобори, прѣзъ тази година се прие законъ за разчистването на недоборитѣ за слѣтитѣ 1877/1905 г. Тоя законъ се прилага вече на всѣкждѣ въ царството и най-късно до началото на идната 1913 год. недоборитѣ за 1877/1905 г. ще бждатъ разчистени, а ползата отъ това за съкровището и за данъкоплатцитѣ е несъмнѣна.

Данъкъ отъ имоти, придобивани по безвъзмезденъ начинъ. Въ четвъртата година отъ възшествието на Ваше Величество се създаде новъ държавенъ приходъ — мита отъ имоти, придобивани по безвъзмезденъ начинъ. Законътъ за тия мита бѣше създаденъ отъ Министерството на Правосждието, но наредбанията по прилагането му сж правени отъ отдѣлението за прѣкитѣ данъци при Министерството на Финанситѣ. Важността на новия държавенъ приходъ се състои въ това, че съ него се туря начало за облагане безвъзмездно прѣминалитѣ имоти отъ едно лице къмъ друго. Такъвъ данъкъ сжществува въ всичкитѣ културни страни. За да се засили тоя държавенъ приходъ, прѣзъ 1903 г. се прие новъ законъ за данъка отъ имоти, придобивани по безвъзмезденъ начинъ. Законътъ този пжтъ изхождаше отъ Министерството на Финанситѣ, и приходътъ се прѣименова въ «данъкъ». Тоя законъ прѣдвижда редъ полобрения въ облагането съ данъкъ подлежащата материя. Въ него е прокаранъ принципа на леко прогресивно облагане по степенитѣ на родството и по размѣра на наслѣдственитѣ дѣлове. Опрѣдѣлянето на данъка е прѣдоставено на финансовитѣ началници, а послѣдня инстанция по неговото опрѣдѣляне сж сждилищата.

Изпълнителни актове. Освѣнъ работата по данъцитѣ, на министерството и на подвѣдомственитѣ нему органи въ провинцията е възложена и работата по тъй наречените изпълнителни актове (изпълнителни листове, постановления и други

такива), издадени въ полза на държавното съкровище. Прѣминала прѣзъ разни фазиси, тая служба е добила сравнително добра уредба прѣзъ 1902 г. и отъ тогава насамъ постоянно се подобрява. До 1901 г. изпълнителнитѣ актове на съкровището подлежаха на изпълнение отъ сждебнитѣ пристави, но послѣднитѣ, поради много причини, държаха въ застой тая работа. Прѣзъ 1901 г. изпълнението на тия актове се възложи на бирничитѣ съ законъ. Прѣзъ 1902 г. се назначиха специални бирници по тая работа, числото на които сега е 58 постоянни и 85 врѣменни.

КОСВЕНИ ДАНЪЦИ.

МИТА.

Прѣзъ 1887 г. митницитѣ се управляваха по специаленъ законъ отъ 8 януарий 1885 г., а за облагане на вноснитѣ и износни стоки съ мито и др. берии бѣше въ сила режима на турскитѣ търговски договори отъ 1861 и 1862 г., съ особенъ режимъ за произведенията на Сърбия и Ромжния и др. нѣкои държави, които не се ползуваха отъ клаузата на най-облагодѣтелствувания народъ въ Турция. Единъ прѣгледъ върху развитието на нашето митнишко законодателство, върху режима на облагането на иностраннитѣ стоки съ мито и др. берии, както и върху организацията на митницитѣ, ще освѣтли реализиранитѣ успѣхи и въ тази область на държавното управление прѣзъ двадесеть и петь годишния периодъ: 1887—1912 г.

1. Митнишко законодателство. Законътъ за митницитѣ отъ 1885 г. замѣни митарствения уставъ отъ 12 декемврий 1880 г., като внесе значителни подобрения въ режима на магазинажа, събиранъ отъ стокитѣ за прѣстояването имъ въ митнишкитѣ магазии; въ режима за антропозититѣ, транзита, транспорта по желѣзницитѣ и крайбрѣжното прѣнасяне на стокитѣ, като се допустна приемането на писменно поржчителство за обезпечение на митата при разнитѣ тѣзи режими, както и въ оня за бързото разглеждане и рѣшаване въ сждилищата дѣлата по нарушенията на тоя за-

конъ. Сѫщиятъ законъ легна въ основа на управлението на митницитѣ въ продължение на 20 години — до 19 февруарий 1906 г., като прѣтърпѣ само едно измѣнение и допълнение съ закона отъ 5 януарий 1899 г. Това послѣдното измѣнение и допълнение внасяще твърдѣ важни и сѫществени подобрения въ изпълнението на митнишката служба, и спомогна за отстранение на голѣмитѣ злоупотрѣбления, които ставаха въ оцѣнката на стокитѣ. Съгласно този законъ, прокараха се слѣднитѣ нововъведения: 1) допуснаха се за митнишки посрѣдници само лица съ опрѣдѣленъ цензъ (чл. 77 bis); 2) опрѣдѣли се по-ясно въ кои случаи подлежатъ на наказание разликитѣ въ повече или по-малко на стоки, пристигнали въ насипано състояние, както и на стоки, които текатъ, съхнатъ или увеличаватъ теглото си отъ влагата, (чл. 87, буква *в* и *е*); 3) опрѣдѣли се начина за разрѣшаване на споветѣ, възникнали между митницитѣ и търговцитѣ, досежно стойностьта на стокитѣ, чрѣзъ откупуване или експертиза, като се тури закона въ съгласие съ търговскитѣ договори по сѫщата материя (чл. 91); 4) измѣни се начина на обмитването на идещи отъ странство пощенски колети, назначени за вжтрѣшни градове, гдѣто нѣма митници, като се отне тази служба отъ телеграфо-пощенскитѣ станции и се прѣдаде на пограничнитѣ митници (чл. чл. 207—312); 5) уреди се по единъ по-модеренъ начинъ връзката между митната и желѣзнопжтна служби тамъ, гдѣто се внасяха и прѣнасяха за вжтрѣшнитѣ градове стоки по желѣзницата (чл. 215—221); 6) намали се отъ двѣ на една година давностьта по митнишкитѣ контрабандни дѣла (чл. 247); 7) за да се морализира комисионерския институтъ, даде се право на министра на финанситѣ да лишава за извѣстно врѣме или за винаги комисионеритѣ отъ правото да извършватъ въ митницитѣ комисионерски операции, когато се установи, че тѣ сж участвували въ нѣкоя контрабанда или сж прѣдставили въ митницата лжливи фактури и други документи (чл. 249); 8) така сѫщо подложиха се на наказание капитанитѣ, агенциитѣ на параходнитѣ дружества, желѣзнопжтнишкитѣ чиновници и експедиторитѣ, които показватъ въ товарителницитѣ, фрахтоветѣ и консаментитѣ навлото и дру-

гитѣ разноски на стокитѣ по-малко, отколкото въ дѣйствителность е платено (чл. 249 bis) и 9) даде се сила на изпълнителни листове на постановленията на митницитѣ по събиране на суми, дължими отъ мита, поржчителства, глоби и други обезщетения, дължими на държавното съкровище (чл. 271).

Законътъ за митницитѣ отъ 1885 год., наедно съ измѣнение и допълнението му отъ 1899 г., бѣше нагоденъ къмъ адволорната система на облагане; тая система обаче се замѣни отъ началото на 1906 год. съ специфична, вслѣдствие на което постановленията на тоя законъ, досежно обявяване и облагането на стокитѣ, рѣшаването на споветѣ и наказанията на нарушенията не хармонираха нито съ новото специфично облагане, нито съ постановленията на търговскитѣ договори. Отъ друга страна, въ промежутока се създадоха разни нови закони, прилагането на които се възлагаше на митницитѣ, досежно събирането на данъцитѣ и такситѣ, които тѣ установяваха. И най-послѣ, дългата практика съ закона показа, че въ него липсватъ нѣкои постановления, необходими за бързото и правилно изпълнение на митнишката служба. Всичко това наложи едно коренно ревизиране на закона за митницитѣ отъ 1885 г. и турянето му въ хармония съ новитѣ измѣнения и нужди на врѣмето; това се постига съ новия законъ за митницитѣ отъ 19 февруарий 1906 г. По-важнитѣ нововъведения, които той създаде, сж слѣднитѣ: 1) класифицира чиновницитѣ по митницитѣ и създаде образователенъ ценъ и стажъ за постжпване, а именно — завършено срѣдно образование за чиновникъ и една година стажъ; V-класно образование — за писарь и III-класно образование за старши митнишки саражаръ (чл. чл. 22, 23, 24, 25, 26 и 27); 2) уреди положението на заваренитѣ на служба чиновници, които нѣмаха изисквания по новия законъ образователенъ ценъ, като ги запази на мѣстата имъ, обаче свърза повишението имъ въ по-горенъ класъ възъ основа на извѣстенъ изпитъ (чл. 29); 3) нареди, щото увольненията на чиновницитѣ по митницитѣ да става само отъ дисциплинаренъ съвѣтъ, когато простжпкитѣ имъ бждатъ констатирани при нѣкоя ревизия или отъ прямото имъ началство (чл. 30); 4) създаде по-строгъ мораленъ и образователенъ

цензъ за службата на митнишкитѣ посрѣдници — еднакъвъ съ тоя на чиновницитѣ (чл. чл. 60—64); 5) организира службата на работницитѣ — прѣносвачи при митницитѣ, като ги постави подъ прѣкия надзоръ на управителитѣ на митницитѣ и уреди начина, по който се установява тарифата за възнаграждението имъ (чл. 77—80); 6) създаде химически лаборатории при митницитѣ, гдѣто това е нуждно, като опрѣдѣли тѣхнитѣ атрибути въ фискално и санитарно отношение (чл. чл. 54—59); 7) уреди по-цѣлесъобразно облагането на стокитѣ съ магазинажна такса за прѣстояването имъ въ митнишкитѣ магазии (чл. чл. 109, 110 и 111); 8) подобри най-важнитѣ функции на митницитѣ по внасянето и изнасянето на стоки, по обмитването на стокитѣ, по събиране на недовзетитѣ и повръщане надвзетитѣ суми, по отговорността на митнишкитѣ чиновници прѣдъ В. С. Палата и Министерството на Финанситѣ, по обмитването на пѫтнишкитѣ вещи и на пощенскитѣ колети, и пр.

Съ тѣзи по-главни нововъведения, законътъ за митницитѣ отъ 1906 год. допринесе твърдѣ много за усъвършенствуване на митнишката служба. Послѣдвалитѣ въ него измѣнения и допълнения само усъвършенствуватъ неговата система. Такива сѫ измѣненията и допълненията му отъ 1907, 1911 и 1912 год. Въ измѣненията отъ 1907 г. заслужва да се отбѣлѣжатъ: 1) прибавянето на новъ чл. 169 bis, съ който се създаде контролното бюро при отдѣлението за митницитѣ; 2) намаляването на глобата, налагана на търговцитѣ за разлики въ количество и качеството на обявенитѣ стоки, отъ троенъ въ двоенъ размѣръ на митото.

Измѣненията, направени прѣзъ 1911 г. и 1912 г. въ закона за приложение на общата митнишка тарифа, засѣгаха извѣстни постановления отъ закона за митницитѣ; отъ тѣхъ по-важни сѫ: 1) създаване на единъ толерансъ отъ 3% за теглото на всички безъ изключение стоки и 5% само за стоки, теглото на които се увеличава отъ влиянието на врѣмето; по този начинъ, малкитѣ разлики до 3% и 5%, намирани при прѣглеждане и провѣрка теглото на стокитѣ и произходящи въ повечето случаи отъ причини, съвършенно чужди на злата умисъль, не съставляваха, както по-рано, нарушение и не се

наказваха съ глоби; 2) ново намаление на глобата за разлики въ качеството и количеството на обявенитѣ стоки, отъ двоенъ размѣръ на слѣдуемитѣ мита въ обикновенъ размѣръ на сѫщитѣ; 3) създаване на една ревизионна комисия при Министерството на Финанситѣ, прѣдъ която могатъ да се обтѫжватъ, както всички наказателни постановления, които по силата на чл. 411 отъ закона за митницитѣ ставаха окончателни слѣдъ утвърждаването имъ отъ министра на финанситѣ, така и всички окончателни постановления по силата на чл. 406 отъ закона за митницитѣ, досежно събирането на мита и други берии, дължими на държавното съкровище и 4) допълнението на чл. 207 отъ закона за митницитѣ, досежно изнасянето въ странство мѣстни индустриални произведения за допълнително изработване и доапретиране: произведения на мѣстната индустрия, слѣдъ като сѫ получили въ странство допълнителна обработка, която не може да се даде задоволително или никакъ отъ мѣстната индустрия, връщатъ се обратно въ страната безъ заплащане на вносно мито. Въобще, дѣятелността на министерството се е устремявала да постави закона за митницитѣ въ положение да отговаря, отъ една страна, на съврѣменнитѣ нужди и условия на търговията, а отъ друга — на изискванията на единъ ефикасенъ, но не и стѣснителенъ безъ нужда контролъ върху митнишкитѣ операции. Въ тоя духъ се изучватъ и приготовляватъ сега нѣкои нови подобрения въ закона за митницитѣ.

Паралелно съ това се е организирала и развивала службата на митнически надзоръ на границата въ фискално отношение. Най-първитѣ наредби по тая часть сѫ влѣзли въ «митарствения уставъ на Българското Княжество» отъ 1879 г., (раздѣлъ II, чл. чл. 11—18) и въ «приврѣменнитѣ наставления за митарственната стража» отъ 10 мартъ 1879 г., турени въ дѣйствие на 1 юний с. г. По-късно тѣзи наредби влизатъ въ закона за митницитѣ отъ 8 януарий 1885 г. и въ правилника за митарственнитѣ стражари отъ с. г. Съгласно тия наредби, митарственниятъ надзоръ на границата се е извършвалъ отъ особна конна митнишка стража, наредена надлѣжъ по чъртата на границата въ постове. Тая стража се е подчи-

нявала непосрѣдствено на управителитѣ на мѣстнитѣ митници. — Отдѣлно отъ тая стража, границата се е пазѣла въ полицейско отношение отъ полицейска погранична стража, която сжщо е била задължена да слѣди, щото никакви стоки да не се прѣкарватъ прѣзъ границата, безъ да бждатъ прѣдставени на надлежнитѣ митници (чл. 12 отъ закона за пограничната стража отъ 19 декемврий 1889 г.). Обаче, при всичко че за издържането на пограничната полицейска и митнишка стража държавата разходваше ежегодно около единъ милионъ лева, границата не се пазѣше добрѣ: нарушение владѣнието на нашето население отъ онова на съсѣднитѣ държави, прѣкарване тайно разни стоки, тайно влизане на пжтници, когато има поставена карантина въ врѣме на епидемия, влизане на чужденци безъ паспорти и промъкване на крадци, разбойници и други опасни хора прѣзъ границата — всичко това не бѣше рѣдко явление. За да се избѣгнатъ всички тия нарушения на границата, не бѣше толкова нуждно да се увеличи състава на двѣтѣ стражи, колкото да се реформира системата за пазенето на границата. Слѣдъ прѣдварително обсжждане на въпроса между тритѣ най-заинтересовани министерства — на вжтрѣшнитѣ работи, на финанситѣ и на войната, дойде се до споразумѣние и се създаде една нова погранична стража съ военно устройство; резултатъ на това споразумѣние бѣше законътъ за пограничната стража отъ 20 декемврий 1894 г. Съгласно чл. 1 отъ тоя законъ, пограничната стража имаше назначение: 1) да пази реда, тишината и безопастността на границата; 2) да охранява границата отъ контрабанди и да дава съдѣйствие на митнишкитѣ органи при изпълнение на служебнитѣ имъ обязаности и 3) да дава съдѣйствие на пограничнитѣ санитарни органи при изпълнение на служебнитѣ имъ обязаности — въ врѣме на епидемии и епизотии. Съставътъ на стражата се образуваше отъ 6 пѣхотни роти (чл. 2), отъ 200 конни митнишки и 150 конни полицейски стражари (чл. 4), взети отъ състава на митнишката и полицейската стража. За да има пъкъ еднаква лисциплина, единство и хармония въ службата на стражата, послѣднята се постави подъ непосрѣдственото началство на ротнитѣ командири на 6-тѣхъ

погранични роти. Новата организация на пограничната стража спомогна твърдѣ много за запазване интереситѣ на държавното съкровище. Нейното създаване съвпадаше съ въвеждане на акцизитѣ и създаването на закона за октроата, споредъ който тоя данъкъ се въвеждаше въ всички общини и събирането му отъ иностраннитѣ стоки се възлагаше на митницитѣ; то найпослѣ съвпадаше и съ увеличението на вносното мито отъ 8 на 10½%, а по-послѣ — въ 1897 г. на 14%. Тѣзи косвени облагания имаха за послѣдствия да увеличатъ цѣната на нѣкои консумативни прѣдмети въ страната. Но понеже въ свръзка съ това контрабандата можеше да се засили, срѣщу нея трѣбаше да се противопостави друга по-здраво организирана държавна сила отъ тая, която прѣдставляваха до тогава отдѣлнитѣ митнишка и полицейска стража. — Законътъ за пограничната стража отъ 1894 г. остана въ сила до края на 1898 г., когато бѣше изцѣло отмѣненъ, тъй като съ измѣнение на закона за устройството на въоржженитѣ сили на княжеството, съ чл. чл. 25 и 26 буква *е* на пограничната стража се даде нова чисто военна организация, съставляваща нераздѣлна часть отъ въоржженитѣ сили на държавата; по този начинъ другитѣ разнородни части, които до тогава влизаха въ нея, прѣстанаха да сѫществуватъ въ дотогавашния си видъ, и законътъ отъ 1894 г. трѣбаше да бѫде отмѣненъ. Вслѣдствие на тая промѣна въ законодателството, погранично-полицейската стража изчезна най-напрѣдъ въ бюджета на Министерството на Вжтрѣшнитѣ Работи, като се прѣхвърли въ тоя на Министерството на Войната, а по-послѣ и отъ тамъ. Митнишката стража, обаче, бѣше само откомандирована отъ службата си въ пограничната стража и продължаваше да сѫществува самостоятелно,—макаръ значително намалена, понеже тя бѣше нужна за изпълнението на чисто митнишка служба на границата — въ митницитѣ, митнишкитѣ клонове и пропускателнитѣ постове. Ето защо и законътъ за митницитѣ отъ 1906 г. учрѣждаваше митнишката стража (чл. 40) съ права и обязаности, които оставаше да се опрѣдѣлятъ съ особенъ правилникъ. Тая стража се поставяше не само при самитѣ митници и тѣхнитѣ клонове, но и при пограничнитѣ постове, т. е. на самата чърта на гра-

ницата, при военната стража, понеже тая послѣднята, колкото прѣданно и да си изпълнява дългътъ, не е достатъчна въ численно отношение, за да може сама да парализира контрабандата отъ къмъ турската граница.

2. *Режимъ на облагането съ мито; тарифи и търговски договори.* а) Облагане на вноснитѣ стоки. Въ 1887 г. вноснитѣ стоки се облагаха съ мито по два режима: 1) по режима, произходещъ отъ търговскитѣ договори на турската империя съ европейскитѣ държави отъ 1861/62 год., наложенъ на Българското Княжество по силата на чл. *8* отъ Берлинския договоръ и 2) по режима, който България бѣше свободна да приложи спрѣмо произведенията на всички други държави, които не се ползуваха отъ режима на турскитѣ търговски договори въ България. Къмъ първата категория спадаха държавитѣ: Англия, Русия, Австро-Унгария, Франция, Италия, Германия, Белгия, Швейцария и Гърция, а къмъ втората: Сърбия, Ромжния и Турция.

Стокитѣ, които произхождаха отъ първата група държави, се облагаха съ мито 8% отъ стойностьта, по една оцѣнка, приложена къмъ договоритѣ на тия държави съ Турция; за стокитѣ, които не бѣха прѣдвидени въ оцѣночната тарифа, се плащаше мито 8%, споредъ пазарнитѣ цѣни на едро въ мѣстната пияца, съ спадане 10% отъ нея.

Стокитѣ, които произхождаха отъ Сърбия, слѣдъ несполучливитѣ прѣговори за сключване на търговски договоръ, както и стокитѣ, произходещи отъ Ромжния, се облагаха съ мито възъ основа на специфичната тарифа за вноснитѣ стоки на Турция, Ромжния, Сърбия и други държави, които нѣмаха сключени търговски договори съ княжеството; тая тарифа бѣ утвърдена съ указъ отъ 24 декември 1883 год.

Прѣзъ 1889 и 1890 год. изтичаха сроковетѣ на търговскитѣ договори на Турция съ европейскитѣ държави и, понеже българското правителство не се считаше длъжно да прилага по-нататъкъ тѣзи договори, то влѣзе въ прѣговори съ разнитѣ държави, за да сключи самостоятелно митнишки спо-

годби и съглашения. Първата спогодба, която то успѣ да сключи въ 1889 год. бѣше врѣменната спогодба (arrangement provisoir), съ Англия. Съгласно тая спогодба, англійскитѣ стоки се облагаха въ княжеството съ 8% мито отъ пазарната стойность на стокитѣ. Освѣнъ това, Англия се съгласи да се облагатъ нейнитѣ стоки съ полупроцентовъ сборъ и законно установенитѣ общински данъци въ страната; за спиртнитѣ питиета, сольта, барутя, тютюня и всички други стоки, които, споредъ законитѣ на страната, се облагатъ съ акцизъ или съ държавенъ монополъ, бѣше уговорено да се плаща, освѣнъ прѣдвиденитѣ по-горѣ мита и общински такси, още и слѣдуемитѣ се специални за тѣхъ данъци. Срѣщу тия отстжпки и клаузата на най-облагоприятствувания народъ въ всѣко едно отношение, България получи за своитѣ произведения въ Англия клаузата на най-облагоприятствувания народъ. Спогодбата бѣше сключена само за една година и влизаше въ сила отъ 1 януарий 1890 год. Тая спогодба бѣ по слѣдвана отъ подобни врѣменни спогодби съ Германия, Франция, Швейцария, Италия, Белгия и Австро-Унгария; спрѣмо произведенията на Русия и Гърция се прилагаше режима на най-облагоприятствувания народъ. Съ тѣзи врѣменни спогодби бѣше турено началото на нашата митнишка политика и на нашето постепенно освобождение отъ режима на капитулациитѣ по отношение на митата и вжтрѣшнитѣ данъци върху консомацията. Тия врѣменни спогодби се подновяваха отъ година на година. Това продължи до края на 1894 год., прѣзъ която се сключиха нови спогодби за срокъ отъ двѣ години, т. е. до края на 1896 год., при което за пръвъ пжть се получи едно повишение въ митото отъ 8 на 10½% включително и полупроцентовия сборъ. Тоя режимъ се даде за пръвъ пжтъ и на Ромжния, срѣщу клаузата на най-облагоприятствувания народъ за българскитѣ произведения и за такситѣ за визи върху паспортитѣ на българскитѣ поданици. Сжщиятъ режимъ се приложи къмъ произведенията на Русия, Гърция и Турция; само Сърбия оставаше вънъ отъ кржга на договорния режимъ, поради което и двѣтѣ страни си прилагаха взаимно автономната митнишка тарифа.

Прѣзъ течението на този двѣгодишенъ срокъ се започнаха прѣговори съ разнитѣ държави за сключване на окончателни търговски договори, но понеже до края на 1896 год. бѣше сключенъ само търговскиятъ договоръ съ Австро-Унгария, то до турянето му въ дѣйствие, както и до сключване на подобни договори и съ другитѣ държави, правителството приложи отъ началото на 1897 год. рѣшението на Народното Събрание, — да се облагатъ съ 14% внасянитѣ въ България стоки. Това бѣше вече втори успѣхъ, който даде възможность на второ увеличение на вносното мито отъ 10—14%. Такива договори бѣха сключени още съ Сърбия, Франция, Италия, Англия и Русия и турени послѣдователно въ дѣйствие прѣзъ 1897 г. Съ останалитѣ държави, като Германия, Съединенитѣ Щати, Белгия, Швейцария, Ромжния и Гърция, митнишкитѣ отношения се уреждаха съ едногодишни спогодби или съ размѣнение на ноти по клаузата на най-облагоприятствувания народъ т. е. все съ 14% вносно мито, а съ Турция тѣ продължаваха възъ основа на съглашението отъ 15 априлий 1888 год. Търговскитѣ договори, сключени послѣдователно съ всички велики държави прѣзъ 1897 год. сж първитѣ договори на България, съ които се тури начало на една икономическа политика чрѣзъ митнишката тарифа; тѣ сж първитѣ договори, чрѣзъ които се даде чувствително засилване на фискалнитѣ мита, и то върху прѣдмети не отъ първа необходимость. Протекцията на мѣстното производство чрѣзъ тѣхъ се изрази въ митата: 1) върху спирта, ракиитѣ, коняцитѣ и ликьоритѣ — 18% по стойность; 2) върху захарьта и захарнитѣ издѣлия — 20% по стойность; 3) кожитѣ за подложка и за «лица» на обуща — 16%; 4) обущата — 280 л. 100-тѣ кгр.; 5) вълнениитѣ сукна и платове, тежащи повече отъ 400 грама въ 1 кв. м. — 18%; 6) вжжата и вжжарскитѣ издѣлия — 25%; 7) готовитѣ дрехи отъ вълненъ платъ, чистъ или смѣсенъ — 300 л. 100-тѣкгр.; 8) обикновениятъ сапунъ — 18% 9) барутътъ — 112 л. 100-тѣ кгр.; 10) тютюньтъ на листа — 258 л. 100-тѣ кгр.; тютюн. издѣлия — 29 л. 80 ст. на 1 кгр.; 11) морската соль — 3 л. 04 ст. на 100-тѣ кгр. Митата на останалитѣ стоки се движеха между 8% и 14%, при което

стокитѣ, служащи като суровъ материялъ на индустрията и занаятитѣ, се облагаха съ мито 8% и 10%, а готовитѣ издѣлия — съ 12%, 14% и дори 25%; така напр., прѣдмети като: желѣзо на пръти и мѣдь на дъски и дъна — 10%; издѣлия отъ желѣзо и мѣдь — 14%; дървенъ материялъ за постройки и за индустрия — 8 %, дървени издѣлия — 14%; кожи сурови 10%, — кожи обработени — 16%; готови обуща 280 лв. 100-тѣ кгр.; конопъ суровъ 10%, вжжа и др. издѣлия — 25%. Фискалнитѣ резултати отъ новитѣ договори така сжщо напълно задоволиха очакванията; митото 14%, което Народното Събрание вотира въ края на 1896 год. за облагане иностраннитѣ стоки, се получи, напълно: както се вижда отъ слѣдващата таблица за вноса прѣзъ този периодъ, митото, събрано отъ облаганитѣ стоки по тарифитѣ и законитѣ, се пада 15.2% срѣдньо отъ стойността.

Прѣзъ режима на търговскитѣ договори отъ 1897 г. трѣбва да се отбѣлѣжи и особения митнишки режимъ, който сжществуваше между България и Сърбия, отъ една страна, и България и Турция, отъ друга.

Въ търговския договоръ, сключенъ съ Сърбия прѣзъ 1897 г. възъ основа на клаузата на най-облагоприятствувания народъ, бѣше уговоренъ и особенъ митнишки режимъ за търговията между двѣтѣ държави подъ видъ на погранична търговия. Съгласно таблицата, приложена къмъ пунктъ IV на приложение B. къмъ търговския договоръ, двѣтѣ страни правѣха особни намаления на стокитѣ, които произхождаха отъ означенитѣ въ таблицата мѣстности и се прѣнасяха отъ елната страна въ другата чрѣзъ общата граница. Съ такива облаги се ползуваха: вината, сливовицата, джибровицата, бирата, маслото, сиренето, варивата, плодоветѣ, брашната, оризътъ, овцетѣ, чуловетѣ, торбитѣ и други мутавчийски издѣлия отъ ленъ, конопъ и козина, конопеното и ленено платно, вжжарскитѣ издѣлия, абитѣ, сукната, шаецитѣ, гайтанитѣ, мешинитѣ, сахтиянитѣ, виделото, джгитѣ, дърветата за постройки, каменнитѣ и дървенитѣ вжглища и дървата за горене. Така съставеният списъкъ изчерпваше почти всички ония произведения, които можаха да бждатъ прѣдметъ на търговска обмѣна

ТАБЛИЦА

за вносната търговия прѣзъ 1897—1905 год.

Години	Видъ	Внось съ мито				Внось безъ мито			
		Количество	Стойность	Получено мито	На 100 лева внось се пада мито	Количество	Стойность	Събрано 1/2% сборъ	
1897	бройки клг.	4.030 246.536.403	79.033.579	12.044.193	15 24	514 10.173.958	4.960.657	24.803	30
1898	бройки клг	6.417 252.624.647	65.441.216	10.270.132	15 69	1.316 17.877.449	7.289.034	36.445	20
1899	бройки клг.	3.083 179.477.704	52.215.692	8.257.316	15 81	474 21.021.177	7.962.387	39.811	95
1900	бройки клг.	6.059 135.485.633	40.014.261	6.436.503	16 08	579 16.375.964	6.327.839	31.639	20
1901	бройки клг.	3.646 149.613.754	55,851.490	8.356.610	15 —	415 42.610.269	14.212.133	71.060	70
1902	бройки клг.	4.756 144.642.828	56.906.894	8.959.353	15 74	895 39.998,889	14.339.598	71.698	—
1903	бройки клг.	4.659 164.709.929	63.398.0 5	9.266.577	14 61	1.540 53.311.840	18.404.526	92.022	65
1904	бройки клг.	7.344 213.419.986	87.542.584	12.549.508	14 10	3.733 74.275.962	42.146.993	210.735	—
1905	бройки клг.	3.311 222.155.808	92.280.365	13.412.456	14 53	3.312 81.819.675	29.969.573	149.847	90

между произволителнитѣ центрове на двѣтѣ държави. Тоя режимъ, обаче, прѣстана съ изтичането срока на всички търговски договори въ края на 1905 г. и отъ тогава търговскитѣ сношения между двѣтѣ страни се уреждатъ само по клаузата на най-облагоприятствувания народъ, въ очакване за подобъръ режимъ.

Търговскитѣ отношения съ Турция продължаваха да се уреждатъ до края на 1900 г., съгласно спогодбата отъ 15 априлъ 1888 г. На 15 декемврий 1900 г. съ Турция се сключи ново съглашение, което откри нова ера за търговскитѣ отношения между двѣтѣ страни и спомогна да ги развие до небивали размѣри. Споредъ това съглашение, произведенията отъ турско и българско произхождение и фабрикация се освобождаваха взаимно отъ мито съ изключение, отъ турска страна — на сапуня за пране, суровитѣ и изработенитѣ кожи и памучнитѣ прежди, а отъ българска страна — на дребния добитъкъ, зърненитѣ храни и брашната, за които остана да се плаща въ територията на другата страна мито въ размѣръ 8% отъ стойностьта. За нашитѣ произведения митото 8% бѣше въ Турция митото на най-облагоприятствувания народъ, а за отоманскитѣ произведения митото 8% бѣше едно намалено мито, отъ което неможеха да се ползуватъ подобнитѣ произведения на други държави. При това, сольта, тютюнътъ и спиртнитѣ питиета отъ всѣкакъвъ видъ оставаха вънъ отъ съглашението. Спогодбата съ Турция засѣгаше още и режима на вжтрѣшнитѣ данъци — акцизъ и октроа. Споредъ това съглашение, България нѣмаше да облага съ акцизъ турскитѣ произведения: халва, локумъ, бонбони, луга, растителни масла за ядене въ бурета, толуми и стомни, тогава, когато сжщитѣ произведения отъ друга държава плащаха акцизъ; така сжщо турскитѣ произведения се освобождаваха отъ общински налогъ съ изключение на ония произведения, на които еднороднитѣ мѣстни се облагатъ съ този данъкъ. Това съглашение се ревизира прѣзъ 1906 г. и замѣни съ друго съ дата 30 декемврий с. г. Новото съглашение задържаше принципа на старото взаимно освобождаване отъ мито произведенията на мѣстното земледѣлие и индустрия, изброени въ прибавенитѣ

къмъ това съглашение — приложения, които обгърщаха почти всички произведения на взаимната търговия, съ изключение на турскитѣ изработени кожи, восъкъ отъ пчели и тѣстенитѣ издѣлия, които останаха да се облагатъ въ България съ мито по клаузата на най-облагоприятствувания народъ. Въ новото съглашение турскитѣ захарни издѣлия се обложиха съ една глобална такса за акцизъ и октроа, а растителнитѣ масла за ядене и сухото грозде се обложиха съ глобална такса за мито и акцизъ и общински налогъ; отъ друга страна, по безмитния режимъ въ Турция се допускаше за вносъ и дребния добитъкъ, който бѣше изключенъ отъ тази облага въ старото съглашение, а митото 8%, което българскитѣ жита и брашна останаха да плащатъ, се консолидира така, щото то не можеше да се увеличи при едно евентуално увеличение на вносното мито въ Турция отъ 8 на 11% или повече. Но и това съглашение съ Турция не остана за дълго врѣме въ сила. Слѣдъ прогласяване на независимостьта, турското правителство денонсира търговското съглашение (14 януарий 1910), една година слѣдъ което то прѣстана да бѫде въ сила. Този актъ повърна митнишкия режимъ между двѣтѣ държави върху клаузата на най-облагоприятствувания народъ, но върху тази база още не е намѣрена формулата за постигане пълно съгласие, и търговскитѣ отношения между двѣтѣ страни се уреждатъ съ врѣменни и едногодишни съглашения.

Търговскитѣ договори отъ 1897 г. бѣха сключени за единъ опрѣдѣленъ срокъ, който не бѣше еднакъвъ за всички държави; тия договори, които имаха най-дълъгъ срокъ, изтичаха въ края на 1903 г., но тѣхното дѣйствие бѣше продължено до края на 1905 г., съ изключение увеличението на акциза на спирта, въвеждането на държавнитѣ привилегии на сольта, кибритя, цигаренитѣ книжки, гилзитѣ за папироси и картитѣ за игра и приложението на ст. 159 отъ общата митнишка тарифа, относително митото на петроля, които влѣзоха въ сила отъ 1 мартъ 1905 г. Прѣди настѫпването на тая дата, правителството започна, както съ изучване условията и нуждитѣ на нашето производство и търговия въ свръзка съ митата на вноснитѣ стоки, така и съ изработване на една обща митнишка

тарифа. Въ тая посока министърътъ на търговията и земледѣлието свика първия търговско-промишленъ съвѣтъ въ края на 1901 г., въ който въпроса за бждащитѣ търговски договори бѣше разисканъ най-обстоятелствено отъ народостопанска и митнишко-фискална гледна точка. На слѣднята 1902 г. се произведе ново проучване на страната отъ двѣтѣ министерства на търговията и земледѣлието и финанситѣ съ съдѣйствието на търговско-индустриялнитѣ камари, съ цѣль да може при изработването на новата митнишка тарифа да бждатъ застжпени интереситѣ на всички ония индустрии и производства на страната, които иматъ жизнеспособность и които, при воденето на прѣговоритѣ за сключване на новитѣ търговски договори, трѣбваше да бждатъ запазени. Въ резултатъ бѣ изработена и приета новата митнишка тарифа отъ 17 декемврий 1904 г. Тая тарифа бѣ специфична, което значи, че облагането на вноснитѣ стоки трѣбаше да става на килограмъ, на брой, на глава, на дузина, на литръ и пр., вмѣсто по стойность. Такова облагане бѣше по-съобразно съ нуждитѣ и условията на мѣстната индустрия, тъй като размѣрътъ на митото се опрѣдѣляше не само възъ основа на материялитѣ, отъ които сж изработени стокитѣ, но и по стойността и вида на обработката имъ; съобразно съ това можеха да се обложатъ, споредъ нуждитѣ, съ по-високо мито ония издѣлия, които по материялъ и по степень на изработка конкурираха на еднороднитѣ мѣстни произведения, а да се улесни вносътъ на ония стоки, които служатъ като материялъ за прѣработване отъ мѣстната индустрия или като инструменти за това прѣработване. Отъ друга страна, специфичната тарифа отстраняваше голѣма часть отъ неудобствата на адвалорната система, особно мжчнотиитѣ за точно опрѣдѣляне стойността на стокитѣ и злоупотрѣбленията съ двойнитѣ фактури, въ ущърбъ на митото, а освѣнъ това тя се подаваше по-лесно на увеличение косвеното облагане консомацията на прѣдмети не отъ първа необходимость. Слѣдователно, тази система отговаряше и на нуждитѣ на държавното съкровище, понеже тя можеше да му донесе по-голѣми приходи, отъ колкото адвалорната.

Възъ основа на тая тарифа се водиха и сключиха новитѣ търговски договори съ Русия (1904 г.), Германия (1905 г.), Англия (1905 г.), Франция (1905 г.), Италия (1905 г.), Ромжния (1907 г.), и Австро-Унгария (1912 г.). Съ сключването на търговския договоръ съ послѣднята държава може да се каже, че се завърши кржгътъ на най-заинтересованитѣ държави въ нашата външна търговия, а режимътъ на облагането е взелъ вече своята окончателна физиономия.

Въ тия договори се направиха значителни намаления отъ митата, прѣдвидени въ общата митнишка тарифа за вносните стоки, обаче, тамъ, гдѣто фискалнитѣ съображения отстжпваха мѣсто на стопанскитѣ, намаленията не отидоха по-долу отъ ония минимуми, които гарантираха развитието на мѣстното производство. Отъ друга страна, произведенията на нашия износъ получиха всичкитѣ улеснения и отстжпки, отъ които се ползуватъ въ договорнитѣ страни подобнитѣ произведения на най-облагоприятствувания народъ. Заслужва да се отбѣлѣжи, като особно важна придобивка за износа въ нашата договорна система, допущането вноса на нашия едъръ рогатъ добитъкъ въ прѣдѣлитѣ на Австро-Унгарската монархия — придобивка, получена въ новия договоръ съ Австро-Унгария, сключенъ тази година.

Що се касае до фискалнитѣ резултати отъ новата специфична тарифа, — обща и конвенционална, — тѣ сж повече отъ задоволителни. Както се вижда отъ таблицата за вноса прѣзъ 1906—1910 г. на стр. 195, полученото мито на обложенитѣ стоки възлиза, спрѣмо стойностьта на сжщитѣ, на 20·3%, но понеже въ прѣдшедствущия договоренъ периодъ 1897—1905 г. срѣдното мито, получено отъ облагането на 100 л. е било само 15·2%, то излиза, че митата по специфичната тарифа, тъй както сж могли да бжджтъ удържани и фиксирани въ сключенитѣ договори, сж били по-високи съ 5·1% отъ прѣдшествающитѣ.

Освѣнъ измѣненията, които търговскитѣ договори внесоха, както въ митнишкия режимъ, тъй и въ размѣритѣ на митата, тая тарифа прѣтърпѣ двѣ измѣнения по законодателенъ редъ. Въ измѣнението и допълнението ѝ съ закона отъ 6 мартъ 1911 г. най-сжществени бѣха ония нововъведения, съ

ТАБЛИЦА

за вносната търговия прѣзъ 1906—1910 год.

Години	Видъ	Внось съ мито					Внось безъ мито			
		Количество	Стойность	Получено мито	На 100 лева стойность мито		Количество	Стойность	Събрано ½ % сборъ	
1906	бройки	10.256	78.556.041	15.019.247	19	12	8.477	29.918.332	149.591	70
	клгр.	162.941.934					126.564.172			
1907	бройки	26.613	95.222.512	19.456.339	20	43	5.212	29.438.577	147.192	90
	клгр.	29.005.983					138.892.331			
1908	бройки	8.421	97.178.683	20.101.688	20	76	5.875	32.971.959	164.859	80
	клгр.	300.936.796					146.334.193			
1909	бройки	16.432	119.431.214	25.461.582	21	31	4.912	40.998.410	204.992	05
	клгр.	350.035.088					123.907.836			
1910	бройки	33.876	127.198.072	25.751.909	20	24	3.224	50.158.651	250.793	30
	клгр.	372.645.690					129.776.188			

които се онищожаваха митата на цѣлъ редъ химикалии и сурови материали, потрѣбни въобще за индустрията на страната, а така сѫщо и на каменнитѣ вѫглища и пакурата, като гориво отъ първа необходимость — пакъ за индустрията.

б) Износно мито. Стоки, изнасяни отъ България, сѫ били облагани съ износно мито още слѣдъ освобождението; изключение е правено само за колониалнитѣ и други стоки, които не сѫ произвеждани въ страната. Размѣрътъ на износното мито е билъ еднообразно 1% отъ стойностьта по една тарифна оцѣнка, оставена още отъ 1869 г. по договора на Турция съ другитѣ държави.

Освѣнъ колониалнитѣ и други стоки, непроизвеждани въ България, законътъ за митницитѣ отъ 8 януарий 1885 г. (чл. 5) е освободилъ отъ износното мито 1% още слѣднитѣ прѣдмети: тютюнъ на листове и издѣлия отъ него, спиртни питиета, всѣкакви плодове и зеленчуци и всички мѣстни и индустриални произведения. Законътъ за митницитѣ отъ 1906 г. (чл. 8) не направи никакво измѣнение въ режима на износнитѣ стоки. Разликата, която има между двата закона, е тази, че до като законътъ отъ 1885 г. изброяваше стокитѣ, които се освобождаватъ отъ износно мито, законътъ отъ 1906 г. изброява ония стоки, които трѣбва да се облагатъ съ износно

мито. По-сѫществено измѣнение въ режима на износнитѣ стоки се направи съ закона за измѣнение и допълнение на общата митнишка тарифа отъ 6 мартъ 1911 г. Споредъ чл. 2 отъ този законъ, подлежатъ на износно мито само износнитѣ стоки, изброени въ тарифа 2-ра, приложена къмъ тоя законъ. Споредъ тази тарифа, износното мито се събира специфично върху 100 кгр., на глава и т. н., а списъкътъ на стокитѣ, които плащатъ това мито, е намаленъ значително; въ него не сѫ прѣдвидени и слѣдователно не се плаща износно мито, каквото се е плащало до тогава: 1) за всички живи животни, съ изключение на конетѣ и магаретата; 2) за всички животински хранителни произведения (месо, масло, сирене, кашкавалъ, яйца, риба и пр.); 3) за всички други зърнени храни, съ изключение на твърдитѣ и меки жита; 4) за дървения строителенъ материялъ, съ изключение на орѣховитѣ дървета; 5) за всички варива, сѣмена, плодове и зеленчуци и 6) за дървата, въглищата и другитѣ материяли за горене.

Износътъ въ 1910 г. на освободенитѣ отъ износно мито и полупроцентовъ сборъ стоки е възлизалъ на 38.933.363 л., отъ които 26.185.960 лева се падатъ на зърненитѣ храни, а 12.747.403 лева — на другитѣ произведения (животни, животински произведения, сѣмена и пр.). Въ тая сума износътъ въ Турция е възлизалъ на 12.854.079 лева, отъ които 3.753.858 л. се падатъ на зърненитѣ храни и 9.110.220 лева на останалитѣ. При всичко че унищоженитѣ износни мита и $^1/_2\%$ сборъ прѣдставляватъ само $1^1/_2\%$ отъ стойностьта на освободенитѣ стоки и че при нормално врѣме, това облекчение не може да има далечно отражение, обаче, за момента, въ който се направи това унищожение, имаше твърдѣ голѣмо значение, тъй като то съвпадаше съ влизането въ сила на новъ режимъ за българскитѣ стоки въ Турция, споредъ който безмитнитѣ до тогава стоки се товаряха съ 11% вносно мито, а зърненитѣ храни които до тогава плащаха само 8%, се натовариха съ нови 3%, за да се приравнятъ къмъ 11-тѣ процента, които плащаха всички други държави. Очевидно е, прочее, че съ прѣмахването на износното мито и полупроцента, нашитѣ зърнени храни имаше да понесатъ единъ новъ то-

варъ на турския пазарь само отъ 1½%, вмѣсто 3%, а останалитѣ произведения — само 9½%, вмѣсто 11%; а що се касае до износа въ други страни, унищожаването на износното мито имаше за цѣль да приравни нашитѣ произведения къмъ тия на нашитѣ конкуренти, които отдавна не облагатъ износътъ си съ никакви данъци.

Износната тарифа получи ново подобрение съ закона отъ 10 априлъ 1912 г., споредъ който млѣнитѣ кости се освободиха отъ износно мито, като произведения на мѣстната индустрия, а митото на отпадъцитѣ отъ ковно желѣзо се намали отъ 2 лв. и 10 ст. 100-тѣ кгр. само на 40 ст., понеже тоя материалъ не може да се използува отъ мѣстнитѣ лѣярски работилници и високото износно мито не намира оправдание въ икономическитѣ нужди на страната.

в) Полупроцентовъ сборъ (½%). Полупроцентовиятъ сборъ е една специална такса, която води началото си отъ доосвободителната епоха и е била събирана по разпореждането на мѣстнитѣ административни власти върху стойностьта на вносните и износни стоки въ пристанищата, съ назначение да служи за поправка на пристанищата, крайбрѣжията, мѣстата около митницитѣ и други подобни мѣста за улеснение на товарянето, разтоварянето и прѣнасянето на стокитѣ. Наскоро слѣдъ освобождението, министерството запазило тая такса и взело подъ свой надзоръ събирането и употрѣблението на събранитѣ суми; сжщеврѣменно то я въвежда и по сухопжтнитѣ митници (априлъ 1880 г.), за поправки и улеснение на търговията покрай сухопжтнитѣ митници. Събирането на тази такса се урежда по-късно съ правилникъ за полупроцентовия сборъ, утвърденъ съ указъ отъ 28 мартъ 1885 г. По-късно събирането на тази такса се консолидира въ търговската спогодба съ Англия отъ 1889 г. При продължаването на търговскитѣ спогодби отъ 1 януарий 1895 г. и при уговаряне на митата, полупроцентовиятъ сборъ се включи въ митото, което бѣше опрѣдѣлено въ размѣръ 10% + ½% за полупроцента. Вслѣдствие на това включване въ митото, полупроцентътъ почна да се записва въ приходъ наедно съ митото и като мито. Въ послѣдвашитѣ търговски договори този сборъ се включ-

ваше въ митото и неговото събиране, като отдѣлна такса, се явяваше само при безмитнитѣ вносни стоки.

Що се касае до износнитѣ стоки, понеже тѣхнитѣ мита не се засѣгаха въ никой договоръ, тѣ се облагаха безъ изключение съ ½% сборъ, по силата на правилника отъ 1885 г.

Събирането на полупроцентовия сборъ се уреди на ново въ чл. 3 отъ закона за митницитѣ отъ 19 февруарий 1906 г., споредъ който полупроцентъ плащатъ: 1) безмитнитѣ вносни стоки и 2) всичкитѣ износни стоки — митни и безмитни.

Законътъ за измѣнение на общата митнишка тарифа отъ 6 мартъ 1911 г., измѣни това положение, като опрѣдѣли да се облагатъ съ полупроцентъ, обърнатъ вече въ специфична такса, само стокитѣ, които се облагатъ съ износно мито, а освободи отъ този сборъ всички други стоки, необлагани съ износно мито (чл. 5).

г) Статистическо право. Статистическото право, което държавата събира отъ вноснитѣ, износнитѣ и транзитнитѣ стоки за покриване на разходитѣ, които тя прави за събиране, групиране и обнародване даннитѣ по външната търговия на царството е създадено съ законъ отъ 24 декемврий 1896 г. Размѣрътъ на таксата е: 10 ст. за всѣки колетъ, съ изключение на пощенскитѣ, 15 ст. за 1000 кгр. насипана стока или за часть отъ 1000 кгр. и 10 ст. за глава добитъкъ.

3. Организация и управление на митницитѣ. Въ първото врѣме слѣдъ освобождението ни, централното управление на митницитѣ е съставлявало особно отдѣление въ Министерството на Финанситѣ, наредъ съ отдѣленията за прѣкитѣ и косвенитѣ налози. Прѣзъ 1880 г. послѣднитѣ двѣ отдѣления се сливатъ въ едно отдѣление за прѣкитѣ и косвени налози, а на слѣдующата 1881 г. тѣ се раздѣлятъ отъ ново, но тогава се закрива отдѣлението за митницитѣ, и всички косвени налози влизатъ въ състава на едно ново отдѣление за косвенитѣ налози, наречени по-послѣ данъци. Къмъ това отдѣление се е числила службата на митницитѣ до 1909 г., когато тя отново се отдѣля и образува самостоятелно отдѣление, наречено отдѣление на митницитѣ. Дългото задържане на митнишката

служба подъ едно управление, наедно съ онова за другитѣ косвени данъци, въпрѣки особеностьта на митнишката служба и нарастването ѝ по важность за държавното съкровище и за търговията, не е останало безъ влияние за занемаряне нѣкои отъ нуждитѣ на този важенъ институтъ; обаче, съ отдѣлянето му, то почва на ново значително да се подобрява и да навакса изгубеното.

Числото, издържката и съставътъ на митницитѣ, митнишкитѣ клонове и постове се вижда отъ слѣднитѣ данни:

	1887 г.	1911 г.	1912 г.
1. класни митници	1	—	3
2. » »	5	—	2
3. » »	5	—	3
4. » »	3	—	6
5. » »	15	—	12
6. митнишки клонове . . .	26	—	24
7. пропускателни постове	143	—	58
8. непропускателни постове			89
9. чиновници отъ всички степени	129	206	230
10. стражари отъ всички степени	522	764	830
11. служащи отъ всички степени	26	77	80
12. заплата на чиновници, служащи и стражари	697.322 л.	1.152.469 л.	—
13. постжпления въ митницитѣ[1])	6.520.308 л.[2])	49.084.347 л.[3])	—
14. на 100 л. постжпления се пада разходъ за година . .	10.69 л.	2·34 л.	—

[1]) Постжпленията въ 1887 г. се разпадатъ на слѣднитѣ пера: мито отъ вносни стоки 3.846.272 л., мито отъ износни стоки 416.224 л., мито и акцизъ отъ соль 1.255.991 л., акцизъ отъ иностранни питиета — 148.485 л., акцизъ и бандеролъ отъ тютюнъ 19.484 л. полупроцентовъ сборъ 607.220 л., магазинажъ и пломби — 66.032 л. бегликъ и серчимъ — 117.921 л., разни такси — 42.679 л.; постжпленията за 1911 г. сж показани на стр. 202.

[2]) Постжпили.

[3]) Прѣдвидени да постжпятъ.

Митото е единъ косвенъ данъкъ, който се събира отъ стокитѣ възъ основа на една тарифа, въ която размѣрътъ на данъка се опрѣдѣля въ зависимость отъ онова качество на стоката, което е взето за основа на облагането. За да се обложи, прочее, една стока, трѣба прѣди всичко да се приспособи къмъ нея тарифата, а отъ начина на извършването на тази работа зависи несъмнѣно и резултатътъ — пълното или не пълно облагане и събиране на слѣдуемия данъкъ. Контролната функция е възложена, първо, на управителя и секретаря на всѣка митница и второ — на специалнитѣ органи на министра на финансите — финансовитѣ ревизори (отъ 1900 г. на сетнѣ наречени инспектори, или на специални пратеници на смѣщия министръ). Отъ тѣзи два начина на контролъ, първиятъ има прѣимуществото, че той се упражнява въ всѣко врѣме, защото, всички, свършени отъ оцѣнителитѣ операции, трѣбва, по силата на закона, да бѫдатъ прѣдадени на управителя за провѣрка и виза-моментъ, въ който управительтъ прѣцѣнява качеството на работата на оцѣнителитѣ и може да провѣри на мѣстото правилностьта на дѣйствията имъ. Прѣдъ видъ, обаче, на многото административна работа, съ която управителитѣ на голѣмитѣ митници сѫ натоварени, контролната функция е страдала; за отстранение на този недостатъкъ, министерството създаде при по-голѣмитѣ митници контрольорскитѣ и пом. управителскитѣ длъжности, първитѣ — прѣзъ 1908, а вторитѣ — прѣзъ въ 1909 г.

По този начинъ контролната функция на управителитѣ се засили двояко: първо, като се създадоха специални органи за контролата на най-важнитѣ операции на митницитѣ — движението на стокитѣ въ митнишкитѣ магазини и облагането на стокитѣ съ мито и, второ, като се даде повече свободно врѣме на управителитѣ да слѣдятъ за правилния и бързия вървежъ на работитѣ въ митницитѣ.

Въ митнишкото вѣдомство чиновническиятъ въпросъ е излѣзълъ вече отъ фазата на безредието и нестабилностьта. Законътъ за митницитѣ отъ 1885 г. възлагаше да се опрѣдѣлятъ въ особенни правилници реда за назначаване на служба,

обязанностите и взаимните отношения на чиновниците по митническото вѣдомство. Но до 1900 г. за положението на чиновниците по митниците не е имало никакви други наредби, освѣнъ онния въ общия законъ за чиновниците. Въ тая година влѣзе въ сила новия правилникъ за митниците, който между другото уреждаше и въпроса за назначенията и повишенията. Сжщите постановления минаха въ новия законъ за митниците отъ 1906 г., съ което се подчерта още повече важността имъ за повдигане на общообразователната подготовка на чиновниците по митническото вѣдомство. Но пълно приложение тѣ получиха въ началото на 1909 г. съ класификацията на митническите чиновници въ бюджета за сжщата година. Това спомогна твърдѣ много за подобрение въ качествено отношение личния съставъ на митниците. Постигнатиятъ въ това отношение успѣхъ се вижда отъ слѣднитѣ данни, въ които се включватъ всички митнически чиновници — въ митниците и въ отдѣлението за митниците:

	Числото на чиновниците въ 1887 г.	1912 г.
1) съ образование по-долу отъ III класъ	72	31
2) съ образование отъ III до V класъ .	46	59
3) съ образование отъ V до VII класъ .	12	48
4) съ образование завършено срѣдньо .	4	92
5) съ образование завършено висшо . .	—	22
	134	252

Отъ друга страна, трѣбва да се отбѣлѣжи, че отъ всичките 138 души съ образование по-малко отъ срѣдньо, 71 души сж издържали прѣдвидения въ чл. 29 отъ закона за митниците изпитъ и така сж получили всички права за повишение.

Наедно съ повдигане качеството на личния съставъ е вървѣло и подобрението на заплатите.

Първоначалната заплата на митническия чиновникъ е била: въ 1887 г. — 1.200 л. годишно, въ 1897 г. — 1.320 л., въ 1909 г. — 1.500 л., въ 1912 г. — 1.800 л., а най-високата заплата е била: въ 1887 г. — 4.500 л., въ 1897 г. — 4.500 л., въ 1900 — 3.900 л., въ 1909 г. — 4.800 л., въ 1912 г. — 5.100 л.

Събирането на мито отъ вноснитѣ и износни стоки, съгласно сѫществуващитѣ закони и наредби, съставлява главната задача на митницитѣ въ царството. Наедно съ това, на сѫщитѣ учрѣждения е възложено събирането и на други данъци и берии, а именно: 1) статистическо право, 2) гербовъ налогъ, 3) акцизъ, 4) общински налогъ, 5) магазинажъ и пломбажъ, 6) ½% сборъ, 7) пристанищни такси, 8) ветеринарни такси, 9) тютюневъ бандеролъ, 10) бегликъ, 11) такса отъ продажбата на нецѣнни материяли, 12) данъкъ занятие отъ иностраннитѣ търговски пѫтуюши агенти, 13) риболовно право, 14) глоби и конфискации и 15) фарово право.

Въ тази своя роля митницитѣ събиратъ единъ приходъ отъ лева 49.084.347, споредъ даннитѣ за бюджетната 1911 г., който приходъ се разпрѣдѣля така:

1)	вносно мито	28.501.282
2)	износно мито и полупроцентовъ сборъ	1.005.812
3)	статистическо право	560.022
4)	акцизъ отъ колониални стоки и питиета	5.607.944
5)	» » мѣстна и иностранна соль	3.866.967
6)	» и бандеролъ отъ тютюнъ	120.102
7)	общински налози	7.569.046
8)	пристанищни такси и фарово право	1.307.513
9)	ветеринарна такса	19.502
10)	бегликъ	1.694
11)	риболовно право	597
12)	маркиране на златни и сребърни прѣдмети	59.937
13)	магазинажъ и пломби	352.089
14)	глоби и конфискации	111.492
15)	разни (пѫтенъ данъкъ, окрѫжна и училищна връхнина)	511
		49.084.347

Освѣнъ това, митницитѣ съдѣйствуватъ за изпълнението на законитѣ и на други администрации, а именно: 1) на закона за търговско-индустриалнитѣ марки, 2) на закона за мѣркитѣ и теглилкитѣ, 3) на закона за санитарния надзоръ върху съ-

ѣстнитѣ продукти, 4) на закона за вноса и износа на рогатия добитъкъ и суровитѣ му произведения, 5) на законитѣ за насърдчение на мѣстната индустрия, на пчеларството, на копринарството, на лозарството и овощарството, 6) на закона за полицията на крайбрѣжията и пристанищата, 7) на закона за акцизитѣ и държавнитѣ привилегии, 8) на закона за тютюна.

Отъ когато пъкъ държавата започна да прѣслѣдва съ митнишката тарифа не само фискални, но и икономически цѣли, митницитѣ придобиха значение и като органъ за осжществяване на икономическия напрѣдъкъ на страната не само при съставянето на митнишката тарифа, но и въ нейното приложение.

Най-сетнѣ, митнишката стража, която има назначение да пази границитѣ на държавата отъ нарушения въ фискално отношение и да заставя вносителитѣ на иностранни стоки да минаватъ границата само прѣзъ позволени мѣста и пжтища, дава първата въоржжена помощь и съдѣйствие на военната погранична стража, когато това стане необходимо.

АКЦИЗИ.

Облагане на тютюня. Суровиятъ и изработенъ тютюнъ, който се консумира въ царството, се облага първиятъ съ данъкъ мурурие, а вториятъ съ бандеролно право и общински налогъ. Суровиятъ тютюнъ се облага съ мурурие, безъ да се взема подъ внимание качеството му, а бандеролното право и общинскиятъ налогъ се събиратъ отъ изработения тютюнъ и размѣритѣ имъ сж въ зависимость отъ качеството и вида на тютюня.

Дѣйстващиятъ сега законъ за тютюня датира отъ 15 декември 1890 г., слѣдъ като е прѣтърпѣлъ важни измѣнения и допълнения съ законитѣ отъ 1891, 1893, 1894, 1897, 1898, 1899, 1903 и 1904 години. Прѣди тоя законъ сж били въ сила врѣменнитѣ правила за акциза на тютюня отъ 1 февруарий 1879 г., които сжщо така сж прѣтърпѣли много измѣнения до суспендирането имъ съ закона за тютюня отъ 15 декември 1890 г. Направенитѣ успѣхи отъ 1887 г. насамъ въ

облагаемостьта на тютюня, могатъ да се разюмиратъ въ слѣднитѣ редове.

Мурурие. Споредъ чл. 2 отъ врѣменнитѣ правила за акциза на тютюня отъ 1 февруарий 1989 г., данъкътъ мурурие се налагаше по 75 ст. на ока суровъ тютюнъ. Съ закона за тютюня отъ 9 май 1880 г. мурурието бѣ намалено на 50 ст. на ока, а съ закона на 15 декемврий 1890 г. то се намали на 40 ст. на килограмъ суровъ тютюнъ, въ който размѣръ тоя данъкъ се събира и до днесъ.

Мурурието прѣзъ режима на врѣменнитѣ правила за акциза на тютюня отъ 1 февруарий 1879 г., се събираше отъ тютюнопроизводителитѣ и то само за продаденото отъ тѣхъ количество тютюнъ. Тая наредба на практика, обаче, се е показала нецѣлесъобразна, понеже много отъ тютюнопроизводителитѣ не сж плащали редовно мурурието, вслѣдствие на което държавата е била принуждавана често пжти да прибѣгва до екзекутивни мѣрки за събиране на тоя данъкъ. По тази именно причина съ закона за тютюня отъ 21 декемврий 1893 г. изплащането на мурурието е прѣхвърлено върху купувачитѣ на суровия тютюнъ. Но понеже и тоя начинъ за събирането на мурурието не е далъ очакванитѣ резултати, то и той е билъ отмѣненъ съ закона отъ 25 февруарий 1897 г. и замѣненъ съ другъ, а именно, изплащането на мурурието е било възложено върху тютюнофабрикантитѣ едноврѣменно съ купуването на бандеролитѣ. Това законоположение сжществува и до днесъ.

Постжпленията отъ мурурие на мѣстенъ и иностраненъ тютюнъ прѣзъ изтеклитѣ 25 години сж слѣднитѣ:

			отъ мѣстенъ	отъ иностраненъ	всичко	
прѣзъ	1887	гол.	350.784	8.313	359.100	лв.
»	1888	»	350.784	20.162	268.862	»
»	1889	»	288.006	12.655	300.661	»
»	1890	»	164.776	15.822	180.598	»
»	1891	»	152.237	11.568	163.805	»
»	1892	»	146.638	8.081	154.719	»

			отъ мѣстенъ	отъ иностраненъ	всичко	
прѣзъ	1893	г.	82.226	10.280	92.506	лева
»	1894	»	115.022	8.653	123.675	»
»	1895	»	83.770	1.919	85.689	»
»	1896	»	60.676	1.802	62.478	»
»	1897	»	763.685	669	746.354	»
»	1898	»	775.056	399	775.455	»
»	1899	»	713.437	262	713.699	»
»	1900	»	655.408	367	655.775	»
»	1901	»	636.407	490	636.897	»
»	1902	»	734.313	596	734.909	»
»	1903	»	786.858	933	787.791	»
»	1904	»	841.591	616	842 207	»
»	1905	»	872.025	1.663	873.688	»
»	1906	»	918.248	521	918.769	»
»	1907	»	842.026	676	842.702	»
»	1908	»	909.416	668	910.084	»
»	1909	»	901.967	580	902.547	»
»	1910	»	910.785	1.662	912.447	»
»	1911	»	1,138.935	1.340	1.140.275	»

Бандеролно право. Въ годината на възшествието на Ваше Величество на българския прѣстолъ, облагането на изработения тютюнъ съ бандеролно право се уреждаше съ врѣменнитѣ правила за акциза на тютюня отъ 1 февруарий 1879 г. Постжпленията отъ бандеролното право прѣзъ тая година възлизаха на 2.664.703 лева. Съгласно тѣзи правила, тютюневата търговия, както и производството на тютюня, сж били занятия свободни. Нѣмало е никакви ограничения нито по отношение засѣтото пространство съ тютюнъ, нито по отношение на тютюневата търговия. Прѣзъ 1890 г., обаче, Министерството на Финанситѣ въведе едно ограничение, досежно пространствата, които трѣбва да засади едно лице, като опрѣдѣли единъ дюлюмъ минимумъ, а по-послѣ тия пространства намали на двѣ лѣхи. Безакцизната отстжпка — 12 оки тютюнъ — която се даваше на всѣки производитель, се намали на една ока на всѣки дюлюмъ засѣто пространство и съ тия свои мѣроприятия

Министерството на Финанситѣ способствува за създаване на една истинска търговска култура, свързана съ поминъка на населението, вмѣсто сѫществуващата до тогава тютюнева култура повече за домашни нужди и за подържане на контрабандата.

Прѣзъ 1887 година въ страната е имало 1427 села, жителитѣ на които, между другитѣ занятия, се занимавали и съ производство на тютюнъ. Засадени сѫ биле 24.222 декара съ тютюнъ отъ 21.734 производители. Въ около 400 отъ селата, които сѫ произвеждали тютюнъ прѣзъ това врѣме, тютюнопроизводството е служило за контрабанда. Въ 9 отъ сѫществуващитѣ тогава окрѫзи, въ които се произвеждало тютюнъ, срѣдниятъ добивъ на декарь е билъ: 3·5, 4·7, 5·2, 6·6, 7·16, 6·20, 8·23 и 30 килограма. Постѫпленията отъ бандерола и мурурието не бѣха уловлетворителни, не само поради много развитата контрабанда, но и поради слабия надзоръ върху тютюнопроизводството.

За да се осигури единъ по-добъръ приходъ отъ бандерола, както и да се ограничи до извѣстна степень контрабандата, изработи се новъ законъ за тютюня отъ 15 декемврий 1890 г. Съ тоя законъ, между другитѣ разпоредби се запрѣти саденето на тютюнъ на пространства, по-малки отъ 1 декаръ, отъ единъ производитель; отмѣни се безакцизната отстѫпка, която се даваше на тютюнопроизводителитѣ; измѣни се системата за описване и тегленето на тютюнитѣ; въведоха се по-строги наказания за нарушение на закона за тютюня. Едноврѣменно съ това повиши се и бандеролътъ на тютюня. Съ тия измѣнения на закона за тютюня, приходътъ отъ бандерола още въ първата година се удвои и достигна на 5.475.510 лв. Въ закона за тютюня отъ 26 февруарий 1897 година е прѣдвидено, щото въ едно село да се засаждатъ най-малко 25 декара, а единъ производитель — 2 декара съ тютюнъ; установи се сѫщо имотния цензъ за тютюнопроизводителитѣ, като се прѣдвидѣ, че само ония отъ тѣхъ могатъ да произвеждатъ тютюнъ, които притежаватъ недвижими имоти на повече отъ 500 лв., или пъкъ, при липса на такива

имоти, биха дали гаранция по 200 лв. за всѣки декаръ засадено пространство. Съ сѫщия законъ се лишаватъ отъ правото да произвеждатъ тютюнъ онѣзи лица, които сѫ осѫдени за контрабанда на тютюнъ. При тия наредби приходътъ отъ бандерола прѣзъ сѫщата година достигна на 9.091.599 л. Съ закона за тютюня отъ 28 декемврий 1903 г. се прѣдприеха нѣкои още по-рационални мѣрки за тютюнопроизводството. Вмѣсто 25 декара пространство, което можеше да засади всѣко село, прѣдвидѣха се 40 декара; запрѣти се саденето на тютюнъ въ села, кѫщитѣ на които сѫ разпръснати изъ гористи и планински мѣста; даде се право на Министерството на Финанситѣ да запрѣщава саденето на тютюнъ въ онѣзи села, за които се установи, че тютюнопроизводството служи за контрабанда; учрѣди се фондъ за насърдчение и подобрение на тютюневата култура чрѣзъ отдѣляне 20% отъ глобитѣ, които постѫпватъ за нарушение на закона за тютюня и отъ конфискациитѣ по сѫщия законъ. Друго едно нововъведение на закона отъ 1903 г. е създаването на централни тютюневи складове за едно или нѣколко села, гдѣто всички околни производители сѫ длъжни да прѣнасятъ тютюнитѣ си за пазене и за сключване заеми срѣщу залогъ на тютюня.

Благодарение на тази редица мѣроприятия, тютюневата култура, може да се каже, стана истински поминъкъ за онѣзи села въ царството, кѫдѣто климатическитѣ и почвени условия благоприятствуватъ за развитието ѝ. Въ 1911 година производство на тютюнъ е имало въ 470 села. Засадени сѫ 117.744 декара съ тютюнъ отъ 21.048 производители.

Тютюневата култура е развита най-много въ Хасковския, Дупнишкия, Пловдивския, Пазарджишкия, Ст.-Загорския и Силистренския акцизни райони, кѫдѣто производството съставлява 70% отъ онова въ цѣлото царство.

Ето и постѫпленията отъ тютюневия бандеролъ за периода отъ 1887 г. до 1911 година.

прѣзъ	1887	година	2.695.933 лева
»	1888	»	2.516.317 »
»	1889	»	2.501.778 »

Прѣзъ	1890	година	2.439.241	лева
»	1891	»	5.489.986	»
»	1892	»	6.406.581	»
»	1893	»	7.020.998	»
»	1894	»	9.539.460	»
»	1895	»	9.527.755	»
»	1896	»	8.753.187	»
»	1897	»	9.091.599	»
»	1898	»	10.099.802	»
»	1899	»	9.387.969	»
»	1900	»	8.646.404	»
»	1901	»	8.452.748	»
»	1902	»	9.695,219	»
»	1903	»	10.429.078	»
»	1904	»	11.328.140	»
»	1905	»	11.856.901	»
»	1906	»	12.501.643	»
»	1907	»	16.044.454	»
»	1908	»	16.539.548	»
»	1909	»	16.774.174	»
»	1910	»	17.268.090	»
»	1911	»	20.804.543	»

Въ годината на възшествието на Ваше Величество на Българския прѣстолъ, въ царството имаше 110 тютюневи фабрики. Тѣ, обаче, вслѣдствие силната конкуренция що водѣха помежду си, намалиха се на 30, отъ които 25 принадлежатъ на отдѣлни лица и 5 на безименното акционерно дружество «Съединенитѣ тютюневи фабрики», основано прѣзъ 1910 г. съ капиталъ 5.000.000 л. въ което влизатъ като акционери повечето отъ притежателитѣ на закрититѣ фабрики. Въ тютюневитѣ фабрики, принадлежащи на дружеството, се фабрикува 60% отъ цѣлото количество тютюнъ, който се консумира въ царството, а 40% — въ другитѣ фабрики.

Наредъ съ увеличение населението и подобрение неговия поминъкъ, консумацията на тютюня въ царството се е увеличавала ежегодно, както е показано въ слѣднята таблица:

Години	Количество за консумация тютюн	На глава се пада	Население на първото	З а б ѣ л ѣ ж к а
	Килограм.	грама	живело	
1887	1.459.423	462	3.154.375	Според пребр. въ 1887 год.
1888	1.467.780	461	3.185.037	
1889	1.350.324	420	3.215.999	Увеличено съ коефициента на нарастването отъ 1887 до 1892 год.
1890	1.158.896	449	3.247.263	
1891	1.156.406	353	3.278.852	
1892	1.306.213	433	3.310.713	Общо пребр. въ 1892 год.
1893	1.662.468	495	3.362.037	
1894	1.204.253	353	3.414.156	
1895	1.146.536	331	3.467.083	
1896	1.048.836	298	3.520.831	Увеличено съ коефициента на нарастването отъ 1892 до 1900 год.
1897	1.462.526	409	3.575.412	
1898	1.918.081	528	3.630.839	
1899	1.775.125	481	3.687.125	
1900	1.623.903	434	3.744.283	Общо пребр. въ 1900 год.
1901	1.591.547	419	3.800.821	
1902	1.832.483	475	3.858.209	Увеличено съ коефициента на нарастването отъ 1900 до 1905 год.
1903	1.966.910	502	3.916.471	
1904	2.103.677	529	3.973.609	
1905	2.183.716	541	4.035.623	Общо пребр. въ 1905 год.
1906	2.296.155	559	4.106.360	
1907	2.112.502	512	4.127.304	
1908	2.181.800	520	4.189.612	Увеличено съ коефициента на нарастването отъ 1905 до 1911 год.
1909	2.239.910	526	4.252.861	
1910	2.219.719	515	4.317.068	
1911	2.692.441	610	4.381.178	

Патентъ за правофабрикуване и правопродаване тютюнъ и тютюневи изделия. За правофабрикация на тютюнъ фабрикантитѣ плащатъ патентъ, размѣрътъ на който е въ зависимость отъ мѣстото, гдѣто се намира фабриката.

Сѫщото е и за правотъргуване съ суровъ тютюнъ и съ тютюневи издѣлия, съ тая само разлика, че се дѣлятъ на разредии споредъ мѣстото, кѫдѣто се намира заведението.

Постѫпленията отъ патентъ за продажба на суровъ тютюнъ и тютюневи издѣлия, както и за правофабрикация на тютюнъ сѫ били:

прѣзъ	1887 година	233.227 лева
»	1888 »	250.287 »

прѣзъ	1889	година	246.472	лева
»	1890	»	250.370	»
»	1891	»	310.478	»
»	1892	»	379.116	»
»	1893	»	391.978	»
»	1894	»	293.919	»
»	1895	»	326.776	»
»	1896	»	309.523	»
»	1897	»	526.291	»
»	1898	»	269.622	»
»	1899	»	51.739	»
»	1900	»	240.388	»
»	1901	»	244.655	»
»	1902	»	248.349	»
»	1903	»	238.612	»
»	1904	»	250.914	»
»	1905	»	260.512	»
»	1906	»	267.722	»
»	1907	»	266.699	»
»	1908	»	271.026	»
»	1909	»	271.032	»
»	1910	»	258.361	»
»	1911	»	268.464	»

Спиртни питиета. Прѣди 25 години облагането на спирта и спиртнитѣ питиета се уреждаше съ закона за лозята — спиртнитѣ питиета отъ 12/II 1883 г., и съ закона за бериитѣ (акциза) върху питиетата. Общиятъ приходъ отъ това облагане тогава е билъ 200.916 л., отъ които само 15.711 л. сж произхождали отъ облагането на спирта. Тия незначителни приходи сж се дължали, отъ една страна, на слабия надзоръ върху спиртоварството, а отъ друга на обстоятелството, че правото на фабрикация 10% върху стойностьта, съ което се е облагалъ спирта, не се е събирало, въпрѣки членове 2 и 42 отъ закона за бериитѣ (акциза) върху питиетата, отъ внасянитѣ отъ странство вина, пиво, ликьори и др. спиртни питиета. Съ цѣлла се усилятъ приходитѣ отъ облагането на спиртнитѣ питиета, съгласно едно постановление на Министерския Съвѣтъ, съ за-

повѣдь отъ 30 мартъ 1891 г. е било наредено, щото митниците да облагатъ съ право на фабрикация 10%, освѣнъ фабричния спиртъ, но и внасянитѣ отъ странство вина, пиво, ликьори и др. и вънъ отъ това, събирането на правото за фабрикация да става отъ самитѣ митници, а не отъ окржжнитѣ управители, както е било до тогава относително спирта, за да може по този начинъ да се избѣгнатъ голѣмитѣ недобори.

Все поради сжщитѣ причини, а именно — увеличаване приходитѣ отъ косвени данъци, на 20 декемврий 1894 г. се гласува законътъ за акцизитѣ, който реформира основно режима на облагането спиртнитѣ питиета, като замѣни адвалорното облагане, съ специфичното — на градусъ и литъръ. Вмѣсто 16 ст. на литъръ за чуждия спиртъ и 4 ст. за мѣстния — право за фабрикация, прѣдвидѣ се акцизъ 75 ст. на литъръ чистъ спиртъ безъ разлика на произходъ; сжщото увеличение се направи и за другитѣ спиртни питиета, съ изключение на виното. Съ казания законъ пивото се обложи съ 5 л. на хектолитъръ, безъ разлика на произходъ и качество.

Съ цѣль да се стегне контролата върху производството и износа на спирта отъ мѣстнитѣ фабрики и съ това да се прѣдотврати всѣки опитъ за укриване, законътъ за беритѣ (акциза) върху питиетата се измѣни прѣзъ 1897 г. По-важнитѣ реформи, направени съ това измѣнение, сж: 1) замѣниха се мѣрилницитѣ на спирта съ автоматични контролни апарати; 2) установи се ревизиитѣ на фабрикитѣ, вмѣсто тримѣсечни, да бждатъ ежемѣсечни и 3) фабрикантитѣ се задължиха да прѣдставляватъ търговскитѣ си книги на контролната власть и пр.

До колко горнитѣ измѣнения сж способствували за увеличаване прихода отъ облагането на спирта, се вижда отъ обстоятелството, че когато прѣзъ 1894 г. приходътъ отъ правофабрикация на мѣстенъ спиртъ е билъ само 133.766 лева, прѣзъ слѣдующата 1895 г., т. е. първата година слѣдъ прилагане закона за акцизитѣ, той, приходътъ се възкачилъ на 1.722.386 лева.

Съ тия нѣколко измѣнения на закона за акциза върху питиетата, цѣльта бѣ отъ облога на спирта съ акцизъ да се

създале едно сигурно и главно постоянно бюджетно доходно перо. Но понеже това перо и слѣдъ горнитѣ измѣнения бѣ изложено на несигурность, защото системата на облагането на спирта въ всичкитѣ му видове бѣше непълна, тъй като, ракията, добивана отъ сливи, джибри и др. плодове, оставаше необложена съ акцизъ, създале се прѣзъ 1903 г. законътъ за акцизитѣ на ракитѣ, споредъ който произвежданата ракия отъ сливи, джибри и други прѣсни плодове се обложи съ 70 ст. акцизъ на литъръ чистъ 100° спиртъ. Тая реформа като стабилизира прихода отъ спирта, осигурява единъ новъ ресурсъ за бюджета, който ежегодно достига до 1½—2 милиона лева.

Прѣзъ 1907 г. се направиха нѣколко измѣнения на тоя законъ, а прѣзъ 1908 г. цѣлиятъ бѣ измѣненъ съ закона за облагане на материалитѣ, отъ които се вари ракия. Както съ първитѣ частични измѣнения, тъй и съ цѣлото отмѣнение на закона за ракитѣ се имаше за цѣль да се опростотвори начина на облагането, цѣль, която до извѣстна степень е постигната. Споредъ стария законъ, контролираше се производството на ракията, работа твърдѣ сложна и обремѣнителна за производителитѣ и контролата, когато, споредъ новия, облагаха се съ данъкъ материалитѣ, отъ които се добива ракията, като се раздѣлиха тия материали на три категории, въ зависимость отъ количеството на спирта, който може да се получи отъ единъ литръ материали, така: 1) единъ литръ каша отъ сливи, круши и кумболи (джагали) се облагатъ съ 1½ стотинки; 2) единъ литръ каша отъ сливи, отъ всички други прѣсни плодове, отъ джибри и винена кал — съ 2½ стотинки и единъ литръ вино и мелна каша — съ 5 ст.

Въ слѣднята таблица се вижда движението на прихода отъ акциза върху ракията и данъка върху материалитѣ, отъ които се вари ракия.

Постжпилъ акцизъ отъ жѣстна ракия					Постжпилъ данъкъ отъ материали за варене ракия		
1904 г.	1905 г.	1906 г.	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.	1911 г.
в ъ л е в о в е					в ъ л е в о в е		
885.160	1.905.685	2.172.180	2.263.150	1.801.922	2.033.161	1.220.917	1.313.446

Законътъ за берит̀ (акциза) върху питиетата, макаръ и да бѣше значително поправенъ и допълненъ, имаше своит̀ недостатъци, които трѣбваше да се поправятъ. — Отъ друга страна, прѣдстоеше да се сключатъ нови търговски договори, а това бѣ отъ голѣмо значение за закона за акцизит̀, тъй като акцизнит̀ такси бѣха консолидирани съ старит̀ договори и прѣдстоеше да се приготви базата за новит̀ договори по отношение вжтрѣшнит̀ данъци. Най-сетнѣ правителството имаше намѣрение съ косвенит̀ данъци да създаде нови източници за бюджета. Тая задача се изпълни съ новия законъ за акцизит̀ и патентовия сборъ върху питиетата отъ 31 януарий 1905 г. Този законъ разшири отдѣла за надзора върху производството на прѣдметит̀, подлежащи на акцизъ, а контролътъ въ фабрикит̀, като почва отъ построяването и вжтрѣшното устройство на фабрикит̀, свършва съ слѣденето отъ близо производството, като държи смѣтка за количеството на суровит̀ материали, за количеството на произведенит̀ прѣдмети и за движението на прѣдметит̀, подлежащи на акцизъ въ фабричнит̀ депозити. Вънъ отъ това, сжщиятъ законъ: 1) отмѣни бандеролната система за облагане съ акцизъ содовата вода и лимонадата и я замѣни съ оная на облагане по прѣдварително подавани декларации и норма на часъ или съ абонаментната система; 2) замѣни съ акцизъ таксата 10% за правофабрикация върху чуждестраннит̀ вина; 3) повиши акциза на парфюмиранит̀ сапуни; 4) създаде държавнит̀ привилегии върху сол̀та, кибрита, цигарената книга и гилзит̀ за папироси и 5) подобри служебното положение на чиновницит̀ по акцизното вѣдомство.

И дѣйствително, намѣрението на правителството, цѣляще да създаде отъ косвенит̀ данъци нови и сигурни източници за бюджета, напълно се постигна съ закона за акцизит̀ и патентовия сборъ върху питиетата. — Отъ таблицата за постжпленията отъ акциза на питиетата, на колониални и др. стоки, напечатана на стр. 216 се вижда, че акцизътъ отъ спирта, пивото, содовата вода и лимонада отъ 1905 г. насамъ се е увеличавалъ толкова бързо, че прѣзъ 1911 г. е учетвореиъ.

Акцизъ отъ колониални и други прѣдмети. Съ закона за акцизитѣ отъ 20 декември 1894 г. съ акцизъ се обложиха слѣднитѣ прѣдмети: захарь и всѣкакъвъ видъ захарни издѣлия, пасти и шоколадъ и тѣхнитѣ сурогати, кибритъ, петролъ, спиртни питиета, пиво, стеаринови, спермацетови и др. луксозни свѣщи, дървено масло за ядене и неговитѣ сурогати, чай, парфюмерия, риба консервирана, черъ хайверъ, всѣкакви други консерви и карти за игра. — Облагането съ акцизъ на изброенитѣ прѣдмети е една отъ най-важнитѣ реформи въ държавнитѣ финанси, извършена въ царуването на Ваше Величество. Като данъчна реформа, акцизитѣ, установени върху прѣдмети не отъ първа необходимость, въздѣйствуваха за едно по-справедливо разпрѣдѣление на данъчното брѣме върху всичкитѣ класи на населението, а като политически актъ, тѣ бѣха първото прилагане на широка база правото, да може да се събира акцизъ не само отъ спиртнитѣ питиета, сольта и тютюна, но и отъ другитѣ прѣдмети, съгласно законитѣ въ страната. — Вънъ отъ това, новитѣ, и при това, значителни приходи, които се създадоха отъ акцизитѣ, позволиха да се облекчи главно данъчния товаръ на земледѣлческото население, понеже часть отъ тия приходи послужи за покриване дефицита, произходящъ отъ намаление на поземления данъкъ, унищожение на емляка върху непокрититѣ имоти, унищожението на сергиима и пр.

Съ закона за акцизитѣ и патентовия сборъ върху питиетата отъ 31 януарий 1905 г. се слѣха въ единъ законътъ за акцизитѣ отъ 1894 г. и тоя за беритѣ (акциза) върху питиетата. Въ новия законъ режимътъ за акцизитѣ отъ 1894 г. се измѣни само по отношение на кибрита, картитѣ за игра и сольта, които останаха държавни привилегии, а съ закона за бюджета за 1909 г. акцизътъ на пивото се повиши отъ 5 на 10 ст. на литръ.

Законътъ за акцизитѣ и патентовиятъ сборъ върху питиетата се измѣни и допълни съ законъ отъ 15 мартъ 1912 г., съ цѣль да се ограничи контрабандата на спирта по турската граница, която контрабанда, поради дължината на пограничната линия и разнообразието на терена, поради лошитѣ на-

клонности на пограничното население отъ двѣтѣ страни и пр., напослѣдъкъ взема голѣми размѣри. — За тая цѣль се забрани откриването на складове за продажба на спиртъ и спиртни питиета въ една зона, широка 15 километра покрай сухопжтната ни граница; узакони се воденето на складови книги отъ всички продавачи на спиртъ и спиртни питиета; прѣдвидѣ се, щото прѣнасянето на спиртъ и ракия въ количества по-голѣми отъ 10 литри да става съ прѣносителни свидѣтелства и въ противенъ случай, да се считатъ за контрабанда, като се прѣдвидѣ тъй сжщо и ревизирането на питейнитѣ заведения на едро.

Постжпленията отъ акцизитѣ сж изложени въ таблица на стр. 216.

Голѣмото увеличение на постжпленията отъ акцизъ на иностранни колониални стоки, което се забѣлѣзва прѣзъ 1904 и 1905 г., се дължи на голѣмия вносъ на петролъ и захарь прѣзъ 1904 г. и на захарь прѣзъ 1905 г., вслѣдствие изтичането срока на старитѣ търговски договори и повишението на митото по новата митнишка тарифа. Този вносъ се отрази върху постжпленията отъ акциза прѣзъ 1906 г., които намалѣха значително; за това помогнаха, освѣнъ малкитѣ количества захарь, внесени прѣзъ 1906 г., още и държавнитѣ привилегии на кибрита и картитѣ за игра. Постжпленията отъ тия два артикула до 1 февруарий 1905 г. сж показани наедно съ другитѣ акцизни стоки, а отъ тая дата, тѣ сж извадени отъ тукъ и сж показани отдѣлно, като постжпления отъ държавни привилегии.

Патентъ за правоварене и правопродаване спиртни питиета. Произвеждането на спиртъ. пиво, ракия и разни спиртни питиета се разрѣшава само, слѣдъ като производителитѣ се снабдятъ съ патентъ за правоварене.

Постжпления отъ акцизъ на питиета, колониални и други стоки за 1887—1911 год.

Години	Правопъбрания отъ спиртни питиета		Акцизъ отъ питиета					Всичко отъ български и чуждестранни питиета	Акцизъ отъ колониални и други стоки		Всичко отъ български и чуждестранни стоки	А всичко отъ акцизъ на питиета и колониални стоки
	български	чуждестранни	български спиртъ	български ракия	български бира	солени рибя и миноги	чуждестранни питиета		български	чуждестранни		
1887	53.558	147.552	—	—	—	—	—	200.910	—	—	—	200.910
1888	103.731	93.317	—	—	—	—	—	197.048	—	—	—	197.048
1889	224.499	211.385	—	—	—	—	—	435.884	—	—	—	435.884
1890	161.143	468.428	—	—	—	—	—	629.571	—	—	—	629.571
1891	92.116	735.724	—	—	—	—	—	827.840	—	—	—	827.840
1892	65.548	450.191	—	—	—	—	—	515.739	—	—	—	515.739
1893	29.528	744.472	—	—	—	—	—	774.000	—	—	—	774.000
1894	233.766	1.062.252	—	—	—	—	—	1.196.018	—	—	—	1.196.018
1895	—	—	1.722.386	—	144.691	—	779.917	2.646.994	—	2.755.868	2.755.868	5.402.862
1896	—	7.091	74.627	—	162.800	—	82.683	326.407	—	4.033.218	4.033.218	4.359.625
1897	—	12	470.521	—	132.371	98.057	117.518	818.479	—	3.604.639	3.604.639	4.423.118
1898	—	21	4.021.722	—	221.719	82.162	266.072	4.591.695	—	3.695.081	3.695.081	8.286.776
1899	—	2	3.534.009	—	252.126	14.518	177.368	4.018.293	86.243	1.075.530	1.161.773	5.180.066
1900	—	21	483.070	—	181.789	43.394	57.017	767.291	316.323	1.168.133	1.484.658	2.251.949
1901	—	25	1.898.182	—	183.238	30.391	70.009	2.192.451	559.248	2.712.007	1.871.455	7.463.630
1902	—	23.559	1.919.016	—	210.774	57.432	268.831	2.481.412	156.616	1.034.165	1.190.781	3.672.193
1903	—	16.472	1.979.281	—	262.621	78.047	181.802	2.512.225	263.521	1.614.868	1.878.389	6.390.614
1904	—	3.981	147.124	883.560	127.401	103.286	36.674	2.332.027	120.773	5.412.025	5.532.796	8.043.823
1905	—	6.528	1.048.077	1.305.885	370.713	82.531	76.815	3.490.187	674.431	6.020.418	6.674.849	10.235.436
1906	—	—	1.610.224	2.172.280	479.281	76.293	36.550	4.398.428	336.764	1.902.193	2.239.157	6.637.585
1907	—	—	2.828.406	2.265.350	668.025	75.444	70.146	5.905.161	1.096.085	3.742.326	4.838.411	10.741.572
1908	—	—	2.721.590	1.601.922	689.686	84.334	71.650	4.541.182	911.618	4.115.620	5.025.256	9.566.438
1909	—	—	3.861.720	2.015.761	1.164.827	168.293	98.541	5.328.560	871.033	5.668.975	6.540.008	11.868.568
1910	—	—	3.022.198	1.220.917	1.351.500	158.536	55.551	4.808.704	314.542	5.789.926	6.124.468	11.133.172
1911	—	—	3.831.801	1.317.416	1.093.814	176.930	165.039	7.501.525	1.050.000	5.578.991	6.628.991	14.130.516

Заведенията за продажба на спиртни питиета сѫщо се снабдяватъ съ патентъ, споредъ вида на търговията — на едро, на дребно и на разносъ. Споредъ закона за акцизитѣ и патентовия сборъ върху питиетата отъ 21 януарий 1905 г., разпрѣдѣлението на питейнитѣ заведения въ съотвѣтни разреди се извършва отъ комисии. Практиката, обаче, доказа, че тая система не може да даде оная справедливость въ разредирането, която се очакваше, и поради което съ измѣненията и допълненията на закона отъ 15 мартъ 1912 г. се опрѣдѣлиха постоянни и еднакви патенти за питейнитѣ заведения въ градоветѣ и селата, като послѣднитѣ се групираха споредъ числеността на населението.

ДЪРЖАВНИ ПРИВИЛЕГИИ.

Режимътъ за държавнитѣ привилегии въ България се създаде съ закона за акцизитѣ и патентовия сборъ върху питиетата отъ 1905 г., както и съ закона за изключителното право на държавата да приготовлява, внася и продава карти за игра. Споредъ тия закони, държавата си запазва изключителното право да внася, да произвежда и да продава на едро въ страната: соль, кибритъ, цигарени книжки и гилзи за папироси.

Този режимъ по отношение на сольта се отмѣни съ закона за сольта отъ 26 октомврий 1908 г., понеже бѣ намѣренъ непрактиченъ, и вносътъ и продажбата на сольта се оставиха свободни, както бѣ и по-рано. Единичкото по-важно измѣнение е това, че акцизътъ на мѣстната и иностранна соль се повиши отъ 6 на 7 л. 50 ст., а митото на иностранната се намали съ толкова отъ 3 на 1 л. 50 ст. за 100 килограма.

Държавнитѣ привилегии по своята сѫщность не прѣдставляватъ пъленъ монополъ, понеже при монополъ държавата сама продава монополнитѣ артикули направо на консуматоритѣ безъ посрѣдници, въ който случай тя запазва за себе си всичката печалба, когато пъкъ при режима на държавнитѣ привилегии, държавата запази за себе си изключителното право

да продава *само на едро* кибритя, цигаренитѣ книжки, гилзи за папироси и карти за игра, както и да фабрикува цигаренитѣ книжки и гилзитѣ за папироси. При практикуване на тия привилегии, търговията съ спомѣнатитѣ артикули е почти свободна, тъй като държавата само доставя тия артикули и ги продава на едро съ извѣстна отстжпка на търговцитѣ, които отъ своя страна ги продаватъ на консуматоритѣ по прѣдварително опрѣдѣлени цѣни.

Създаването на държавнитѣ привилегии е продиктувано отъ чисто фискална цѣль. Съ тия привилегии се е цѣлило да се осигурятъ за държавното съкровище постоянни приходи и да се закрѣпи и стабилзира приходнията бюджетъ на държавата.

Кибритътъ, цигаренитѣ книжки, гилзитѣ за папироси и картитѣ за игра до 1 януарий 1895 г. се облагаха само съ мито и полупроцентово право 8½% по стойность. Прѣзъ 1895 и 1896 г. митото имъ се увеличи на 10½%; съ първитѣ търговски договори отъ 1897 г., сключени съ великитѣ сили, то се увеличи на 14% по стойность, каквото мито се вземаше до 31 януарий 1905 г. — началото на режима на държавнитѣ привилегии. Освѣнъ това, по закона за акцизитѣ, вотиранъ прѣзъ 1894 г. кибритътъ и картитѣ за игра се облагаха и съ акцизъ и то кибритътъ съ 100 лв. 100 килограма, а картитѣ за игра — съ 1 лв. колодата.

Акцизътъ на кибритя въ послѣдствие се намали, както слѣдва: съ закона, утвърденъ съ указъ № 205 отъ 31 януарий 1896 г., отъ 100 — на 30 лв. за 100 килограма за кибритъ на клечки, а съ закона, утвърденъ съ указъ № 148 отъ 26 февруарий 1897 г., отъ 100 на 50 лв. за кибритъ на свѣщици. Това облагане съ акцизъ се продължи до въвеждане на държавнитѣ привилегии.

Въ тукъ слѣдващата таблица е показанъ развоятъ на приходитѣ отъ соль, кибритъ, цигарени книжки, гилзи за папироси и карти за игра.

Министерство на Финанситѣ.

ТАБЛИЦА

за приходитѣ отъ соль, кибритъ, цигарени книжки, гилзи за папироси и карти за игра, за двадесеть и петь годишния периодъ — отъ 1887 до 1911 година включително.

Години	Соль всѣкакъ			
	Количество	Постжпление бруто	Разходъ за купуване на соль и др.	Приходъ
	килограма	лева	лева	лева
1887	30.389.385	1.745.775	310.327	1.435.448
1888	24.163.638	3.070.280	37.060	3.033.220
1889	30.070.107	3.477.242	298.681	3.178.561
1890	23.924.174	2.752.117	452.417	2.299.700
1891	20.853.284	2.840.385	323.213	2.517.172
1892	20.135.385	3.013.084	244.917	2.768.167
1893	29.479.834	3.316.565	86.945	3.229.620
2894	30.335.870	3.235.093	131.781	3.103.312
1895	27.298.489	2.977.204	—	2.977.204
1896	29.706.887	3.369.154	—	3.369.154
1897	34.919.761	3.317.376	—	3.317.376
1898	33.654.157	3.641.748	—	3.641.748
1899	27.569.187	3.167.091	—	3.167.091
1900	30.429.144	3.481.001	—	3.481.001
1901	33.778.815	3.550.389	—	3.550.389
1902	36.279.853	3.296.629	—	3.296.629
1903	33.426.971	3.612.515	—	3.612.515
1904	38.996.653	4.277.964	—	4.277.964
1905	36.837.878	5.199.256	972.878	4.226.378
1906	49.774.566	6.640.834	1.016.215	5.624.619
1907	45.164.430	6.631.185	1.284.103	5.347.082
1908	39.437.750	5.573.901	1.123.201	4.450.700
1909	58.802.690	4.230.021	545.000	3.685.021
1910	48.127.660	4.170.052	487.000	3.693.052
1911	56.125.000	4.780.324	57.000	4.723.324

Години	Кибрит			
	Количество		Стойность	Постъпление
	килограма		лева	лева
1887	218.272		192.030	16.323
1888	247.537		224.209	19.058
1889	358.658		307.929	26.174
1890	284.398		264.608	22.492
1891	355.462		318.924	27.109
1892	441.035		395.522	33.619
1893	428.326		392.600	33.371
1894	380,015		334.397	28.132
1895	90.368		85.872	97.090
1896	325.888		307.895	357.707
1897	506.898		431.484	242.855
1898	320.242		251.874	154.777
1899	297.601		218.703	132.044
1900	285.521		221.406	134.220
1901	374.838		296.696	165.031
1902	347.903		266.344	148.342
1903	361.448		236.955	148.287
1904	212.955		135.009	92.092
1905	Каси	2.059	85.720	305.792
1906	»	5.515	230.025	784.878
1907	»	8.103	324.120	1.098.990
1908	»	8.800	352.000	1.194.360
1909	»	9.455	378.200	1.283.430
1910	»	10.592	383.680	1.477.353
1911	»	11.103	484.120	1.586.065

Години	Цигарени книжки и гилзи за папироси			
	Количество		Стойность	Постъпление
	килограми		лева	лева
1887	145.101		344.359	29.263
1888	145.404		327.004	27.795
1889	136.132		327.643	25.560
1890	165.185		347.564	29.543
1891	144.513		305.540	25.971
1892	134.508		262.155	22.283
1893	152.854		327.829	27.865
1894	124.976		267.953	22.946
1895	110.463		225.390	22.652
1896	147.611		270.344	28.386
1897	178.689		268.392	37.575
1898	136.734		219.787	30.770

Години	Цигарени книжки и гилзи за цигароси			Стойность	Постжпление
	Количество				
	килограми			лева	лева
1899	138.277			223.743	31.324
1900	148.819			224.090	31.372
1901	153.259			253.680	35.515
1902	158.355			261.692	36.837
1903	152.341			244.768	34.268
1904	187.597			336.537	47.087
1905	1.170 каси цигар. кн. и	84.330.000	парч. гилзи	97.186	458.681
1906	4.875 » » »	164.052.000	» »	143.565	2.411.739
1907	5.299 » » »	118.589.000	» »	528.262	2.629.358
1908	5.600 » » »	115.000.000	» »	346.117	2.774.691
1909	7.820 » » »	108.052.000	» »	359.280	2.897.981
1910	6.090 » » »	89.300.000	» »	369.442	3.058.263
1911	6.900 » » »	84.750.000	» »	414.000	3.551.170

Години	Карти за игра			
	Количество		Стойность	Постжпление
	килограма		лева	лева
1887	8.405		16.870	1.424
1888	13.998		30.140	2.426
1889	13.271		26.079	2.217
1890	18.732		29.266	2.487
1891	17.845		24.790	2.107
1892	17.743		22.414	1.905
1893	22.615		29.849	2.537
1894	30.412		47.234	4.017
1895	1.064		1.556	1.025
1896	161		1.059	1.397
1897	1.230		5.315	12.487
1898	2.294		6.413	21.007
1899	3.648		9.864	51.778
1900	5.019		7.344	35.235
1901	4.627		11.732	43.835
1902	4.122		9.564	33.188
1903	4.568		10.619	39.499
1904	6.511		14.502	58.700
1905	Колоди	24.512	7.828	68.133
1906	»	37.965	12.034	103.117
1907	»	44.016	15.335	135.523
1908	»	43.220	13.422	136.749
1909	»	41.855	15.122	134.790
1910	»	44.088	15.570	131.150
1911	»	53.017	19.236	162.794

ТАКСА ВЪРХУ ЗЛАТНИТѢ И СРЕБЪРНИ ИЗДѢЛИЯ.

За да се тури край на злоупотрѣбленията, вършени отъ недобросъвѣстни златари и сарафи, които често пѫти продаваха позлатени, плакирани или посребрени издѣлия и монети за накитъ за чисто златни и сребърни, съ закона за контролата на златнитѣ и сребърни прѣдмети и търговията съ тѣхъ отъ 1907, обнародванъ въ брой 99 на „Държавенъ вѣстникъ“, отъ 10 май с. г., провѣряването и маркирането на всички вносими отъ странство и изработени въ страната златни и сребърни издѣлия и монети за накитъ стана задължително.

Бѣлѣжкитѣ на златнитѣ и сребърни издѣлия става съ специални държавни знаци, които се поставятъ върху всѣкой единъ златенъ и сребъренъ прѣдметъ, — означаващи сплава т. е. чистото съдържание на златото или среброто, находещи се въ извѣстенъ прѣдметъ.

Тия бѣлѣзи изобразяватъ староврѣменна българска корона: на царь — за златнитѣ и на царица за сребърнитѣ прѣдмети, както това е показано въ слѣднитѣ отпечатъци:

а) За златни прѣдмети.

22 карата

20 карата

18 карата

14 карата

12 карата

8 карата

б) За сребърни прѣдмети.

$^{950}/_{1000}$

$^{900}/_{1000}$

$^{850}/_{1000}$

$^{750}/_{1000}$

$^{500}/_{1000}$

Откато е учрѣдена службата по контролата на златнитѣ и сребърни издѣлия, т. е. отъ 1909 до 1911 г. бѣлѣжени сж слѣднитѣ количества:

Години	Златни прѣдмети				Златни часовници	Сребърни прѣдмети				Сребърни часовници
	монети за накитъ		бижетерия			монети за накитъ		бижетерия		
	брой	тегло въ грамове	брой	тегло въ грамове	брой	брой	тегло въ грамове	брой	тегло въ грамове	брой
Мѣстни (изработени въ страната) и заварени отъ закона.										
1909	72415	117949	57512	61944	1354	1300	8093	12848	142671	5671
1910	51012	158853	8877	29134	55	893	4365	5004	56070	864
1911	32007	203132	9265	28909	2	—	—	3496	51205	2
Внесени отъ чужбина.										
1909	32630	45910	6741	23874	582	—	—	2586	31105	2586
1910	160030	199711	10780	89608	866	—	—	8490	124752	4884
1911	362837	421357	11023	46258	2292	—	—	6581	123938	5117

	Отъ мѣстни прѣдмети.	Отъ иностранни прѣдмети.	Всичко
Събрано 1909 г.	15.389·55 лв.	9.817·10 лв.	35.524·35 лв.
» 1910 «	19.968·00 »	35.055·00 »	55.053·00 »
» 1911 »	23.636·30 »	61.517·75 »	85.154·05 »

Къмъ тия приходи за държавата, колкото и незначителни, би слѣдвало да се държи смѣтка и за добититѣ мита отъ вносимитѣ отъ странство златни и сребърни издѣлия, а особно на монетитѣ за накитъ, за които се знае, че прѣди закона отъ 1907 г. тѣ се внасяха по контрабанденъ начинъ. Тъй напримѣръ, само за 1911 г. отъ внесенитѣ 421 килограма и 357 грама такива монети е събрано 101.125 лв. и 70 ст. мито и общински налогъ.

ГЕРБОВЪ НАЛОГЪ.

Когато Ваше Величество стжпихте на българския прѣстолъ, бѣ въ дѣйствие законътъ за гербовия сборъ отъ 1 февруарий 1885 г., който съ закона отъ 5 януарий 1891 г. бѣ отмѣненъ, а тоя послѣдниятъ прѣтърпѣ частични измѣнения и допълнения съ законитѣ отъ 31 декемврий 1897 и 25 септемврий 1901 г. Макаръ и измѣняванъ и допълнянъ на два пжти, законътъ отъ 1891 г. съдържаше твърдѣ много недостатъци, за отстранението на които на 21 ноемврий 1903 г. Народното Събрание гласува и прие сега дѣйстващия законъ за гербовия налогъ, който влѣзе въ сила на 1 мартъ 1904 г. Между него и старитѣ закони има разлика, не само въ начина на подраздѣляне налога (простъ и съразмѣренъ, споредъ новия законъ; простъ и актовъ, — споредъ старитѣ), но и въ размѣра на самия налогъ. Освѣнъ това, нѣкои отъ книжата и документитѣ, освободени отъ обгербване съ закона отъ 1891 г. се обложиха съ новия, и обратно.

Отъ таблица на стр. 225 се вижда, какъ е вървѣло нарастването на прихода отъ гербовия налогъ прѣзъ периода отъ 1887—1912 г. включително. Като се сравнятъ постжпленията прѣзъ послѣднята година на единъ отмѣненъ, измѣненъ или допълненъ законъ съ постжпленията прѣзъ първата година на новия законъ, респективно при допълнения или измѣненията, а най-вече като се сравнятъ постжпилитѣ суми за годинитѣ 1905—1912 включително, прѣзъ което време е дѣйствувалъ само единъ законъ, безъ да е измѣнянъ или допълнянъ, става явно, че нарастването на прихода отъ гербовия налогъ се дължи повече на увеличение числото на облаганитѣ сдѣлки, отколкото на увеличения размѣръ на гербовия налогъ. Тия сдѣлки пъкъ сж резултатъ отъ бързо растещитѣ и усложняващи се правоотношения между гражданитѣ, обстоятелство, което свидѣтелствува, че икономическиятъ полемъ на страната се е значително засилилъ.

Министерство на Финансите

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

за постжпленията отъ гербовия налогъ за врѣме отъ 1887 до 1912 г. включително.

Години	Прѣдвидено по бюджета	Постжпило	Години	Прѣдвидено по бюджета	Постжпило
1887[1])	700.000	794.170'10	1900	3.200.000	2.990.184'15
1888	800.000	927.980'85	1901[4])	3.200.000	3.085.859'65
1889	850.000	1.101.956'10	1902	3.300.000	3.116.827'85
1890	910.000	1 404.310'55	1903	3.300.000	3.152.242'35
1891[2])	1.500.000	1.865.002'35	1904[5])	3.800.000	4.000.381'70
1892	2.000.000	1.961.216'70	1905	4.000.000	4.465.325'—
1893	2.000.000	2.146.126'20	1906	4.250.000	4.746.439'85
1894	2.100.000	2.286.122'05	1907	4.500.000	5.210.032'72
1895	2.200.000	2.340.473'80	1908	4.500.000	5'454.518'—
1896	3.000.000	3.075.841'45	1909	5.200.000	6.088.283'70
1897	3.200.000	3.283.980'20	1910	5.800.000	6.638.720'65
1898[3])	3.200.000	3.377.296'50	1911	6.500.000	7.508.834'15
1899	3.300.000	3'024.840'05	1912[6])	7.000.000	3,398,570'70

[1]) Законъ за гербовия сборъ, утвърденъ съ указъ № 4 отъ 8 януарий 1885 г., обнародванъ въ «Държавенъ Вѣстникъ», брой 10, отъ 1 февруарий сжщата година.

[2]) Законъ за гербовия сборъ, утвърденъ съ указъ № 209 отъ 15 декемврий 1890 г., обнародванъ въ «Държавенъ Вѣстникъ», брой 4 отъ 5 януарий 1891 г.

[3]) Законъ за гербовия сборъ отъ 1891 г. и законъ за измѣнение и допълнение на нѣкои членове отъ закона за гербовия сборъ, утвърденъ съ указъ № 220, отъ 15 декемврий 1897 г. и обнародванъ въ «Държавенъ вѣстникъ», брой 288 отъ 31 декемврий сжщата година.

[4]) Законъ за гербовия сборъ отъ 1891 г. и 1897 и законъ за допълнение чл. чл. 7, 8, 9 и 10 отъ закона за гербовия сборъ, утвърденъ съ указъ № 162 отъ 5 юний 1901 г. и обнародванъ въ «Държавенъ вѣстникъ» брой 207 отъ 25 септемврий сжщата година.

[5]) Законъ за гербовия налогъ, утвърденъ съ указъ № 1 отъ 12 януарий 1904 г., обнародванъ въ «Държавенъ вѣстникъ» брой 17 отъ 20 януарий с. г. и встжпилъ въ сила на 1 мартъ сжщата година.

[6]) Постжплението е само за първитѣ пет мѣсеци отъ годината.

ОБЩИНСКИ НАЛОЗИ (ОКТРОА).

Прѣзъ 1887 г. бѣ въ сила законътъ за градското право (октроа) отъ 1883 г. Споредъ неговитѣ постановления, облагаха се потрѣбителни прѣдмети само въ градове съ население отъ 2000 жители нагорѣ и то факултативно. Този законъ е измѣняванъ и допълванъ прѣзъ 1887, 1889 1895, и 1897 г., а съ закона за общинскитѣ налози отъ 1900 г. бѣ съвсѣмъ отмѣненъ, и октроата и бачътъ се замѣниха съ об-

щински налози, събирането на които се възложи на държавната администрация. По тоя начинъ се вдигнаха вжтрѣшнитѣ митници — междуобщинскитѣ бариери, които прѣчаха на вжтрѣшната свобода на движението, производството и търговията. Размѣрътъ на общинския налогъ върху мѣстнитѣ и иностранни стоки, както и основата за разпрѣдѣляне между общинитѣ постжпленията отъ сжщия налогъ, сж опрѣдѣлени въ самия законъ. Послѣдниятъ измѣняванъ и допълванъ прѣзъ 1903, 1905, 1906 и 1909 г. (чл. 4 отъ закона за приходитѣ и разходитѣ на разнитѣ фондове за 1909 г.) е въ сила и сега. Отъ началото на 1911 г. приходитѣ отъ общинския налогъ вече не отиватъ въ полза на общинитѣ, понеже споредъ закона за прѣхвърляне беглика и данъка върху сградитѣ за градскитѣ общини и беглика въ полза на селскитѣ, отъ декември 1910 г., станаха държавни. Въ замѣна на тѣхъ, на общинитѣ се отстжпиха държавнитѣ данъци върху сградитѣ въ градоветѣ и беглика въ градоветѣ и селата, заедно съ припадащитѣ се върху тѣхъ 10% училищенъ налогъ и 11% пжтенъ данъкъ.

Споредъ тоя законъ (чл. чл. 3 и 4) държавата гарантира на всѣка градска община годишенъ приходъ отъ отстжпнитѣ данъци върху сградитѣ и беглика и припадащитѣ се върху тѣхъ училищенъ налогъ 10% и пжтенъ данъкъ 11% до размѣръ, равенъ на срѣдния годишенъ приходъ отъ общинскитѣ налози, платени на общината прѣзъ 1907, 1908 и 1909 г. Ако отстжпнитѣ въ замѣна, поменати държавни приходи, сж по-малко отъ срѣдния доходъ на общинскитѣ налози за годинитѣ 1907, 1908 и 1909, държавата се задължава да ги допълня съ срѣдства отъ приходи на общинскитѣ налози. Ако казанитѣ отстжпени държавни данъци даватъ повече, разликата въ повече остава за общината. Въ послѣдния случай, държавата ще одържа 8% отъ събранитѣ суми за разноски по облагането и събирането.

Освѣнъ това, държавата гарантира на всѣка селска община годишенъ приходъ отъ отстжпения данъкъ бегликъ и припадащитѣ се върху него училищенъ налогъ 10% и пжтенъ данъкъ 11% до размѣръ, равенъ на срѣдния годишенъ приходъ отъ общинскитѣ налози, платени на общината прѣзъ

1907, 1908 и 1909 г. Ако сумата на беглика и припадащите се върху него училищенъ налогъ 10% и пътенъ данъкъ 11% е по-малка отъ срѣдния общински налогъ за поменатите три години, държавата ще я допълня съ срѣдства отъ прихода на общинските налози, а ако е повече, то отъ разликата въ повечето се одържатъ въ полза на общината за първата (1911) година 10% и за всѣка послѣдваща година само съ по 5% ежегодно и прогресивно увеличение. Тъй добитиятъ остатъкъ, до като ще има такъвъ, ежегодно се разпрѣдѣля: 10% за фонда за застраховане на добитъка, 20% за фонда за осигуряване на полскитѣ произведения отъ градушка и 70% за фонда за каластра на земитѣ.

Тукъ означенитѣ приходи на фондоветѣ служатъ да замѣстятъ или дотъкмятъ държавнитѣ субсидии, прѣдвидени въ респективнитѣ закони за тия фондове.

Приложенитѣ таблици показватъ произхождението и размѣра на общинския налогъ.

ТАБЛИЦА

за постжпилитѣ общински налози отъ мѣстни и иностранни стоки прѣзъ 1900—1911 година по видове на прѣдметитѣ.

Години	М ѣ с т и н					Всичко
	спиртъ	бира	тютюнъ	захаръ	лозя	
1900	50.604	150.453	192.587	63.590	62.346	519.580
1901	978.874	165.975	187.467	112.011	1.064.609	2.508.936
1902	1.770.930	188.119	212.001	106.449	1.067.074	3.344.573
1903	1.500.499	233.296	227.716	46.999	884.134	2.892.644
1904	1.192.143	433.120	378.285	16.492	507.782	2.529.822
1905	1.029.770	540.496	393.747	141.738	194.683	2.300.434
1906	1.125.520	636.238	424.414	184.814	101.158	2.472.124
1907	2.222.538	826.029	388.845	291.015	44.367	3.772.794
1908	2.403.062	800.152	401.350	268.377	33.657	3.906.598
1909	1.289.149	727.484	418.600	222.903	31.169	2.689.305
1910	1.470.738	823.692	412.316	157.508	22.656	2.886.910
1911	2.762.790	1.202.876	518.383	318.413	15.240	4.817.702

[1]) Постжпилитѣ суми св. отъ недоборъ. Налогътъ върху лозята е унищоженъ съ законъ отъ 30 декември 1903 година.

Години	Иностранни					всичко	А всичко отъ мѣстни и иностранни стоки
	спиртъ	бира	тютюнъ	захаръ	други прѣдмети		
1900	269	5.957	423	272.282	1.539.267	1.818.178	2.337.758
1901	890	6.878	387	299.732	2.137.455	2.445.342	4.954.278
1902	27.987	6.015	353	361.740	1.770.183	2.166.278	5.510.851
1903	103.214	3.863	533	443.754	1.925.878	2.477.242	5.369.886
1904	7.597	8.053	506	795.727	3.592.551	4.404.434	6.934.256
1905	23.620	6.849	571	966.520	3.605.111	4.602.671	6.903.105
1906	4.634	6.974	758	116.700	4.163.585	4.292.651	6.764.775
1907	21.485	7.227	1.309	515.321	4.010.167	4.555.509	8.328.303
1908	22.307	8.305	1.172	632.572	4.299.924	4.964.280	8.870.878
1909	11.213	6.782	1.676	717.591	5.383.024	6.120.286	8.809.591
1910	4.858	2.553	1.621	1.023.664	5.351.207	6.363.903	9.250.813
1911	141.191	9.897	1.897	892.635	6.532.830	7.578.450	12.396.152

МОНЕТИ.

Когато Ваше Величество стжпихте на прѣстола, младото Българско Княжество се бѣше установило вече на системата на латинския монетенъ съюзъ (съгласно закона за право на рѣзане монети въ княжеството отъ 4 юний 1880 г.), безъ да подържа официални връзки съ този съюзъ. Съ закона отъ 17 априлъ 1897 г. правителството се опита да замѣни за монетитѣ въ княжеството куциятъ двоенъ еталонъ съ чистъ златенъ еталонъ. Поради финансови затруднения, обаче, и поради настжпилата слѣдъ това продължителна стопанска криза, законътъ не можа да се тури въ дѣйствие; при все това правителството не изпустна изъ прѣдъ очи поставената съ този законъ цѣль и при благоприятни обстоятелства златниятъ еталонъ ще се въведе въ страната. Златнитѣ запаси, които Българската народна банка трупа въ хранилищата си отъ нѣколко години насамъ, улесняватъ въ голѣма степень горнята задача. Защото, безъ подържане на единъ постояненъ стокъ отъ злато е немислимъ стабиленъ златенъ еталонъ.

До 1887 г. бѣха насѣчени:

Сребърни монети									
по 5 лева		по 2 лева		по 1 левъ		по 1/2 левъ		Всичко	
брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность
2.000.000	10.000.0000	2.000.000	4.000.000	4.500.000	4.500.000	3.00.0000	1.500.000	11.500.000	20.000.000

Мѣдни монети									
по 10 ст.		по 5 ст.		по 2 ст.		по 1 ст.		Всичко	
брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность	брой (парчета)	номинал. стойность
*) 15.000.000	1.500.000	*) 10.000.0000	500.000	5.000.000	100.000	—	—	30.000.000	2.100.000

*) Изтеглени отъ обращение.

Отъ тази дата насамъ сж отсечени:

Година на сечението	Насечени въ конетния дворъ въ	Отъ фирмата	Пъти	Злато	
				по 100 лева	
				брой (парчета)	номинална стойность
1894	Кремницъ	Banque Hongroise d'Industrie et de Commerce въ Будапеща	Ок. лева 1047·5 за 100 лева златни .	2.500	250.000
1912	—	—	—	5.000	500.000
				7.500	750.000
				Сребро	
				по 5 лева	
				брой (парчета)	номинална стойность
1891	Кремницъ	Banque Hongroise d'Industrie et de Commerce въ Будапеща	Ок. лева 74·75 за 100 л. сребърни .	—	—
1892	»		Ок. лева 72·96 за 100 л. сребърни .	1.000.000	5.000.000
1894	»		Ок. лева 49·74 за 100 л. сребърни .	1.600.000	9.000.000
1910	Виена	Сащата, Niederösterreichische Escompte Gesellschaft въ Виена и Българската Генерална банка въ София	Ок. лева 40·10 за 100 л. двуюзлени .		
			Ок. лева 40·50 за 100 л. еднолеви .	—	—
			Ок. лева 41·10 за 100 л. отъ по 50 ст.		
				2.600.000	14.000.000
				Никелъ	
				по 20 стотинки	
				брой (парчета)	номинална стойность
1888	Брюксель	Бр. Х. Елиасъ	Ок. лева 19·50 за 100 л. никелови	5.000.000	1.000.000
1906	Виена и Кремницъ	Banque Commercial Hongroise Будапеща	Ок. лева 12 за 100 л. отъ по 20 стот. .		
			Ок. лева 19 за 100 л. отъ по 10 стот. .	10.000.000	2.000.000
			Ок. лева 29 за 100 л. отъ по 5 стот. .		
				15.000.000	3.000.000
				Мъдъ	
				по 10 стотинки	
				брой (парчета)	номинална стойность
1901	Парижъ	Jose Allard Брюксель	Ок. лева 28·90 за 100 л. отъ по 2 ст.	—	—
			Ок. лева 33 за 100 л. отъ по 1 ст. . .		

д о в е т и

по 20 лева		по 10 лева		В с и ч к о	
брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност
100.000	2.000.000	75.000	750.000	177.500	3.000.000
75.000	1.500.000	—	—	80.000	2.000.000
175.000	3.500.000	75.000	750.000	257.500	5.000.000

о т р и д е в е т и

по 2 лева		по 1 лев		по ½ лев		В с и ч к о	
брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност
1.500.000	3.000.000	4.000.000	4.000.000	2.000.000	1.000.000	7.500.000	8.000.000
—	—	—	—	—	—	1.000.000	1.000.000
1.000.000	2.000.000	1.000.000	1.000.000	—	—	3.800.000	12.000.000
400.000	800.000	1.000.000	1.000.000	400.000	200.000	3.800.000	4.000.000
2.900.000	5.800.000	8.000.000	8.000.000	2.400.000	1.200.000	16.100.000	29.000.000

д е в е т и д е с е т и

по 10 стотинки		по 5 стотинки		по 2½ стотинки		В с и ч к о	
брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност
10.000.000	1.000.000	14.000.000	700.000	12.000.000	300.000	37.000.000	2.000.000
15.000.000	1.500.000	14.000.000	700.000	—	—	37.000.000	4.000.000
25.000.000	2.500.000	28.000.000	1.400.000	12.000.000	300.000	78.000.000	7.000.000

е д и н а д е с е т

по 5 стотинки		по 2 стотинки		по 1 стотинка		В с и ч к о	
брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална стойност	брой (парчета)	номинална (стойност)
—	—	30.000.000	600.000	20.000.000	200.000	60.000.000	1.000.000

Така че общата сума на насеченитѣ и турнати въ обращение монети до 1912 година включително е 195.857.500 бройки на номинална стойность 64.100.000 лв., отъ които трѣбва да се спаднатъ изтегленитѣ отъ обращение 25.000.000 бройки мѣдни монети на номинална стойность 2.000.000 лева.

ДЪРЖАВНА ОТЧЕТНОСТЬ.

Задачата на държавната отчетность е да установява, да пази и подържа въ постоянно и трайно равновѣсие приходитѣ и разходитѣ на държавното стопанство и да слѣди за разумното и цѣлесъобразно употрѣбение на неговитѣ срѣдства. Прѣзъ двадесеть и петь годишното царуване на Ваше Величество непрѣкжснато сѫ правени усилия за успѣшното постигане на тази широка задача и, може да се каже, достигнати сѫ най-отрадни резултати.

Когато Ваше Величество прѣзъ 1887 г. стжпихте на българския прѣстолъ, бѣше въ сила законътъ за отчетността по бюджета отъ 1885 г., както и оня за веществената отчетность, отъ сжщата година. Законътъ за отчетността по бюджета бѣ допълнянъ и измѣняванъ: съ постановление отъ 1887 г. платежнитѣ заповѣди се прѣнасятъ отъ Финансовото Министерство въ Върховната смѣтна палата за прѣдварителната провѣрка и виза; съ закона отъ 16 януарий 1897 г. се отдѣлятъ отъ общия бюджетъ на държавата бюджетътъ на държавнитѣ желѣзници, на държавната каменовжглена мина «Перникъ» и на Държавната печатница; съ закона пъкъ отъ 4 юлий 1901 г. се сливатъ тия отдѣлни бюджети въ общия на държавата и съ закона за бюджета за 1901 г. (чл. 3) относително разходитѣ за смѣтка на сключени бюджети и — разходитѣ по просрочени упражнения. Тия закони се прилагаха чрѣзъ слѣднитѣ правилници: правилникъ за приспособение закона за отчетността по бюджета, правилникъ за приспособение закона за веществената отчетность, правилникъ за способа на произвеждане държавнитѣ разходи и документитѣ, които трѣбва да ги оправдаватъ, правилникъ за сжщото

за разходитѣ по военното вѣдомство, правилникъ за устройството, отчетността и дѣловодството на окржжнитѣ и околийски ковчежничества, всички отъ 1884 г.

Като направляваше дѣйността си по тия наредби, министерството се убѣди, че за обезпечаване равновѣсието въ приходитѣ и разходитѣ на държавното стопанство се налага едно прѣдварително постоянно внимание и близко слѣдене появяване и развитието на държавнитѣ нужди, прѣцѣняване въ тѣхната цѣлость потрѣбнитѣ срѣдства за задоволяването имъ и, само когато се види, че съкровището може да придобие и даде срѣдствата, тогава да се прѣдвиждатъ нуждитѣ кредити въ бюджета на държавата. Послѣдствията отъ това схващане се изразиха въ редъ нововъведения, които се помѣстиха въ закона за отчетността по бюджета отъ 1903 г., който влѣзе въ сила на 1 февруарий 1905 г., въ послѣдвалитѣ измѣнения и допълнения къмъ него отъ 18 януарий 1907 г. отъ 31 декемврий 1908, отъ 8 мартъ и отъ 30 декемврий 1911 г., въ закона за касовата служба на държавата, както и въ правилници и окржжни за тѣхното разбиране и съзнателно прилагане отъ всички администрации.

Тия нововъведения съдържатъ слѣднитѣ важни постановления:

1) само съ прѣдварително съгласие на министра на финанситѣ може да се помѣстватъ въ законопроектитѣ, приготовлявани отъ разнитѣ вѣдомства, постановления, които засѣгатъ приходитѣ и разходитѣ на държавата;

2) кредитъ за работа или доставка, стойността на която изцѣло възлиза на по-вече отъ 150.000 л., се вписва въ бюджета само, ако прѣдварително условията за размѣра на работата или доставката и потрѣбната сума сж били одобрени отъ Народното Събрание съ законъ;

3) обикновени свърхсмѣтни кредити се разрѣшаватъ само до размѣра — 1.000.000 лева, опрѣдѣленъ въ чл. 126 отъ конституцията;

4) извънредни свърхсмѣтни кредити се разрѣшаватъ само при наличность на срѣдства отъ специални източници за покриване разходитѣ и то само за точно изброени въ закона цѣли;

5) министрътъ на финанситѣ чрѣзъ свои органи — счетоводителитѣ и тѣхнитѣ помощници — слѣди въ всѣко министерство, дирекция и дивизия за появяването на нуждитѣ, за размѣра на срѣдствата за задоволяването имъ, за правилното съставяне на бюджета, за ангажирането на съкровището въ разходи, съгласно съ законитѣ и съ бюджета, за правилното произвеждане и оправдаване на разходитѣ, както и за наврѣменното и правилно събиране приходитѣ по съотвѣтното вѣдомство;

6) смѣткитѣ на всѣки упражненъ бюджетъ се сключватъ като се вематъ въ внимание не само касовитѣ операции, извършени за смѣтка на неговитѣ приходи и разходи, но и сумата на разходитѣ, които има да се произвеждатъ слѣдъ изтичането на упражнението му, по ангажименти, поети за смѣтка на разрѣшени въ него кредити, както и сумата на разходи отъ понапрѣшни бюджети и отъ обикновени свърхсмѣтни кредити;

7) смѣткитѣ по извънредннтѣ свърхсмѣтни кредити съ специални приходни източници се сключватъ отдѣлно;

8) когато, въпрѣки всички прѣдвиждания и възможни усилия, би се сключилъ единъ бюджетъ съ дефицитъ, министърътъ на финанситѣ показва въ самия законопроектъ на сключване източницитѣ какъ да се покрие дефицита.

Наредъ съ стремлението си да се добере до възможнитѣ освѣтления върху всички прѣдстоящи тежести за бюджета и изобщо за държавното стопанство, както отъ постояненъ, тъй и отъ врѣменень характеръ, да измѣрва и разпрѣдѣля тия тежести, споредъ разполагаемитѣ срѣдства, Министерството на Финанситѣ е внесло редъ подобрения и въ наврѣменното и точно водене смѣткитѣ за срѣдствата, които придобива за нуждитѣ за държавното стопанство, както и за правилното пестовно употрѣбение на тия срѣдства. Съ прилагането на закона за касовата служба на държавата прѣзъ 1907 г., освѣнъ гдѣто се въведе пълно единство на съкровищната каса — всичкитѣ ѝ срѣдства се внасятъ въ Българската народна банка, — уреди се и държавното смѣтководство, което съ своето ежемѣсечно издание за положението на държавното съкровище, дава пълно и ясно очъртание за изпълнението на упражняванитѣ бюджети — редовенъ, извънреденъ и разнитѣ свърхсмѣтни

кредити — както за всѣки мѣсецъ, частно, така и за всичкото изтекло врѣме отъ упражнението, изобщо; въ това издание се помѣства ежемѣсечно и положението на държавнитѣ дългове. Освѣнъ това, съ въведената чрѣзъ закона за касовата служба на държавата организация на държавното смѣтководство и съ съкратяване врѣмето за упражнението на бюджета — до 30 юний слѣдващата година, доби се възможность, едноврѣменно съ внасяне въ Народното Събрание бюджетопроекта за слѣлващата, да се внася и законопроектъть за сключването на бюджета за прѣдшествящата година.

При здравитѣ начала, положени въ закона за отчетностьта по бюджета отъ 1885 г., добавени и въведенитѣ въ сегашния законъ и въ законитѣ за неговото измѣнение и допълнение отъ 1909 и 1911 година, при съдѣйствието, което отъ день на день все повече и повече даватъ администрациитѣ на разнитѣ вѣдомства за разумното прилагане на тия начала въ всички начинания и дѣла по държавното стопанство, достигнато е прѣзъ врѣме на 25 годишното царуване на Ваше Величество да се тури една значителна стегнатость и редъ въ стопанството на държавата; прѣгледность, ясность и наврѣменность въ смѣткитѣ за неговото положение. А цифритѣ въ приложенитѣ тукъ таблици говорятъ за единъ високъ икономически подемъ на страната, за едно материално благосъстояние на населението, за обезпечени приходни източници на държавното стопанство и, при характерното и присжще на нашата нация трудолюбие и пестеливость, за едно здраво обезпечаване равновѣсието въ приходитѣ и разходитѣ на държавата.

ТАБЛИЦА I

за дѣйствителнитѣ приходи и разходи на държавата по първоначално гласуванитѣ редовни бюджети за 1887 — 1912 г., споредъ законитѣ за сключването имъ, безъ свръхсмѣтнитѣ кредети.

Години	Население	Обща търговия (вносъ износъ)	Приходи	Разходи	Повече приходи	Повече разходи
1887	3.154.375	110.489.728	55.321.439	39.849.486	15.471.953	—
1888	3.185.041	130.561.065	59.176.203	50.988.634	8.187.569	—
1889	3.216.005	153.450.321	71.503.895	66.099.700	5.404.195	—
1890	3.247.269	155.581.620	70.281.786	64.365.956	5.915.830	—
1891	3.278.838	152.413.235	91.332.334	73.006.695	18.325.639	—
1892	3.310.713	151.943.361	85.774.009	81.790.873	3.983.136	—
1893	3.362.036	182.331.553	79.505.741	82.708.524	—	3.202.783
1894	3.414.155	172.079.868	98.860.778	95.291.812	3.568.966	—
1895	3.467.082	146.705.841	77.788.045	84.534.934	—	6.746.889
1896	3.520.829	185.270.255	82.160.710	86.967.872	—	4.807.162
1897	3.575.410	143.784.747	[1] 88.667.683	[1] 92.867.708	—	4.200.025
1898	3.630.837	139.267.257	[1] 92.524.858	[1] 92.910.432	—	385.574
1899	3.687.123	113.645.178	[1] 80.096.576	[1] 90.125.721	—	10.029.145
1900	3.744.283	100.324.729	[1] 84.329.166	[1] 88.154.060	—	3.824.894
1901	3.800.809	152.813.832	92.039.594	95.681.720	—	3.642.126
1902	3.858.188	174.931.022	96.547.485	95.724.066	823.419	—
1903	3.916.434	189.876.220	99.014.365	98.768.430	245.935	—
1904	3.975.559	287.308.491	115.163.709	106.967.309	8.196.400	—
1905	4.035.575	270.210.626	127.601.459	111.902.990	15.698.469	—
1906	4.092.645	223.047.729	134.440.656	114.748.954	19.691.702	—
1907	4.150.522	250.255.786	145.554.389	119.702.751	25.851.638	—
1908	4.209.217	242.507.639	148.750.488	123.337.136	25.413.352	—
1909	4.268.742	271.863.307	[2]166.827.250	[2]149.567.086	17.260.164	—
1910	4.329.108	306.408.928	178.023.195	165.751.774	12.271.421	—
1911	4.416.223	381.977.396	[3]195.350.150	[3]169.502.566	25.847.584	—
1912	—	—	[4]190.273.440	[4]188.929.057	1.344.383	—

1) Тукъ сж. прибавени приходитѣ и разходитѣ на жп. «Перникъ», държавнитѣ желѣзници и държавната печатница, бюджетитѣ на които сж. сключвани отдѣлно отъ общия бюджетъ прѣзъ 1897 — 1900 год.

2) Тукъ сж. прибавени приходитѣ и разходитѣ отъ южно-българскитѣ желѣзници и отъ фароветѣ по черноморския брѣгъ прѣзъ 1908 и 1909 год.

3) Тоя сж. приходитѣ и разходитѣ на държавата по бюджета за 1911 г., но не за цѣлото бюджетно упражнение (отъ 1. I. 1911 г. до 30. VI. 1912 год.), а само отъ 1. I. 1911 г. до 31. V. 1912 г.

4) Това сж. прѣдвидянитѣ по бюджета за 1912 г. приходи и разходи.

ТАБЛИЦА II

за дѣйствителнитѣ приходи по първоначално гласуванитѣ редовни бюджети за 1887 — 1912 години.

Години	Отъ прѣки данъци	Отъ косвени данъци и държавни привилегии	Отъ берии	Отъ глоби	Доходи отъ съобщения	Доходи отъ държавни имоти и капитали	Отъ общинитѣ и окржжията за заплата на учителитѣ	Случайни постжпления	Отъ постжпили недобори	Всичко приходи по редовния бюджетъ	Прѣдвидени по бюджета	Останали недобори
1887	25.074.249	15.101.917	—	—	—	—	—	2.888.019	12.257.252	55.321.439	47.218.266	5.756.695
1888	28.120.328	10.100.790	3.456.250	—	2.276.909	8.279.604	—	—	6.942.321	59.176.203	53.676.046	4.093.088
1889	37.506.455	12.272.963	2.355.745	326.216	3.924.373	3.933.990	—	5.591.636	5.592.513	71.503.895	63.484.952	2.873.438
1890	39.597.327	12.682.455	3.010.347	362.307	5.213.085	3.806.970	—	1.867.918	3.741.374	70.281.786	72.549.030	2.504.943
1891	48.051.321	14.396.704	3.516.477	440.418	5.880.567	4.328.001	—	10.191.838	4.527.006	91.332.334	80.478.700	2.789.200
1892	46.094.585	15.040.590	3.642.039	784.599	6.354.851	4.337.815	—	7.708.616	1.810.910	85.774.009	82.647.400	816.247
1893	38.808.425	19.891.003	4.048.830	930.617	6.798.794	4.212.620	—	3.254.933	1.560.516	79.505.741	80.435.760	1.609.499
1894	39.857.781	21.412.294	4.247.739	1.079.828	7.476.675	4.279.499	—	19.258.846	1.248.112	98.860.778	101.077.550	3.627.751
1895	30.808.638	25.809.033	4.249.114	852.936	7.745.012	3.313.624	—	3.279.085	1.730.601	77.788.045	89.849.425	5.086.254
1896	30.400.244	25.647.857	5.278.406	995.872	8.897.555	3.998 803	—	3.760.221	3.181.748	82.160.710	91.143.9 0	3.263.529
1897	31.658.833	29.646.062	5.397.684	1.160.776	9.289.810	5.985.336	—	2.084.957	3.444.222	88.667.683	83.425.019	3.105.692
1898	30.152.579	32.851.822	5.615.132	1.045.041	9.772.838	5.188.128	—	4.190.618	3.708.696	92.524.858	84.557.713	4.737.897
1899	27.454.698	28.518.452	5.041.504	891.625	8.826.260	4.026.046	—	2.935.286	2.402.702	80.096.576	84.395.471	6.447.033
1900	35.291.082	23.311.527	4.901.174	571.514	10.546.190	4.500.244	—	2.523.854	2.683.578	84.329.166	83.827.863	7.979.340
1901	32.496.151	26.853.579	5.038.796	748.835	10.411.877	5.413.069	—	11.077.283	—	92.039.594	96.826.900	5.708.506
1902	33.241.341	29.569.940	5.395.915	781.225	10.329.239	5.871.492	—	11.358.331	—	96.547.485	95.955.400	5.244.977
1903	35.219.089	31.396.892	5.581.605	811.594	11.935.764	6.286.894	—	7.782.526	—	99.014.365	98.017.900	4.145.861
1904	37.535.106	38.468.683	6.491.768	729.944	14.410.937	7.030.396	—	10.496.872	—	115.163.709	106.163.400	5.519.161
1905	37.747.045	45.628.287	6.531.694	776.991	14.938.858	8.454.484	—	13.524.100	—	127.601.459	111.920.000	4.543.793
1906	40.601.044	49.371.317	7.297.737	917.569	16.227.431	7.678.879	—	12.346.679	—	134.440.656	117.953.000	3.558.298
1907	39.184.566	61.495.434	8.125.465	1.110.979	18.600.321	8.810.494	—	8.227.130	—	145.554.389	121.983.000	3.960.842
1908	40.049.097	60.448.728	8.215.599	1.198.695	19.289.689	9.154.024	—	10.394.656	—	148.750.488	127.235.700	4.675.723
1909	38.483.811	66.589.985	9.296.823	963.787	26.677.237	12.915.524	3.706.933	8.193.150	—	166.827.250	158.557.115	5.121.939
1910	40.153.919	67.875.719	10.650.676	1.377.474	28.408.445	12.570.462	5.899.378	11.087.122	—	178.023.195	172.248.400	5.797.705
1911[1]	33.789.858	82.659.209	12.334.335	1.099.095	34.680.924	13.108.131	6.456.768	11.221.830	—	195.350.150	178.445.300	—
1912[2]	39.841.400	78.360.000	11.036.000	1.030.000	33.890.000	14.225.000	7.276.040	4.615.000	—	190.273.440	190.273.440	—

[1]) Това са дѣйствителнитѣ приходи по бюджета за 1911 г. отъ 1 януарий 1911 до 31/V 1912 г.

[2]) Това са прѣдвидениятѣ приходи по бюджета за 1912 г.

Т А Б

за произведенитѣ разходи по първоначално разрѣшенитѣ

Години	Върховно правителство	Държавни дългове	Върховна смѣтна палата	Министерство на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията	Министерство на Вѫтрѣшнитѣ Работи	Министерство на Народното Просвѣщение
1887	1.363.358	172.889	124.376	3.221.593	6.457.566	1.895.101
1888	1.356.265	4.235.862	177.500	3.485.820	7.076.251	2.630.082
1889	1.512.418	12.398.360	206.820	3.557.551	7.783.390	3.856.857
1890	1.496.950	5.445.989	227.277	3.921.595	7.752.031	3.983.066
1891	1.509.042	10.259.065	232.518	4.566.634	8.012.898	4.635.807
1892	1.588.054	11.134.393	238.024	5.353.431	8.845.095	6.231.014
1893	1.768.261	11.425.967	247.617	5.460.920	9.690.309	8.259.006
1894	1.764.850	14.606.677	257.234	3.202.587	8.673.654	7.861.860
1895	1.752.828	15.443.341	209.878	3.159.192	7.585.800	8.993.406
1896	1.817.140	15.076.518	214.729	3.766.066	7.982.548	9.010.733
1897	1.922.711	17.244.505	214.429	4.081.156	8.156.913	9.313.137
1898	1.754.596	18.618.479	193.897	3.957.451	7.834.952	8.171.533
1899	1.898.376	20.182.307	189.847	3.840.260	7.640.098	7.742.731
1900	1.230.214	23.180.641	126.172	3.751.757	7.011.540	7.753.936
1901	2.147.765	32.166.289	138.466	3.600.432	6.319.842	7.733.161
1902	2.184.810	31.088.977	147.437	3.662.394	6.264.914	7.811.863
1903	2.098.891	26.164.956	177.107	3.603.929	6.535.537	8.208.135
1904	2.294.961	26.762.455	232.639	4.024.911	6.942.571	9.464.992
1905	2.389.480	30.595.656	248.612	4.578.085	7.184.559	10.175.025
1906	2.516.256	31.712.097	249.991	5.128.387	7.394.162	10.492.108
1907	2.835.329	30.478.938	245.996	6.379.267	8.221.617	11.307.825
1908	2.550.109	32.690.937	318.543	5.550.024	8.403.182	11.744.978
1909	2.667.684	32.704.662	326.696	5.722.923	8.557.520	17.675.468
1910	2.681.940	38.375.541	334.385	6.155.514	9.166.558	21.104.712
1911 [1]	2.694.578	39.554.568	341.570	6.168.656	9.899.471	22.570.774
1912 [2]	3.560.200	40.147.770	362.298	6.458.418	11.032.134	24.916.349

1) Това са действителнитѣ разходи по бюджета за 1911 год. отъ 1.I 1911 год. до 31 май 1912 год.

2) Това са разрѣшенитѣ кредити по бюджета за 1912 год.

Л И Ц А III

кредити по редовните бюджети за 1887—1912 години.

Министерство на Финансите	Министерство на Правосъдието	Министерство на Войната	Министерство на Търговията и Земеделието	Министерство на Обществените сгради и пр.	Всичко	Разрѣшени съ бюджета
5.031.545	3.131.689	16.376.491	—	2.074.872	39.849.486	47.437.454
5.088.256	3.778.223	19.468.010	—	3.691.461	50.988.634	62.048.318
6.041.608	3.449.283	22.012.726	—	5.280.683	66.099.700	78.496.418
9.908.558	3.808.822	22.261.021	—	5.560.642	64.365.956	81.093.175
13.083.124	4.350.326	20.243.431	—	6.113.844	73.006.695	80.208.233
12.596.129	4.488.129	22.475.115	—	8.841.464	81.790.873	88.248.070
9.061.732	5.425.656	22.239.522	433.548	8.695.980	82.708.524	89.369.534
17.429.690	4.673.863	21.720.343	3.452.366	11.648.700	95.291.812	102.270.982
5.372.242	4.578.992	22.056.500	3.661.011	11.721.740	84.534.934	89.830.969
5.126.823	5.117.585	22.354.095	3.457.831	13.043.800	86.967.872	90.957.609
6.349.904	5.226.078	23.540.527	4.700.213	12.118.130	92.867.708	83.422.659
6.764.961	4.830.264	23.136.199	4.687.842	12.960.252	92.910.432	84.487.975
5.530.263	4.519.775	22.196.882	4.854.359	11.530.817	90.125.721	83.885.236
4.016.999	4.239.999	20.424.566	4.693.702	11.724.530	88.154.060	83.270.370
4.350.673	4.030.405	20.285.512	4.333.730	10.575.439	95.681.720	96.065.900
4.424.577	4.122.477	20.396.109	4.251.683	11.368.821	95.724.066	98.898.337
5.092.463	4.591.836	25.596.203	4.649.701	12.049.667	98.768.430	97.753.910
5.195.275	4.743.941	29.117.801	4.584.864	13.602.897	106.967.309	106.149.404
5.651.527	4.248.827	27.369.741	4.429.992	15.031.486	111.902.990	111.903.281
6.892.112	4.392.224	27.496.247	4.614.602	13.860.768	114.748.954	117.948.420
7.513.774	4.567.394	28.504.266	5.168.740	14.479.705	119.702.751	121.969.441
7.793.451	4.647.998	29.747.263	4.252.586	15.638.065	123.537.136	127.235.700
7.607.710	5.135.995	37.807.801	8.063.907	23.296.720	149.567.086	156.202.568
7.930.576	5.491.544	38.274.808	8.622.487	27.613.709	165.751.774	172.079.096
7.839.193	5.769.019	38.059.165	9.069.985	27.535.587	169.502.566	18.395.443
8.575.319	6.348.400	40.500.527	5.741.732 7.282.550	8.536.820 25.466.540	188.929.057	188.929.057

ТАБЛИЦА IV

за дѣйствителните разходи по обикновените и извънредни свръхсмѣтни кредити по бюджетите за 1887—1912 год., споредъ законите за сключването на бюджетите.

Години	Съгласно чл. 126 отъ Конституцията	Разрѣшени съ законъ	Всичко	Извънредни	А всичко
1887	65.730	9.909.872	9.975.602	—	9.975.602
1888	123.055	20.110.810	20.233.865	—	20.233.865
1889	—	5.102.485	5.102.485	3.542.073	8.644.558
1890	—	6.671.066	6.671.066	13.982.857	20.653.923
1891	248	17.131.407	17.131.655	2.936.384	20.068.039
1892	125.083	24.580.676	24.705.759	671.904	25.377.663
1893	701.760	7.620.622	8.322.382	3.644.751	11.967.133
1894	681.142	7.190.675	7.871.817	4.259.615	12.131.432
1895	104.000	473.316	577.316	12.331.827	12.909.143
1896	771.591	1.686.088	2.457.679	11.572.026	14.029.705
1897	453.275	965.879	1.419.154	11.625.903	13.045.057
1898	196.717	3.856.804	4.053.521	22.415.870	26.469.391
1899	46.816	3.785.838	3.832.654	13.247.557	17.080.211
1900	448.535	16.379.577	16.828.112	11.871.864	28.699.976
1901	359.281	1.647.271	2.006.552	5.481.514	7.488.066
1902	71.526	3.431.198	3.502.724	11.824.695	15.327.419
1903	406.973	2.828.124	3.235.097	3.015.691	6.250.788
1904	711.651	2.546.275	3.257.926	3.139.810	6.397.736
1905	916.529	1.459.337	2.375.866	34.641.945	37.017.811
1906	936.215	14.678.572	15.614.787	16.275.887	31.890.674
1907	957.266	14.794.811	15.752.077	45.362.265	61.114.342
1908	909.124	13.681.325	14.590.449	90.323.836	104.914.285
1909	940.890	7.425.445	8.366.335	33.116.316	41.482.651
1910	978.529	3.182.363	4.160.892	63.387.410	67.548.302
1911	[1]) 750.560	15.326.027	16.076.587	17.457.741	33.534.328
1912	[2]) 275.000	10.879.277	11.154.277	27.148.335	38.302.612

[1]) Това сж. разходитѣ, но не за цѣлото бюджетно упражнение за 1911 г. (отъ 1. I. 1911 г. до 30. VI. 1912 г.) а само отъ 1. I. 1911 г. до 31. V. 1912 г.).

[2]) Това сж. разрѣшенитѣ кредити до 31. V. 1912 г.

ФИНАНСОВА ИНСПЕКЦИЯ.

Нуждата отъ контролъ върху учрѣжденията, натоварени съ събирането на приходитѣ и произвеждане на разходитѣ, е била съзната въ самото начало при създаването на Българската държава, затова още прѣзъ 1879 година се назначиха така наречените финансови ревизиори. Тѣ бѣха чиновници при Министерството на Финанситѣ, на тѣхъ бѣ възложено да ревизиратъ всички учрѣждения и лица, подвѣдомствени само на това министерство. Финансовитѣ ревизори, обаче, извършваха своитѣ ревизии при твърдѣ не опрѣдѣлени права и отношения спрѣмо учрѣжденията и лицата, които контролираха.

Това неуредено положение на финансовитѣ ревизори трая до началото на 1900 год. Прѣзъ този периодъ Финансовото Министерство се опитваше отъ врѣме на врѣме да създаде едни наредби, които да служатъ за ржководство на финасовитѣ ревизори при извършване на тѣхнитѣ ревизии и които наредби да опрѣдѣлятъ тъй сжщо правата и отношенията на ревизоритѣ и учрѣжденията, поставени подъ тѣхния непосрѣдственъ контролъ. Такъвъ опитъ бѣше внесенията прѣзъ 1884 год. въ IV-то Обикновено Народно Събрание законопроектъ за финансовитѣ ревизори, който остана неразгледанъ. По-послѣ, прѣзъ 1885 г., Министерството на Финанситѣ издаде окржжното си писмо подъ № 5338, съ което цѣлеше да уреди службата на финансовитѣ ревизори. Това окржжно послужи като начало за полагане основитѣ на финансовата инспекция и служеше за ржководство на финансовитѣ ревизори до края на 1899 г. Въ началото на 1900 г., чрѣзъ специаленъ правилникъ, се реорганизира финансовата инспекция. Споредъ този правилникъ отъ 30 мартъ 1900 г., княжеството се раздѣли на 33 инспекторски района. Самитѣ пъкъ финансови инспектори се разпрѣдѣлиха по специалность на службитѣ, които имаха да провѣряватъ въ тѣзи райони, а именно: а) по българската народна банка и по държавнитѣ контрольорства и ковчежничества; б) по прѣкитѣ данъци; в) по митницитѣ и г) по всички останали обществени учрѣждения.

Освѣнъ това, съ този правилникъ се задължиха финансовитѣ инспектори да контролиратъ на самото мѣсто и дър-

жавнитѣ приходи въ всички учрѣждения, които не произвеждатъ разходи. Съ това постановление на правилника обаче, се отклониха финансовитѣ инспектори отъ тѣхната прѣка работа и имъ се възложи часть отъ функциитѣ на върховната смѣтна палата. Това смѣшение на права и функции на различни институти, каквито сж върховната смѣтна палата и финансовата инспекция се съзрѣ отъ самото Финансово Министерство, и то поправи много бързо сторената грѣшка.

На 1 май 1901 г. се закри учрѣдената финансова инспекция, съгласно правилника за нея отъ 30 мартъ 1900 г., като се създаде на 19 юний 1901 г. специаленъ законъ за нея. За приложението на този законъ се изработи особенъ правилникъ, който съставлява нераздѣлна часть отъ закона. Въ тоя законъ се прокара слѣдньото начало: подлежатъ на контролъ отъ финансовата инспекция всички лица и учрѣждения, които боравятъ съ обществени суми и материали. Тоя законъ даде на финансовитѣ инспектори, като органи на министра на финанситѣ, неограничена властъ да контролиратъ всички обществени суми и материали, като опрѣлѣли точно и ясно правата и отношенията на финансовитѣ инспектори спрѣмо учрѣжденията и лицата, които подлежатъ на контролъ отъ финансовата инспекция.

Съ приемането на закона за финансовата инспекция отъ 19 юний 1901 год. се създаде единъ отъ най-важнитѣ институти за дѣйствителния контролъ въ страната. Тъй устроена финансовата инспекция, тя може да контролира всички държавни и обществени учрѣждения и да ги застави да дѣйствуватъ въ съгласие съ законитѣ, правилницитѣ, уставитѣ и наредбитѣ, относително правилното и наврѣменно прибиране на приходитѣ и произвеждане на разходитѣ. Резултатътъ отъ тоя законъ бѣ едно бързо подобрение въ службата на всички учрѣждения, поставени подъ контрола на финансовата инспекция.

За проявената дѣйность на финансовата инспекция може да се сжди отъ слѣдващата кратка таблица относително произведенитѣ ревизии отъ финансовитѣ инспектори за врѣме отъ 1887 до 1911 година включително.

ТАБЛИЦА

за извършенитѣ отъ финансовитѣ инспектори ревизии и констатиранитѣ неиздължения прѣзъ периода отъ 1887 до 1911 година включително.

Години	Число на инспекторитѣ	Ревизии на учрѣжденията отъ вѣдомството на Министерството на Финансите		Ревизии на учрѣжденията отъ вѣдомството на другитѣ министерства		Всичко ревизии на държавнитѣ учрѣждения		Ревизии на недържавни учрѣждения		Ревизии на всичкитѣ държавни и други учрѣждения		Констатирани неизплащания и глоби по нарушение закона за гербовия налогъ	Всичко неизплащания, включително и глобитѣ по нарушение закона за гербовия налогъ
		Число на ревизиитѣ	Неиздължения — лева	Число на ревизиитѣ	Неиздължения — лева	Число на ревизиитѣ	Неиздължения — лева	Число на ревизиитѣ	Неиздължения — лева	Число на ревизиитѣ	Неиздължения — лева	— лева	— лева
1887	5	27	—	—	—	27	—	—	—	27	—	—	—
1888	6	42	—	—	—	42	—	—	—	42	—	—	—
1889	6	51	—	—	—	51	—	—	—	51	—	—	—
1890	7	61	—	107	—	168	—	75	—	243	—	—	—
1891	6	85	—	113	—	198	—	2	—	200	—	—	—
1892	6	—	—	4	—	4	—	—	—	4	—	—	—
1893	6	3	—	1	—	4	—	2	—	6	—	1	—
1894	4	19	—	—	—	19	—	—	—	19	—	—	—
1895	24	353	—	18	—	371	—	5	—	376	—	—	—
1896	16	372	—	21	—	393	—	7	—	400	—	—	—
1897	16	264	—	19	—	283	—	7	—	290	—	—	—
1898	14	496	—	139	—	635	—	5	—	660	—	—	—
1899	14	383	—	22	—	405	—	6	—	411	—	—	—
1900	37	686	126.377	770	225.089	1.456	351.466	194	61.085	1.650	412.551	18.210	430.761
1901	16	125	25.331	181	48.753	306	74.084	69	426.062	375	500.146	2.077	502.223
1902	16	177	30.871	88	121.416	265	152.287	71	368.733	336	521.020	3.537	524.557
1903	28	325	85.068	49	165.112	374	250.180	40	187.882	414	438.062	237	438.299
1904	28	137	36.431	45	5.312	182	41.743	33	72.323	215	114.066	16.989	131.055
1905	17	64	16.136	74	32.467	138	48.603	39	101.413	177	150.016	6.416	156.432
1906	17	190	20.735	69	33.714	259	54.449	43	74.478	302	128.927	439	129.366
1907	18	121	24.312	92	68.876	213	93.188	25	25.397	238	118.585	1.916	120.501
1908	18	47	6.734	79	189.249	126	195.983	114	498.312	240	694.295	8.813	703.108
1909	32	26	798	122	1.368.755	148	1.369.553	138	227.656	286	1.597.209	63.057	1.660.266
1910	32	66	47.214	80	86.316	146	133.530	193	342.873	339	476.403	16.745	493.148
1911	34	27	63.314	126	105.898	153	169.212	294	1.825.816	447	1.995.028	25.988	2.021.016
Всичко	423	4.147	483.321	2.239	2.450.957	6.386	2,934.278	1.362	4.212.030	7.748	7.146.308	164.424	7.310.752

ГАРАНЦИИ НА ЧИНОВНИЦИТѢ.

Прѣзъ послѣднитѣ двадесеть и петь години гаранциитѣ на чиновницитѣ сж уреждани споредъ закона отъ 1885 г. и този отъ 31 декемврий 1905 г. Послѣдниятъ е въ сила и сега. Слѣдващата таблица за гаранциитѣ, които сж се намирали въ Министерството на Финанситѣ въ края на означенитѣ години, показва и сумата, на която сж възлизали гаранциитѣ и увеличението на тази сума.

В Ѣ Д О М О С Т Ь

за положението на гаранциитѣ на 31 декемврий 1887, 1897, 1907 и 1911 години.

В ѣ д о м с т в а	1887	1897	1907	1911
Върховно правителство	— —	— —	6.540 —	14.000 —
Министерство на Външнитѣ работи и на Изповѣданията	541.090 70	1.023.009 70	58.100 —	67.688 90
Министерство на Вжтрѣшнитѣ работи и Народното здраве . . .	58.665 —	266.188 83	519.605 —	640.405 65
Министерство на Народното Просвѣщение.	13.600 —	15.200 —	54.800 —	152.099 —
Министерство на Финанситѣ. . .	3.865.601 80	8.488.729 10	8.701.623 15	12.668.285 42
Министерство на Правосѫдието .	860.853 50	1.721.241 75	1.934.156 30	2.534.356 30
Министерство на Войната	— —	46.000 —	49.202 —	317.785 —
Министерство на Търговията и Земледѣлието.	— —	72.200 —	200.400 —	388.226 80
Министерство на Общитѣ сгради, Пѫтищата и Съобщенията . .	—	348.435 —	1.943.685 —	2.487.081 —
Окржжни постоянни комисии . .	— —	— —	265.133 —	313.711 —
Градско-общинскитѣ служби. . .	— —	— —	1.696.061 —	2.485.547 —
Селско-общинскитѣ служби . . .	— —	— —	4.736.119 —	7.598.593 —
Разни застрахователни дружества	— —	— —	810.000 —	910.000 —
Всичко . .	5.339.811 —	11.981.004 38	20.975.424 45	30.577.779 07

ПЕНСИИ.

I. Пенсии за изслужени години и инвалидность по гражданското вѣдомство.

Прѣзъ 1887 год. бѣ въ сила «законътъ за инвалидното съдържание» отъ 1880 год. Споредъ този законъ, държавата даваше инвалидни пенсии на държавнитѣ чиновници и служащи, когато нѣкои отъ тѣхъ, вслѣдствие изпълнение служебнитѣ си обязаности, е станалъ неспособенъ по-нататъкъ да изпълнява длъжностьта си.

Прѣзъ първата година на царуването на Ваше Величество се изработи новъ «законъ за инвалидното съдържание на административно-полицейскитѣ чиновници» отъ 16 декемврий 1887 год.

Въпросътъ за пенсиитѣ за изслужено врѣме, въ смисъль на чл. 166 отъ конституцията, не бѣше разрѣшенъ. Днешниятъ пенсионенъ фондъ, отъ който се даватъ пенсии за изслужени години, е основанъ съ законъ за пенсиитѣ на чиновницитѣ и служащитѣ по гражданското вѣдомство отъ 14 ноемврий 1891 г. По-послѣ, за създаване на нови източници, за измѣнение размѣра на отпуснатитѣ вече пенсии и опрѣдѣляне правата за добиване право на пенсия се създадоха послѣдователно слѣднитѣ четири закона: «законъ за пенсиитѣ на чиновницитѣ и учителитѣ» отъ 20 декемврий 1893 г.; «законопроектъ за пенсиитѣ на чиновницитѣ и учителитѣ» отъ 20 декемврий 1894 г., който, на основание рѣшението на Народното Събрание, отъ сжщата дата, дѣйствува като законъ; «законъ за пенсиитѣ на чиновницитѣ по гражданското вѣдомство» отъ 1900 г. и, най-послѣ, «законъ за пенсиитѣ по гражданското и военно вѣдомства» отъ 1910 г., който, допълненъ и измѣненъ съ законитѣ отъ 1911 и 1912 г., и до сега е въ сила. Възъ основа на послѣднитѣ два закона, инвалиднитѣ пенсии на гражданскитѣ лица по гражданското и военното вѣломства, начевайки отъ 1 февруарий 1900 г., се плащатъ съ срѣдствата на пенсионния фондъ по гражданското вѣдомство.

При режима на тия закони, пенсионниятъ фондъ на чиновницитѣ по гражданското вѣдомство се е развивалъ и расълъ, както слѣдва:

I. Приходъ:

а) внесени отъ държавата за основенъ капиталъ	1.000.000·—	л.
б) отъ 3% пенсионни одръжки до 1/I 1912 год. . .	2.514.096·03	»
в) отъ 5%, 6% и 7% пенсионни одръжки до 1/I 1912 г.	39.120.561·17	»
г) отъ лихви на капитала, внесенъ на срочен влогъ въ българската народна банка . .	14.131.938·52	»
д) присъединени отъ фонда за пенсиитѣ на учителитѣ	1.500.000·—	»
е) по чл. 18 отъ законопроекта за пенсиитѣ отъ 20 декември 1894 г.	802.437·05	»
ж) отъ разлика за повишени заплати	2.038.260·62	»
з) отъ $^1/_{12}$ и $^1/_{24}$ одръжки .	1.110.435·04	»
и) прѣхвърлени одръжки отъ фонда за инвалидни пенсии на работницитѣ по държавнитѣ желѣзници	30.000·00	»
к) отъ случайни приходи	86.052·94	»
л) авансирани отъ бълг. народна банка	263.243·69	»
А всичко . .	62.597.025·06	л.

II. Разходъ.

а) изплатени пенсии до 1/I 1912 г.	39.603.714·67	л.
б) повърнати одръжки .	606.400·68	»

в) подържане пенсионното отдѣление отъ 1 февруарий 1900 г. до 1 януарий 1912 г.	698.190·00 л.
г) лихви на българската народна банка по текуща смѣтка	1.444·25 »
д) повърнати аванси на сжщата банка	263.243·69 »
А всичко . .	41.172.993·29 л.

Слѣдователно, на 1 януарий 1912 г. капиталътъ на фонда е нарасналъ на . . . . . 21.424.031·77 л.

Отъ изложеното до тукъ се вижда, че отъ 1 януарий 1892 г. до 1 януарий 1912 г., т. е. прѣзъ единъ периодъ отъ 20 години, пенсионниятъ фондъ отъ 1.000.000 л. основенъ капиталъ, отпуснатъ отъ държавата, е нарасналъ на 21.424.031 л. и 77 ст., отъ който днесъ се издържатъ 7.532 пенсионери и тѣхнитѣ сѣмейства. Отъ тѣхъ 7.015 — на сума 4.543.364 л. сж за изслужени години, а 517 — на сума 151.792 л. — за инвалидность, а всичко голишно се разходватъ отъ фонда за пенсии 4.695.156 лева.

II. Пенсии на офицеритъ и подофицеритъ — за изслужени години и за инвалидность.

До 1887 г. е билъ въ сила — «законътъ за инвалидни пенсии на военни лица» отъ 1886 г. Споредъ нарежданията на тоя законъ, всѣко военно лице, което при изпълнение на служебнитѣ си длъжности, въ врѣме на война, или въ мирно врѣме, не по собствена вина, се нарани или повредѣди и стане неспособно да подържа само себе си за всѣкога или врѣменно, — добива помощь за лѣкуване или инвалидна пенсия. Ползували сж се съ право на наслѣдствена инвалидна пенсия и сѣмействата на убититѣ и умрѣли при изпълнение служебнитѣ си длъжности военни лица.

Основата на днешния воененъ пенсионенъ фондъ се положи съ «закона за военнитѣ пенсии» отъ 1891 г., който включи

изпѣло постановленията на закона за инвалиднитѣ пенсии на военнитѣ лица отъ 1886 г. и установи пенсионирането на офицеритѣ и военнитѣ чиновници за изслужено врѣме. Споредъ наредбитѣ на този законъ, пенсиитѣ за инвалидность се плащатъ отъ държавното съкровище, а тѣзи за изслужени години — отъ специалния пенсионенъ фондъ.

Прѣзъ 1895 г. биде издаденъ новъ законъ за държавнитѣ пенсии по военното вѣдомство, който се отмѣни съ закона за пенсиитѣ отъ 1900 година.

Създаденията и управляванъ по горнитѣ три закони пенсионенъ фондъ не обезпечаваше материалната подържка на уволненитѣ въ запасъ на армията офицери и подофицери, поради което прѣзъ 1910 г. се издаде другъ общъ законъ за пенситѣ по гражданското и военното вѣдомства, дѣйствуващъ отъ 1 мартъ 1910 г. Послѣдниятъ, допълненъ съ други два отъ 1911 и 1912 година, е въ сила и до сега.

Споредъ този законъ, гражданскиятъ и военниятъ фондове функциониратъ независимо единъ отъ другъ и се управляватъ отъ особено отдѣление при Министерството на Финанситѣ.

При режима на горнитѣ закони, военниятъ пенсионенъ фондъ се е развивалъ, както слѣдва:

I. Приходъ:

а) внесени отъ държавата за основенъ капиталъ	750.000·—	л.
б) отъ 5%, 6%, 7% и 8% пенсионни одържки .	11.012.148·55	»
в) отъ 3% пенсионни одръжки	684.017·90	»
г) отъ разлика на повишени заплати	267.269·56	»
д) отъ опразднени длъжности до като се заематъ отъ длъжностни лица	13.055·43	»

е) отъ разлика въ заплата на отстранени отъ длъжность офицери . . .	26.350·03 л.
ж) отъ заплата на уволнени въ отпускъ безъ заплата офицери	63.433·64 »
з) отъ лихви на капитала	2.563.327·26 »
и) отъ одръжки $^1/_{12}$ и $^1/_{24}$	27.241·90 »
к) помощь отъ държавата	3.399.333·33 »
л) разни случайни . .	248.018·88 »
м) авансирани отъ българската народна банка . .	1.281.236·37 »
А всичко . .	20.335.432·85 л.

II. Разходъ:

а) изплатени пенсии .	16.993.305·93 л.
б) повърнати 5% пенсионни одръжки	152.002·30 »
в) повърнати 3% пенсионни удръжки	5.005·93 »
г) разни случайни . .	128.340·87 »
д) повърнати аванси на б. н. банка	863.196·67 »
е) изплатени на б. н. банка лихви	41.726·70 »
ж) подържане бюрото за военнитѣ пенсии . . .	21.854·45 »
А всичко . .	18.205.432·85 л.

Слѣдователно на 1 януарий 1912 год. капитала на военния пенсионенъ фондъ е . . 2.130.000·85 л.

Отъ създаване законитѣ за пенсиитѣ за инвалидность и за изслужени години до 1 януарий 1912 г. сж пенсионирани всичко 2.300 сѣмейства и получаватъ пенсия на обща сума

2.515.064 лева годишно. Отъ тѣхъ 1444 пенсии на сума 2.123.907 лева сж за изслужено врѣме, а 856 пенсии на сума 391.157 лева сж за инвалидность.

III. Пенсии за поборничество и опълченство.

Съ закона отъ 1880 год. се даваше държавна земя за обработване и парично пособие за обзавеждане на ония желаещи да се посветятъ на земледѣлие опълченци и поборници, които съ оржжие вържка сж ратували за освобождението на България.

Понеже мнозинството отъ казанитѣ поборници и опълченци не сж по занятие земледѣлци, вслѣдствие на което не сж и поискали земя и парично пособие, то, за да се подобри положението имъ, създаде се новъ законъ, именно законътъ за подобрение положението на бѣднитѣ поборници и опълченци отъ 27 януарий 1896 г., отъ облагитѣ на който се възползуваха само ония опълченци, поборници и тѣхнитѣ сѣмейства, които сж бѣдни и не сж получили земя. По-късно, съ законъ отъ 1904 г., който влезе въ сила отъ 1 януарий 1905 г., се постанови, щото на всички поборници и опълченци, безъ разлика на състояние, да се дава само пенсия въ размѣръ отъ 480 до 1.200 л. годишно, като се вематъ обратно въ държавно владение даденитѣ имъ земи, или, ако сж ги продали, да заплатятъ стойностьта имъ чрѣзъ ежемѣсечни одръжки отъ пенсията. Отъ това число се изключиха само обзаведенитѣ вече като земледѣлци, на които се даде допълнително до 60 декари земя и 500 л. парично пособие за обзавеждане.

При режима на тѣзи два закона до 1 януарий 1912 година сж пенсионирани 1810 поборнически и опълченски сѣмейства на сума 803.278 л. годишно, а е дадено земя и пари като на земледѣлци на 874 сѣмейства.

IV. Пенсии за заслуги.

За принесени къмъ отечеството заслуги прѣди и слѣдъ освобождението, отпустнати сж, по рѣшение на Народното Събрание, 159 пенсии на сума 189.754·94 лева, плащани годишно отъ държавното съкровище.

V. Управление на пенсиите и персонала.

Дѣлата на пенсиитѣ за изслужено врѣме и за инвалидность по гражданското вѣдомство отъ създаването на пенсионния институтъ — 1 януарий 1892 г. — до 1 януарий 1895 г. сж се намирали подъ контрола на Министерството на Вжтрѣшнитѣ Работи. Отъ 1 януарий 1895 г. управлението на сжщитѣ дѣла, заедно съ ония за опълченство, поборничество и за заслуги, прѣмина въ Министерството на Финансите. Отъ 1 януарий 1911 г. се прѣдадоха въ сжщото министерство и дѣлата на военнитѣ пенсии, които до тази дата сж управлявани отъ Военното Министерство.

Разноскитѣ по управлението на пенсиитѣ по гражданското вѣдомство (за персоналъ, наемъ, канцеларски и др.) отъ 1 януарий 1892 г. до 1 януарий 1900 г. сж изплащани отъ държавното съкровище. Отъ 1 януарий 1900 г. до сега разноскитѣ по управлението на тѣзи пенсии, както и на опълченскитѣ, поборническитѣ и пенсиитѣ за заслуга се плащатъ отъ източницитѣ на пенсионния фондъ за чиновницитѣ по гражданското вѣдомство.

Разноскитѣ по управлението на военнитѣ пенсии отъ 1 януарий 1891 г. до 1 януарий 1911 г. сж плащани отъ държавното съкровище, а слѣдъ тази дата — отъ източницитѣ на военния фондъ.

Отъ 1 май 1912 г. въ отдѣлението за пенсиитѣ останаха да се управляватъ само пенсиитѣ за изслужено врѣме и за инвалидность на всички граждански лица. Държавнитѣ пенсии пъкъ на поборници, на опълченци, на заслужили и военно-инвалиднитѣ се прѣхвърлиха къмъ управлението на държавнитѣ и гарантиранитѣ отъ държавата дългове.

ДЪРЖАВНИ ДЪЛГОВЕ.

Въ края на 1887 година паричнитѣ задължения на България се състояха отъ окупационния дългъ на бившето княжество спрѣмо Русия, даньта и дългътъ на бившата Източна

Румелия къмъ Високата Порта, създадени — първиятъ по силата на чл. 8, алинея 3. на С. Стефанския прелиминаренъ договоръ отъ 19/II 1878 г. и чл. 2 на Берлинския договоръ отъ 1/VII 1878 г., а второиятъ — даньта и дългътъ на бившата Източна Румелия — по силата на чл. 9 на Берлинския договоръ.

Едната половина отъ окупационния дългъ на България, въ размѣръ на 10.618.250 рубли и 43½ копейки, припадаща се на бившето Българско Княжество и призната съ руско-българската конвенция отъ 1883 година, утвърдена съ указъ № 1144 отъ 24 XII 1883 г., бѣ изплатена прѣзъ периода 1884—1902 г., ако и да бѣ прѣдвидено въ конвенцията това изплащане да стане въ продължение на 12 години, като се започва отъ 1884 година, — по 400.000 рубли шестмѣсечно и безлихвено.

Признаване и опрѣдѣлянето начина на изплащане другата половина отъ окупационния дългъ, припадащата се на бившата Източна Румелия, стана съ конвенцията, сключена на 6/19 февруари т. г. между руското императорско и българското царско правителства, удобрена отъ XV-то Обикновено Народно Събрание, I-ва редовна сесия, въ LXXV-то засѣдание, държано на 24 февруарий 1912 година и утвърдена съ височайши указъ отъ 20 мартъ 1912 г. подъ № 17. Изплащането на втората половина отъ окупационния дългъ ще става чрѣзъ послѣдователни полугодишни вноски отъ 250,000 книжни рубли, начевано отъ 1/13 августъ т. г.

Даньта и дългътъ на бившата Източна Румелия къмъ Високата Порта, вслѣдствие съединението на южна и сѣверна България, прогласено на 6 септемврий 1885 година, бѣха признати отъ България съ специалния законъ за това, гласуванъ отъ V-то Обикновено Народно Събрание, въ засѣданието му отъ 15 декемврий 1887 година и утвърденъ съ височайши указъ № 265 отъ 17 декември 1887 година. Въ чл. 1 на тоя законъ общиятъ дългъ (закъснѣла данъ) до 31 декемврий 1887 г. бѣ изчисленъ на 10.910.208.17 л. златни, а плащаната данъ отпослѣ възлизаше на 2.951.000 лева златни годишно.

Окупационниятъ дългъ на България, дългътъ и даньта на бившата Източна Румелия къмъ Високата Порта сж безлихвени, когато пъкъ друго едно, трето, задължение на новосъздаденото Българско Княжество по чл. 10 на Берлинския договоръ — да поеме задълженията на Турция спрѣмо дружеството за експлоатацията на Русе-Варненската желѣзно-пжтна линия, признато съ законъ отъ 24 юлий 1886 г., съ който бѣ възложено на министра на финанситѣ да откупи за държавна смѣтка тая желѣзница за 44.500.000 лева, бѣ изкупено съ произведението отъ 6% ипотекаренъ заемъ отъ 1888 г. и съ онова на 6% ипотекаренъ заемъ отъ 1889 г. за направата прѣди всичко на желѣзно-пжтната линия Цариброд—София—Вакарелъ, съгласно чл. чл. 10, 21 и 38 отъ Берлинския договоръ.

Тия бѣха паричнитѣ задължения на България въ края на 1887 г., когато тя бѣ още недостатъчно закрѣпнало, както въ политично, тъй и въ финансово-економическо отношение, княжество.

Съзнавайки ролята на модерната държава въ наше врѣме, правителството на България подъ висшия надзоръ и ржководство на Ваше Величество въ продължение на изтеклия 25-годишенъ периодъ неуморно е работило за въздигането на България въ една правова държава съ здрави финанси и мощна армия, на която прѣдстои изпълнението на толкова културни и национални задачи. Съ цѣль да се набавятъ необходимитѣ материални срѣдства и за да може да се ускори и осигори развитието на България въ културно и икономическо отношение, по примѣра на по-напрѣдналитѣ и по-стари държави, Българското Княжество прѣзъ 1888 година и по-послѣ пристжпи къмъ сключване на редъ държавни заеми, изброени въ слѣднята таблица.

Т А Б

на реализираните държавни заеми

Наименование на заема	Първоначална сума	Оптирана сума	Реализирана ефективна сума	Цесионен курсъ	Емисионен курсъ	Печалба, произхождаща отъ свеждането на курса	Разноски по заема (за отпечатване и обгербване на облигациите и лотарии на заема
6 % държ. заемъ отъ 1888 г. . .	46.777.500	46.777.500	46.777.500	Всичкитѣ акции на Railway & C° освобождени съ 9/10 облиг. по курсъ 1. 7/10 новитѣ облигации по 4/10	—	—	—
6 % държ. заемъ отъ 1889 г. . .	30.000.000	30.000.000	25.650.000	22.500.000 по 85 % 7.500.000 по 87 %	92 1/2 %	—	50.000
6 % държ. заемъ отъ 1892 г. . .	142.780.000	124.962.500	108.899.275	12.050.000 по 83 1/2 % 20.000.000 по 85 % 41.480.000 по 87 % 2.500.000 по 88 % 48.912.500 по 80 %	91 1/4 % по 33.050.000 Остатъкътъ сума на равно европейския пазаръ по разни курсове	266.396·61	191.791
6 % бълг. съкровищ. бонове отъ 1900 г. . .	30.000.000	25.000.000	22.250.000	89 %	—	—	236.960
5 % бълг. държавенъ заемъ отъ 1902 г. . .	106.000.000	106.000.000	86.390.000	81 1/2 %	90 %	977.102·14	1.503.980·68
5 % бълг. държавенъ заемъ отъ 1904 г. . .	100.000.000	99.980.000	81.983.600	82 %	80.180.080 по 89 1/2 % 20.480.000 по 92 %	949.430 —	1.571.433·—
4 1/2 % бълг. държавенъ заемъ отъ 1907 г. . .	145.000.000	145.000.000	123.275.000	85 %	90 %	—	3.105.620·45
4 1/2 % бълг. държавенъ заемъ отъ 1909 г. . .	100.000.000	100.000.000	86.000.000	86 %	91 % отъ 20.000.000 90.75 съ задължение	547.861.25	1.015.086·75
4 1/4 % бълг. държавенъ заемъ отъ 1909 г. . .	82.000.000	82.000.000	82.000.000	al pari	—	—	—

Л И Ц А
прѣзъ периода 1887—1912 год.

Чиста ефективна сума	Действителна цесия	Действителенъ лихвенъ %	Гаранция	Мѣсто за котиране	Цѣлта на заема	Действителна цесия и лихвен. % спадъ натрупв. разсрочкѣ се приравнятъ и тия за ½ и 1% повърнати и загубени отъ цени за пред. срочни изплащания	
						цесия	лихв. %
16.777.500	—	—	Всичкитѣ приходи на Княжеството.	Лондонъ	За откупуване на Русе—Варненската желѣзница.	—	—
25.600.000	85.33%	7.46%	Първа ипотека на ж.-п. линии Царибродъ—София—Вакарелъ и Якоруда—Бургасъ.	Виена и Берлинъ	За постройка на ж.-п. линии Царибродъ—София—Вакарелъ.	85.03	7.50
108.658.754	86.95%	7.28%	Първа ипотека на ж.-п. линии Костенецъ—София—Кюстендилъ Русе—Варна и на пристанищата Бургасъ и Варна.	Берлинъ Лондонъ и Виена	За постройка на ж.-п. линии и портове въ Варна и Бургасъ.	86.41	7.34
21.993.040	87.97%	12.54%	Банкеровския лихвенъ върху тютюна за 1901, 1902, 1903 и 1904 год.	—	Плащане на часть отъ летечния дългъ.	85.47	13.60
85.089.033.32	85.25%	6.53%	Приходитѣ отъ банкеровия лихвенъ върху тютюна и добавъчния отчисления отъ митния „ажурие“.	Парижъ и Виена	За откупуване стар. облог. отъ 1900 г. и изплащане летѣшния дългъ на държавата.	78.32	6.72
80.428.567	80.45%	6.51%	Приходи отъ гербовия налогъ и пандерия, лихвенъ върху тютюна, останалъ свободенъ отъ покриване разноскитѣ по лихвата отъ 1902 г.	Парижъ	За изплащане на летѣши дългове, военни доставки и постройка на ж.-п. линии.	75.24	7.03
120.144.379.55	82.86%	5.62%	Приходи отъ гербовия налогъ и банделролитѣ, останали свободни слѣдъ покриване на сумитѣ, необходими за лихвитѣ отъ 1902 и 1903 год. Сжщо и съ лихвен. „ажурие“.	Парижъ и Виена	Конвертиране на стар. гърм. заеми отъ 1888 и 1889 г., постройка на ж.-п. линии и военни доставки.	78.91	5.94
85.952.807.25	85.95%	5.47%	—	Виена и Лондонъ	За изплащане на стари дългове и довършване на строенитѣ ж.-п. линии и пристанища.	85.56	5.51
—	—	—	—	—	За уреждане на парични задължения, произтичащи отъ обявяването на независимостьта на България и откупуването на източни желѣзници.	—	—

Резултатитѣ отъ българската държавна заемна политика, чийто ржководители имаше да боравятъ при крайно неблагоприятни условия, изобщо, сж утѣшителни; тия резултати оправдаватъ направенитѣ жертви, като се знае прѣди всичко, че желѣзницитѣ сж единъ отъ най-мощнитѣ фактори за еко-

Т А Б

за употрѣбение на произведението отъ българскитѣ държавни

Наименование на заема	Номинална сума	Ефективна сума	За какво	
			За откупуване на Русе-Варненската желѣзница	За изучване и постройка на ж.-пѫтни линии и пристанища
Бълг. държ. 6% заемъ отъ 1888 г.	46.777.500	46.777.500	46.777.000	—
» » 6% » » 1889 г.	30.000.000	25.650.000	—	10.212.365·24
» » 6% » » 1892 г.	124.962.500	108.899.275	—	101.374.072·21
» » 5% » » 1902 г.	106.000.000	86.390.000	—	—
» » 5% » » 1904 г.	99.980.000	81.983.600	—	16.183.800·—
» » 4½% » » 1907 г.	145.000.000	123.250.000	—	31.044.267·53
» » 4¾% » » 1909 г.	82.000.000	82.000.000	—	—
» » 4½% » » 1909 г.	100.000.000	86.000.000	—	35.466.551·25

*) Въ сумата 38.868.985.30 лв., освѣнъ стойностьта на конвертиранитѣ облигации отъ заемитѣ отъ 1888 гербовия сборъ и пр.

Постоянното повдигане на държавния кредитъ за послѣднитѣ 5 години (1907—1911 год.) може да се констатира

номическия и културенъ напрѣдъкъ на страната, а силната и модерна армия — най-здравата гаранция за политическата и икономическата ѝ независимость. Употрѣблението на сумитѣ, получени отъ сключенитѣ държавни заеми прѣзъ периода 1887—1912 год., ни показва слѣдната таблица.

Л И Ц А

заеми, сключени прѣзъ периода 1887—1912 година.

е у п о т р ѣ б е н ъ з а е м а						
За изплащане на летящи дългове	За военни доставки	За конвертиране на 6% бълг. държ. заеми отъ 1888 и 1889 г.	За уреждане паричнитѣ залѣжения спрѣмо Турция, произтичащи отъ обявяване на независимостьта и завземане на източнитѣ желѣзници	За изплащане на стари дългове	За други цѣли	Всичко
—	—	—	—	—	—	46.777.500
—	—	—	—	—	15.437.634'76	25.650.000
—	—	—	—	—	7.525.202'79	108.899.275
86.390.000'—	—	—	—	—	—	86.390.000
—	63.710.049'—	—	—	—	2.089.751'—	81.983'600
—	33.346.747'17	*)58858985'30	—	—	—	123.250.000
—	—	—	82.000.000	—	—	82.000.000
26.656.949.53	—	—	—	22.864.094'72	1.012.404'50	86.000.000

*) 1889 год., влизатъ и други разноски по заема отъ 1907 год. като разноситѣ за отпечатване на облигациитѣ,

отъ борсовитѣ цѣни на държавнитѣ облигации, показани въ слѣдната таблица.

Години	6% от 1892 год.			5% от 1902 год.			5% от 1904 год.			4½% от 1907 год.			4½% от 1909 год.		
	Средень годишенъ курсъ	Индексъ		Средень годишенъ курсъ	Индексъ		Средень годишенъ курсъ	Индексъ		Средень годишенъ курсъ	Индексъ		Средень годишенъ курсъ	Индексъ	
		1907 г. = 100	Всѣка предшестваща година = 100		1907 г. = 100	Всѣка предшестваща година = 100		1907 г. = 100	Всѣка предшестваща година = 100		1907 г. = 100	Всѣка предшестваща година = 100		1905 г. = 100	Всѣка предшестваща година = 100
	Лондонъ.			*Парижъ.*			*Парижъ.*			*Парижъ.*			*Лондонъ.*		
1907	102·40	100·—	100·—	99·60	100·—	100·—	97·11	100·—	100·—	88·05	100·—	100·—	—	—	—
1908	103·35	100·93	100·93	100·31	100·71	100·71	98·45	101·38	101·38	87·61	99·50	99·50	—	—	—
1909	104·04	101·60	100·67	101·67	102·08	101·35	100·09	103·07	101·66	91·38	103·78	104·30	—	—	—
1910	103·68	101·25	99·65	102·35	102·76	100·67	101·22	104·23	101·15	94·93	107·69	103·99	91·56	100·—	100·—
1911	103·93	101·50	100·56	102·98	103·39	100·61	101·50	104·52	100·28	96·42	109·50	101·56	91·34	99·76	99·76
	Берлинъ.			*Виена.*			*Виена.*			*Виена.*			*Виена.*		
1907	101·60	100·—	100·—	98·60	100·—	100·—	85·74	100·—	100·—	—	—	—			
1908	102·64	101·02	101·02	98·81	100·21	100·21	87·01	101·48	101·48	—	—	—			
1909	103·91	102·27	101·24	101·06	102·49	102·28	91·70	106·95	105·39	—	—	—			
1910	103·49	101·86	99·60	101·63	103·07	100·56	93·89	109·49	102·39	92·06	100·—	100·—			
1911	103·82	102·19	100·32	102·36	103·81	100·72	95·31	111·16	101·51	91·35	99·23	99·23			
	Виена.														
1907	101·30	100·—	100·—												
1908	101·86	100·55	100·55												
1909	102·93	101·61	101·05												
1910	102·44	101·13	99·52												
1911	102·80	101·48	100·35												

Забѣлѣжка. Срѣднитѣ годишни курсове сж изчислени чрѣзъ събиране на срѣднитѣ мѣсечни курсове, дѣлени на 12, а срѣднитѣ мѣсечни — чрѣзъ събиране на дневнитѣ курсове, извлѣчени отъ борсовитѣ бюлетини и изчислени за 100 номинални лева, и полученiлтъ сборъ дѣленъ на броя на курсоветѣ прѣзъ мѣсеца.

Прѣзъ периода 1887—1912 год. държавниятъ дългъ на България — консолидиранъ и летещъ, въ сравнение народонаселението на страната, е билъ, както слѣдва:

Години	Дългъ на 1 януарий			Народонаселение	Пада се на глава
	Консолидиранъ	Летещъ	Всичко		
	лева	лева	лева		лева
1887	—	26.176.755	26.176.755	3.120.732	8·39
1888	—	35.476.288	35.476.288	3.154.375	11·25
1889	46.777.500	41.570.865	88.348.365	3.185.037	27·74
1890	76.303.000	38.204.947	114.507.947	3.216.005	35·61
1891	75.499.500	28.657.460	104.156.960	3.247.263	32·08
1892	74.640.000	31.996.645	106.636.645	3.278.832	32·52
1893	85.778.000	29.966.093	115.744.093	3.310.713	34·96
1894	104.671.500	26.709.825	131.381.325	3.362.037	39·08
1895	144.175.500	19.909.050	164.084.550	3.414.166	48·06
1896	144.695.500	19.409.050	164.104.550	3.467.083	47·33
1897	142.644.500	28.703.504	171.348.004	3.520.829	48·67
1898	141.258.500	15.751.838	157.010.338	3.575.410	43·91
1899	158.729.500	14.382.798	173.112.298	3.630.837	47·68
1900	182.605.500	13.924.464	204.582.014	3.687.123	55·49
1901	203.376.500	41.883.327	245.259.827	3.744.283	65·50
1902	195.105.000	57.812.410	252.917.410	3.800.809	66·54
1903	277.585.550	9.901.637	287.496.187	3.858.188	74·52
1904	274.445.000	36.008.486	313.453.486	3.916.434	80·04
1905	349.645.000	10.150.880	359.795.880	3.975.559	90·50
1906	363.086.000	17.232.599	380.318.599	4.035.575	94·24
1907	359.678.209	46.969.996	406.648.205	4.092.645	99·36
1908	446.583.209	38.402.187	484.985.396	4.150.522	116·85
1909	440.976.000	44.171.581	485.147.581	4.209.217	115·26
1910	516.281.700	52.118.675	568.400.375	4.268.742	133·15
1911	610.199.410	27.776.620	637.976.030	4.329.108	147·37
1912	603.799.618	29.493.524	633.293.142	4.390.325	144·25

Дѣйствително произведенитѣ разходи по бюджета на държавнитѣ дългове прѣзъ сѫщия периодъ 1887—1912 год. сѫ показани въ слѣднята таблица.

Години	Изразходвано	Народонаселение	Пада се на глава
	лева		лева
1887	172.889	3.154.375	0'05
1888	4.235.682	3.185.037	1'33
1889	12.398.360	3.215.999	3.85
1890	5.445.989	3.247.263	1'68
1891	11.259.065	3.278.832	3'43
1892	11.134.939	3.310.715	3'36
1893	11.425.967	3.362.037	3'40
1894	14.606.677	3.414.156	4'28
1895	15.443.341	3.467.089	4'45
1896	15.076.318	3.520.829	4'28
1897	17.244.505	3.575.410	4'82
1898	18.618.479	3.630.837	5'13
1899	20.182.307	3.687.123	5'47
1900	23.180.641	3.744'285	6'19
1901	32.166.289	3.800.809	8'46
1902	31.088.977	3.858.188	8'05
1903	26.164.956	3.916.434	6'65
1904	26.762.453	3.975.559	6'73
1905	30.595.655	4.035.575	7'58
1906	31.712.096	4.092.645	7'75
1907	30.478.937	4.150.522	7'34
1908	32.690.937	4.209.217	7'77
1909	32.704.662	4.268.742	7'66
1910	38.375.028	4.329.108	8'86
1911	39.554.958	4.390.325	9'01

Положението на нашитѣ консолидирани държавни дългове на 1 августъ т. г. е слѣдното:

Наименование на заемитѣ	Първоначална сума на заема	Погасено до 1/VIII 1912 г.	Остава за изплащане слѣдъ 1/VIII 1912 г.	Изплатена лихва до 1/VIII 1912 г.	Изплатени комисиони върху облигациитѣ и купонитѣ	А всичко изплатено за погашение, лихви и комисиона
6% държавенъ ипотек. заемъ отъ 1892 год.	124.962.500	43.963.000	80.999.500	107.265.773	323.118	151.551.891
5% » заемъ отъ 1902 год. . . .	106.000.000	5.485.000	100.515.000	49.274.938	130.043	54.889.981
5% » » » 1904 » . . .	99.980.000	3.797.500	96.182.500	36.417.687	95.791	40.310.978
4½% » » » 1907 » . . .	145.000.000	2.687.500	142.312.500	35.626.387	92.425	38.406.312
4¾% » » » 1909 » . . .	82.000.000	415.814	81.584.186	11.606.888	—	12.022.702
4½% » » » 1909 » . . .	100.000.000	1.420.000	98.580.000	10.398.010	27.770	11.845.760
Всичко . .	657.942.500	57.768.814	600.173.686	250.589.683	669.147	309.027.644

Срѣщу показания по-горѣ консолидиранъ дългъ отъ 600.173.686 лв., който остава за изплащане на 1 августъ т. г., Българското царство притежава:

1) желѣзници:
   а) 1928 клм. готови и които днесъ се експлоатиратъ на обща стойность . . . . . 267.216.400 л.
   б) 303 клм. въ постройка . . . . . 36.500.000 л.
   в) подвиженъ материалъ (вагони, локомотиви и пр.) . . . . . 33.700.000 л.
2) пристанища . . . . . 26.734.805 л.
3) държавни постройки (казарми, училища, министерство на войната, държавна печатница, народенъ театръ, народно събрание, болници и пр.) . . . . . 82.553.870 л.
4) шосета, мостове и пр. . . . . 115.500.000 л.
5) канала Девня—Варна . . . . . 1.303.530 л.
6) основниятъ и резервния капиталъ на българската народна банка . . . . . 17.323.000 л.
7) телеграфна и телефонна мрѣжа . . . . . 4.704.500 л.
8) допълнителна гаранция по държавнитѣ заеми отъ 1902, 1904 и 1907 год. . . . . 4.249.852 л.

Всичко . . 589.785.957 л.

Разбира се, че тукъ не влизатъ естественитѣ богатства на царството, като мини, гори, пасбища, солници, блата и пр., които възлизатъ на обща сума 663.000.000 лева.

Най-голѣмата часть отъ произведенията на българскитѣ държавни заеми сж изразходвани за постройка на желѣзници, пристанища и телеграфната мрѣжа и не е далечъ врѣмето, когато само доходитѣ отъ експлоатацията на тия държавни прѣдприятия ще бждатъ достатъчни, за да покриватъ разходитѣ за погашение и лихви по службата на държавнитѣ заеми.

Службата по държавнитѣ дългове до 1894 год. е изпълнявана отъ по-раншното отдѣление за държавно съкровищничество при Министерството на Финанситѣ. Съ закриването на това отдѣление прѣзъ 1894 год., сжщата служба прѣмина въ

отдѣлението за държавната и обществена отчетность при сжщото министерство, гдѣто нейното изпълнение, ту ведно съ службата на сжщото отдѣление, ту като самостоятелно бюро, продължи до края на 1906 год.

Поради развитието на службата по държавнитѣ заеми, особно съ сключването на държавния заемъ отъ 1907 год., въ началото на 1907 год. създаденото вече бюро за държавнитѣ дългове бѣ сформирано въ самостоятелно отдѣление, което продължаваше да функционира до 30 юний т. г.

Съгласно закона, обнародванъ въ брой 62 на Държавния вѣстникъ отъ 16 мартъ 1912 г., сжщото отдѣление се прѣдаде изцѣло въ новосъздаденото автономно «управление на държавнитѣ и на гарантиранитѣ отъ държавата дългове». Това послѣдното управление е самостоятелно учрѣждение, на което сж възложени редъ важни функции, между които е и управлението на съкровищния резервенъ фондъ, основанъ съ закона, гласуванъ отъ XV Обикновено Народно Събрание, въ засѣданието му отъ 5 мартъ 1912 год., утвърденъ съ Височайши указъ № 4 отъ 22 мартъ с. г. и обнародванъ въ брой 73 на Държавния вѣстникъ отъ 2 априлъ с. г. Всички функции на това управление сж изброени подробно въ закона за сжщото управление, находяще се подъ непосрѣдствения и постояненъ контролъ на Народното Събрание.

Сключенитѣ прѣзъ периода отъ 1887 до 1912 г. облигационни заеми, гарантирани отъ държавата, сж изброени въ слѣднята таблица:

Т А Б

за реализиранитѣ облигационни

№ по ред	Гарантирани отъ държавата облигационни заеми	Срокъ за погашение	Номинална сума — лева	Цесионенъ курсъ	Емисионенъ курсъ	Разлика между цесионния и емисионния курсове
1	5% заемъ на Б. З. Банка отъ 1896 год.	50	30.000.000	10 мил. ×85·5 10 » ×86.5 10[1] » ×87.–	90	за 10 мил. 4.5 » 10 » 3.5 » 3.850.500 л. 5
2	5% лотариенъ заемъ на Соф. градска община отъ 1896 г.	33	4.000.000	al pari	—	—
3	5% заемъ на Соф. гр. община отъ 1906 год.	50	35.000.000	81	88	7
4	5% заемъ на Пловд. гр. общ. отъ 1906 год.	50	8.400.000	83 1/3	90.5	7 1/2
5	5% заемъ на Варн. гр. община отъ 1907 год.	50	8.000.000	86 1/2	92 1/2	6
6	4 1/2% заемъ на Б. Н. Банка отъ 1909 год.	40	23.000.000	87.75	93	5.75
7	4 1/2% заемъ на Соф. гр. община отъ 1910 год.	50	15.000.000	87	92	5

[1]) Отъ тая сума неоперирани сж 6.149.560 лева. Относѣ, обаче, къ утвърдения Българската земледѣлческа банка за 469.000 лева номинални. Тѣ не въ сжщность Б. З. Б. прѣзъ първитѣ години не погасява заема, а плаща само лихвитѣ.

[2]) Комисионната по изплащане на купонитѣ е 1/4% а на облигациитѣ 1/8% на всички заеми, освѣнъ на Плов-

[3]) Съгласно договоритѣ, сумитѣ нужни за изплащане на облигациитѣ и купонитѣ трѣбва да сжтъ внесени

за заема на Българската Земледѣлческа Банка отъ 1896 год. — 15 дни прѣди падежа, т. е.
» » » » Народна » » 1909 » — 10 » » » » »
» » » Софийската градска община — 1906 » — 3 1/2 мѣсеци прѣди падежа
15 дни » »
» » » » » » — 1910 » — 1 » » »
» » » Пловдивската — — 1906 » заложенитѣ приходи се внасятъ

отъ гр. с. 38.345·15 лева. Шестмѣсечнитѣ падежи сж на 16/VI и 16/XII, но първото само шестмѣсечие съдържа по-

ли заема на Варненската градска община отъ 1907 год. — 1 1/2 мѣсеца сж внасятъ
15 дни » »

Освѣнъ тия облигационни заеми, държавата е гарантирала и слѣднитѣ:

1) Заемътъ отъ 1.143.560 лева, отпуснатъ, съгласно рѣшението на Народното Събрание отъ 10 декември 1894 година, утвърдено съ височайши указъ № 201 отъ 20 декември с. г.

Л И Ц А

заеми, гарантирани отъ държавата.

Ефективна сума	Разноски по заема	Чиста ефективна сума	Действителенъ цесион. курсъ	Действителенъ лихвенъ %	Следъ прибавяне къмъ разноскитѣ по реализирането на заема, компенсатата по изплащането на облигациитѣ и купонитѣ *) и загубата отъ лихви отъ прѣсрочното изплащане на дълга, **) добива се:	
					Действ. цес. курсъ	Действ. лихвенъ %
20.549.935	28.960'50	20.520.974'5	86.23%	6.—%	85.98%	6.03%
4.000.000	5.135.—	3.994.865'—	—	—	—	— ***)
28,350.000	445.716'—	27.904.284'—	79.72%	6.58%	78.97%	6.65%
7.000.000	42.071'30	6.957.928'7	82.83%	6.29%	81.76%	6.39%
6.920.000	20.600'—	6.899.400'—	86.24%	6.—%	85.36%	6.08%
20.182,500	216.950'—	19.965.550'—	86.80%	5.53%	86.61%	5.55%
13.050.000	—	13.050.000'—	87.%	5.39%	86.89%	5.40%

*) За погасяване само непогасени облигации до купоритѣ имъ и за сега (1/V 1912) съ изплатено вече облигации

[illegible] градско-общински заемъ 1% за купонитѣ и за облигациитѣ,

както слѣдва:

на 18 януарий и 18 юлий старъ стилъ

» 22 априлъ и 23 октомври » »

се внасятъ 1/6 отъ шестѣсечената вноска съ лихва 1% за първитѣ три мѣсеци и безъ лихва за 15-тѣхъ послѣдни дни.

» » и другата половина отъ шестѣсечената безъ лихва.

т. е. на 24/II и 27/VIII старъ стилъ.

въ Българската Народна и Бълг. Земледѣлческа банки, които задържатъ всѣки мѣсецъ отъ една сума 1/12 отъ дяговатото, а на вторитѣ се плащатъ само лихвитѣ.

се внасятъ 1/6 отъ шестѣсечената вноска } безъ лихва.
» » и другата половина на сѫщата вноска }

и обнародвано въ брой 127 на Държавенъ вѣстникъ отъ 14 юни 1895 година, отъ Българската народна банка на жителитѣ отъ изгорѣлия прѣзъ 1894 г. гр. Котелъ, за постройка на жилища; тоя заемъ е съ амортизация за 10 години и съ 8% годишна лихва, плащана до 31 декември 1904 г. половината отъ лър-

жавата и половината отъ длъжницитѣ, а отъ тая дата, съгласно рѣшението на Народното Събрание отъ 30 януарий 1905 г., утвърдено съ височайши указъ № 115 отъ 23 априлъ 1905 год. и обнародвано въ брой 91 на Държавния вѣстникъ отъ 3 май сжщата година, държавата е поела изплащането на цѣлата лихва на остатъка отъ заема, а котленци се задължаватъ да изплатятъ дадения имъ заемъ, заедно съ лихвитѣ и разноскитѣ до 31 декемврий 1904 г., въ срокъ отъ 15 години, който, съгласно рѣшението на Народното Събрание отъ 1 декемврий 1907 год., утвърдено съ височайши указъ № 346 отъ 21 декемврий с. г. и обнародвано въ брой 282 на Държавния вѣстникъ отъ 31 декемврий с. г., е продължент съ още 25 години.

Съ закона, утвърденъ съ височайши указъ № 6 отъ 6 мартъ 1911 г. и обнародванъ въ брой 68 на Държавния вѣстникъ отъ 29 мартъ с. г., се опрости дългътъ на 336 несъстоятелни котленски граждани, възлизащъ на 515.540 лева, която сума се изплати на Българската народна банка отъ държавата.

Къмъ 1 августъ 1912 г. остатъкътъ по горния заемъ възлиза на 623.370 лева.

2) Заемътъ, отпуснатъ отъ Бълг. земл. банка, въ размѣръ до 6.000.000 лв., съ 7% лихва съ срокъ за погасяване 30 години, на селскитѣ и градскитѣ общини за постройка на училищни здания, съгласно закона, утвърденъ съ височайши указъ № 52 отъ 31 декември 1904 г. и обнародванъ въ брой 12 на Държавния вѣстникъ отъ 18 януарий 1905 г. и

3) Заемитѣ, отпуснати отъ сжщата банка прѣзъ 1899, 1907, 1908 и 1909 г. на пострадалото отъ сушата прѣзъ сжщитѣ години земледѣлческо население, съгласно законитѣ, утвърдени съ височайши укази №№ 85 и 2 отъ 6 юлий 1899 г. и 19 мартъ 1910 г. и обнародвани въ броеве 149/1899 г. и 75/1910 г. на Държавния вѣстникъ.

ВЪРХОВНА СМѢТНА ПАЛАТА.

Върховната смѣтна палата, като учрѣждение, прѣдназначено отъ самата конституция да слѣди за правилното изпълнение както на държавния, тъй и на окржжнитѣ и общински

бюджети, се е развивала постепенно. Нейниятъ прогресъ, обаче, не може да бѫде изтъкнатъ отдѣлно, а съвокупно — въ общия прогресъ на всичкитѣ наши държавни, общински и други обществени учрѣждения, които извършватъ финансови операции. Ако сега отдѣлнитѣ учрѣждения дѣйствуватъ нормално и съгласно законитѣ и нередовноститѣ и грѣшкитѣ по прилагането на финансовитѣ закони, сѫ намалени до минимумъ, това положение се дължи на контрола, упражняванъ отъ Върховната смѣтна палата. А че всичкитѣ учрѣждения сѫ направили голѣмъ прогресъ, това не може да се откаже. Върховната смѣтна палата днесъ не се намиравече прѣдъ ония мѫчнотии, които е срѣщала въ началото на 1887 година. Прѣдставляванитѣ днесъ нейни отчети отъ разнитѣ отчетници далечъ не съдържатъ оная непълнота и нередовности, които изобилствуваха въ миналото врѣме.

При това и самото произвеждане на разходитѣ отъ страна на министерствата и другитѣ разпоредители съ кредититѣ става по-правилно. Прѣпирнитѣ, които палатата е имала много често въ миналото, сѫ отстранени; или ако тѣ отъ врѣме на врѣме се явяватъ, разрѣшението имъ става по-лесно, съ съгласието между правителството и палатата на основание законитѣ.

Нѣма съмнѣние, че прогресътъ на службата въ учрѣжденията, които извършватъ финансови операции, е вървѣлъ успоредно съ самото подобрение на законоположенията въ това отношение. Първоначалнитѣ закони, както за учрѣждаването на Върховната смѣтна палата, тъй и законитѣ по общата държавна отчетность, сѫ били непълни и въ тѣхъ недостатъчно сѫ били опрѣдѣлени функциитѣ на палатата и на отчетницитѣ. Законитѣ за учрѣждаване Върховната смѣтна палата сѫ съдържали само общи начала на контрола и, по тази причина, отмѣняването имъ е ставало наскоро, безъ да просѫществуватъ дълги години. Тъй, законътъ за Върховната смѣтна палата отъ 1880 година е билъ замѣненъ съ закона отъ 8 февруарий 1883 година, а на 30 януарий 1885 година е билъ издаденъ законътъ за организирането на Върховната смѣтна палата, който е въ сила и днесь. Наистина, тѣзи три

закони не се различаватъ въ основнитѣ си начала на контрола, защото всичкитѣ сж уреждали само окончателния контролъ, а прѣимуществото на сега дѣйстващия законъ се състои въ това, че той е по-пъленъ, по-развитъ и по-ясно опрѣдѣля функциитѣ на палатата.

Нашата Върховна смѣтна палата първоначално е била учрѣдена по типа на нѣкои чуждестранни върховни смѣтни палати, които сж натоварени да изпълняватъ само окончателния контролъ. Нейната цѣль е да провѣрява отчетитѣ по прихода и разхода на държавата, които ѝ се прѣдставляватъ отъ разнитѣ отчетници; да освобождава тѣзи отчетници отъ отговорность и, възъ основа на получения резултатъ отъ провѣрката на всичкитѣ отчети, да прѣдставлява на Народното Събрание докладъ за резултата по изпълнението на бюджета.

Колкото се отнася до прѣдварителния контролъ, съ който палатата е натоварена днесъ, такъвъ контролъ не е сжществувалъ до 1887 г., а прѣди тая дата е билъ въ сила контролътъ чрѣзъ финансовата администрация, начинътъ на извършването на който е билъ прѣдвиденъ въ законитѣ за отчетностьта по бюджета отъ 28 януарий 1883 г. и 8 януарий 1885 г. Споредъ първия отъ тѣзи закони, административниятъ контролъ е билъ прѣдоставенъ на всѣкой министъръ отдѣлно, а въ Министерството на Финанситѣ се е водила обща отчетность за движението на приходитѣ и разходитѣ, съ цѣль, при свършването на бюджетното упражнение, да може да се състави общия годишенъ отчетъ за финансовото положение на страната, който да се сравни съ резултата отъ провѣрката, извършена отъ палатата. Споредъ втория законъ, административниятъ контролъ е билъ съсрѣдоточенъ въ Министерството на Финанситѣ и, по тоя законъ, никакъвъ разходъ не е могло да бжде произведенъ, безъ визата на министра на финанситѣ, поставена върху платежнитѣ заповѣди; а самата провѣрка на документитѣ, които оправдаватъ разхода, е била възложена на контрола при ковчежничествата.

По този начинъ, съ закона за отчетностьта по бюджета отъ 1885 г., първоначално е билъ въведенъ принципътъ за

съсрѣдоточенъ прѣдвариteленъ административенъ контролъ въ ржцѣтѣ на министра на финанситѣ и е дѣйствувалъ до 20 януарий 1887 г., когато съ постановление на Министерския Съвѣтъ, утвърдено отъ регентството съ указъ № 3 и удобрено отъ Народното Събрание на 3 ноември 1888 г., прѣдварителната провѣрка и виза на платежнитѣ заповѣди е била възложена вече на Върховната смѣтна палата.

Това постановление, собствено, не опрѣдѣля никакви наредби за извършването на прѣдварителната провѣрка и виза на платежнитѣ заповѣди, и тя е била извършвана отъ палатата по сжщия начинъ, както е била извършвана и отъ Министерството на Финанситѣ, въз основа на нѣкои отъ наредбитѣ на дѣйствщия въ това врѣме законъ за отчетността по бюджета.

До днесъ единъ органически законъ не е уредилъ службата на прѣдварителния контролъ, и правилата, по които той се извършва, се съдържатъ въ нѣколко закони. Отъ тѣхъ на първо мѣсто трѣбва да се отбѣлѣжатъ: дѣйствщиятъ сега законъ за отчетността по бюджета, законътъ за касовата служба на държавата, законътъ за общественитѣ прѣдприятия, правилникътъ за произвеждане и оправдаване държавнитѣ разходи и други закони и правилници, въ които специални наредби се отнасятъ до контрола.

Отъ изложеното до тукъ се вижда, върху какви законоположения е дѣйствувала палатата, както по окончателния, тъй и по прѣдварителния контролъ. Остава, прочее, да се отбѣлѣжи накратко, какви резултати е далъ общиятъ контролъ за подобрението на финансовата служба прѣзъ 25-годишния периодъ 1887—1912 г.

I. По окончателния контролъ.

Съ развитието на отдѣлнитѣ финансови отрасли на страната и съ уголѣмяването на държавния бюджетъ се е увеличавала и дѣятелността на палатата и, ако първоначално задачата на окончателния контролъ е била по-мжчна, защото не е имало подготвени лица да извършватъ вѣщо наредбитѣ

по приходо-разходната часть, както на държавния бюджетъ, тъй и на бюджетите на окржжията и на общините, съ течение на врѣмето, обаче, тѣзи неудобства сж се намалили, порали това, че палатата е поправяла периодически допущанитѣ грѣшки, чрѣзъ своитѣ постановления, издавани срѣщу отчетницитѣ, поправки, които благотворно сж влияли за образуването на единъ по-вѣщъ отчетнически персоналъ, какъвто имаме днесъ.

II. По прѣдварителния контролъ.

Прѣдварителниятъ контролъ не е билъ въведенъ у насъ съ органически законъ, който ясно да опрѣдѣля длъжностите на палатата въ това отношение. По този начинъ, палатата, като се е ржководила отъ наредбите, разсѣяни въ повечето закони, както се каза по-горѣ, възъ основа на тѣзи наредби, тя си е създала една практика, споредъ която, ролята ѝ по прѣдварителния контролъ може да се резюмира, както слѣдва:

1. палатата позволява изплащането само на такива плажни заповѣди, за които има гласуванъ кредитъ;

2. палатата не може да позволи да се изразходва повече, отколкото кредитъ е гласувало Народното Събрание;

3. палатата трѣбва да слѣди, щото всѣки кредитъ да се употрѣбява по назначението си;

4. палатата е длъжна да позволява разходването на държавнитѣ пари само по заповѣди на законнитѣ разпоредители — министритѣ или опълномощенитѣ отъ тѣхъ лица, и

5. палатата не може да позволи изплащането на министерскитѣ платежни заповѣди, освѣнъ ако тѣ сж придружени съ оправдателни документи, които се изискватъ отъ закона.

По този начинъ упражненъ, прѣдварителниятъ контролъ, наистина, не е пъленъ; защото, за да бжде такъвъ, палатата трѣбва да е натоварена съ прѣдварителна провѣрка и на самитѣ актове за ангажиментитѣ на кредититѣ; сирѣчъ, прѣди министърътъ да сключи единъ контрактъ по извѣстно прѣдприятие, тръжнитѣ книжа и въобще документитѣ, които създаватъ разхода, да се изпращатъ въ палатата за провѣрка и

виза и само слѣдъ такава една провѣрка да се сключатъ контракти, съ които се ангажира държавното съкровище. Такава една провѣрка би отстранила нередовноститѣ прѣди да се ангажира държавното съкровище. Защото, споредъ сегашното положение на контрола, контрактитѣ, тръжнитѣ книжа и други документи се прѣдставляватъ съ платежнитѣ заповѣди за визиране, и палатата не всѣкога е въ положение да отстранява допуснатитѣ нередовности, а особено, когато сключването на самия контрактъ противорѣчи на закона за отчетността по бюджета и на закона за общественитѣ прѣдприятия. Въ такъвъ случай палатата се намира прѣдъ свършенъ фактъ и е принудена да санкционира разхода, защото за контрагента има вече създадени права, чрѣзъ сключване на контрактъ, които права биха му се признали по съдебенъ редъ, въ случай на процесъ, ако палатата би отказала визата на платежната заповѣдь.

При все това и при сегашното положение на прѣдварителния контролъ, макаръ и непъленъ, трѣбва да се признае, че по тѣзи части, гдѣто той е билъ упражняванъ, съ получени добри резултати.

Съ развитието на финансовитѣ учрѣждения въ страната, палатата е била натоварена съ провѣрка на по-голѣмо количество отчети, отколкото по-напрѣдъ, а независимо отъ отчетитѣ, и самиятъ прѣдварителенъ контролъ е съставлявалъ едно ново увеличение на работата. Обаче, ако палатата почти, съ сжщия персоналъ, който е имала и въ прѣдишнитѣ години, е могла да прѣодолѣе този трудъ безъ ущърбъ нито на окончателния, нито на прѣдварителния контролъ, това се дължи на обстоятелството, че въ послѣднитѣ години на 25-лѣтния периодъ финансовата служба е била извършвана по-редовно, отчетницитѣ съ прѣдставлявали по-редовни отчети, нередовноститѣ по прѣдварителния контролъ съ се намалявали, а, слѣдователно, и самата задача на контрола е била доста улеснена.

Какъ се е развивала послѣдователно дѣятелността на палатата, прѣзъ периода отъ 1887 до 1912 год., може да се види отъ слѣдващата таблица.

ТАБ

за развитието на работата въ Върховната

Постъпили отчети прѣзъ годинитѣ	Наименование на учрѣжденията,								
	Контрольорства, централитѣ управления на българскитѣ пр. банки, главноветѣ агенцийтѣ [1]	Митници и митарствени пунктове	Съдебни учрѣждения	Окржжни постоянни комисии	Общински управления (градски)	Желѣзно-пжтни станции	Телеграфо-пощенски станции и складове	Околийски управления	Кѣсничейства
1887	65	59	118	—	1	—	106	—	—
1888	67	60	131	—	1	3	108	82	—
1889	74	60	135	23	1	20	111	84	—
1890	77	59	159	22	1	19	112	88	—
1891	77	46	168	22	1	19	113	90	—
1892	78	46	152	21	1	26	115	90	—
1893	65	46	154	22	1	28	117	91	—
1894	65	45	154	22	1	30	117	88	—
1895	65	45	157	23	1	59	121	92	—
1896	66	46	169	23	1	57	150	92	—
1897	23	44	167	23	1	45	128	92	—
1898	24	45	166	23	31	45	131	91	—
1899	23	46	152	21	33	54	134	92	—
1900	13	48	154	16	32	71	144	86	21
1901	68	48	152	16	28	76	157	87	23
1902	68	45	150	11	28	75	164	75	56
1903	68	45	517	12	78	75	165	71	53
1904	68	33	263	12	74	3	—	69	34
1905	68	44	136	12	38	1	—	71	30
1906	72	—	141	—	—	575	193	71	11
1907	72	94	149	24	151	186	282	78	31
1908	72	47	151	12	66	262	313	73	33
1909	73	47	157	12	69	327	304	73	26
1910	74	51	153	11	48	306	—	70	23
1911	74	—	147	—	—	—	—	70	7
Всичко . .	1.559	1.159	4.052	383	707	2.318	3.265	1.966	348

[1] Въ рубриката „разни“ влизатъ отчетитѣ на контрольора по държавнитѣ имоти, смѣтоводната на шлуги, карантинните управления, държавната печатница, монетѣ: „Перюсъ“, и „Бобинъ-логъ“ дружествата „Черкезъ-бубаринъ, комисиитѣ за жребии, артилерийския арсеналъ и пр. и пр.

ЛИЦА

смѣтна палата отъ 1887 г. до 1912 г.

отъ които сж постжпили отчетитѣ										
Епархиални духовни съвѣти	Училища и пансиони	Болници и лѣкари	Пенсионни фондове	Пристанища и солни управления	Апелативни жалби по отчетитѣ на съсѣднитѣ общини	Дипломатически и търговски агентства	Разни	Всичко	Далеч наложеното по констатирани вереждости при извършването на платежни заповѣди, съгласно закона за касовата служба, въ дѣйствие отъ 18 януарий 1907 г.	Издадени постановления
—	4	22	—	1	—	4	61	441	—	23
—	3	30	—	1	—	4	64	554	—	102
—	4	38	—	1	1	5	16	573	—	98
—	3	42	—	1	2	5	18	608	—	336
—	2	43	—	1	—	5	12	599	—	355
—	2	50	2	1	13	5	10	612	—	680
—	2	52	2	1	24	5	10	620	—	1.364
—	2	50	2	1	23	5	9	614	—	1.942
11	1	54	2	1	41	5	10	669	—	2.931
11	4	59	2	1	84	6	12	743	—	2.986
11	4	67	2	1	114	8	12	740	—	2.786
10	4	90	2	1	203	12	15	900	—	2.673
11	5	91	2	3	120	15	20	822	—	1.675
11	133	108	2	3	99	15	20	976	—	1.335
11	34	117	2	3	350	15	25	1.212	—	1.672
11	29	121	2	3	261	12	31	1.143	—	1.701
11	53	125	2	3	481	15	32	1.586	—	1.884
11	11	141	2	1	502	16	30	1.310	—	4.119
10	9	140	1	1	591	17	45	1.253	—	4.187
—	5	152	—	—	627	15	38	1.901	—	4.507
22	17	155	31	6	515	23	108	1.944	568	4.466
9	18	161	30	3	571	20	152	1.993	906	2.354
10	21	169	35	3	1.107	18	149	2.580	641	3.287
10	27	164	20	4	1.036	18	145	2.160	2.103	4.475
1	18	136	7	3	134	15	102	1.514	1.592	5.593
171	395	2.377	150	48	6.900	285	1.146	28.067	5.810	57.531

ралното събрание, врѣмения умѣвание, химическата лаборатория, бактериологическия институтъ, противочумния институтъ „Кръстъ“, интимитѣ болести зена, разсадницитѣ за овощни и черничеви дръвчета, аптекарскитѣ разсадници, образователнитѣ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА.

Основана на 27 януарий 1879 г. и прѣобразувана на 25 януарий 1885 г., Българската народна банка е слѣдвала оня пжть на развитие, който ѝ е билъ посочванъ главно отъ естеството и характера на източницитѣ, съ които е можела да разполага въ разни врѣмена, отъ една страна, и отъ наложителнитѣ кредитни нужди на народното и държавно стопанство, които е трѣбвало да удовлетворява, отъ друга. Съобразно съ това, запазвайки прѣзъ всичкото врѣме на сжществуването си своя характеръ на държавно кредитно учрѣждение, банката е прѣтърпѣла редъ периодически промѣни, които се изразяватъ въ характера на източницитѣ и съотвѣтнитѣ форми на нейнитѣ пласменти.

Отъ деня именно на нейното основаване — 27 януарий 1879 г. — до деня на нейното прѣобразуване — 25 януарий 1885 г., Българската народна банка фактически не е била нито сконтова, нито депозитна: тя по-скоро е била единъ държавенъ институтъ за земледѣлски и общински кредитъ, подкрѣпванъ отъ свободнитѣ срѣдства на държавното съкровище. Слѣдъ това, въ продължение на цѣло едно десетилѣтие, отъ 1886 до 1895 г., макаръ снабдена съ правото да издава банкноти, тя е била не толкова емисионна или сконтова банка, колкото единъ ипотекаренъ институтъ, черпейки своитѣ срѣдства чрѣзъ издаване на заложни облигации, пласирани въ странство. Отъ 1896 до 1902 г. тя се прѣвръща вече въ една търговско-индустриална и ипотекарна банка, като използува на първо мѣсто народнитѣ спестявания въ видъ на срочни влогове и, на второ мѣсто — банкнотитѣ, т. е. безпроцентнитѣ заеми отъ българското народно стопанство. Най-послѣ, отъ 1903 до 1911 г. Българската народна банка става прѣдимно търговско-индустриална, облегната на банкнотитѣ и публичнитѣ влогове и фондове, съ явенъ стремежъ да догони съврѣменния типъ на емисионнитѣ банки, т. е. ония централни кредитни учрѣждения, които не създаватъ, а само движатъ и урежданъ кредита въ своята страната.

Въ слѣднята таблица за главнитѣ източници и пласменти на Българската народна банка, отъ основаването ѝ до края на 1911 г., се изтъкватъ нагледно горнитѣ промѣни, които съставляватъ въ дѣйността на банката четири отдѣлни периода.

31 декември	Пасиви							
	Капитал и резерви	Банкноти			Страни кореспонденти	Кредитори текущи сметки	Срочни влогове	Залогови облигации
		злато	сребро	всичко				
	в ъ м и л и о н и л е в а							
1879	1·9	—	—	—	—	7·5	0·0	—
1880	2·0	—	—	—	—	1·5	0·0	—
1881	2·2	—	—	—	—	3·9	0·0	—
1882	2·6	—	—	—	—	1·6	0·0	—
1883	2·9	—	—	—	—	4·4	0·0	—
1884	3·5	—	—	—	—	6·7	2·1	—
1885	6·1	0·1	—	0·1	0·5	4·4	0·7	—
1886	6·3	0·0	—	0·0	0·0	2·6	1·2	—
1887	7·8	1·0	—	1·0	0·0	1·9	1·9	—
1888	9·2	0·2	—	0·2	0·0	1·9	2·9	—
1889	9·7	0·4	—	0·4	0·0	6·4	9·8	4·0
1890	10·2	1·9	—	1·9	0·0	5·1	13·6	3·9
1891	10·5	1·3	—	1·3	0·0	6·6	14·4	3·7
1892	11·0	0·5	—	0·5	0·0	0·5	19·0	3·6
1893	11·3	1·2	—	1·2	0·0	0·9	27·4	7·5
1894	11·7	0·8	—	0·8	0·0	1·4	34·9	12·1
1895	12·1	1·7	—	1·7	1·0	1·5	39·8	17·3
1896	12·5	2·4	—	2·4	0·0	3·4	46·1	19·4
1897	12·9	1·9	—	1·9	4·3	*) 4·7	55·9	19·0
1898	13·0	3·1	—	3·1	6·7	2·3	59·2	18·8
1899	13·3	3·8	4·2	8·0	3·6	*) 4·0	61·5	18·6
1900	13·5	6·7	15·1	21·8	5·1	*) 8·0	60·7	18·3
1901	13·3	9·5	17·0	26·5	5·9	*)15.2	60·0	18·0
1902	13·7	7·7	16·8	24·5	0·0	21·3	62·5	17·7
1903	14·3	11·2	21·4	32·6	1·1	10·2	61·2	17·4
1904	14·3	15·5	24·7	40·2	0·0	17·4	59·7	17·0
1905	14·8	20·6	10·1	30·7	0·0	27·3	59·1	16·6
1906	15·0	26·0	18·5	44·5	0·0	18·3	57·8	16·3
1907	15·5	38·3	10·9	49·2	0·0	44·1	47·5	15·9
1908	15·9	50·3	21·1	71·4	4·5	54·8	44·0	10·7
1909	16·2	49·8	22·0	71·8	0·0	72·6	43·6	9·8
1910	17·0	59·4	22·1	81·5	0·0	73·0	42·6	29·6
1911	17·8	85·4	27·4	110·8	0·0	79·2	42·1	29·6

*) Тази сума показвать дебитенъ остатъкъ.

Пасмент								
Наличность			Страни кореспонденти	Портфейлъ (сконто и заемо)	Дебитори текущи сметки	Аванси срѣщу залогъ	Ипотеки	Заеми на земл. каси, окржжия и общини
злато	сребро	всичко						
въ милиони лева								
—	—	9·4	0·0	0·0	—	—	—	0·0
—	—	2·5	0·5	0·0	—	—	—	0·7
—	—	2·1	1·1	0·2	1·7	—	—	0·7
—	—	1·4	0·3	0·6	0·9	—	—	0·8
—	—	0·8	0·5	0·9	2·0	—	—	1·1
—	—	1·5	0·3	3·1	1·0	0·2	—	3·1
—	—	3·6	1·2	4·3	0·9	0·1	0·0	1·9
0·5	1·0	1·5	1·2	3·0	1·0	0·1	1·4	1·0
1·9	0·5	2·4	0·0	3·7	1·1	0·1	2·2	1·0
2·4	0·6	3·0	1·1	3·2	1·0	0·1	2·4	1·1
10·7	0·8	11·5	2·4	3·8	1·4	0·1	4·6	3·8
2·9	1·7	4·6	1·8	6·9	2·6	0·4	12·1	6·5
6·6	0·7	7·3	1·5	3·5	3·3	0·7	12·2	6·3
2·6	0·4	3·0	1·3	3·7	4·0	0·9	11·6	6·3
4·9	1·3	6·2	3·4	7·3	4·7	0·9	15·0	8·8
2·9	7·1	10·0	1·3	17·5	7·3	1·7	18·5	11·4
1·6	4·7	6·3	0·0	16·7	8·8	2·0	24·5	12·6
3·9	2·5	6·4	5·1	15·0	9·5	2·5	28·6	12·4
4·3	4·6	8·9	0·0	20·8	13·9	3·1	29·9	13·5
3·0	6·1	9·1	0·0	24·6	16·2	3·2	31·0	14·6
3·2	4·1	7·3	0·0	21·4	15·4	3·4	32·1	15·0
4·5	8·8	13·3	0·0	20·3	15·3	3·4	32·8	15·0
3·4	9·1	12·5	0·0	20·7	15·2	2·3	32·6	15·1
9·9	10·2	20·1	12·4	17·1	14·1	1·8	31·9	16·5
5·7	6·5	12·2	0·0	16·2	11·6	2·9	31·4	17·8
9·2	10·4	19·6	24·3	18·2	11·2	2·7	29·0	18·3
16·2	20·9	37·1	10·6	20·5	11·1	2·1	26·8	19·8
27·7	10·7	38·4	6·8	21·4	15·3	4·2	18·8	7·8
27·3	15·0	42·3	5·1	31·1	24·4	7·7	19·3	8·9
24·6	14·9	39·5	0·0	35·8	28·3	4·1	21·0	11·2
30·7	17·1	47·8	6·3	49·5	37·1	4·6	22·1	11·8
31·5	21·3	52·8	26·7	47·7	50·6	5·0	29·8	9·7
40·1	19·2	59·3	17·8	66·5	61·1	6·0	36·6	10·8

Първи периодъ (1879—1885).

Споредъ първия уставъ на Българската народна банка, утвърденъ отъ Князъ Дондуковъ Корсаковъ на 27 януарий 1879 г., тя се прѣдставя като елно държавно кредитно учрѣждение, натоварено да служи изключително на нуждитѣ на търговцитѣ въ градоветѣ (§ 1). черпейки срѣдства за това: 1) отъ нейния капиталъ, въ размѣръ на два милиона лева, внесенъ отъ държавата и считанъ за държавна собственость (§§ 3, 37, 39) и 2) отъ срочнитѣ и безсрочни влогове, както и отъ свободнитѣ суми на държавното съкровище, депозирани въ банката на безлихвена текуща смѣтка (§§ 17 а б, 18).

Съ тия източници банката е трѣбвало да удовлетворява кредитнитѣ нужди на търговцитѣ чрѣзъ сконтиране на тримѣсечни търговски ефекти, снабдени най-малко съ два подписа (§ 17 г.) и даване на заеми срѣщу цѣнности (§ 17 в.), не обаче и срѣщу стоки (ломбарденъ кредитъ). Всѣкакви други операции, непрѣдвидени въ устава, сж били запрѣтени, т. е. банката прѣзъ първия периодъ не е могла нито да издава банкноти, нито да прави аванси срѣщу лични гаранции, нито да върши каквито и да било операции отъ дългосрочния ипотеченъ или общински кредитъ. Отъ формално гледище, окупационната банка, е била, значи, по активнитѣ си операции, сконтова, по пасивнитѣ — депозитна.

Така организована, банката е била отворена за Софийскитѣ търговци на 23 май 1879 г. и е почнала да дѣйствува точно споредъ строгитѣ прѣдписания на своя уставъ и обяснителнитѣ къмъ него инструкции. Още въ първитѣ нѣколко мѣсеци, обаче, управлението ѝ се убѣдило, че не може да пласира въ София — тогава изолиранъ, безъ съобщения градъ, съ 20 хиляди жители — даже своя капиталъ, та се видѣло принудено да спре приемането на каквито и да било влогове. Работата е, че търговскитѣ ефекти сж били рѣдкость по онова врѣме, па и скжтани спестявания, облѣчени въ цѣнни книжа, или скжпоцѣнни метали въ слитъци или въ монети не е имало твърдѣ у нашитѣ търговци, за да ги използуватъ чрѣзъ ломбардния кредитъ. Тѣ сж се нуждаели отъ обръщателенъ

капиталъ срѣщу лични гаранции, било за своята търговия съ земледѣлчески произведения, било за прѣдприятия и доставки на държавата и общинитѣ, било най-послѣ за други търговски или индустриални цѣли.

Отъ друга страна, тъкмо прѣзъ тоя периодъ е билъ повдигнатъ лихварския въпросъ въ източна и аграрния въпросъ въ западна България, въпроси, които сж изтъкнали нуждата да се усилятъ срѣдствата на земледѣлческитѣ каси въ Княжеството и въ Източна Румелия и да се отпуснатъ дългосрочни заеми на земледѣлцитѣ въ Кюстендилско и Дупнишко за изкупване феодалнитѣ права на довчерашнитѣ политически господари (гл. закона за господарскитѣ и чифликчийски заеми отъ 5 февруарий 1885 г.). За борба съ лихварството сж били взети даже и особни охранителни мѣрки (гл. закона за прѣдупрѣждение съсипателното за земледѣлческо население зло, което произтича отъ зеленицата, отъ 5 декемврий 1880 г., и закона за разрѣшение на лихвоимскитѣ дѣла въ Варненско и Силистренско окржжия отъ 1893 г.).

Ето защо, съ разрѣшение на правителството, Бълг. народна банка е трѣбвало да излѣзе изъ тѣснитѣ рамки на устава си и да пласира както своя капиталъ, тъй и правителственитѣ фондове въ заеми на земледѣлческитѣ каси и общинскитѣ управления, въ заеми за изкупуване на чифлишки и господарски земи и въ текущи смѣтки на търговци срѣщу лично поржителство.

По тоя начинъ, отъ 1 май 1879 г. до 1 септемврий 1885 г., Бълг. народна банка отъ сконтово-депозитна се прѣвърнала фактически въ банка, главно за земледѣлчески и общински кредитъ, удовлетворяванъ съ източници, прѣдставлявани отъ правителственитѣ фондове. По-оживена дѣйность по чисто търговския кредитъ, по сконтото, се забѣлѣзва само къмъ края на тоя периодъ, слѣдъ като директорството на банката е било повѣрено на 1 декемврий 1883 г. на г. Ив. Евст. Гешовъ и слѣдъ като е билъ отворенъ клонъ отъ банката въ гр. Русе на 1 май 1884 г.

Слѣднята таблица дава ясна прѣдстава за тая еволюция на Бълг. народна банка прѣзъ тоя периодъ, за това приспособение, въпрѣки устава, къмъ кредитнитѣ нужди на врѣмето.

31 декември	Източници				Пласмени				
	Капиталъ и резерви	Правителствени фондове	Кредиторни смѣтки	Влогове срочни	Уставни			Неуставни	
					Каса	Сконто	Ломбарденъ кредитъ	Дебиторни смѣтки	Заеми на земед. каси и общини
	в ъ х и л я д и л е в а								
1879	1·953	7.444	—	55	9.425	10	7	—	41
1880	2.055	1.508	—	25	2.554	81	98	—	694
1881	2.252	1.221	2.736	18	2.115	226	215	1.718	691
1882	2.595	1.604	—	—	1.414	591	1.077[1]	989	809
1883	2.895	4.451	—	—	817	923	94	2.039	2.228
1884	3.499	2.238	3.560	1.360	1.552	3.156	161	1.029	4.259
1885	3.499[2]	4.226	4.537	2.146	3.386	2.700	70	865	3.850

[1] Въ тази сума влиза и заемътъ по облигации.

[2] 1885 год. дава до 1 септември по първия периодъ, а отъ тая дата до 31 декември—по втория.

Втори периодъ (1886—1895).

Очевилно, Българската народна банка не е могла да продължава по-нататъкъ своята дѣйность, тръгнала по единъ пжть, вънъ отъ рамкитѣ на своитѣ статути. Трѣбвало е или да се приспособи къмъ нуждитѣ на врѣмето, или пъкъ да отстжпи мѣстото си на другъ банковъ институтъ.

Още при основаването на банката, като държавно кредитно учрѣждение, е имало наистина въпросъ за основаването и на една акционерна народна банка. И това течение бѣ добило значение и сила именно поради ограничената дѣйность на банката, поради нейния тѣсенъ кржгъ на дѣйствие, споредъ устава, несъотвѣтенъ на реалнитѣ кредитни нужди на страната, и, най-послѣ, поради това, че прѣди реформирането си банката не е могла да направи нѣщо по-значително другояче, освѣнъ съ нарушения на устава си и съ суми, взети отъ държавното съкровище.

Първиятъ проектъ, противопоставенъ на правителствената банка, е билъ оня на г. г. Утинъ и Черни, прѣдставители на руската финансова група Гинсбургъ & Поляковъ. Тя е прѣдлагала да се основе на мѣстото на дѣйстващата държавна банка една акционерна съ капиталъ отъ 25 милиона лева, съ изключително право да издава банкноти, съ особено отдѣление за ипотеченъ и общински кредитъ и за заеми на земледѣлческитѣ каси, съ право да завежда касовата служба на спестовната каса и най-послѣ съ право да посрѣдничи по държавнитѣ заеми. Сѫщата група е искала и концесия за изучване и постройка на желѣзнопѫтната линия София—Русе.

Тоя проектъ, приетъ отъ Министерския Съвѣтъ на 8 януарий 1880 г. и отъ Народното Събрание на първо четене (30 май 1880 г.), е трѣбвало, обаче, да бѫде оттегленъ, защото е билъ свързанъ съ въпроса за концесионната частна система на желѣзнопѫтнитѣ съобщения и въобще съ общия въпросъ за финансовата и стопанската независимость на държавата, независимость, пазена ревниво отъ всички.

Сѫщата сѫдба е постигнала и проекта на финансовия съвѣтникъ Кайе, въ чийто проектъ е прѣдвиждана една акционерна правителствена банка съ смегчение на привилегиитѣ, искани въ проекта на руската група. И тоя проектъ е билъ приетъ отъ Народното Събрание на 13 януарий 1883 г. и е станалъ даже законъ, публикуванъ на 11 февруарий с. г., ала и той е пропадналъ, понеже подписката за основния капиталъ отъ 12 милиона лева не е могла да сполучи, и то не само по липса на срѣдства за покриването ѝ до размѣръ на $^{2}/_{3}$ ($^{1}/_{3}$ бѣ запазена отъ държавата), но и поради силната агитация всрѣдъ подписалитѣ, агитация, която е била изразъ на сѫщитѣ чувства и схващания, които сѫ провалили и проекта на Утина.

Въ тая борба между «акционерното» и «държавното» начало се сложи вече ясно и категорично оня възгледъ, рожба на който се явява и законътъ за учрѣждаването на Българската народна банка отъ 27 януарий 1885 г. и законътъ за желѣзнитѣ пѫтища отъ 19 февруарий с. г. Основнитѣ положения на тоя възгледъ би могли да се резюмиратъ, както

слѣдва: никакви концесии на частни компании въ областьта на желѣзопжтнитѣ съобщения: тѣ трѣбва да бждатъ собственость на държавата и да се експлоатиратъ отъ нея и за нейна смѣтка; никакви концесии на частни и чужди компании и въ областьта на кредитното и монетното обръщение на страната, въ дѣлото на народния кредитъ: народната банка трѣбва да бжде автономно държавно учрѣждение. Въ тоя именно духъ е билъ изработенъ отъ тогавашния нейнъ директоръ Иванъ Ев. Гешовъ, проекта за прѣобразуване на банката. Тоя проектъ бѣ внесенъ въ Народното Събрание и прокаранъ отъ министра на финансите Петко Каравеловъ.

Законътъ за учрѣдяването на Българската народна банка отъ 27 януарий 1885 г. прави слѣднитѣ по-сжществени реформи въ устройството и службитѣ на окупационната банка. Капиталътъ на новата банка се увеличава отъ 2 на 10 милиона лева (чл. 2). Освѣнъ съ частнитѣ срочни и безсрочни влогове, нейнитѣ източници се засилватъ още: 1) съ банкнотитѣ, издавани въ троенъ размѣръ отъ наличностьта и 2) съ сждебнитѣ и правителственитѣ влогове, както и капиталитѣ на пощенската спестовна каса, прѣдвидена да се основе още тогава (законъ за пощенската спестовна каса отъ 20 януарий 1885 г.). Съ срѣдствата на послѣднята категория влогове, дългосрочни по естеството си, се е смѣтало, наистина, да се създадатъ съ врѣме източници на банката за ипотеченъ, земледѣлчески и общински кредитъ, какъвто практикуватъ ония каси или банки, които играятъ ролята на публична каса за общественитѣ фондове и влогове (Caisse des dépôts et consignations), роля възложена сега и на Българската народна банка. Въ всѣки случай, новото и особното въ пасивнитѣ операции на реформираната банка, това е изключителната привилегия, отстжпена на банката да издава банкноти (чл. 4). Тя стана съ това и емисионна банка.

Активнитѣ операции на банката сж били разширени по начинъ такъвъ, та да задоволятъ кредитнитѣ нужди на търговцитѣ, не само чрѣзъ сконтиране на тѣхнитѣ полици и

чрѣзъ залогъ на цѣнности, но и чрѣзъ отваряне на кредити по текуща смѣтка до 50,000 лв., т. е. чрѣзъ снабдяване на търговцитѣ, индустриалцитѣ и прѣдприемачитѣ съ обращателенъ капиталъ срѣщу лични гаранции. Ипотекитѣ и общинскитѣ заеми отъ прѣдпазливость сж били допустнати само съ срокъ до една година. Отъ гледище, прочее, на активнитѣ операции, банката се явява като държавенъ институтъ за търговски краткосроченъ кредитъ.

Най-послѣ, въ противоположность на стария уставъ, реформениятъ законъ, ако и да дава на Българската народна банка характеръ на държавно кредитно учрѣждение (чл. 1), иде да я издигне, отъ друга страна, до висотата на едно автономно обществено учрѣждение. Българската народна банка се счита, по новия законъ, като отдѣлна и самостойна юридическа личность (чл. 1); нейниятъ капиталъ, ако и да е внесенъ отъ държавата, се признава за нейна собственость, а не за държавно имущество (чл. 2); управителниятъ съвѣтъ на банката се туря подъ защитата и гаранцията на законодателната власть (чл. 13), а изпълнителната, въ лицето на министра на финанситѣ, нѣма право, освѣнъ на вето — да спрѣ онія операции на банката, които намира за противни на законитѣ и уставитѣ (чл. 18).

Тая широка и цѣлостна система, прѣдвидена въ реформения законъ, е била още по-добрѣ разяснена и разграничена отъ устава на банката, публикуванъ на 4 августъ 1885 год. Тамъ е била подчертана особено нуждата отъ дългосроченъ ипотекаренъ и общински кредитъ, както и отъ кредитъ за усилване срѣдствата на земледѣлческитѣ каси, натоварени да водятъ борба съ лихварството въ селата. Понеже на първо врѣме не е могло да се разчита на срочнитѣ влогове, нито на сждебнитѣ и правителственитѣ, нито на капиталитѣ на спестовната каса, прѣдвидѣло се е да се усилятъ дългосрочнитѣ срѣдства на банката чрѣзъ издаване на заложни облигации (чл. 32). Отъ друга страна, опрѣдѣлено е било да се пласиратъ въ дългосрочния кредитъ всичкитѣ суми отъ облигациитѣ и срочнитѣ влогове, $^{2}/_{3}$ отъ основния и запасния капи-

талъ и ¹/₄ отъ сждебнитѣ и други подобни влогове (чл. 32). Специално за земледѣлческитѣ каси, прѣдвидено е било да имъ се правятъ аванси срѣщу залогъ на записи съ срокъ до една година (чл. 46). Колкото до аванситѣ на държавата, тѣ сж били ограничени до ¹/₅ часть отъ дѣйствително внесения капиталь на банката (чл. 70). Тъй че за търговско-индустриалния кредитъ не сж оставали други срѣдства, освѣнъ: 1) банкнотитѣ, покрити съ наличность или цѣнности, които би могли лесно да се прѣвърнатъ въ пари, т. е. сконтовъ търговски портфейлъ и ефекти срѣщу странство (чл. 7); 2) цѣлата сума отъ безсрочнитѣ влогове и 3) ¹/₄ отъ сждебнитѣ и други безсрочни влогове.

Още отъ първитѣ дни, обаче, се видѣло, че банкнотитѣ, поради лошитѣ спомени отъ турскитѣ «каймета», не могатъ да си пробиватъ пжть между населението, а влоговетѣ, срочни и безсрочни, постжпватъ твърдѣ малко и твърдѣ бавно. Затова, веднага слѣдъ свършването на сръбско-българската война, банката е потърсила срѣдства вънъ отъ страната и съ законъ отъ 30 юний 1886 год. е взела разрѣшение да издаде заложни облигации за 10 милиона лева. Но единъ мѣсецъ слѣдъ това настжпи прѣврата отъ 2 августъ 1886 г., послѣдванъ отъ редъ вжтрѣшни смутове, които тикнаха страната въ една остра политическа криза, изравнена едвамъ прѣзъ 1896 г., т. е. въ началото на третия периодъ Понеже кредитътъ на държавата бѣ подбитъ въ странство и отъ заложнитѣ облигации не е могло да се очакватъ веднага търсенитѣ срѣлства, трѣбвало е да се подирятъ такива въ страната и то отъ дребнитѣ народни спестявания, колкото ги е имало. Такива, обаче, отъ селското население не сж могли да постжпватъ, едно, поради привичката му да върже спестената пара въ кърпа или да я рови въ земята и, главно, поради обстоятелството, че всичко онова, което това население бѣ скжтало по врѣме на окупацията, или което можеше да спести слѣдъ тая дата, отиваше за покупка на земи, продавани отъ емигриращото турско население. Въ всѣки случай, за да привлѣче мѣстнитѣ спестявания, Българската народна банка намали на 2 май 1887 г. първоначалната вноска на влоговетѣ отъ 500 на 100 лв., а

лихвата, която имъ се плаща, е била покачена за срочнитѣ влогове на 5 ½ % (1 май 1887 г.), а сетнѣ и на 7 % (1 юлий 1888 г.). На безсрочнитѣ влогове лихвата бѣ вдигната до 4 %, но скоро пакъ снета на 2 % (1891 г.). Благодарение на тия мѣроприятия, безсрочнитѣ влогове (гл. въ слѣдващата таблица графата за кредиторнитѣ текущи смѣтки) сж порасли вжтрѣ въ една година (1889 г.) отъ 1·9 на 6·3 милиона, а срочнитѣ отъ 2·8 на 9·7 милиона лева.

Едвамъ слѣдъ три години, въ края на 1889 г., банката е успѣла да пласира въ Берлинъ 40% отъ заложнитѣ облигации, разрѣшени съ закона отъ 1886 г. Това ѝ даде куражъ да вземе съ новъ законъ (15 декемврий 1891 г.) разрѣшение да пласира други двѣ серии облигации по 10 милиона лева всѣка една, поети отъ Дойче и Дрезднеръ Банкъ въ Берлинъ (1893 г.). Разчитайки на тия срѣдства, срокътъ на ипотекитѣ и общинскитѣ заеми е билъ увеличенъ отъ 1 на 30 години (законъ отъ 16 декемврий 1889 г.).

Ето защо, главнитѣ източници на Българската народна банка прѣзъ втория периодъ отъ нейното развитие (1885—1895 год.) се явяватъ срочнитѣ влогове и заложнитѣ облигации, помѣствани еднитѣ и другитѣ по устава въ ипотечни и изобщо дългосрочни операции. Поради това, прѣзъ тоя периодъ банката се явява фактически по-скоро като депозитно-ипотекарна, отколкото като сконтово-емисионна. Това се вижда и отъ слѣдната таблица.

31 декември	Източници						Пласмент							
	Капитал и резерви	Банкноти в злато	Кредиторни сметки	Влогове срочни	Странни кореспонденти	Задължения облигации	Каса злато	Каса сребро	Сконто и депо	Дебиторни сметки	Ломбард. кредити	Ипотеки	Земи на чиновете каси и сгради	Странни кореспонденти
	в хиляди лева						в хиляди лева							
1886	6.235	49	2.635	1.218	—	—	482	1.016	3.027	1.019	0'099	1.373	1.061	1.195
1887	7.779	1.035	1.943	1.908	—	—	1.904	494	3.763	1.185	0'116	2.171	1.087	—
1888	9.160	181	1.957	2.884	—	—	2.467	653	3.225	1.057	0'144	2.389	1.103	1.159
1889	9.860	402	6.392	9.770	—	3.997	10.743	762	3.787	1.490	0'134	4.625	3.806	2.379
1890	10.207	1.958	5.143	13.576	—	3.876	2.871	1.727	6.873	2.609	0'443	12.136	6.478	1.765
1891	10.540	1.303	6'633	11.436	—	3.754	6.637	739	3.478	3.303	0'678	12.267	6.331	1.530
1892	10.984	471	533	19.038	—	3.633	2.565	383	3.710	4.074	0'861	11.647	6.382	1.357
1893	11.328	1.230	864	27.457	—	7.502	4.865	1.336	7.306	4.734	0'973	15.036	8.857	3.363
1894	11.721	824	1.379	34.917	—	12.163	2.911	7.167	17.518	7.370	1.675	18.503	11.357	1.351
1895	12.143	1.680	1.517	39.790	1.000	17.372	1.625	4.775	16.683	8.815	1.954	24.516	12.679	—

Истина е, че прѣзъ 1894 и 1895 г., послѣднитѣ години отъ втория периодъ, сконтото и дебиторнитѣ текущи смѣтки, бързо нарастватъ, но това сж признаци, които говорятъ вече за новата тенденция, която се усилва именно прѣзъ тѣзи двѣ години и става господстваща въ третия периодъ.

Нека сега забѣлѣжимъ пжтьомъ, че прѣзъ втория периодъ Българската народна банка е трѣбвало да урежда, заедно съ правителството, и монетния въпросъ, както и да се бори съ ажиото, заварено въ момента на прѣобразуването ѝ между 3½ и 6% и стигнало прѣзъ 1899 г. до 9%. Политическитѣ обстоятелства, които винаги сж влияли врѣдно върху кредита на страната прѣдъ очитѣ на външния свѣтъ, постоянниятъ износъ на скжтаното злато за Турция, поради повсемѣстнитѣ изкупвания на турскитѣ имоти; аграрната криза въ Европа, докарана отъ задокеанската конкуренция и полбиваща цѣнитѣ на нашитѣ зърнени храни; бюджетнитѣ дефицити вслѣдствие на гласуванитѣ и изразходвани свърхсмѣтни кредити; сребърниятъ еталонъ, установенъ съ закона за правото на рѣзане монети отъ 4 юний 1880 г.; находящитѣ се въ обращение на вжтрѣшния пазаръ лоши сребърни монети, между които рускитѣ сребърни рубли, демонетизирани въ Ромжния, Сърбия и Турция; разнообразнитѣ курсове на лева и на чуждитѣ златни монети, — всичко това сж били причини, които сж разнебитвали единството на монетната система въ страната прѣзъ първия и втория периодъ и сж докарвали ажиото. Направи се, прочее, всичко за да се отстранятъ нѣкои отъ тия причини, т. е. запрѣти се курса на сребърнитѣ иностранни монети съ законъ отъ 20 ноември 1888 г.; послѣ, въ съгласие съ правителството, прѣзъ 1890 г. банката пусна въ обращение единъ милионъ злато, за да изкупи толкова сребърни монети, а правителството обѣща да не сѣче нови такива и даже прокара посетнѣ (17 априлъ 1897 г.) законъ за монетитѣ, съ който се установи златния еталонъ, макаръ и да не се приложи. Съвокупностьта, обаче, на тия и други мѣрки докара тоя резултатъ, че се въведе монетно единство въ страната съ демонетизирането на чуждитѣ сребърни монети и едно кратковрѣменно задържане на ажиото между ¼% и 2·75% прѣзъ

1888—1891 г. Ажиото, както и камбиото, останаха да се управляватъ слѣдъ тая епоха отъ тѣхния естественъ регуляторъ — платежниятъ балансъ на страната.

Трети периодъ (1896—1902).

Като се избистри политическото положение прѣзъ първата половина на деветдесетитѣ години, кредитътъ на страната започна да расте постоянно, а съ това се даде мѣсто да се отвори нова ера въ финансовата и стопанска история на България, — ерата на държавни заеми, на голѣмитѣ публични постройки и съоръжения, на оживената строителна индустрия и изобщо ерата на единъ кипежъ и подемъ въ всички почти области на народното стопанство, подпомогнатъ и отъ хубавата реколта прѣзъ 1896 г. Слѣдъ 6% заемъ отъ 1888 г. за откупуване на Русе-Варненската желѣзница се сключиха наистина: 6% ипотеченъ заемъ прѣзъ 1889 г. отъ 30 милиона, прѣдназначенъ за постройка на линията Ямболъ—Бургасъ и доизплащане линията Цариброд—Вакарелъ и 6% ипотеченъ заемъ прѣзъ 1892 г. отъ 142.780.000 лева номинални, прѣдназначенъ за постройка на линията София—Плѣвенъ—Каспичанъ и София—Кюстендилъ, както и за направата на морскитѣ пристанища въ Варна и Бургасъ.

При такива условия, кредитнитѣ нужди на търговцитѣ и индустриалцитѣ, особно на прѣдприемачитѣ по обществанитѣ прѣдприятия, извънредно пораснаха и всички търсения на кредити се отправяха къмъ Българската народна банка, единственото тогава крупно кредитно учрѣждение. Това търсене се усилваше и отъ обстоятелството, че Отоманската банка, която дѣйствуваше покрай народната, почна да ликвидира (1895 г.)

Банката трѣбваше, слѣдователно, да насочи голѣма часть отъ своитѣ срѣдства къмъ търговско-индустриалния кредитъ, нѣщо въ което значително ѝ помогна реформата, направена тъкмо по това врѣме въ земледѣлскитѣ каси съ закона отъ 20 януарий 1895 г. и 5% заемъ отъ 30 милиона лева, сключенъ прѣзъ 1896 г. за усилване капитала на тия каси. Тоя законъ изрично разграничи земледѣлческия отъ търговско-индустриалния кредитъ (чл. 6) и възложи първия на каситѣ, втория — на банката.

При това, той разшири рамкитѣ на ипотекарния поземленъ кредитъ при каситѣ, като го направи дългосроченъ (до 20 години) и възложи, най-послѣ, върху реформиранитѣ каси прѣдставителството на банката въ всичкитѣ ония мѣста, дѣто послѣднята нѣмаше свои клонове (чл. чл. 7, 8 и 11). Вслѣдствие на това, не само се освобождаваха срѣдствата на Бълг. народна банка, прѣдназначени по устава ѝ за заеми на каситѣ, но послѣднитѣ дойдоха да усилятъ срѣдствата на банката, на която се повърнаха прѣзъ 1896 и 1897 г. петь милиона отъ заетитѣ по-рано суми. Независимо отъ това, по новия законъ за пощенската спестовна каса отъ 1 февруарий 1895 г., организована бѣше и пощенската спестовна каса, която отъ 1896 г. захвана да трупа все по-голѣми и по-голѣми капитали, внисани въ банката.

За да удовлетвори, обаче, горнитѣ кредитни нужди на търговцитѣ и индустриалцитѣ, банката намѣри за добрѣ, съ разрѣшение на правителството, да въведе и редъ нови операции, непрѣдвидени въ закона или устава ѝ отъ 1885 г., или прѣдставляющи само една далечна аналогия съ тѣхъ. Именно, покрай сконта, тя допусна още прѣзъ 1893 г. текущитѣ смѣтки срѣщу залогъ на полици, операция, прѣдвидена въ устава само въ полза на земледѣлческитѣ каси; покрай депозитнитѣ полици, тя продължаваше да раздава заеми и срѣщу тримѣсечни полици, сѫщо тъй непрѣдвидени въ закона и устава ѝ отъ 1885 г. Но най-характернитѣ приспособления на банката къмъ новитѣ нужди сѫ били ония, които сѫ засѣгали общественитѣ прѣдприятия. За да даде възможность на българскитѣ прѣдприемачи да участвуватъ въ голѣмитѣ прѣдприятия, за които се искатъ голѣми залози, банката е започнала, съ разрѣшение на Министерския Съвѣтъ, отъ 5 октомврий 1896 г. насамъ да издава удостовѣрения за гаранция не само срѣщу цѣнни книги или пари въ брой, но и срѣщу лично поржчителство; а за да финансира сѫщитѣ прѣдприемачи по възложенитѣ имъ прѣдприятия, тя създаде и текущитѣ смѣтки срѣщу поржчителство и цесия.

Всички тия операции, практикувани прѣзъ втория периодъ, като изключителни мѣрки, слѣдъ конференцията на членоветѣ на управителния съвѣтъ на банката и директоритѣ

на клоноветѣ (21 априлъ — 20 май 1897 г.), т. е. въ течение на третия периодъ, се прѣвърнаха въ редовни. Това, впрочемъ, се наложи въ втората половина на тоя периодъ (1899—1901) и поради друга една по̀-важна причина — поради стопанската криза, избухнала прѣзъ 1898 г. и ликвидирана едвамъ въ края на 1901 год.

Тая криза, дошла у насъ като слѣдствие отъ общоевропейската криза отъ 1896 г., бѣ наистина силна и потресающа. Поройнитѣ дъждове прѣзъ 1907 г., които унищожиха почти половината отъ земледѣлческото производство прѣзъ тази година, както и недорода на слѣдующитѣ двѣ 1899 и 1900 години оказаха едно потресно влияние върху земледѣлческото производство — главниятъ изворъ на народното благосъстояние. Износътъ на зърненитѣ храни отъ 94 милиона прѣзъ 1896 г. бѣ падналъ до 27 милиона лева прѣзъ 1900 г. Ажиото се покачи отъ 3·75% максималенъ курсъ прѣзъ 1897 г. на 13·50% прѣзъ 1900 год., а приходитѣ отъ косвенитѣ данъци, станали главенъ източникъ на приходния бюджетъ слѣдъ реформитѣ въ данъчната система прѣзъ 1894—1896 год., се понижиха отъ 32·8 милиона прѣзъ 1898 г. на 23·3 милиона лева прѣзъ 1900 г.; държавнитѣ желѣзници, които даваха на съкровището приходъ 8.319 л. на километъръ прѣзъ 1896 г., не донасяха повече отъ 5.728 лева такъвъ приходъ въ 1900 г. Цѣнитѣ на стокитѣ, както и тия на недвижимитѣ имоти, паднаха значително.

Вслѣдствие на това, банката бѣ принудена, да спре врѣменно прѣзъ 1899/1900 год. ипотечнитѣ и общинскитѣ заеми въ всички случаи, освѣнъ въ ония, когато се касаеше за обезпечение на вземанията ѝ, станали колебливи или съмнителни. Освѣнъ това, за да запази златната си наличность, дошла до крайно изтощение, тя поиска и доби право да почне да размѣнява златнитѣ банкноти срѣщу сребро, плащайки ажио, както и да пусне въ обращение сребърни банкноти (законъ отъ 13 ноември 1899 год.). Това, наистина, покрай сжществующето ажио между златото и среброто, създаде и такова и между звонковото злато и златната банкнота, но увеличеното банкнотно обращение, посрѣщнато съ довѣрие,

както и съотвѣтното задържане и засилване на златото въ каситѣ на банката, докараха несъмнѣно, повече добро въ тия извънредни и трудни врѣмена, отколкото зло.

Благодарение на тия мѣрки и поради това, че земледѣлческитѣ каси можаха вече сами да посрѣщатъ своитѣ нужди, Българската народна банка намѣри достатъчно сили въ себе си, не само да подкрѣпи и да спаси отъ разорение почнатитѣ обществени прѣдприятия и множество мѣстни търговци и индустриялци, но и да авансира суми на правителството. Работата е, че сключениятъ на 19 декемврий 1898 год. държавенъ заемъ за 290 милиона не се осѫществи, а поетитѣ отъ правителството задължения вѫтрѣ въ страната и въ странство, за удовлетворението на които бѣ прѣдназначенъ въпросния заемъ не търпѣха отлагане, нито пъкъ можеха да се удовлетворятъ отъ срѣдствата на редовния бюджетъ: дългътъ на държавното съкровище къмъ банката се възкачи, прочее, отъ 5.6 л. въ края на 1898 г. на 37·7 мил. лева къмъ 22 септемврий 1902 г.

Въ всѣки случай, силитѣ, на които банката се облегна, за да издържи кризата до край, това бѣха не толкова банкнотитѣ, колкото срочнитѣ влогове, защото банкнотитѣ не се качиха повече отъ 26 милиона, срѣщу 12 милиона наличность, а почти всички срочни влогове бѣха отъ категорията на петголишнитѣ, и нѣкои отъ тѣхъ, именно пенсионнитѣ фондове, бѣха неизискуеми; защото, най-послѣ, по естеството си, половината почти отъ тия влогове бѣха обществени.

Въпрѣки, сътресенията, обаче, докарани прѣзъ втората половина на третия периодъ отъ кризата, тоя периодъ пакъ остава периодъ на пласменти по ипотечния кредитъ съ особено разширение на операциитѣ по търговско-индустриялния кредитъ (сконто, залогъ на полици и текущи смѣтки), поддържани главно отъ срочнитѣ влогове, както това се вижда отъ слѣднята таблица за източницитѣ и пласментитѣ на банката прѣзъ тоя периодъ:

31 декември	Източници							Пласмент							
	Капитал и резерви	Банкноти		Кредиторни сметки	Влогове срочни	Странни кореспонденти	Задължни облигации	Каса		Сконто и депо	Дебиторни сметки	Ломбардъ кредитъ	Ипотеки	Заемъ на земл. каси и общини	Странни кореспонденти
		злато	сребро					злато	сребро						
	в ъ х и л я							д и а е в а							
1896	12.553	2.397	—	3.389	46.088	—	19.413	3.941	2.545	15.002	9.522	2.529	28.579	12.418	5.129
1897	12.873	1.957	—	4.752	55.931	4.354	19.067	4.283	4.638	20.817	13.918	3.196	29.867	13.552	—
1898	12.953	3.156	—	2.347	59.163	6.678	18.818	2.996	6.187	24.573	16.260	3.256	30.995	14.603	—
1899	13.281	3.779	4.206	4.026	61.547	3.615	18.562	3.205	4.193	21.391	15.426	3.496	32.137	15.089	—
1900	13.490	6.737	15.090	8.030	60.716	5.136	18.293	4.475	8.784	20.320	15.313	3.429	32.787	15.054	—
1901	13.292	9.579	17.025	15.263	60.054	5.878	18.020	3.399	9.120	20.699	15.216	2.346	32.604	15.094	—
1902	13.679	7.762	16.787	21.269	62.575	—	17.711	9.900	10.232	17.071	14.154	1.865	31.932	16.534	12.459

Четвърти периодъ (1903—1912 г.).

Тоя периодъ се движи всрѣдъ особено благоприятни условия.

Слѣдъ ликвидацията на кризата, отвори се, наистина, пжть на единъ повсемѣстенъ стопански подемъ, подомогнатъ отъ отличнитѣ реколти прѣзъ 1904, 1905, и 1911 г., подемъ, който въ края на 1911 г. навърши деветь години. Износътъ на зърнениятѣ храни и брашната, който бѣ падналъ до 27 милиона лева прѣзъ 1900 г., се издигна до 122 милиона прѣзъ 1904 г. и до 126 милиона лева прѣзъ 1911 г.; ажиото падна до 0.10% прѣзъ 1906 г., а отъ тая дата насамъ то изчезна съвършено и отстжпи мѣсто на камбиото, което остана и до днесъ като най-важенъ барометръ на колебанията въ нашия платеженъ балансъ; постжпленията отъ косвенитѣ данъци отъ 27 милиона прѣзъ 1899 г. прѣхвърлиха 60 милиона прѣзъ 1908 г. и 82 милиона прѣзъ 1911 год., за да идатъ по-нататъкъ и да дадатъ мѣсто на излишеци въ бюджета; приходътъ отъ държавнитѣ желѣзници отъ 6 милиона прѣзъ 1900 г. се издигна на 27 милиона прѣзъ 1911 г., а общиятъ индексъ на цѣнитѣ на едро отбѣлѣзва едно повишение на сжщитѣ съ 42% спрѣмо 1900 г.

Отъ друга страна, слѣдъ като изплати и консолидира своя летещъ дългъ, направенъ прѣзъ врѣме на кризата, чрѣзъ 5% заемъ отъ 1902 г. въ размѣръ на 106 милиона лева, държавата сключи още два заема прѣзъ 1904 и 1907 г. на обща сума 245 милиона, съ чистото произведение на които, покрай конверсията на 6% заеми отъ 1888 и 1889 г., се продължи дѣлото на обществениятѣ постройки и съоржжения, въ това число желѣзницитѣ и пристанищата. Нѣщо повече. По силата на законитѣ отъ 6 и 31 декември 1906 год., правителството уговори съ банката и единъ заемъ отъ 19 милиона за постройка на шосета.

Най-послѣ, прѣзъ тоя периодъ именно, чуждитѣ капитали съ довѣрие навлѣзоха въ страната, а частнитѣ, мѣстнитѣ кредитни учрѣждения, засилени за малко въ прѣдходния периодъ (1894—1897) и задържани отъ кризата, добиха едно бързо и небивало до тогава развитие. Нѣколко отъ нашитѣ 194 заемно-спестовни дружества (каквото дружеството «Гирдапъ»

въ Русе и дружеството «Напрѣдъкъ» въ Плѣвенъ) се издигнаха въ истински банки, покрай създаденитѣ прѣзъ 1896 г. двѣ български банки отъ първи редъ — Търговската банка въ Русе и Търговско-индустриалната банка въ Пловдивъ. Всички тия банки и кредитни дружества, безъ кооперативнитѣ, но заедно съ тритѣ банки, образувани съ външни капитали — Кредитната, Генералната и Балканската — въ началото на текущата година прѣставляватъ единъ акционеренъ внесенъ капиталъ отъ 42 милиона лева, съ около 50 милиона лева срочни и безсрочни влогове, докато въ края на 1895 г. нашитѣ двѣ частни банки въ Русе и Пловдивъ и другитѣ 28 градски заемноспестовни дружества не притежаваха повече отъ 6 милиона внесенъ капиталъ и около 4 милиона лева влогове.

Първото нѣщо, което Българската народна банка прѣдприе при тия условия, това бѣ да достави на нашата търговия и индустрия по-ефтини капитали. А това тя имаше възможность да стори, защото срѣдствата, които банкнотното обращение ѝ доставяше, бързо растѣха, благодарение на спечеленото довѣрие всрѣдъ обществото и главно поради дребнитѣ купюри по 5 и 10 лева, замѣнящи тежката и неудобната сребърна монета.

Отъ 1899 до 1904 г. пуснатитѣ въ обращение сребърни и златни банкноти по 5 и 10 л. стигнаха 25 милиона, а ония отъ по 20, 50 и 100 л. — само 6½ милиона лева. Сѫщо така и безлихвенитѣ кредиторни текущи смѣтки, прѣдставляващи разни обществени оборотни фондове отъ 1903 г. насамъ, непоглъщани вече отъ летещия дългъ на държавата, бързо почнаха да растатъ, за да стигнатъ до края на 1911 г. до значителната сума отъ 32 милиона лева.

Виждайки, прочее, това силно растене на нейнитѣ безлихвени източници, въ началото на 1903 г. банката побърза да се освободи прѣди всичко отъ скѫпитѣ частни срочни влогове, като имъ намали лихвата, която имъ плащаше, отъ 6, 5 и 4 за 5%, 3 и 1 година на 4, 3 и 2%. Само за общественитѣ срочни влогове лихвата остана 5%, но на безсрочнитѣ частни и обществени влогове се даде еднакво — 1%. Вслѣдствие

на това, сконтовата лихва биде понижена първоначално отъ 8 на 7%, а отъ 1911 г. насамъ — на 6½ и 6%.

Ето защо прѣзъ тоя периодъ частнитѣ влогове почватъ бързо да спадатъ, а обществанитѣ, постжпващи въ банката по силата на закона, да растатъ.

Срочни влогове,

разпрѣдѣлени по срокове.

На 31 декември	1 година	3 години	5 години	Всичко
	в ъ х и л я д и л е в а			
1903	839	1.092	59.292	61.222
1904	682	909	58.132	59.723
1905	645	707	57.777	59.129
1906	1.015	769	56.050	57.833
1907	1.071	989	45.472	47.532
1908	764	933	42.328	44.025
1909	737	830	42.110	43.677
1910	1.005	623	41.013	42.642
1911	809	474	40.866	42.149

Срочни влогове,

разпрѣдѣлени по естество.

На 31 декември	Обществени влогове (учрѣждения и дружества)	Частни влогове	Всичко
	в ъ х и л я д и л е в а		
1903	28.512	32.710	61.222
1904	30.164	29.559	59.723
1905	32.030	26.099	59.129
1906	32.650	25.183	57.833
1907	29.893	17.639	47.532
1908	30.572	13.454	44.026
1909	30.412	13.265	43.677
1910	31.101	11.540	42.642
1911	34.422	7.728	42.150

Пенсионни фондове,

влизащи въ състава на общественитѣ срочни влогове

На 31 декември	Фондове на гражданската пенсионна каса	Фондове на военната пенсионна каса	Всичко
	въ хиляди лева		
1903	15.032	2.576	17.608
1904	15.748	2.772	18.520
1905	16.592	2.938	19.530
1906	16.995	2.075	19.070
1907	17.263	2.833	20.096
1908	18.438	2.544	20.982
1909	19.920	2.133	22.053
1910	20.605	2.130	22.735
1911	21.424	2.250	23.674

Въ края на 1911 г. общественитѣ влогове, било въ видъ на срочни влогове, било въ форма на оборотни фондове, фигурирaщи въ кредиторнитѣ текущи смѣтки, възлизатъ на внушителната цифра отъ 101.339.443 лв. и 55 ст.

На второ мѣсто, банката можеше вече, облегната на разтещитѣ около нея частни кредитни институти, да подхване и една политика на съсрѣдоточаване на търговско-индустриалния кредитъ, засилвайки сконта и текущитѣ смѣтки срѣщу търговски ефекти и търсейки подкрѣпата на тия институти, като нейни спомагателни органи въ дѣлото на разпрѣдѣлението на кредита въ страната. Но тя не можеше да се освободи ощѐ отъ кредитирането на общественитѣ прѣдприятия, безъ рискъ да ги прѣдостави на иностранната прѣдприемчивость, нито пъкъ да напусне ипотечния кредитъ, прѣди да създаде почвата за неговото поемане отъ едно ново национално учрѣждение. Всички тия тенденции и посоки въ нейната политика, съотвѣтни на стопанскитѣ условия въ тоя периодъ, бидоха подчертани и санкционирани, както отъ новия общъ законъ за банката отъ 10 февруарий 1906 год. и неговитѣ измѣнения прѣзъ 1907, 1911 и 1912 год., тъй и отъ специалния законъ за

ипотечния кредитъ при Българската народна банка отъ 7 мартъ 1907 г., измѣненъ и допълненъ прѣзъ 1912 год.

Законътъ за банката отъ 1906 год. и неговитѣ измѣнения узакониха, условно и ограничително, врѣменния законъ отъ 1899 г. по сребърнитѣ банкноти, както и практикуванитѣ съ разрѣшение операции по заемнитѣ тримѣсечни полици, по удостовѣренията за търгове и по текущитѣ смѣтки срѣщу цесия на обществени прѣдприятия. Но затова пъкъ той подобри и стегна условията за сконтиране или депозирането на търговскитѣ полици, ограничи приемането на заемнитѣ, увеличи кредита по текущи смѣтки отъ 50 на 250 хиляди и най-послѣ прѣдостави ипотекарния кредитъ на особенъ законъ, за да се отдѣли той съ врѣме, като самостоенъ институтъ. И наистина специалниятъ законъ за ипотечния кредитъ отъ 1907 г., като измѣни напълно системата на тоя кредитъ, дойде да запази $^2/_3$ отъ срочнитѣ влогове и обществениѣ фондове изключително за нуждитѣ на търговско индустриалния кредитъ, създавайки за главенъ източникъ на ипотечния кредитъ заложнитѣ облигации, издавани по публиченъ или частенъ редъ. Нека прибавимъ, че по отношение на аванситѣ, давани отъ банката на държавното съкровище, законътъ отъ 1906 г. дойде да узакони практиката на текущитѣ смѣтки, безъ да тури прѣдѣлъ за тѣхния размѣръ, но измѣнението отъ 1911 г. ги ограничи до размѣръ на двойната сума на основния капиталъ, увеличенъ отъ 10 на 20 милиона.

Вслѣдствие на тия именно промѣни, банката се раздѣли фактически на два отдѣла: единъ за търговско-индустриаленъ краткосроченъ кредитъ, дѣйствующъ бързо и интензивно, и другъ за ипотечния и общинския дългосроченъ кредитъ, чийто дѣйность се позасили едвамъ прѣзъ послѣднитѣ три години, т. е. отъ като се издадоха на септември 1909 г. за 23 милиона $4^1/_2\%$ заложни облигации.

Изобщо, прѣзъ четвъртия периодъ банката се прѣвърна въ единъ институтъ прѣдимно за търговско-индустриаленъ краткосроченъ кредитъ съ тенденция да се освободи отъ дългосрочния кредитъ, като го възложи на специ-

ално за това кредитно учрѣждение. Освѣнъ това, въ първата посока тя се стреми да запази за себе си само чисто търговския кредитъ, подпомагайки обаче всички ония частни или обществени кредитни институти въ страната, които трѣбва да услужватъ въ другитѣ области на кредита (кооперативния и индустриалния). Така, въ началото на миналата 1911 г. Българската народна банка взе участие въ основаването на Българската централна кооперативна банка, а въ началото на текущата година тя записа единъ дѣлъ, макаръ и малъкъ, отъ акциитѣ на търговската и ипотечната Банка на Балканитѣ. Ломбардниятъ кредитъ, специално кредитътъ срѣщу стоки и варанти, тъй важенъ за страната, не е получилъ за жалость никакво сериозно развитие при банката, просто за това, че той прѣдполага института на общественитѣ влагалища и редъ съоржжения при гаритѣ и пристанищата на пжть и тѣ да се извършатъ.

Какъ се прѣдставлява общиятъ видъ на по-главнитѣ източници и пласменти прѣзъ послѣдния периодъ, това може да се види отъ слѣдващата таблица.

31 декември	Източници							Пласменти							
	Капитали и резерви	Банкноти		Кредиторни сметки	Влогове срочни	Странни кореспонденти	Заложни облигации	Каса		Сконто и депо	Дебиторни сметки	Ломбарденъ кредитъ	Ипотеки	Заемъ на земед. каси и общини	Странни кореспонденти
		злато	сребро					злато	сребро						
	в ъ х и л я д и л е в а														
1903	14.271	11.200	21.362	10.224	61.225	1.077	17.374	5.669	6.506	16.177	11.663	2.789	31.413	17.823	—
2904	14.285	15.500	24.700	17.435	59.725	—	17.051	9.272	10.449	18.126	11.257	2.788	29.377	18.323	24.285
1905	14.764	20.600	10.159	27.368	59.132	—	16.660	16.268	20.925	20.533	11.136	2.152	26.801	19.817	10.586
1906	15.098	26.065	18.557	18.328	57.833	—	16.309	27.699	10.687	21.398	15.300	4.251	18.797	7.814	6.759
1907	15.495	38.298	10.922	44.113	47.532	—	15.899	27.311	15.019	31.097	24.400	7.786	19.301	8.982	5.105
1908	15.802	50.307	21.179	54.809	44.026	4.538	10.644	24.588	14.955	35.854	28.300	4.122	21.098	11.297	—
1909	16.190	49.730	22.041	72.654	43.677	—	9.838	30.742	17.081	49.515	37.100	4.600	22.106	11.843	6.342
1910	17.068	59.442	22.169	73.043	42.642	—	29.568	31.541	21.260	47.749	50.600	5.022	29.836	9.729	26.667
1911	17.737	83.359	27.429	79.207	42.149	—	29.606	40.142	19.193	66.480	61.100	6.024	36.614	10.802	17.800

На свършване, нека кажемъ нѣколко думи и за двѣ нови служби, които прѣминаха прѣзъ тоя периодъ окончателно върху банката, — касовата служба на държавата и така наречената служба по обществените влогове и фондове.

Още при създаването на банката се е мислѣло, щото тя да играе ролята и на централно ковчежничество. Тая идея е била разширена и вписана като програмна точка и въ закона отъ 1885 г. При това, казано е въ чл. 5 отъ тоя законъ, «ако правителството ѝ възложи, банката е длъжна да приема и пази въ касата си и въ каситѣ на клоноветѣ си, безъ възнаграждение, суми, които се внасятъ отъ държавнитѣ доходи, а тъй сжщо и да заплаща безплатно правителственитѣ парични искания до пълното изчерпване на внесенитѣ държавни суми». Банката, обаче, не е могла да изпълнява тая роль дълго врѣме слѣдъ основаването и прѣобразуването си, защото това прѣдполага една гжста мрѣжа отъ банкови клонове и агентури, заседнали въ всички окржжни и околийски административни центрове. Напротивъ, въ първитѣ години, самата банка си е служила съ окржжнитѣ и околийски ковчежничества за своитѣ вжтрѣшни прѣводи.

До края на 1892 год. банката е притежавала петь клона и 50—60 прѣдставителства, повѣрени на частни лица, избрани изъ между мѣстнитѣ търговци. Отъ 1 януарий 1885 г., обаче, прѣдставителството се отне отъ частнитѣ лица и се повѣри на земледѣлческитѣ каси, а въ градоветѣ, дѣто банката е имала клонове, именно въ София, Русе, Варна, Търново и Пловдивъ, окржжнитѣ ковчежничества сж били закрити, и касовата служба на държавата въ тия мѣста е била повѣрена на банката.

Развитието на банковитѣ операции е заставило по-сетнѣ банката да открие до края на 1906 г. още 7 клонове и агентури, докато, най-послѣ, законътъ за касовата служба на държавата отъ 18 януарий 1907 г. дойде да я задължи да отвори клонове и агентури въ всички окржжни и околийски центрове на царството и да поеме, цѣлата касова служба на държавното съкровище. Съ това се тури край на прѣдставителството на земледѣлческитѣ каси и се достигна не само по-голѣмъ редъ

и бързина въ касовитѣ операции на държавата, но и една икономия за послѣдната не по-малка отъ единъ милионъ лева годишно: банковиятъ разходенъ бюджетъ за 1909 г., когато цѣлата мрѣжа отъ нужднитѣ агентури бѣ нагласена, се издигна на 2.561.580 лв., т. е. показа едно увеличение спрѣмо 1906 г. отъ 1.408.840 лв., въ замѣна пъкъ на което държавата прѣдостави на Българската народна банка всичкитѣ свободни срѣдства на държавното съкровище.

Днесъ Българската народна банка има 15 клона и 63 агентури, както това се вижда отъ слѣднята таблица:

СПИСЪКЪ
на клоноветѣ и агентуритѣ.

№ по редъ	Клонове и агентури	Дата на откриването	Забѣлѣжка
1	София . . . . . (кл.)	6 юний 1879 год.	
2	Русе . . . . . »	1 май 1884 »	
3	Варна . . . . . »	1 септемврий 1885 »	
4	Пловдивъ . . . . . »	14 юлий 1886 »	
5	Търново . . . . . »	1 януарий 1893 »	
6	Видинъ. . . . . (аг.)	1 юний 1893 »	Клонъ отъ 1. I.1907 год.
7	Бургасъ . . . . . (кл.)	1 септемврий 1897 »	
8	Плѣвенъ . . . . . (аг.)	1 априлъ 1905 »	» » 1. I.1907 »
9	Свищовъ . . . . . »	1 септемврий 1897 »	» » 1. I.1907 »
10	Разградъ . . . . . »	27 мартъ 1906 »	
11	Т.-Пазарджикъ . . »	29 май 1906 »	» » 1.III.1909 »
12	Дупница . . . . . »	25 септемврий 1906 »	
13	Самоковъ. . . . . »	7 октомврий 1906 »	
14	Кюстендилъ. . . . »	12 » 1906 »	
15	Ломъ. . . . . »	13 » 1906 »	
16	Ямболъ . . . . . »	20 » 1906 »	
17	С.-Загора . . . . . »	25 » 1906 »	Клонъ отъ 1.III.1909 »
18	Силистра . . . . . »	28 » 1906 »	
19	Габрово. . . . . »	30 » 1906 »	» » 1. I.1910 »
20	Балчикъ . . . . . »	6 ноемврий 1906 »	
21	Кавалакъ . . . . »	6 » 1906 »	
22	Шуменъ . . . . . »	6 » 1906 »	» » 1.III.1909 »
23	Вратца . . . . . »	11 » 1906 »	
24	Добричъ . . . . . »	13 » 1906 »	» » 1. I.1911 »

№ по редъ	Клонове и агентури	Дата на откриването	Забѣлѣжки
25	Рахово . . . . . (аг.)	22 ноември 1906 год.	
26	Карнобатъ . . . . . »	1 декември 1906 »	
27	Сливенъ . . . . . »	1 » 1906 »	Клонъ отъ 1. I.1907 год.
28	Ловечъ . . . . . »	7 » 1906 »	
29	Хасково . . . . . »	29 януарий 1907 »	
30	Трънъ . . . . . »	1 юлий 1907 »	
31	Айтосъ . . . . . »	1 ноември 1907 »	
32	Анхиало . . . . . »	1 » 1907 »	
33	Берковица . . . . . »	1 » 1907 »	
34	Борисовградъ . . . . »	1 » 1907 »	
35	Бѣла . . . . . »	1 » 1907 »	
36	Бѣла-Слатина . . . . »	1 » 1907 »	
37	Бѣлоградчикъ . . . . »	1 » 1907 »	
38	Брѣзово . . . . . »	1 ноември 1907 »	
39	Гор.-Орѣховица . . . »	1 » 1907 »	
40	Дрѣново . . . . . »	1 » 1907 »	
41	Елена . . . . . »	1 » 1907 »	
42	Ески-Джумая . . . . »	1 » 1907 »	
43	Карлово . . . . . »	1 » 1907 »	
44	Котелъ . . . . . »	1 » 1907 »	
45	Куртбунаръ . . . . »	1 » 1907 »	
46	Кула . . . . . »	1 » 1907 »	
47	Казълъ-Агачъ . . . »	1 » 1907 »	
48	Луковитъ . . . . . »	1 » 1907 »	
49	Никополъ . . . . . »	1 » 1907 »	
50	Нова-Загора . . . . »	1 » 1907 »	
51	Орхание . . . . . »	1 » 1907 »	
52	Османъ Пазаръ . . . »	1 » 1907 »	
53	Павликени . . . . . »	1 » 1907 »	
54	Пазарджикъ . . . . »	1 » 1907 »	
55	Пещера . . . . . »	1 » 1907 »	
56	Пордимъ . . . . . »	1 » 1907 »	
57	Попово . . . . . »	1 » 1907 »	
58	Провадия . . . . . »	1 » 1907 »	
59	Прѣславъ . . . . . »	1 » 1907 »	
60	Радомиръ . . . . . »	1 » 1907 »	
61	Севлиево . . . . . »	1 » 1907 »	
62	Стамбака . . . . . »	1 » 1907 »	
63	Тетевенъ . . . . . »	1 » 1907 »	
64	Троянъ . . . . . »	1 » 1907 »	
65	Тутраканъ . . . . . »	1 » 1907 »	

№ по редъ	Клонове и агентури	Дата на откриването	Забѣлѣжка
66	Трѣвна . . . . . »	1 ноември 1907 год.	
67	Фердинандъ . . . . »	1 » 1907 »	
68	Харманлий . . . . »	1 » 1907 »	
69	Царибродъ . . . . »	1 » 1907 »	
70	Чирпанъ . . . . . »	1 » 1907 »	
71	Гара Червенъ-брѣгъ »	1 май 1908 »	
72	Ихтиманъ . . . . . »	1 » 1909 »	
73	Търново-Сеймени . »	8 юний 1911 »	
74	Каварна . . . . . »	15 юний 1911 »	
75	Нови-Пазаръ . . . »	16 октомврий 1911 »	
76	Стражица . . . . . »	15 мартъ 1912 »	
77	Гара-Левски . . . . »	19 мартъ 1912 »	
78	Княжа . . . . . »	3 май 1912 »	

По-важна е втората служба на банката, оная сирѣчь, която се заключава въ съхраняване и въ използуването на всички ония суми, които частни лица и учрѣждения сж длъжни да внасятъ въ сжщата, по силата на законитѣ и правилницитѣ въ страната, подъ гаранция на държавата. Това сж всички сждебни и административни влогове и фондове. Споредъ мотивитѣ къмъ закона отъ 1888 г., тая служба, наречена каса за влоговетѣ и депозититѣ (caisse des dépôts et consignations), бѣ възложена на банката, за да ѝ се даде възможность да разполага съ дългосрочни срѣдства, нуждни по ипотечнитѣ заеми и по заемитѣ на земледѣлческитѣ каси и общинитѣ. Сжщата идея биде санкционирана и въ чл. 5, п. 3 отъ закона, както и въ чл. чл. 10 и 32 отъ устава на банката отъ 1885 г. При всичко това, нѣкои отъ тия суми, подъ име «оборотни и врѣменни постжпления» и «оборотни и врѣменни разходи» продължаваха да постжпватъ въ държавнитѣ ковчежничества, прѣименувани сетнѣ въ държавни контрольорства и да се съхраняватъ отъ държавното съкровище, вмѣсто отъ банката. По тоя начинъ се смѣсиха сумитѣ на влоговата каса съ ония на държавното съкровище. На това положение на нѣщата

се тури край едвамъ отъ 1 януарий 1908 г., т. е. отъ когато влѣзе въ сила и се приложи законътъ за касовата служба на държавата, възложена на банката. Споредъ чл. 11 отъ тоя законъ, «никакви оборотни суми не се прибиратъ вече за смѣтка на държавата. Прѣдписанитѣ отъ законитѣ и правилницитѣ депозити на съхранение, прѣводи и пр. се извършватъ за напрѣдъ отъ Българската народна банка и нейнитѣ клонове и агентури и споредъ наредбитѣ на послѣднята».

И така, веднага слѣдъ освобождението, Българската народна банка бѣ издигната, едноврѣменно почти съ земледѣлческитѣ каси, въ единъ държавенъ кредитенъ институтъ, прѣобразуванъ прѣзъ 1885 г., но вече съ извѣстна автономия, която отъ юридическо гледище, поставя тоя институтъ въ реда на голѣмитѣ обществени автономни тѣла. Исторически тоя организационенъ принципъ има голѣмо значение: той изхожда отъ онова държавническо схващане, което изисква, щото великитѣ лостове за националното благосъстояние и напрѣдъка — каквито сж съобщенията и народния кредитъ — да бждатъ въ ржцѣтѣ на държавата т. е. въ услуга на общитѣ интереси.

Дѣйстваща, обаче, въ една земледѣлческа страна, чието население имаше да изкупува земята, която го храни, която се считише още за царска (ерези мирие), но която то искаше да владѣе като пълна своя собственость, Българската народна банка, ведно съ земледѣлческитѣ каси, се приспособи къмъ нуждитѣ на това население въ него моментъ и насочи своята дѣйность къмъ земледѣлческия, общинския и ипотечния кредитъ (първи и втори периоди 1879—1895).

Слѣдъ това, когато вжтрѣшната политическа криза мина; когато чуждиятъ капиталъ се рѣши да влѣзе въ страната въ видъ на държавни заеми и чрѣзъ основаване на банки; когато се отвори ерата на голѣмитѣ обществени съоржжения, Българската народна банка прѣдостави окончателно земледѣлческия кредитъ на каситѣ и се втурна, съ редъ приспособления, да удовлетворява кредитнитѣ нужди на първитѣ организатори на тия прѣдприятия и на мѣстната търговия и индустрия. Но още въ началото на тая своя дѣйность, тя трѣбваше да издържи една остра и дълготрайна стопанска

криза. Това изпитание доказва, че основитѣ, на които е поставенъ тоя институтъ, сж здрави и могатъ да устоятъ и на такива бури, каквито сж стопанскитѣ кризи.

Стопанскиятъ процесъ на развитието биде, обаче, само смутенъ, но не и прѣкжснатъ. Въ единъ новъ подемъ на търговията, банката, закрѣпила своето банкнотно обращение, трѣбваше да туря въ движение чрѣзъ него все по-голѣмъ търговски портфейлъ, идещъ ѝ отъ нѣколко мѣстни банки. Тя направи нова стжпка за съсрѣдочаване на търговския кредитъ, безъ още да напусне окончателно нито прѣдприемаческия и отчасти индустриалния, нито ипотекарния кредитъ. Защото, държавното стопанство не е привършило още голѣмитѣ обществени съоржжения, тъй както и частното стопанство—вносътъ доказва това — не е привършило своитѣ снабдявания отъ индустриални и земледѣлчески оржлия и машини. Сега е тъкмо врѣме изкупената и разширена работна земя, станала и формално пълна индивидуална собственость (законътъ за собствеността отъ 1904 г. замѣни закона за земитѣ), да се използува, та да даде повече, а занаятчийската «одая» да стане модерна работилница или фабрика. А това иска още по-голѣми капитали, и то за дългосрочни пласирания, т. е. по-голѣмъ размахъ на дългосрочния и ипотечния кредитъ, който би се добилъ съ отдѣлянето му отъ банката, толкова повече, че новиятъ законъ за ипотекитѣ и привилегиитѣ отъ 1 септемврий 1910 г., дава по-голѣма сигурность на кредитора, за да иде не само въ града, но и въ селото.

Въ тоя пжть на разитие, не е далечъ врѣмето, когато земледѣлието, търговията и индустрията, погасявайки и мобилизиранитѣ въ тѣхъ капитали, ще захванатъ да отдѣлятъ вече и по-значителни спестявания. Една часть отъ послѣднитѣ ще почне тогава да се облича въ ренти отъ консолидирания вжтрѣшенъ дългъ на държавата, съ който ще се подържатъ по-нататъкъ обществènитѣ съоржжения; друга часть ще се облича въ вжтрѣшни заложни облигации, въ акции и облигации на разни прѣдприятия, а третя, докато намѣри окончателно пласиране, ще постжпва въ каситѣ на банкитѣ. И само тогава, или по добрѣ заедно съ това, Българската на-

родна банка ще стане онова, което сж днесъ въ цивилизованитѣ страни националнитѣ емисионни банки — институти, които движатъ и направляватъ кредитното и паричното обращение. Чрѣзъ сконтирането, масата отъ издаденитѣ и пуснатитѣ въ обращение търговски ефекти ще дойде въ банката, за да продължи своето по-нататъшно обращение въ видъ на банкноти; чрѣзъ аванситѣ срѣщу цѣнни книжа масата отъ издаденитѣ ренти и облигации ще добие по-нататъшно движение въ форма на банкноти или пари; най-послѣ, депозиранитѣ въ банката суми ще получатъ обращение чрѣзъ чековетѣ и вирментитѣ. А задъ всичко това ще стои златната наличность, златния резервуаръ на страната, съхраняванъ отъ банката, който ще се отлива въ паричното обращение, щомъ кредитното обращение не е въ положение чрѣзъ компенсации и вирменти да изравни задълженията. Такава изключително ще стане въ бждще банката. Чистиятъ типъ на Българската народна банка трѣбва да се търси, прочее, не въ миналото или въ сегашното, а въ бждащето на стопанска България.

БЪЛГАРСКА ЦЕНТРАЛНА КООПЕРАТИВНА БАНКА.

Това обществено кредитно учрѣждение биде създадено съ закона отъ 17 декември 1910 г., измѣненъ по-сетнѣ съ закона отъ 18 априлъ 1912 г.

Цѣлта на банката е да насочва и развива кооперативнитѣ селски и градски сдружавания, да удовлетворява тѣхнитѣ кредитни нужди и да ржководи и поощрява застрахователното кооперативно дѣло. Банката се намира въ София, а вънъ отъ София нейни законни прѣдставители и кореспонденти сж Българската народна банка, както и Българската земледѣлска банка, услугитѣ на които сж безплатни.

Б. ц. к. банка има за основателни членове Българската народна и Българската земледѣлска банка, а за редовни членове — всички селски и градски сдружавания, съставени съгласно закона за кооперативнитѣ сдружавания и които бждатъ приети, участвуватъ въ капитала съ дѣлове.

Органи на банката сж: управителенъ съвѣтъ, върховенъ съвѣтъ, провѣрителенъ съвѣтъ и конгресътъ на делегатитѣ на редовнитѣ членове. Тя има два отдѣла: кредитенъ и застрахователенъ. Основниятъ капиталъ на банката е неограниченъ и се състои а) отъ вноскитѣ на основателнитѣ членове по $2^1/_2$ милиона лева, б) отъ дѣловетѣ на редовнитѣ членове най-малко по два дѣла отъ по 100 л. за отдѣлнитѣ кооперации; съюзитѣ записватъ най-малко толкова дѣлове, колкото сдружавания прѣдставляватъ, в) отъ облигационния фондъ, въ началото отъ 1 милионъ лева, внесенъ по равно отъ основателнитѣ членове.

Банката почна да дѣйствува на 18 мартъ 1911 г. Прѣзъ първата си година, като ново учрѣждение, банката трѣбваше да се бори съ редъ трудности и да прѣодолѣе редъ спънки. Обаче, всичкитѣ спънки и трудности се прѣодолѣха още въ края на първата година и банката прие видъ на едно вече напълно сформировано и консолидирано кредитно и застрахователно учрѣждение.

Прѣзъ настоящата година, втора отъ сжществуването на банката, послѣднята се развива съ много по-усиленъ темпъ и обѣщава въ кжсо врѣме да отговори напълно на назначението си.

I. Кредитенъ отдѣлъ.

Записването редовни членове на банката почна на 31 мартъ 1911 г. До края на отчетната 1911 г. банката прие и записа въ книгитѣ си 458 сдружавания, а именно:

1. Популярни банки	17
2. Производителни	12
3. Потрѣбителни	2
4. Земледѣлски спестовни заемни	80
5. Централенъ съюзъ	239
6. Главенъ съюзъ	102
7. Карловски околийски съюзъ	6
Всичко	458

Прѣзъ първата си отчетна година банката е извършила 3667 операции за лева златни 25.077.068·99.

На 31 декември 1912 г. разрѣшеният кредитъ на всичкитѣ сдружавания възлиза на 117.63.800 л., а изтегленията на 1.995.380 л.

Слѣдният балансъ дава положението на банката (кредитенъ отдѣлъ) на 31 декември 1911 г.

№ по редъ	Активъ	лева	ст.	№ по редъ	Пасивъ	лева	ст.
1	Каса	2.197	25	1	Капиталъ на основателнитѣ членове	5.000.000	—
2	Портфейлъ	176.420	51	2	Капиталъ на редовнитѣ членове	88.600	—
3	Заеми подъ залогъ на земледѣлски и занаятчийски машини, оржия и произведения. . . .	—	—	3	Облигационенъ фондъ .	1.000.000	—
4	Дългосрочни заеми. . .	179.350	—	4	Резервенъ фондъ . . .	—	—
5	Текущи смѣтки срѣщу депо на портфейлъ . .	1.656.729	57	5	Текущи безлихв. смѣтки	—	—
6	Текущи смѣтки срѣщу държавни или гарантирани отъ държавата цѣнни книжа	—	—	6	Срочни влогове съ капитализиране лихвитѣ . .	31.232	90
7	Текущи смѣтки срѣщу влогове и свидѣтелства	—	—	7	Срочни влогове безъ капитализиране лихвитѣ .	73.794	—
8	Цѣнни книжа за облигационенъ фондъ. . . .	529.000	—	8	Безсрочни влогове . . .	502.445	66
9	Депозирани ефекти . .	3.198.894	38	9	Спестовни влогове . . .	—	—
10	Ефекти за инкасо при кореспондентитѣ . . .	115.481	75	10	Депозанти на ефекти .	3.290.217	03
11	Невнесени дѣлове . . .	62.343	10	11	Разлика отъ курса по купени облигации. . .	29.095	—
12	Движими имоти	14.263	07	12	Лихви, комис. и сконто за 1912 г.	3.952	69
13	Недвижими имоти . . .	249.286	27				
14	Ефекти въ сждъ. . . .	—	—				
15	Сждебни разноски . . .	—	—				
16	Общи разноски	—	—				
17	Текущи безлихв. смѣтки	3.321.158	65				
18	Текущи лихвени смѣтки	509.190	88				
19	Общи разноски за 1912 г.	5.041	85				
	Всичко . .	10.019.337	28		Всичко . .	10.019.337	28

На 30 априлъ 1912 година числото на кредитиранитѣ отъ банката сдружавания е 530, разрѣшеният имъ кредитъ възлиза на 12.759.800 лева, а отпуснатитѣ имъ срѣщу него суми на 5.582.280 лева.

II. Застрахователенъ отдѣлъ.

За сега застрахователниятъ отдѣлъ се състои отъ двѣ отдѣления: отдѣление за застраховане на земледѣлскитѣ произведения отъ градушка и отдѣление за застраховане на едъръ рогатъ добитъкъ отъ смъртъ и злополука.

Първото отдѣление на Българската централна кооперативна банка — застрахователниятъ отдѣлъ започна да работи въ началото на мѣсецъ февруарий, а отдѣлението за застраховане на едъръ рогатъ добитъкъ, респективниятъ законъ на което влѣзе въ сила отъ 1 ноември 1911 г., започна да дѣйствува отъ 12 декември с. г.

Тия двѣ застраховки се прилагатъ и управляватъ по специални за тѣхъ закони: единиятъ отъ 26 декември 1910 г. за застраховката отъ градушка, а другиятъ отъ сжщата дата за застраховка на едрия рогатъ добитъкъ.

А. Отдѣление за застраховане на земледѣлскитѣ произведения отъ градушка. Основнитѣ принципи, на които почива прилаганата отъ банката застраховка отъ градушка, сж слѣднитѣ:

1) застраховката е свободна, доброволна и взаимна;

2) застрахователната премия е точно опрѣдѣлена за всѣка община; тя не е еднаква и зависи отъ мѣстния културенъ и градобитенъ рискъ; допълнителни премии не се събиратъ;

3) оцѣнката на загубитѣ се извършва отъ незаинтересовани вѣщи земледѣлци (не отъ сжщата или съсѣднитѣ общини), които се подготвятъ специално за тая служба и полагатъ клетва за добросъвѣстното ѝ изпълнение;

4) границата на обезщетението започва отъ 8% — т. е., загуби по-малки отъ 8% не се обезщетяватъ. Най-малкото обезщетение е 80%; цѣлото се изплаща до края на календарната година и не подлежи на секвестръ;

5) държавата отпуща при основаването на учрѣждението основенъ фондъ отъ единъ милионъ лева и ежегодна субсидия най-малко отъ 300.000 лева;

6) при учрѣждението се образува единъ резервенъ фондъ, отъ който, въ случай на нужда, може да се вземе до 50%. Ако и тая сума се окаже недостатъчна, прави се заемъ отъ Българската земледѣлческа банка въ размѣръ на недостига;

7) застрахованитѣ членове се прѣдставляватъ отъ единъ съвѣтъ, въ който влазя по едно измежду застрахованитѣ лица за всѣки окржгъ, избрано за три години отъ окржжния съвѣтъ и началника на земледѣлското отдѣление при Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти. Съвѣтътъ се свиква на заседание най-малко веднажъ прѣзъ годината;

8) встжпителната вноска е 0.25% отъ застрахованата сума и служи за увеличение резервния фондъ;

Прѣдъ видъ на кжсото врѣме, останало до наближаващия градобитенъ сезонъ, доста усилия бѣха потрѣбни, за да се организува службата и се разгласятъ изъ между населението условията на новата застраховка отъ градушка и начина, по който ще става тя.

Заявления и описи за застраховка отъ градушка почнаха да постжпватъ отъ началото на мѣсецъ априлъ. Прѣзъ първата застрахователна година, числото на застраховкитѣ достигна до 3443 отъ 491 общини, а застрахованата сума достигна 6.120.490 лева. Отъ тая сума 50·75% се пада на пшеницата, 16·77% — на лозята и 32·48% — на останалитѣ култури.

Встжпителнитѣ вноски за тия години възлизатъ на 15.424·05 лева, премиитѣ — на 134.864·90 лева, а обезщетението, което, още прѣзъ м. октомврий сжщата година напълно се изплати, достигна 126.974·10 лева.

Слѣднитѣ двѣ равносмѣтки прѣдставляватъ положението на отдѣлението въ края на първата му застрахователна година.

I. Обща равносмѣтка.

№ по ред.	Активъ	лева	ст.	№ по ред.	Пасивъ	лева	ст.
1	Премии	134.864	90	1	Изплатено обезщетение	126.974	10
2	Държавна субсидия . .	600.000	—	2	Разноски по оцѣнка на загуби	4.525	05
3	Лихви.	202	10	3	Администрат. разноски	12.240	98
				4	Други разноски	5	—
				5	Излишъкъ въ полза на резервния фондъ . . .	591.321	87
	Всичко . .	735.067	—		Всичко . .	735.067	—

II. Равносмѣтка на резервния фондъ.

№ по ред.	Активъ	лева	ст.	№ по ред.	Пасивъ	лева	ст.
1	Встѫпителни вноски . .	15.424	05	1	Остатъкъ за резервния фондъ	623.412	59
2	Постѫпления по чл. 14, т. 5	591.321	87				
3	Лихви отъ основния фондъ	16.666	67				
	Всичко . .	623.412	59		Всичко . .	623.412	59

Отъ 1 мартъ 1912 г. това отдѣление започна втората си застрахователна година и обѣщава да даде резултати твърдѣ задоволителни: числото на застраховкитѣ ще достигне 15.000, а застрахованата сума ще надмине 25.000.000 лева.

Б. Отдѣление за застраховане едрия рогатъ добитъкъ. Застраховката на едрия рогатъ добитъкъ, редомъ съ застраховката на земледѣлскитѣ произведения, цѣли да

обезпечи труда и капитала на българския стопанинъ. Основнитѣ принципи на тая застраховка сж слѣднитѣ:

1) застраховката е свободна и взаимна;

2) образуватъ се мѣстни сдружавания за застраховка на едъръ рогатъ добитъкъ и ставатъ членове на съотвѣтното отдѣлението при Б. ц. к. банка;

3) мѣстнитѣ сдружавания трѣбва да почиватъ на принципа на взаимностьта, да сж образувани съгласно закона за кооперативнитѣ сдружавания и да сж приели изработения отъ Б. ц. к. банка уставъ;

4) отдѣлението изплаща прѣдвиденитѣ въ устава обезщетения. Първата половина отъ изплатенитѣ обезщетения е за смѣтка на съотвѣтнитѣ сдружавания, а втората — за смѣтка на отдѣлението. Ако свободнитѣ срѣдства на отдѣлението, слѣдъ спадане на административнитѣ разноски, не сж въ състояние да покриятъ втората половина отъ обезщетението за една застрахователна година, то недостигътъ се расхвърля на всичкитѣ сдружавания — членове на отдѣлението — съразмѣрно съ застрахованитѣ суми. Обезщетението не подлежи на секвестръ;

5) оцѣнката на загубитѣ се извършва отъ самитѣ сдружавания, споредъ нарежданията на устава;

6) първоначалната премия е 1% отъ застрахованата сума; размѣрътъ на допълнителната премия се опрѣдѣля споредъ нуждата, слѣдъ изтичането на застрахователната година;

7) държавата отдѣля единъ особно управляванъ фондъ, отъ 500.000 лева, който служи за основенъ капиталъ на отдѣлението. Освѣнъ това отдѣлението получава отъ държавата редовна годишна помощь отъ 100.000 лева най-малко;

8) застрахованитѣ членове се прѣдставляватъ прѣдъ отдѣлението отъ комисия, въ която влиза по едно лице, избрано отъ окржжния съвѣтъ, измежду членоветѣ на застрахователнитѣ дружества отъ окржга и началника на бюрото за скотовъдство при Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти.

Това отдѣление, вслѣдствие на по-късното му откриване, е още въ началото на организационния си периолъ, но и то обѣщава да се развие бързо. Съзнанието за ползата отъ тая застраховка прониква бързо въ селското население, и въ различнитѣ краища на царството почнаха да се образуватъ мѣстни сдружавания, които ставатъ членове на отдѣлението за застраховане едрия рогатъ добитъкъ.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ПРАВОСЪДИЕТО

Министерството на Правосѫдието е клонъ отъ държавното управление. Всѣка вѣтва отъ управлението, всѣки механизмъ отъ държавната машина, дѣйствува правилно само при наличностьта на редъ условия, естеството на които се опрѣдѣля отъ онова на самия тоя механизмъ. Слѣдователно, и правилното правораздаване, една отъ най-важнитѣ функции въ днешната модерна правова държава, стои въ зависимость отъ редъ условия, най-сѫществените отъ които сѫ: добри закони и вѣщи сѫдии.

Законитѣ, като изразъ на държавната воля, сѫ създадени да отговарятъ на една належаща обществена нужда, да регулиратъ правоотношенията между гражданитѣ на страната и по такъвъ начинъ да обезпечатъ публичната сигурность, тъй необходимо условие за опѫтване на държавата къмъ висока материална и духовна култура. Законътъ, слѣдователно, е оная обща прѣдпоставка въ социалния животъ, която има за цѣль да създаде условия, които обезпечаватъ свободното и широко развитие на духовнитѣ и економически сили на страната.

Магистратитѣ сѫ лицата, натоварени отъ държавата, въ името на обществения редъ и публичното благо, да отстраняватъ конфликтитѣ между интереситѣ на разнитѣ лица, били тѣ физически или юридически.

Високото значение на магистратитѣ, деликатността на тѣхнитѣ функции очевидно налагатъ на държавата една особенна грижливость въ тѣхния изборъ. Строгостьта въ под-

бора на сѫдиитѣ, обаче, прѣдполага едно относително дълго и по-спокойно политическо развитие. Само тогава би могълъ да се подбере необходимия контингентъ отъ способни и вѣщи правовѣдци.

Въ началото на нашия свободенъ политико-общественъ животъ, когато, за пръвъ пѫть слѣдъ петъ вѣковно робство, зората на политическата свобода пръсна своитѣ благотворни лѫчи въ малката, но силна по жизненость България, и дума не можеше да става за поставяне правосѫдното дѣло на надлежната му висота. Въ първитѣ години на нашето самостоятелно сѫществуване, подготвени сили имаше твърдѣ малко. А нуждитѣ бѣха тъй много, задачитѣ тъй разнообразни, че мѫчно можеха малцината наши ратници въ полето на политическото ни прѣуспѣване да се справятъ съ тѣхъ. Фактическа невъзможность бѣ, прочее, за единъ народъ току що снелъ отъ плещитѣ си чуждото иго, тутакси да задоволи нуждитѣ на новия животъ. Ето защо, слѣдъ освобождението, България си служеше съ турскитѣ материални и процесуални закони, при всичкитѣ тѣхни недостатъци.

Втората прѣчка за издигане правосѫдието на подобаваща висота бѣ липсата на хора съ юридическо образование. Липсваха хора, които съ вѣщина, достойна и необходима за високото имъ сѫдийско звание — да влизатъ умѣло въ разбирателство на комплицираните спорни правоотношения и да ги разрѣшаватъ бързо и правилно.

Явно е, прочее, че при наличностьта на такива закони и при такъвъ сѫдебенъ персоналъ, не можеше да се очаква едно нормално и задоволително праворазлаване, а още по малко еднообразна юриспруденция.

При тая обстановка, директивата на върховната власть бѣ ясна. Всички колективни усилия трѣбваше да бѫдатъ насочени къмъ създаване на разумни закони, изражение на жизнените нужди на страната; всичкитѣ грижи трѣбваше да бѫдатъ обърнати къмъ подготвяне на персоналъ, който да отговаря на високото си назначение.

И младата току що освободена страна се залови за работа за устрояване и уреждане на правосѫдното дѣло. И като резултатъ отъ тази дѣйность можемъ да посочимъ на редъ закони, отъ които едни по-вече, а други по-малко успѣшно уреждаха третираната отъ тѣхъ правна материа. Такива сѫ: 1) врѣменни правила за устройството на сѫдебната часть въ България отъ 24 августъ 1878 г. Тѣ съдържаха наредби за устройството на сѫдилищата, които дѣйствуваха до издаването на закона за устройството на сѫдилищата отъ 25 май 1880 г.; наредби по гражданскодо сѫдопроизводство, които бѣха въ сила до издаването на закона за гражданското сѫдопроизводство отъ 8 февруарий 1892 г. и наредби по углавното сѫдопроизводство, които дѣйствуваха до издаване на закона за углавното сѫдопроизводство отъ 7 априлъ 1897 г.; 2) законъ за наказанията, които мировитѣ сѫдии могатъ да налагатъ, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 3 юний 1880 год., подъ № 235, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 51 отъ 11 юний сѫщата година; 3) законъ за устройството на сѫдилищата, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 25 май 1880 год.; 4) законъ за печата, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 6 февруарий 1883 г. № 75; 5) законъ за пожаритѣ по селата, махалитѣ, колибитѣ и по малкитѣ градове, които се занимаватъ прѣимуществено съ земледѣлие, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 14 февруарий 1883 г. подъ № 1084, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 136 отъ 17 декемврий сѫщата година; 6) законъ за българското поданство, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 26 февруарий 1883 г. № 121, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 26, отъ 8 мартъ сѫщата година; 7) законъ за прѣстѫпнитѣ дѣяния, противъ особата на Негово Височество Князътъ, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 4 май 1883 г. подъ № 334; 8) законъ за държавния печатъ, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 24 декемврий 1883 г. № 1146, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 141, отъ 31 декемврий сѫщата година; 9) законъ за сѫдебнитѣ пристави и тѣхнитѣ помощници, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 29 декемврий 1884 г., обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 3, отъ 8 януарий 1885 г.; 10) законъ за нотариуситѣ и

за мировитѣ сѫдии, които извършватъ нотариални дѣла, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 31 януарий 1885 г. подъ № 14, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 15, отъ 14 февруарий сѫщата година и 11) законъ за ипотекитѣ, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 31 януарий 1885 г. подъ № 15, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 14, отъ 12 февруарий сѫщата година.

Съ тѣзи закони се изчерпва почти цѣлата първоначална дѣйность на българския законодатель. Обаче, всичко това бѣ съвсѣмъ недостатъчно въ сравнение съ назрѣлитѣ нужди. Съ поемане браздитѣ на управлението отъ Ваше Величество даде се една нова насока на държавната дѣйность, почувствува се единъ лѫхъ на обновление въ всичкитѣ клонове на управлението. Единъ широкъ погледъ, една държавническа идея, единъ общъ планъ на дѣйность се очерта въ цѣлия новъ животъ. Интензивната работа, усилената дѣятелность, голѣмиятъ подемъ, съ какъвто малко държави могатъ да се похвалятъ, се почувствува и въ сѫдебното вѣдомство, гдѣто се създадоха редъ законоположения, които, поради своята модерность и напрѣдничавость, наистина правятъ само честь на малката България.

До 1887 год. цѣлото почти углавно законодателство се съдържаше въ дѣйствующитѣ тогава: 1) отомански наказателенъ законъ; 2) законъ за наказанията, които мировитѣ сѫдии могатъ да налагатъ; 3) сѫдопроизводство по углавни дѣла, които сѫ подсѫдни на мировитѣ сѫдии, и 4) врѣменни правила, углавно сѫдопроизводство.

Отоманскиятъ наказателенъ законъ, въ който общата часть, тъй необходима за единъ модеренъ кодексъ, почти липсваше; който страдаше отъ значителна непълнота и не съдържаше една строга класификация на прѣстѫпнитѣ дѣяния, споредъ тѣхния характеръ, явно не можеше да задоволи нуждитѣ на новия животъ въ свободна България. Отъ друга страна, законътъ за наказанията, които налагатъ мировитѣ сѫдии, толкова отличенъ отъ системата на общия наказателенъ законъ, не можеше да отстрани недостатъка на углавното законодател-

ство, защото имаше за прѣдметъ само една незначителна часть отъ прѣстжпнитѣ дѣяния — прѣстжпленията, които се наказватъ съ кратковрѣменен тъмниченъ затворъ, и нарушенията.

Като се е съзнавалъ този недостатъкъ на углавното законодателство, още въ слѣдующата 1888 година се е изработилъ и внесълъ за гласуване въ V Обикновено Народно Събрание проектъ за наказателенъ законъ, който, приетъ по принципъ, е билъ оттеглен на второ четене, при обсжждането на чл. 137, отъ респективния министъръ. Сжщиятъ законопроектъ по-послѣ, слѣдъ едно прѣработване, е билъ внесенъ наново и приетъ отъ VIII Обикновено Народно Събрание, а слѣдъ утвърждението му съ Височайши указъ отъ 2 февруарий 1896 г. подъ № 43 и обнародването му въ Държавенъ вѣстникъ, е влѣзълъ въ сила отъ 1 май сжщата година.

Този законъ, съставенъ възъ основа на най-новитѣ изучвания по углавното право и на модернитѣ европейски законодателства и съобразенъ съ нуждитѣ и културното развитие на нашия народъ, е едно дѣло, което отговаря на най-строгитѣ изисквания на модерната углавна наука.

Едно отъ най-сжществените нововъведения на този законъ е двойното дѣление на прѣстжпнитѣ дѣяния, възприето отъ най-новитѣ наказателни кодекси. Въ основата на това дѣление се полага не наказанието, което не може и не трѣбва да има рѣшаваще значение, а естеството и важността на прѣстжпното дѣяние и значението (обществено, локално) на нарушеното правно благо. Сжщиятъ законъ донесе и една разумна система на наказанията, като изхвърли заточението, крѣпостьта и тежкитѣ окови, които познаваше въ широкъ размѣръ Отоманския законъ и които не сж съобразни съ нашитѣ потрѣби и не сж приспособими въ нашата държава. Дѣйствущиятъ наказателенъ законъ дѣли наказанията на 2 групи: главни и допълнителни. Въ първата група влизатъ: смъртното наказание. строгиятъ тъмниченъ затворъ, който не може да бжде по-малко отъ година (чл. 15), тъмничниятъ затворъ, минимумътъ на който е единъ день, а максимумътъ — 3 години, а въ случай на съвокупность до 4 години (по чл. 18 и 67), запирането и глобата.

Къмъ допълнителнитѣ наказания се числятъ: лишения отъ права, конфискация на отдѣлни прѣдмети (чл. 37) и обнародване на присѫдата (чл. 242). Тукъ би могло да се подържа, че нашиятъ законодатель би билъ по-послѣдователенъ съ началата, които сѫ прокарани въ закона, и съ неговия духъ, ако се отстранѣше смъртното наказание, но въ случая суровата дѣйствителность е наддѣляла надъ идеалнитѣ съображения на науката. Условията сѫ налагали да се задържи въ таблицата смъртното наказание, като една необходимость. Обаче, лошитѣ страни на това наказание, до колкото това е възможно, сѫ ограничени: 1) то се прѣдвижда само въ седемь случая (чл. чл. 100, 111, 162, 247, 328, 385 и 391); 2) то не е вече обсолютно наказание, защото винаги може да бѫде замѣнено съ строгъ тъмниченъ затворъ отъ самия сѫдъ (чл. 61); 3) то не се налага на ония, които сѫ навършили въ началото на изпълнението на присѫдата 65 годишна възрасть.

Изобщо наказанията се отличаватъ съ мекота, а голѣмата свобода на сѫдията—да се движи въ очертания му отъ законодателя максималенъ и минималенъ прѣдѣлъ, дава възможность по-точно да се опрѣдѣля размѣра на наказанието въ всѣки конкретенъ случай, толкозъ по-вече, че законодательтъ не изброява, кои сѫ смекчаващи вината обстоятелства, както това е прието въ нѣкои наказателни закони.

Но не само съ това се изчерпватъ добритѣ страни на нашия наказателенъ законъ. Съ приемането на института на прѣдсрочното освобождение, нашиятъ законодатель показа за лишенъ пѫть, колко е отзивчивъ на нововъведенията, които доктрината защищава и модернитѣ законодателства приематъ. Съ него още по-вече се смекчава участьта на затворницитѣ и се прибавя едно силно побуждение за поправлението имъ. Прѣслѣдвайки тази цѣль, нашиятъ законодатель въ наредбитѣ на чл. чл. 20—24 урежда института на прѣдсрочното освобождение. Споредъ цитиранитѣ наредби, осѫжденията на врѣмененъ или доживотенъ строгъ тъмниченъ затворъ може да бѫде освободенъ прѣди да изтече срока на наказанието при наличностьта на редъ условия, указани въ самия законъ (прѣтър-

пѣване на опрѣдѣлена часть отъ наказанието, добро поведение и пр.). Прѣдсрочно освобожденіятъ, обаче, се намира подъ надзора на полицията и всѣки моментъ до изтичането на наказателния срокъ може да стане пакъ обитатель на затвора, щомъ наруши условията, подъ които е билъ пуснатъ.

Не отъ по-малко значение е другъ единъ институтъ, възприетъ въ наказателния законъ. Това е институтътъ за реабилитацията (чл. чл. 88—97 отъ наказателния законъ), не познатъ на отоманския наказателенъ законъ и приетъ само въ наказателнитѣ кодекси на западноевропейскитѣ държави. Сѫщностьта на реабилитацията се състои въ това, че всѣки осѫденъ за прѣстѫпление съ лишение отъ граждански права, който е прѣтърпѣлъ наказанието си или е билъ помилванъ, може да бѫде възстановенъ въ правата си. Това възстановление заличава осѫждането и отмѣнява за бѫдаще всички лишения отъ права, които сѫ били послѣдица отъ осѫждането. Реабилитация може да настѫпи само при извѣстни, указани въ закона, условия и само слѣдъ изтичане на единъ опрѣдѣленъ срокъ. Молбата за възстановяване въ права се подава до прокурора при окрѫжния сѫдъ, който, слѣдъ като събере нужднитѣ свѣдѣния, по реда указанъ въ закона, заедно съ мнѣнието си, я изпраща до прокурора при апелативния сѫдъ. Послѣдният отъ своя страна е длъженъ въ двумѣсеченъ срокъ отъ постѫпването на книжата по реабилитацията да ги внесе въ общо събрание на апелативния сѫдъ съ писмено мотивирано заключение. И до колко наказателниятъ законъ въ тия си разпореждания е ималъ приложения и какъвъ резултатъ е далъ, се вижда отъ слѣднята

ТАБЛИЦА

на дѣлата за възстановяване правата на осѫденитѣ (реабилитация).

Години	Софийски апелативенъ сѫдъ			Пловдивски апелативенъ сѫдъ			Русенски апелативенъ сѫдъ			Общо		
	Числото на постѫпилитѣ дѣла	По колко отъ тѣхъ сѫ възстановени правата	По колко отъ тѣхъ не сѫ възстановени правата	Числото на останалитѣ дѣла	По колко отъ тѣхъ сѫ възстановени правата	По колко отъ тѣхъ не сѫ възстановени правата	Числото на постѫпилитѣ дѣла	По колко отъ тѣхъ сѫ възстановени правата	По колко отъ тѣхъ не сѫ възстановени правата	На колко сѫ възстановени правата	На колко не сѫ възстановени правата	Всичко
1896	—	—	—	—	—	—	2	2	—	2	—	2
1897	2	2	—	2	2	—	6	5	1	9	1	10
1898	4	3	1	1	1	—	7	5	2	9	3	12
1899	2	2	—	—	—	—	1	—	1	2	1	3
1900	3	3	—	—	—	—	6	3	3	6	3	9
1901	3	3	—	3	2	1	4	1	3	6	4	10
1902	4	3	1	—	—	—	4	1	3	4	4	8
1903	7	7	—	—	—	—	4	2	2	9	2	11
1904	5	4	1	5	3	2	10	7	3	14	6	20
1905	7	6	1	5	4	1	7	3	4	13	6	19
1906	8	6	2	—	—	—	8	7	1	13	3	16
1907	7	5	2	—	—	—	1	—	1	5	3	8
1908	8	4	4	—	—	—	2	6	1	10	5	15
1909	8	7	1	—	—	—	15	12	3	19	4	23
1910	7	6	1	—	—	—	9	7	2	13	3	16
1911	8	7	1	—	—	—	13	8	5	13	6	21
1912	2	2	—	—	—	—	7	3	4	5	4	9
Всичко .	85	70	15	16	16	4	111	72	39	154	58	212

Тъй прокаранитѣ положения, легнали въ основата на наказателния законъ, напълно оправдаватъ думитѣ на доклада до Народното Събрание, съ който е билъ внесенъ: «съставителитѣ на законопроекта сѫ се старали да изработятъ единъ законъ, съобразенъ съ нуждитѣ на единъ народъ, който е положилъ най-широкитѣ и най-свободолюбивитѣ начала за основа на своя държавенъ строй, на единъ народъ, който има похвалната амбиция да върви постоянно по пѫтя на напрѣдъка и да си присвоява плодоветѣ на европейската култура и цивилизация». И дѣйствително, по̀-добро доказателство за това не можемъ да имаме, освѣнъ резултатитѣ, който той е далъ до сега. А тѣзи резултати сѫ по̀-вече отъ насърдчителни. Така,

за послѣднитѣ 15 години отъ 3623 прѣдсрочно освободени само за 69 души е било отмѣнено прѣдсрочното освобождение, което процентно ще ни даде само 1·9%.

Обаче, когато се говори за нашия наказателенъ законъ, за да се илюстрират по̀-добрѣ мотивитѣ, отъ които се е водилъ нашия законодатель при уреждането на углавната материя, явява се нужда да се допълни горното и съ нѣколко думи за оня малъкъ по форма, но значителенъ по съдържание, законъ за углавното осѫждане, приетъ въ 1-та сесия на XIII-то Обикновено Народно Събрание, утвърденъ съ Височайши указъ отъ 31 декемврий 1903 год., подъ № 95, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 3, отъ 5 януарий 1904 г.

Сѫщността и идеята на този законъ се състои въ това, че въ случай на осѫждане на затворъ до една година и запиране или глоба, ако подсѫдимиятъ по-рано не е билъ осѫжданъ на затворъ за прѣстѫпление отъ общъ характеръ — сѫдиитѣ могатъ да отложатъ прилагането на наказанието. Ако въ продължение на три години условно осѫденията не се осѫди за дѣяние отъ общъ характеръ, осѫждането се счита за не станало. Институтътъ на условното осѫждане, възприетъ отъ най-напрѣдничавитѣ държави на свѣта, се усвоява отъ всичкитѣ най-нови законодателства, и резултатитѣ отъ прилагането му напълно оправдаватъ наименованието му «най-щастлива законодателна мѣрка на нашето врѣме», както се изразилъ френския министръ Монисъ въ едно свое окрѫжно разпореждане. За неговата цѣлесъобразность най-краснорѣчиво говори статистиката: въ Англия отъ условно осѫденитѣ само 8% извършватъ ново прѣстѫпление, въ Белгия — само 4%, а у насъ — само 2·18%.

Като необходимо допълнение на приетия прѣзъ 1896 г. материаленъ углавенъ законъ, налагаше се изработването и на новъ процесуаленъ такъвъ, който да замѣсти издаденитѣ още прѣзъ освободителната война «врѣмени правила». И дѣйствително, почти веднага слѣдъ влизането въ сила на наказателния законъ, въ началото на слѣдващата година получи санкция и се тури въ дѣйствие законътъ за углавното сѫдопроизводство, който, съ измѣненията отъ 1906, 1911 и 1912 г.,

по своята пълнота и съвършенство, въ нищо не отстжпва на най-новитѣ процесуални закони на цивилизованитѣ държави. Наредъ съ този законъ остана въ сила издаденото още прѣзъ 1880 г. сждопроизводство по углавнитѣ дѣла, които сж подсждни на мировитѣ сждии, съ онѣзи измѣнения и допълнения отъ 1896, 1899, 1903 и 1905 г., които имаха за цѣль да прѣмахнатъ нѣкои забѣлѣзани недостатъци и да се съобразятъ съ процесуалния углавенъ законъ за общитѣ сждилища.

Обаче, всички тия законоположения, които уреждатъ углавната материя, не биха били отъ естество да постигнатъ ония цѣли, които законодателтъ еималъ прѣдъ видъ, при тѣхното създаване, ако не се поставяше върху солидна основа и тъмничното дѣло. Трѣбва да се признае, че до прѣди нѣколко години не се обръщаше нуждното внимание на затворитѣ. Обаче, животътъ ежедневно идѣше да изтъкне все повече и повече тѣхнитѣ недостатъци и да укаже сжщеврѣменно на необходимостьта отъ тѣхното прѣмахване. И наистина, създаде се закона отъ 22 януарий 1904 г., който уреждаше въпроса за използуване труда на затворницитѣ, осждени на повече отъ 5 години строгъ тъмниченъ затворъ, като се използуватъ за работа по държавни и обществени пжтища. Безспорно, че това е едно нововъведение въ системата за изтърпяване наказанието въ затворитѣ, продиктувано, както отъ интереса на затворника, като му се дава възможность да намали срока на наказанието, тъй като 20 дена прѣкарани на работа се считатъ за 30, така и отъ нуждата на държавата, понеже сегашнитѣ затвори не се отличаватъ съ особена хигиеничность, удобство, ширина, и не отговарятъ достатъчно на цѣлта. Но съ гласувания напослѣдъкъ законъ за построяване на здания за окржжни затвори, приетъ отъ XV Обикновено Народно Събрание, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 62 отъ 1912 г., съ който се разрѣшава построяването на окржжни затвори въ Русе, Варна, Плѣвенъ, Стара-Загора, Вратца и Кюстендилъ — и тоя въпросъ се разрѣшава задоволително, толкова повече, че и почнатиятъ прѣди нѣколко години централенъ затворъ въ София е почти готовъ. Съ изпълнението на прѣдназначената въ това отношение програма, Обурнската система, приета

отъ наказателния законъ, ще може да намѣри своето пълно практическо приложение.

Първата крачка въ законодателно отношение, въ областьта на гражданското право, се изрази въ създаване на единъ законъ неособено голѣмъ по обемъ, обаче, сѫществено засегащъ една належаща нужда и много важна материя. Това е законътъ за настойничеството, вотиранъ и приетъ отъ V Обикновено Народно Събрание, въ III му редовна сесия на 13 септемврий 1889 г., утвърденъ съ указъ отъ 27 септомврий подъ № 438, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 67 отъ 24 мартъ 1890 г. Съ тоя законъ се създаде институтътъ за настойничеството, институтътъ на широката грижа за личнитѣ и имуществени правоотношения на ония лица, които, лишени отъ родителска грижа и, поради своето непълнолѣтие не могатъ да бѫдатъ дѣеспособни и слѣдователно и да извършватъ актове съ юридически послѣдици. Съ прѣдментния законъ се попълни една чувствителна празнота. Истина е, че тази материя, частично се уреждаше отъ нѣкои наредби на Отоманския граждански законъ. Обаче това бѣ тъй недостатъчно и непълно! Истина е даже, че още на 12 октомврий 1881 г. държавниятъ съвѣтъ, — който тогава е сѫществувалъ — се е занимавалъ съ сѫдбата на малолѣтнитѣ и е издалъ единъ «законъ», на който, обаче, въ послѣдствие върховниятъ касационенъ сѫдъ съ опрѣдѣлението си отъ 24 септемврий 1886 г., държано въ общо събрание, съ право е отказалъ качеството на законъ, по простото съображение, че не е издаденъ отъ надлежната компетентна власть и въпрѣки яснитѣ и категорични наредби на чл. чл. 43 и 44 отъ конституцията. Независимо отъ това, но и неговата несъстоятелность налагаше по-скорошното създаване на дѣйствующия сега законъ. И наистина, законътъ отъ 1881 г. въ главнитѣ си очертания и основни прѣдпоставки е отрицание на оня принципъ, който класическото и съврѣменното гражданско право е сложило въ основата на настойничеството. Въ него не се прѣдвиждаше поднастойникъ, който дѣйствува вмѣсто настойника, когато интереситѣ на послѣдния се взаимно изключватъ съ тия на малолѣтния и който има най-широкъ контролъ върху упра-

влението и, като такъвъ, има инициативата да свика родинския съвѣтъ, за да го сезира съ въпроса по отстранението на настойника. Въпросътъ за недвижимия имотъ на малолѣтния така сѫщо не бѣ по-сполучливо разрѣшенъ: не се позволяваше въ никой случай отчуждаване, нито пъкъ да се правятъ заеми, за да се отговори на нѣкоя належаща потрѣбность. Законното настойничество на дѣдото по баща и майка тоже липсваше. Всички тия празноти се попълниха съ съотвѣтнитѣ наредби на сега дѣйствующия законъ за настойничеството (чл. чл. 8, 9, 31, 32, 65 и 67) и съ това се далоха истинскитѣ характерни черти, които произтичатъ отъ самото естество на тоя институтъ. Напослѣдъкъ нѣкои отъ наредбитѣ на тоя законъ се отмѣниха съ приетия отъ XIII Обикновено Народно Събрание законъ за лицата, който по единъ изчерпателенъ начинъ уреди една деликатна материя въ областьта на гражданското право, — тая по актоветѣ за гражданското състояние на лицата.

Единъ пѫть положено началото на нашия граждански кодексъ съ горния законъ за настойничеството, слѣдваше да се създаде и законъ, който да урежда наслѣдственитѣ правоотношения. Това е законътъ за наслѣдството отъ 1889 г., утвърденъ съ указъ отъ 17 декември подъ № 484, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 20 отъ 25 януарий 1890 г. И този законъ идѣше да измѣсти ония наредби отъ отоманското гражданско право, които уреждаха сѫщата материя. Това се налагаше въ интереса на правилното стопанско развитие на страната, толкозъ повече, че въ ни една материя отъ гражданското право не сѫществуваше такава неустановеность, такава непълнота и толкова контраверсии! И наистина, фактътъ, че визиранитѣ наредби отъ отоманския законъ уреждаха правото на наслѣдване само относително правителственитѣ или мирийски, безъ да засѣгатъ и стопанскитѣ земи, както и движимитѣ вещи, — само тоя фактъ достатъчно илюстрира положението. Това фактическо положение изпъква още по-релефно въ неговитѣ отрицателни страни, защото нашитѣ сѫдилища, въ стремлението си да запълнятъ тази празнота, разрѣшаваха наслѣдственитѣ въпроси много разно-

образно. Едни отъ тѣхъ прилагаха постановленията на свещения законъ, други — народнитѣ обичаи, които не бѣха събрани, нито изучени, за да могатъ послужатъ за общо ржководство; трети — правилата на сборника, наречень Арменопулосъ, а четвърти — правилата на Кормчията. Нашиятъ законодатель, прочее, не можеше да не съзнае всичко това и да не пожелае да ликвидира и съ тоя въпросъ, като създаде законъ, който да урежда патримониума на наслѣдователя, отношенията на наслѣдницитѣ, като негови прѣдставители и продължители на неговата имотноправна личность спрѣмо наслѣдствената маса и спрѣмо задълженията и креанситѣ на починалия. И още IV, а послѣ V Обикновенно Народно Събрание се е занимавало съ единъ законопроектъ за наслѣдството — приетъ по принципъ, но не вотиранъ окончателно.

Сега дѣйствующиятъ законъ за наслѣдството отъ 1889 г., — трѣбва това да се признае, — достатъчно спомогна да се разрушатъ старитѣ форми на селското стопанство, които при едно по-ново съдържание, съобразно съ нуждитѣ на врѣмето, могатъ да играятъ извѣстна роль въ економическо-стопанския животъ на страната. И много естествено: той е ималъ за образецъ италиянския законъ, който се признава отъ науката за образцовъ. Принципитѣ, легнали въ основата на тоя законъ сѫ принципи на съврѣменно право. Нашиятъ наслѣдственъ законъ приема принципа за диспозитивната сила на закона: наслѣдяването става по закона само въ отсѫтствие на изричната воля на наслѣдователя, а основнитѣ му начала сѫ: равенство между мѫжки и женски полъ и схващане наслѣдяването като универсално приемство, при което се наслѣдва имуществото, като юридическа цѣлость, като съвокупность отъ имуществени права и задължения.

Този законъ, обаче, прѣтърпѣ двѣ законодателни измѣнения. Първото измѣнение е отъ 6 февруарий 1896 година. което допринесе нѣщо за приспособяване на закона къмъ нашитѣ битови условия. Съ наредбата на чл. чл. 240, ал. 2 и 246, ал. 2-ра се цѣлѣше да се намали раздроблението на полскитѣ имоти, като се даде право на наслѣдника отъ мѫжки полъ да изкупува частьта на наслѣдника отъ женски полъ.

А второто измѣнение отъ 7 февруарий 1906 година дойде да прѣмахне до нѣкѫдѣ равенството между наслѣдницитѣ отъ мѫжки и женски полъ, относително наслѣдването върху непокрититѣ имоти.

Другъ важенъ и отъ голѣмо значение законъ е оня за задълженията и договоритѣ — законъ за личнитѣ правоотношения на гражданитѣ — приетъ отъ VI-то Обикновено Народно Събрание, утвърденъ съ указъ № 577, отъ 3 декемврий 1892 година, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 268, отъ 5 декемврий сѫщата година. Този законъ удовлетвори една насѫщна нужда за спокойния правовъ животъ на страната. Модерна класификация, носеща отпечатъкъ на философска дълбочина, стройна системность, пропита съ пълна изчерпателность на материята, голѣма яснота, съпроводена съ отличенъ юридически езикъ — това сѫ типичнитѣ черти на тоя законъ. Прѣдназначението и на тоя законъ бѣ да отмѣни съотвѣтнитѣ наредби на дѣйствующия до тогава съ всичкитѣ му присѫщи недостатъци отомански граждански законъ — наредби, за които най-вече можеше да се каже, че не сѫ имали никакви допирни точки съ правното съзнание на народа и битовата обстановка на страната. Новиятъ законъ дойде да уреди една материя, да нормира едни отношения, да задоволи едни нужди, да урегулира една сфера въ гражданския животъ, която е била и е ежедневна обстановка на гражданина. Ако може да се каже съ езика на правника, че човѣшкиятъ животъ е редица отъ правни моменти, то дѣлничниятъ животъ на гражданина — това е верига отъ граждански сдѣлки. И като е така, на волята на контрагента, въ която се изчерпва цѣлото съдържание на единъ договоръ — законъ за странитѣ — на тая воля трѣбваше да се даде нуждната санкция. Всичкитѣ ония разнообразни форми на граждански сдѣлки, които стопанскиятъ животъ създава въ своето развитие, трѣбваше да се поставятъ въ строги рамки на закона и по такъвъ начинъ да се гарантиратъ интереситѣ на догововорящитѣ страни. Онова покриване на волеизявленията въ тия сдѣлки — основата на всѣка стимулация и източникъ почти на всѣко задължение, трѣбваше да се вземе подъ за-

щитата на закона. И нашиятъ законодатель не е изневѣрилъ на своя общественъ дългъ, като е създалъ сега дѣйствующия законъ за задълженията и договоритѣ. Трѣбва, обаче, да се подчертае, че той не е нѣщо самобитно, нѣщо оригинално — плодъ на българския гений, но достатъчно е, че неговиятъ създатель е знаялъ отъ кой източникъ да черпи — отъ общата съкровищница на юридическата мисъль — Италия. При все това българскиятъ законодатель все пакъ е вложилъ амбицията — да го приспособи къмъ условията на българския животъ.

Другъ съ не по-малко значение за правосѫдното дѣло и за нормалното развитие на нашата страна изобщо е и търговскиятъ законъ, приетъ въ I сесия на IX-то Обикновено Народно Събрание, утвърденъ съ указъ отъ 18 май 1897 година, подъ № 93, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ брой 114, отъ 29 май сѫщата година. Отношенията, които има да урежда тоя законъ сѫ нѣкакъ по́-гъвкави, по-способни на бързо развитие и комплициране. И като че ли свойственията на всѣка правна норма консерватизъмъ, не е тъй типиченъ за нормитѣ отъ търговското право. И наистина, тукъ животътъ е тъй бързъ, стремежътъ къмъ спекула — основенъ импулсъ въ търговскитѣ вземания-давания, тъй силенъ, щото изобрѣтателностьта на човѣшкия гений въ туй отношение нѣма граница. Тази характерна черта на търговскитѣ правоотношения може да изпъкне въ по́-ярка свѣтлина и да се очертае по́-ясно конфликтътъ между живота и отоманския търговски законъ, като се вземе въ съображение, че това законодателство, като урежда тая материя, има повече отъ половинъ вѣковно сѫществуване, безъ да бѣ проявило и най-малкото желание да приспособи наредбитѣ си съ новитѣ изисквания на правовия животъ. И ако въ началото на нашето освобождение не се чувствуваше тъй осезателно недостатъчното уреждане на търговскитѣ отношения отъ дѣйствующия тогава отомански законъ, сѫщото не може да се каже за второто десетолѣтие отъ нашата политическа самостоятелность.

Чуждитѣ капитали започнаха да си пробиватъ пѫть у насъ. Едноврѣменно съ това България напрѣгаше своитѣ сили

да закрѣпне економически и търсеше пазаръ за своята млада индустрия въ съсѣднитѣ държави. Въ скоро врѣме българската търговия добива типичнитѣ черти, тъй характерни на заподноевропейската. Въ търговско отношение малката България прие физиономията на западнитѣ държави. Новосъзданенитѣ условия, прочее, наложиха нормирането на всичкитѣ ония институти, като застраховането и пр., които животътъ въ своето развитие бѣ създалъ.

Тричленната комисия, която отначало е била натоварена отъ Министерството на Правосѫдието да изработи проектъ за горния законъ се е ржководила въ своята работа отъ унгарския, италиянския, ромжнския и отъ части отъ германския законъ отъ 1877 година. Обаче, тия закони, които отговарятъ на единъ народъ, икономически много по-напрѣдналъ отъ нашия и сѫ изразъ на по́-развити икономически отношения — не сѫ попрѣчили на комисията ла държи смѣтка и за особеностьта на българския търговски животъ и по такъвъ начинъ да го направи годенъ за нашитѣ условия. Този стремежъ особено силно се появява въ оная часть, която урежда дружествата (чл. чл. 148—279). И дѣйствително, съставителитѣ на проекта не сѫ могли ла игнорираътъ онова грамадно число дружества, които сѫ функционирали у насъ по онова врѣме. Сѫщеврѣменно тѣ не сѫ могли да не се справятъ съ онова голѣмо значение, което могатъ да иматъ дружествата въ една страна, поставени върху солидната основа на добрѣ разбраната тѣхна природа. Като доставятъ печалба на своитѣ акционери, тѣ прѣдставляватъ голѣмъ економически интересъ и за страната. Тѣ сѫ отъ първа необходимость, за да се даде потикъ на слабото ни тогава производство, а така сѫщо и на кредита. Слѣдователно, нашиятъ търговски законъ, като изхождаше отъ вѣрното схващане, че трѣбва да се създадатъ норми, които да благоприятствуватъ тѣхното развитие — изпълнилъ е своята задача повече отъ задоволително.

Налучкалъ веднажъ правия пжть, който може да обезпечи на страната спокойно економическо развитие, широка култура и истинска цивилизация — нашиятъ законодатель не

можеше да остане чуждъ на нуждата да се попълни нашия граждански кодексъ. И като резултатъ на тази негова отзивчивость е законътъ за имуществата, собствеността и сервитутитѣ, приетъ отъ XIII-то Обикновено Народно Събрание на 16 януарий 1904 година, утвърденъ съ указъ отъ 27 януарий и обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 29 отъ 7 февруарий сѫщата година. Съображенията, за да се побърза съ издаването на такъвъ законъ, бѣха много важни: българскиятъ законодатель трѣбваше да тури край на тогавашнитѣ примитивни начини на прѣхвърляне на собствеността върху недвижимъ имотъ, като отрицание на всѣка стабилность и условие за най-разнообразна юриспруденция; той трѣбваше да се справи съ многото несъобразности на ония законоположения отъ турското гражданско право, които не отговарѣха на икономическо-социалнитѣ нужди на страната; той трѣбваше да отмѣни ония наредби, които въ основата си идѣха въ непосрѣдствено противорѣчие съ постановленията на чл. 67 отъ нашия основенъ законъ, който провъзгласяваше принципа за неприкосновеността на собствеността. И това трѣбваше часъ по-скоро да се направи, защото разнообразната юриспруденция способствуваше да се разколебае убѣждението и да се убие вѣрата у гражданина въ сигурността на неговитѣ права върху вещитѣ. Ежедневниятъ опитъ се по-вече и по-вече изтъкваше слабата защита на неговитѣ вещни права.

При създаването на дѣйствующия сега законъ за имуществата, собствеността и сервитутитѣ, имало се е за образецъ главно италианския гражданскиятъ законъ, който, безпорно, носи слѣдитѣ на сериозенъ трудъ и отпечатъкъ на дълбока ученость. И тукъ, както и по-рано, ние сме се старали да прѣдадемъ на нашия законъ оня колоритъ на локалность, тъй необходимъ, за да се пригоди къмъ нашитѣ обществени нужди и мѣстни икономически условия.

Отъ многото още закони, които засѣгатъ разнитѣ клонове на нашия общественъ животъ, не можемъ да не спремъ погледа си и върху закона за поданството отъ 19 декемврий 1903 година, който замѣсти тоя отъ 8 мартъ 1883 г. и който собствено не бѣ законъ, тъй като не бѣ изладенъ

отъ компетентната споредъ конституцията власть. Както по много други материи, тъй и по поданството, Търновското Учрѣдително Събрание положи основнитѣ начала, като ги вписа въ конституцията (чл. чл. 54, 55 и 56). То изхождаше отъ положението, — което срѣщаме и у западноевропейскитѣ законодателства — че връзката между държавата и лицето, като не може да бъде вѣчна, не трѣбва да има и принудителенъ характеръ. Всѣки гражданинъ може да скъса тая връзка, — разбира се само при извѣстни условия — слѣдвайки гласа на своитѣ чувства и веленията на своитѣ интереси и да стане членъ на друго политическо общество. И тия положения легнаха въ закона, който уреждаше тия отношения между индивидиума и коликтивитета, който прѣдставлява държавата, именно закона за поданството. Обаче, трѣбва да се признае, че той отначало не напълно е отговарялъ на теорията по въпроса, вслѣдствие на което е пораждалъ голѣми трудности при прилагането му. Послѣдньото това обстоятелство прѣдизвика неговото измѣнение и допълнение на 12 януарий 1908 година, като се отмѣни п. 3 на чл. 5. Съ послѣдньото измѣнение, което стана на 8 декемврий 1911 го., тоя законъ прѣмахна възможността да имаме случай на безподанство или двойно поданство и сега можемъ да кажемъ, че той въ нищо не отстжпя на много западни закони.

Отъ всичко до тукъ казано се вижда, че ние сме вече на пжть напълно да колифицираме нашето материално право. Съ вотиране на закона за припознаване незаконороденитѣ дѣца, за узаконение и за усиновяването имъ, отъ 12 януарий 1890 год., на закона за давността отъ 30 януарий 1898 год., съ създаване закона за привилегиитѣ и и ипотекитѣ отъ 31 августъ 1910 год., единъ законъ, който, по модерността на принципитѣ, може да служи за образецъ на много законодателства, — остава на Народното Събрание да се занимае и съ въпроса за сѣмейнитѣ и имуществени правоотношения между съпрузитѣ, за да можемъ да кажемъ, че солидниятъ фундаментъ на нашия политико-обществен животъ, — който да ни гарантира спокойно и нормално развитие — е вече положенъ. Но и тая непълнота ще бжде

попълнена въ едно най-близко бѫдаще, тъй като законопроектътъ по тая материя е вече готовъ въ Министерството на Правосѫдието.

Обаче, много не ефикасна би била защитата на гражданскитѣ права, ако законодателтъ би се ограничилъ само съ тия наредби въ своята дѣйность; много непълно би била очъртана сферата на гражданската дѣйность, ако той се бѣ задоволилъ само съ прокламиране на тия права. Ето защо, отъ първа необходимость бѣ да се покаже начина, по който лицата могатъ да пазятъ и защищаватъ своитѣ права. Трѣбваше да се създадатъ, значи, положения, които, цѣлейки запазването на обявенитѣ отъ другитѣ правни норми права, да опрѣлятъ начина на възникналитѣ спорове. И наистина, всѣки кражданскн процесъ се схваща отъ теорията като особенно процесуално правно отношение между сѫда и странитѣ, което се създава при изпълнението на необходимитѣ отъ закона прѣдложения въ процеса и направенитѣ противъ него възражения на истеца и отвѣтника. Това процесуално правно отношение може да се разложи, наистина, на редъ отдѣлни дѣйствия и отношения, но тѣ сѫ свързани съ единството на материално-правното отношение, легнало въ основата на спора. И тукъ именно се проявява практическото значение на теорията: тя дава възможность да се проучи всѣки стадиумъ на процеса отъ гледището на поведението на сѫда и странитѣ, или, съ други думи, да се изяснятъ въ всѣки моментъ субективнитѣ права и задължения на участвующитѣ въ процеса.

Прочее, трѣбваше да създаде една система отъ правни положения, която да регулира дѣйностьта на сѫда по прилагане материалнитѣ наредби въ всѣки конкретенъ случай. И това толкозъ по-вече, тъй като процесуалниятъ законъ се явява необходимо допълнение на материалнитѣ закони. Разбира се, че въ първитѣ години на нашето самостоятелно сѫществуване дѣйствуваха извѣстни процесуални наредби — тия на врѣменнитѣ правила за устройството на сѫдебната часть въ България, обаче, при наличностьта на голѣмитѣ недостатъци и

непълноти и дума не можеше да става за бързо и правилно рѣшаване на гражданскитѣ спорове.

Първоначалниятъ проектъ е билъ изработенъ отъ една комисия, която е имала за изходенъ пунктъ процесуалнитѣ закони на Русия, Франция и Германия, и този проектъ именно по-сетнѣ легна въ основата на сега дѣйствующия законъ за гражданското сѫдопроизводство, утвърденъ съ указъ отъ 15 декемврий 1891 год., подъ № 447, обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ, брой 31, отъ 8 февруаний 1892 год. Голѣмата задача, която разрѣшаваше той и обширната материя, която обемаше, не му попрѣчиха да бѫде единъ относително завършенъ и всестранно обмисленъ законъ. Обаче, въпрѣки всичкитѣ добри страни, въ ежедневното прилагане се показа, че не е билъ чуждъ на нѣкои недостатъци и празноти. Това именно прѣдизвика нѣколкократното измѣнение на тоя законъ: на 6 февруарий 1896 год., на 7 мартъ 1897 год., на 4 януарий 1899 год., на 1 мартъ 1907 год., на 10 априлъ 1912 год. Съ тия корекции може да се каже, че той почти напълно задоволява нуждитѣ за едно бързо и ефтино правосѫдие, и, по съврѣменостьта на прокараннитѣ начала може да се сравнява съ западнитѣ процесуални закони. Така, възприетъ е принципътъ на състезателностьта, публичностьта и гласностьта, които сѫ приети и отъ съврѣменнитѣ процесуални закони, като основно начало, характеризираще сегашния процесъ.

Отъ досегашното изложение се вижда, че законодателната дѣйность на нашата камара се е движила въ строго очъртани рамки; че тя е имала за изходенъ пунктъ създаване на добри закони, като conditio sine qua non за нормалния правовъ животъ на страната. Обаче, добритѣ закони могатъ да си останатъ добри, безъ да намѣрятъ практическо и истинско приложение въ юриспруденцията, при липса на добри сѫдии. Добритѣ закони сѫ като усъвършенствуванитѣ инструменти: тѣхната практичность може да се прояви само въ рѫцѣтѣ на отличния хирургъ. Трѣбваше, слѣдователно, да се вематъ онія мѣрки, които биха били отъ естество да гарантиратъ единъ сѫдебенъ персоналъ, комуто съ пълно до-

вѣрие може да се възложи защитата на честьта, имота и живота на гражданина. Безпорно е, че за това сѫ необходими хора съ безупрѣченъ моралъ, съ вѫтрѣшна самостоятелность, способни да се абстрахиратъ отъ своята личность и да наддѣляватъ надъ личнитѣ си наклонности и слабости, хора, които да бѫдатъ чужди на лицеприятието, пристрастието и изкушението. Но отъ друга страна тия лица, които притежаватъ горнитѣ морални качества, трѣбва да умѣятъ да координиратъ теоритическата подготовка съ дѣйствителностьта: правнитѣ отношения станаха тъй сложни, щото за тѣхното разбирателство сѫ необходими подготвени хора. Разбира се, че въ първитѣ години слѣдъ освобождението не можеше и да се мечтае за такъвъ персоналъ. Сѫдийскиятъ персоналъ се рекрутираше главно отъ по-интелигентнитѣ сили на страната, безъ да иматъ необходимото специално образование, нуждната подготовка и опитность.

Обаче, животътъ крачеше напрѣдъ, условията се мѣнѣха бързо и лѫхътъ на обновлението проникваше въ всичкитѣ гънки на нашия общественъ животъ. Явно е, че най-малко правосѫдието не можеше и не трѣбваше да остане чуждо на тоя общъ подемъ. И днесъ ние имаме единъ законъ за сѫдоустройството отъ 12 януарий 1899 год., измѣненъ и допълненъ съ закони отъ 5 май 1910 год. и 30 декемврий 1911 г., който може да прави честь на малката България. И наистина, достатъчно е да се спремъ за малко върху принцитѣ, легнали въ неговата основа, за да се убѣдимъ въ горѣказаното. Главнитѣ принципи и институти, които му придаватъ новизна и модерность, сѫ: кандидатскиятъ институтъ, несмѣняемостьта и сѫдийскиятъ инспекторатъ.

Кандидатскиятъ институтъ — това е подготвителната школа, това е разсадникътъ на магистратурата. Споредъ глава 2, отдѣление 2 на закона, за кандидати на сѫдебна длъжность могатъ да бѫдатъ назначени лица, които сѫ свършили юридическитѣ науки и сѫ положили държавенъ изпитъ. А за да бѫдатъ тѣ назначени за сѫдии, трѣбва да сѫ стажирали една година, да сѫ добили прѣзъ това врѣме удостовѣрение отъ прѣдседателя,

подпрѣдседателитѣ и прокурора на сѫда за достатъчна опитность и практическа подготовка, да сѫ положили практически екзаменъ прѣдъ апелативния сѫдъ, да сѫ прослужили най-малко двѣ години, като допълнителни членове или замѣстници прокурори и да сѫ вписани въ таблицата за повишение. Тази таблица се съставя отъ министра на правосѫдието възъ основа прѣдписанията на прѣдседателитѣ и прокуроритѣ, прѣгледани отъ общото събрание на по-горния сѫдъ, мнѣнието на сѫдебнитѣ инспектори и на висшия сѫдебенъ съвѣтъ. Лицата се вписватъ по старшинство, но министърътъ може да избира за назначаване или за повишаване само измежду първитѣ трима кандидати, ако въ тая таблица фигурират нѣколко лица за една и сѫща длъжность. Такива сѫ условията, за да може едно лице да стане служитель въ светилището на правосѫдието и да заеме мѣсто въ най-интелегентния държавенъ персоналъ, който държи първенствуеще положение въ чиновническата иерархия.

Най-важниятъ обаче принципъ, прокаранъ въ новия законъ, това е, безспорно, принципътъ на несмѣняемостьта, който е гаранция за правосѫдието и стражъ за свободата, тъй като съ него се обезпечава сѫдийската независимость. За да може да се гарантира независимостьта на сѫдията, тъй цѣнина за всѣкиго, който се обръща къмъ жрецитѣ на правосѫдието, трѣбва да се постави въ независимость отъ централата, resp. изпълнителната власть. И това толкозъ повече, че сѫдиитѣ сѫ повикани да прилагатъ и законитѣ, които се докосватъ до личната свобода на гражданина, до правото на избираемость, до правото на съставяне списъци по избирателния законъ и, като е така, сѫдиитѣ често сѫ повикани да се произнасятъ по дѣйствията на много административни органи. Тази независимость се проявява въ обезпечение свободата на сѫдията, който при разрѣшаването на дѣлата трѣбва да изхожда само отъ дълбокото разбиране, разумното тълкуване на правната норма и своята чиста съвѣсть. Всѣко давление отъ страни, отъ дѣто то́ и да иде, всѣкакви странични съображения, които нѣматъ нищо общо съ високата цѣль на правосѫдието, трѣбва да се разбиватъ въ оная броня, наречена несмѣняемость.

На съдийската несмѣняемость не трѣбва да се гледа като на особна привилегия, създадена само въ интереса на лицата, облечени съ съдийска функция. Не, това е по-скоро въ интереса на правосъдието, въ интереса на съдещитѣ се. Несмѣняемостьта, обаче, не значи обсолютна независимость и не изключава отговорностьта; новиятъ законъ урежда единъ широкъ и строгъ контролъ, създава голѣма отвѣтственость за служителитѣ на правосъдието. Този надзоръ се упражнява по реда на подчиненостьта, а общиятъ надзоръ надъ съдебнитѣ мѣста и длъжностни лица принадлежи на министра на правосъдието. Послѣдниятъ може да упражнява тоя надзоръ или лично или чрѣзъ стоящитѣ при министерството несмѣняеми инспектори. При всѣко отъ окржжнитѣ и апелативни съдилища и при върховния касационенъ съдъ се урежда по единъ дисциплинаренъ съвѣтъ, на които съ подсъдни възбуденитѣ срѣщу лицата отъ съдебното вѣдомство дисциплинарни дѣла.

Обаче, гаранцията на съдийското безпристрастие, за съдийска справедливость и истинско правдораздавине не се дава само чрѣзъ моралното, но и чрѣзъ материалното обезпечение на съдиитѣ. Съдията, който трѣбва да бжде човѣкъ съ широка култура, съ добро възпитание, съ отлична подготовка, съ голѣми способности, съ високъ интелектъ; съдията, който отправлява най-деликатната и важна функция въ държавния организмъ, трѣбва да бжде достатъчно възнагражденъ за своя трудъ, достатъчно материално обезпеченъ, за да се отдаде всецѣло на занятието си и да си създаде условия на животъ, които да съотвѣтствуватъ на неговото високо служебно положение. И въ туй отношение ние можемъ да се похвалимъ. На 14 мартъ, въ I-та редовна сесия на XV Обикновено Народно Събрание се гласува законъ за заплатитѣ на длъжностнитѣ лица по съдебното вѣдомство и по тоя начинъ се изпълниха най-сетнѣ прѣдписанията на чл. чл. 20, 41 и 44 отъ сега дѣйствующия законъ за устройството на съдилищата. Тоя законъ, трѣбва да се признае, изрази по единъ най-осезателенъ начинъ държавното съзнание за задоволяване на тая нужда. При това трѣбва да се добави, че съ закона

за построяване на съдебната палата въ София, утвърденъ съ указъ № 44, отъ 7 априлъ 1912 година, се задоволи друга не по-малко належаща нужда.

Като говоримъ за личния съставъ, не може да не се упомене и за адвокатското съсловие, тъй като адвокатурата е единъ отъ ония фактори, които най-много спомагатъ за правилното функциониране на правосъдието.

У насъ, заедно съ прогласяване на нашата политическа независимость, между другитѣ свободни професии се създаде на първо мѣсто и съдебната защита. И тукъ въ това поле се почувствува липсата на подготвени и специалисти хора. Вслѣдствие на това и адвокатурата не бѣ ограничена до 1888 година, — адвокатинъ можеше да бъде всѣки, който е достигналъ съвършенолѣтие, знае официялния езикъ и е български поданикъ. Разбира се, че при такава съдебна защита интереситѣ на странитѣ често биваха изложени и не малко спънка бѣ и за самитѣ съдилища. Почувствува се нужда да се регламентира съдебната защита, та по такъвъ начинъ да се обезпечатъ интереситѣ на странитѣ. И най-сетнѣ създаде се закона за адвокатитѣ отъ 24 декемврий 1888 г. съ нѣкои малки измѣнения и допълнения отъ 14 мартъ 1898 година, които засѣгаха условията за правото на адвокатство. Така, отмѣни се чл. 5 отъ сжщия законъ, споредъ разпоредбитѣ на който адвокати можеха по право да бъдатъ лица, свършили правнитѣ науки, бившитѣ министри; лица, които сж прослужили, като съдии и прокурори непрѣкъснато не по-малко отъ 4 години и лица, които сж имали 3 години адвокатска практика, или въ сложность 4 години съдийска и адвокатска практика прѣдъ окръжнитѣ и по-горнитѣ съдилища. А съгласно чл. 6 отъ сжщия законъ, лицата които до издаването му, сж имали двѣ-годишна адвокатска практика прѣдъ мировитѣ съдии, се наричатъ адвокатски помощници. Тѣ адвокатствуватъ прѣдъ мировитѣ, а прѣдъ окръжнитѣ съдилища, — само по възивни дѣла, заведени отъ тѣхъ прѣдъ мировитѣ съдии.

Споредъ разпоредбитѣ пъкъ на чл. 115 отъ закона за устройството на съдилищата, адвокати за напрѣдъ могатъ да бъдатъ само лица, които иматъ юридическо образование, издържали

държавенъ изпитъ, били сѫ кандидати за сѫдебна длъжность при нѣкой окръженъ сѫдъ една година, или сѫ практикували една година при нѣкой адвокатъ юристъ и сѫ издържали прѣдвидения въ чл. 34 и послѣдващитѣ практически изпитъ прѣдъ апелативния сѫдъ. А споредъ чл. 228 отъ сѫщия тоя законъ помощници адвокати могатъ да бѫдатъ само лица, които до издаване на закона сѫ имали 10-годишна сѫдийска служба или пъкъ 4-годишна такава до сѫщата дата, ако иматъ и III-класно образование.

И до колко тѣзи два закона, за сѫдоустройството и адвокатитѣ, сѫ имали за резултатъ качественото подобрение на личния съставъ, се вижда отъ едно съпоставяне на цифритѣ прѣзъ разни врѣмена. Прѣзъ 1887 година въ България е имало 92 мирови, 23 окръжни и 3 апелативни сѫдилища и единъ върховенъ касационенъ сѫдъ при личенъ съставъ 342 магистрати, отъ които 139 сѫдии, 57 прокурори и тѣхни замѣстници, 54 сѫдебни слѣдователи и 92 мирови сѫдии. Отъ цѣлия тоя персоналъ само 67 магистрати, слѣд. 19·59%, сѫ имали юридическо образование, а останалитѣ 275, слѣд. 80·41%, не сѫ имали такова. Днесъ имаме въ по-вече 39 мирови сѫдилища и 1 окръженъ сѫдъ при единъ сѫдийски персоналъ отъ 451 магистрати, отъ които 426, т. е. 94·46% съ юридическо образование, а останалитѣ 25, т. е. 5·54% — съ срѣдно и непълно висше образование. Послѣднитѣ 25 души сѫ разпрѣдѣлени, както слѣдва: единъ въ окръженъ сѫдъ, 6 сѫ сѫдебни слѣдователи и 18 мирови сѫдии. Прочее, отъ сравняване числата на сѫдиитѣ и прокуроритѣ, свършили правнитѣ науки, се вижда, че числото на сѫщитѣ се е увеличило отъ 19·56% на 94·46%.

Адвокати на 1 януари 1890 г. е имало 280 и 142 адвокатски помощници — всичко 422. Отъ първитѣ 280 само на 32, слѣд. на 11.43% правото на адвокатъ е било признато като на лица, свършили правнитѣ науки, а на останалитѣ 248 адвокати, т. е. 88·57% и на 142 адвокатски помощници — всичко 390, това имъ право е било признато, както слѣдва: на 43 — като на лица, които иматъ нуждната сѫдийска практика, на 237 — като на лица, които иматъ нуждната адвокатска практика, на 5 — като

на бивши министри и на 105 — като на лица, които имать съвмѣстно нуждната сждийска и адвокатска практика. На 1 януари 1912 г. адвокатитѣ сж 833, а адвокатскитѣ помощници 173 — всичко 1006. Отъ първитѣ 833 на 655 адвокати, слѣд. на 78·63%, правото на такива е било признато, като на лица съ юридическо образование, а на останалитѣ 178 адвокати, т е. 21.37 % и на 173 адвокатски помощници — всичко 351, това имъ право е било признато както слѣдва: на 178 — като на лица, които имать нуждната сждийска практика, на 127—като на лица, които имать нуждната адвокатска практика, на 8—като на лица, които сж издържали надлежния изпитъ и на 38 — като на лица, които имать съвмѣстно нуждната сждийска и адвокатска практика.

Безспорно е, че всички тия подобрения, намѣрили мѣсто въ законодателството и въ личния съставъ на сждебното вѣдомство, не можеше да не се отразятъ благотворно, както въ количествено, така и въ качествено отношение върху дѣятелностьта на сждебнитѣ учрѣждения. И дѣйствително, само единъ бегълъ погледъ, едно съпоставяне на цифритѣ прѣзъ разнитѣ периоди би илюстрирало най-добрѣ истинското положение. Така, прѣзъ 1887 г. нашиятъ върховенъ касационенъ сждъ е рѣшилъ само 797 дѣла — срѣщу 3856 прѣзъ 1911 г., слѣд. една разлика съ 3059 въ по-вече, която изразена, процентно, е 383·8%. Тритѣ апелативни сждилища прѣзъ 1887 г. сж рѣшили всичко 1290 дѣла — срѣщу 5769 такива прѣзъ 1911 г., слѣд. съ едно увеличение отъ 4479 дѣла, което, изразено процентно, ни дава 347·2%. Окржжнитѣ сждилища прѣзъ 1887 г. сж рѣшили 7021 дѣла срѣщу 34.155 такива прѣзъ 1911 г., значи рѣшили въ повече 27.134 дѣла, което дава 386·4%. Мировитѣ сждии прѣзъ 1887 г. сж рѣшили 80.281 дѣла—срѣщу 394.640 прѣзъ 1911 г., слѣдователно една разлика въ повече съ 314.409, която, изразена процентно е 391·6%. Сждебнитѣ слѣдователи прѣзъ 1887 г. сж свършили 6519 слѣдствени дѣла — срѣщу 17.570 такива прѣзъ 1911 г., слѣдователно съ едно увеличение отъ 11.051 дѣла, което ни дава 169·5% въ повече. Нотариуситѣ сж свършили прѣзъ 1887 г. 10.372 нотариални дѣла — срѣщу 29.376 прѣзъ 1911 г., т. е. 19.004 повече но-

тариални дѣла — или процентно, 183·2% въ повече. Сѫдебнитѣ пристави сѫ свършили прѣзъ 1887 г. 34.573 изпълнителни дѣла—срѣщу 161.919 прѣзъ 1911 г., дѣто ще рече свършили сѫ по вече 127.346 изпълнителни дѣла, или процентно 386·3%. А направено едно изчисление на лице, ще имаме: на всѣки касационенъ сѫдия прѣзъ 1887 г. при съставъ отъ 9 души се падатъ по 89 рѣшени дѣла—срѣщу 275 такива прѣзъ 1911 г. при съставъ 14 души. Слѣдователно, срѣщу едно процентно увеличение на персонала съ 55·5%, имаме увеличение дѣятелностьта на всѣки сѫдия съ 186 рѣшени дѣла, т. е. процентно съ 209% въ повече. А на всѣки апелативенъ сѫдия прѣзъ 1887 година, при съставъ 21 сѫдии, се падатъ 61·4 рѣшени дѣла—срѣщу 175 такива прѣзъ 1911 г., при съставъ 33 души. Слѣдователно, при едно процентно увеличение на персонала съ 57·14%, имаме едно увеличение дѣятелностьта на всѣки сѫдия съ 113 рѣшени дѣла, т. е процентно съ 184·2% въ повече. Не по-малко краснорѣчиви сѫ цифритѣ и за другитѣ инстанции. Така на единъ сѫдия отъ окрѫженъ сѫдъ прѣзъ 1887 г., при съставъ отъ 109 души, се падатъ 64·4 рѣшени дѣла — срѣщу 237 такива прѣзъ 1911 г., при единъ съставъ отъ 144 сѫдии. Значи, при едно процентно увеличение на персонала съ 32·1%, имаме една усилена дѣятелность на всѣки сѫдия съ 172·8 рѣшени дѣла, т. е. процентно съ 268·3% въ повече. На единъ мирови сѫдия прѣзъ 1887 г., при съставъ 92 сѫдии, се падатъ 873 рѣшени дѣла — срѣщу 3013 такива прѣзъ 1911 г., при единъ персоналъ отъ 131 сѫдии. Слѣдователно, при едно процентно увеличение на персонала съ 42·4%, имаме една засилена дѣятелность на всѣки мирови сѫдия съ 2140 рѣшени дѣла, т. е. процентно съ 245·2% въ повече. При сѫдебнитѣ слѣдователи се забѣлѣзва нѣщо особенно. Тукъ персоналътъ е намалѣлъ отъ 54 на 51, слѣдователно съ 5·5%. Обаче, и тукъ дѣятелностьта е увеличена съ 185·5%, зашото на единъ сѫдебенъ слѣдователь се е паднало прѣзъ 1887 г. 120·7 свършени слѣдствени дѣла, когато прѣзъ 1911 г. се падатъ 344·6 такива, т. е. съ 223·9 дѣла повече. На нотариусъ прѣзъ 1887 г., при съставъ 85, отъ които 62 мирови сѫдии, които извършватъ нотариални дѣла, се падатъ по 122 свършени нотариални дѣла

срѣщу 290·8 такива прѣзъ 1911 г., при единъ персоналъ отъ 101, отъ които 82 мирови съдии и 19 нотариуси. Слѣдователно, при едно процентно увеличение на персонала съ 18·8%, имаме една увеличена дѣятелность на всѣки нотариусъ съ 168·8 свършени нотариални дѣла, т. е. процентно съ 138·8% въ по вече. На всѣки съдебенъ приставъ прѣзъ прѣзъ 1887 г., при съставъ 112 души, се падатъ по 308·7 свършени изпълнителни дѣла—срѣщу 1079·4 такива прѣзъ 1911 г., при единъ персоналъ отъ 150 души. Значи, при едно процентно увеличение на персонала съ 33·9%, имаме една увеличена дѣятелность на всѣки съдебенъ приставъ съ 770·7 дѣла, т. е. процентно съ 249·6% въ повече. А каква е била дѣятелността на разнитѣ съдебни учрѣждения, въ зависимость отъ персонала имъ, отъ 1887 до 1912 г., това се вижда отъ приложенитѣ таблици №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6 и 7.

Но както се спомена по-горѣ, тия подобрения имаха за резултатъ и едно подобрение въ качествено отношение на съдийския трудъ. И дѣйствително, и тукъ цифритѣ говорятъ достатъчно краснорѣчиво: прѣзъ 1887 г. върховниятъ касационенъ съдъ е разгледалъ 1304 касационни жалби, отъ които съ намѣрени за основателни 355, т. е. 27%, когато прѣзъ 1911 г. е разгледалъ 3856 концесионни жалби, отъ които съ намѣрени основателни само 794, т. е. 20·5%.

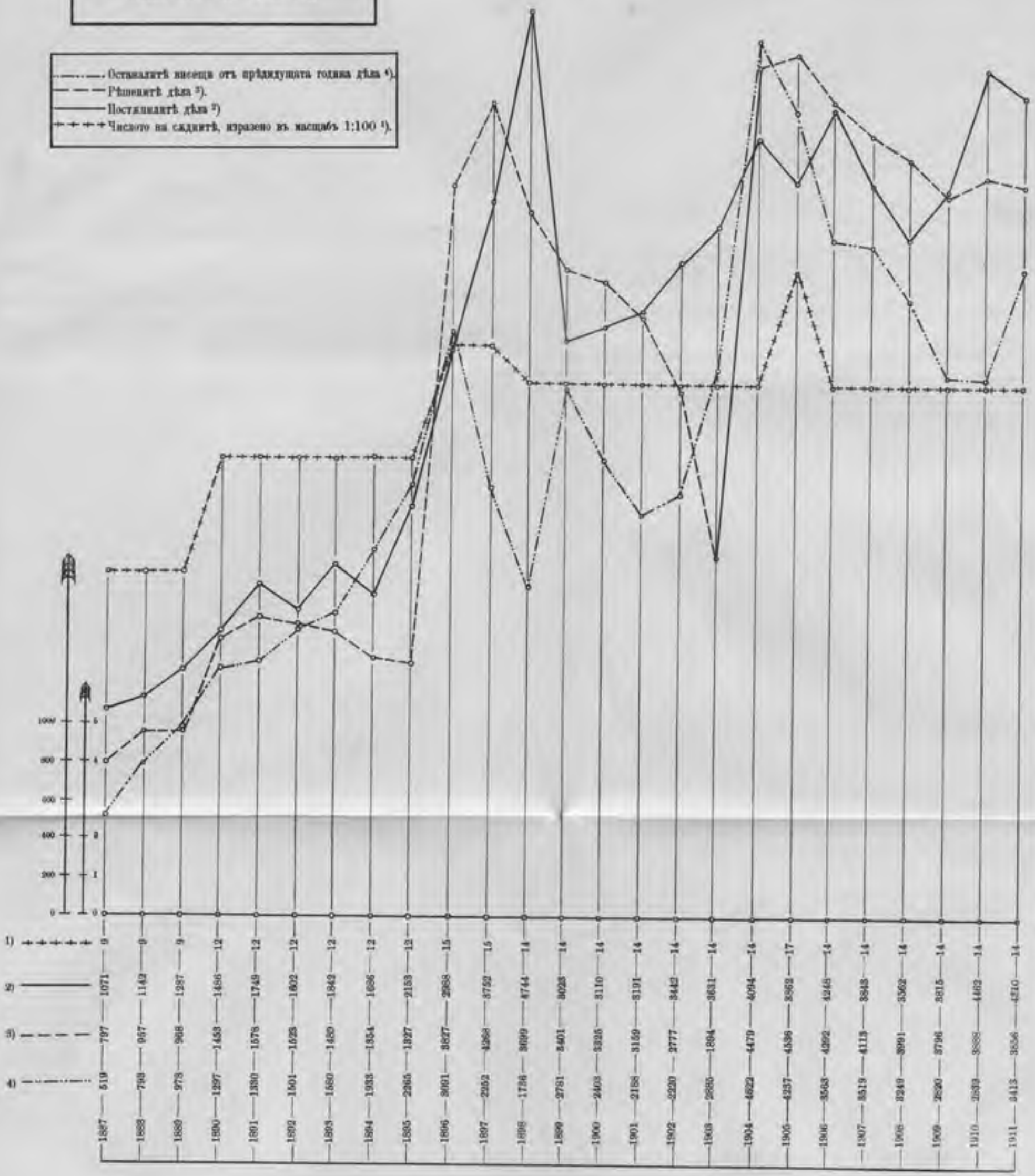
Правосъдното дѣло се спъваше отъ тегнещитѣ върху насъ отъ турското владичество капитулации. Днесъ цивилизованитѣ европейски държави, виждайки издигнато нашето правосъдие на подобаваща висота, признаватъ легитимното ни домогване, — да се освободимъ отъ унизителния капитулационенъ режимъ. Доказателство на това служатъ сключенитѣ напослѣдъкъ «договори за прѣдаване на подсъдими, обвиняеми и осъдени» съ Русия, Франция, Германия и Австро-Унгария отъ 1911 г., консулскитѣ договори съ Австро-Унгария и Франция отъ сѫщата година, договоръ за установяване — съ Франция отъ 16 декември 1911 г., съдебния договоръ съ Австро-Унгария отъ 18 май с. г., договорътъ съ Германия за правна защита и съдебна помощь по граждански дѣла отъ 16 септември с. г. и консулска и съдебна конвенция съ Русия отъ 29 октомври

с. г. Тѣзи международни актове свидѣтелствуватъ за довѣрието, което вдъхва нашето правосѫдно дѣло у всички културни държави и за готовността на послѣднитѣ да ни дадатъ заслуженото мѣсто въ тѣхното сѣмейство. Прочее, безъ да прѣувеличаваме и безъ да се ласкаемъ, ний смѣло можемъ да говоримъ, че съ право си извоювахме това мѣсто, защото въ царуването на Ваше Величество България дѣйствително се радва на едно правосѫдие, най-голѣмата добродѣтель на което е, както изобщо и на всѣко истинско правосѫдие — безпристрастието.

№ 1

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ върховния касационенъ сждъ 1887 до 1912 год.

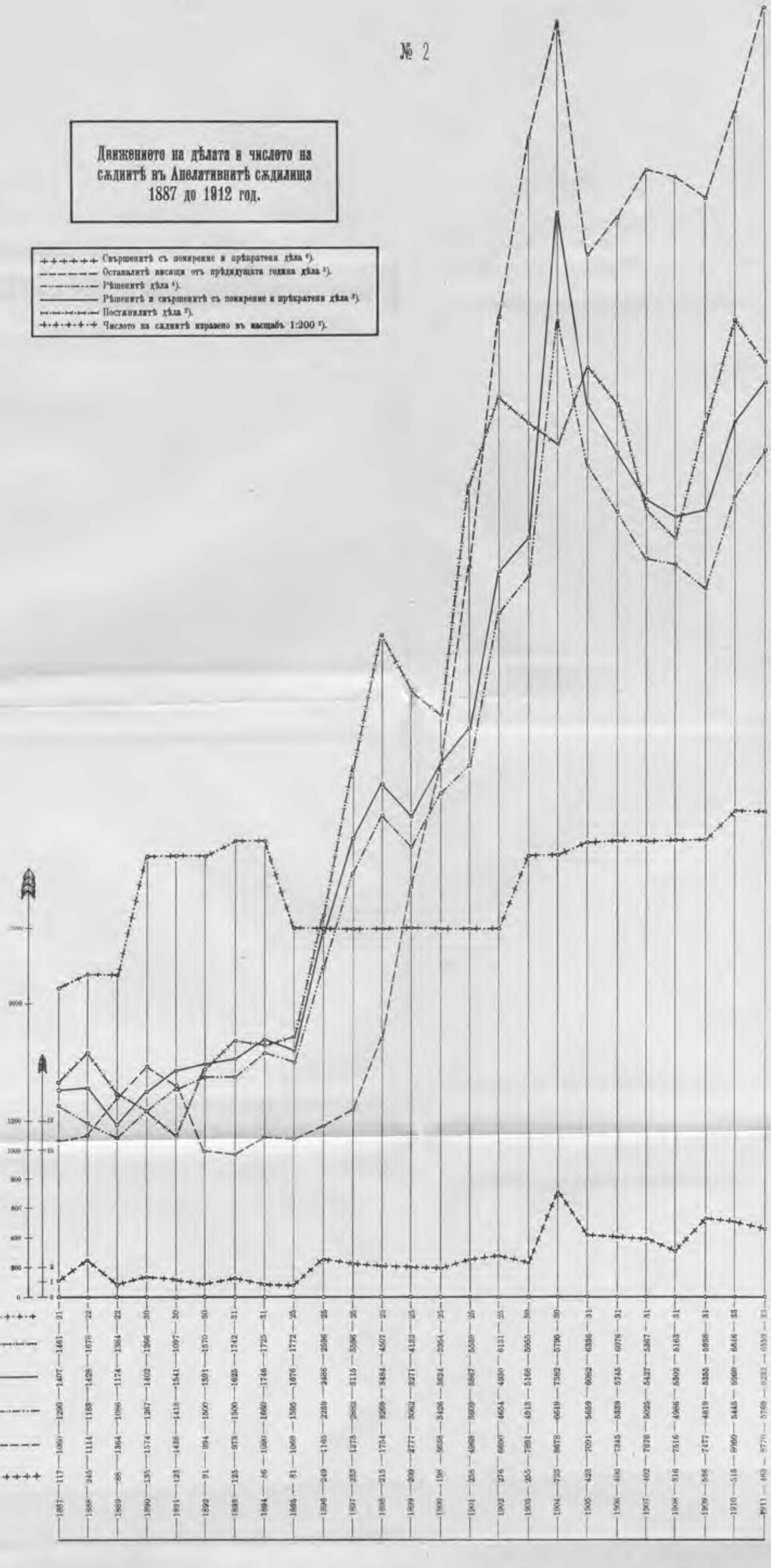
—·—·— Останалитѣ висещи отъ прѣдидущата година дѣла [4]).
— — — Рѣшенитѣ дѣла [3]).
——— Постжпилитѣ дѣла [2])
+ + + + Числото на сждитѣ, изразено въ мащабъ 1:100 [1]).

№ 2

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ Апелативнитѣ сждилища 1887 до 1912 год.

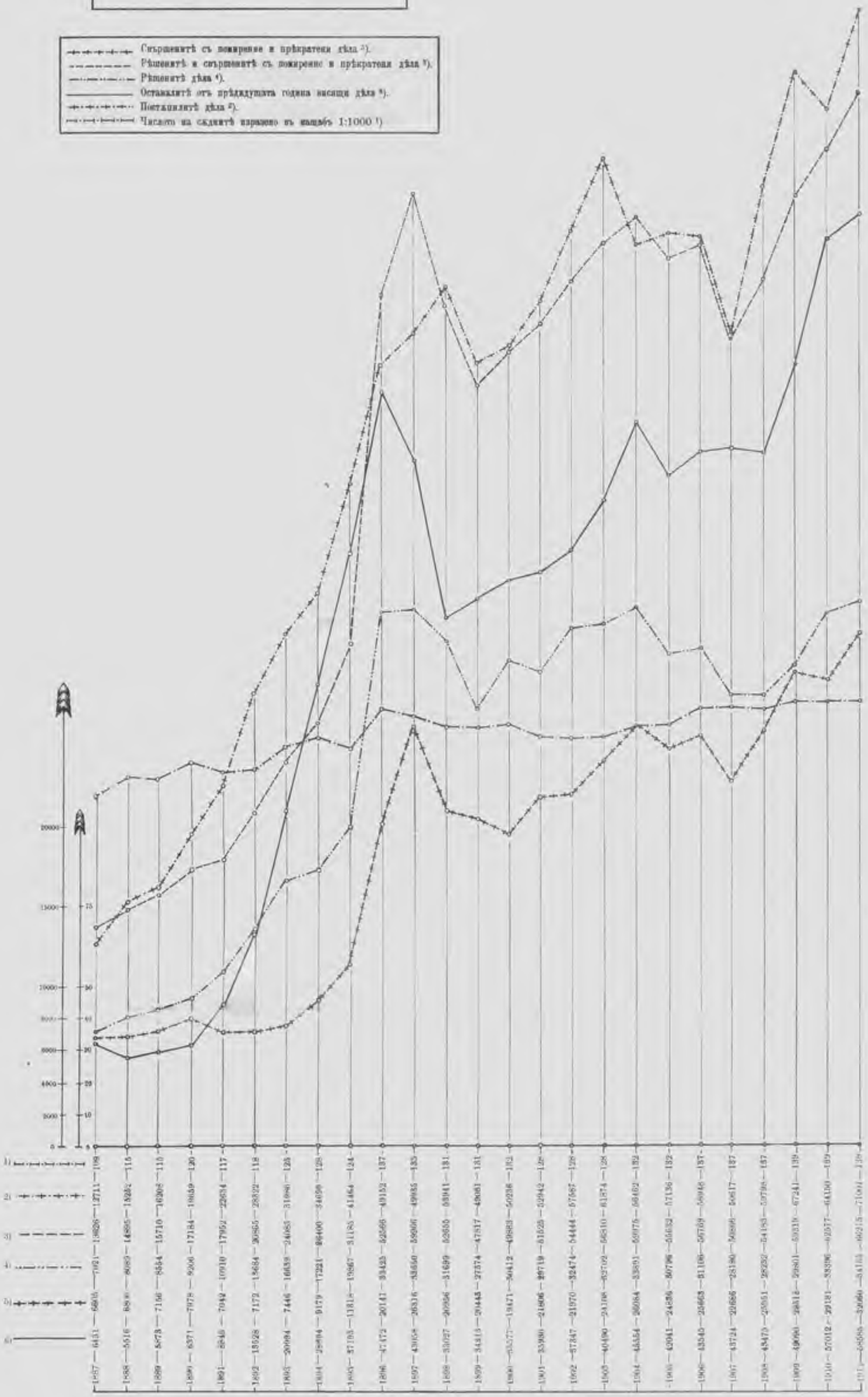
+++++++ Свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [4]).
——————— Останалитѣ висящи отъ прѣдидущата година дѣла [5]).
— — — — — Рѣшенитѣ дѣла [6]).
——————— Рѣшенитѣ и свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [7]).
— · — · — · — Постжпилитѣ дѣла [8]).
+ · + · + · + · + Числото на сждитѣ изразено въ мащабъ 1:200 [1]).

№ 3

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ окржжнитѣ сждилища 1887 до 1912 год.

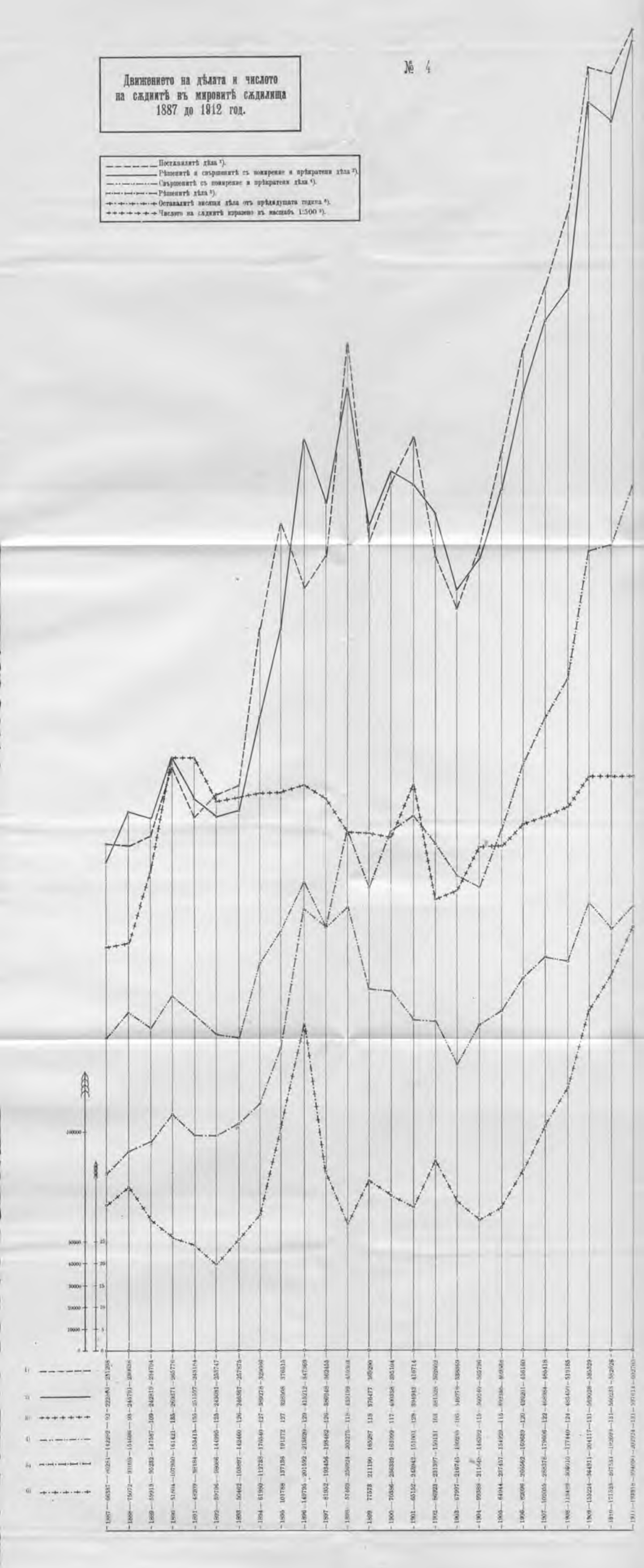
1) Свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [2]).
2) Рѣшенитѣ и свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [3]).
3) Рѣшенитѣ дѣла [4]).
4) Останалитѣ отъ прѣдидущата година насищи дѣла [5]).
5) Постжпилитѣ дѣла [6]).
6) Числото на сждитѣ изразено въ мащабъ 1:1000 [1])

№ 4

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ мировитѣ сждилища 1887 до 1912 год.

———— Постъпилитѣ дѣла [1]).
———— Рѣшенитѣ и свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [2]).
———— Свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [4]).
———— Рѣшенитѣ дѣла [3]).
———— Останалитѣ висящи дѣла отъ прѣдидущата година [5]).
———— Числото на сждитѣ изразено въ мащабъ 1:500 [6]).

№ 5

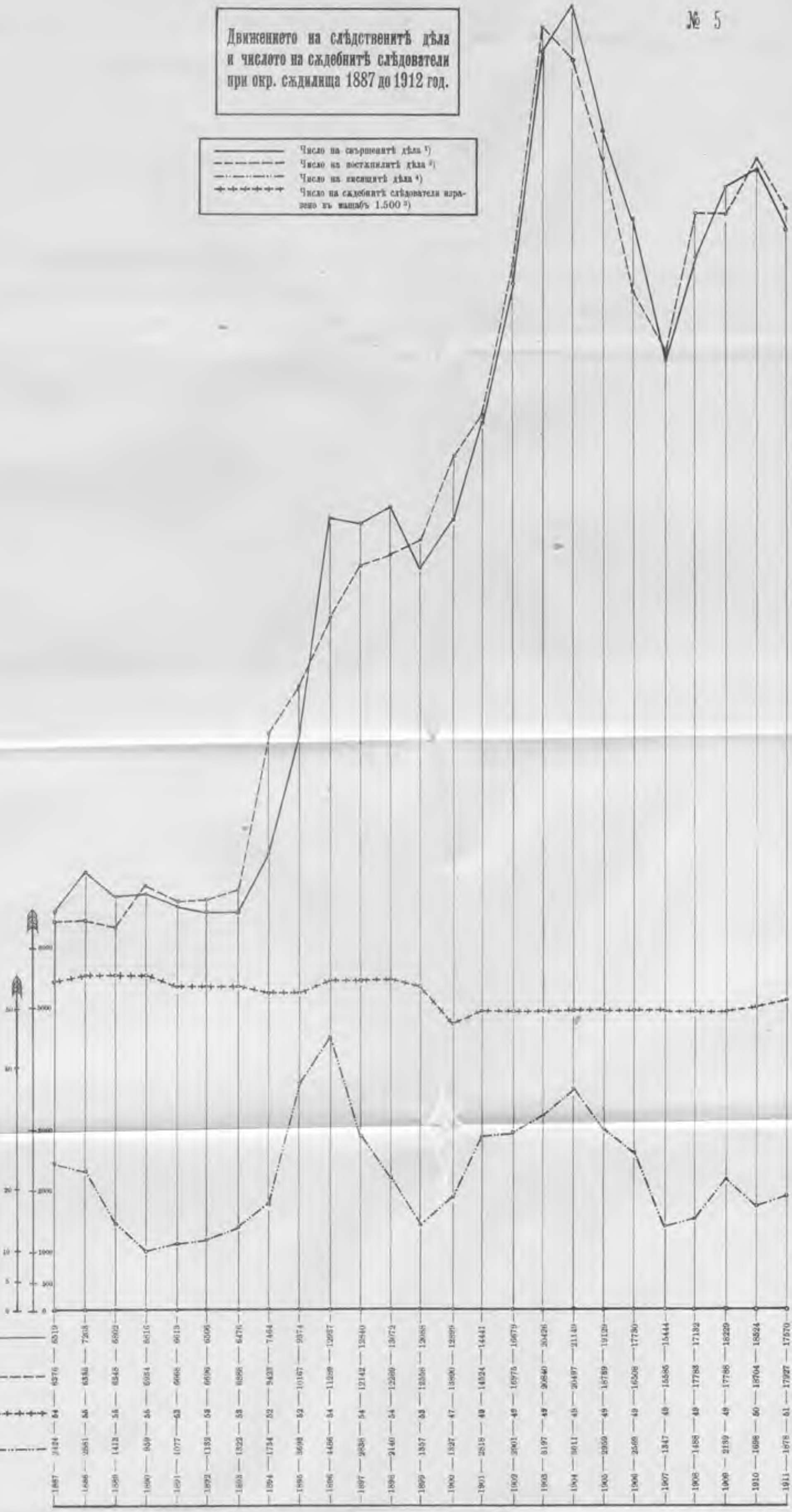
Движението на слѣдствените дѣла и числото на сждебните слѣдователи при окр. сждилища 1887 до 1912 год.

——— Число на свършените дѣла [1])

– – – – – Число на постжпилите дѣла [2])

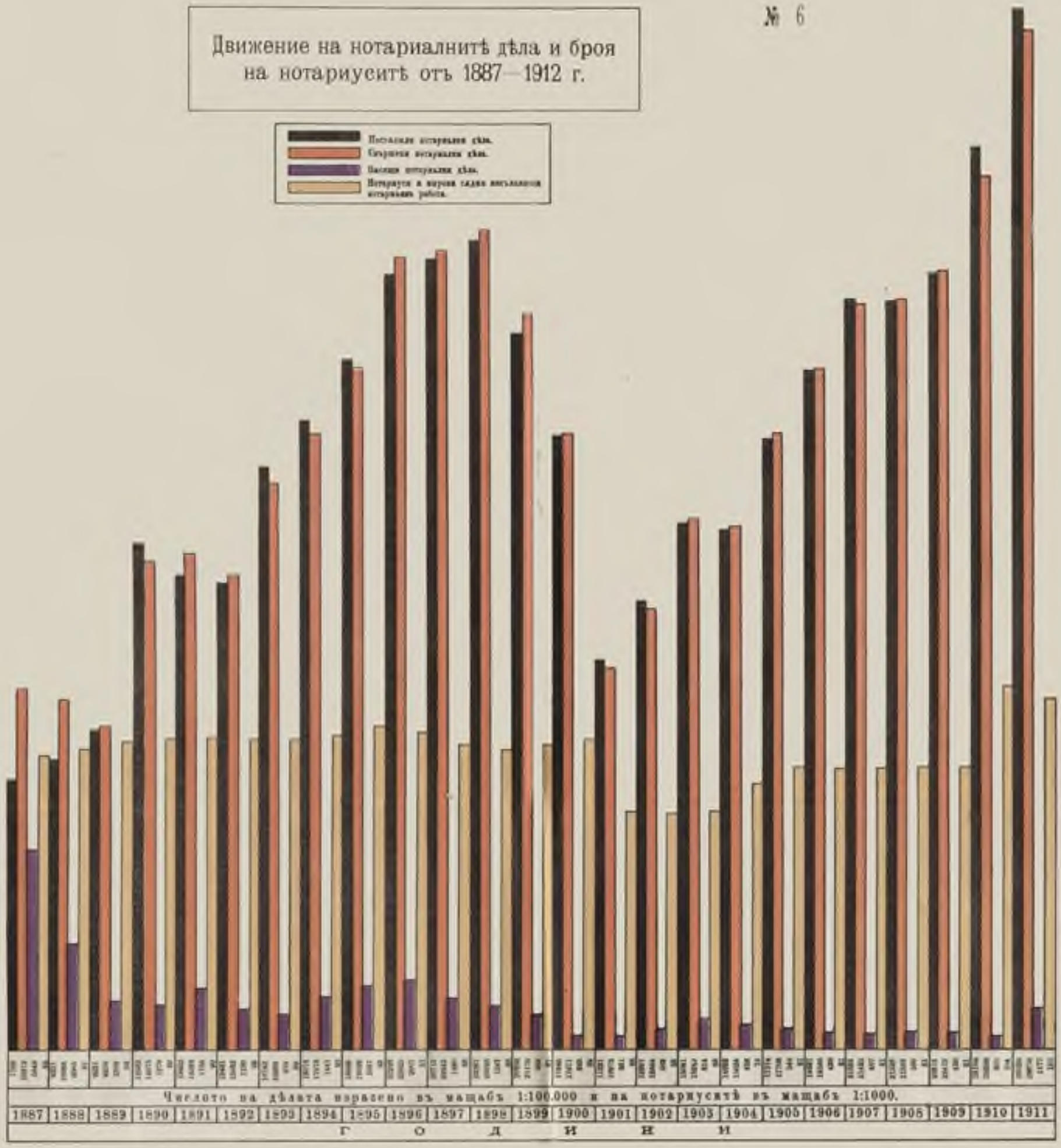
—·—·—·— Число на висящите дѣла [4])

-+-+-+-+- Число на сждебните слѣдователи изразено въ мащабъ 1.500 [3])

№ 6

Движение на нотариалнитѣ дѣла и броя на нотариуситѣ отъ 1887—1912 г.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ВОЙНАТА

При стѫпването си на българския прѣстолъ въ 1887 г., Ваше Величество благоволи да поеме и титлата Върховенъ Вождъ и Главнокомандующъ на българската армия. Тогава тази послѣднята се намираше още въ младенческитѣ си години и далечъ не бѣше получила онзи развой и съвършенство, които ѝ се налагаха отъ прогреса на военното дѣло и отъ тогавашнитѣ политически условия на младата ни държава. Наистина, българската войска, прѣзъ врѣме на своето твърдѣ кратко сѫществуване, бѣше издържала единъ кървавъ екзаменъ на бойното поле, гдѣто тя получи първото си бойно кръщение въ една побѣдоносна война, започната и водена при най-тежки и незгодни условия; но заедно съ това тая война извади на явѣ и много слаби и болни мѣста въ нашия воененъ организъмъ. Устройството на въоръженитѣ сили и мирно врѣменната организацията на армията не отговаряха вече на нуждитѣ на момента, понеже не даваха възможность да се приложи напълно освѣтения отъ конституцията принципъ на общозадължителната лична воинска тегоба къмъ всички български граждани, способни да носятъ оръжие. Мирноврѣменнитѣ постоянни кадри бѣха твърдѣ недостатъчни както по брой, така и по съставъ, слѣдователно не бѣха въ състояние да инкадриратъ въ своитѣ редове, да обучатъ и подготвятъ за война всичкото мѫжко население. Вънъ отъ това, офицерскиятъ и подофицерски корпусъ бѣ още твърдѣ младъ, малоброенъ, съ оскждна тактическа подготовка и слаба военна култура. Различнитѣ родове оръжия не бѣха сглобени въ по-голими тактически и

стратегически единици — нѣщо, което твърдѣ много затрудняваше бойната подготовка на частитѣ и не гарантираше единството на възгледитѣ, взаимната подържка и задружнитѣ бойни дѣйствия. Контингентътъ на запаснитѣ офицери, толкова необходимъ за попълване на кадритѣ въ военно врѣме, почти не сжществуваше. Количеството на запаснитѣ войници не стигаше, за да може дѣйствующата армия да се прѣвърне при мобилизация въ истински въорженъ народъ. Периодическото повикване запаснитѣ на обучение и маневри почти не бѣ практикувано до тогава. Така сжщо материалната часть на армията бѣ една отъ най-незавиднитѣ. Орѫжията и бойнитѣ припаси не само че бѣха въ едно твърдѣ ограничено и съвсѣмъ недостатъчно количество, но и въ качественно отношение тѣ не изразяваха послѣднята дума на науката и тѣхниката. За устройството тила на армията и дума не ставаше; обозитѣ на частитѣ и запаси отъ облѣкло и снаряжение, нуждни за запаснитѣ войници при мобилизация, бѣха въ голѣмъ некомплектъ.

Съзнавайки напълно високото назначение на въорженитѣ сили въ държавата, като гаранция за нейното политическо сжществуване и за найния икономически и културенъ развой и напрѣдъкъ, Ваше Величество, още съ първото стѫпване на българска земя, пожела да изучи и се запознае отблизо съ състоянието на българската армия. Вслѣдствие на това Ваше Величество благоволи да посѣти, да разгледа и инспектира много гарнизони и войскови части, гдѣто можа да забѣлѣжи нейнитѣ слаби страни и недѫзи. Въ резултатъ на тая обиколка, Ваше Величество не закъснѣ да изиска нужднитѣ доклади отъ старшитѣ началници на войската, да прѣпоръча и санкционира една дълга редица отъ много полезни и наврѣменни мѣроприятия, които имаха за цѣль засилване и напрѣдъка на армията въ всѣко отношение. Най-голѣмитѣ грижи и усилия на Ваше Величество бѣха насочени къмъ повдигание и заякчаване на войнския духъ и дисциплината въ армията, които качества щѣха да я направятъ напълно годна за война и надеждна опора на Короната и Отечеството. Така сжщо Ваше Величество пръвъ съзна и прѣдвидѣ грамадното

значение на флотата за защитата на воднитѣ ни граници и туряне начало на единъ бждащи търговски флотъ. И благодарение на Вашитъ неотслабни и настойчиви усилия и искания, можаха да се наддѣлятъ прѣдубѣжденията и народната апатия у българина къмъ морето и да се развие сжществующия до тогава незначителенъ и безъ всѣкакво бойно значени флотъ, като се повдигне той до оная висота, която му позволява да изпълни успѣшно своята бойна мисия.

Подъ Вашето високо покровителство, мждро ржководство и неотслабенъ надзоръ, всички началствующи лица въ армията, съзнавайки напълно важностьта на своята мисия и своя свещенъ войнишки дългъ, не закъснѣха да развиятъ една просвѣтена, трѣскава и безспирна дѣйность, насочена къмъ създаване на една количествено и качественно силна армия, правилно устроена и надлежно подготвена и стъкмена за война.

По-важнитѣ и сжществени промѣни и подобрения, извършени въ разнитѣ отрасли на военната служба подъ мждрото ржководство и върховния надзоръ на Ваше Величество, се състоятъ въ слѣднето:

I. ПО УСТРОЙСТВОТО НА ВЪОРЖЕНИТѢ СИЛИ.

При възшествието на Ваше Величество на българския прѣстолъ, въоржженитѣ сили на България имаха слѣдньото устройство:

1) дѣйствяща армия, състоеща отъ мирнитѣ и кадри (постоянната войска) и тѣхния запасъ;

2) народно опълчение;

3) морски сили — въ единъ твърдѣ незначителенъ съставъ и организирани полъ едно управление, наречено Дунавска флотилия и морска часть.

1.

Въ 1887 г. съставътъ на постояннитѣ мирноврѣменни кадри се състоеше отъ 867 офицери, 52 лѣкари, 75 чиновници, 1.155 свърхсрочни и 23.200 срочнослужащи войници.

Постоянната войска броеше слѣднитѣ части, управления, заведения и учрѣждения, а именно:

а) пѣхота: шесть пѣхотни бригади, всѣка по два полка въ четиредружиненъ съставъ — всичко 48 дружини = 641 офицери и 18.844 войници.

б) кавалерия: три конни полка, всѣка по 4 ескадрона и единъ отдѣленъ ескадронъ (конвоя) — всичко 13 ескадрона = 76 офицери и 1.911 войници.

в) артилерия: три полски артилерийски полка, всѣки по 5 батареи въ 8 орждеенъ състазъ, единъ планински взводъ при единъ отъ тѣхъ и една обсадна батарея — всичко 19 батареи = 106 офицери и 2.235 войници;

г) инженерни войски: единъ пионеренъ полкъ, състоещъ отъ 6 пионерни и 1 телеграфна рота — всичко 7 роти = 38 офицери и 604 войници;

д) управления: военно министерство, състоеще отъ три отдѣла: генераленъ щабъ, артилерийски отдѣлъ и военно-прокурорски надзоръ и петь отдѣления: строево-инспекторско, счетно, домакинско, инженерно и медицинско — всичко 32 офицери и 31 чиновници; два инженерни отдѣла — сѣверенъ и южень; двадесеть и три управления на воинскитѣ началници — всичко 23 офицери;

е) заведения: военно училище съ тригодишенъ курсъ — всичко 12 офицери, 2 цивилни прѣподаватели и 4.8 юнкери и възпитаници;

ж) учрѣждения: артилерийски арсеналъ, артилерийска лаборатория и двѣ оржжейни мастерски — всичко 10 офицери и 167 войници; единъ конезаводъ — 10 офицери и чиновници.

2.

Народното опълчение нѣмаше постоянни кадри, а се съставляваше отъ чети съ 100—200 человѣка, сформирувани при нужда отъ всѣка община.

3.

Флотилията се състоеше отъ 4 парахода, 7 катера, 2 миноносци и нѣколко стари баржи и понтони. Тия параходи бѣха останали отъ нашитѣ освободители и нѣмаха никакво въоржение, затова имаха транзитно, а не бойно значение. При флотилията имаше и едно машинно училище съ тригодишенъ курсъ, арсеналъ и портова рота — всичко 12 офицери и 176 матрози.

* * *

Въ 1889 година мирноврѣменната организация на армията прѣтърпѣ доста важни прѣобразования и подобрения, а именно: сжществуващитѣ 12 пѣхотни полкове се раздвоиха и образуваха 24 въ двѣдружиненъ съставъ, събрани по 4 полка въ бригада; сформирова се четвърти коненъ полкъ и кавалерийска инспекция; тритѣ артелерийски полкове се развърнаха въ шесть, състоещи отъ по 4 батареи и планински взводъ.

Въ 1890 г. бѣха създадени 24 кадрови роти (по една при всѣко управление на воинския началникъ) съ цѣль да обучаватъ излишния контингентъ новобранци, които по бюджетни причини не можеха да се включатъ въ състава на дѣйствующитѣ части и да съставятъ кадъръ на резервнитѣ части при мобилизация. Обсадната батарея се прѣформира въ 2 крѣпостни батареи.

Прѣзъ мѣсецъ декемврий 1891 година се издава първиятъ «законъ за устройството на въоржженитѣ сили въ княжеството», който тури началото на една здрава и правилна организация, подобна на тази, въведена въ напрѣдналитѣ държави. По силата на този законъ, въ началото на слѣдващата (1892) година управленията на пѣхотнитѣ бригади бѣха прѣименувани въ дивизии. Кадровитѣ роти въ окржжията се прѣобърнаха въ 24 резервени полкове въ триротенъ съставъ. Пионерниятъ полкъ се нарече пионерна бригада, състоеща отъ 3 пионерни дружини и 3 специални роти: телеграфна, желѣзно-пжтна и миннопонтонна. Създадоха се въ

скоро врѣме още 6 резервени батареи, 6 возарски роти, 6 сотни дивизионна кавалерия, 6 дивизионни болници и 2 крѣпостни баталиона. По такъвъ начинъ българската войска се подраздѣли на три категории: дѣйстваща армия, резервна армия и народно опълчение. Въ тия три категории влизаше всичкото мжжко население, способно да носи оржжие и на възрасть отъ 20 до 45 години включително, отъ които 10 години въ дѣйстващата армия, 7 години въ резервената и 8 години въ опълчението. Резервената армия, макаръ и да имаше по-слаби кадри отъ дѣйстващата, но се подготвяше и прѣдназначаваше и за самостоятелни дѣйствия, еднакво съ дѣйстващата. При мобилизация частитѣ си образуваха и допълнителни войски (депо), служащи както за тѣхното попълнение, така и за свеждане и образуване отдѣлни самостоятелни единици. Съ създаване на пѣхотнитѣ дивизии, въ всѣка отъ тѣхъ бѣха включени различни родове оржжия, а именно: 4 пѣхотни полка, 1 артилерийски полкъ, 1 ескадронъ дивизионна кавалерия, 1 возарска рота и 1 дизионна болница съ санитарна команда. Така се достигаше многожеланата на война самостоятелность въ дѣйствията, която можеше да бжде проявена само отъ една такава висша тактическа и административна единица, каквато се явяваше дивизията, гдѣто още въ мирно врѣме можеше да се даде на различнитѣ ѝ родове оржжия нуждното органическо споявание и да се развие и закрѣпи взаимната подържка помежду имъ.

Прѣзъ 1892 година Военното Министерство сжщо бѣше реорганизирано и образува слѣднитѣ отдѣли: централно управление, канцелария, генераленъ щабъ, административенъ отдѣлъ, военно-сждебна часть, пѣхотна инспекция, комитетъ по образованието и устройството на войската и артилерийско управление.

Прѣзъ 1895 година въ всѣка дивизионна область биде създадена по една погранична рота за изпълнение на граничната служба; сформира се Шуменски крѣпостенъ баталионъ и управление на крѣпосната артилерия; прѣзъ 1896 година се образуваха три отдѣлни планински отдѣления по двѣ батареи всѣко; прѣзъ 1897 година биде сформиранъ въ гр. Силистра

отдѣленъ постояненъ гарнизонъ; флотилията се подраздѣли на двѣ отдѣлни самостоятелни части — дунавска флотилия (Русе) и морска часть (Варна) и се създаде единъ кавалерийски курсъ съ назначение да се развие у кавалерийскитѣ офицери любовь къмъ ѣздата, та да се повдигне това изкуство на потрѣбната висота; въ 1898 г. флотата биде увеличена съ единъ учебенъ крайсеръ «Надежда» и единъ катеръ и се създаде едно военно изправително учрѣждение — дисциплинарна рота; въ 1901 г. се откри школа за запасни подпоручици въ пѣхотата съ назначение да попълни голѣмия недостигъ младши офицери отъ запаса на армията; ветеринарно училище и лазаретъ и учебна ковачница; купенъ бѣ единъ катеръ.

Вториятъ и най-важенъ етапъ въ организацията на нашитѣ въоржжени сили се начева отъ 1904 година съ издаването на новъ законъ за устройството на въоржженитѣ сили на Българското Княжество, върху който е съградено сегашното устройство на българската военна сила. Споредъ тоя законъ сухопжтнитѣ сили се състоятъ само отъ двѣ категории: дѣйстваща армия, въ която се числятъ всички годни да носятъ оржжие на възрасть отъ 20 до 40 години, и народно опълчение, въ което влизатъ всички изслужили въ дѣйстващата армия на възрасть отъ 41 до 46 години включително.

Въоржженитѣ сили могатъ да бждатъ въ трояко положение: мирно — което се счита за нормално; усилено — когато частитѣ сж попълнени съ запасни и военно — при мобилизиране всички категории. Прѣминаване отъ едно въ друго положение може да стане съ Височайше удобрено постановление на Министерския Съвѣтъ. Въ мирно врѣме за дѣйстващата армия се държатъ постоянни кадри, прѣзъ които трѣбва да мине всичкото мжжко население, способно да носи оржжие; величината на тия кадри трѣбва да не надминава 1% отъ цѣлото население на княжеството.

Въ 1904 г., по силата на новоприетия законъ, въ състава на мирнитѣ кадри станаха долнитѣ измѣнения:

1. пѣхота: слѣдъ сформируване на още по една дружина въ всѣки единъ отъ резервнитѣ полкове, тия послѣд-

нитѣ се прѣименуваха въ дѣйстващи съ нумерация отъ 25 до 36 включитедно; така щото числото на дѣйствующитѣ двѣдружинни полкове достигна до 36;

2. конница: Лейбъ-Гвардейскиятъ на Ваше Величество ескадронъ се развърна въ Лейбъ-Гвардейски на Ваше Величество коненъ полкъ отъ 2 ескадрона; 6-тѣ кавалерийски дивизиона се разгънаха въ двуескадроненъ съставъ; така щото конниятѣ части достигнаха до 5 конни полкове и 6 отдѣлни дивизиона;

3. артилерия: 6-тѣхъ полски артилерийски полкове се прѣобърнаха въ 9 артилерийски полкове съ по 2 дѣйстващи и едно резервно отдѣления; Тритѣ крѣпостни баталиона оставаха безъ измѣнение, сѫщо и планинскитѣ отдѣления;

4. инжинерни войски: тѣ се развърнаха въ 9 пионерни, една желѣзнопѫтна дружина и една мостова рота;

5. флотъ: той се подраздѣли на морска часть и дунавска флотилия, състоещи отъ нѣколко транспортни кораби, единъ крейсеръ и нѣколко миноносци съ двѣ портови роти;

6. спомагателни войски и учрѣждения: дивизионнитѣ болници станаха 9, а конезаводскитѣ депа — четири.

Горнитѣ части за по-добро управление и обучение бѣха сведени въ по-голѣми единици по слѣдващия начинъ:

а) пѣхотнитѣ полкове се сведоха по 2 въ бригада, всичко 18 бригади;

б) четиретѣ конни полкове бидоха събрани по 2 въ бригада, всичко 2 конни бригади; както бригадитѣ, така и останалитѣ отдѣлни конни части влѣзоха въ подчинение на инспектора на кавалерията.

Всѣкой единъ отъ полскитѣ артилерийски полкове влѣзе въ състава на пѣхотнитѣ дивизии; планинскиятъ артилерийски полкъ се прѣименува въ отдѣлна планинска артилерийска бригада; крѣпостнитѣ баталиони останаха въ подчинение на началника на крѣпостната артилерия. Обаче, всички артилерийски части, по отношение на своята специална подготовка, зависѣха отъ инспектора на артилерията при Военното Министерство.

Инжинернитѣ войски бидоха подчинени на началника на инжинернитѣ войски. — При това най-високата единица си остана пакъ дивизията, въ слѣдния съставъ: четири пѣхотни

полка, сведени въ двѣ бригади; единъ артилерийски полкъ отъ двѣ дѣйстващи и едно резервно отдѣление и една дивизионна болница; всички такива дивизии се образуваха деветь.

Отъ 1905 година до днесъ горѣописаната организация е запазила изобщо своята физиономия и не е прѣтърпѣла, освѣнъ нѣкои частични поправки и подобрения, които се свеждатъ къмъ слѣднето:

а) увеличение на флота съ нѣколко първокласни миноносци и една брѣгова батарея; създаде се арсеналъ за подържане срѣдствата за подвижна и неподвижна отбрана на нашия черноморски брѣгъ;

б) създаване три управления на военно-инспекциона область, като най-висши инстанции въ армията, въ подчинение на които влѣзоха войскитѣ на всѣки три дивизионни области; по такъвъ начинъ на началницитѣ на военно-инспекционнитѣ области се повѣри висшето ржководство и управление на тия войски, както и контрола за тѣхната бойна подготовка и мобилизационна готовность;

в) прѣформиране пограничната стража въ 16 погранични роти, придадени къмъ близкостоещитѣ до границата пѣхотни полкове;

г) сформиране при всѣки пѣхотенъ полкъ и при всѣки четириескадроненъ коненъ полкъ по единъ картеченъ взводъ;

д) кавалерийскитѣ дивизиони се прѣвърнаха въ три ескадрони конни полкове и, задно съ другитѣ четириескадронни полкове, се сведоха въ три конни бригади;

е) 9-тѣхъ полски артилерийски полкове се прѣформираха въ три отдѣления отъ по двѣ батареи всѣко; къмъ три отъ тия полкове се придаде по една гаубична батарея, сформирана за смѣтка на крѣпостнитѣ баталиони;

ж) тритѣ планински отдѣления се прѣименуваха въ планински артилерийски полкове по 4 батареи всѣкой;

з) въ интереса на обучението и по економически причини, инженернитѣ войски се групираха въ три пионерни дружини отъ по 6 роти всѣка; желѣзнопжтна дружина

съ технически паркъ; телеграфна дружина съ радиотелеграфно отдѣление; понтонна дружина. Техническиятъ паркъ се състои отъ три отдѣления: въздухоплавателно, автомобилно и прожекторно, инжинерна работилница и главенъ инженеренъ паркъ;

и) създаване деветь отдѣлни дивизионни интендантства и интендантски роти, съ цѣль да се облегчатъ строевитѣ началници, като се намалятъ до минимумъ грижитѣ имъ по домакинската часть, за да се прѣдадатъ всецѣло на бойната подготовка на частитѣ си;

к) открн се школа за подготвяне на запасни подпоручици въ артилерията, която впослѣдствие се слѣ съ оная за запасни подпоручици въ пѣхотата.

Въ настоящата 1912 година постояннитѣ кадри на дѣйстващата армия и флота достигнаха слѣдния численъ съставъ: 2366 офицери, 150 лѣкари, 427 чиновници, 5085 свърхсрочнослужащи 52.873 срочнослужащи войници.

По отдѣлнитѣ родове оржжия и пр., тия кадри получиха слѣднето устройство и съставъ, а именно:

а) пѣхота: 36 пѣхотни полкове по двѣ дружини всѣкой; въ дружината по 4 роти; 16 погранични роти, придадени всѣка една къмъ пѣхотнитѣ полкове, близкостоещи до границитѣ, — всичко 304 роти, 1371 офицери, 35217 войници;

б) кавалерия: 4 четериескадронни полкове и 7 триескадронни (отъ който единиятъ е Лейбъ-Гвардейския на Ваше Величество полкъ) — всичко 37 ескадрона, 257 офицери, 5660 войници;

в) артилерия: полска, — лека и тежка: 9 полкове по три отдѣления всѣки, въ отдѣление по 2 батареи, 3 гаубични батареи по една при три отъ полковетѣ; планинска, — 3 полкове по 2 отдѣления всѣкой, въ отдѣлеще по 2 батареи; крѣпостна, — 3 баталиона по 2 крѣпостно-обсадни групи всѣкой; всичко 75 батареи, 410 офицери и 7960 войници;

г) инженерни войски: 3 пионерни дружини по 6 роти всѣка; желѣзнопжтна дружина отъ 5 роти и 1 технически паркъ (отдѣления: въздухоплавателно, автомобилно и прожекторно, инженерна работилница и главенъ инжене-

ренъ паркъ); 1 телеграфна дружина отъ 4 роти съ 1 радиотелеграфно отдѣление; 1 понтонна дружина отъ 5 роти; всичко 32 роти и 4 технически отдѣления, съ 165 офицери и 3900 войници;

д) флотъ: въ Варна се намира: щаба на флота, неподвижна отбрана (управление, минна часть, портово капитанство, портова рота и брѣгова батарея); подвижна отбрана (управление, учебенъ крейсеръ Надежда, двѣ групи миноносци); учебна часть (управление, машино училище, школи-огнярска, минна, артилерийска, водолазка) и арсеналъ съ съоржжения; въ Русе е така нарѣчената дунавска часть (управление, яхтата Крумъ, минна отбрана и портово капитанство); всичко 42 офицери, 43 чиновници и 879 моряци;

е) спомагателни войски: 9 дивизионни болници съ по една санитарна рота; 6 гарнизонни лазарети; 9 интендантски роти, — всичко 74 офицери и 1827 войници;

ж) вѣдомства: генералъ-щабно (76 офицери), интенданско (22 офицери и 57 чиновници), военно-сждебно (23 офицери, 11 чиновници и 108 войници) и военно-санитарно (106 медицински лѣкари, 33 ветеринарни лѣкари, 11 аптекари, 377 санитарни подофицери и 300 войници);

з) управления: 3 военни сждилища; 1 артилерийски арсеналъ съ арсенална рота и работилница, 3 огнестрѣлни склада, 1 коненъ заводъ и ремонтни конски депа, 1 военно-картографически институтъ, — всичко 35 офицери, 30 чиновници и 880 войници;

и) централно управление: — министерство на войната (полѣлено на осемь отдѣла: канцелария, щабъ на армията, главно интенданство, инспекции — кавалерийска, артилерийска и военно-инжинерна, военно-сждебна и военно-санитарна часть); 3 управления на военно-инспекционна область, 1 управление на военноучебнитѣ заведения, 9 управления на дивизионна область, 1 управление на крѣпостната и едно на планинската артилерия, 36 управления на полково военно окржжие и 1 комендантско управление въ София — всичко 288 офицери, 146 чиновници и 182 войници.

к) заведения: военното на Ваше Величество училище, школата за запасни подпоручици, кавалерийската школа — всичко 71 офицери, 21 цивилни прѣподаватели и чиновници, 451 юнкери и възпитаници, 324 войници-школници и 356 войници за кадъръ. Освѣнъ това, наскоро ще се открие още и военна академия и офицерска стрѣлкова школа.

* * *

Горѣпомената мирноврѣменна организация на армията има нужда да се закржгли и добие своето пълно разширение, за което сж достатъчни нѣкои малки допълнителни формирования. Тѣзи се прѣдвиждатъ въ новия законопроектъ за устройството на въорженитѣ сили на царството, който законопроектъ е внесенъ и поставенъ на дневенъ редъ въ първата сесия на XV-то Обикновено Народно Събрание. Увеличенията състоятъ въ това: 7-тѣхъ триескадронни полкове трѣбва да формиратъ още по 1 ескадронъ и по 1 картеченъ взводъ; 9-тѣ полски артилерийски полкове ще се развърнатъ въ бригади отъ по 2 полка; въ полкъ 2 отдѣления по 3 батареи; въ планинскитѣ полкове ще се сформиратъ още по 2 батареи; гаубичнитѣ батареи ще се развърнатъ въ отдѣления отъ 3 батареи, крѣпостнитѣ баталеони ще сформироватъ още по 4 крѣпостно-обсадни групи, а при дивизиитѣ ще се създадатъ 9 возарски роти. Така щото новитѣ формирования възлизатъ на 7 ескадрони, 7 картечни взводове, 54 полски батареи, 6 планински батареи, 6 гаубични батареи, 12 крѣпостно-обсадни групи и 9 возарски роти. Създаването на тия нови подѣления ще става постепенно въ зависимость отъ нарастването на населението и на бюджетнитѣ срѣдства. Обаче, това е необходимо и желателно да се осжществи часъ по-скоро въ интереса на бързото и лесно прѣминаване на армията отъ мирно въ военно положение, тъй като специалнитѣ родове оржжия по-мжчно се импровизиратъ, отъ колкото пѣхотата

Долнята сравнителна таблица ни дава едва ясна прѣдстава за състоянието на организацията и числения съставъ на постояннитѣ кадри прѣди 25 години и сега.

а) *Общо за армията.*

	1887 г.	1912 г.	% на увеличение
Офицери	919	2516	175%
Чиновници	75	427	469%
Свръхсрочно-служащи войници	1.155	5.085	340%
Срочно-служащи войници	23.200	52.873	128%

б) *Пѣхота.*

Полкове	12	36	200%
Дружини	48	72	50%
Строеви роти	192	288	50%
Пограничи роти	—	16	—
Офицери	641	1371	114%
Войници	18.844	35.217	87%

в) *Кавалерия.*

Полкове	3	11	267%
Ескадрони	13	37	185%
Офицери	76	257	239%
Войници	1.911	5.660	196%

г) *Артилерия.*

Полски полкове	3	9	200%
Планински полкове	—	3	—
Крѣпостни баталиони	—	3	—
Батареи и групи	19	75	295%
Офицери	106	410	287%
Войници	2.235	7.960	256%

д) *Инжинерни войски.*

Пионерни роти	6	18	200%
Желѣзнопѫтни роти	—	5	—
Телеграфни роти	1	4	300%
Понтонни роти	—	5	—

		1887 г.	1912 г.	% на увеличение
Отдѣления:	въздухоплавателно .	—	1	—
	автомобилно	—	1	—
	прожекторно	—	1	—
	радиотелеграфно . .	—	1	—
Офицери		38	165	334%
Войници		604	3.900	546%

е) *Флотъ.*

Офицери	4	42	950%
Чиновници	8	43	437%
Войници	176	879	400%

ж) *Генералщабно въдомство.*

Офицери	10	76	660%
Чиновници	—	—	—

з) *Интендантско въдомство.*

Офицери	—	22	—
Чиновници	—	57	—
Войници	—	1.540	—

и) *Военно-сждебно въдомство.*

Офицери	5	23	360%
Чиновници	—	11	—
Войници	—	108	—

к) *Военно-санитарно въдамство.*

Санитарни офицери	51	150	200%
Чиновници	—	—	—
Войници	—	677	—

л) *Военни учебни заведения.*

Офицери	14	71	407%
Чиновници	—	21	—
Юнкери и възпитаници	418	451	8%
Войници-школници	—	324	—
Войници	—	356	—

Отъ горнитѣ цифри за процента се вижда, че отъ разнитѣ родове оржжия най-много е увеличенъ флота; слѣдъ него идатъ инженернитѣ войски, артилерията, кавалерията и най-послѣ — пѣхотата. Отъ вѣдомствата най-много е увеличено генералъ-щабното.

II. КОМПЛЕКТУВАНЕ НА АРМИЯТА.

А. СЪ ВОЙНИЦИ.

Прѣзъ 1887 година носенето тегобитѣ на военната служба ставаше съгласно наредбитѣ, опрѣдѣлени въ издаденото още прѣзъ 1879 г. «приврѣменно положение за българската войска». Въ основата на това положение бѣше легналъ принципътъ, възприетъ въ всички почти благоустроени армии, за задължителната лична военна тегоба за всички български граждани, способни да носятъ оржжие. Като врѣменна мѣрка, прѣдизвикана отъ особени съображения, бѣше направено едно изключение отъ тоя общъ принципъ за мюсюлманското население, на което се позволи откупване съ 500 лева. Освѣнъ това, допуща се врѣменно или постоянно освобождаване отъ военна служба по слѣднитѣ причини: а) болезненно състояние; б) тежко сѣмейно положение; в) до завършване на образованието си; г) при заемане на важни държавни служби; д) за посветенитѣ въ духовнически санъ и е) за опълченцитѣ, които сж участвували въ освободителната война. Разрѣшаваше се да постжпватъ въ войската и доброволци — младежи не достигнали още призивната възрасть (20 години).

Общиятъ задължителенъ срокъ на военната служба бѣше опрѣдѣленъ за 20 години, отъ които 10 — въ дѣйстващата армия (отъ 20 до 30 годишна възрасть) и 10 въ народното опълчение (отъ 30 до 40 годишна възрасть). Понеже ежегодниятъ контингентъ новобранци бѣше много по-голѣмъ отъ опрѣдѣленото по бюджета число, то всички излишни, изтегливши високъ жребовъ №, се зачисляваха направо въ опълчението до 40 годишна възрасть. Службата подъ знамената траеше най-много 2 години въ пѣхотата и 3 години въ останалитѣ родове оржжия; а въ запаса на дѣйстващата армия —

8 години за пѣхотинцитѣ и 5 години за служилитѣ въ другитѣ родове оржжия. Въ интереса на учебното дѣло и науката, поради липса на учители въ учебнитѣ заведения, наредено бѣ основнитѣ учители да служатъ само прѣзъ двата лѣтни вакационни мѣсеци двѣ години наредъ въ пѣхотата; младежитѣ съ срѣдньо образование — 1 година, а ония съ висше — само 6 мѣсеца при условие, ако издържатъ изпитъ за офицерски кандидатъ. У насъ бѣше възприета териториалната система на попълване. Княжеството бѣше разлѣлено изпърво на 23, а послѣ на 24 военни окржжия, които заведваха дѣлата по произвождане наборитѣ и по държане смѣтка за запаснитѣ. Този редъ на нѣщата сжществуваше до края на 1891 год., когато се изладе новъ законъ за устройството на въоржженитѣ сили на българското княжество и законътъ за носене военнитѣ тегоби. Съгласно тѣзи закони, територията на княжеството бѣше разпрѣдѣлена на 6 дивизионни области отъ по 4 полкови военни окржжия. Принципътъ на личната задължителна служба бѣше легналъ въ основа на новитѣ закони. Общиятъ срокъ на военната служба бѣше увеличенъ отъ 20 на 25 години, отъ които 10 години въ дѣйстващата армия, 7 въ резервната и 8 въ народното опълчение. Службата подъ знамената бѣше останала безъ измѣнение: 2 години въ пѣхотата, 3 — въ специалнитѣ родове оржжия и 4 — въ флота. Полуспособнитѣ младежи се облагаха съ воененъ данъкъ въ продължение на 10 години наредъ, въ размѣръ отъ 10 до 200 л. годишно, споредъ сѣмейното и материално положение. Съвършенно неспособнитѣ, които имаха нужда отъ чужда помощь, се освобождаваха отъ тоя данъкъ.

Никой гражданинъ не можеше да приеме чуждо поданство, до гдѣто не отбие тегобитѣ на военната служба (до 45 год.); нарушителитѣ на това се считаха за дезертьори и се привличаха подъ сждебна отговорность. Всѣка година се извикваше на дѣйствителна служба подъ знамената елинъ наборъ, а именно младежитѣ, навършили вече 20 годишна възрасть, а сжщо и тия, които сж били отложени отъ прѣдидущия наборъ по законни причини или отклонили и неявили се. Сжщо се допущаше да се приематъ на дѣйствителна служба и доброволци, прѣл-

имно въ музикантскитѣ и санитарнитѣ команди и други заведения и учрѣждения. Освобождаваха се, обаче, отъ служба свещеннослужителитѣ, но не се позволяваше да се приеме духовно звание прѣди изслужване дѣйствителната си военна служба. Не се приемаха въ войската лица лишени отъ граждански и политически права, а находящитѣ се подъ слѣдствие за углавно прѣстжпление се отлагаха отъ вземане въ редоветѣ на армията врѣменно. По сѣмейни и икономически причини, прѣдвиждаше се за нѣкои младежи да служатъ съ право на облкечение въ резервнитѣ кадри само по три мѣсеца двѣ години наредъ въ слѣднитѣ случаи: а) за едничкия способенъ за работа синъ у неспособенъ за работа баща или майка вдовица; б) за едничкия за работа братъ, който има малки сирачета братя и сестри; в) за едничкия за работа внукъ у дѣдо и баба, които нѣматъ способенъ за работа синъ; г) за едничкия за работа чичо при двѣ и повече братови непълнолѣтни сирачета; д) за единия отъ двама братя, които подлежатъ на военна тегоба въ единъ и сжщи наборъ. Това облекчение се даваше само, когато подлежащитѣ да служатъ на общо основание бѣха достатъчни да попълнятъ годишния контингентъ новобранци, опрѣдѣленъ отъ бюджета.

Запазена бѣ пакъ привилегията за съкратена служба за учителитѣ и за свършилитѣ срѣдньо и висшо учебно заведение. Първитѣ трѣбваше да служатъ по два лѣтни мѣсеца двѣ години наредъ, вторитѣ — една година, а третитѣ — 6 мѣсеца. Гимназиститѣ и вишиститѣ бѣха длъжни да издържатъ изпитъ за чинъ кандидатъ на запасенъ офицеръ; въ противенъ случай служеха двойно врѣме. А за учителитѣ прѣзъ 1892 год. бѣ узаконено, че се задължаватъ да учителствуватъ прѣзъ единъ периодъ отъ 5 години и, ако самоволно напуснатъ учителството, да служатъ на общо основание. Врѣменно се освобождлаваха отъ военна служба: а) младежи недорасли или недостатъчно развити физически или страдащи отъ болести, до тѣхното пълно оздравяване; б) младежи, които се учатъ въ срѣдни или висши учебни заведения, до свършването или до напълване респективно 23 и 25 годишна възрасть.

Отъ 1892 до 1894 г. бѣше издадена една редица отъ разни допълнения и измѣнения въ закона за устройството на въоръжените сили отъ 1891 год., обаче тѣ не внесоха коренни промѣни въ основнитѣ му положения. Къмъ 1 януарий 1904 г. се изладе сега дѣйствующиятъ законъ за устройството на въоръжените сили, въ който сж прокарани слѣднитѣ доста сжществени видоизмѣнения: територията на княжеството се подѣли на 9 дивизионни области, състоещи всѣка отъ по 4 полкови военни окржжия; послѣднитѣ въ свой редъ се полѣлиха по на 4 дружинни военни райони. Всѣко полково военно окржжие попълва съ новобранци съотвѣтния пѣхотенъ полкъ. Специалнитѣ родове оржжия, квартируващи въ дивизионната область, се попълватъ отъ всички 4 окржжия на своята область, съ изключение на: 1) Лейбъ-Гвардейския на Ваше Величество коненъ полкъ и техническитѣ войски и учрѣждения, които се попълватъ отъ всички дивизионни области и 2) флотътъ и понтонната дружина, които се попълватъ само отъ крайморскитѣ и дунавскитѣ окржжия. Общиятъ срокъ на военната служба се опрѣдѣля 26 години (отъ 20 до 46 г.), отъ които отъ 20 до 40 години включително — въ дѣйстващата армия и отъ 41 до 46 години включително — въ народното опълчение. Задължителниятъ срокъ на дѣйствителната служба си остава сжщия, както и до сега, като се намалява за флота на 3 години. Тая служба се счита лична за всѣки способенъ да носи оржжие български гражданинъ и не се допущатъ никакви замѣнявания и откупувания, освѣнъ за мохамеданитѣ.

Освобождаватъ се отъ носене военнитѣ тегоби само ония лица, които по своитѣ физически или душевни недостатъци се окажатъ съвършено неспособни да носятъ военна служба, като се облагатъ съ воененъ данъкъ отъ 10 до 1000 л., за единъ периодъ отъ 10 години. Младежитѣ, които иматъ малки недостатъци, се назначаватъ на нестроеви длъжности въ войската. Понеже званието на войника е едно отъ най-почетнитѣ, то не се удостояватъ да го носятъ лицата, които се намиратъ подъ сждъ или слѣдствие или сж лишени отъ граждански и политически права. Законътъ прѣдвижда извѣстно облекчение по службата на лица, които сж глава на сѣмейство, което

нѣма достатъчни срѣдства за прѣживѣване; такива служатъ въ пѣхотата само 6 мѣсеца, слѣдъ което се уволняватъ въ запасъ на армията. Когато двама братя близнаци подлежатъ на единъ наборъ, единиятъ отъ тѣхъ сѫщо служи съ облекчение. Добиватъ право на 1 година съкратенъ срокъ дѣйствителна служба подъ знамената: свършилитѣ специални земледѣлчески, търговски и други занаятчийски училища, и ако отпослѣ до 30 годишна възрасть се прѣдадатъ на занаятия по специалността си; учителитѣ съ висшо и срѣдньо образование, които даватъ задължително прѣдъ наборнитѣ комисии, че ще учителствуватъ слѣдъ това 8 години непрѣкѫснато; свършилитѣ висше образование, които завършатъ успѣшно школата за запасни подпоручици въ пѣхотата. Отлагане за извѣстенъ срокъ се допуща само за тия, които слѣдватъ висшо учебно заведение — до 26 години, за ония въ срѣднитѣ учебни заведения — до 23 години и за недоразвититѣ физически — два пѫти подъ редъ. Доброволци се допущатъ само въ музикантскитѣ хорове, санитарнитѣ команди, флота и техническитѣ учрѣждения.

Въ началото на настоящата 1912 г. се изработи и внесе за разглеждане въ Народното Събрание новъ законъ за устройството на въорѫженитѣ сили на българското царство. Този законъ запазва и за напрѣдъ общитѣ принципи, възприети до сега при попълване на армията съ новобранци, като се правятъ само слѣднитѣ поправки:

а) за неспособнитѣ за военна служба младежи, личната военна тегоба се замѣнява съ воененъ данъкъ, който се опрѣдѣля отъ закона;

б) дѣйствителната служба на лицата, които служатъ съ право на облекчение, състои отъ единъ завършенъ курсъ на обучението, т. е. постѫпватъ съ набора си и се уволняватъ съ прѣдидущия наборъ;

в) освѣнъ въ музикантскитѣ хорове, санитарнитѣ части, флота и разнитѣ технически войски и учрѣждения, допускатъ се доброволци и въ строевитѣ части на разнитѣ родове оръжия, неженени и не по-млади отъ 18 години, като се задължаватъ да служатъ пълния срокъ на службата, слѣдъ което да оста-

натъ на свърхсрочна служба; сѫщо се допускатъ, като доброволци, и свършилитѣ съ матура срѣдни учебни заведения, като се изпращатъ да служатъ въ школата за запасни подпоручици;

г) неспособни за военна служба се считатъ младежи, недоразвити или недорасли, които до 25 годишна възрасть не се поправятъ или недостигнатъ до 152 см. ръстъ; такива се облагатъ съ воененъ данъкъ;

д) за учащитѣ се въ срѣдни и висши учебни заведения се допуща отлагане отъ военна служба до 23 и 28 години респективно; това отлагане важи само за мирно врѣме;

е) опрѣдѣля се реда за приемане на военна служба чуждоподанници, които пожелаятъ да приематъ българско поданство;

ж) свършившитѣ висше учебно заведение, ако завършатъ успѣшно школата за запасни подпоручици или издържатъ изпитъ за офицерски кандидати, изпълняватъ военната си тегоба, като служатъ само 1 година. Съ сѫщитѣ права и задължения се ползуватъ и младежитѣ, които сѫ свършили висшитѣ педагогически курсове, както и срѣдни земледѣлчески, занаятчийски, търговски и по изящнитѣ искуства училища;

з) младежи съ общо срѣдно образование, взети въ специалнитѣ родове оржжия, ако свършатъ успѣшно школата за запасни подпоручици, служатъ само 2 години;

и) въ военно врѣме могатъ да бѫдатъ повикани подъ знамената младежи, навършили 18-годишна възрасть.

Съгласно закона за носене военнитѣ тегоби, ежегодно въ началото на годината се произвежда набора за вземане новобранци, които сѫ навършили вече 19 годишна възрасть, или сѫ отклонени и отлагани отъ прѣдидущитѣ набори. Въ началото на слѣдващата година взетитѣ на общо основание и съ облекчение се извикватъ едноврѣменно на дѣйствителна служба подъ знамената, съ изключение на гимназиститѣ и вишиститѣ, които прѣзъ септемврий мѣсецъ постжпватъ въ школата за запасни подпоручици. Въ силата на горнитѣ мѣроприятия ежегодниятъ контингентъ новобранци е напълно достатъченъ, за да попълни мирноврѣменнитѣ постоянни кадри на армията, съгласно щатоветѣ за мирно врѣме и военния бюджетъ.

Б. СЪ ПОДОФИЦЕРИ.

При съврѣменния съставъ и комплектуване на кадровитѣ армии и при намаления до минимумъ срокъ на дѣйствителната служба въ редоветѣ на войската, правилното разрѣшение на подофицерския въпросъ е отъ прѣголѣмо значение за добрата строева подготовка и за въспитанието на войника. Съзнавайки това, военното министерство е правило много опити за попълване българската войска съ добри подофицери на дѣйствителна служба и въ запасъ.

Прѣзъ 1887 г. подофицеритѣ отъ армията съставляваха двѣ категории: срочни (младшитѣ подофицери — отдѣленнитѣ началници) и свърхсрочни (фелдфебелитѣ и взводнитѣ старши подофицери). Попълването съ срочни подофицери ставаше отъ избрани редници на дѣйствителна военна служба, на които се даваше специална подготовка, било въ самитѣ роти, било въ полковитѣ учебни команди, които се формираха всѣка година 1 мѣсецъ слѣдъ уволнението на старослужащитѣ войници. Въ тия команди постжпваха по 4—5 человѣка отъ всѣка строева рота, най-достойнитѣ войници както по поведение, така и по знание и усърдие къмъ службата. Курсътъ траеше обикновенно 4 мѣсеца, до дохождането на новобранцитѣ. Въ програмата бѣха прѣдвидени такива прѣдмети, които тѣ трѣбваше да знаятъ, за да могатъ да обучаватъ и възпитаватъ своитѣ подчинени и да изпълняватъ разумно и увѣрено началническата си длъжность въ строевитѣ и бойнитѣ учения. Въ края на курса се произвеждаше изпитъ и успѣшно свършившитѣ добиваха право на производство въ подофицерско звание. Въпроса за стабилизиране системата на полковитѣ учебни команди бѣше разрѣшенъ окончателно съ положението за тия команди, изладено въ 1892 г.

Въ 1887 г. сжществуваше положение за строевитѣ и нестроеви свърхсрочнослужащи долни чинове отъ 1883 год., което опрѣдѣляше правата, прѣимуществата и задълженията на свърхсрочнитѣ долни чинове. Споредъ това положение, началстващитѣ долни чинове, останали на свърхсрочна служба,

получаваха добавъчна заплата, опрѣдѣлена по бюджета и двоенъ порционъ; тѣ добиваха право на нашивки, награди и други отличия, на женитба, на едномѣсеченъ отпускъ въ годината, на отдѣлно помѣщение, освѣтление и отопление отъ държавата; най-послѣ тѣмъ не се налагаха по-строгитѣ наказания, прѣдвидени за войницитѣ.

Съ закона за устройството на въоржженитѣ сили отъ 1891 г. се уреждаше попълването на войската съ подофицери и свърхсрочната служба въ нея, по слѣдния начинъ:

а) въ мирно врѣме никой войникъ не можеше да получи подофицерско звание, до гдѣто не послужи най-малко една година и не издържи изпитъ по програмата, установена за тая цѣль;

б) подофоцерскитѣ звания се подѣлятъ на три: младши и старши подофицери и фелдфебели. Послѣднитѣ двѣ се даватъ само на свърхсрочнослужащитѣ и то слѣдъ прослужване 1 година свърхсрочна служба — за старши подофицеръ, а за фелдфебель — не по-малко отъ три години, отъ които поне двѣ години въ командване на взводъ;

в) прѣдѣлътъ на свърхсрочната служба е 12 години, раздѣлени на три равни периоди. Уволнение отъ тая служба прѣди навършване първия периодъ може да стане или по болесть, или по разпореждане на началството;

г) правата на свърхсрочнитѣ сж: получаватъ добавъчна заплата; периодическо увеличение на добавъчната заплата слѣдъ всѣкой периодъ врѣме; при мобилизация и военно врѣме запазватъ заплатата си; отъ званията си не могатъ да бждатъ лишени въ мирно врѣме по дисциплинаренъ редъ; подобрено облѣкло, храна и отдѣлно помѣщение за живѣне; цолучаватъ вънкашни знакове за отличие и награди; могатъ да се женятъ; разрѣшава имъ се 1 мѣсецъ домашенъ отпускъ въ годината; въ военно врѣме носятъ облегчено снаряжение; прослужилитѣ прѣдѣлния срокъ свърхсрочна служба — фелдфебелитѣ — получаватъ едноврѣменна премия отъ 1000 л. и производство въ чинъ подпоручикъ отъ запаса, а старшитѣ полофицери — едноврѣменна премия отъ 600 л. и производство въ фелдфебель въ резервната армия;

д) прослужилитѣ прѣдѣлния срокъ свърхсрочна служба трѣбваше да бждатъ прѣдпочитани при назначение на длъжности по други вѣдомства, обаче тая мѣрка не можи да се приложи на дѣло.

Прѣзъ 1895 г. бѣше открита въ София унтеръ-офицерска рота съ тригодишенъ курсъ, въ която постжпиха доброволци и въ която между военната подготовка, тѣ изучваха и по единъ занаятъ. Опитътъ на тая рота не даде добри резултати, и тя биле закрита слѣдъ 3 годишно сжществуване.

Въ 1900 г. се изладе новъ законъ за пенсиитѣ, споредъ който свърхсрочнитѣ долни чинове добиваха право на пенсия, слѣдъ прослужване 13 години непрѣкъсната свърхсрочна служба. Заедно съ това се прѣкрати даването на премия.

Въ 1904 г., за попълване и подготвяне подофицери отъ дѣйствителна служба и отъ запаса на пѣхотата, бидоха открити 3 учебни подофицерски дружиин съ 6 мѣсеченъ курсъ. Полковитѣ учебни команди се закриха. Резултатитѣ бѣха добри, и тѣзи отъ ученицитѣ, които свършиха курса успѣшно, добиваха право на производство въ звание старши подофицеръ при уволнението. Обаче, малкиятъ мирноврѣменен съставъ на ротитѣ прѣчеше на обучението и носене на службата, вслѣдствие на което това стана причина да се закриятъ учебнитѣ дружини отъ 1908 г. и се откриятъ пакъ полковитѣ учебни команди.

Съгласно закона за устройството на въоржженитѣ сили отъ 1904 г., въ началото на 1907 г. се издаде положение за подофицеритѣ отъ българската войска, споредъ което тѣ се подраздѣлятъ на 4 категории: строеви, нестроеви, строеви специалисти и нестроеви специалисти приравнени. Въ него сж прокарани всички, добити до сега права отъ свърхсрочнитѣ. Свърхсрочната служба бива краткосрочна — 6 години съ премия 600 лева при уволнението, и дългосрочна — 15 и повече години свърхсрочна служба, прѣдѣлътъ на която може да достигне до 50 годишна възрасть. За дългосрочната се дава пенсия, като строевитѣ фелдфебели се произвеждатъ въ чинъ запасенъ подпоручикъ и могатъ да постжпятъ при ваканция за началници на дружиненъ военен районъ. Подофицеритѣ се произвеждатъ въ фелдфебелско звание. Освѣнъ това, на взводнитѣ

подофицери за всѣко петилѣтие заплатата се увеличава съ 10%, нѣщо, което до сега не можи да се осѫществи по бюджетни причини. Прѣдвижда се за тѣхъ и празднично облѣкло, сабля, бѣли ржкавици; а командиритѣ на частитѣ сѫ длъжни да ги третиратъ добрѣ и да се грижатъ за тѣхното морализиране и за подобрение на материалнитѣ имъ нужди.

Новиятъ законъ за устройството на въоржженитѣ сили на царството, поставенъ тая година на дневенъ редъ отъ Народното Събрание, урежда службата и правата на подофицеритѣ по единъ най-задоволителенъ начинъ. Споредъ тоя законъ, подофицерскитѣ чинове въ войската сѫ три: младши подофицеръ, старши подофицеръ и фелдфебель. Въ подофицерски чинъ се произвеждатъ ефрейтори и редници, по удостояване, на открититѣ по щатоветѣ ваканции, като за строевитѣ длъжности войницитѣ трѣбва да сѫ издържали успѣшно изпитъ споредъ установеното за това положение. Освѣнъ това, чинътъ младши подофицеръ се дава на войници, които сѫ прослужили най-малко 1 година служба; чинътъ старши подофицеръ — на младши подофицери, слѣдъ прослужване най-малко една година, а чинътъ фелдфебель — на старши подофицери слѣдъ прослужване наймалко три години.

Войници, които сѫ служили задължителния срокъ военна служба, могатъ да останатъ да продължаватъ дѣйствителната си служба, ако пожелаятъ доброволно. Това доброволно оставяне на служба се нарича свърхсрочна служба, която се дѣли на три категории: кратка, прѣдѣлна и безсрочна.

а) На кратка свърхсрочна служба могатъ да останатъ взводнитѣ подофицери въ всички родове оржжия. Такива служатъ непрѣкжснато не повече отъ четири години и при постжпването на свърхсрочна служба да нѣматъ повече отъ пълна 25 годишна възрасть. Цѣлта на тая реформа е да има въ запасъ достатъчно млади и енергични подофицери, да не се обезлюдяватъ селата отъ по-събуденитѣ елементи, да не тегнатъ множество пенсионери на фонда и да се не излагатъ на мизеренъ животъ на старини, поради малката и ничтожната имъ подофицерска пенсия.

б) На прѣдѣлна свързхсрочна служба могатъ да останатъ всичкитѣ строеви флдефебели, знаменосцитѣ и щандартнитѣ подофицери. На такава служба се приематъ стоялитѣ на кратка свързхсрочна служба подофицери, които нѣматъ повече отъ 29 години и служатъ най-много до навършване 40 годишна възрасть.

в) На безсрочна свързхсрочна служба се допускатъ всички останали подофицери, които заематъ нестроеви длъжности. Такива се приематъ на служба при всѣка възрасть и служатъ до когато сж способни да извършватъ успѣшно своитѣ специални длъжности.

Свързхсрочнитѣ чинове се ползуватъ съ слѣднитѣ права:

а) общи (за всичкитѣ): получаватъ особна заплата; при мобилизация и въ военно врѣме запазватъ заплатата си; могатъ да бѫдатъ лишени отъ чина си по лисциплинаренъ редъ само въ военно врѣме; получаватъ външни знакове за отличие; иматъ право на 1 мѣсецъ домашенъ отпускъ въ годината; могатъ да се женятъ; врѣмето, прѣкарано на свързхсрочна служба, се зачита за право на пенсия;

б) особени: състоещитѣ на кратка свързхсвочна служба, слѣдъ прослужване пълния срокъ на тая служба, получаватъ едноврѣменна премия отъ 600 лева и могатъ да постѫпватъ на прѣдѣлна свързхсрочна служба; състоещитѣ на прѣдѣлна свързхсрочна служба, слѣдъ прослужване първия срокъ на тая служба, могатъ да бѫдатъ произвеждани въ чинъ запасенъ подпоручикъ, ако бѫдатъ удостоени отъ началството.

В. СЪ ОФИЦЕРИ.

1. На дѣйствителна служба. Въ 1887 год. офицерскиятъ съставъ далечъ не бѣше достатъченъ, за да попълни войсковитѣ части по щатоветѣ въ мирно врѣме. Въ редоветѣ на армията имаше 2 категории офицери: по-голѣмата часть бѣха свършили военно училище у насъ или въ Русия, а по-малката часть бѣха произведени за урядъ, както отъ свързхсрочни подофицери въ надвечерието на Сръбско-Българската война, когато се чувствуваше извънредно голѣма нужда отъ млалши офицери, така и отъ портупей-юнкери, взели участие и отли-

чили се въ самата война. Както тогава, така и сега главниятъ източникъ за подготвяне и попълване на постояннитѣ кадри съ офицери служи военното на Ваше Величество училище, което сѫществува още отъ октомврий 1878 г. Прѣзъ 1887/88 год. къмъ училището бѣха прикомандировани всички заурядни офицери, за да прѣминатъ курса по една съкратена програма, да разширятъ своитѣ военни познания и да добиятъ право за по-нататъшно авансиране. Прѣзъ 25 годишния периодъ, заедно съ нарастването на армията, успоредно е вървѣло и се е развивало и самото военно училище. Въ 1900 г. при училището се откри и военна гимназия съ 4 кадетски класа и бѣ наредено, щото въ специалнитѣ класове на училището да се допущатъ само свършилитѣ съ успѣхъ военна гимназия или нѣкои чуждестранни кадетски корпуси. Слѣдъ осемгодишно сѫществуване, гимназията биде закрита, понеже не даде напълно задоволителни резултати. Випускниятъ класъ прѣзъ 1907 г. бѣ назначенъ само за попълнение на специалнитѣ родове оржжия, въ които имаше голѣмъ недостигъ отъ младши офицери, прѣдизвиканъ отъ послѣднята реорганизация на армията. Ето защо, стана нужда да се открие врѣмененъ клонъ отъ военното училище при школата за запасни подпоручици въ пѣхотата съ назначение да попълни до нѣгдѣ недостига на пѣхотнитѣ офицери отъ дѣйствующата армия. Въ клона се приеха около 180 новобранци съ завършено срѣдньо образование. Курсътъ трая $1^1/_2$ година и резултатитѣ бѣха много добри. Въ настояще врѣме военното на Ваше Величество училище се подѣля въ строево отношение на три роти, а въ учебно — на три класа: 1 подготовителенъ и 2 специални. Въ подготовителния класъ постжпватъ младежи, които иматъ най-малко шестокласно образование. Випускниятъ класъ се разпрѣдѣля пропорционално за попълване на всички родове оржжия, съ изключение на флота, който се попълва съ офицери и механици пакъ отъ юнкери отъ училището, но които прѣдварително свършватъ морско училище въ Русия. Отъ 1909 г. при училището е основанъ допълнителенъ курсъ отъ 1 година по висша математика за подпоручицитѣ, които при свършване на училището сѫ назначени въ артилерията и инжинернитѣ войски.

Съгласно новия законъ за устройството на въоръженитѣ сили, допуща се да постжпватъ на военна служба и да бждатъ произведени въ 1-и офицерски чинъ младежи отъ българско произхождение, които съ прѣдварително разрѣшение на министерството сж слѣдвали и свършили успѣшно нѣкои иностранни специални военно-учебни заведения. Такива сж длъжни най-късно слѣдъ 1 годишна служба да издържатъ допълнителенъ изпитъ по особна програма.

2. Извѣстни служби въ разнитѣ специални вѣдомства, технически войски и учрѣждения изискватъ да бждатъ заети отъ офицери съ специална тактическа и техническа подготовка. За тази цѣль, всѣка година нѣколцина млади офицери се изпращатъ въ Русия, Италия, Франция, Австрия и Белгия, за да слѣдватъ въ тамошнитѣ академии специални курсове и класове. Командированитѣ въ странство офицери трѣбва да удовлетворяватъ извѣстни условия и главно — да издържатъ при щаба на армията конкурсенъ изпитъ по особна програма. Съ нарастването на армията, тази мѣрка се е разширявала постепенно, така щото за сега числото на свършилитѣ съ успѣхъ нѣкое висшо учебно заведение или специална школа значително се е увеличило. Въ резултатъ на това се забѣлѣзва едно повдигане умствения уровенъ на нашето офицерство. Тази година се издаде законъ за военна академия у насъ. Тази академия ще се открие прѣзъ есеньта и ще има за цѣль не само да подготви офицери за носене службата по генералния щабъ, но и да подготви строеви началници за висшитѣ длъжности въ армията, които да разпространяватъ висшитѣ военни познания измежду строевото офицерство. Курсътъ на академията ще бжде тригодишенъ. Всѣка година ще постжпватъ около 20 офицери по конкурсъ; тѣ трѣбва да сж прослужили наймалко 4 и най-много 8 години; половината отъ тия срокове да сж прѣкарали въ строя. Съ отваряне на своя военна академия (по генералния щабъ), нашата армия прави една голѣма крачка въ пжтя на напрѣдъка.

3. Попълване съ запасни офицери. Понеже постоянната войска не е освѣнъ рамката, въ която трѣбва да се побере при мобилизация въоръженията народъ, то е твърдѣ

важно още отъ мирно врѣме да се вематъ мѣрки за осигуряване количеството и качеството на онзи голѣмъ контингентъ запасни офицери, който е потрѣбенъ на мобилизираната армия и който по икономически съображения не може да фигурира въ бюджета на мирнитѣ кадри.

У насъ числото на запаснитѣ офицери бѣше твърдѣ ограничено прѣзъ 1887 г. Съ развиването на въоржженитѣ ни сили, яви се нужда да се въведатъ нужднитѣ мѣроприятия, и до сега Военното Министерство се е спрѣло на слѣднитѣ начини за попълването имъ: а) отъ офицеритѣ отъ дѣйствителна служба, които сж били принудени да напустнатъ тая служба по навършване срока на прѣдѣлната възрасть, по собствено желание или по други причини; б) отъ свършилитѣ военното на Ваше Величество училище, но произведени въ първи офицерски чинъ съ зачисление въ запасъ на армията; в) отъ строевитѣ фелдфебели, които, слѣдъ прослужване 15 и повече години свърхсрочна служба, сж добили право на производство въ чинъ запасенъ подпоручикъ при уволнението въ запаса; г) отъ младежитѣ, които сж свършили съ успѣхъ школата за запасни подпоручици, слѣдъ което като офицерски кандидати, сж доизслужили срока на дѣйствителната задължителна служба и сж удостоени за производство въ чинъ запасенъ подпоручикъ отъ непосрѣдственото си строево началство. Има извѣстно сравнително малко число запасни подпоручици, произходещи отъ курса за запасни подпоручици, открить само прѣзъ 1890 г. при военното училище и отъ дивизионнитѣ учебни команди, които сжществуваха отъ 1893 до 1900 г. Школата за запасни подпоручици въ пѣхотата, сформирана въ 1901 г. и тая за запасни подпоручици въ артилерията отъ 1904 г., слѣти сега въ една, се оказаха най-пригодни за цѣлта и послужиха за образецъ и въ нѣкои други армии.

Въ казаната школа постжпватъ новобранци съ висшо и срѣдньо образование. Курсътъ на школата е едногодишенъ. За сега може да се каже, че съ тия начини за попълване на запасни офицери сж се достигнали доста добри резултати.

ПОПЪЛВАНЕ ВОЙСКАТА СЪ КОНЕ.

Отъ самото създаване на нашата армия и до днесъ ремонтирането на конницѣ и артилерийскитѣ ѝ части съ коне е срѣщало винаги голѣми трудности, както по отношение нуждницѣ за това парични срѣдства, тъй и по отношение способитѣ за доставяне на такива коне, понеже въ страната ги нѣма въ достатъчно количество. За удовлетворение нуждата да се ремонтиратъ частитѣ съ коне, Министерството на Войната въ разно врѣме е прибѣгвало къмъ различни мѣроприятия, като: 1) устройство на ремонтно депо въ южна Русия; 2) отваряне на Александровския конски заводъ при гр. Шуменъ; 3) доставяне ремонтни коне отъ Русия и Унгария; 4) усилено търсене и купуване мѣстни коне съ високи цѣни, съ цѣлъ на поощрение; 5) отваряне ремонтни конски депа при гр. София (с. Гурмазово), Плѣвенъ и Шуменъ; 6) прѣобразуване депото въ Гурмазово въ коненъ заводъ «Божурище» и 7) раздаване коне въ условна собственость на населението.

Всичкитѣ тѣзи мѣроприятия сж дали сравнително добри резултати и вече редъ години съ успѣхъ се ремонтира съ мѣстни коне значителна часть отъ конския съставъ на нашата армия. Така, 18 ескадрона отъ триескадроннитѣ конни полкове, 1 ескадронъ отъ Лейбъ-Гвардейския на Ваше Величество коненъ полкъ, 3 планински артилерийски полкове, пѣхотнитѣ полкове и инжинернитѣ войски си служатъ съ мѣстни коне. Особенно въ това отношение много е направено отъ страна на Министерството на Войната въ послѣднитѣ двѣ години, а именно: прѣзъ 1910 година сж биле купени при полковетѣ, депата и по панаиритѣ 621 коня и кончета, а прѣзъ 1911 г. сж биле купени всичко 692 мѣстни коне.

Такива резултати, въ смисълъ на пласиране бюджетнитѣ срѣдства вжтрѣ въ страната по снабдяване армията съ ремонтни коне и кончета и въ смисълъ на поощрение населението въ коневъдство, сж повече отъ задоволителни. Но съ това далечъ не сж биле удовлетворени всичкитѣ нужди по ремонтирането на армията съ коне, особенно за 4-ескадроннитѣ конни и полскитѣ артилерийски полкове, недостигътъ въ които,

по нѣмане потрѣбното число въ страната, е билъ всѣкога чувствителенъ, та Министерството на Войната е било принудено да търси и, може би, още дълго врѣме ще търси коне въ странство.

Съ повдигането прѣзъ послѣднитѣ двѣ (1910 и 1911) години въ качествено отношение конския материалъ въ ремонтнитѣ конски депа, чрѣзъ купуване по пазаритѣ и панаиритѣ само добри млади кончета отъ подобрена мѣстна порода и рационалното имъ отглеждане до 4-годишната имъ възрасть, ще се спомогне твърдѣ много за намаляване числото на доставляванитѣ отъ странство ремонтни коне; а съ попълването на конезавода «Божурище» съ чистокръвни разплодници ще се спомогне за произвеждане кръвни и полукръвни офицерски коне, отъ каквито се чувствува извънредно голѣма нужда.

III. БОЙНА ПОДГОТОВКА НА АРМИЯТА.

А.

Въ 1887 год. за ржководство при обучението на нашата армия служеха рускитѣ устави, положения и инструкции, въведени въ войската отъ рускитѣ инструктори още прѣди Сръбско-Българската война.

Отличителната черта на строевитѣ устави бѣше тази, че тѣ съдържаха множество строеве, прѣстроения и команди, относящи се до сгжстения строй на частитѣ въ колони и разгънатъ строй. По-малко внимание бѣше отдадено на разсипания строй и индивидуалната подготовка, тъй като, по тогавашнитѣ тактически възгледи и състоянието на огнестрѣлното оржжие, на подготовката съ огънь се отдаваше второстепенно, а на щика първостепенно значение при рѣшаване участьта на боя. Така сжщо и всички други руски устави, които орегулирваха разни отрасли отъ военната служба въ българската войска, не отговаряха вече на духа на врѣмето и на нашитѣ нужди и условия; тѣ бѣха доста стари; така: уставътъ за службата въ лагеритѣ бѣше издаденъ въ 1871 г.,

сводътъ отъ правила за прѣгледитѣ и парадитѣ и уставътъ за гарнизонната служба носѣха дата отъ 1872 год.; уставътъ за вжтрѣшната служба бѣше издаденъ прѣзъ 1877 год.; наставлението за обучение по гимнастика — прѣзъ 1879 и 1880 г.; полскиятъ уставъ — въ 1881 год.; инструкциитѣ: за занятията съ офицеритѣ и за дѣйствието въ боя на отрядитѣ отъ тритѣ родове оржжие — отъ 1882 год.; наставлението за обучението по стрѣлбата — въ 1884 година.

Прѣдъ видъ на това, че почти всички наши войници не разбираха руски езикъ, срѣщаше се голѣмо затруднение при обучението имъ. Затруднението става още по-голѣмо и отъ обстоятелството, дѣто подофицеритѣ втълпяваха на войницитѣ фрази и думи на изкривенъ руски езикъ, безъ даже сами да разбиратъ значението на нѣкои отъ тѣхъ. Тѣзи бѣха причинитѣ, които заставиха Военното Министерство да побърза съ прѣвеждането на уставитѣ и инструкциитѣ отъ руски на български езикъ. Отъ начало, още прѣзъ 1886 год., бѣ заповѣдано на началницитѣ на частитѣ да се почне прѣвеждането на уставитѣ; отъ тия прѣводи Военното Министерство проектираше да изладе общи устави за армията; до това врѣме е трѣбвало да се подаватъ рускитѣ команди, а всичко друго да се прѣподава на български езикъ. Прѣзъ 1889 и 1890 г. нѣкои отъ рускитѣ устави бѣха прѣведени вечи и командитѣ побългарени, но отпослѣ стана нужда да се прѣработятъ въ такъвъ духъ, щото да се поставятъ на национална почва и, като се опростятъ до възможния прѣдѣлъ, да се остави въ тѣхъ само онова, което има бойно значение. Отъ 1891 година се започна постепенното прѣработване строевитѣ устави и инструкции въ зависимость отъ внасянитѣ въ военното дѣло промѣни и подобрения, прѣдизвикани както отъ усъвършенствуванията на оржжията и другитѣ военни материали, така и отъ бойния опитъ. Отъ тогава и до днесъ се изработиха и въведоха въ дѣйствие слѣднитѣ устави, положения и инструкции:

а) По разпрѣдѣление и водене на годишнитѣ занятия въ войската. Въ 1892 година биде издаденъ планъ за разпрѣдѣление на годишнитѣ занятия въ армията, съ който

се дадоха общи упѫтвания, на какво трѣбва да се обръща главно внимание при подготовката на войника и частьта, а така сѫщо какъ да се водятъ самитѣ занятия въ разнитѣ учебни периоди. Въ 1893 г. този планъ бѣше допълненъ съ врѣменна инструкция за лѣтнитѣ занятия въ войската; тая инструкция имаше за цѣль да даде ржководни упѫтвания за произвеждане уставнитѣ и приложнитѣ учения. Въ 1894 г. биде изладена една подробна инструкция за водене занятията въ кавалерията, но отпослѣ бѣ замѣнена съ друга инструкция — изладена въ три части прѣзъ годинитѣ 1905, 1906 и 1907 г. за обучаването на кавалерията. Въ 1897 год. ржководствата отъ 1892 и 1893 г. бидоха замѣнени съ общи упѫтвания за водене лѣтнитѣ занятия въ войската прѣзъ 1897 г. — нѣщо, което бѣ прѣдизвикано отъ нѣкои измѣнения въ уставитѣ по обучение и службата въ войската. Прѣзъ слѣдващата 1898 г. се изладе планъ по разпрѣдѣление врѣмето за годишнитѣ занятия въ пѣхотата, който служи за ржководство и до сега. Споредъ тоя планъ, врѣмето за годишнитѣ занятия се дѣли на четире главни периоди: първиятъ започва отъ дохаждане на новобранцитѣ въ частитѣ и трае 6 мѣсеца; вториятъ се продължава 1 мѣсецъ; третиятъ — 1½ мѣсецъ; четвъртиятъ започва отъ уволнението на старослужащитѣ войници въ запасъ до дохаждането на новобранцитѣ.

Прѣзъ първия главенъ периодъ се произвеждатъ слѣднитѣ занятия: единично обучение и първоначална подготовка къмъ задружни дѣйствия въ сгѫстения и разсипания строй; ротно и дружинно учение; подготовително обучение за стрѣлбата, окомѣръ и стрѣлба; вѫтрѣшна и гарнизона служба; полска служба; пасивна, машинна и полска гимнастика; самоокопаване, възпитание, дисциплина.

Прѣзъ втория главенъ периодъ се произвеждатъ полски учения съ офицеритѣ и подофицеритѣ, като се уволняватъ по части войницитѣ въ домашенъ отпускъ за жътва.

Занятията прѣзъ третия главенъ периодъ състоятъ въ повторителни упражнения по ротното и дружинно учение; полково учение; отредни учения — малки маневри; стрѣлба

съ маневриране. Могатъ да се произвеждатъ и голѣми маневри, за което се увеличава срока на тоя периодъ споредъ трайностьта имъ.

Прѣзъ четвъртия главенъ периодъ се извършватъ тия занятия: по подготовка на учители за младитѣ войници и на подофицери; зимна стрѣлба; повторителни упражнения съ останалитѣ свободни войници; специални занятия съ офицеритѣ и подофицеритѣ. Въ плана се излагатъ и самитѣ правила, по които трѣбва да се произвеждатъ изброенитѣ по-горѣ занятия. Така сжщо въ 1898 г. се издадоха планъ за разпрѣдѣление на годишнитѣ занятия въ полската и планинска артилерия и инструкция за произвеждание на тия занятия. Планътъ разпрѣдѣляше учебната година на два периода, като изброяваше и видоветѣ занятия за всѣкой периодъ, а инструкцията даваше правила за произвѣждание на тия занятия.

Прѣзъ сжщата година бидоха изработени и отпечатани: положение за специалното образование въ инжинернитѣ войски, планъ за распрѣдѣление годишнитѣ занятия въ тия войски и инструкция за специалнитѣ занятия въ сжщитѣ. Съ тия ржководства се опрѣдѣля какъвъ учебенъ материалъ трѣбва да се прѣмине отъ разнитѣ специални войски, какъ да се распрѣдѣли тоя материалъ по периоди и срокове и се даватъ нужлнитѣ упжтвания при произвеждане на различнитѣ видове упражнения.

Въ 1899 г. се издаде ржководство за занятията въ крѣпостната артилерия, а въ 1900 г. се обявиха: планъ за годишнитѣ занятия въ крѣпосната артилерия и инструкция за водене обучението въ сжщата.

Въ 1903 и 1906 г. се издаде ржководство за занятията въ крѣпостната артилерия, а въ 1906 г. бѣ обявена за ржководство и изпълнение нова инструкция за произвеждане годишнитѣ занятия въ полската и планинската артилерия; тая инструкция биде прѣработена прѣзъ 1911 г. Въ 1910 г. биде издадена инструкция за годишнитѣ занятия въ крѣпостната артилерия.

Въ 1909 г. се издаде инструкция за практическитѣ упражнения, която даде обстойни упжтвания за произвеж-

дане на маневритѣ, а въ 1911 г. — наставление за дѣйствията на войскитѣ при атака и при отбраната на крѣпоститѣ.

б) По единичното обучение на младитѣ войници. Въ 1892 г. се издаде първото проекто-положение за реда на обучението на младитѣ войници въ пѣхотата, въ което се излагаха ржководещитѣ начала и похвати при индивидуалната подготовка на младия войникъ, програмата за материала, който трѣбваше да се усвои и таблицата за началнитѣ срокове на разнитѣ отдѣли отъ обучението. Това положение бѣ замѣнено съ друго прѣработено и допълнено прѣзъ 1904 г. Послѣдньото въ свой редъ биде замѣнено съ едно наставление за потготвяне младитѣ войници въ пѣхотата.

Единичната подготовка на младитѣ войници отъ конницата първоначално се уреждаше съ правилата, изложени въ инструкцията за водене занятията въ кавалерията отъ 1894 г. Въ 1904 г. се изда̀де ново проекто-положение за реда на обучаване младитѣ войници въ кавалерията.

Младитѣ войници отъ цѣлата артилерия се обучаваха първоначално по реда, опрѣдѣленъ въ инструкциитѣ за тая цѣль отъ 1898 и 1900 г. Въ 1904 г. за сжщата цѣль се издаде ново проекто-положение за обучението на младитѣ войници въ артилерията. Прѣзъ 1911 г. бидоха обявени отдѣлни инструкции за подготвяне младитѣ войници въ полската, планинската и крѣпосната артилерия.

Въ 1904 г. се изда̀де проекто-положение за подготовката на младитѣ войници въ инжинернитѣ войски, което въ 1908 г. биде замѣнено съ едно наставление за подготвяне младитѣ войници въ инжинернитѣ войски.

в) По прѣработване на по-важнитѣ уставы и институции.

1. Уставъ за полската служба. Въ 1895 г. се изда̀де първиятъ проекто-уставъ за полската служба въ войската, като се прѣдписа на висшитѣ началници да донесатъ въ Военното Министерство къмъ 1-и октомврий с. г. за недостатъцитѣ, що сж забѣлѣзали при прилагането му и за допълненията които слѣдва да се направятъ въ него. Този уставъ биде

замѣненъ въ 1901 г. отъ новъ проектъ-уставъ за полската служба, изработенъ отъ особена комисия при щаба на армията. Въ него бѣха прокарани потрѣбнитѣ подобрения, допълнения и разширявания на съотвѣтнитѣ отдѣли отъ дѣйностьта на войскитѣ въ военно врѣме, съобразно най новитѣ вѣяния въ военното изкуство и основитѣ на военната ни организация. Поради въвеждането на скорострѣлнитѣ оржия и пушки, правилата въ отдѣлъ VII (за боя) отъ тоя уставъ бидоха допълнени и развити въ 1904 г., като се ладоха подробни упжтвания по воденето на настжпателния и отбранителния бой. Вслѣдствие обширния боенъ опитъ и поукитѣ отъ Руско-Японската война, въ 1906 г. се издаде сега дѣйствующиятъ проектъ-уставъ за полската служба, който въ свой редъ наскоро ще бжде замѣненъ съ другъ, новоизработенъ такъвъ при щаба на армията прѣзъ 1910 и 1911 година.

Въ 1906 г. биде въведена въ кавалерията нова проектъ—инструкция за полската служба въ конницата; тая инструкция бѣ прѣдизвикана и основана сжщо на изводитѣ отъ Руско-Японската война.

2. Устави за строевата служба. За пѣхотата. Въ 1897 г. се изработи отъ особена комисия и се обяви за ржководство и изпълнение първия пъленъ проектъ-уставъ за строевата служба въ пѣхотата. Резултатитѣ по прилагането на тоя уставъ прѣдизвикаха неговото прѣработване и замѣняване съ другъ проектъ-уставъ за строевата служба въ пѣхотата прѣзъ 1899 г. Вслѣдствие опита отъ войната въ Манджурия, послѣдниятъ уставъ биде замѣненъ въ 1905 г. съ сега дѣйствующия уставъ за обучение и дѣйствие на пѣхотата, изработенъ по оня на французката армия. Този уставъ въ скоро врѣме ще бжде замѣненъ съ другъ новоизработенъ при щаба на армията прѣзъ 1910 и 1911 г.

Въ 1908 г. се изработи и прие уставъ за обучение и дѣйствие съ картечни части. Тоя уставъ биде прѣработенъ и допълненъ въ 1910 г., а тази година той се прѣработва и видоизмѣнява наново.

За кавалерията. Прѣзъ 1891 г. бѣ взетъ за врѣменно ржководство Руския уставъ за строевата кавалерийска служба отъ 1886 г. Въ 1893 влѣзе въ сила новъ уставъ за строевата служба въ кавалерията, който въ свой редъ биде замѣненъ съ другъ уставъ за строевата служба въ кавалерията прѣзъ 1904 год., прѣдизвиканъ отъ измѣненията въ обучението и бойната дѣйность на конницата.

За артилерията. Въ 1891 г. се изладе проектъ за спомагателнитѣ дѣйствия въ полската пѣша артилерия и книжа за материалната часть на артилерията. Въ 1892 г. биде изработенъ и туренъ въ дѣйствие първия пъленъ уставъ за строевата служба въ артилерията. Прѣзъ 1898, 1899 и 1900 г. влѣзоха въ сила нови отдѣлни устави за строевата служба въ полската и планинска артилерия. Въ 1900 г. се въведе проектъ-уставъ за строевата служба въ крѣпостната артилерия. Въ 1901 г. се издадоха: уставъ за строевата служба въ полската артилерия и уставъ за пѣхотния строй въ артилерията, а въ 1903 г. влѣзе въ сила уставъ за строевата служба въ крѣпостната артилерия. Въвеждане на скорострѣлната артилерия и новия боенъ опитъ не закъснѣха да прѣдизвикатъ издаване въ 1905 г. инструкция за употрѣбление въ боя полската скорострѣлна артилерия и въ 1906 г. проектъ-инструкция за употрѣбление и службата на крѣпостната артилерия и проектъ-уставъ за строевата служба въ полската скорострѣлна артилерия. Послѣдниятъ биде замѣненъ въ 1908 г. съ сега дѣйствующия уставъ за строевата служба въ полската скорострѣлна артилерия. Въ 1909 г. се издаде находещиятъ се сега въ сила уставъ за строевата служба въ планинската артилерия. Порали въвеждане на гаубицитѣ въ полската война, основано на послѣдния боенъ опитъ, издаде се прѣзъ 1909 г. проектъ-инструкция за употрѣбление на тежката полска артилерия въ боя, а въ настоящата година се тури въ дѣйствие уставъ за строевата служба въ тежката полска скорострѣлна и не скорострѣлна артилерия.

Въ 1909 г. се издаде помагало за разпорежданията при атаката на крѣпоститѣ, а въ 1911 г. — уставъ за строевата служба въ брѣговата артилерия. Горнитѣ чести промѣни на раз-

нитѣ артилерийски устави се дължатъ на безспирния прогресъ въ балистиката и техниката на оржжията.

За инжинернитѣ войски. Тия войски по строевото си образование и по носене на общата служба се съобразяватъ съ уставитѣ за пѣхотата, а за специалното имъ обучение служи за ржководство инструкцията за специалнитѣ занятия въ тия войски отъ 1898 г. Поради грамадния напрѣдъкъ въ техниката, прѣзъ послѣднитѣ години бидоха издадени слѣднитѣ наставления и инструкции, а именно: въ 1908 год. инструкция за използуване на телеграфнитѣ, телефонни и хелиографни сигнални команди на маневри и война и наставление за понтонното дѣло въ мостовата дружина; въ 1909 г. влѣзоха въ сила наставление за ползуване отъ полскитѣ микрометрени апарати и наставление за пионеритѣ по подривнитѣ работи; въ 1910 г, се обявиха двѣ отдѣлни наставления за пионеритѣ по миннитѣ работи и минната война; въ 1911 и 1912 г. се турихa въ дѣйствие отдѣлни наставления по военнитѣ съобщения за пионеритѣ и общи свѣдѣния за телеграфиститѣ.

За флота. Отъ 1887 до 1905 г. бѣха въ сила рускитѣ морски устави, положения и инструкции, по които се уреждаше специално морската служба въ флота, а службата на брѣга се ржководѣше въ духа на пѣхотнитѣ устави и наставления. Въ 1905 г. се издаде проектъ-положение за обучението на младитѣ мастори и подготвянето имъ по морското дѣло и разнитѣ специалности, а сжщо и подробна програма за обучението на долнитѣ чинове въ портовитѣ роти. Прѣзъ 1906 г. влѣзе въ сила първиятъ проектъ на морския уставъ. Прѣзъ настоящата година бидоха обявени: врѣменен правилникъ за специалнитѣ занятия въ флота, планъ и инструкция за произвеждането имъ.

3. Устави и наставления за стрѣлба. За пушкитѣ и карабинитѣ. Въ 1887 г. обучението по срѣлбата и произвеждането на разнитѣ видове стрѣлби се уреждаше съ наставлението за стрѣлбата отъ 1884 г. Слѣдъ прѣвъоржжението на армията съ пушката Манлихеръ, стана

нужда да се изработи и въведе ново наставление за стрѣлбата въ 1891 г. Послѣдното биде замѣнено съ проектъ-наставление за стрѣлбата съ пушки прѣзъ 1903 г., въ което бѣха прокарани важни промѣни при произвеждането на стрѣлбитѣ и при воденето и употрѣбението на огъня, въ духа на най-новитѣ тактически искания. Слѣдъ войната въ далечния изтокъ, въ 1906 г. биде назначена една комисия отъ старши войскови началници съ цѣль да изработи ново наставление за стрѣлбата съ пушки. Въ резултатъ на това се яви въ 1907 г. ново проектъ-наставление за стрѣлбата въ пѣхотата, което биде турено напълно на изпитание само въ пѣхотнитѣ полкове на 4-та Прѣславска и 8-ма Тунджанска дивизия, а въ всички останали части се взема за свѣдѣние и ржководство само по отношение подготовката на войника и частьта по стрѣлковото дѣло, безъ курса на срѣлбата. Въ свой редъ това наставление, слѣдъ изпитание, биде прѣработено, допълнено, подобрено и издадено въ видъ на сега дѣйствующето наставление за стрѣлбата въ пѣхотата отъ 1910 г.

За картечницитѣ. Съ въвеждане картечницитѣ въ пѣхотнитѣ полкове, биле изработено и издадено наставление за стрѣлбата съ картечницата Максимъ отъ 1908 г. което и досега е въ сила.

За орждията. Въ 1891 г. се изладе уставъ за стрѣлбата по невидима за наводчика цѣль въ артилерията и инструкция за дѣйствие и стрѣлба на артилерийско отдѣление. Въ 1897 г. бидоха изработени отъ комисия и турени въ дѣйствие проекто-наставление за стрѣлбата въ полската и планинска артилерия съ приложенитѣ къмъ него приложение за произвеждането ѝ и проектъ-правило за стрѣлбата въ крѣпостно-обсадната артилерия. Вслѣдствие усъвършенствуванията, внесени до тогава въ огнестрѣлнитѣ оржжия, въ 1902 г. се изладе ново наставление за срѣлбата въ полската и планинска артилерия и такова сжщо за крѣпостно-обсадната артилерия. Изводитѣ отъ войната въ Манджурия и въвеждане на скорострѣлната артилерия у насъ дадоха основание да се изработятъ и турятъ въ дѣйствие прѣзъ 1905 и 1906 год.

наставление за стрѣлбата въ полската и планинска скорострѣлна артилерия, книгата материална часть на 75 м/м. полско скорострѣлно оржлие обр. 1904 г. и таблица за стрѣлбата на сжщото оржлие. Въ 1907 г. се обяви наставление за обучение на мѣрачитѣ въ полската и планинската скорострѣлна артилерия. Въ 1908 г. се издаде сега дѣйствующето наставление за стрѣлбата въ полската и планинска скорострѣлна артилерия, а въ 1909 г. такова сжщо въ крѣпосно-обсадната артилерия. Въ 1910 г. се издаде ржководство за обучение на мѣрачитѣ въ крѣпостно-обсадната артилерия, а въ 1911 г. упжтване за произвеждане планшетна стрѣлба въ сжщата артилерия.

4. Наставления по самоокопаването. Прѣзъ 1899 г. влѣзе въ сила проектъ-наставление за окопното дѣло въ войската, което въ 1905 г. биде замѣнено съ отдѣлни наставления по сапьорнитѣ работи въ пѣхотата, кавалерията, полската и планинска артилерия и инструкция къмъ него за самоокопаването въ войската, нагодени и основани на послѣдния боенъ опитъ.

5. Наставления по сигнализацията. Въ 1891 г. биде издадено ржководство по оптическата сигнализация, което се замѣни въ 1906 г. съ инструкция за сигнализацията въ войската. Въ свой редъ послѣднята бѣ замѣнена съ нова инструкция за сигнализацията въ войската.

6. Инструкции по тактическата подготовка на офицеритѣ и подофицеритѣ. При днешнитѣ условия за водене войната и боя, отъ офицера се изискватъ високи нравствени и умствени качества, широки практически познания и опитность по военното дѣло, за да може по тоя начинъ да прояви и развие една напълно разумна инициатива, която справедливо и умѣстно се счита за единъ отъ най-важнитѣ фактори за успѣха на каквото и да било военно прѣдприятие. Ето защо, у насъ по примѣра на другитѣ образцови армии, сж се вземали редъ мѣрки, за да се постави офицерскиятъ корпусъ въ това отношение на потрѣбната висота. Тия мѣрки сж били видоизмѣнявани въ зависимость отъ духа на врѣмето и нуждитѣ на армията. Прѣзъ 1887 г. въ сила бѣше руската инструкция за занятията съ офицеритѣ отъ 1882 г. Прѣзъ 1892 г. се тури въ

дѣйствие врѣменната инструкция за занятията съ офицеритѣ отъ 4-а пѣша бригада отъ 1891 г., която инструкция между другото имаше за главна цѣль да се подготвятъ, като малки строеви началници, множеството заурядни офицери, които бѣха произведени въ 1885 г. по случай сръбско-българската война. Въ 1898 г. офицерскитѣ занятия се наредиха съ заповѣдьта по военното вѣдомство № 48 отъ сжщата година и се водиха до декемврий 1904 г., когато се издаде една напълно пригодна за цѣльта инструкция за тактическитѣ занятия съ офицеритѣ и подофицеритѣ.

Въ допълнение и разяснение на послѣднята биде издадена въ 1909 г. една подробна инструкция за практическитѣ упражнения, въ която сж изложени твърдѣ цѣнни правила по специалната подготовка на офицеритѣ при маневритѣ съ войски, съ кадри и по картата (военна игра) и при рѣшаване на тактически задачи.

Б.

На основание дѣйствующитѣ сега устави, инструкции и положения, занятията въ частитѣ се подраздѣлятъ на 4 главни периоди и се водятъ по слѣдующия начинъ:

а) Първиятъ главенъ периодъ се подѣля на два срока:

1) Първиятъ срокъ е по-голѣмъ и трае около 3 ½ до 4 мѣсеца, прѣзъ което врѣме се прѣминава единичното обучение на младитѣ войници. Обикновено новобранцитѣ се извикватъ на служба подъ знамената прѣзъ януарий мѣсецъ. Курсътъ на обучението имъ се продължава най-много до 1 май и занятията въ различнитѣ родове оржжия се водятъ по установенитѣ положения, наставления, инструкции и програми. Слѣдъ свършване на курса, младитѣ войници се прѣименуватъ въ редници съ заповѣдь по частьта. Отъ отчетитѣ по образуването на частитѣ се вижда, че резултатитѣ отъ единичното обучение сж добри и че 4-мѣсечния срокъ се оказва напълно достатъченъ за да се тури една здрава основа за индувидуалната подготовка на нашия войникъ.

2) Вториятъ срокъ трае отъ 1 до 1 ½ мѣсецъ, прѣзъ което врѣме се произвеждатъ часть отъ ротнитѣ батарейни и

ескадронни учения, стрѣлби съ пушки и карабини. Срокътъ на тия упражнения се продължава до 1/15 юний, като се има прѣдъ видъ да се подготвятъ войнишитѣ да дѣйствуватъ съвмѣстно, а най-малкитѣ бойни единици да усвоятъ добрѣ похватитѣ и техническата работа, която имъ прѣдстои да вършатъ въ полето. Прѣзъ това врѣме се прѣминаватъ по нѣколко отъ слѣднитѣ видове занятия, въ зависимость отъ тѣхната важность: строеви и бойни упражнения по сгжстения и разсипания строеве; по стражевата, патрулната и разузнавателната служба; по окопното дѣло, окомѣра и повечето отъ стрѣлбитѣ съ пушки и карабини, а така сжщо и часть отъ специалнитѣ занятия въ специалнитѣ родове оржжия. Строевитѣ и бойнитѣ учения се уреждатъ по строевитѣ и полски устави, стрѣлбитѣ — по наставлението за стрѣлбата.

б) Вторият главенъ периодъ се продължава отъ 1/15 юний до 1/15 юлий, прѣзъ което врѣме войнишитѣ (на двѣ или три смѣни) се уволняватъ въ домашенъ отпускъ за жътва и се произвеждатъ специални занятия съ повиканитѣ на 2-мѣсечно обучение запасни подпоручици и на 1-мѣсечно обучение запасни строеви подофицери. Занятията съ еднитѣ и другитѣ се нареждатъ по особена програма и курсътъ се завършва съ прѣгледъ. Тази мѣрка е една отъ най-цѣлесъобразнитѣ, отъ една страна, защото военното изкуство е подложено на постоянни промѣни, а отъ друга — поради липсата у запаснитѣ подпоручици на достатъченъ боенъ опитъ и дългогодишна практика. Ако се сжди по добититѣ до сега резултати, успѣхътъ отъ прѣдметнитѣ упражнения е билъ доста добъръ.

в) Третият главенъ периодъ обзема завършване на ротнитѣ, батарейнитѣ и ескадронни учения и стрѣлбитѣ съ пушки: дружиннитѣ и полкови учения; артилерийски стрѣлби, специални занятия въ конницата и инжинернитѣ войски; отреднитѣ учения и маневри.

Този периодъ трае отъ 1 юлий до 1 септемврий прѣзъ което врѣме частитѣ се намиратъ на постоянни и подвижни лагери. Прѣзъ юлий се завършватъ ученията съ малкитѣ бойни единици и стрѣлбитѣ. Въ първата половина на августъ се произвеждатъ дружиннитѣ и полкови учения, въ миренъ и

воененъ съставъ; тѣхното число е твърдѣ ограничено и се отнася до сгжстения и разсипания строй, тъй като съ тѣхъ се гони цѣлта да се достигне единство и съгласие въ движенията и дѣйствията на съставнитѣ подѣления и да се приучи началническия персоналъ къмъ умѣло командване и ржководене. Прѣзъ сжщото врѣме артилерията завършва своитѣ бойни стрѣлби, а конницата и пионернитѣ части — своитѣ специални занятия въ сборнитѣ лагери.

Прѣзъ втората половина на августъ се прѣминаватъ отреднитѣ учения, като прѣдварително се изпращатъ и придаватъ батареи и ескадрони къмъ пѣхотнитѣ части. Тия отредни упражнения се заключаватъ въ маневриране на полкъ срѣщу полкъ въ продължение най-малко на три дни; бригада срѣщу бригада най-малко четири дни; дивизия срѣщу дивизия отъ два до четири дни, или дивизия срѣщу прѣдставенъ противникъ съ трайность 1 день.

Тѣзи отъ голѣма полза и поучителность занятия се състоятъ въ рѣшаване малко-много самостоятелни бойни задачи по всичкитѣ отрасли отъ полската дѣйность на войскитѣ, което нѣщо твърдѣ много спомага на участващитѣ офицери да развиятъ потрѣбния окомѣръ и практически пахвати, необходими за една правилна оцѣнка на свойствата и влиянието на мѣстния елементъ върху движенията и дѣйствията на войскитѣ; да се изработятъ навици за даване на прости, ясни, пълни и обмислени распореди; да навикнатъ да пазятъ свето всички уставни искания, относящи се до цѣлесъобразното и правилно използуване силитѣ на войника и до бащинскитѣ грижи за неговитѣ нужди. Така сжщо, при тия занятия войницитѣ се убѣждаватъ нагледно въ своята голѣма издържливость и способность къмъ дълги походи и трудни продължителни дѣйствия, а различнитѣ родове оржжия се опознаватъ отблизо, побратимяватъ се и се приучаватъ къмъ взаимна подържка и заружни дѣйствия.

Отъ годишнитѣ отчети по образуването на дивизиитѣ личи, че резултатитѣ, добити при произвеждане на горнитѣ учения и стрѣлби, сж едни отъ напълно задоволителнитѣ.

Голѣми маневри. Въ началото на мѣсецъ септемврий се произвеждатъ периодически така наречените царски или голѣми маневри, които траятъ само нѣколко дни и въ които вематъ участие 2, 3 и повече дивизии, усилени съ части отъ специалнитѣ родове оржжия. Тѣзи занятия иматъ за главна цѣль да осигорятъ подготовката на висшия команденъ персоналъ и пълната хармония между самостоятелнитѣ тактически единици и между различнитѣ родове оржжия. Участващитѣ въ голѣмитѣ маневри части се привеждатъ въ усиленъ съставъ, като се попълватъ прѣдварително съ нѣколко набора запасни войници и съ нуждното число офицери отъ запаса, за да освѣжатъ своитѣ познания по военното дѣло. Запаснитѣ се извикватъ прѣзъ августъ на три недѣлно обучение, като съ тѣхъ се произвеждатъ най-напрѣдъ по нѣколко занятия отъ единичното обучение, ротнитѣ, батарейни и ескадронни учения и съкратения курсъ на стрѣлбата, а слѣдъ това вече тѣ вематъ участие въ отреднитѣ учения и голѣмитѣ маневри. Отъ 1887 год. до сега, въ продължение на 25 години, сж били произведени такива маневри осемь пжти, а именно: прѣзъ годинитѣ 1888, 1894, 1896, 1902, 1904, 1905, 1906, и 1910. Прѣзъ 1911 г. бѣха организирани голѣми крѣпостни маневри при гр. Шуменъ, но извѣстни важни причини наложиха тѣхното отлагане за настоящата година. Въ послѣднитѣ години се забѣлѣзва едно значително подобрение и напрѣдъкъ въ тия учения, поставени на разумни начала и водени умѣло.

г) Четвъртиятъ главенъ периодъ се започва отъ уволнението на старослужащитѣ и се свършва съ дохождането на новобранцитѣ. Прѣзъ тоя периолъ се произвеждатъ занятия по подготвяне разни команди и класове, по произвеждане ѣзда, фехтование, тактически занятия съ офицеритѣ и подофицеритѣ, бесѣди, зимни стрѣлби и военни разходки по гарнизонно.

В.

СПЕЦИАЛНИ ЗАНЯТИЯ СЪ ОФИЦЕРИТѢ.

Съгласно инструкцията за практическитѣ упражнения отъ 1909 г., съ офицеритѣ се произвеждатъ слѣднитѣ видове упра-

жнения, които имать за главна цѣль да засилятъ тѣхната тактическа подготовка и да разширятъ военната имъ култура, а именно:

а) Рѣшаване тактически задачи по картата. Тия занятия се произвеждатъ прѣзъ първитѣ два мѣсеца отъ четвъртия главенъ периодъ по веднажъ въ седмицата и служатъ като най-добро срѣдство за развиване тактическитѣ познания у ржководителитѣ и изпълнителитѣ, а особено за изучване уставитѣ и тѣхното практическо прилагане отъ младитѣ офицери. Тѣ се водятъ по групи, и рѣшаването на задачитѣ бива само на една страна, единично и групово. Бригаднитѣ и полковитѣ командири се събиратъ въ една група при щаба на дивизията и съ тѣхъ началникътъ на дивизията произвежда занятия около 10 дни. Въ отдѣлнитѣ части офицеритѣ се подѣлятъ на три групи: едната щабъ офицерска, подъ ржководството на полковия командиръ, а другитѣ двѣ оберъ-офицерски, ржководени отъ дружиннитѣ командири и приравнени. Всѣкой отъ участницитѣ трѣбва да рѣши най-малко по една писменна и по двѣ-три устни задачи. Отъ отчетитѣ на дивизиитѣ се вижда, че тия занятия сж турени вече на здрава и правилна основа и принасятъ несъмнѣнна полза на всички участници, макаръ и да се забѣлѣзватъ още тукъ-тамъ ржководители не до тамъ опитни.

б) Маневри по картата. (военна игра). Въ зависимость отъ цѣлта, която прѣслѣдватъ, тия занятия бивать: стратегически, интендантски, санитарни, крѣпостни и тактически; първитѣ три вида се водятъ само на една страна, а послѣднитѣ два могатъ да бждатъ на една и на двѣ страни.

1. Стратегически маневри по картата се рѣшаватъ отъ началницитѣ на голѣмитѣ единици (дивизии), подъ ржководството на началницитѣ на военно-инспекционнитѣ области; началницитѣ на дивизиитѣ се подпомагатъ отъ тѣхнитѣ щабни чинове: началникъ щаба на дивизията, дивизионния интендантъ и лѣкаря. По нѣкога къмъ тия занятия се привличатъ и всички или само нѣколко отъ бригаднитѣ командири. Тия занятия се произвеждатъ прѣзъ пролѣтьта и траятъ около 4 дни.

2. Манѣври по картата по службата въ тила се организиратъ прѣзъ зимния сезонъ въ главното интенданство и въ щабоветѣ на дивизиитѣ. Въ тѣхъ вематъ участие офицери отъ вѣдомствата генералъ-щабно, интендантско и санитарно, а сѫщо и отъ другитѣ родове оржжия. При тия упражнения се изучава функционирането на различнитѣ тилови служби и дѣйностьта на разнитѣ административни органи.

3. Санитарни маневри по картата служатъ за изучване организацията и функционирането на санитарната служба и дѣйностьта на нейнитѣ органи. Тия занятия се ржководятъ отъ единъ строеви и единъ санитаренъ началникъ; въ тѣхъ участвуватъ санитарни офицери отъ всички чинове.

4. Крѣпостни маневри по картата иматъ за цѣль да запознаятъ офицеритѣ съ разпоредбитѣ и дѣйствията при атаката и отбраната на крѣпоститѣ. Въ тѣхъ участвуватъ офицери отъ всички родове оржжия, а най-вече офицери отъ крѣпостната артилерия и инжинернитѣ войски.

5. Тактически маневри по картата прѣдставляватъ голѣмъ интересъ и поучителность; тѣ се водятъ по гарнизонно или отдѣлно въ всѣка часть. Тия занятия по военната игра се започватъ отъ 1 януарий и траятъ до 1 априлъ. Ползата отъ тия упражнения зависи напълно отъ знанието, умѣнието и похватностьта на ржководителя. За сега резултатитѣ, достигнати при тия занятия, сѫ доста задоволителни.

в) Рѣшаване специално-технически задачи. Тия упражнения се произвеждатъ въ специалнитѣ родове оржжия, единъ пѫть седмично и траятъ отъ уволнението на старослужащитѣ до дохажданието на новобранцитѣ. Тѣ служатъ за разширяване и затвърдяване на професионално-техническата подготовка на офицеритѣ отъ тия родове оржжия. Достигнатитѣ до сега резултати при тия упражнения сѫ много добри.

г) Практически упражнения на мѣстностьта безъ войска (маневри съ кадритѣ). Тия упражнения се извършватъ отъ всички бойни и тактически единици, като се начене отъ рота, ескадронъ и батарея и се свърши съ дивизия или съ двѣ и повече дивизии. Обикновенно тѣ се произвеждатъ прѣзъ втория и четвъртия главни периоди. Тѣзи учения помагатъ за

създаване единство въ доктрината и еднообразие въ начинитѣ на изпълнение, тъй необходими за успѣха на всѣко военно прѣдприятие. Ржководитель на всѣко упражнение е самия началникъ на частьта.

1) Маневри съ кадритѣ на части отъ полкъ и по-малки се извършватъ главно, когато слабиятъ численъ съставъ на частьта или подѣлението не позволява да се направятъ бойни упражнения съ войници. Тѣ се произвеждатъ само на една страна, като се вематъ извѣстно число войници да прѣдставляватъ неприятеля.

На маневри съ кадритѣ на роти, ескадрони и батареи вематъ участие офицеритѣ и подофицеритѣ отъ тия бойни единици.

На маневри съ кадритѣ на дружина, дивизионъ и артилерийско отдѣление вематъ участие само офицеритѣ отъ тѣзи части, а съ тѣзи на полка — всички строеви офицери, завѣдващиятъ прѣхранването, ковчежника и лѣкаритѣ. Цѣлта на тия учения е да се развиятъ въ участницитѣ тѣхнитѣ професионални качества, да се приучатъ да се ползуватъ отъ картата, да оцѣняватъ мѣстностьта отъ гледище на движението, разполагането на почивка и бойнитѣ дѣйствия на тия части и да се приучатъ съ бързи и вѣрни рѣшения да посрѣщатъ случайноститѣ.

2) Маневри съ кадритѣ на бригада, дивизия и повече се правятъ на двѣ страни и иматъ за цѣль да запознаятъ офицеритѣ съ тактиката на различнитѣ родове оржжия, съвмѣстното имъ дѣйствие и съ функционирането на разнитѣ служби. Упражненията съ кадритѣ на бригадата траятъ два дни и въ тѣхъ участвуватъ: бригадниятъ командиръ съ адютанта си, командиритѣ на полковетѣ, помощницитѣ, дружиннитѣ командири, началникътъ на полковото военно окржжие, домакиньтъ и адютанта на полка, единъ командиръ на артилерийско отдѣление, единъ щабъ-офицеръ отъ конницата, завѣдващитѣ прѣхранването и ковчежницитѣ, старшитѣ медицински лѣкари и извѣстно число ротни командири.

Занаятията съ кадритѣ на дивизията траятъ четире дни и въ тѣхъ участвуватъ: началникътъ на дивизията съ началника

на щаба и адютанта; бригаднитѣ командири съ адютантитѣ си; полковитѣ командири съ адютантитѣ си и необходимото число дружинни командири; командирътъ на коненъ полкъ съ адютанта си, комадирътъ на артилерийски полкъ съ адютанта си, командиритѣ на отдѣленията и домакиньтъ; нѣколко пионерни офицери; командиритѣ на нестроевитѣ роти; дивизионниятъ интендантъ, дивизионниятъ лѣкарь, другъ лѣкарь отъ частитѣ и ветеринарниятъ лѣкарь отъ артилерийския полкъ.

Упражнения съ кадритѣ на двѣ и повече дивизии траятъ около 6 дни и въ тѣхъ участвуватъ: началникътъ на военноинспекционата область съ цѣлия си щабъ и началницитѣ на дивизиитѣ — съ своитѣ щабове.

Отъ отчетитѣ на частитѣ може ла се заключи, че прѣдметнитѣ учения се водятъ доста добрѣ и редовно и че ползата отъ тѣхъ е несъмнѣна.

Прѣзъ 1905 г. бѣха произведени въ продължение на 14 дни въ Старо-Загорския окржгъ маневри съ кадри, въ които взеха участие всички висши началници на армията съ щабоветѣ си, подъ ржководството на министра на войната. Гонимата цѣль бѣше да се провѣри единството въ възгледитѣ при прилагане уставитѣ и наставленията. Резултатитѣ бѣха едни отъ най-поучителнитѣ.

д) Практически упражнения въ полето съ офицеритѣ отъ генералния щабъ. Тѣзи занятия, наречени упражнения съ щабоветѣ, се извършватъ прѣзъ лѣтото, прѣдимно прѣди голѣмитѣ маневри. Ржководитель е началникъ щаба на армията, а участници сж почти всички офицери отъ щаба на армията, а сжщо и нѣкои отъ щабоветѣ на военно-инспекционнитѣ области и дивизитѣ. Такива занятия бѣха произведени прѣзъ 1909 г. въ района София—Дупница съ трайность 6 дни и прѣзъ миналата 1911 г. въ Бургазския окржгъ съ трайность 16 дни. Добititѣ резултати бѣха едни отъ най-поучителнитѣ и полезнитѣ. Прѣзъ настоящата година сжщо сж проектирани подобни упражнения.

е) Бесѣди прѣдъ офицеритѣ. Отъ 1887 г. бѣше заведенъ редъ, щото командиритѣ на частитѣ да задаватъ на отдѣлни офицери теми за бесѣди по нѣкои военни въпроси. Тоя редъ

бѣше малко видоизмѣненъ отъ 1892 г. съ врѣменната инструкция за занятията съ офицеритѣ, а отъ 1905 г. наново се промѣни съ сега дѣйствующата инструкция, споредъ която прѣзъ зимния сезонъ командирътъ на частьта задава на ¹/₄ отъ подчиненитѣ си офицери по една тема да четатъ прѣдъ другаритѣ си. По добритѣ и интересни бесѣди се държатъ прѣдъ всички офицери отъ гарнизона. Отъ 1906 г. е разпоредено да се задаватъ ежегодно на командиритѣ на бригадитѣ и частитѣ исторически теми — отъ нѣкои войни. Тѣзи теми се четатъ прѣзъ врѣме на зимнитѣ тактически занятия съ бригаднитѣ и полковитѣ командири; най-добритѣ бесѣди могатъ да се напечататъ въ Военния Журналъ, за да станатъ достжпни за цѣлото офицерство отъ армията. По такъвъ начинъ се заставляватъ офицеритѣ да изучватъ събитията отъ извѣстни войни и да анализиратъ станалитѣ епизоди и факти.

Г.

СПЕЦИАЛНИ ЗАНЯТИЯ СЪ ПОДОФИЦЕРИТѢ.

а) Зимни тактически занятия съ подофицеритѣ. Отъ 1892 г. прѣзъ зимния сезонъ се прѣминаха съ строевитѣ подофицери почти сжщитѣ занятия, които бѣха установени за полковитѣ учебни команди, съ цѣль да се освѣжатъ тѣхнитѣ познания по строя и уставитѣ. Освѣнъ това, по дружно се произвеждаха съ тѣхъ занятия по тактиката, топографията и фортофикацията. Новата инструкция отъ 1904 г. уреди окончателно тоя въпросъ. Сега всички строеви подофицери въ частьта се събиратъ въ една група, която подъ ржководството на единъ опитенъ ротенъ командиръ изучва топографията и рѣшава малки устни задачи по строевия и полски устави и приложната тактика. Занятията се произвеждатъ два пжти въ седмицата. Резултатитѣ сж много добри.

б) Маневри съ кадритѣ на роти, ескадрони и батареи. Както се каза по-горѣ, на тия упражнения участвуватъ и строевитѣ подофицери, съ цѣль да се запознаятъ съ свойствата и значението на отдѣлнитѣ мѣстни прѣдмети и да се приучатъ да четатъ плана и картата, като се ориентиратъ по тѣхъ.

в) Бесѣди съ подофицеритѣ. Всички подофицери присѫтсвуватъ на бесѣдитѣ, които се държатъ както прѣдъ офицеритѣ отъ частьта така и прѣдъ войницитѣ.

IV. ВЪОРѪЖЕНИЕ.

Въ 1887 г. пѣхотата и пионеритѣ отъ дѣйстващата армия бѣха въоръжени съ берданóвска пушка № 2, а кавалерията носѣше берданóвска карабина, сабли и шашки. За народното опълчение имаше кримковски пушки. Полската артилерия бѣше въоръжена повечето съ 8 и 9 сантиметрови, далекобойни круповски оръдия, а нѣгдѣ имаше и нѣколко оръдия недалекобойни, круповски стоманени и мѣдни 9 и 4 фунтови. Планинската артилерия имаше 7·5 с. м. планински оръдия, а крѣпостната — притежаваше извѣстно число оръдия отъ разни системи и калибри. Изобщо може да се каже, че при тогавашния съставъ и сила на армията както пушкитѣ и оръдията, така и имащитѣ се за тѣхъ бойни припаси бѣха въ достатъчно количество и отговаряха на тогавашнитѣ нужди.

Слѣдъ 1889 г., заедно съ разширяване организацията на нашата армия и въ зависимость отъ балистическитѣ и технически усъвършенствувания на оръжията, българската войска се прѣвъоръжаваше и попълняше съ нови пушки и оръдия.

Прѣзъ 1888 г. военното министерство рѣши да прѣвъоръжи пѣхотата съ новата магазинна пушка система «Манлихеръ» отъ Щайерската фабрика, което въоръжаване почна отъ 1889 и се свърши въ 1891 г. Прѣзъ 1892 г. и кавалерията бѣ прѣвъоръжена съ манлихерови карабини. Отъ тогава и до сега сѫ правени на нѣколко пѫти поржчки за пѣхотни манлихерови пушки и бойни патрони, за да се допълни недостига, произлѣзълъ вслѣдствие увеличението на армията. Прѣзъ периода отъ 1892 до 1904 г., съ нарастването на артилерийскитѣ части, сѫщеврѣменно се изършваше и попълването имъ съ круповски далекобойни оръдия за полската, планинската и крѣпостната артилерия. Въ 1904 г. планинската артилерия се прѣ-

въоржжи съ скорострѣлни оржжия система «Крупъ», а отъ 1906 г. се започна прѣвъоржжаването на полската артилерия съ скорострѣлни оржжия отъ системата «Шнайдеръ», слѣдъ което въ послѣдващитѣ нѣколко години бидоха поржчани въ Франция и доставени въ войсковитѣ части необходимото число планински с. с. батареи, гаубични батареи, обсадни и крѣпостни батареи, брѣгова батарея, картечници за пѣхотнитѣ и конницѣ полкове и револвери. Едноврѣманно съ това се набави и съотвѣтното количество бойни припаси за пушкитѣ и оржжията. Отъ горнето се вижда, че въ настояще врѣме нашата армия е снабдена съ такива оржжия, които съставляватъ послѣднята дума на науката и техниката.

V. ИНТЕНДАНТСКО ВѢДОМСТВО.

Къмъ 2 августъ 1887 г. българската армия носеше облѣкло и снаряжение по типа на руското. Макаръ по качество и да бѣ добро, но по количество не удовлетворяваше напълно, тъй като нашата организация не бѣше още завършена и се развиваше постепенно. Прѣзъ 25-годишния периодъ, едноврѣменно съ увеличаване числения съставъ на армията, бидоха вземени и редъ мѣрки за набавяне съотвѣтно количество военно имущество, като: облѣкло, снаряжение и пр. Заедно съ това, формата на облѣклото и снаряжението прѣтърпѣ нѣколко поголѣми или по-малки измѣнения съ цѣль да се опростотвори и да се получи желаемото удобство и трайность. До скоро врѣме материалитѣ се доставяха чрѣзъ търгъ отъ мѣстно и чуждестранно производство. Сега обаче се направи едно подобрение въ това отношение, понеже тѣ се доставятъ отъ синдикираните мѣстни фабрики съ дългосрочни контракти. На самитѣ части се възлагаше грижата за сшиването на материалитѣ, за която цѣль отъ редовния бюджетъ имъ се отпущатъ ежегодно, споредъ нуждата, потрѣбнитѣ парични срѣдства.

Прѣзъ 1887 г. войсковиятъ обозъ въ пълната смисъль на думата не сжществуваше, защото нито имаше нужднитѣ табели, нито пъкъ бѣше изработенъ нѣкакъвъ образецъ. Въ началото

на 25 годишния периодъ се издаде законъ за общинския обозъ, който прѣзъ 1895 г. бѣше събранъ и разпрѣдѣленъ между возарскитѣ роти на дивизиитѣ. Слѣдъ това се изработиха нужднитѣ щатове, табели и правилници, относещи се до устройството, назначението и пазенето на разнитѣ видове обози.

Отъ миналата година заведването на домакинството въ отдѣлнитѣ части и управления се повѣри на интенданти, независими до извѣстна степень отъ командиритѣ на частитѣ и подчинени по своята специално-техническа служба на главното интендантство.

На тия интенданти се асигнуватъ отпущанитѣ отъ държавата бюджетни суми, разходътъ и оправданието на които става изобщо по правилата, установени за общата отчетность въ държавнитѣ учрѣждения, съ малки изключения прѣдизвикани отъ особноститѣ на военната служба.

Съгласно новия законопроектъ за устройството на въоржженитѣ сили, службата по доставяне на войсковитѣ части, управления, заведения и учрѣждения разни припаси и други материали, се подразлѣля на двѣ части: интендантска и домакинска.

1) *Интендантската служба* състои въ съставяне и изпълнение на бюджета; контролиране правилностьта на разходитѣ и редовностьта на оправдателнитѣ документи; снабдяване войсковитѣ части и пр. съ прѣдмети по облѣклото и снаряжението; произвеждане търгове и сключване договори по продоволствието, фуражнитѣ припаси и материалитѣ по освѣтление и отоплението; произвеждане търгове и сключване договори за всѣкакви доставки; отпущане парични срѣдства за подържане на частитѣ и оправдание на тия разходи; хлѣбопечението и завеждането на зеленчуковитѣ градини.

2) *Домакинската служба* състои въ завеждане вещитѣ и оржжейнитѣ складове; завеждане нестроевата служба; произвеждане разходитѣ по издържката на частитѣ; храненето; завеждане казарменитѣ здания и райони.

Главното интендантство, като органъ на Министерството на Войната, ржководи и обобщава интендантската и домакин-

ската служби, като упражнява най-високия контролъ за тѣхното изпълнение.

Управлението на интендантската служба е повѣрено на главното интендантство — при Министерството на Войната и на дивизионнитѣ интендантства — при дивизиитѣ. Въ общо служебно отношение дивизионнитѣ интенданти сж непосрѣдствено подчинени на началника на дивизионната область, а по отношение на интендантскитѣ приготовления, отчетитѣ по тѣхъ, паричната часть и всички други служби отъ своята специалность — тѣ се подчиняватъ на главното интендантство. При всѣко дивизионно интендантство се състои по една интендантска рота, на която се възлага ушиване облѣклото и обущата; изработване нѣкои прѣдмети по снаряжението на частитѣ отъ областьта и приготовление на хлѣба за частитѣ отъ гарнизона, гдѣто квартирува ротата. За тая цѣль при послѣднята се откриватъ работилници: шивачница, ботушарница, хлѣбопекарница и други, споредъ нуждата.

Управлението на домакинската служба въ отдѣлнитѣ части, управления, заведения и учрѣждения е възложено на домакинитѣ на тия части, подъ ржководството и надзора на началницитѣ на сжщитѣ части. Като помощници на тия домакини се явяватъ командиритѣ на нестроевитѣ роти и взводове, завѣдващитѣ: парковото имущество, прѣхранването и оржжието и на трето мѣсто — ковчежницитѣ.

VI. ВОЕННО-СЖДЕБНО ВѢДОМСТВО.

А. Военно-сждебни учрѣждения.

Въ 1887 г. въ армията сжществуваха слѣднитѣ военно-сждебни учреждения: а) полкови, б) гарнизонни, в) военни сждилища и г) главенъ воененъ сждъ. Полкови сждилища имаше при по-голѣмата часть отъ полковетѣ, квартиращи отдѣлно. Гарнизонни сждилища имаше въ София, Русе и Шуменъ, гдѣто бѣха разположени на постоянна мѣстоквартировка повече отдѣлни войскови части. Общото число на

гарнизоннитѣ и полкови сѫдилища бѣше 16. Военни сѫдилища имаше три съ седалища София, Русе и Пловдивъ. При всѣко военно сѫдилище имаше по единъ прокурорски паркетъ, съ двѣ слѣдственни канцеларии.

Главниятъ воененъ сѫдъ е съ седалище въ ст. София, съ главенъ воененъ прокуроръ, комуто е било повѣрено заведването на военно-сѫдебната часть въ армията.

Съставътъ на полковитѣ и гарнизоннитѣ сѫдилища бѣше сѫщия, както и на сегашнитѣ полкови сѫдилища: единъ прѣдседатель, назначенъ изъ между щабъ-офицеритѣ и двама членове изъ ротнитѣ командири; допущаше се, както и сега, при случай на затруднение, да се назначава за прѣдседатель единъ отъ старшитѣ ротни командири, а единъ отъ членоветѣ — младши офицеръ, който е прослужилъ три години въ офицерски чинъ. Съставътъ на военнитѣ сѫдилища бѣ сѫщиятъ, както и днешниятъ, а именно: единъ прѣдседатель и четирма членове. Прѣдседателътъ се е назначавалъ измежду дружиннитѣ командири, за членове — двама ротни, ескадронни или батарейни командири, а останалитѣ двама — изъ старшитѣ оберъ-офицери, които сѫ прослужили не по-малко отъ 4 години въ строя въ офицерски чинъ. Съставътъ на главния воененъ сѫдъ е почти сѫщия, както на сегашния главенъ военно-касационенъ сѫдъ: прѣдседатель — военниятъ министъръ, членове: другарьтъ на военния министръ, бригаднитѣ командири, началникътъ на артилерията и приравненитѣ къмъ тѣхъ по длъжность. Военниятъ министъръ може да се замѣсти отъ старшия членъ на сѫда.

Съставътъ изобщо на военнитѣ сѫдилища и на главния воененъ сѫдъ е билъ промѣнливъ. Наистина, още прѣзъ 1886 г. е била открита за пръвъ пѫть титулярна длъжность прѣдседатель на Софийски воененъ сѫдъ, но това е било врѣменно.

Сѫдопроизводството е ставало на основание на военно-сѫдебния уставъ отъ 1879 г., а наказанията се налагали по дѣйствущитѣ тогава материални закони: «войнскій уставъ о наказаніяхъ» отъ 1879 г., отоманскиятъ наказателенъ законъ

и уставътъ за наказанията, които мировитѣ сѫдии можеха да налагатъ.

Дисциплинарнитѣ отношения на военнослужащитѣ се опрѣдѣляха по дисциплинарния уставъ отъ 1886 г.; въ сила бѣше и уставътъ «судовъ общества офицеровъ» отъ 1883 г.

Въ 1892 година се разформирова дисциплинарната рота, а наказанието «дисциплинарна рота» трѣбваше да се изпълнява въ самитѣ части, като за позорнитѣ прѣстѫпления се замѣнява съ тъмниченъ затворъ.

Въ 1894 г. сѫществуващитѣ три военни сѫдилища се замѣниха съ шесть нови сѫдилища, по едно при всѣка пѣхотна дивизия. Въ 1900 година 6-тѣ дивизионни сѫдилища бѣха закрити, а на мѣсто тѣхъ се откриха три военни сѫдилища, които сѫществуватъ и до сега, като обгръщатъ три военно-сѫдебни окрѫжия, въ които влизатъ по три дивизионни области.

Б. Законоположения.

Въ края на 1887 г. бѣ съставенъ и туренъ въ дѣйствие новъ военно-наказателенъ законъ, който отмѣни и замѣсти «войнскій уставъ о наказаніяхъ». Прѣзъ това сѫщо врѣме се вотира и утвърди законъ за изтрѣбление разбойничеството, споредъ който въ подсѫдностьта на военно-полевитѣ сѫдилища влизаха и разбойническитѣ дѣла. Въ 1889 г. влѣзе въ сила новия дисциплинаренъ уставъ. Сѫщата година бѣ гласуванъ и приетъ отъ 6-то Обикновено Народно Събрание военно сѫдебния законъ, който влѣзе въ сила прѣзъ 1890 г. Съ влизането въ сила на този законъ, общитѣ гарнизонни сѫдилища се закриха; при всѣки полкъ или отдѣлна часть се учрѣдиха по едно полково сѫдилище; военнитѣ сѫдилища си останаха три, съ строго опрѣдѣлена подсѫдность. Главниятъ военно-касационенъ сѫдъ доби едно по-правилно устройство. Съ една дума военно-сѫдебното вѣдомство се туряше на поздрави начала. Прѣзъ 1898 г. се въведе законътъ за измѣнение ст. ст. 39, 43 и 45 отъ военно-наказателния законъ, относително удвояване наказанието «дисциплинарна рота». Въ 1901 г. съ законъ се отмѣни чл. 13 отъ закона за изтрѣбление на

разбойничеството, вслѣдствие на което разбойническитѣ дѣла излѣзоха отъ подсждностьта на полевитѣ сждилища. Сжщата година влѣзе въ сила сега дѣйствящиятъ дисциплинаренъ уставъ за българската войска, който може да се счита за единъ отъ най-модернитѣ. Въ 1906 г. се измѣниха таблицитѣ подъ №№ 1 и 2 къмъ ст. 55 отъ военно-наказателния законъ и се издаде допълнение къмъ дисциплинарния уставъ, относително властьта на началницитѣ при налагане дисциплинарни наказания на чиноветѣ отъ флота. Прѣзъ 1907 г. се вотира законътъ за анархститѣ и прѣстжпницитѣ противъ държавната и обществена сигурность, споредъ който прѣстжпленията, прѣдвидени въ тоя законъ се сждятъ отъ военно-полевитѣ сждилища. Въ 1911 г. се изработи законопроектъ за устройството на военнитѣ сждилища и тѣхната подсждность, който е внесенъ въ XV-о Обикновенно Народно Събрание за разглеждане. Съ този законопроектъ се внасятъ нѣкои измѣнения и значителни подобрения въ организацията на военнитѣ сждилища, отъ които измѣнения по-главни сж слѣднитѣ:

1) Отмѣняватъ се полковитѣ сждилища и оставатъ военно-сждебни учрѣждения: военнитѣ сждилища и военно-касационния сждъ.

2) Съставътъ на военнитѣ сждилища се намали отъ петь на трима сждии, отъ които единъ прѣдседатель и двама членове. Отъ послѣднитѣ единиятъ е постояненъ, а другиятъ врѣменъ членъ. Постоянниятъ, както и прѣдседательтъ, се назначава изъ числото на военно-сждебнитѣ офицери, които иматъ юридическо образование, а врѣменниятъ се избира по жребе. Съ това измѣнение наистина се намали численния съставъ на сжда, обаче се усили юридическия елементъ; освѣнъ туй отстрани се назначението на врѣменнитѣ сждии по усмотрѣнието на военнитѣ началници. По този начинъ се обезпечи по-добрѣ правилното праворазданане въ войската.

3) При разглеждане на прѣстжпни дѣяния отъ общъ характеръ, извършени отъ военнослужащитѣ, прѣдвидени въ наказателния законъ, постоянниятъ членъ на сжда се замѣстя отъ особенъ членъ отъ общитѣ граждански сждилища.

4) При сѫдене на офицери, които иматъ по-високъ чинъ или сѫ по-старши отъ прѣдседателя и постоянния членъ на сѫда, съставътъ на послѣдния се измѣнява, като се пази принципа — младшиятъ не може да сѫди старшия.

5) Въ състава на военно-касационния сѫдъ се прѣдвиждатъ вмѣсто единъ, двама постоянни членове, които се назначаватъ отъ числото на висшитѣ щабъ офицери отъ военно-сѫдебното вѣдомство. По този начинъ юридическиятъ елементъ въ тоя сѫдъ се усилва. За прѣдседатель на сѫщия сѫдъ се назначава единъ генералъ отъ столичния гарнизонъ; ако такъвъ генералъ нѣма на разположение, тогава се опрѣдѣля полковникъ — бригаденъ ковандиръ. Въ такъвъ случай старшиятъ отъ членоветѣ прѣдседателствува. При разглеждане на дѣла по общи прѣстѫпления, прѣдвидени въ наказателния законъ, единъ отъ членоветѣ отъ военно-касационния сѫдъ се замѣстя съ единъ отъ членоветѣ на върховния касационенъ сѫдъ.

6) Установява се особенъ съставъ на военно-касационния сѫдъ, — отъ началника на военно-сѫдебната часть, двамата постоянни членове и четирима генерали или полковници отъ разнитѣ родове оржжия, назначени съ заповѣдь по военното вѣдомство, — който, по прѣдложението на военния министръ, разглежда, освѣнъ въпроситѣ, които повдигатъ съмнѣние и се практикуватъ не еднакво отъ военнитѣ сѫдилища, но и спорни въпроси, относещи се до дисциплината. Сѫщиятъ съставъ разглежда и атестациитѣ на офицеритѣ отъ военно-сѫдебното вѣдомство до прѣдседатель на сѫда включително и ги удостоява съ заемане на по-горни длъжности.

7) Главниятъ воененъ прокуроръ се освобождава отъ сегашнитѣ си административни длъжности и остава прокуроръ при военно-касационния сѫдъ.

8) Управлението на военно-сѫдебното вѣдомство и административно-сѫдебната дѣйность въ войската се съсрѣдоточаватъ въ военно-сѫдебния отдѣлъ, който се управлява отъ особенъ началникъ воененъ юристъ и е органъ на Министерството на Войната, непосрѣдственно подчиненъ на военния министръ.

9) Дѣлата на долнитѣ чинове по нарушения, подсѫдни сега на полковитѣ сѫдилища, за които дѣла наказателниятъ законъ опрѣдѣляше наказание до 6 мѣсеца тъмниченъ затворъ, както и ония дѣла, по които противъ обвиняемитѣ войници има прѣдявенъ искъ за възнаграждение на врѣди и загуби до 500 лева, или когато нарушението влѣче подирѣ си глоба до 500 лева, ставатъ подсѫдни на военнитѣ сѫдилища. А дѣлата по простѫпки на войницитѣ, за които, споредъ военно-наказателния законъ, се прѣдвижда наказание до прѣвеждане въ II разредъ по поведение, ще се разглеждатъ отъ дисциплинарни съвѣти, които ще бѫдатъ учрѣдени при всѣки полкъ или съотвѣтна отдѣлна часть, и дѣйностьта на които ще бѫде уредена отъ особенъ Височайше одобренъ правилникъ.

10) На военно-слѣдователския институтъ се дава по-цѣлесъобразна организация.

11) На адвокатитѣ запасни офицери се даватъ по-широки права на защита прѣдъ военнитѣ сѫдилища, а именно: допущатъ се да пледиратъ по дѣла за прѣстѫпни дѣяния, прѣдвидени и наказуеми по ст. ст. 119—193 отъ военно-наказателния законъ, по който, споредъ военно-сѫдебния законъ, не се допущатъ.

12) Установяватъ се подробни правила за служебната отговорность на офицеритѣ отъ военно-сѫдебното вѣдомство.

13) Подсѫдностьта на военнитѣ сѫдилища е както сегашната, съ изключение на нарушенията на финансовитѣ закони, на закона за лова и риболовството, на полицейскитѣ разпорѣждания и по закона за лицата, които прѣминаватъ подъ вѣдомството на гражданскитѣ административни и сѫдебни власти, а наложенитѣ наказания на виновнитѣ се замѣняватъ съ военни по сравнителната таблица за наказанията отъ военно-наказателния законъ.

14) Опрѣдѣлена е по-точно и ясно подсѫдностьта на военнитѣ чиновници и чиноветѣ отъ опълчението за прѣстѫпни дѣяния, извършени въ врѣме на служба. Отнесени сѫ въ отдѣла на военната подсѫдность въпроситѣ за смѣсената подсѫдность, за подсѫдностьта въ военно врѣме и въ врѣме, ко-

гато страната е обявена въ военно положение, които постановления сега сѫ пръснати по другитѣ отдѣли на военно-сѫдебния законъ.

15) Законопроектътъ усвоява нѣкои правила отъ закона за устройството на общо-углавнитѣ сѫдилища и съ горѣпосоченитѣ измѣнения и допълнения дава една по-правилна и цѣлесъобразна организация на военнитѣ сѫдилища.

В. Длъжности.

Въ 1890 год., съгласно военно-сѫдебния законъ, е била открита длъжностьта постояненъ членъ на главния военно-касационенъ сѫдъ и началникъ на отдѣление при военно-сѫдебния отдѣлъ, която се закри на слѣдующата година. Въ 1892 г. се открива длъжностьта помощникъ на главния воененъ прокуроръ. Въ 1896 г. военнитѣ слѣдователи отъ три се увеличиха на шесть. Въ 1898 г. се назначиха постоянни прѣдседатели на военнитѣ сѫдилища. Въ 1904 г., числото на военнитѣ слѣдователи достигна до 9, по числото на дивизиитѣ. Въ 1906 г. се откри на ново длъжностьта постояненъ членъ на главния касационенъ сѫдъ, а се закри длъжностьта помощникъ на главния воененъ прокуроръ. Отъ начало на 25 годишния периодъ само най-старитѣ офицери отъ военно-сѫдебното вѣдомство притежаваха юридическо образование, а останалиятъ персоналъ бѣ взетъ отъ строя. Сега, обаче, всички сѫ съ юридическо образование: Военното Министерство взема о врѣме мѣрки за изпращане всѣка година, по конкурсъ, офицери да слѣдватъ въ юридическитѣ академии въ странство, особено въ Русия.

VII. ВОЕННО-САНИТАРНО ВѢДОМСТВО.

Прѣзъ 1887 год., при Военното Министерство имаше отдѣлъ «санитарна часть», който се грижеше и заведваше военно санитарната служба въ войската, както медицинската, така и ветеринарната. Санитарниятъ персоналъ състоеше отъ 46 лѣкари и 108 фелдшери. За лѣкуване болнитѣ войници сѫществуваха «околодъци» и полкови лазарети — при пѣхот-

нитѣ, кавалерийскитѣ и артилерийскитѣ части. Въ тия болнични учрѣждения се лѣкуваха само леко болнитѣ долни чинове; а тежко болнитѣ се пращаха въ гражданскитѣ болници. Отдѣлни самостоятелни помѣщения за тѣзи лѣчебни учреждения нѣмаше. Попълването войската съ лѣкарски персоналъ ставаше направо отъ този по гражданското вѣдомство, безъ да се иска какъвъ и да е допълнителенъ цензъ; а за попълването съ санитарни подофицери сѫществуваше фелдшерска школа. Лѣкаритѣ бѣха военни чиновници. Военно санитарната служба имаше почти изключително мирно-врѣменно назначение. При Военното Министерство се намираше общъ аптеченъ складъ, който снабдяваше съ медикаменти, хирургически инструменти, аптечни принадлежности и санитаренъ материалъ както войсковитѣ части, тъй и гражданскитѣ болници. Този складъ се управляваше отъ единствения аптекарь въ войската.

Прѣзъ 25 годишния периодъ военно санитарната служба значително се засили, като такава въ мирно врѣме, и напълно получи оформяване, като институтъ съ назначение и грижи за военно врѣме. Прѣзъ този периодъ се изработиха «положение за санитарната служба въ мирно и военно врѣме» и «правила за военно-санитарната отчетность», — санитарната служба тръгна по пѫтя на прогреса.

Независимо отъ приемнитѣ покои, въ каквито се прѣименуваха бившитѣ «околодъци», и отъ полковитѣ лазарети, които сѫществуваха прѣди 25 години, за лѣкуване на болнитѣ се откриха дивизионни болници при щаба на всѣка дивизия, съ аптечни складове и аптеки и 6 гарнизонни лазарети въ Бургасъ, Ямболъ, Варна, Разградъ, Търново и Дупница. Повечето отъ тѣзи учрѣждения иматъ специални помѣщения и пъленъ щатенъ санитаренъ персоналъ. За попълване войската съ санитаренъ персоналъ сѫ взети редъ мѣрки, насочени да гарантиратъ санитарната служба. Но общиятъ недостигъ отъ лѣкари и аптекари въ царството оказва своето влияние и върху личния съставъ на лѣкаритѣ и аптекаритѣ въ войската, който не може да се попълни до сега. По щата се прѣдвиждатъ 160 лѣкари и 19 аптекари, а на лице има 103 лѣкари и 11 аптекари. По-

пълването на армията съ санитарни офицери става отъ лѣкари, бивши стипендианти на Военното Министерство по медицината, задължени да служатъ въ войската опрѣдѣлено число години, и отъ частни лѣкари; аптекитѣ — отъ запаснитѣ санитарни подпоручици аптекари. Еднитѣ и другитѣ при постжпване на дѣйствителна служба държатъ установенъ изпитъ. Лѣкаритѣ и аптекаритѣ въ войската сж приравнени къмъ офицеритѣ и иматъ офицерски чинове. За попълването войската съ санитарни подофицери, при всѣка дивизионна болница сжществува санитарна команда. Отъ тѣзи команди се попълва и служителския персоналъ въ болничнитѣ учрѣждения. Въ новия законопроктъ за устройството на въоржженитѣ сили се прѣдвижда да се основе специално санитарно подофицерско училище.

За подържане познанията на санитарнитѣ офицери и подофицери на надлежната висота, сж установени задължителни курсове при Софийската дивизионна болница, а освѣнъ това за санитарнитѣ офицери — командировки задъ граница — за освѣжаване познанията и за специализиране.

За подготовка на санитарния персоналъ къмъ службата въ военно врѣме, наредено е той да участвува въ рѣшаването тактически задачи, въ практически упражнения въ полето и въ маневритѣ. Въпросътъ за обучението на носаческия персоналъ за нуждитѣ въ военно врѣме е уреденъ съ особенно положение и програма.

При Военното Министерство, като неговъ органъ по заведване уредбата и управлението на военно-санитарната служба въ войската, безъ ветеринарната, която прѣмина въ вѣдомството на главното интенданство, сжществува и сега отдѣлътъ военно санитарна часть, на чело съ главенъ лѣкарь на войската.

VIII. ВОЕННО-ВЕТЕРИНАРНА СЛУЖБА.

Въ 1887 година ветеринарната служба въ войската се състоеше въ опазване здравословното състояние на конетѣ и другия работенъ добитъкъ въ армията и лѣкуването имъ.

Тя съставляваше нераздѣлна часть отъ общата санитарна служба и се изпълняваше отъ ветеринарни офицери, подофицери и редници. Този персоналъ бѣше въ твърдѣ ограничено число, поради малкия брой на конните части. За подготовката на нисшия ветеринаренъ персоналъ сжществуваше ветеринарно-фелдшерско училище. Конните и артилерийските части имаха ветеринарни лазарети за лѣкуване на болните коне.

Прѣзъ 25 годишния периодъ, заедно съ развитието и увеличаването на конните части, увеличи се и военно ветеринарният персоналъ. Въ настояще врѣме висшиятъ ветеринаренъ персоналъ въ войската се попълва отъ ветеринарни лѣкари, свършили ветеринарство въ странство и прѣминали успѣшно курса на школата за запасни подпоручици, ако слѣдъ свършване задължителната си служба издържатъ провѣроченъ изпитъ. Ветеринарните лѣкари могатъ да бждатъ командировани въ странство за специализаране или за освѣжаване тѣхните познания, по конкурсъ. Въ 1904 год. за подготовка и попълване съ нисшия персоналъ, бидоха открити при тогавашния кавалерийски курсъ ветеринарно училище, учебна ковачница и ветеринаренъ лазаретъ, които отпослѣ се отдѣлиха и се сформирова отъ тѣхъ сегашното ветеринарно-подофицерско училище съ учебна ковачница. Въ това училище постжпватъ новобранци и доброволци, които иматъ най-малко двакласно образование; курсътъ му е едногодишенъ и се урежда по особно положение и програма.

До 1910 г. военно-ветеринарната служба бѣ съсрѣдоточена при военно-санитарната часть, а ремонтната — въ кавалерийската инспекция. Отъ тая година тия двѣ служби се съединиха и се възложиха на едно ветеринарно-ремонтно отдѣление при главното интенданство. Това отдѣление има назначение: а) да се грижи и взема своеврѣменно мѣрки за опазване здравето и доброто състояние на конетѣ и другия работенъ добитъкъ въ войската; б) да лѣкува болните коне и другия добитъкъ въ войската и да отстранява причинитѣ на заболѣванията; в) да се грижи и подготовлява нуждния за войската ветеринарно-подофицерски и ковачески персоналъ, и

г) да се грижи за правилното снабдяване армията съ коне и другъ работенъ добитъкъ.

За обсѫждане на всички въпроси по ремонтирането на армията съ коне и за прѣуспѣване на ремонтното дѣло е уреденъ ремонтенъ комитетъ. А за разгледване и изучване на въпроси по подобрение и развитието на ветеринарно-санитарната служба въ войската е учрѣденъ военно-ветеринаренъ съвѣтъ при главното интенданство.

* * *

Всичко горѣизложено ясно свидѣтелствува за грамадната енергия и ползотворна дѣйность, проявена отъ Министерството на Войната прѣзъ периода на 25 годишното щастливо и благополучно царуване на Ваше Величество. Началническиятъ персоналъ въ войската, въодушевяванъ постоянно отъ вроденото му трудолюбие, честолюбие и съревнование, не е прѣставалъ да се вслушва въ многократния и горещъ зовъ, чрѣзъ който Ваше Величество го е подканвалъ и ободрявалъ къмъ плодоносенъ, честенъ и безкористенъ трудъ, като е проявявалъ винаги голѣми усилия, старание и интелигентность, за да се издигне армията ни на висотата на съврѣменитѣ изисквания въ военното изкуство, щото въ всѣки моментъ да може да отговори на своето велико прѣдназначение за благото и величието на отечеството и прѣстола.

Изтъкнатитѣ по-горѣ значителни реформи и достигнатитѣ грамадни съвършенства по военното дѣло затвърдяватъ у насъ убѣждението, че четвъртъ-вѣковното честито и славно царуване на Ваше Величество ще състави свѣтла страница въ живота и историята на любимата и прѣданна Вамъ армия, тъй като въ продължение на тоя 25 годишенъ периодъ, Ваше Величество не е прѣставалъ да се грижи съ най-живъ интересъ и безподобна настойчивость за повдигане и осигоряване военната мощь на България, за даване на армията ни една правилна и солидна организация, за снабдяването ѝ съ всички модерни оржжия и други усъвършенствувани технически материали, за създаване на единъ надеженъ, образованъ и съ

разумна инициатива офицерски корпусъ и за постоянното и безспирно усъвършенствуване на бойната ѝ подготовка въ духа на съврѣменнитѣ искания на военната наука и изкуство. И днесъ, съ гордость може да кажемъ, че нашитѣ въоржжени сили, поставени вече на оная висота, която имъ осигорява едно твърдѣ завидно положение въ морално и материално отношение, сж крайжгълния камъкъ, незиблемата основа на отечеството и неговитѣ идеали.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ТЪРГОВИЯТА, ПРОМИШЛЕНОСТЬТА И ТРУДА

Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда се учрѣди и почна да функционира, като самостоятелно министерство, на 1 януарий 1912 год. До тая дата службитѣ, които влизатъ въ неговото вѣдомство, спадаха въ бившето Министерство на Търговията и Земледѣлието, а прѣди 1893 г., когато послѣдното още не бѣше учрѣдено, тѣ се изпълняваха отъ специални отдѣления при Министерството на Финанситѣ.

Споредъ създадената чрѣзъ закона за бюджета за 1912 г. организация на Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда, централното управление състои отъ три отдѣления:

I. отдѣление за търговия и промишленость съ специални бюра: за търговията, за индустрията, за занаятитѣ, за професионалното образоване и за мѣркитѣ и теглилкитѣ; тукъ спада и българския търговско-промишленъ музей;

II. отдѣление за труда;

III. отдѣление за минитѣ, кариеритѣ и минералнитѣ води.

Къмъ сѫщото министерство се числятъ дирекцията на статистиката и дирекцията на държавната печатница.

Разходниятъ бюджетъ на министерството, на обща сума 5.741.732 лева, се разпада, споредъ разнитѣ служби, както слѣдва:

I. централно управление		329.460	лева
II. търговия, промишленость и трудъ:			
1) контролъ на мѣрки и теглилки		233.422	»
2) професионално образование:			
а) търговско	260.500		
б) индустриално	220.600	843.790	»
в) занаятчийско	362.690		
III. мини, кариери и минерални води . .		2.613.080	»
IV. държавна печатница		1.044.300	»
V. дирекция на статистиката		563.980	»
VI. общи разходи		83.700	»
		Всичко . .	5.741.732 лева.

Обектътъ и дѣятелностьта на разнитѣ служби при Министерството на Търговията, Промишленностьта и Труда се излагатъ въ настоящия докладъ по слѣдния редъ: 1) занаяти, 2) индустрия, 3) мини, кариери и минерални води, 4) трудъ, 5) търговия, 6) професионално образование, 7) държавна печатница и 8) дирекция на статистиката.

I. ЗАНАЯТИ.

Още прѣди освобождението на България и особно слѣдъ тази дата, много отъ нашитѣ стари занаяти, прѣдставителитѣ на които прѣди нашата политическа самостоятелность, сдружени въ еснафи, играха такава вилна роля въ духовнитѣ и националнитѣ борби на нацията, започнаха да търпятъ кризиси. Фабричната и домашната индустрия, въ свързка съ развитието на съврѣменнитѣ потрѣбности на новитѣ вкусове на различнитѣ слоеве отъ населението, измѣстятъ твърдѣ много нѣкои занаяти. При такава една депресия върху занаятитѣ и влошаване положението на самитѣ занаятчии, държавната власть не можеше да остане спокойна. Занаятчиитѣ се явяватъ втората по брой социална класа въ страната; тѣ иматъ голѣмо значение за икономическия животъ на нашата страна и, при влошеното положение на нѣкои отъ тѣхъ, държавната власть трѣбваше да имъ окаже своята подкрѣпа и да ги подпомогне въ тежката

имъ борба за сѫществуване. Първата стѫпка въ тая насока бѣ направена прѣзъ 1896 год. съ внесения въ VIII-то Обикновено Народно Събрание отъ Министерството на Търговията и Земледѣлието законо-проектъ за еснафитѣ, който стана законъ едва прѣзъ мѣсецъ февруарий 1898 год.

Отъ мотивитѣ къмъ тоя законъ се вижда, че причинитѣ за упадъка на занаятитѣ се дирeха въ изчезването на старитѣ еснафски сдружения. И за да се прѣмахнатъ тия причини, по закона се създаваха задължителни сдружения на занаятчии и търговци отъ едни и сѫщи или отъ различни професии, живущи въ една или нѣколко общини. Обаче, тия организации, съставени само подъ натиска на административната власть и въ които влизаха безразборно хора отъ разни занаяти и търговци, безъ да иматъ нѣкои общи интереси по между си, не дадоха очакванитѣ резултати за подобрението на нашето занаятчийство. Много отъ занаятчиитѣ вижлаха въ тия принудителни сдружавания една спънка за правилния развой на своитѣ занаяти, протестираха прѣдъ министерството срѣщу тоя законъ и искаха отмѣнението му. X-то Обикновено Народно Събрание, въ I-та си извънредна сесия, отмѣни изцѣло тоя законъ за еснафитѣ. Слѣдъ нѣколко несполучливи опити за създаване на нови закони за занаятчийството, прѣзъ 1903 год. се гласува и прие отъ XII-то Обикновено Народно Събрание законътъ за организиране на занаятитѣ и еснафскитѣ сдружения. И тоя законъ, както и по-раншниятъ, усвояваше принудителния принципъ за занятчийскитѣ сдружения и заставяше занаятчиитѣ и тѣхнитѣ помощници (майсторитѣ, несамостоятелнитѣ майстори и калфитѣ) отъ една община, околия и даже окрѫгъ, задължително да образуватъ, подъ страхъ на глоба, сдружавания. Ако нѣмаше достатъчно занаятчии отъ единъ занаятъ, въ сдружението можеха да влизатъ и занаятчии отъ други професии, като по такъвъ начинъ се създаваше една пъстра смѣсица отъ хора, които имаха противоположни интереси и влѣзли въ сдружението не по силата на своитѣ икономически нужди, а отъ страхъ на глобата. Отъ друга страна, съ широкото тълкуване, което се даваше на понятието занаятчия, се злоупотрѣбяваше доста много при образуването на сдруженията, тъй като тукъ

е отнасяха и професии, които, строго взето, не могатъ да се смѣтатъ за занаяти. Така позволяваше се на хлѣбари, кръчмари, хотелиери, гостилничари, месари, зарзаватчии и т. н. да образуватъ сдружения, въ уставитѣ на които се допущаха наредби, съ които производството се монополизираше, създаваха се голѣми тежести за широката маса консуматори и се диктуваше върху цѣнитѣ на продуктитѣ отъ първа необходимость. Най-послѣ, съ наредбата, щото тъй нареченията майсторски изпитъ да става само прѣдъ комисия отъ трима найстари майстори, правѣше се отъ занаятчийството една затворена цехова организация, тъй като екзаменаторитѣ майстори въ много случаи виждаха въ лицето на явилитѣ се на изпитъ кандидати свои бждащи конкуренти и се стараеха да ограничатъ по възможность лицата, които искаха да започнатъ самостоятелно да упражняватъ даденъ занаятъ.

При наличността на такива стѣснителни наредби въ тоя законъ за организиране на занаятитѣ и еснафскитѣ сдружавания, еднакво ограничителни както за мнозинството занаятчии и тѣхнитѣ помощници, така и за голѣмата маса консуматори, яви се едно незадоволство срѣщу него. XIV-то Обикновено Народно Събрание, въ II-та си редовна сесия, отмѣни тоя законъ и гласува новъ законъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ, който влѣзе въ сила отъ 21/IV 1910 година. Тоя законъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ, като цѣли да прѣмахне всички ония грѣшки, които въ миналото бѣха допустнати по отношение на нашето занаятчийство, се стреми да отиде въ хармония съ наложенитѣ изисквания за модернизирането на занятитѣ и прѣдвижда за подпомагането на тия послѣднитѣ такива мѣрки, които сж въ контактъ съ модернитѣ нужди на живота и които не могатъ да се считатъ за враждебни на свободния демократически духъ на новото врѣме. Едно отъ сжществениѣ начала, което се поставя въ основата на тоя законъ, въ отличие отъ всички сжществуващи досегашни наши закони относително занаятчийството, е стремлението на законодателя да дефинира понятието «занаятъ» въ сжщественото му значение, като го разграничи отъ понятието «занятие» (професия). За занаяти се

смѣтатъ само ония прѣдприятия за прѣработване на материяли, при които прѣобладава ржчният трудъ и при които изкуството за произвеждане или прѣработване се добива чрѣзъ дълго обучаване или упражняване въ работата. Тия занаяти сж подробно изброени въ чл. 1 отъ закона. Тукъ сж подбрани както занаяти, които силно се конкурират отъ едрото производство, нѣкои отъ които клонятъ къмъ пропадане и за тѣхъ подкрѣпата отъ страна на държавата се явява необходима, така сжщо и такива занаяти, които сж напълно жизнеспособни, обаче, поради тѣхната изостаналость и неприспособимость къмъ модернитѣ изисквания на врѣмето, се нуждаятъ сжщо така отъ подкрѣпа. И, като се вземе понятието занаятъ въ новата тѣсна смисъль, то се разграничава отъ понятието «занятие» (професия), безъ да се отнася и за всѣка непромишлена стопанска дѣятелность, която, макаръ и да се извършва по типа на занаята, не се различава много отъ търговията. Споредъ това, къмъ «занятията» (професиитѣ) спадатъ всички ония прѣдприятия, въ които се прѣработватъ сурови материали, годни за храна, а сжщо и ония, въ които не се произвеждатъ обработени прѣдмети и не се прѣработватъ сурови материяли, като напр.: месарство, кръчмарство, бръснарство и пр. Въ хармония съ дефиницията, която се дава на занаята въ неговото тѣсно схващане, тукъ се изключватъ сжщо отъ режима на закона домашната индустрия, фабрикитѣ, голѣмитѣ майстерски, а сжщо не подпадатъ тукъ и селянитѣ, които, като земледѣлци, заедно съ своето главно занятие, упражняватъ въ селата нѣкои отъ занаятитѣ: дюлгерство, коларство, собаджийство (правене на печки), столарство, стругарство, каменарство, и шивачество

Упражняване на занаятитѣ може да става само при наличностьта на извѣстни условия: само оня може да упражнява за своя лична смѣтка извѣстенъ занаятъ, като свое главно занятие, който докаже своята способность по него и който притежава свидѣтелство за майсторъ, добито чрѣзъ така наречения майсторски изпитъ, който се явява като защитата срѣщу лошата работа на занаятчията по отношение на широката маса консоматори, безъ да бжде срѣдство за ограничаване на

майсторското звание само за опрѣдѣлено число лица. Майсторскиятъ изпитъ, въ различие отъ всички сѫществуващи до сега законоположения по тоя въпросъ, не става прѣдъ самитѣ занаятчии-майстори, за които кандидатътъ се явява като бѫдащъ конкурентъ, а прѣдъ една специална комисия, назначена отъ Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда. Изпитътъ се произвежда въ фиксирани отъ закона дати (слѣдъ 15 априлъ и 15 октомври всѣка година) по специално изработени отъ министерството програми и правилници, извѣстни прѣдварително на кандидата.

Отношенията между ржководителя на занаятчийското производство — самостоятелния майсторъ — и неговия помощнически персоналъ — чираци (ученици), калфи, несамостоятелни майстори — се регулиратъ главно чрѣзъ сключенитѣ по между имъ договори. Това е първия случай въ нашето занаятчийско законодателство, дѣто законодателтъ иска да постави на здрави начала отношенията между господаритѣ и тѣхнитѣ работници въ занаятчийското производство, като се даде възможность на публичната власть да се намѣсва въ тия отношения. Опитътъ и резултатитѣ отъ досегашнитѣ наши закони по занаятчийството у насъ и въ чужбина сѫ доказали, че урегулирането на тоя въпросъ не може да стане при абсолютна стопанска свобода. Споредъ сѫществуващитѣ до сега у насъ закони, тия отношения се уреждаха непълно и несполучливо: на самитѣ занаятчии и на създаденитѣ отъ тѣхъ органи — занаятчийскитѣ сдружения — се прѣдоставяше урегулирането имъ. По новия законъ, уреждането на цѣлата тая материя се прѣдоставя на търговско-индустриялнитѣ камари, — въ които занаячиитѣ иматъ свои прѣдставители — и на Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда. За гарантиране на възникналитѣ задължения при работата между господаритѣ и тѣхнитѣ работници, законътъ прѣдвижда едно ново срѣдство — писменъ договоръ.

Майсторскитѣ работилници ще останатъ за дълго врѣме още главнитѣ мѣста за вербуване на бѫдащитѣ занаятчии. Обучението на чираситѣ и калфитѣ въ занаятчийското производство е една социална нужда, която не може да бѫде

прѣнебрѣгната отъ държавата и обществото. Занаятчийскитѣ майстори не сж идеални учители, а още по-малко идеални възпитатели и не може да се облѣгаме само на тѣхния алтруизмъ, безъ да бждатъ нормирани условията за правилното обучение на тѣхнитѣ помощници — калфитѣ и чиракитѣ. За тая цѣль законътъ налага редица задължения, които майсторитѣ трѣбва да изпълняватъ при обучаването на своитѣ работници. Законътъ прѣдвижда, че само тоя собственикъ на самостоятелно заведение има право да държи чираци, който не е изгубилъ това си право по закона, като спазва условията, които му се налагатъ за правилното обучение на своитѣ работници. Броятъ на чиракитѣ трѣбва да отговаря на потрѣбността отъ такива споредъ естеството на работата и да се намира въ необходима зависимость отъ възможността — да се обучаватъ тѣ съвѣстно и подготвятъ за добри занаятчии.

Единъ парливъ въпросъ въ старото ни занаятчийско законодателство съставляваше въпросътъ и за тъй наречените калфински и чирашки книжки. Всѣкой калфа се задължаваше да има работническа книжка, която господарьтъ има право да задържа у себе си и безъ която калфата не може да се настани другадѣ да работи. Конфликтитѣ, които често се създаваха между майсторитѣ и тѣхнитѣ калфи, злоупотрѣбленията, които ставаха съ тия книжки, не можеха да не обърнатъ вниманието на законодателя. Споредъ сжществуващия законъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ, калфинскитѣ книжки стават факултативни: служатъ на калфитѣ главно като документъ, за да докажатъ своята работа и да могатъ да се явятъ съ тѣхъ на майсторски изпитъ, а сжщо и да имъ служатъ като документъ, ако искатъ да се ползуватъ отъ правата, които имъ дава законътъ. Сжщо така, за да се контролира по-добрѣ изпълнението на закона, относително работното врѣме, възрастьта и т. н. на чиракитѣ, въвеждатъ се подъ страхъ на глоба чирашкитѣ книжки. Всѣки чиракъ трѣбва да бжде снабденъ отъ своя майсторъ съ чирашка (ученическа) книжка.

На държавната власть лежи важната социалъ-политическа задача, заключваща се въ отстранението на всички конфликти,

възникнали отъ правоотношенията между господаритѣ и тѣхнитѣ работници-калфи и чираци; интереситѣ на двѣтѣ страни и запазване на социалния миръ изискватъ, щото тия спорове да бѫдатъ по възможность избѣгвани, а въ случай че възникватъ, необходимо е да се създадатъ специални институти, които да вематъ бързи мѣрки за навременното имъ прѣкратяване, като удовлетворятъ справедливитѣ искания на контрагентитѣ. Въ послѣдно врѣме все повече и повече се разпространява убѣждението, че за да се запазятъ мирни отношения между труда и капитала, желателно е да сѫществуватъ такива учрѣждения, на които, въ случай че възникне несъгласие, би могло на почва на договора, да се възложи отстранението на възникналитѣ недоразумения, тъй като тия стълкновения прѣдставляватъ и за господари и за работници значителна несгода, врѣдятъ на цѣли отрасли отъ занаятчийското производство и подхвърлятъ на голѣма опасность вѫтрѣшния миръ на обществото. Подобенъ единъ институтъ се явява създаденията по закона за занаятитѣ занаятчийски помирителенъ сѫдъ, който има за задача да рѣшава професионални спорове, възникнали въ кржга на закона между майсторитѣ, калфитѣ и чиракитѣ. Характерно е постановлението на закона, че занаятчийскиятъ помирителенъ сѫдъ се явява задължителенъ за странитѣ: занаятчиитѣ, сдружени или не, не могатъ да прибѣгватъ до обикновенитѣ сѫдилища за разрѣшение на какъвто и да било споръ, възникналъ въ рамкитѣ на закона, прѣди да се прѣдставятъ прѣдъ занаятчийския помирителенъ сѫдъ.

Друго едно срѣдство, чрѣзъ което се цѣли подпомагането на нашитѣ занаяти, сѫ тъй наречените занаячийски сдружения, образувани отъ самостоятелнитѣ майстори отъ единъ занаятъ за защита на професионалнитѣ имъ интереси. Занаятчийскитѣ сдружения, еснафитѣ или цехитѣ, както сѫ ги наричали прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, сѫ по новия законъ свободни организации на самостоятелни занаятчии, а не принудителни, както бѣха въ прѣдшествващия законъ, и то както за самостоятелнитѣ занаятчии-майстори, отъ различни несродни даже занаяти, така и за тѣхнитѣ работници — калфи и чираци. Да се въз-

лага на занаятчийскитѣ сдружения надеждата, че тѣ ще помогнатъ на занаятчийството въ борбата му съ едрата индустрия, е много наивно, обаче, не трѣбва да се отрича и тѣхното значение за уреждане отношенията между майстори и тѣхнитѣ помощници въ занаята и, главно, значението имъ въ областьта на занаятчийското ученичество, въ грижата имъ за най-добрата подготовка на бждащитѣ майстори.

Всѣко занаячийско сдружение трѣбва да има свой уставъ, въ който подробно да сж изложени цѣлитѣ му, до колкото това не е опрѣдѣлено отъ закона. Тукъ трѣбва да се вмѣстятъ всички постановления, които орегулиратъ вжтрѣшнитѣ отношения на органитѣ на сдруженията, разпрѣдѣлението на приходитѣ имъ и т. н.

Особено важни се явяватъ постановленията на сжществуващия законъ за занаятитѣ, относително гарантиране имотнитѣ състояния на сдружаванията чрѣзъ публиченъ контролъ, който се въвежда върху тѣхнитѣ доходи. До сега занаятчийскитѣ сдружения сжществуваха свободно, безъ всѣкаква намѣса на публичната власть върху приходитѣ имъ, като разполагаха произволно и безсистемно съ тѣхъ. И понеже много отъ тия срѣдства отиваха не по своето прѣдназначение, разходваха се за разни непроизводителни цѣли, тържества или даже често се присвояваха, законътъ, чрѣзъ редица постановления, нарежда рационалното изразходване приходитѣ на сдруженията. Сега всички имоти, които разнитѣ еснафи, еснафски сдружения и професионални дружества и изобщо занаятчийскитѣ корпорации притежаватъ, ще се приведатъ въ извѣстность отъ страна на Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда и ще се управляватъ подъ неговъ неподсрѣственъ надзоръ и контролъ.

За да се даде възможность да се усилятъ срѣдствата на самитѣ сдружения и да се постигнатъ цѣлитѣ, които имъ се налагатъ, прѣдвижда се, щото всички, присждени споредъ закона глоби, да се събиратъ отъ финансовитѣ власти по реда на прѣкитѣ данъци и да се внасятъ въ каситѣ на съотвѣтнитѣ занаятчийски сдружения за въ полза на тия послѣднитѣ. По-

нататъкъ, за да се даде по-силенъ потикъ къмъ сдружаване на занаятчиитѣ, поставено е, щото за всички държавни, окржжни и общински прѣдприятия и доставки, които не надминаватъ 20.000 лева, да се прѣдпочитатъ офертитѣ на съставенитѣ съгласно закона занаятчийски сдружения, дори когато прѣложенията имъ биха прѣвишавали съ 5% ония на другитѣ конкуренти, като имъ се правятъ нѣкои улеснения по прѣдставяне нужната гаранция и пр.

Къмъ социално-политическитѣ задачи на модерната държава принадлежи и гарантирането на нейнитѣ трудещи се граждани отъ икономическитѣ послѣдствия при професионалнитѣ нещастни случаи, т. е. нещастнитѣ случаи, които настжпватъ при изпълнение на работата и влѣкатъ слѣдъ себе си или смъртьта на трудещия се, или неспособностьта му, продължителна или врѣмена, къмъ труда. Тая задача, макаръ и да се явява наложителна и да се признава за необходима, поради много причини, не може да бжде напълно изпълнена за сега отъ нашата държава. Обаче, наченки къмъ тая посока се срѣщатъ вече тукъ-тамъ изъ нѣкои наши закони. Такова едно начало, макаръ и несъвършено по отношение на занаятчиитѣ, се поставя, чрѣзъ създаденитѣ по закона за организиране и подпомагане на занаятитѣ, при всѣко занаятчийско сдружение, занаятчийски взаимно-спомагателни фондове, съ цѣлъ да се подпомага материално на бѣдни занаятчии и на тѣхнитѣ сѣмейства, както и на калфитѣ въ случай на смърть или инвалидность. Тия фондове ще се образуватъ отъ специални вноски на членоветѣ имъ, отъ приходитѣ, прѣдвидени въ полза на фондоветѣ по закона, отъ завѣщания, случайни постжпления и др. По такъвъ начинъ прѣдоставя се на самитѣ майстори и на тѣхнитѣ помощници — калфитѣ, да облекчаватъ своитѣ другари или тѣхнитѣ сѣмейства чрѣзъ самопомощи. За успѣване на тоя фондъ, настоятелството на съотвѣтното занаятчийско сдружение внася всѣки 3 мѣсеца по 35% отъ цѣлия приходъ на сдружението.

Новъ единъ институтъ, който се въвежда по закона, е тъй наречения съвѣтъ на калфитѣ, чрѣзъ който се дава въз-

можность на калфитѣ отъ всѣки занаятъ, който тѣ работятъ въ заведенията на самостоятелни майстори, да вематъ участие въ работитѣ на сдружаването на своитѣ майстори при орегулиране на чирашкитѣ и калфинскитѣ отношения, при уреждане на занаятчийския помирителенъ сѫдъ, за който избиратъ прѣдвиденитѣ по закона помирители; при основаването и управлението на всички ония учрѣждения, които занаятчиитѣ биха образували и въ издържането на които материално ще участвуватъ и калфитѣ, като напр. взаимноспомагателнитѣ фондове, борситѣ на трула, работнишкитѣ приюти и т. н. Съ тоя съвѣтъ на калфитѣ се туря началото за ограничение на оня срѣдновѣковенъ възгледъ на майсторитѣ, не желаещи да допуснатъ и безъ това растещето влияние на калфитѣ при уреждане на много въпроси, засѣгащи и двѣтѣ страни.

Най-важниятъ приносъ на новото ни занаятчийско законодателство съставлява третиятъ отдѣлъ на закона — мѣркитѣ за подпомагане на занаятитѣ. Това е първиятъ случай въ нашето занаятчийско законодателство, когато държавната власть се залъгжава да взема по-ефикасни практически мѣрки за подпомагане на занаятитѣ, мѣрки отъ общовъзпитателенъ и културенъ характеръ, които не спъватъ техническия прогресъ и сѫ въ хармония съ съврѣменнитѣ нужди за развитието на занаятчийството. Днесъ занаятчийството заключава въ себе си значителна часть разнообразни производства, които, отъ една страна, доставляватъ нѣколко милиона парични срѣдства на нашето население, а отъ друга страна — снабдяватъ населението ни съ ефтини издѣлия, при което въ много случаи попълватъ слабото развитие на едрата индустрия у насъ. Занаятитѣ, играещи такава голѣма роль въ икономическия животъ на българския народъ, въ сѫщото врѣме се нуждаятъ отъ много подобрения, при помощьта на които производителнитѣ занаятчийски сили биха могли да намѣрятъ по-пълно и по-цѣлесъобразно приложение. Като резултатъ отъ подема на тия сили ще се яви значителното развитие на занаятчийското производство, което тогава би изпълнило съ още по-го лѣмъ успѣхъ своето назначение, би прѣдизвикало подема на народното благосъстояние, тъй като правилно функционира-

щето занаятчийство всѣкога ще се отразява икономически благоприятно и върху всички класове отъ населението въ страната.

Нашето занаятчийство остана назадъ въ своето развитие, на първо мѣсто, поради отсѫтствието въ занаятчиитѣ надлежнитѣ знания въ избраното производство и, на второ мѣсто — поради обстоятелството, че много занаятчии пристѫпватъ къмъ производството, безъ да притежаватъ съотвѣтнитѣ материални срѣдства и по тая причина не могатъ да поставятъ и водятъ своята работа на що-годѣ правилни търговски начала Съ други думи, нуждитѣ на нашитѣ занаятчии се раздѣлятъ на двѣ категории: технически и икономически, които въ повече случаи взаимно се прѣплитатъ и създаватъ за това производство крайно тежки условия за сѫществуване. Тия именно нужди има за задача да задоволи отчасти законътъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ, като указва и способитѣ, съ които би било възможно да се удовлетворятъ казанитѣ нужди на занаятчийството, за да се оправи по пѫтя на естественото си развитие. И за да може цѣлата тая система отъ мѣрки да се приложи по-добрѣ, за да има планомѣрность и систематичность въ тая акция, при Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда се създаде специално занатчийско бюро, което да служи като централенъ органъ за направляване на всички мѣрки относително подпомагане на занаятитѣ и изобщо за направляване на цѣлата занаятчийска политика въ страната ни. При занаятчийското бюро се образува и единъ специаленъ съвѣтъ отъ прѣдставители на занаятчии и хора вѣщи по занаятчийския въпросъ, които ще подпомагатъ и съдѣйствуватъ на бюрото въ неговата разнообразна дѣятелность и за реализиране на всички цѣли, които му се възлагатъ отъ закона. По такъвъ начинъ бюрото ще се стреми, упѫтва и подпомага занаятчиитѣ на всѣкждѣ, гдѣто може да се опира на собственитѣ имъ стремления къмъ знания, къмъ повишение на техниката и ступанскитѣ похвати въ работата. И паралелно съ своята дѣятелность да организира занаятчиитѣ въ занаятчиийски сдружения, бюрото за занаятитѣ се стреми посрѣдствомъ държавната подкрѣпа и самопомощь да имъ се даде възможность да укрѣп-

натъ, било единично или пъкъ организирани въ свободни икономически дружества — кооперациитѣ. За постигане на своитѣ цѣли бюрото за занаятитѣ прѣдприема слѣднитѣ мѣрки:

1) Дава свѣдѣния и прави справки по всички въпроси, относително техниката и ступанската организация въ занаятчийското производство. То служи като справочна станция по всички специални въпроси въ занаятчийството и е съвѣтникъ на занаятчиитѣ въ тѣхнитѣ занаятчийски дѣла. Въ състава на бюрото съ течение на врѣмето ще има редъ специалисти, които ще бждатъ длъжни да отговарятъ на всички въпроси на занаятчиитѣ, относително покупкитѣ на машини, въвеждане на технически усъвършенствувания, прѣпоржчване нужднитѣ видове сурови материяли, образуване на сдружения и всѣкакъвъ родъ кооперации. Специалиститѣ ще се отнасятъ съ особено внимание къмъ запитванията на занаятчиитѣ, ще се стараятъ да спечелятъ тѣхното довѣрие и да възбудятъ интересъ къмъ дѣятелността на бюрото. Отговоритѣ, които ще се даватъ отъ бюрото на запитванията отъ занаятчиитѣ, ще бждатъ кратки, а за по-обширни пояснения ще се четатъ рефератн.

2) Устройва постоянни и врѣменни изложби на малки машини, мотори и инструменти въ разнитѣ занаятчийски центрове, дава наставления за тѣхното нагласяване и най-ревностно ги разпространява между сдруженитѣ занаятчии, прѣдимно чрѣзъ посрѣдството на сдруженията и общинитѣ; дава свѣдѣния относително начина на дѣйствието и покупката на подобни машини и инструменти и употрѣблението на суровитѣ материяли. Икономическитѣ нужди на нашитѣ занаятчии могатъ да бждатъ удовлетворени между другото и чрѣзъ доставката на надлежнитѣ оржлия за производството и суровитѣ материяли. При единъ бѣгълъ поглелъ върху нашитѣ занаяти, не може да се не констатира, че у тѣхъ има маса технически недостатъци, които се явяватъ като резултатъ отъ отсжтствието въ занаятчиитѣ на необходимитѣ знания въ производството. Занаятчийското бюро ще дѣйствува въ тая посока най-ревностно и ще се мжчи да дава пълни познания по тех-

никата на опрѣдѣлени отрасли отъ занаятчийския трудъ, като прѣдава тия познания по възможность чрѣзъ нагледни способи, чрѣзъ непосрѣдствена работа и като дава пълна информация по всички запитвания въ тая область.

3) Прокарва изпитани методи въ работата, създава и технически усъвършенствува постояннитѣ курсове за майстори и развива подвижнитѣ курсове на пжтуващитѣ учители, като улеснява посѣщението на тия курсове посрѣдствомъ отпущане на степендии въ форма на надници. Тая часть отъ дѣятелностьта на бюрото трѣбва особно да се развие и да се ползува съ особеното довѣрие на занаятчиитѣ. Курсоветѣ, прѣдназначени за майстори и калфи, ще иматъ за цѣль да научатъ занаятчиитѣ на най-добритѣ технически похвати въ тѣхното производство и на правилна търговска организация. Чрѣзъ своитѣ специалисти, пжтуващи учители-техници по разнитѣ занаяти, бюрото за занаятитѣ се стреми да насажда между занаятчиитѣ специални знания по всички въпроси отъ технически, икономически и художественъ характеръ, съобразно съ нуждитѣ на всѣкой занаятъ. Не трѣбва да се изпуща изъ прѣдъ видъ, че въ тая си часть дѣятелностьта на бюрото има и пропагандаторски характеръ; главната му работа се заключава не толкова да се принесе на занаятчиитѣ непосрѣдственна материална полза, а повече да възбуди въ тѣхъ интересъ, стремление къмъ прогресъ.

4) Насърчава чирашкото образование като урежда изложби отъ примѣрни работи на чираци, като дава отличия и награди на отличилитѣ се чрѣзъ обучаване на занаятчийски майстори за практически учители на чирацитѣ и като създава задължителни курсове за чираци. Възпитанието и обучението на чирацитѣ, бждащитѣ наши занаятчии, съставлява една социална нужда, която не може да бжде игнорирана отъ страна на държавата и обществото. Сегашната система за обучение на чирака само въ работилницата на неговия майсторъ не може да бжде до край запазена. На подрастващето поколѣние трѣбва да се даде възможность още въ работилницата да се запознае съ модернитѣ изисквания на за-

ната. Занаятчийското ученичество е единъ отъ най-болнитѣ въпроси, то е особно занемарено у насъ и било би жалко, ако грижитѣ за повишение на техниката могатъ да отслабятъ вниманието на държавата и обществото къмъ окаяното положение на най-слабата часть отъ занаятчийското съсловие. Прѣдвиденитѣ въ закона въ тая посока мѣрки за повдигане на чирашкото образование цѣлятъ да подобрятъ това положение; чрѣзъ изложбитѣ на чирашки работи ще се дава възможность на чирацитѣ да покажатъ на обществото резултатитѣ отъ своето обучение при майсторитѣ, а чрѣзъ подготвяне на учители-инструктори за чирацитѣ се създаватъ лица, които да могатъ да усвоятъ и педагогическа похватность, която е необходима за всѣки единъ учитель-майсторъ, добъръ, може би, въ своята специалность, но който, безъ съотвѣтната подготовка, не може да прѣдаде нищо отъ своитѣ знания на другитѣ.

5) Покровителствува занаятчийското кооперативно дѣло, като основава кооперации за доставка на сурови материали, за общо ползуване отъ малки машини и мотори и на производителни, въ тѣсна смисъмъ на думата, кооперации; търси пазарь за произведенията на тия кооперации и помага имъ съ отпущането въ началото на основаването имъ необходими помощи, доставя имъ машини при особно благоприятни условия и устройва подвижни курсове относително кооперативното дѣло. Покровителството на занаятчийското кооперативно дѣло се явява необходимо, тъй като възникването на кооперациитѣ между занаятчиитѣ дѣйствува да се развие у послѣднитѣ духа на инициатива и самодѣятелность и създава за тѣхъ не само повече устойчиви икономически условия, но облекчава работата въ много производства. Съединени въ кооперации, занаятчиитѣ могатъ да приложатъ своитѣ сили по-продуктивно а сжщо иматъ възможность да използуватъ повечето износно намиращитѣ се у всѣки отъ тѣхъ материални срѣдства въ видъ на парични капитали и сурови материали. Въ днешно врѣме, особено малкитѣ двигатели и машини, могатъ да изиграятъ голѣма роля въ подема на занаята. Но тукъ не е достатъчна само една пропаганда за раз-

пространение на знания. Нужда е и материяльна помощь, защото срѣдният занаятчия обикновено не е въ състояние да изкарва голѣма печалба. Материалната помощь е рискована работа, и бюрото за занаятитѣ ще трѣбва да се ржководи въ тая посока отъ твърдѣ строги правила. На първо мѣсто бюрото снабдява съ машини само кооперациитѣ, а не и отдѣлнитѣ занаятчии, като събира за това подробни свѣдѣния и обстойно изслѣдва въпроса за дадена машина, въ дадено производство, при дадени условия. Слѣдъ това бюрото не дава на ржка паритѣ, а, по съглашение съ кооперацията, доставя машината чрѣзъ нѣкой комисионеръ и упражнява върху нея бдителенъ надзоръ, до като тя не прѣмине въ собственость на кооперацията, която ще трѣбва да плати пълната стойность на машината. Облекчението се заключава въ това, че плащането не става на веднажъ, а на разсрочка, въ течение на 15 години, безъ заплащане на лихви. Но като снабдява кооперациитѣ съ машини и по такъвъ начинъ разширява размѣритѣ на производството у членоветѣ на кооперацията, бюрото счита за своята длъжность да се загрижи и за пазаря на разширеното производство и за тая цѣль ще влиза въ сношение съ Военното Министерство и другитѣ държавни учрѣждения относително държавнитѣ доставки. Всичкитѣ занаятчийски кооперации, основани споредъ закона за кооперативнитѣ сдружения, ще се ползуватъ отъ общитѣ и специални облаги по закона за насърдчение на мѣстната индустрия. Съ това се дава възможность на занаятчийскитѣ кооперации да се поставятъ на началата на покровитествуваната у насъ едра индустрия, да могатъ да бждатъ конкурентноспособни и да издържатъ депресията, която имъ се налага отъ едрото производство. Едноврѣменно съ това се показва на занаятчиитѣ най-правия и най-сигурния пжть за тѣхното подпомагане — кооперацията.

Съ изложенитѣ до тукъ мѣроприятия не трѣбва да се изчерпватъ срѣдствата относително подпомагането на занаятчийството у насъ. Сжществуватъ още редица мѣрки, дѣйствието на които е не отъ по-малко значение и върху които сжщо така трѣбва да се обърне сериозно внимание. Тѣзи мѣрки се заключаватъ: 1) въ създаване на нови и усъвършенствуване

на сѫществующитѣ занаятчийски училища; 2) въ уреждането на специални занаятчийски музеи; 3) въ устройване на конкурсни изложби отъ занаятчийски издѣлия; 4) въ събиране и публикуване на статистико-икономически материяли върху занаятитѣ и 5) въ издаване на технически популярни рѫководства, албуми и съотвѣтни чертежи.

При една засилена подкрѣпа въ духа на изброенитѣ погорѣ срѣдства, нашитѣ занаяти могатъ да дадатъ могѫщъ импулсъ за подема на икономическия животъ на нашето градско население, толкова повече, че българинътъ, особено нашето крайбалканско население, се отличава изобщо съ твърдѣ високи занаятчийско-индустриялни способности. При дружната и планомѣрна дѣйность на държавата и обществото, нашитѣ занаяти — тия народни съкровища — ще могатъ да се развиватъ и напълно приспособяватъ къмъ нуждитѣ на врѣмето за благото на нашата родина.

II. ИНДУСТРИЯ.

Наредъ съ прѣдприетитѣ мѣрки за подобрение на земледѣлческитѣ отрасли и за модернизиране на занаятитѣ, държавата не можеше да си не постави за задача и насърдчаването и закрѣпването на едрата национална индустрия. Ако България останеше страна чисто земледѣлческа, поминъкътъ и благосъстоянието на народната маса рискуваха да бѫдатъ изложени на случайнитѣ природни стихии, като суша, градъ, наводнение. и т. н. Сами по себе си занаятитѣ, макаръ и модернизирани, не биха могли да издържатъ борбата на конкуренцията и да ограничатъ чуждестранния вносъ, тъй като нуждитѣ на конкуренцията отъ употрѣблението на индустриални продукти постоянно растеше. Оставена безъ индустрия, страната не би била въ положение да изравнява актива и пасива на своя балансъ на външната търговия, и износътъ на нейното злато би попрѣчилъ за събирането на богатства и капитали, каквито сѫ необходими за всѣко културно развитие. Независимо отъ това, индустрията, като използува дароветѣ и силитѣ на природата по усъвършенствуванитѣ способи на

техниката и като черпи своитѣ материали за работи най-вече отъ земнитѣ богатства на мѣстото, гдѣто тя е насалена, се явява като единъ твърдѣ силенъ факторъ за благоприятното въздѣйствие върху самото земледѣлие въ разнитѣ негови отрасли. Най-послѣ индустрията способствува за създаването на оная стопанствена обособеность и икономическа независимость, която въ ново врѣме се стремятъ да достигнатъ всички културни народи на европейския материкъ.

Всичко това се е съзнавало твърдѣ добрѣ отъ българскитѣ правителства и за това грижата на държавата — да се закрѣпи въ страната национална индустрия — датира доста отлавна. Но тъй като въ първитѣ години слѣдъ освобождението, вслѣдствие прѣхвърляне върху България нѣкои отъ международнитѣ задължения на Турция, българскитѣ правителства нѣмаха възможность свободно да сключватъ търговски договори и да нареждатъ митническитѣ си тарифи, индустриалната политика на страната трѣбваше да потърси други срѣдства за покровителствуване на отечествената индустрия. Слѣдъ нѣколко несполучливи опити на нашето законодателство въ това отношение, каквито сж напримѣръ «прѣдложение за повдигане на българската индустрия и промишленость» (V-то Обикновено Народно Събрание 1887 г.), «законопроектъ за насърдчение мѣстната индустрия», (VI-то Обикновено Народно Събрание 1892 г.), «законопроектъ за снабдяване войската съ прѣдмети за въоржжение, облѣкло, храна и разни други потрѣбности» (VI-то Обикновено Народно Събрание 1891 г.), «законопроектъ за задължителното носене на мѣстни дрехи и обуща» отъ 1894 г. и редъ други подобни прѣдложения и законопроекти, въ 1894 г. се прокара и влѣзе въ сила първия специаленъ законъ за насърдчение на мѣстната индустрия, който, заедно съ послѣдвалитѣ въ него измѣнения и допълнения, направени въ 1897 г., начерта принципитѣ и послужи за основа на по-новитѣ закони за сжщата цѣль отъ 1905 и 1909 г.

По-главнитѣ принципи, които сж прокарани въ закона за насърдчение на мѣстната индустрия отъ 1894 г. и измѣнението му отъ 1897 г., сж слѣднитѣ:

Държавата си поставя за задача да насърдчава производството на извѣстни артикули. Такива сж: прежди, платове и плетени издѣлия отъ памукъ, коприна, ленъ и конопи, върви и вжжа, стеаринови свѣщи, фаянсови сждове, пещи, кюнци, огнеупорни тухли, стъкла за прозорци, чанти, бутилки и пр.; захарь, хартийно вещество и всѣкакъвъ видъ книга, коля, произведения на химическата индустрия, кибритъ и туткалъ; произведения на минната и металургична индустрия, цимент̀ъ и хидравлическа варь (по закона отъ 1894 г.), столарство, желѣзарство, спиртоварство, пивоварство (по измѣненията отъ 1897 г.). За тая цѣль индустриалнитѣ заведения, които се ползуватъ отъ покровителството на закона, ако сж снабдени съ усъвършенствувани срѣдства, работятъ съ капиталъ повече отъ 25.000 л., или употрѣбяватъ най-малко 20 работника, добиватъ привилегии, отъ които по-важни сж: освобождаване отъ дънъкъ на сградитѣ и отъ данъкъ занятие, безмитенъ вносъ на машини и сурови материяли, когато послѣднитѣ не се произвеждатъ въ страната; намаленъ прѣвозъ по желѣзницитѣ за тѣхнитѣ произведения въ размѣръ 35% отъ най-низкитѣ желѣзнопжтни тарифи; прѣдпочитане произведенията имъ при търговетѣ за доставки, даже когато сж съ 15% по-скжпи отъ чуждестраннитѣ; изключително право на производството въ опрѣдѣленъ районъ (концесия) за нѣкои отъ по-крупнитѣ и рисковани производства и т. н.

Така установени, законътъ за насърдчение на мѣстната индустрия отъ 1905 г. запазва и разширява тия принципи, като прокарва по-голѣма систематичность въ техническо отношение и по-голѣмо разграничение на условията за ползуване отъ прѣдвиденитѣ въ него насърдчителни срѣдства. Съгласно тоя законъ, увеличава се броятъ както на насърдчаванитѣ съ специални облаги индустрии, тъй сжщо и на тия, които иматъ право на концесия. А именно прибавятъ се: вагоно-строителство, консервиране на разни съѣстни продукти, брашняната индустрия, рафинирането на петролъ, електрически инсталации и др. Правото за ползване отъ облагитѣ на закона, обаче, се ограничава само за прѣдприятията, които си служатъ съ механическа сила отъ минимумъ петь конски сили,

занимаватъ непрѣкжснато прѣзъ 6 мѣсеца на годината 15 работника и притежаватъ капиталъ въ машини и усъвършенствувани уреди за не по-малко отъ 20.000 лева.'

Най-новия законъ за насърдчение на мѣстната индустрия отъ 1909 год., като запазва придобититѣ по прѣдшестващитѣ законни права на индустриалцитѣ за единъ периодъ до 1925 г., внася още по-голѣма систематичность въ условията за ползуване отъ облагитѣ на новооснованитѣ заведения и прѣдвижда по-строгъ контролъ отъ страна на държавата при получаването и ползуването на прѣдвиденитѣ облаги. Прѣди всичко тоя законъ дава опрѣдѣление на понятието «индустриялно прѣдприятие». Ржководимъ отъ идеята за технически напрѣдъкъ, за измѣстване на човѣшката мускулна сила, законодателтъ изтъква немускулнитѣ природни и механически сили, като се стреми да ги привлече въ производството и увеличи производителностьта на човѣшкия трудъ. Слѣдъ това законътъ, като групира индустриитѣ, за които има условия да се протежиратъ у насъ, въ 10 групи, всѣка отъ които се подраздѣля на нѣколко класа, прѣдвижда общи и специални облаги не само за капиталиститѣ-индустриалци, но и за занаятчийскитѣ и земледѣлчески кооперации съ цѣль да помогне и на занаятчийското производство да се разрастне до по-високи стопанствени форми. Условията за добиване на специални облаги по тоя законъ сж: употрѣблението на моторъ отъ 10 конски сили, капиталъ — въ машини — 20.000 л. и издържката най-малко на 10 работника въ продължение поне на 6 мѣсеца прѣзъ годината. Освѣнъ другитѣ облаги за заведения, които отговарятъ на прѣдвиденитѣ въ закона условия, добавя се и правото за ползуване съ районъ отъ 2—3 административни околии. По отношение на концесиитѣ въ районъ отъ нѣколко окржга, каквито могатъ да се добиятъ само по рѣшение на Народното Събрание, а не чрѣзъ Министерския Съвѣтъ, както ставаше по прѣдшестващия законъ, прѣдвиденъ е единъ минимумъ отъ капиталъ въ машини и уреди отъ 150.000 л. Всички молби за ползуването отъ облагитѣ на закона се разглеждатъ по принципъ отъ индустриалния съвѣтъ — новъ институтъ, съз-

ладенъ съ закона да служи като съвѣщателно тѣло при Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда, къмъ услугитѣ на който министерството прибѣгва всѣкой пѫть, когато има нужда да се чуе мнѣнието на компетентни лица по въпроси, свързани съ индустриалното развитие на страната. Друго по-важно нововъведение въ закона е създаването на специални фондове за работнически злополуки и застраховки и уреждане на въпроса за работническитѣ жилища при насърдчаванитѣ фабрични заведения. Постановленията на това нововъведение идатъ да покажатъ, че държавата, като насърдчава едрата индустрия, схваща и важното значение на труда при насаждането на тая индустрия и прѣдприема грижи за покровителството на работничеството, което, поставено въ здравословни условия, може да служи като най-добъръ залогъ за бждащето развитие на тая индустрия.

И така, държавата насърдчава националната индустрия посрѣдствомъ облаги, прѣдвидени въ специаленъ законъ отъ 17 години насамъ. Какви сж резултатитѣ отъ тая покровителствуваща политика? — Тия резултати могатъ да се видятъ най-добрѣ въ публикацията на Дирекцията на Статистиката, която прѣдприе и публикува миналата година своята анкета на насърдчаванитѣ отъ държавата индустриални заведения прѣзъ 1909 г.

Споредъ тая публикация, прѣзъ 1909 г. въ България сж дѣйствували 266 насърдчавани отъ държавата съ специални облаги и съ концесии индустриални заведения, въ които е билъ ангажиранъ 66.032.440 л. основенъ капиталъ (въ мѣста, сгради и машини) и сж били заети 13.231 работника въ деня на анкетата, а 16.733 работника — прѣзъ интензивния периодъ на работа. Въ това число не влизатъ заведения, които сж се ползували само съ прѣдвиденитѣ въ закона общи облаги, както и индустриитѣ, които не се ползуватъ съ никакви облаги по закона, каквито сж, напримѣръ, печатницитѣ, тютюневитѣ и други нѣкои фабрики. Като се има прѣдъ видъ, че въ врѣме на освобождението въ България е имало само десетина индустриални заведения, вижда се, че, при всичкитѣ не-

благоприятни обстоятелства, България е направила значителенъ прогресъ въ полето на индустриалната дѣятелность, който прогресъ отъ сега нататъкъ още повече ще расте.

По рода на индустриитѣ, тия 266 заведения се разпадатъ, както слѣдва: I. мини и кариери — 6 заведения; II. метални индустрии (желѣзолѣярство, желѣзарство, ламаринени и телени издѣлия, металолѣярство) — 19 заведения; III. керамика (производство на глинени и фаянсови издѣлия, циментъ, циментови и бетонени издѣлия и стъкларство, — 10 заведения; IV. химически индустрии (производство на взривни вещества, кибритъ, мастило, лѣпило, сапунарство, разни химикалии, растителни масла, розово масло) — 25 заведения; V. индустрии за храни и питиета (мелничарство, производство на тѣстени издѣлия, захарь, захарни издѣлия, пивоварство, спиртоварство и др.) — 100 заведения; VI. текстилни индустрии (ленено и конопено тъкачество, вжжарство, предене и тъкане на памукъ, плетачество, предене и тъкане на вълна, гайтанджийство, килимарство, бояджийство, язмаджийство) — 61 заведения; VII. дървени индустрии (дъскарство, мебели, коларство, производство на издѣлия отъ кости и черупки) — 18 заведения; VIII. кожарство — 22 заведения; IX. хартийни индустрии (производство на мукава и хартия, картонажна индустрия) — 3 заведения; X. добиване на физическа сила — 2 заведения.

По мѣстонахождение тия заведения се разпрѣдѣлятъ така: 25 въ Бургаския, 23 въ Варненския, 6 въ Видинския, 5 въ Врачанския, 7 въ Кюстендилския, 28 въ Пловдивския, 10 въ Плѣвенския, 36 въ Русенския, 54 въ Софийския, 11 въ Старо-Загорския, 53 въ Търновския и 8 въ Шуменския окржгъ.

По начина на експлоатацията, насърдчаванитѣ индустриални заведения сж: 5 държавни и 261 частни прѣдприятия; 93 отъ послѣднитѣ се експлоатиратъ отъ по-едно лице, 115 отъ събирателни дружества и 37 отъ акционерни дружества; 258 отъ всичкитѣ заведения се експлоатиратъ отъ самитѣ притежатели и 8 отъ наематели; 224 се експлоатиратъ отъ българи, 24 отъ българи и чужденци и 18 отъ чужденци. Туй, което е особено

важно и утѣшително, то е че въ 253 отъ насърдчаванитѣ индустрии сж вложени изключително мѣстни капитали, въ 4 сж вложени мѣстни и чуждестранни капитали и само въ 9 чуждестранни капитали.

Ако прослѣдимъ врѣмето на основаването на горнитѣ индустриални прѣдприятия, ще да видимъ, че до освободителната война, т. е. до 1877 година, е имало само 13 заведения; слѣдъ войната до 1894 година, когато влѣзе въ сила първиятъ законъ за насърдчаване на индустрията, сж се основали 114 заведения (отъ които 29 — прѣзъ периода отъ 1877—1884, 33 — отъ 1885—1889 и 54 — отъ 1890—1894 година); при режима на първия законъ за насърдчение на мѣстната индустрия (1895—1904 год.) сж се основали 66 заведения (36 отъ 1895—1899 и 30 отъ 1900—1904 год.); при режима на закона отъ 1905 год., т. е. прѣзъ периода 1905—1909 год., прѣзъ който новиятъ законъ даде по-голѣми насърдчения, сж се основали 70 индустриялни заведения.

Вложениятъ въ насърдчаванитѣ индустрии капиталъ въ мѣста, сгради и машини (основенъ капиталъ) на общо сума 66.032.440 се разпала по индустрии, както слѣдва: мини и кариери—4.080.020 лева или срѣдньо по 680.003 лева на едно заведение; метални индустрии—2.331.074 или срѣдньо по 145,692 лева на едно заведение; керамика—5.446.099 лева или срѣдньо по 554,510 лева на едно заведение; химическа индустрия—2.583.688 лева или срѣдньо 103.347 лева на едно заведение; индустрии за храни и питиета—26.410.397 лева или срѣдньо 264.104 лева на едно заведение; текстилни индустрии—12.608.388 лева или срѣдньо по 206,695 лева на едно заведение; дървени индустрии—3.296.756 лева или срѣдньо по 183.153 лева на едно заведение; кожарство—1,836,344 или срѣдньо по 83.470 лева на едно заведение; хартийни индустрии—1.182.224 или срѣдньо по 394.075 лева на едно заведение; добиване на физическа сила—6.257.450 лева или срѣдньо по 3.128.725 лева на едно заведение.

Отъ внесенитѣ въ индустриалнитѣ заведения чуждестранни капитали, 10.211.401 лева сж белгийски; 506.441 лева сж бел-

гийски и български; 362.738 лева сѫ френски и български; 1.035.000 л. — английски; 1.913.636 л. — руски; 137.364 л. — турски, и 482.500 лева — германски капитали.

Горнитѣ данни показватъ, че нашата индустрия още е много далечъ, за да достигне крупностьта на западноевропейската и че участието на чуждитѣ капитали е слабо, понеже въ много по-голѣмъ размѣръ тѣ се пласиратъ у насъ въ форми на държавни заеми и разни други кредитни операции.

Събранитѣ свѣдѣния за двигателната сила, съ която си служатъ насърдчаванитѣ индустрии, сѫ непълни, но все пакъ, за характеристика ще далемъ слѣднитѣ данни: въ заведенията, които сѫ дали свѣдѣния, дѣйствуватъ 131 парни котли, които развиватъ 1.310 атмосфери максимално налѣгане; дѣйствуватъ още 131 парни машини, 39 локомобили, 22 бензинови мотори, 60 електрически мотори, 22 газожени мотори, 7 петролни, 10 диезелмотори, 54 водни колела, 47 турбини, а всичко 392 мотора, които развиватъ 21.801 номинални и 17.677 ефективни конски сили.

Прѣзъ 1909 година, когато сѫ били анкетирани насърдчаванитѣ индустриални заведения, е констатирано, че ангажираниятѣ въ производството работници, на брой 13.231 (10.445 мѫже и 2.786 жени) сѫ изработили всичко 4.630.243 дневни и 607.133 нощни надници, за което имъ е било заплатено 7.141.244 л.; сѫщитѣ заведения сѫ заплатили още 131.077 л. за работници, работещи вънъ отъ фабричното помѣщение. Тия заведения сѫ употрѣбили за 2.697.520 лева гориво (1.393.237 мѣстно и 1.304.283 иностранно); обработили сѫ за 51.185.442 лева сурови материали (за 37.251.241 лева — мѣстни и за 13.935.205 лева чуждестранни), произвели сѫ стоки за 78.317.396 лева, отъ които сѫ продали въ България за 58 127.535 лева, а въ чужбина за 15.119.550 лева.

Но за да се дадѐ още по-прѣгледна картина на положението, до което е достигнала протежираната отъ държавата мѣстна индустрия подъ режима на законитѣ отъ 1894, 1897 и 1905 години, ще да си послужимъ съ слѣднята таблица.

Капиталъ, работници и производство въ насърдчаванитѣ индустриални заведения по окржзи и индустрии.

Окржзи — индустрии	Брой на заведенията	Вложенъ капиталъ въ мѣсто, постройки и машини	Брой на работницитѣ къ дения на анкетата	Годишно производство
		лева		лева
Окржзи.				
I. Бургасъ	25	5.164.880	1.173	9.485.619
II. Варна	23	5.022.688	644	12.977.879
III. Видинъ	6	695.176	122	1.090.605
IV. Враца	5	3.052.273	484	1.553.170
V. Кюстендилъ	7	1.161.390	715	2.047.162
VI. Пловдивъ	28	4.670.661	1.243	4.612.376
VII. Плѣвенъ	10	1.583.744	230	1.907.733
VIII. Русе	36	6.174.956	1.340	8.427.229
IX. София	54	25.406.539	4.870	20.225.068
X. Стара-Загора	11	1.923.468	252	2.326.212
XI. Търново	53	9.959.862	2.040	11.233.559
XII. Шуменъ	8	1.418.805	118	2.430.784
Всичко . .	266	66.032.440	13.231	78.317.396
Индустрии.				
I. Мини и каріери	4	2.433.366	665	1.406.108
II. Металнн индустрии	16	2.531.074	892	2.146.624
III. Керамика	10	5.446.099	1.158	1.792.062
IV. Химически индустрии	25	2.583.688	432	2.463.428
V. Индустрии за храни и питиета	100	26.410.397	1.567	40.480.644
VI. Текстилни индустрии	61	12.608.388	4.064	17.445.262
VII. Дървод. и мебелни индустрии	18	3.296.756	1.130	2.698.962
VIII. Кожарство	22	1.836.344	398	4.538.689
IX. Хартиени индустрии	3	1.182.224	152	460.941
X. Други индустрии	3	6.257.450	18	928.139
XI. Държавни мини	2	1.646.654	1.911	2.546.791
XII. Държ. желѣзарски работилници	3	нѣма дани	844	1.409.746
Всичко . .	266	66.032.440	13.231	78.317.396

Тия цифри прѣдставятъ твърдѣ нагледно голѣмото значение на мѣстната индустрия за стопанския животъ на

страната; тѣ оправдаватъ най-задоволително жертвитѣ, които държавата продължава да прави за закрѣпването на тоя клонъ отъ народното производство.

Но за да бжде картината още по-пълна, нѣка си послужимъ съ свѣдѣния и за индустриалнитѣ заведения, които сж добили облаги по закона отъ 1909 год., толкозъ повече като се има прѣдъ видъ, че тия заведения не фигуриратъ въ горнята статистическа анкета. Вслѣдствие общия стопански подемъ на страната и насърдчителнитѣ постановления на неговия законъ, въ послѣднитѣ години Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда, при съдѣйствието на индустриалния съвѣтъ, е удовлетворило искането на твърдѣ много заявители за основаване на нови индустриални заведения, ползуващи се съ специални облаги и концесии, както и на такива, които се ползуватъ съ общи облаги. Повечето отъ тия заведения, получили насърдчение чрѣзъ закона, сж още въ проектъ, но една голѣма часть отъ тѣхъ сж реализирани.

Като се изключатъ проектиранитѣ прѣдприятия, както и тия на които сж дадени само общи облаги, броятъ на дѣйстващитѣ индустриални заведения, основани отъ 1909 до 1911 г., значи подъ режима на новия законъ, се изразява въ слѣднята таблица:

Индустрии	Бургаски окржг.	Варненски окржг.	Видински окржг.	Врачански окржг.	Кюстендил. окржг.	Пловдивски окржг.	Плѣвенски окржг.	Русенски окржг.	Софийски окржг.	Старозагор. окржг.	Търновски окржг.	Шуменски окржг.	Всичко
1 Мина и кариера	1	—	—	—	—	1	2	—	1	1	2	—	8
2 Метални	—	4	—	—	—	—	—	4	1	—	—	—	9
3 Керамика	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4 Химически	1	3	—	—	—	2	—	—	—	3	—	—	9
5 Храни и питиета .	3	12	2	2	3	5	6	7	3	6	6	3	58
6 Текстилни	2	—	—	—	—	1	1	—	2	—	4	—	10
7 Дървени и мебелни	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	3
8 Кожарски	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—	3	—	6
9 Хартийни	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
10 Електрич. цвини .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Всичко . .	7	21	2	2	5	9	9	12	10	10	17	3	105

Отъ тая таблица се вижда, че въ послѣднитѣ години сж придобили облагитѣ на закона нови 105 реализирани прѣдприятия. Впрочемъ въ това число влизатъ 49 мелници, 1 пивоварна и 1 спиртна фабрики, които се ползуватъ само съ мѣста, безмитенъ вносъ на машини, съ освобождаване отъ данъкъ за сградитѣ и занятие по чл. 66 на закона, и 54 други прѣдприятия, които се протежиратъ съ всички специални облаги. Така щото, като се прибавятъ къмъ това число 266 заведения, които се ползуватъ отъ облаги по силата на старитѣ закони, излиза, че къмъ 1 януарий настоящата година е имало въ България 371 индустриални заведения, отъ които 320 се ползуватъ съ специални облаги и 51 съ такива по чл. 66 на закона. Това е единъ прогресъ, който свѣдочи за едно свѣтло бждаще на нашата мѣстна индустрия, която единъ день ще има да играе твърдѣ важна роль за благосъстоянието на страната и за повдигането ѝ въ културно отношение.

III. ТРУДЪ.

СОЦИАЛНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО.

Заедно съ развитието модернитѣ политически и социални форми на нашия животъ, отъ освобождението насамъ прѣдъ вниманието на държавата изпъква съ една стихийна наложителность все повече и повече въпросътъ за покровителството на работническитѣ маси въ страната.

Развитието на индустрията въ България, въ всичкитѣ ѝ разклонения, бѣ възможно само при една прѣдпоставка — сжществуването на малко или много свободенъ отъ собственость трудъ. Тая прѣдпоставка бѣ създадена първоначално отъ конкуренцията на чуждата индустрия, която чрѣзъ външната търговия разруши много отъ старитѣ форми на прѣпитание у нашето население. Модерната национална индустрия, създавана чрѣзъ огромнитѣ жертви на покровителствената митнишка политика и специалното законодателство на държавата, довършва дѣлото на социалната трансформация, започнатото отъ външната търговия на страната.

Единъ отъ резултатитѣ на тая трансформация е увеличаващиятъ се отъ година на година брой на лицата, които се лишаватъ отъ всѣкаква собственость, и които, само въ продажбата на своя трудъ, могатъ да добиятъ необходимитѣ срѣдства за сѫществуване. Прѣброяването отъ 1905 год. ни говори вече за едно чисто работнишко население, надминаваще цифрата 400.000 души, т. е. процентъ, достигащъ около 10% отъ цѣлото население и който има тенденция все повече и повече да се увеличава.

Условията, въ които е поставено това население да живѣе и работи, сѫ едни отъ най-труднитѣ. За никаква регламентация на тия условия не е могло да става дума въ първитѣ моменти на борбата между зараждащата се национална индустрия и чуждестранната, когато всички усилия и жертви на държавата и нацията сѫ били насочени да спасятъ страната отъ пауперизиране чрѣзъ създаването на нови производствени форми, които да противостоятъ срѣщу конкуренцията на могѫщата европейска индустрия и търговия. Липсата на една редовна статистика на труда не позволява да се характеризиратъ трудовитѣ условия у насъ, но и тия цифри, съ които разполагаме, сѫ достатъчни да ни посочатъ, макаръ и въ общи черти, условията, въ които е поставено да живѣе българското работно население. Анкетата, произведена прѣзъ 1909 година върху индустриитѣ, насърдчавани отъ държавата, ни говори, че дори въ тия привилегировани заведения срѣднята продължителность на работния день надминава 11 часа. Въ повече отъ половината покровителствувани индустриални заведения (153 отъ 254) продължителността на работния день се движи отъ 10½ до 12, а въ нѣкои заведения достига дори и 16 часа! При тая продължителность на работния день, срѣдната надница прѣзъ послѣднитѣ 4—5 години се движи отъ 1.40 до 2 лева. Максималната надница рѣдко достига 4—5 лева, обикновено тя е 3—4 лева, а минималната започва дори отъ 15 стотинки! Тукъ му е мѣстото да отбѣлѣжимъ, че низкитѣ надници сѫ една отъ причинитѣ и послѣдствията за масовото въвличание въ индустрията на женския и дѣтски трудъ. Така напримѣръ, въ текстилната

индустрия женскиятъ трудъ, който прѣимущественo е дѣтски, достига вече 58%. Въ много други индустрии, благодарение техническото раздѣление на труда, довеждаще функциитѣ на послѣдния до най-прости манипулации, женскиятъ и дѣтски трудъ все повече и повече нахлува, измѣства труда на възрастнитѣ и понижава до неимовѣрни размѣри срѣднята надница.

Положението на труда въ занаятчийското производство, лишено отъ щедрото покровителство на държавата, съ което е обсипана младата индустрия — и страдаше отъ неджзитѣ на своето техническо несвършенство, е още по-лошо. Една малка анкета на шивашкия занаятъ, — единъ отъ ония занаяти, които подлежатъ на развитие и иматъ бѫдеще — показва, че продължителностьта на работния день е 13 часа за всички участващи въ производството — майстори, калфи и чираци (дѣца) — при една надница, която за майсторитѣ и калфитѣ се движи между 20—60 лева мѣсечно. Що се касае до труда на чирацитѣ той се заплаща още по-лошо. Първата година тѣ не получаватъ нищо друго отъ господаря си, освѣнъ храна и квартира, а втората и третата — една заплата отъ 20 до 40 лева годишно. Низкитѣ надници, голѣмата продължителность на работния день и при бързо растещата скѫпотия на живота,— въ България само за послѣднитѣ 4—5 години цѣната на нѣкои прѣдмети отъ първа необходимость е увеличена съ 50%, а въ нѣкой случаи и съ 100%, — поставятъ работнитѣ маси отъ българското население въ изключително затруднително положение, което ще има за резултатъ редица важни социални послѣдици, които държавата не може да игнорира. Ежегодното увеличение броя на неджгавитѣ младежи, — особно въ индустриалнитѣ и занаятчийски центрове, — които се освобождаватъ отъ наборнитѣ комисии; увеличаване смъртностьта въ срѣдата на усилено работещитѣ слоеве на населението; развиването и разпространението на извѣстни болести, достигнали до степеньта на професионални за извѣстни категории трудъ, — сѫ симптомитѣ, които показватъ че е необходимо да се повдигне материалното благосъстояние на бѣднитѣ маси у насъ. Ежегодното засилване на емиграцията ни говори за материалнитѣ трудности за сѫществуване у бѣдната часть

на нашето население. До като въ 1904 год. сѫ заминали на работа въ Америка само 308 души, въ 1905 г.—1.403, въ 1906—2.311, то въ 1907 г. ние имаме вече цифрата 17.350; и това сѫ само случаитѣ, показани въ регистритѣ на администрацията. Защото мнозина още емигриратъ, безъ да бѫдатъ извѣстни на властитѣ. Независимо отъ това, ежегодно напускатъ България цѣла една маса земледѣлски работници, които отиватъ да работятъ въ Ромжния, Русия и Унгария.

Всичко това е изтъквало съ още по-голѣма наложителность прѣдъ държавата необходимостьта: 1) да се развива съ още по-голѣма енергия индустрията и модернитѣ т. е. жизнеспособнитѣ занаяти, които не само да погълнатъ всички налични работни ржцѣ въ страната, но да прѣдизвикатъ и приливъ на такива отъ вънъ и 2) да се подобрятъ материалнитѣ условия за сѫществуване на работящитѣ маси, за да се привържатъ тѣ къмъ производството, да увеличатъ неговата производителность и сами да станатъ фактори за неговия технически прогресъ.

Необходимостьта отъ намѣсата на държавата въ отношенията на труда и капитала за защита на трудещитѣ се, изпъква отначало частично въ отдѣлни случаи, за да се прѣвърне постепенно въ една съзнана необходимость отъ систематична законодателна намѣса.

Фондове. Изработвайки поемнитѣ условия за експлоатацията на държавнитѣ и общински кариери, държавата прѣдвижда въ пункть 6. на тия условия да се одържа отъ прѣдприемачитѣ 2% върху сумитѣ, които тѣ плащатъ за експлоатацията «за помощь на работницитѣ, които биха получили рани или болести въ врѣме на работа, за вдовицитѣ или лѣцата имъ, за посрѣщане разноскитѣ за цѣрове за лѣкари и за религиозни обреди при погребаването на умрѣли работници». Къмъ тоя фондъ се прибавятъ и глобитѣ за ненаврѣменото изплащане на работнишкитѣ надници, смѣтани по 2% за всѣки закъснѣлъ день прѣзъ първитѣ дни на закъснѣването и по 5% за останалото врѣме до изплащането имъ. Въ случай че се повтори нередовното плащане на надницитѣ, то дава право на отнимане концесията.

Тоя фондъ се управлява отъ съотвѣтнитѣ общински управления до привършване на концесията, слѣдъ което останалитѣ неизразходвани суми се повръщатъ на прѣдприемача.

Подобенъ единъ фондъ е учрѣденъ сжщо за работницитѣ по постройката на желѣзницитѣ и пристанищата. Споредъ чл. 17 отъ тия условия, правителството одържа 2% и повече върху сумитѣ, плащани на прѣдприемачитѣ, като гаранция за правилното функциониране на санитарната служба, за медицинската помощь на мѣстото, за лѣкарства и персоналъ въ болницитѣ и пр., но и тоя фондъ подлежи на унищожение.

Недостатъчностьта на мѣркитѣ, прилагани отъ прѣдприемачитѣ за запазване здравето на работницитѣ, както и за подпомагание на сѣмействата на пострадалитѣ, принуждава най-сетнѣ законодателъ да се намѣси. Съ «закона за спомагателната каса на работницитѣ по общественитѣ прѣдприятия и пр.», приетъ отъ XIII Обикновено Народно Събрание, влѣзалъ въ сила на 31 мартъ 1905 г., се учрѣдява вече тоя фондъ за винаги, съ функции: «да се посрѣщатъ отъ него, до като трае прѣдприятието, разноскитѣ за лѣкуване на заболѣлитѣ или ранени работници, за погребението имъ, въ случай на смъртъ, както и за давание на помощи на работнишкитѣ вдовици и сираци». За основа на тоя фондъ законътъ прѣдвижда да се задържа по 1% «отъ всѣка ситуация за изплащане на извършени работи по обществени постройки и доставки на камъни». — «Останалата пъкъ неупотрѣбена часть отъ задържания 1% се внася въ Българската народна банка, за да се образува работническа спомагателна каса, която ще дѣйствува и ще се управлява по специаленъ правилникъ, изработенъ отъ Министерството на Общественитѣ Сгради, Пжтищата и Съобщенията».

Макаръ тоя правилникъ още да не е изработенъ, обаче, фондътъ е вече образуванъ и съставлява елно сериозно материялно основание, както за прѣдвиденитѣ отъ закона негови функции, така и за други сродни тѣмъ функции на труловата застраховка, които законодателъ би възложилъ на тоя фондъ.

Ето и положението на тоя фондъ на 30 мартъ 1912 год.

Постжпили сж приходи въ фонда по 1% одържки по ситуациитѣ

прѣзъ	1905	год.	7.826·49 л.
»	1906	»	60.013·77 »
»	1907	»	174.108·94 »
»	1908	»	401.782·06 »
»	1909	»	293.726·10 »
»	1910	»	318.658·11 »
»	1911	»	220.706·04 »
»	1912	» до 30 мартъ	53.474·42 »
Отъ Бълг. нар. банка лихви за 1910 и 1911 г.			46.999·90 »
Всичко до 30 мартъ 1912 год. . .			1.577.295·83 л.

Отъ тоя фондъ до 30 мартъ е изразходвано въ видъ на помощи за лѣкуване

прѣзъ	1905	год.	15.— л.
»	1906	»	3.369·17 »
»	1907	»	2.515·52 »
»	1908	»	4.932·24 »
»	1909	»	3.896·15 »
»	1910	»	7.709·20 »
»	1911	»	8.828·94 »
»	1912	»	1.379·42 »
Всичко дадени помощи за лѣкуване . . .			32.645·64 л.
За управлението на фонда			17.046·70 »
Прѣзъ 1910 год. сж повърнати на прѣдприятието Търново—Трѣвна			24.039·49 »
Всичко изразходвано			73.731·83 »

Ще рече на 1 априлъ 1912 год. фондътъ остава съ една наличность отъ 1.503.564 лева, но като имаме прѣдъ видъ прѣдписанието на закона за бюджета отъ 1912 год. да се възвърне на прѣдприемачитѣ сумата 490.000 лв., възъ основа на което Министерството на Общественитѣ Сгради, Пжтищата и Благоустройството е издало вече една платежна заповѣдь отъ 18 априлъ 1912 год. за повръщането на една сума отъ 101,720·64 на прѣдприятието Радомиръ—Кюстендилъ—Гра-

ницата, то може да се смѣта, че наличността на фонда къмъ края на тая година ще остане 1,090,000 лв. Изработването на единъ правилникъ или законъ за по-точното разпрѣдѣление на тоя фондъ и неговото употрѣбление е прѣдстоеще. И понеже той засѣга една значителна и важна часть отъ българското работничество, то, заедно съ закона за подпомагане на държавнитѣ работници въ случай на инвалидность и заболѣване, може да послужи за основа на по-нататъшното социално законодателство въ сжщата посока.

За сега послѣдниятъ законъ, засѣгащъ само една категория работници — държавнитѣ, е единичкото по-подробно законодателно положение, допълнено съ съотвѣтенъ правилникъ. Споредъ тоя законъ, вотиранъ отъ XIII Обикновено Народно Събрание и влѣзълъ въ сила на 7 септември 1906 год., всѣки държавенъ работникъ, който въ врѣме на държавна работа или вслѣдствие на нея, не по собствена вина, стане неспособенъ по-нататъкъ за работата, която е изпълнявалъ, добива право на инвалидна пенсия, която не може да бжде по-голѣма отъ 1800 лв., нито по-малка отъ 240 лв. годишно. Размѣрътъ на тая пенсия се опрѣдѣли съ $^1/_4$ отъ годишната заплата, получена отъ послѣднята дневна заплата, умножена съ 300, въ случай, ако работникътъ е станалъ съвсѣмъ неспособенъ за никаква работа и има нужда отъ лично прислужване, съ $^1/_5$ отъ сжщата заплата, ако е неспособенъ за никаква работа, но нѣма нужда отъ лично прислужване и съ $^1/_6$ отъ сжщата заплата, ако е станалъ полуспособенъ за работа. — Наслѣдницитѣ пъкъ на починалия държавенъ работникъ, а именно жената и дѣцата му или родителитѣ му и тѣхнитѣ дѣца, ако сж били издържани отъ работника, получаватъ пенсия въ размѣръ: 50% отъ мжжовата пенсия, ако вдовицата е безъ дѣца; — 70% ако има едно дѣте; — 85%, ако има 2 дѣца; — 95%, ако има 3 дѣца; и най-сетнѣ — цѣлата пенсия на мжжа, ако има 4 и повече дѣца. Всѣко сираче, ако майка му е умрѣла или сж е омжжила наново, получава 25% отъ бащината си пенсия, а родителитѣ на работника или дѣцата имъ по $^1/_4$, но въ никой случай не по-вече отъ половината на пенсията на работника.

Независимо отъ инвалиднитѣ пенсии, законътъ прѣдвижда още да се дава медицинска и парична помощь на заболѣлия държавенъ работникъ. Медицинската помощь се състои въ медицински прѣгледъ, отпускание лѣкарства и лѣчебни срѣдства, а въ случай на тежко заболѣване на работника и лѣкуване въ нѣкоя държавна болница или санаториумъ. Медицинската помощь се дава, както на самия работникъ, така и на заболѣлитѣ членове на сѣмействата имъ. — Паричната помощь пъкъ се дава, вмѣсто надница, въ продължение на 3 мѣсеца, ако работникътъ е заболѣлъ вслѣдствие на работа, слѣдъ който срокъ помощьта се прѣкратява и работникътъ се пенсионира, ако не е оздравѣлъ. Ако пъкъ работникътъ е заболѣлъ не на работа и не вслѣдствие нея, помощьта му се опрѣдѣля само за единъ опрѣдѣленъ срокъ не по-дълъгъ отъ 3 мѣсеца, като се начене отъ 4-я день на заболѣването. Размѣрътъ на паричната помощь е равенъ на дневната заплата на работника, а въ случай че работникътъ се лѣкува на държавни срѣдства въ болница или санаториумъ — въ размѣръ ½ дневна заплата. Законътъ отъ 24 ферруари 1912 год. отмѣни ограничението, опрѣдѣлено въ чл. 14 отъ стария законъ, че паричната помощь не може да прѣвишава сумата 6 лева на день.

Фондътъ за покриване на всички разходи по прѣдвиденитѣ въ закона инвалидни пенсии, парични и медицински помощи се образува отъ слѣднитѣ източници: 1) отъ одръжкитѣ, правени върху заплатитѣ на държавнитѣ работници въ размѣръ 1%; 2) отъ одържкитѣ на повишенията за първия мѣсецъ, когато работникътъ минава въ по-високъ разредъ; 3) отъ подаръци и завѣти; 4) отъ прѣдвижданитѣ всѣка година въ бюджета на всѣко учрѣждение суми, които, прибавени къмъ тритѣ първи категории източници, трѣбва да достигнатъ за нуждитѣ на фонда и 5) отъ одържки въ размѣръ 1% отъ заплатитѣ на работницитѣ срѣщу даваната имъ медицинска помощь. Паричнитѣ помощи на работницитѣ се изплащатъ отъ прѣдвиденитѣ суми за тѣхнитѣ надници, а за разходитѣ по даваната медицинска помощь на работницитѣ и тѣхнитѣ сѣмейства се прѣдвижда въ бюджета на всѣко държавно учрѣждение, въ специаленъ параграфъ, нуждната сума.

Интересно е да се проследятъ приходитѣ и разходитѣ по фондоветѣ за подпомагане на държавнитѣ работници, разпръснати фондове подъ управлението на десеть разни учрѣждения. Отъ 7 септември 1906 год., когато е влѣзълъ въ сила законътъ до 31 декември 1911 год., въ фондоветѣ при разнитѣ учрѣждения е постжпило, както слѣдва:

№ по ред.	Наименование на учрѣжденията	1906 г.	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.	1911 г.	Всичко
1	Министерство на Търговията, Промишлеността и Труда	994'29	22'035'35	46.178'13	36.665'52	34.172'06	37.016'13	177.061'48
2	Министерство на Землед. и Държавнитѣ Имоти							
3	Дирекция на Желѣзницитѣ и пр. .	2.963'21	46.152'16	49.427'93	57.196.84	66.610'47	62.909'09	285.259.70
4	Дирекция за Постройката на Желѣзницитѣ и Пристанищата	—	—	2.697'38	2.540.07	6.709'78	6.593'28	18.540'59
5	Дирекция на Пощитѣ, Телеграфитѣ и Телефонитѣ	—	516'05	2.951'17	3.838.36	2.667'33	3.543'03	13.315.94
6	Министерство на Общ. Сгради, Пжтищата и Благоустройството . . .	—	5.539'00	12.746'68	6.985.15	13.515'24	29.762'30	68.548.37
7	Министерство на Войната	—	9.915'68	10.579'28	12.214'60	12.008'82	10.880'13	55.598'51
8	Министерство на Нар. Просвѣта . . .	—	940'76	813'92	496'87	257'90	295'92	2.805'37
9	Министерство на Финанситѣ	—	—	2.570'74	1.487'36	1.119'44	1.192'76	6.360'30
10	Министерство на Вжтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве	—	43'19	788.19	1.214'04	1.070'28	1.439'68	4.555.38
	Всичко . .	3.957'50	84.942'19	128.753'42	122.638'81	138.131'32	153.632'32	632.055'56

От тоя приходъ е изразходвано:

№ по редъ	Наименование на учрѣжденията	1906	1907	1908	1909	1910	1911	Всичко
1	Министерство на Търговията, Промишлеността и труда	—	—	1,655·07	1.899·96	3.520·65	5.144·63	12.220·31
2	Министерство на Земѣдѣлието и Държавнитѣ Имоти							
3	Главна Дирекция на Желѣзницитѣ и Пристанищата	—	84·20	417·56	3.438·50	4.085·24	4.896·33	12.922·83
4	Главна Дирекция по Постройкитѣ на Желѣзницитѣ и Пристанищата . .	—	—	—	—	—	—	—
5	Главна Дирекция на Пощитѣ, Телеграфитѣ и Телефонитѣ	—	—	—	—	—	—	—
6	Министерство на Общ. Сгради, Пѫтищата и Благоустройството . . .	—	417·70	3.748·—	748·—	748·—	748·—	6.409·70
7	Министерство на Войната	—	0·43	35·30	711·98	1.010·36	570·—	2.328·07
8	Министерство на Нар. Просвѣта . .	—	0·36	—	—	0·27	—	0·63
9	Министерство на Финанситѣ	—	—	8·50	—	—	—	8·50
10	Министерство на Вѫтр. Работи и Народното Здраве	—	—	—	—	—	—	—
	Всичко . .	—	502·69	5.864·43	6,798·44	9.364·52	11.358·96	33.890·04

Слѣдователно, на 31 декемврий 1911 година фондоветѣ за инвалидни пенсии при посоченитѣ учрѣждения сѫ имали една наличность отъ 598.165·52 лева.

Отъ посоченитѣ по-горѣ разходи, само за инвалидни пенсии сж употрѣбени слѣднитѣ суми:

№ по ред.	Наименование на учрѣжденията	Числото на пенсионитѣ прѣзъ 1907—1911 г.	Изплатена сума прѣзъ 1907—1911 г.	Други разходи	Всичко изразходвано
1	Министерство на Търгов. Промишл. и Труда	12	12.006·93	213·38	12.220·31
2	Министерство на Землед. и Държ. Имоти				
3	Главна Дирекция на Желѣзницитѣ и Пристанищата	7	12.488·68	433·13	12.921·81
4	Главна Дирекция по Постройкитѣ на Желѣзницитѣ и Пристанищата . .	—	—	—	—
5	Главна Дирекция на Пощитѣ, Телеграфитѣ и Телефонитѣ	—	—	—	—
6	Министерство на Общ. Сгради, Пжтищата и Благоустройството . . .	1	3.409·70	3.000·—	6.409·70
7	Министерство на Войната	3	1.883·60	444·47	2.328·07
8	Министерство на Народната Просвѣта	—	—	0·63	0.63
9	Министерство на Финанситѣ	—	—	8·50	8·50
10	Министерство на Вжтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве	—	—	—	—
	Всичко . .	23	29.788·91	4.100·11	33.890·02

Тия цифри показватъ, че дѣйностьта на фонда въ това направление е твърдѣ слаба и че законътъ и правилникътъ се нуждаятъ отъ съотвѣтно разширение, за да направятъ по-ефикасно прѣдназначението на фонда. Въ всѣки случай, сжществуването на самия фондъ и негового ежегодно увеличение е най-важната гаранция и условие за удовлетворението на тая важна социална нужда.

Относително паричнитѣ помощи, раздавани на заболѣли държавни работници, въз основа на сѫщия законъ, макаръ и отъ специално прѣдвидени за тая цѣль параграфи на бюджета, сѫ извѣстни само слѣднитѣ данни:

1) бившето Министерство на Търговията и Земледѣлието въ периода 1907—1911 е имало 566 случая, за които е изразходвало 6.598·30½, а е отказало помощьта само на 54 души;

2) Главната Дирекция на Желѣзницитѣ и Пристанищата е подпомогнала 947 болни, и е отказала помощьта на 56;

3) Министерството на Войната е раздало въ видъ на парични помощи сумата 5.787·99 на 72 болни, като е отказало на 10 души.

Макаръ недостатъчни и частични, тия данни говорятъ за едно по-ефикасно прилагане закона по отношение подпомагане на болнитѣ държавни работници. Нѣма съмнѣние, че обединението на всички тия фондове подъ едно управление, върху което би била възложена и изключителната грижа за прилагането на закона, би дало възможность да се прѣмахнатъ всички прѣчки за широкото приложение на закона и би направило послѣднето по-ефикасно.

Освѣнъ тия фондове, съгласно изричнитѣ постановления на закона за насърдчение мѣстната индустрия, е учрѣденъ специаленъ:

«Фондъ за застраховка отъ злополука, инвалидность, старость и смъртъ на работницитѣ въ индустриалнитѣ прѣдприятия, ползуващи се отъ закона за насърдчение мѣстната индустрия».

Тоя фондъ се образува:

1) отъ едно-стотинкова вноска за всѣка надница на работника въ насърдчаванитѣ отъ държавата индустрии, плащана въ края на годината отъ самитѣ индустриалци; 2) отъ глобитѣ, налагани на работницитѣ; 3) отъ глобитѣ, налагани на индустриалцитѣ за отклонение отъ наредбитѣ на закона и 4) отъ

двойния размѣръ на невнесенитѣ по първия пунктъ стотинкови вноски. Положението на тоя фондъ на 1 януари 1912 година е слѣднето:

		суми	лихви	всичко
Постжпило прѣзъ	1910 година	21.140·83	127·72	21.268·55
» »	1911 »	29.015·25	244·50	29.259·75
	Всичко	50.156·08	372·22	50.528·30

Отъ тоя фондъ не е изразходвано до сега нищо, защото още не е създаденъ прѣдвидения изрично въ закона за насърдчение мѣстната индустрия законъ за работнишкитѣ застраховки.

Законътъ за женския и дѣтски трудъ въ индустриалнитѣ заведения учрѣдява сжщо така единъ специаленъ:

«Фондъ за застраховка на работницитѣ отъ злополука, смъртъ, старость или инвалидность».

Разликата между тоя фондъ и фонда по закона за мѣстната индустрия е тая, че послѣдниятъ се прѣдназначава само за работницитѣ въ индустриалнитѣ заведения, покровителствувани отъ държавата, когато фондътъ по закона за женския и дѣтски трудъ се прѣдназначава за застраховка изобщо на всички работници, «когато това застраховане бжде въведено по надлеженъ законодателенъ редъ».

Положението на тоя фондъ на 1 януари 1912 година е слѣднето:

		отъ глоби	отъ лихви	всичко
Постжпили до 31 декември	1910 г.	1.918·47	—	1.918·47
» » » »	1911 г.	1.493·90	26·77	1.520·67
Всичко до 1 януари	1912 г.	3.412·37	26·77	3.439·14

И отъ тоя фонлъ, образуванъ отъ глобитѣ по нарушенията на закона за женския и дѣтски трудъ, не е изразходвано нищо, защото прѣдвиденията до сега законъ за работническитѣ застраховки не е изработенъ.

Общото положение на всички, учрѣдени до сега фондове за подпомагане или застраховка на работницитѣ, е слѣднето:

1. въ спомагателната каса на работницитѣ по обществените прѣдприятия на 31 декември 1911 год. има наличность 1.447.009 лв.

2. въ фондоветѣ за инвалидни пенсии на държавнитѣ работници на 31. XII. 1911 година — 598.165·52 лв.

3. въ фонда за застраховка на работницитѣ въ привилегированитѣ индустрии на 31. XII. 1911 година — 50.528·30 лв.

4. въ фонда за застраховка на работницитѣ — 3.439·14 лв.

Всичко, по всички работнически фондове на 31. XII. 1911 година, има слѣдов. обща наличность отъ *2.099.141·96*.

Тоя капиталъ несъмнѣно прѣдставлява една сериозна материална прѣдпоставка, която улеснява прѣдстоещата задача на държавата — да обедини и разшири сѫществуващето законодателство за осигуряване на работницитѣ въ случай на заболѣване, злополука, инвалидность, старость и смърть.

ЗАКОНОДАТЕЛНО РЕГЛАМЕНТИРАНЕ ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ГОСПОДАРИ И РАБОТНИЦИ.

Първитѣ стѫпки въ това отношение на нашето законодателство се отнасятъ къмъ 1898 година съ създаването на закона за еснафитѣ. Тоя законъ, покрай че урежда задължителностьта на еснафскитѣ сдружавания, набѣлѣзва и първитѣ норми на задължителни отношения между занаятчийскитѣ господари, отъ една страна, и занаятчийскитѣ работници (майстори, калфи и чираци), отъ друга. Тѣзи отношения се уреждатъ чрѣзъ специални спогодби за калфитѣ и писмени условия за чирацитѣ. Законътъ прѣдвижда 8-дневенъ пробенъ срокъ за спогодба и два мѣсеца максимумъ за условията съ чирацитѣ, въ които срокове и двѣтѣ страни иматъ право да се откажатъ отъ сключеното съглашение. Освѣнъ това, прѣдвиждатъ се изрично случаитѣ за унищожение на сключенитѣ съглашения прѣди изтичането на срока. Въ всѣки случай, общиятъ характеръ на тая регламентация е нагодена да урегулира конкуренцията между господаритѣ-майстори, като закъсни бързия притокъ на неподготвени майстори изъ срѣдата на калфитѣ, както и бързия притокъ на калфи изъ срѣдата на чирацитѣ, и за това, съ малки изключения, главната тенденция на разпорежданията на тоя законъ спрѣмо занаятчийското работничество бѣше повечето ограничителна, отколкото

протекционна, като се е смѣтало по тоя начинъ да се усъвършенствува техниката на самото производство, а слѣдователно, и неговата производителность и стабилность.

Законътъ за организацията на занаятитѣ и еснафскитѣ сдружавания отъ 1904 г. отива една крачка напрѣдъ въ уреждане договорнитѣ отношения между занаятчиитѣ работници и господари. Сключенитѣ договори влизатъ въ сила слѣдъ изтичането на 15 дневния срокъ за калфитѣ и майсторитѣ и слѣдъ едно-мѣсеченъ срокъ за чирацитѣ. Господаритѣ, майсторитѣ и калфитѣ получаватъ право да унищожатъ сключенитѣ по между си договори съ едно прѣдупрѣждение отъ 15 дни, безъ каквито и да било други условия. А въ отношенията между господари и чираци, освѣнъ изброенитѣ изрично случаи за унищожаване договори всѣки моментъ, прѣдвиждатъ се сѫщо така редица случаи, когато договорътъ може да се унищожи слѣдъ 15 дневно прѣдупрѣждение. Независимо отъ това, законътъ отъ 1904 г. запрѣщава на господаритѣ да изискватъ отъ чирацитѣ си работа вънъ отъ занаята, освѣнъ леката домашна работа и то само за случая, когато чиракътъ живѣе и се храни у господаря. Сѫщо така споредъ закона отъ 1904, господарьтъ нѣма право да възлага и на калфитѣ си работа чужда на занаята, на договора и несъразмѣрна съ физическитѣ сили на калфата, или пъкъ домашна и нощна работа, ако послѣднята не е уговорена изрично въ договора. Най-сетнѣ до като законътъ отъ 1898 година не опрѣдѣляше изрично срока за чиракуването и калфуването, който бѣ прѣдоставенъ изключително на усмотрѣнието на еснафскитѣ сдружения, — тоя отъ 1904 опрѣдѣля отъ 2—4 години срокъ за чиракуване и 2 години за калфуване.

«Законътъ за организирване и подпомагането на занаятитѣ отъ 1910 година», като прѣмахва задължителностьта на еснафскитѣ сдружавания, опрѣдѣля и една поравноправна и по-свободна за работницитѣ регламентация на отношенията между господари и работници въ занаятчийското производство. Прѣди всичко пробниятъ срокъ за унищожение

на договора и отъ двѣтѣ страни се намалява на 15 дни, както за калфитѣ, за майсторитѣ-работници, тъй и за чиракитѣ. Унищожение на договора между господари и калфи или майстори-работници става само слѣдъ 15 дни отъ писменото или устно, въ присѫтствие на двама свидѣтели, прѣдупрѣждение. Когато калфата или майсторътъ-работникъ прави това, той е длъженъ да довърши започнатата работа или да изработи взетия авансъ, ако не иска да го възвърне, безъ да се ползува отъ тоя срокъ. Майсторътъ-господарь, който уволни работника си, безъ да спази тоя срокъ, трѣбва да му заплати припадащата му се часть отъ заплатата за тоя срокъ, която се удвоява, ако работникътъ е получавалъ храна; сѫщото задължение иматъ и работницитѣ, ако не спазватъ тоя срокъ. Законътъ отъ 1910 не прѣдвижда никакви случаи за разваляне на договора безъ прѣдупрѣждение, както бѣ въ закона отъ 1898 и 1904 година. Освѣнъ това, на господаритѣ-майстори изрично се запрѣщава «да пишатъ въ книжката на калфитѣ работи, които биха били врѣдни за калфата, било съ букви или съ каквито и да било знаци»; — право, което тѣ имаха по закона отъ 1898 година и което не бѣ прѣмахнато категорично и съ закона отъ 1904 година.

Веднажъ влѣзли въ сила договоритѣ между господари и чираци, немогатъ да се унищожатъ веднага. Прѣдвижданитѣ по законитѣ отъ 1898 и 1904 година подобни случаи се прѣмахватъ. За унищожаването на договора се иска едно прѣдупрѣждение отъ 15 дни и то само за случаитѣ, прѣдвидени изрично въ закона: за господаритѣ — въ случаи на неспособность, неизпълнение договорнитѣ или по закона задължения на чирака, неговото заболѣване за повече отъ 2 мѣсеца или напущане занаята отъ господаря; а за чирака — въ случай на неизпълнение уговоренитѣ или по закона задължения отъ майстора, прѣнасянето му въ друга община, боледуването му по-вече отъ 2 мѣсеца безъ замѣстникъ, или прѣминаването на чирака въ другъ занаятъ. Въ послѣднитѣ случаи на двѣтѣ серии, странитѣ иматъ право на обезщетение отъ страната, която става причина за прѣкѫсване на договора.

Независимо отъ това, законътъ отъ 1910 година дефинира точнитѣ размѣри на учебното врѣме за чирака, като намалява максималнитѣ му прѣдѣли отъ 4 на 2 години. То не може да бжде по-вече отъ 2 години и по-малко отъ една година. По-нататъкъ, майсторътъ е длъженъ да изисква отъ чирака само работа по занаята, съобразно възрастьта и физическитѣ му сили. Той не може да го употрѣбява за домашна работа, ако не го храни и не му дава квартира; но и въ послѣдния случай, той може да му възлага само лека домашна работа и то само до толкова, до колкото това не врѣди на обучението му. Той е длъженъ да му дава доволно и здрава храна и квартира, да се грижи и за чистотата му и да бди да не бжде оскърбяванъ въ достоинството си отъ ломашнитѣ хора на майстора.

За възникналитѣ спорове отъ граждански характеръ между господаритѣ и тѣхнитѣ работници, законътъ отъ 1898 година прѣдвиждаше арбитраженъ сждъ, съставенъ отъ еснафски членове (господари-майстори) и калфи. Компетентностьта на тоя сждъ настжпва, когато и двѣтѣ споречи страни, го признаятъ писмено.

Законътъ пъкъ отъ 1904 година запрѣщава на занаятчиитѣ да прибѣгватъ до обикновенитѣ сждилища за разрѣшение на какъвто и да било споръ отъ компетентностьта на помирителния сждъ, прѣди да се прѣдставятъ прѣдъ послѣдния за помирение и прѣди послѣдниятъ да е констатиралъ въ специаленъ протоколъ резултата отъ опита за помирение. Помирителниятъ сждъ, съставенъ отъ правителствения комисарь, назначенъ измежду господаритѣ — членове на сдружението, двама души майстори и двама калфи, рѣшава, обаче, спорътъ окончателно, и рѣшението подлежи на изпълнение само, ако странитѣ прѣдварително и чрѣзъ писменъ актъ сж се съгласили да се подчинятъ на рѣшенията на помирителния сждъ, ако сж се отказали отъ всѣкакво по-нататъшно негово основание и ако не го обтжжатъ прѣдъ обикновенитѣ сждилища въ десеть-дневенъ срокъ.

Законътъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ и правилникътъ за помирителнитѣ сждилища отъ 1910 г. под-

лагатъ задължително на разрѣшение отъ помирителнитѣ занаятчийски сждилища, «всички спорове за гражданско право, възникнали въ кржга на закона между майстори, калфи и чираци». Ако се постигне помирение, сждътъ съставя помирителенъ протоколъ, който има силата на окончателно рѣшение, подлежаще на изпълнение. Ако помирението не е постигнато, сждътъ всетаки рѣшава дѣлото. Рѣшението, обаче, е окончателно и подлежи на изпълнение, ако странитѣ чрѣзъ писменъ актъ прѣдварително сж заявили, че ще се подчинятъ на рѣшенията на сжда. Въ противенъ случай, тѣ иматъ само правото въ 10-дневенъ срокъ да го обтжжатъ прѣдъ окржжния сждъ по реда, прѣдвиденъ въ гражданското производство; не се ли обаче, възползуватъ отъ това си право, рѣшението влиза въ законна сила. Помирителниятъ занаятчийски сждъ, споредъ закона отъ 1910 год., се състои отъ единъ майсторъ, единъ калфа, избрани първиятъ отъ самостоятелнитѣ майстори, вториятъ отъ пълнолѣтнитѣ калфи и отъ съотвѣтния мирови сждия, като прѣдседатель. Прѣдъ тоя сждъ странитѣ се прѣдставятъ безъ адвокати и съвѣтници и даватъ обяснението си лично или писмено.

По тоя начинъ помирителниятъ занаятчийски сждъ, прѣдвижданъ отъ началото (1898 г.) като условна сждебна наредба, споредъ закона отъ 1910 г. се излигна до степеньта на една задължителна институция, която по своя съставъ е по-пригодна за арбитражна функция отъ състава, споредъ закона отъ 1904 г.

ЗАКОНОДАТЕЛНА НАРЕДБА ПО ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА ТРУДА.

Първитѣ наченки и въ това направление намираме въ законодателството, регулираще занаятчийското производство. Законътъ отъ 1898 г. не ограничава нито възрастьта на тия, които ставатъ занаятчийски работници, нито работното врѣме, нито дневната почивка, нито пъкъ условията на изплащане надницата. Всичко това е прѣдоставено на обичаитѣ и рѣшенията на еснафскитѣ сдружения. Единъ признакъ на ограни-

чение възрастьта на малолѣтнитѣ чираци имаме въ чл. 23 на тоя законъ, който изисква, като прѣдварително условие, за чирацитѣ да знаятъ да пишатъ и да четатъ. Обаче, забѣлѣжката къмъ тоя членъ обезсилва това разпорежданe, като допуща въ продължение на 5 години отъ влизането му въ сила да се приематъ за ученици и не грамотни.

Прѣдѣлната минимална възрасть за работницитѣ въ занаятчийското производство се опрѣдѣля за пръвъ пѫть въ закона отъ 1904 г. и правилника къмъ него отъ 1905 г. Споредъ тѣхъ, дѣца, не навършили 12-годишна възрасть, не могатъ да се приематъ за работници-чираци, а въ занаяти, които могатъ да бѫдатъ врѣдни за здравето или несъвмѣстими съ физическитѣ сили на дѣцата, послѣднитѣ не могатъ да бѫдатъ работници-чираци, прѣди да сѫ навършили 14-годишна възрасть. За врѣдни занаяти спрѣмо дѣца се считатъ ония, въ които чиракътъ е принуденъ да прѣкара цѣлия работенъ день сѣдналъ и наведенъ, или пъкъ трѣбва да вдига и мѣсти тежки и не по силитѣ му прѣдмети. Въ първия случай, като изключение, могатъ да се допустнатъ дѣца по-малки отъ 12 години, само ако сѫ получили първоначално образование и то съ разрѣшение на Българския еснафски съюзъ, а споредъ правилника – отъ министра. Законътъ отъ 1910 г. прѣдставя още една крачка напрѣдъ въ своята категоричность и строгость. Той запрѣщава, подъ страхъ на глоба въ размѣръ отъ 5 до 100 лева, на господаритѣ да приематъ на работа чираци, не навършили 12 години и не свършили първоначалното си образование, а за занаяти опасни за здравието и живота, или несъвмѣстими съ физическитѣ сили на дѣцата, той запрѣщава да се приематъ дѣца, не навършили 18 години.

Въ това отношение законътъ за женския и дѣтски трудъ отъ 1905 година е изостаналъ малко нѣщо назадъ отъ тоя за занаятитѣ отъ1910 г., защото допуска, като изключение, дѣца по-малки отъ 12, но навършили 10 години и свършили първоначалното си образование, макаръ и само за занаяти, опрѣдѣлени съ специаленъ за това указъ, слѣдъ като се вземе мнѣнието на медицинския съвѣтъ и на министер-

ството. Вънъ отъ това, законътъ за женския и дѣтски трудъ запрѣщава за подземнитѣ работи въ минитѣ и кариеритѣ да се допускатъ дѣца, ненавършили поне 15 години, а въ опаснитѣ за здравето и живота индустриални и пр. заведения, признати за такива отъ специалния за това указъ, възъ основа рѣшението на върховния медицински съвѣтъ и министерството, се запрѣщава да се допускатъ работници по-млади отъ 18 години.

Максималната възрасть за работничеството не е ограничена съ никакво законодателно положение. Само правилницитѣ за отдѣлнитѣ категории държавни работници, споредъ естеството на работата на послѣднитѣ, нормиратъ максималната и минимална възрасть на държавнитѣ работници различно и то въ прѣдѣлитѣ отъ 12 до 60 години. Така напримѣръ, въ държавната мина «Перникъ» се допущатъ само работници отъ 17 до 55 години; за горското стопанство — отъ 12 до 50, за конезаводитѣ — отъ 21 до 56, за подържането на държ. желѣзници отъ 18—50, за работницитѣ при пощитѣ и телеграфитѣ — отъ 20 до 40, а въ проектирания правилникъ за работницитѣ отъ земледѣлческото стопанство — отъ 12 до 60 годишна възрасть.

Работното врѣме. За пръвъ пѫть, и то само за малолѣтнитѣ, работното врѣме се нормира въ закона за организацията на занаятитѣ и еснафскитѣ сдружавания отъ 1904 год. Споредъ тоя законъ, ученици, не навършили 14 годишна възрасть, не бива да се принуждаватъ да работятъ повече отъ 8 часа на день, а ония отъ 14 до 16 годишна възрасть — повече отъ 10 часа. Въ работнитѣ часове влизатъ и училищнитѣ часове, ако има такива. Работниятъ день трае отъ 8 часа сутриньта до 6 часа вечерьта и трѣбва да се прѣсполовява непрѣмѣнно съ почивка.

Дѣйстващиятъ сега законъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ е отишелъ една крачка напрѣдъ, спрѣмо тоя отъ 1904 г. Той запрѣщава подъ страхъ на глоба (отъ 50 до 300 лева) да работятъ повече отъ 8 часа на день дѣца, по-млади отъ 15 години, а за 15-16 годишнитѣ опрѣдѣля максималниятъ работенъ день на 10 часа, въ който влизатъ и училищнитѣ часове, ако има такива.

Законътъ за женския и дѣтски трудъ отъ 1905 година сѫщо запрѣщава, подъ страхъ на глоба отъ 50 до 500 лева, на дѣца отъ 12 до 15 години да работятъ повече отъ 8 часа на денонощие, а за дѣца, по-млади отъ 12, но навършили 10 години и свършили първоначалното си образование, — ако работятъ въ заведенията, опрѣдѣлени съ специаленъ указъ, издаденъ слѣдъ прѣдварително взетото мнѣние на медицинския съвѣтъ и министерството, — максималниятъ работенъ день се опрѣдѣля съ 6 часа на денонощие.

Максималното работно врѣме за възрастнитѣ работници съ изключение за женитѣ, остава неопрѣдѣлено съ никакви законодателна норма. За тѣхъ е запрѣтено да работятъ повече отъ 10 часа на денонощие, и господари, които допускатъ по-голѣмъ работенъ день за тѣхнитѣ работнички, се наказватъ съ глоба отъ 15 до 500 лева, а въ случай на рецедива и до 1.000 лева.

Нощната работа. За пръвъ пѫть тя е запрѣтена въ 1904 година за занаятчийскитѣ работници, по-млади отъ 16 години, като подъ «нощна работа» се разбира работата, извършена прѣзъ врѣмето отъ 8 часа вечерь до 6 часа сутринь. Новиятъ законъ за занаятитѣ, обаче, не съдържа повече отъ това положение, и занаятчиитѣ малолѣтни работници, както и индустриалнитѣ работници оставатъ подъ режима на закона за женския и дѣтски трудъ. Споредъ него за «нощна работа» се смѣта работата, която започва отъ 8 часа вечерь и трае до 5 часа сутринь, за прѣзъ врѣме отъ 1 априлъ до 1 октомври, и отъ 6 часа вечерь до 6 часа сутринь за врѣмето отъ 1 октомври до 1 априлъ. Тая нощна работа, споредъ сѫщия законъ, е запрѣтена за момчета по-млади отъ 15 навършени години. Изключение отъ това правило се допуска само за извѣстенъ срокъ, опрѣдѣленъ съ разрѣшение на мѣстния комитетъ на труда или надлежния инспекторъ на труда, и то въ изключителенъ случай на усилена работа, настѫпила слѣдъ прѣустановяване на производството, поради непрѣодолима сила или непрѣдвидени обстоятелства. Но и въ тоя случай се запрѣщава да се допускатъ на нощна работа дѣца, по-малки отъ 13 години.

Въ заведения съ непрѣкжснатъ огънь не могатъ да се употрѣбяватъ на нощни смѣни дѣца, ненавършили 13 години, но тѣ не могатъ да работятъ по-кжсно отъ 11 часа прѣзъ нощьта, като се разчита другото работно врѣме за тѣхъ така, щото между нощната работа и слѣдващата дневна работа да сж се изминали най-малко осемь часа. Нощната работа е била допусната отъ закона само за жени по-стари отъ 15 години и то врѣменно, отъ 26 септември 1905 год, когато законътъ е влѣзълъ въ сила, до 25 септември 1910 год. Отъ тая дата на сетнѣ законътъ запрѣщава изрично нощната работа за жени отъ каквато и да било възрасть.

Почивката при работата се установява законодателно найнапрѣдъ въ 1904 г. за занаятчийскитѣ работници до 16 годишна възрасть, работещи отъ 8 до 10 часа дневно; тия работни часове трѣбва да бждатъ «прѣсположени отъ единъ часъ непрѣмѣнна почивка». Законътъ отъ 1910 г. не споменува нищо за почивката при работа, но за това пъкъ спрѣмо занаятчийскитѣ работници, както и спрѣмо тия въ индустриалнитѣ заведения, остава въ дѣйствие законътъ за женския и дѣтски трудъ. Той изрично прѣдписва за работещитѣ дѣца и жени отъ всѣка възрасть да иматъ една или нѣколко почивки, които да траятъ най-малко единъ часъ, ако работата продължава 8 часа и двучасова почивка, ако работното врѣме е 10 часа. Законътъ запрѣщава на дѣца и жени да работятъ непрѣкжснато повече отъ 5 часа. Недѣлната и празднична почивки сж прѣдвидени въ «закона за праздницитѣ и недѣлната почивка» отъ 17 февруари 1911 год. Въпрѣки това си изрично заглавие, обаче, той регулира по-скоро въпроса за неприсжтственостьта (затварянето) на заведенията и учрѣжденията, отколкото продължителностьта на самата недѣлна и празднична почивка. Тоя законъ прѣдвижда, освѣнъ недѣлнитѣ 52 дни, още 17 други праздници, всичко 69 празднични дни [1]), въ които всички частни и обществени заведения, както и учрѣжденията трѣбва да бждатъ затворени отъ 6 часа су-

[1]) За държавнитѣ, общински и окржжни учрѣждения се прѣдвиждатъ още 6 неприсжтствени дни — всичко за тѣхъ 75.

триньта до 8 часа вечерьта. Прѣзъ това врѣме се прѣкратява всѣка работа и търговия. Изключение правятъ само нѣкои заведения, които вършатъ търговия отъ общъ неотложенъ интересъ, на които се развѣшава да отварятъ заведенията си било до 11—12 часа сутринь и слѣдъ 5 часа подиръ пладнѣ, било слѣдъ 12 часа, било прѣзъ цѣлия праздниченъ день. Къмъ послѣднята категория спадатъ и ония индустриални заведения, които поради непрѣкжснатъ огънь, технически причини или бързото разваляне на фабрикуваната стока, не могатъ да прѣкратятъ работата; тия заведения могатъ, съ разрѣшение на Министерството на Търговията да работятъ и въ обявенитѣ празднични дни, но за това пъкъ «праздничната почивка за работницитѣ въ тия заведения се замѣнява отъ сжщото министерство най-малко съ 52 отпускни дни, разпрѣдѣлени по единъ за всѣка седмица». Това е едничкото мѣсто, дѣто законътъ говори за праздничната почивка на работницитѣ, но и тукъ той не опрѣдѣля нейната продължителность, като оставя да се тълкува отъ нѣкои, че тая продължителность се ограничава съ врѣмето, прѣзъ което трѣбва да бжде затворено заведението, т. е. отъ 6 часа сутриньта до 8 часа вечерьта.

Възможността за такова ограничително тълкование на закона унищожава неговото социално значение, защото въ нѣкои заведения праздничната почивка се прѣвръща въ почивка само за сънь, между работата до 6 часа сутринь и слѣдъ 8 часа вечерь. Законътъ за женския и дѣтски трудъ сжщо така не урежда тоя въпросъ по единъ категориченъ начинъ. Той говори само за едно-дневна почивка прѣзъ седмицата за женитѣ, отъ каквато и да било възрасть и за дѣцата по-млади отъ 15 години. Обаче, съ малки изключения, може да се каже, че почти навсѣкждѣ праздничната почивка фактически е 36 часа непрѣкжснато.

Работната заплата не е уредена отъ нашето законодателство съ никакви норми. Само за занаятчийскитѣ работници законътъ отъ 1910 година прѣдвижда нѣкои ограничения, относително изплащането на работната плата. Споредъ него, изплащането не може да става вънъ отъ заведението; забра-

нено е на господаритѣ да оставятъ работницитѣ да получаватъ необходимитѣ имъ стоки въ опрѣдѣлени или посочени тѣмъ отъ господаритѣ магазини; забранено е на господаритѣ тъй сѫщо да даватъ на работницитѣ си въ кредитъ стока и алкохолни напитки; никакви одържки не могатъ да се правятъ отъ работната заплата на работницитѣ, освѣнъ по искането на сѫдебнитѣ власти, и то само въ размѣръ до $^1/_4$ за сумитѣ, за които отговаря майсторътъ и за глобитѣ, които се налагатъ въ заведението и които сѫ били съобщени на работника още при постѫпването му на работа.

Най-сетнѣ «законътъ за спомагателната каса на работницитѣ по общественитѣ прѣдприятия и пр.» отъ 31 мартъ 1905 година, установява изрично привилегия за изплащане надницитѣ на работницитѣ въ общественитѣ прѣдприятия и обезсилва значението на прѣхвърляне вземането на едно прѣдприятие — относително неизплатенитѣ надници на работницитѣ по това прѣдприятие.

Здравето и сигурността на работницитѣ при работата не сѫ още напълно обезпечени съ специално и обстойно законодателно положение у насъ. Но все пакъ и въ това направление има нѣщо направено.

Въ сѫществуващето до сега законодателство по занаятитѣ не е прѣдвидено нищо относително опазване здравето и живота на работницитѣ, освѣнъ задължението, което законътъ отъ 1910 година прѣдвижда за господаритѣ, — да се грижатъ за чистотата на работницитѣ-чираци и да имъ даватъ достатъчна и здрава храна. Законътъ за женския и дѣтски трудъ задължава стопанитѣ, управителитѣ, прѣдприемачитѣ и пр., въ заведенията на които работятъ жени и дѣца, да вематъ всички мѣрки за запазване здравето, сигурността и морала на работницитѣ, както въ помѣщенията дѣто работятъ, така и въ мѣстата за почивка и хранене. Той запрѣщава струпването на множество работници въ недостатъчно просторни помѣщения за работа; изисква щото помѣщенията, дѣто се извършва работата, да бѫдатъ хигиенични, за всѣки работникъ да има достатъчно чистъ въздухъ и тъй да бѫдатъ построени, щото да не прѣдставляватъ никаква опасность за здравето и жи-

вота на работницитѣ. Въ свръзка съ това, той изрично прѣдписва да се ограждатъ съ прѣдпазители всички двигатели и машини, движението на които прѣдставлява извѣстна опасность за персонала, а прѣдавателнитѣ колела и ремъци да бѫдатъ наголени за моментално и безопасно спиране и отъ обикновени работници. Освѣнъ това, сѫщиятъ законъ запрѣщава да се допускатъ ненавършилитѣ 15 години работници въ подземнитѣ работи на минитѣ и кариеритѣ, ненавършилитѣ 18 годишна възрасть — въ опаснитѣ за здравето и живота индустриални и пр. заведения и най-сетнѣ на родилкитѣ — да работятъ прѣди да се измине мѣсецъ отъ раждането или най-малко 3 седмици, но съ надлежното въ послѣдния случай медицинско свидѣтелство, че могатъ да продължатъ работата, безъ опасность за здравето имъ.

Относително опазване здравето и живота на възрастнитѣ работници отъ другитѣ категории и въ областитѣ, кѫдѣто нѣма приложение женския и дѣтски трудъ, — за тѣхъ нѣма специални законодателни прѣдписания и тѣ оставатъ подъ дѣйствието на конкретно прѣдписанитѣ мѣрки на санитарно-полицейскитѣ власти, които, по силата на чл. 94 отъ закона за опазване на общественото здраве (отъ 30/XII 1903 год.), иматъ полъ свой надзоръ всички фабрики, индустриални заведения и пр. Изключение отъ това правятъ работницитѣ въ ония обществени прѣдприятия, които се даватъ отъ държавата или общината съ специални контракти за експлоатация, постройка и пр. За тѣхъ държавата е имала грижата да прѣдпише въ съотвѣтнитѣ поемни условия извѣстни мѣрки за опазване здравето и живота на работницитѣ. Така напримѣръ, чл. 72 отъ поемнитѣ условия за експлоатацията на кариеритѣ задължава прѣдприемачитѣ да вематъ всички прѣдпазителни мѣрки — при експлоатацията — за частната и обществена безопасность, защото сѫ отговорни за нещастията, които биха се случили. Въ поемнитѣ условия за постройката на държавнитѣ желѣзници се правятъ отговорни прѣдприемачитѣ за послѣдствията отъ всѣко произшествие, което би повлѣкло нараняване или смъртъ нѣкому на мѣстото, гдѣто се произвеждатъ работитѣ, и което произшествие е произлѣзло

отъ отсѫтствие на надзоръ, отъ неблагоразумие, приписвано тѣмъ или на агентитѣ имъ, или пъкъ отъ лоши разпореждания.

Едно законодателно разрѣшение на проблемата за професионалния рискъ при злополукитѣ прѣдставя вече законътъ за минитѣ отъ 14 априлъ 1910 год., относително работницитѣ-миньори. Споредъ него, концесионерътъ е отговоренъ по граждански редъ за всѣки нещастенъ случай, причиненъ вслѣдствие неосторожность или отклонение отъ правилата на експлоатацията, ако не докаже че нещастниятъ случай се дължи не нему и не на негови прѣдставители. Нѣщо по-вече, той е отговоренъ и углавно споредъ случая и степеньта на показаната небрѣжность. Въ това положение на закона е прокаранъ модерниятъ принципъ на социалното законодателство за презумтивната отговорность на господаря и за обязаностьта — той, а не работникътъ да доказва своята невинность за нещастието. Сѫщата тая проблема е разрѣшена и за една по-широка категория работници — именно за държавнитѣ — въ закона за подпомагането имъ въ случай на заболѣване и инвалидность. Споредъ тоя законъ, държавата признава себе си отговорна и възнаграждава работника съ инвалидна пенсия всѣки пѫть, когато той стане неспособенъ да изпълнява работата, за която е билъ наетъ или назначенъ, било при извършването ѝ, било вслѣдствие на нея. Принципътъ за отговорностьта на държавата, споредъ сѫщия законъ, се разширява, когато се касае за заболѣване на държавнитѣ работници. Законътъ признава правото на работника въ такъвъ случай на парична и медицинска помощь. Но за да има право на медицинска или парична помощь при заболѣване, законътъ не изисква доказателство, че работникътъ е заболѣлъ на работа или вслѣдствие на нея; самиятъ фактъ на заболѣването задължава държавата да даде на работника медицинска или парична помощь. Обстоятелството, дали работникътъ е заболѣлъ вслѣдствие на работа или не вслѣдствие на нея, има значение само за продължителностьта на врѣмето, прѣзъ което той получава парична помощь, а така сѫщо да бѫде ли пенсиониранъ слѣдъ изтичането на прѣдѣлния срокъ за ползуване отъ паричната помощь. Правото пъкъ на медицинска помощь се разширява не

само върху всички случаи на заболѣване на самия работникъ, но дори и на членоветѣ отъ неговото сѣмейство.

Тия специални законоположения даватъ една опрѣдѣлена насока, отъ голѣмо социално значение, за разрѣшаване въпроса за професионалния рискъ, но за да може тя да се разпростре върху всички категории работници и върху всички случаи, необходимо е едно общо законоположение за професионалния рискъ, което да допълни сѫществуващитѣ законоположения по задълженията и договоритѣ съ едно принципно рѣшение на тоя въпросъ, въ посоката указана отъ изтъкнатитѣ по-горѣ специални законоположения.

Заедно съ всички посочени по-горѣ наченки отъ социално законодателство, ние имаме вече и едно начало отъ трудова инспекция.

Инспекторатъ по труда имаме за първъ пѫть прѣдвиденъ въ закона за женския и дѣтски трудъ въ лицето на мѣстнитѣ комитети на труда, които се назначаватъ отъ окрѫжнитѣ управители въ всички градски общини въ слѣдния съставъ: градскиятъ кметъ, общинскиятъ или околийски лѣкарь, околийскиятъ училищенъ инспекторъ, градскиятъ или държавния инжинеръ и единъ прѣдставитель на работнишкитѣ сдружавания въ общината. Тия комитети въ цѣлия си съставъ, или само нѣкои членове отъ него, сѫ длъжни да ревизиратъ, въ качеството си на инспектори по труда, всички заведения, гдѣто се експлоатира женски и дѣтски трудъ и да бдятъ за спазването на закона. Тия комитети сѫ прѣдвидени като врѣменни органи на министерството, до като се назначатъ необходимото число титулярни инспектори по труда, които ще бѫдатъ специално натоварени съ прилагане и изпълнението на закона за женския и дѣтски трудъ. Съ специаленъ законъ отъ 1907 г., при Министерството на Търговията и Земледѣлието се основа инспектората по труда, съ задача да се грижи за прилагане и изпълнението на законитѣ, правилницитѣ и наредбитѣ по индустрията, търговията, занаятитѣ и по протекцията на работницитѣ. Тоя институтъ трѣбва, споредъ закона, да се състои отъ главни инспектори при министерството и окрѫжнитѣ инспектори, за всѣки окрѫгъ по единъ.

Тукъ му е мѣстото да отбѣлѣжимъ, че необходимостьта отъ по-нататъшния развой на законодателството, покровителствуще труда, влиза все по-вече и по-вече въ съзнанието както на правителствата, тъй и на народното прѣдставителство. Нѣщо повече, дори Великото Народно Събрание, свикано прѣзъ 1911 г. за измѣнение на конституцията, призна тържествено тая необходимость, като вписа въ титула на министерството и «труда». XV-о Обикновено Народно Събрание, слѣдвайки указанието на Великото Народно Събрание, създаде при реорганизираното Министерство на Търговията, Промишленностьта и Труда, специално отдѣление за труда. На това отдѣление законодателтъ е възложилъ главния контролъ по прилагането на законитѣ, покровителствуващи труда, подготовителнитѣ работи, както по обединяването на сжществуващето законодателство, тъй и по неговия по-нататъшенъ развой. А едното и другото сж абсолютно необходими, защото развитието на една солидна национална индустрия — източникъ на всестранното могжщество на съврѣмената нация — е възможно само, когато тая послѣднята се опира върху здравитѣ основи на вжтрѣшния пазарь, а консолидирането пъкъ на тоя послѣдния за българската индустрия е немислимо безъ широко социално законодателство, което да закриля здравето, живота и консумативната способность на работнитѣ маси, съставляващи все по-вече и по-вече прѣобладаващия елементъ въ вжтрѣшния пазарь на страната.

IV. МИНИ, КАРИЕРИ И МИНЕРАЛНИ ВОДИ.

Слѣдъ освобождението на страната, за завеждане работитѣ по минитѣ, кариеритѣ и минералнитѣ води, които сж били почти неизвѣстни, не е имало специални администрации; тѣхното ржководене е ставало случайно отъ други администрации: въ сѣверна България — отъ тъй нарѣченото IV отдѣление при Министерството на Финанситѣ, а въ южна България — отъ дирекцията на общественитѣ сгради, земледѣлието и търговията, при които администрации сж били повиквани за извѣстни години чужденци специалисти, най-вече като съвѣтници

по работитѣ. Това положение е продължавало до 1890 г., когато за пръвъ пѫть е била уредена специална администрация — отдѣление за минитѣ при Министерството на Финанситѣ. До учрѣдяване на отдѣлението за минитѣ липсвало е сѫщо и специално законодателство по каквато и да е било отъ визиранитѣ отрасли и тѣ се уреждали по сѫществуващитѣ тогава турски законоположения, като за минитѣ материята е била повече разработена, понеже е билъ въ сила правилника за минитѣ отъ 3 априлъ 1869 г. (3 мухаремъ 1286 г.), а за кариеритѣ и минералнитѣ води въпроситѣ сѫ се уреждали на основание общия законъ за земитѣ отъ 1 мартъ 1858 г. (7-ий рамазанъ 1274 г.) Прѣзъ този периодъ, наистина, правени сѫ опити за създаване по-нови и съврѣменни наредби, обаче, всичкото се е изразило само въ едни поемни условия за отдаване на търгъ каменовѫгленитѣ рудници; тия условия сѫ утвърдени съ указъ № 140, отъ 24/II 1883 г. Освѣнъ това, бѣ приготвенъ и единъ законопроектъ за минитѣ, миниеритѣ (minières, рудокопни), каменоломнитѣ и юзинитѣ (заводитѣ) за прѣработване полученитѣ отъ тѣхъ вещества; тоя законопроектъ бѣ изработенъ отъ белгийски инженеръ на българска служба L. Thonard прѣзъ 1883 г., но съ малки измѣнения едва въ 1887 г. е билъ внесенъ въ Народното Събрание и приетъ само на първо четене.

Споредъ сѫществуващитѣ тогава законоположения всѣки е можалъ да дири мини въ своитѣ земи или въ чужди, но съ съгласието на стопанина на земята, обаче, ако послѣдниятъ е откажелъ, диренето е ставало съ разрѣшение на властьта за едногодишенъ срокъ, който е можелъ да бѫде продължѣнъ най-много съ 6 мѣсеци, а правото за експлоатация се е придобивало чрѣзъ концесия за 99 години по специални поемни условия. По кариеритѣ и минералнитѣ води е липсвало и това, понеже кариеритѣ сѫ се експлоатирали безъ знанието на администрацията и само въ крайни случаи, когато въпросътъ се е касаелъ до нѣкоя важна кариера или такъва въ свръзка съ пѫтища, съобщения или съ нѣща отъ общественъ интересъ, тя, администрацията, се е намѣсвала до толкова, до колкото е намирала за необходимо да запази нѣщата, що сѫ отъ

обществено значение. Относително минералнитѣ извори, интересътъ, проявяванъ къмъ тѣхъ отъ страна на администрацията, е билъ още по-малъкъ, тъй като за много извори даже правото за собственость не е било установено.

Като реаленъ резултатъ по минитѣ прѣзъ това врѣме може да се отбѣлѣжатъ само отваряне и експлоатацията на държавната коменовжглена мина при с. Мошино (Софийска околия) прѣзъ 1879 г. и отстжпване концесията за сребро-оловни и мѣдни руди при с. Лжкавица, Рупчоско, прѣзъ 1885 г. Мината Мошино, която спада въ Владайско-Мошинско-Пернишката котловина, е експлоатирана отъ държавата до 1884 г., когато е била отдадена на прѣдприемачъ за 15 години, по поемнитѣ условия, поменати по-горѣ. Прѣзъ 1892 г. експлоатацията на тази мина, обаче, е била прѣустановена, още повече че въ това врѣме е била вече започната експлоатацията на мина «Перникъ», която е съсѣдна на първата. Прѣзъ цѣлия периодъ на експлоатацията на мината «Мошино» сж били извадени и продадени всичко 113.135 тона каменни вжглища, консомирани прѣимуществено въ столицата отначало, а впослѣдствие и отъ държавната желѣзница Цариброд—София—Бѣлово.

Експлоатацията на сребро-оловно-мѣдната мина при с. Лжкавица, не е била започвана прѣзъ това врѣме, а въ такова положение остава тя и до днесъ, макаръ, че прѣзъ 1890 г. е отнета отъ държавата и причислила къмъ държавнитѣ мини, подъ прѣдлогъ, че отстжпването ѝ станало неправилно. Експлоатацията е била отлагана до сега, поради труднитѣ мѣстни условия, въ които се намира въпросната мина.

Нека се спомене, че прѣзъ горния периодъ все още е продължавало, макаръ и въ много ограничени размѣри, събирането и прѣработването на магнетитния пѣсъкъ въ Самоковско, отъ който е получавано прочутото самоковско желѣзо. Тази индустрия е била свободна отъ всѣкакъвъ контролъ отъ страна на администрацията, и никакви специални берии или налози върху нея не сж сжществували.

Съ създаване на отдѣлението за минитѣ прѣзъ 1890 г., създава се и специална администрация по минитѣ, кариеритѣ и минералнитѣ води, която до учрѣдяване на Министерството

на Търговията и Земледѣлието се е числила къмъ Министерството на Финанситѣ, а отъ 1 януарий 1912 г. прѣмина къмъ новоучрѣденото Министерство на Търговията, Промишлеността и Труда. Цѣлата администрация по минитѣ е била съсрѣдоточена въ минното отдѣление, което първоначално се е състояло само отъ началникъ и трима инженери по минитѣ, а сега се е развила до толкова, щото освѣнъ отдѣлението за минитѣ, което разполага съ много по-голѣмъ, отъ колкото въ началото, технически персоналъ по минитѣ, кариеритѣ и минералнитѣ води, създадоха се и районни служби въ провинцията, вънъ отъ отдѣлнитѣ управления за експлоатиранитѣ отъ държавата мини и минерални води. Редомъ съ това развитие на работитѣ, къмъ отдѣлението за минитѣ е придадена и службата по контрола на парнитѣ котли и машини съ нуждния технически персоналъ.

На скоро слѣдъ създаване на отдѣлението за минитѣ и пр., е билъ изработенъ законопроектъ за сѫщитѣ, който е билъ внесенъ за разглеждане въ VI-то Народно Събрание, вотиранъ и приетъ въ втората му редовна сесия прѣзъ 1891 г. Законътъ е влѣзълъ въ сила на 21 декември 1891 г., когато е билъ обнародванъ въ «Държавенъ вѣстникъ», а прѣзъ 1906 г. той е билъ измѣненъ и допълненъ въ третата редовна сесия на XIII-то Обикновено Народно Събрание и влѣзълъ въ сила на 4 февруарий 1906 г. Създаденото съ този законъ положение е било запазено до 14 априлъ 1910 г., когато е приетъ сегашниятъ законъ за минитѣ, вотиранъ въ II сесия на XIV-то Обикновено Народно Събрание.

Създаденото съ закона за минитѣ отъ 1891 г. положение се отличаваше сѫществено отъ онова, регулирано съ турския правилникъ за минитѣ и отъ онова, прѣдвидено въ законопроекта, който е билъ внесенъ въ Народното Събрание и приетъ на първо четене прѣзъ 1887 г. Споредъ този законъ, всички изкопаеми вещества сѫ били собственость на държавата, и по отношение диренето и разработването сѫ се раздѣляли на мини и кариери. Правото за дирене мини се е придобивало съ позволително, което се издавало за срокъ една година и което е можало да се подновява редъ години, а изклю-

чително право за дирене мини въ едно опрѣдѣлено мѣсто — запазенъ периметъръ — и за едно опрѣдѣлено вещество е получавалъ този, който е подавалъ пръвъ заявление за това. Правото за дирене мини въ запазенъ периметъръ е траяло двѣ години, прѣзъ които дирящиятъ е трѣбвало да поиска концесия или иначе е изгубвалъ правото. Концесията за експлоатиране едно вещество се е отстжпвала за срокъ отъ 99 години и то слѣдъ като се е докажало, че това вещество е било достатъчно изслѣдвано за да бжде успѣшно експлоатирано. Затрудненията, които е създавало положението за дирене и експлоатирането на едно само вещество въ едно опрѣдѣлено мѣсто и за единъ опрѣдѣленъ срокъ, макаръ и дългогодишенъ, е прѣдизвикало измѣненията съ приетия законъ прѣзъ 1906 г. Споредъ тия измѣнения минералнитѣ вещества по отношение на дирнето и експлоатирането сж се раздѣляли на три категории и всѣки, който получавалъ правото за това върху едно само вещество, е добивалъ сжщото и върху другитѣ вещества, които сж спадали въ тази категория. Категориитѣ сж били слѣднитѣ:

1. всѣкакъвъ видъ каменни вжглища, торфъ, петролей и всички битуми;

2. каменна соль, солитѣ, които я съпровождатъ и соленитѣ извори, и

3. всички останали минерални вещества, които не спадатъ въ горнитѣ категории.

Споредъ сжщитѣ измѣнения концесията се е отстжпвала за вѣчни врѣмена.

Обаче, прѣдъ видъ строгитѣ постановления по отношение изгубване правата върху запазенитѣ периметри и концесиитѣ, прѣдъ видъ условията за работене въ страната и при липсата на изобилни капитали, съ закона отъ 1910 г. се введоха подобрения и въ това отношение. Сжщественитѣ отличия въ този законъ спрѣмо дирнето сж тия, че послѣднето се разрѣшава за срокъ отъ двѣ години; правото за дирене мини въ запазенъ периметръ се добива сжщо за двѣ години, както и споредъ закона отъ 1906 год., обаче, ако концесията се откаже, поради невъзможность да се експлоатиратъ намѣрнитѣ въ нея изкопаеми вещества, дирещиятъ не изгубва правото върху

периметра, щомъ продължава да внася редовно такситѣ за това и да поисква всѣки двѣ години концесия за кое да е отъ веществата, спадащи въ групата, върху която е придобилъ правото за дирене. За да се избѣгне безполезното задържане на периметритѣ, прѣдвижда се да се извършватъ опрѣдѣлени работи по диренето прѣзъ всѣка година и само, слѣдъ като се установи, че дирещиятъ не извършва слѣдуемитѣ се работи, тогава периметрътъ може да се отнеме по административенъ редъ. Концесиитѣ се отстжпватъ и по сегашния законъ, сжщо както и по тоя отъ 1906 год. до изчерпване на веществото, но за концесионеритѣ се прѣдвижватъ редъ облаги, подобни на тия, отстжпвани на другитѣ индустрии въ страната, прѣдъ вилъ обстоятелството, че минната индустрия е основа на всички други индустрии, безъ която тѣ мжчно би се движили напрѣдъ. Споредъ този законъ, минитѣ и всичко, което съставлява нераздѣлна часть отъ тѣхъ, се освобождаватъ отъ данъкъ върху сградитѣ, а пъкъ дирене и експлоатирането мини не се счита за търговия и не се облага съ данъкъ върху занятието. Послѣднето обстоятелство е прѣдвидено и въ измѣнението на закона отъ 1906 година. Единственитѣ налози върху минитѣ сж постоянната и сразмѣрна берии, които годишно сж 3 л. на хектаръ отъ концесиитѣ и за веществата отъ I група, 4 л. — за другитѣ групи и 1% отъ стойността на изваденитѣ вещества. Съ тия облаги се е цѣлило да се привлекатъ и чужди капитали въ страната, толкова необходими за тази тъй рискована и отъ голѣма важность индустрия.

Веднажъ положението на лицата, които се занимаватъ съ дирене и експлоатиране мини, урегулирано съ горѣцитиранитѣ законоположения, резултатътъ не закъснѣ да се покаже, макаръ и да не е до тамъ блѣскавъ, най-вече поради липсата на свободни и евтини капитали въ страната. При всичко туй, възбудениятъ интересъ въ това отношение е извънредно голѣмъ и може да служи като доказателство, че сжществуващитѣ законоположения не ще закъснѣятъ да принесатъ очакваната полза. Това се вижда най-нагледно отъ издаванитѣ ежегодно позволителни или удостовѣрения за

дирене мини въ запазени периметри, които до като прѣзъ 1892 година сѫ били 7 едвамъ на брой, прѣзъ послѣднитѣ години сѫ се увеличавали постоянно и прѣзъ 1909 година сѫ достигнали до почтенната цифра 268. Изобщо отъ 1892 до края на 1911 година сѫ биле издадени всичко 2,221 позволителни и удостовѣрения за дирене мини въ запазени периметри.

Като резултатъ отъ поменатитѣ дирения на мини сѫ отстѫпенитѣ до края на 1911 год. 50 концесии за разни изкопаеми вещества, отъ които концесии 29 сѫ за каменни вѫглища, а останалитѣ — за вещества отъ третата група, въ която влизатъ всички металически изкопаеми вещества. Въ числото на тия концесии не влизатъ държавнитѣ каменовѫглени мини въ Владайско-Мошинско-Пернишката и Бобовъ-долската котловини, при Бѣлно върхъ въ Трѣвненския балканъ и сребро-оловнитѣ и мѣдни рудници около Лѫкавица, които сѫ запазени изцѣло за държавата, въ границитѣ, показани въ закона за минитѣ.

Повечето отъ запазенитѣ периметри и до сега не сѫ разработени главно поради това, че много отъ тѣхъ изискватъ допълнителни изучвания, удобни и евтини съобщения и евтини капитали, но има и такива периметри, които не се разработватъ, защото допълнителнитѣ проучвания ся показали, че при сегашнитѣ условия мѫчно може да се експлоатиратъ.

Най-подготвенитѣ и разработени отъ частнитѣ мини въ страната сѫ металическата мина «Плакалница мѣдна-планина» за мѣдни руди въ Вратчанско; «Благодать» за оловни, цинкови и мѣдни руди въ Босилеградско, и най-сетнѣ каменовѫглената мина «Принцъ Борисъ» въ Трѣвненския балканъ. Въ първитѣ отъ тия мини сѫ вложени вече нѣколко милиона лева, както за разработване тъй и за постройката на една юзина, една обогатителна фабрика при станция Елисейна и въздушенъ желѣзенъ пѫть, дълъгъ 7 километра отъ мината до юзината. Въ фабриката и юзината при Елисейна се обогатяватъ по-бѣднитѣ мѣдни руди и слѣдъ това се прѣработватъ на Kupferstein (mattes) съ около 50% мѣдь, която се изнася

въ странство, за по-нататъшно прѣработване. Прѣзъ 1911 г. е изнесено само mattes за една сума около 800.000 лева. За изучване и разработване мината «Благодать», както и за механическото раздѣляне и обогатяване на рудитѣ, които въ повечето случаи прѣдставляватъ едно доста интимно смѣшение, сж изразходвани сжщо грамадни капитали; инсталацията за раздѣляне и обогатяване рудитѣ е построена близо до самата мина. Мината «Принцъ Борисъ», се намира още въ подготвяне, макаръ работитѣ ѝ за цѣлта да сж доста напрѣднали. Току що споменатитѣ мини, много частни такива за каменни вжглища сж въ началото на своето подготвяне и устрояване, макаръ и не тъй интенсивно, както другитѣ и редомъ съ това подготвятъ пазаря за своитѣ вжглища, който ежегодно се разширява и напослѣдъкъ консумира вече годишно около 15.000 тона вжглища, получавани отъ тия мини.

Отъ държавнитѣ мини до сега сж разработвани само каменовжгленитѣ мини «Перникъ» и «Бобовъ-Долъ», началото експлоатацията на които съвпада почти съ самото основаване на отдѣлението за минитѣ, тъй като послѣднята е изучвана и отворена прѣзъ 1890 г., а мината «Перникъ» — прѣзъ 1891 г.

Мината «Бобовъ-Долъ» спада въ запазената за държавата «Бобовъ-долска» котловина, въ която споредъ по подробнитѣ изучвания на каменовжгленото мѣсторождение само въ мината и въ близко съсѣдство съ нея сж констатирани около 7.000.000 тона вжглища. Експлоатацията на тази мина, началото на която, както се помена, датира отъ 1891 г., се е развивала сравнително слабо и е достигнала за 1911 г. само до 6.290 тона, поради малкия районъ, който мината услужва, вслѣдствие липса на желѣзнопжтни съобщения; тия вжглища се употрѣбяватъ изключително почти за домашно гориво отъ околното население. Отъ отварянето на мината до края на 1911 г. сж извадени всичко 65.505 тона, а общата стойность на продаденитѣ вжглища за това врѣме възлиза на 641.130 л. Вжглищата сж кафяви и отъ терциерно произхождение.

Въ много по-благоприятни условия, за развитие е била поставена мината «Перникъ», тъй като консомативния ѝ районъ

с расълъ твърдѣ бързо, благодарение на прокараните желѣзнопжтни съобщения въ страната, съ които мината е въ свързка отъ 1894 г., слѣдъ построяване желѣзнопжтната линия София-Перникъ. Мината «Перникъ» заема една незначителна часть отъ запазената отъ държавата Владайско-Мошинско-Перницка котловина, която за сега прѣдставлява най-богатия каменовжглищенъ басейнъ въ страната, обемащъ едно пространство отъ около 14.000 хектара. По-подробно изучените части на басейна на самата мина и по съсѣдство съ нея около 1.200 хектара съдържатъ около 30.000.000 тона каменни вжглища, обаче, при тия изучвания не сж биле засѣгнати още най-долнитѣ части на басейна. Годишното производство на мината «Перникъ» е достигнало прѣзъ 1911 г. на 245.314 тона, и това количество е максималното, което мината е дала годишно. Изобщо отъ мината «Перникъ» сж извадени отъ отварянието ѝ до края на 1911 година 2.473.508 тона, отъ които най-голѣмата часть сж консомирани отъ държавнитѣ желѣзници и отъ населението въ София за домашно гориво и за индустриални цѣли. Общата стойность на проладенитѣ отъ мината вжглища възлиза кржгло на 2.3671.888 л. И тѣзи вжглища сж отъ рода на кафявитѣ и отъ терциерно произхождение. Въ мината «Перникъ» сж ангажирани прѣимуществено работници отъ околностьта на мината и близкитѣ неи околии — Радомирска и Трънска. Количеството на работницитѣ е непостоянно и е въ зависимость отъ полскитѣ работи на населението. При всичко туй, въ нея сж заети голѣмо число работници, които прѣзъ зимния сезонъ достигатъ близо 3.000 души.

Споредъ закона за минитѣ отъ 1891 г., кариеритѣ въ страната, които изобилствуватъ твърдѣ много, е трѣбвало да бждатъ прѣдметъ на особенъ законъ, и такъвъ е билъ вотиранъ и приетъ въ III редовна сесия на VI Обикновенно Народно Събрание прѣзъ 1892 г., отъ когато е въ сила и до днесъ. За приложението на този законъ е билъ издаденъ правилникъ прѣзъ 1895 г. Споредъ поменатия законъ, експлоатацията на изкопаемитѣ вещества отъ категорията на кариеритѣ, като помаловажни въ народно-стопанственно отношение отъ онния на

минитѣ, сж биле оставени въ разпореждане на стопанитѣ на повърхността, съ чието съгласие е можело да става експлоатирането имъ. Безъ това съгласие правителството може да разрѣшава експлоатиране на кариери само, когато материалитѣ сж потрѣбни за постройки отъ общественъ интересъ, като прѣдварително, съгласно мнѣнието на постоянната комисия, опрѣдѣли и размѣра на възнаграждението и обезщетението, които слѣдва да се заплатятъ на стопанитѣ за изваденитѣ материали и за поврѣдитѣ, причинени отъ това на имотитѣ имъ. За разработване на кариеритѣ се прѣдвижда да се плаща, като държавенъ налогъ, една берия отъ 3% отъ стойността на грубия материялъ, взетъ на мѣстото, която стойность се опрѣдѣля отъ мѣстната администрация. Споредъ този законъ, държавнитѣ кариери се отлаватъ на търгъ, съ разрѣшение на Министерския Съвѣтъ, за единъ срокъ не поголѣмъ отъ 99 години, а общинскитѣ кариери се отдаватъ на експлоатация само съ разрѣшение на сжщия съвѣтъ. Точниятъ списъкъ на кариеритѣ въ страната не е още изработенъ, обаче, тѣхното число, което е нарастнало твърдѣ много прѣзъ послѣднитѣ години, поради голѣмитѣ обществени и частни постройки, е грамадно, макаръ и болшинството отъ тѣхъ да не прѣдставляватъ голѣмъ интересъ. Като по важни кариери сж: мраморнитѣ кариери въ Бузлуджа и Берковица; сиенитнитѣ въ Витоша, Пловдивъ и Армагаково (Казанлжшко); варовититѣ въ Пиргосъ и Върбешница; андезитнитѣ въ Айтошко; пѣсъчницитѣ край желѣзнопжтната линия Своге—Церово—Лакатникъ; огнеупортнитѣ глини при Торлакъ (Разградско) и Буковъ-лжкъ (Плѣвенско) и най-сѣтне пѣсъцитѣ за стъкло при с. Гебедже.

Материалитѣ отъ кариеритѣ сж се използували почти всички въ страната и само една часть отъ ония на Пиргоскитѣ кариери и почти всички огнеупорни глини се изнасятъ въ Ромжния. Прѣдъ видъ високитѣ качества на огнеупорнитѣ глини, прѣди 3—4 години е билъ забраненъ износътъ имъ въ странство, за да се осигори по този начинъ създаването на мѣстна индустрия за обработване глини, обаче, това разпореждане отъ сетнѣ е било отмѣнено, като не до тамъ цѣлесъобразно.

* * *

Безспоренъ фактъ е, че България е една отъ най-богатитѣ страни съ минерални извори, тъй като на такова малко пространство, каквото обема нашата страна, до сега сж констатирани повече отъ 160 извори, разпръснати на около 65 мѣстности. Повечето отъ тия извори сж биле извѣстни отъ незапомнени врѣмена, и много отъ тѣхъ били сж използувани за бани, както отъ римлянитѣ, тъй и отъ турцитѣ прѣзъ врѣме на тѣхното владичество. При все туй освобождението на страната завари въпроса за минералнитѣ води много неуреденъ, и тѣхната собственость, както и онази на банитѣ върху тѣхъ, е била много проблематична. При това положение на нѣщата е създанъ законъ за топлитѣ и студени минерални води, вотиранъ и приетъ въ II-а редовна сесия на VI-о Обикновено Народно Събрание прѣзъ 1891 год. Съ този законъ всички познати до тогава минерални води сж обявени за държавенъ имотъ, за такъвъ сж обявени сжщо и минералнитѣ води, които би се появили слѣдъ това въ държавни или общински имоти, а тия, които би се появили въ частни имоти се признаватъ като собственость на законния стопанинъ на имота. Съ сжщия законъ е била отстжпена на града София правото за вѣчно ползуване отъ Софийскитѣ минерални води, прѣдъ видъ грижитѣ, които столичната община е полагала за тѣхното използуване, а така сжщо е било постановено да се отстжпятъ по законодателенъ редъ за вѣчни врѣмена минералнитѣ извори на ония общини и окржзи, въ териториитѣ на които се тѣ намиратъ, въ случай че бждатъ поискани отъ тѣхъ въ продължение на двѣ години, отъ деня на издаване закона, като се задължатъ разбира се да понесатъ и материялни жертви за тѣхното устрояване и разхубявяване. Отъ това право сж се възползували много общини и окржжия, и банитѣ имъ сж отстжпени, обаче, задълженията, които лежатъ върху тѣхъ, и до сега не сж изпълнени отъ повечето отъ тѣхъ. До сега само Сливенската община е изпълнила това, като е схванала водитѣ и е построила прѣди 12 години нови хигиенични бани, а Софийската, Кюстендилската, с. Каменица (Чепинско) и Пловдивския окржженъ

съвѣтъ сж пристжпили къмъ изпълнение задълженията, безъ да сж ги реализирали окончателно: първитѣ двѣ общини почти привършватъ постройкитѣ на монументалнитѣ бани, слѣдъ като сж поправили или извършили на ново каптирането на водитѣ; третата община е извършила каптажа на изворитѣ и въ скоро врѣме ще пристжпи къмъ постройка на банята, плановетѣ на която сж окончателно установени, а Пловдивскиятъ окржженъ съвѣтъ е извършилъ вече изучването на Нарѣченскитѣ извори и пристжпилъ къмъ постройката на банята, която ще отива успоредно съ онази на каптажа на изворитѣ.

Отъ по-извѣстнитѣ и реномирани бани за сега сж останали държавни само слѣднитѣ: Горня-Баня (Софийско), с. Княжево, с. Банки, Бѣлчинскитѣ бани (Самоковско), с. Баня-Чепино, Хисарскитѣ, Карловскитѣ, Сапаревскитѣ (Дупнишко), Велюва баня (Чепинско корито), Вършецкитѣ, а така сжщо изворитѣ «Овча-Купелъ» при Павлово (Софийско) и минералния изворъ при с. Меричлери (Чирпанско).

Повече отъ държавнитѣ бани за сега се отдаватъ чрѣзъ търгъ на наематели за експлоатиране съ срокъ 2—3 години, и само банитѣ въ с. с. Банки и Вършецъ се експлоатиратъ направо отъ държавата, чрѣзъ специални за това управления, съставътъ на които се опрѣдѣля ежегодно въ бюджета на държавата. Понеже съ закона за минералнитѣ води е разрѣшено да се отдава експлоатацията на държавнитѣ минерални води подъ концесия за срокъ отъ 10—30 години, то вече е приготвена базата, върху която да се отдадатъ — на основание това разрѣшение — изворитѣ «Овча-Купелъ» подъ концесия.

За уредбата на всичкитѣ държавни бани, остава още много да се желае, тъй като повечето отъ тѣхъ сж въ това положение, въ каквото ги е заварило освобождението на страната, а останалитѣ сж поправяни и подържани твърдѣ слабо и само банитѣ при Банки, Вършецъ и минералния изворъ при с. Меричлери сж биле устроени съобразно съврѣменнитѣ искания на хигиената и билнеологията.

Устройството на банитѣ при с. Вършецъ е почнато прѣзъ 1899 г., когато сж биле каптирани изворитѣ на термалнитѣ води въ това мѣсто. Каптажитѣ сж всичко два, въ една отъ

които водата е 36° С и 120 литри въ минута, а въ другия — 33° С и 220 литри въ минута. Постройката, обаче, на банята която е наблизо до каптажитѣ, бѣ забавена, поради липса на кредити: тя е започната много късно и свършена едвамъ прѣзъ 1910 г. За постройката на банята и за отчуждаване мѣста за нуждитѣ на курорта сж изразходвани до сега около 800.000 л., обаче, остава още доста да се желае и то най-вече по уредбата на курорта. Банята има два басейна, студенъ и топълъ, 8 вани, снабдени съ води отъ топлия и студения изворъ; съблѣкални за I и II класа съ по 40 мѣста, курни и душове за измиване, пералня, сушилня и електрическо освѣтление; цѣлото помѣщение на банята, както и водата за измиване се отоплявать прѣзъ врѣме на сезона.

Уредбата на банята при с. Банки е почната прѣзъ 1905 г. съ каптиране на термалнитѣ извори. Слѣдъ каптиране на послѣднитѣ, общото количество вода на експлоатационното ниво въ каптажа е възлѣзло на 1200 литри въ минута при температура 37° С. Окончателната постройка на банята бѣ привършена прѣзъ 1911 год., отъ когато почва и експлоатацията. Новата баня прѣдставлява монументална постройка, отдалечена отъ извора на около 300 метра за по-доброто ѝ разположение. За тази постройка, както и за отчуждение мѣста за нея и за курорта сж изразходвани около 1.100.000 л., безъ обаче да е завършено дѣлото до край. Банята въ Банки е снабдена съ два басейна, 20 вани, съблѣкални съ по 40 легла къмъ всѣки басейнъ, парни бани за изпотяване, курни и душове за измиване и електрическо освѣтление за всички помѣщения. Вжтрѣшностьта на помѣщението на банята е доста луксозно, и впечатлѣнието отъ цѣлата баня и басейнитѣ е отлично и въ полза на цѣлото устройство. Банята се отоплява, както и Вършецката, и при нея сжщо сж устроени пералня и сушилня за «бѣльото», което се дава задължително на посѣтителитѣ.

Освѣнъ новата баня въ Банки, прѣди нея бѣ построена друга една врѣменна, назначена да служи до построяване новата, слѣдъ каптажа на изворитѣ, което прѣдизвика събарянето на старата баня. Слѣдъ като се започна експлоатацията на новата баня, врѣменната оставена да служи прѣимуще-

ствено за бѣднитѣ посѣтители прѣзъ врѣме на сезона и слѣдъ него, за която цѣль сж установени и по низки такси.

Новитѣ бани въ Вършецъ и Банки се експлоатиратъ само прѣзъ сезона — не повече отъ 4—5 мѣсеци прѣзъ годината, а прѣзъ останалото врѣме сж затворени.

Държавниятъ минераленъ изворъ при Меричлери е каптиранъ прѣзъ 1895 г. и дава на експлоатационното ниво 60 литри въ минута, при всичко че близо до грифонитѣ дебитътъ е грамаденъ. По състава си Меричлерската вода е сходна съ Карлсбасдката и тя е единствената за сега у насъ медицинска вода, съ признати лечебни свойства. Понеже по съставъ и свойство водата е повече за пиене, то за използуването ѝ прѣзъ 1907 г. е построенъ единъ павилионъ надъ извора, само съ помѣщение за миене и пълнене бутилки и едно административно здание за персонала. Експлоатацията на извора се извършва направо отъ държавата съ прѣдвиждань въ бюджета персоналъ и наемни работници. Прѣдъ видъ, обаче, слабитѣ резултати отъ тази експлоатация, на дневенъ редъ е въпросътъ да се отдаде разпродажбата на водата подъ концесия, при което справедливо може да се очаква и едно по-голѣмо рекламиране и разпространение За сега водата отъ Меричлерския изворъ се отпуща само въ бутилки отъ установенъ размѣръ, снабдени съ капсули и етикети. По-раншното безразборно точене на водата е прѣмахнато.

За уредба на службата по контрола на парнитѣ котли и машини е издаденъ прѣзъ 1911 г. специаленъ правилникъ, който прѣдстои да се замѣни съ специаленъ за това законъ. Въ всѣки случай, кжсиятъ срокъ на сжществуване тази служба, прѣнася вече своитѣ резултати, тъй като се установяватъ почти отношенията, които трѣбва да иматъ собственицитѣ спрѣмо работници и държавата, за да може да се избѣгватъ нещастията съ парнитѣ котли и машини.

V. ТЪРГОВИЯ.

Вслѣдствие нарастване на населението и неговитѣ потрѣбителни нужди, вслѣдствие увеличаване на земледѣлческата произ-

водителность, както и тая на нѣкои отъ занаятитѣ и индустрията, вжтрѣшната и външна търговия на страната получи твърдѣ силно развитие прѣзъ послѣдния 25-годишенъ периодъ. Не малко допринесе въ това отношение и подобрението на съобщенията по суша и по море, постройката на шосета, желѣзници и пристанища, телеграфната и телефонна мрѣжа, при съдѣйствието на които фактори става възможно бързото и удобно размѣняване и прѣнасяне на стоки отъ далечни мѣста.

Бързото икономическо развитие, при което старитѣ похвати на търговията, свързани съ завѣщаната отъ миналото рутина, трѣбваше да отстжпятъ мѣсто на нови похвати и изисквания, наложи на държавата да прѣдприеме редъ мѣроприятия отъ законодателенъ и административенъ характеръ за регламентиране на търговскитѣ сношения, за ограничаване нелоялната конкуренция, за повдигане умствения уровенъ на нашия търговецъ чрѣзъ професионално търговско образование и за създаване на редъ спомагателни институти, които указватъ своето влияние за модернизиране на националната стокоразмѣна. Най-голѣма дѣятелность въ това направление биде проявена слѣдъ 1893 год., когато повелителни нужди прѣдизвикаха създаването на особно Министерство за Търговията и Земледѣлието, а още по-голѣма дѣятелность подлежи да бжде проявена занапрѣдъ отъ създаденото ново Министерство на Търговията, Промишлеността и Труда въ началото на настоящата година.

Дълго врѣме слѣдъ освобождението ни, една голѣма часть отъ вжтрѣшната търговия продължаваше да се извършва на панаиритѣ, сборветѣ и седмичнитѣ пазари по градищата и селата. Тая форма на търгуване, колкото и първобитна, се налагаше, по липса на съобщения, и като традиционна, понеже въ извѣстенъ сезонъ на годината, консуматорътъ можеше да си достави, на сравнително изгодни условия, повечето отъ необходимитѣ му за прѣзъ годината артикули. Но за да се създаде извѣстенъ редъ и контролъ при тая търговия, яви се нужда още въ 1880 година отъ създаване на специаленъ законъ за тържищата, който биде корегиранъ въ 1883 година и който остава въ сила и до днесъ. Споредъ тоя законъ,

всѣка община има право да учрѣждава въ границитѣ на своята територия пазари и панаири за продаване на добитъкъ и всѣкакъвъ видъ стока, но редътъ въ тия тържища трѣбва да бжде опрѣдѣленъ съ правилници, одобрени отъ Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда. Общинитѣ иматъ право да събиратъ било направо, било чрѣзъ закупувачи, извѣстни такси отъ продавачитѣ на стоки по пазаритѣ и панаиритѣ, но за това пъкъ тѣ сж задължени да упражняватъ контролъ въ тържищата, да избиратъ подходни и здравословни мѣста, гдѣто да се извършва търговията на добитъкъ; да издържатъ ветеринарни лѣкари и фелдшери; да построяватъ покриви на мѣстото, гдѣто се търгува съ колониални и манифактурни стоки, изобщо да създаватъ всички удобства за панаирната търговия, гдѣто има такава.

При всичко че съ подобрение на съобщенията панаирната търговия значително е намалѣла и има тенденция, колкото се касае до колониалнитѣ и манифактурни стоки, съвсѣмъ да изчезне, понеже днесъ, когато въ всѣко врѣме на годината и всѣки день на седмицата може да се отиде въ близкия търговски центъръ, за да се купи нужлното или продаде излишното, все пакъ на много мѣста въ страната тая търговия продължава да вирѣе. Прѣзъ 1911 год. е имало пазари и панаири на толкова мѣста, на колкото е показано по-долу, а именно:

	седмични пазари	панаири
Бургазски окржгъ . .	10	15
Варненски » . .	10	8
Видински » . .	10	2
Вратчански » . .	12	4
Пловдивски » . .	29	13
Плѣвенски » . .	18	27
Кюстендилски » . .	7	4
Софийски » . .	20	47
Търновски » . .	42	29
Ст.-Загорски » . .	28	54
Русенски » . .	24	6
Шуменски » . .	20	6
Всичко . .	230	214

За да се подобри търговията съ нѣкои крупни артикули на мѣстното производство, каквито сж зърненитѣ храни и други нѣкои продукти на земледѣлието, които трѣбва да добиятъ истинската своя цѣна въ зависимость отъ прѣдлагането и търсенето, законътъ за тържищата не бѣше достатъченъ. Яви се нужда да се създадатъ по-модерни институти за търгуването съ подобни произведения, каквито институти сж стоковитѣ борси. Тъй като борси могатъ да се създадатъ и вирѣятъ само тамъ, гдѣто прѣдлагането е масово, гдѣто се явяватъ редовно продавачи и купувачи, които иматъ нужда да се срѣщнатъ помежду си на опрѣдѣлено мѣсто, за да установятъ цѣнитѣ и сключатъ търговски сдѣлки; то, както и трѣбваше да се очаква, у насъ възникна въ пристанищния гр. Варна, първата стокова борса създадена по частна инициатива съ съдѣйствието на тамошната търговска камара, а наскоро слѣдъ това се създаде подобна борса и въ Бургасъ, вториятъ най-важенъ нашъ приморски пристанищенъ градъ. Но тъй като борсовата търговия, независимо отъ своитѣ прѣимущества, когато добрѣ е обзаведена, крие въ себе си и опасни за народното ступанство елементи, щомъ не бѫде регламентирана отъ държавата, създаде се закона за борситѣ отъ 1907 г., който, обаче, като неприложимъ въ нѣкои свои постановления, биде замѣненъ съ закона отъ 1912 г. Тоя послѣдниятъ урежда търговията съ цѣнности, а именно продажби и копувки на монети, скжпоцѣнни метали, банкноти, публични или частни цѣнни книжа и търговски ефекти — фондова борса; отъ друга страна той урежда продажбата и копувката на стоки, наемъ на кораби, прѣвози по сухо или по вода и застраховки отъ всѣкакъвъ видъ — стокова борса. Всички борси сж поставени подъ контрола на държавата: фондовитѣ борси се контролиратъ отъ министра на финанситѣ, а стоковитѣ — отъ министра на търговията, промишлеността и труда. Ходатайството за откриването на еднитѣ и на другитѣ трѣбва да изхожда отъ търговскитѣ камари. Непосрѣдственията надзоръ върху фондовитѣ борси се упражнява чрѣзъ правителственни пратеници, назначени съ указъ при всѣка борса, по докладъ на финансовия министръ, а въ стоковитѣ борси тоя надзоръ се възлага на търговско-

индустриалнитѣ камари. Споветѣ, възникнали вслѣдствие борсови операции, се разрѣшаватъ отъ помирителенъ сждъ, който се урежда при всѣка борса и е задължителенъ за странитѣ. Дѣлата на борситѣ се управляватъ отъ общото събрание на членоветѣ на борсовитѣ корпорации и отъ управителнитѣ съвѣти на борситѣ, а издръжката имъ се покрива отъ помощи на държавата, такси отъ членски и входни карти, такси върху борсови операции, отъ разглеждане спорове, глоби и разни други приходи. Изобщо, законътъ за борситѣ, при умѣлото съдѣйствие на търговскитѣ камари и търговскитѣ корпорации, ще дойде да допринесе твърдѣ много както за модернизиране на сжществующитѣ двѣ стокови борси въ Варна и Бургасъ, тъй и за създаване на нови борси било за храни, било за други цѣнни продукти на националния трудъ.

Независимо отъ грижата за уредбата на пазарнитѣ, панаирни и борсови тържища, по които прѣдстои още много да се работи, Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда, респективно бившето Министерство на Търговията и Земледѣлието, е развило законодателна дѣйность за опазване интереситѣ на търговското съсловие и консумацията отъ недобросъвѣстната търговия и нелоялната конкуренция. За тая цѣль, то е прокарало нѣколко законодателни мѣроприятия, отъ които по-важни сж: законъ за лотариитѣ, законъ за търговско-индустриалнитѣ марки, законъ за публичнитѣ разпродажби, законътъ за пжтуващитѣ търговски агенти, законъ за контролъ на златни и сребърни прѣдмети и търговията съ тѣхъ и законътъ за мѣркитѣ и теглилкитѣ.

Законътъ за лотариитѣ, утвърденъ съ височайши указъ отъ 3 декември 1893 и влѣзалъ въ сила на 16 януари 1898 г. си поставя за цѣль да ограничи страстьта къмъ печалба по хазартъ и прѣслѣдва всѣка операция, чрѣзъ която се прѣдлага на публиката печалба по щастие. Тоя законъ като че се стреми да втълпи на българския народъ, че източникътъ на всѣко благосъстояние и богатство трѣбва да се търси въ способностьта за използуване природнитѣ дарове на страната и въ трѣзвения физически и умственъ трудъ, а не да се очаква отъ слѣпия случай. Споредъ закона, лотарии отъ всѣкакъвъ видъ сж за-

претени. Подобни могатъ да се разрѣшаватъ отъ правителството, при условия и контролъ, прѣдвидени въ специаленъ прявилникъ, публикуванъ въ «Държавенъ вѣстникъ» на 25 септември 1898 г., само когато приходитѣ имъ сж назначени за благотворителни цѣли, за обществена полза или за насърдчение на мѣстнитѣ искуства. За постигане на тая цѣль, независимо отъ другитѣ мѣрки, пощенскитѣ станции спиратъ всѣкакви билети, проспекти и други листове отъ неразрѣшени лотарии, вписани отъ странство на връзки или въ отворенъ пликъ и ги отправятъ въ надлежното прокурорство; позволява се търгуването само съ ония лотарийни цѣнни книжа, които сж котирани или ще се котиратъ на борситѣ въ Виена, Берлинъ, Парижъ, Лондонъ и Петербургъ.

За да се оградятъ отъ присвояване и отъ имитация търговскитѣ и индустриални марки и, отъ друга страна, за да се не въвежда въ заблуждение публиката по отношение на фирмата на търговеца, количеството, мѣстопроизхождението и качеството на нѣкои стоки, прокара се въ 1892 г. законъ за търговскитѣ и индустриални марки, който въ послѣдствие биде отмѣненъ и замѣстенъ отъ сжщо такъвъ, но по-модеренъ законъ, влѣзълъ въ сила прѣзъ 1904 г. Тоя законъ създава за търговцитѣ и индустриалцитѣ изключителното право да си запазватъ като своя собственость избранъ отъ тѣхъ отличителенъ знакъ (марка), който служи като срѣдство за разпознаване произведенията на извѣстенъ търговецъ или индустриалецъ отъ произведенията на другъ търговецъ или индустриалецъ, стига тоя знакъ да бжде регистрованъ въ специални за цѣльта регистри, които се държатъ въ бюрото за индустриална собственость при централното управление на министерството. Като такива знаци законътъ допуща да служатъ: фирми на търговци и индустриалци, факсимилирани подписи, монограми, произволни названия, емблеми, печати, винетки, релйефи, етикети, обвивки или сълове, форми на произведения, кенари, букви или цифри, името на селско или градско имение и пр. Неразлѣлна часть отъ зарегистрованата марка съставляватъ и всички надписи, които обкржжаватъ или се съдържатъ въ послѣднята, като: фирмата на търговеца;

числото, обемътъ, мѣрката, тежестьта или вмѣстимостьта на стоката; мѣстото или страната, гдѣто е направена или добита стоката; начинътъ на правенето или добиването; материята отъ която тя е направена или произведена и пр. Употрѣбението на маркитѣ не е задължително, освѣнъ за прѣдмети, за които министерството намѣри, че интереситѣ на отечествената търговия и индустрия изискватъ да носятъ нѣкоя марка. Съ своитѣ постановления за изключителното право за ползуване отъ извѣстна регистрована марка, законътъ за търговскитѣ и индустриалнитѣ марки насърдчава търговцитѣ и индустриалцитѣ къмъ създаване реноме на своитѣ произведения въ срѣдата на консуматоритѣ. Въ сѫщото врѣме тоя законъ, като задлъжава, щото извѣстни стоки, като: коняци, вина, ликьори, мастило, червенъ восъкъ, лѣпило, кибритъ, петролъ, конци, прежди и др., било че се произвеждатъ въ страната, било че се внасятъ отъ странство, непрѣмѣнно да носятъ извѣстна марка, съдържаща между другото надписи за количеството, теглото, вмѣстимостьта, естеството и произхода на стоката или нейния нумеротажъ, — той иде да гарантира публиката отъ разни измами, къмъ които прибѣгва понѣкога несъвѣстната конкуренция.

До края на 1911 г. сѫ регистровани, съгласно закона за търговскитѣ и индустрилани марки отъ 1904 г., около 1900 марки на мѣстни и иностранн фирми.

Все противъ нелоялната конкуренция и за прѣдпазване отъ измами на наивния консуматоръ е създаденъ и законътъ за публичнитѣ разпродажби, утвърденъ съ височайши указъ отъ 20 априлъ 1905 г. Публична разпродажба, въ смисъль на тоя законъ, е всѣка продажба, която се прѣдприема съ цѣль за бързо и на дребно разпродаване на стокитѣ или други движими принадлежности на извѣстно търговско, индустриално или занаятчийско прѣдприятие. Такива разпродажби се допущатъ съ разрѣшение на надлежната търговска камара, само поради смъртъ на притежателя на фирмата или на единого отъ съдружницитѣ, поради оттегляне отъ търговия или напущане на занаятъ и поради разтурване на едно съдружие, но въ тия случаи разпродажбитѣ се извършватъ

при извѣстенъ контролъ отъ публичната власть, за да се не нанесатъ голѣми щети на заинтересованитѣ въ сжщия родъ стоки търговци и за да се не злоупотрѣби съ довѣрието на копувачитѣ. Като изключение, разпоредбитѣ и формалноститѣ, прѣдвидени въ закона за публичнитѣ разпродажби, по понятни съображения, не сж задлъжителни, когато се отнасятъ до разпродажби, обявени по рѣшение на сждебнитѣ власти, или такива, прѣдприети отъ управлението масата на нѣкоя несъстоятелность; тѣ не се отнасятъ сжщо така и до разпродажбитѣ по панаиритѣ, нито до разпродажбитѣ на повредени отъ пожари и наводнение стоки.

Съ закона за пжтуващитѣ търговски агенти, утвърденъ на 23 мартъ 1905 година., се урежда друга една материя отъ твърдѣ голѣма важность за правилния развой на вжтрѣшната търговия. Споредъ тоя законъ, търговски агенти, които пжтуватъ изъ България, като прѣдставители на мѣстни или иностранни търговски кжщи и фабрични заведения, могатъ да сключватъ търговски сдѣлки и да взематъ поржчки, по мостри или безъ мостри, исключително и само отъ такива мѣстни кжщи, които прѣпродаватъ тѣхнитѣ артикули или употрѣбяватъ сжщитѣ за свои промишлени нужди. Всѣкой пжтуващъ агентъ, за да може свободно да упражнява занятието си, трѣбва да бжде снабденъ съ легитимационна карта, която да съдържа: указание за вида на стокитѣ, за които ще търси поржчки; фирмата, за смѣтка на която ще дѣйствува и срокътъ за ползуването съ тая карта. Освѣнъ това, търговскиятъ пжтуващъ агентъ трѣбва да удостовѣри своята самоличность и да притежава редовно пълномощно отъ търговската или фабрична кжща, за смѣтка на която дѣйствута, въ което пълномощно да бждатъ изброени точно и опрѣдѣлено всичкитѣ дадени нему права. Легитимационнитѣ карти на агентитѣ на мѣстни фирми се издаватъ отъ търговскитѣ камари, а тия на агентитѣ на чуждестранни фирми — отъ митницитѣ, срѣщу такси отъ 50—100—150 л. за годишенъ срокъ и 35—75—100 л. за шестмѣсеченъ срокъ. Съ законътъ за пжтуващитѣ търговски агенти се дава възможность на търговцитѣ да бждатъ прѣдпазени отъ самозвани прѣдставители на разни фирми и да

влизатъ въ търговски сношения и сдѣлки само съ извѣстни тѣмъ търговски кѫщи, прѣдставлявани отъ лица, които могатъ да ангажиратъ тия фирми само до толкозъ, до колкото сѫ ги упълномощили тѣхнитѣ довѣрители. По тоя начинъ се добива възможность, щото, безъ рискъ на измама, да се държи търговското съсловие, чрѣзъ лични срѣщи съ компетентни лица, въ течение на всички новости въ производството и въ техниката на специалността, която тѣ иматъ, като прѣдметъ на своята търговия или индустрия.

За да се прѣдпази населението отъ измама, а търговията отъ нелоялна конкуренция, създаденъ бѣ и законътъ за контрола на златни и сребърни прѣдмети, влѣзълъ въ сила на 10 май 1907 год. По силата на тоя законъ всички златни и сребърни прѣдмети, изработени въ страната или внесени отъ чужбина, прѣди да се пуснатъ въ продажба, трѣбва да бѫдатъ провѣрени отъ специални контролни бюра, които поставятъ върху всѣкой прѣдметъ особни знакове, отъ които може да се сѫди за състава на сѫпоцѣнния металъ въ общата металическа сплавь, отъ която е направенъ прѣдметътъ. Прилагането на тоя законъ е прѣхвърлено отъ началото на настоящата година къмъ Министерството на Финанситѣ.

Най-сетнѣ въ сервиза на Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда влиза и контролътъ на мѣркитѣ и теглилкитѣ, безъ който контролъ липсва основна база на всѣка търговия. Законътъ за мѣркитѣ и теглилкитѣ отъ 1888 г., който прѣдоставяше правото на контролъ на общинскитѣ управления, се указа несъстоятеленъ, за да гарантира употрѣблението на точни мѣрки и теглилки, поради което бѣ замѣненъ съ новия законъ, утвърденъ съ царски указъ на 27 мартъ 1910 г., споредъ който контролътъ на всички мѣрки и теглилки се прѣхвърля всецѣло върху държавата, респективно на министерството. Както споредъ прѣдшествашия, тъй и споредъ сега дѣйстващия законъ за мѣркитѣ и теглилкитѣ, законнитѣ мѣрки и теглилки въ Българското царство произхождатъ отъ десетичната метрическа система, и заради това, забранено е по принципъ производството и продажбата на уреди за мѣрене и теглене, прѣдназначени да бѫдатъ употрѣбени

въ царството, не показващи мѣрки отъ метрическата система. Основна единица на мѣркитѣ за дължина е метърътъ, равенъ на дължината, която има при температура 0° международния първообразъ на метъра, опрѣдѣленъ и приетъ отъ първата международна конференция по мѣркитѣ и теглилкитѣ, държана прѣзъ 1889 год. въ Парижъ и съхраняванъ въ международното бюро за мѣркитѣ и теглилкитѣ въ Севръ (Франция), а основната единица на мѣркитѣ за маса (количество на веществото) е килограмътъ, равенъ на международния първообразъ, съхраняванъ въ сжщото международно бюро. Законътъ за мѣркитѣ и теглилкитѣ, като изхожда отъ метрическата система, регламентира подробно единицитѣ мѣрки за дължина, за повръхность, за обемъ, за маса, за вмѣстимость, за гжстота, за сила, за налѣгане, за работа, за мощность, за температура и за електричество, които единици, споредъ нуждата, могатъ да бждатъ умножавани или лѣлени. По силата на сжщия законъ, България вече е присъединена къмъ международната конференция за метъра и има право да участвува чрѣзъ официаленъ делегатъ въ установенитѣ периодически конференции по мѣркитѣ и теглилкитѣ.

За упражнение контролъ на мѣркитѣ и теглилкитѣ, учрѣдено е централно контролно бюро, което пази образцитѣ отъ първи редъ въ всички законни мѣрки и теглилки, както и уредитѣ за провѣрки отъ голѣма точность; изслѣдва и сравнява уредитѣ отъ първи редъ първоначално и периодично, както и образцитѣ отъ втори редъ, прѣдназначени да служатъ за основа на провѣркитѣ, извършвани отъ окржжнитѣ контролни бюра и най-сетнѣ изслѣдва и изпитва по поискване — на заинтересовани — разни механически уреди за мѣрене като: алкохолометри, водомѣри, газомѣри, електромѣри и пр. За редовното провѣряване и маркиране на мѣркитѣ и теглилкитѣ и разнитѣ употрѣбявани въ живота уреди за мѣрене и теглене сж учрѣдени въ всички окржжни градове специални контролни бюра, които се завеждатъ отъ единъ началникъ и нужното число провѣрители, на които е възложено да подлагатъ на първоначална, периодична и внезапна провѣрка всички мѣрки и теглилки.

Въ ржководенето на цѣлата служба по контрола на мѣркитѣ и теглилкитѣ министерството се подпомага отъ една метрологическа комисия, състояща отъ професори-физикоматематици и други свѣдущи по материята лица.

За напрѣлъка и модернизиране националната търговия, не малко сж допринесли и създалеитѣ отъ министерството спомагателни институти, каквито сж търговско-индустриалнитѣ камари, информационнитѣ бюра при тѣхъ и търговско-промишленитѣ музеи.

Търговско-индустриалнитѣ камари въ София, Пловдивъ, Варна и Русе се създадоха съ законъ отъ 1894 г.; съ закона отъ 1906 г. се откри камара и въ Бургасъ. Споредъ послѣдния законъ, прѣдназначението на камаритѣ е да служатъ като съвѣщателни тѣла на Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда, на което даватъ мнѣния и свѣдѣния, било по поискване, било по своя инициатива, върху интереситѣ, нуждитѣ и движението на търговията и занаятитѣ въ тѣхнитѣ райони, а особно въ слѣдующитѣ случаи: когато прѣдстои да се изработватъ нови законопроекти или да се правятъ измѣнения и допълнения на дѣйстващитѣ закони и разпореждания, относещи се до търговията, индустрията и занаятитѣ; по отваряне на професионални училища, борси и други подобни учрѣждения; по организацията на житнитѣ и други тържища, на хамалската и прѣвозна служба при пристанищата и желѣзопжтнитѣ станции, както и по службата на месаритѣ и телалитѣ по пазарищата; въ случай на приготване или измѣнение желѣзнопжтни и митни тарифи, при сключване на търговски договори и въобще по въпроси отъ търговски и индустриаленъ характеръ, които засѣгатъ интереситѣ на отдѣлни лица или на цѣли съсловия, или се касаятъ до общитѣ търговско-стопански интереси на страната. Независимо отъ това, търговско-индустриалнитѣ камари приготвятъ списъцитѣ на лица, които могатъ да служатъ за синдици на изпаднали въ несъстоятелность търговци, събиратъ статистически и други данни върху търговското движение прѣзъ пристанищата, урежлатъ помирителни сждилища за спорове отъ търговски характеръ; приготвятъ доклади за икономическото положение на стра-

ната, издържатъ информационни бюра за събиране и даване най-разнообразни свѣдѣния на интересуващитѣ се търговци, индустриалци и занаятчии и изпълняватъ редъ други задължения, които имъ се възлагатъ отъ специални закони. Най-послѣ, възъ основа на проучени мѣстни нужди и условия, камаритѣ откриватъ и издържатъ, при съдѣйствието на министерството, професионални училища и курсове, отпущатъ помощи за специализиране на майстори и калфи по разни занаяти и основаватъ справочни бюра за настаняване на работници и търговски служащи. Изобщо, търговско-индустриалнитѣ камари прѣзъ периода на своето сѫществуване сѫ проявили твърдѣ обширна дѣятелность по уреждане на вѫтрѣшната ни търговия и чрѣзъ тѣхъ се е проявилъ доста чувствително корпоративниятъ духъ на търговско-промишленитѣ съсловия.

Като спомагателенъ на търговията институтъ, дѣйствува и Българскиятъ търговско-промишленъ музей, който е учрежденъ първоначално съ указъ отъ 24 маи 1898 г., а сега функционира по силата на закона отъ 10 май 1907 голина. Задачата на музея е да съдѣйствува за откриване на вѫтрѣшни и външни пазари за българскитѣ произведения. За тая цѣль той събира и урежда постоянни изложения отъ колекции на всички мѣстни произведения, дѣйствува за сближение на продавачи и куповачи, като върши и търговски операции за тѣхна смѣтка, дава различни информации отъ търговски характеръ и т. н., като се ползува изобщо съ твърдѣ широки атрибути за постигане на възложената му задача.

Съ цѣль да се даде импулсъ на националното производство и търговия, независимо отъ първото българско земледѣлско-промишлено изложение въ Пловдивъ въ 1892 година и занаятчийско-индустриалнитѣ конкурси въ Пловдивъ (1898 г.) и Русе (1899 г.), България за първъ пѫть взе участие въ международното изложение въ Чикаго, слѣдъ това послѣдва участието ѝ въ изложението въ Антверсъ — 1894 г., въ Парижъ — 1900 г., въ Сенъ-Луи — 1904 г., въ Лиежъ — 1905 г., въ Милано — 1906 год. и най-сетнѣ въ Балканското изложение въ Лондонъ прѣзъ 1907 год.

Най-сетнѣ, дѣятелността на Министерството на Търговията, Промишлеността и Труда, въ смисъль да даде правилна насока на търговската ни политика, не малко е била подпомагана и отъ частната инициатива, респективно отъ институти, като тоя на Българското икономическо дружество, Българския индустриаленъ съюзъ и съюза на търговскитѣ дружества. Българското икономическо дружество, основано въ 1895 г., е освѣтлявало научно, въ своитѣ публични срѣщи, всички покрупни народостопански въпроси, а издаваното отъ него списание служи като архивъ на българската икономическа мисъль. Съдѣйствието пъкъ на индустриалния и търговски съюзи се изразява въ практическото освѣтление на въпроситѣ отъ компетентность на министерството.

Въ тѣсна връзка съ прѣдприетитѣ мѣрки за развитие на земледѣлческата производителность, за подобрение на занаятитѣ, за насърдчение на индустрията и за уреголирване съ редъ законоположения вжтрѣшната търговия, стои и постигнатия резултатъ, — значителното нарастване на българската външна търговия. Въ това отношение твърдѣ голѣма роль сж изиграли и търговскитѣ съглашения и договори, които българскитѣ правителства, щомъ като се почувствуваха освободени отъ стѣснителнитѣ клаузи на старитѣ турски договори, почнаха отъ 1889 година насамъ да сключватъ послѣдователно съ чуждитѣ държави, догдѣто най-послѣ въ послѣднитѣ години България достигна до пълна автономия въ митнишко отношение.

Растежътъ на външната ни търговия въ изтеклия 25-годишенъ периодъ се изразява въ слѣднитѣ цифри:

	внось лева	износъ лева	всичко лева
1887	64.742.481	45.747.247	110.489.728
1910	197.343.451	184.633.945	381.977.396

отъ които се вижда, че въ продължение на 25 години вносътъ въ страната се е утроилъ, износътъ се е учетворилъ, а това е вече твърдѣ много за една млада държава, каквато е нашата.

ТАБЛИЦА I.

Външната търговия на България прѣзъ 1886—1910 год.

Срѣдньо за петилѣтията	Внось			Износь			Всичко стойность въ левове	Балансъ на търговията	На 100 жит. всичко за всѣка петилѣтия
	брой	клгр.	стойность въ левове	брой	клгр.	лева			
1886—1890	64.878	143.559.431	70.557.993	997.460	445.522.827	62.396.479	132.954.472	— 8.161.514	88'43
1891—1895	13.174	206.778.416	83.553.709	803.176	604.449.789	77.541.063	161.094.772	— 6.012.646	92'80
1896—1900	7.612	223.238.830	67.954.988	588.267	480.985.613	68.503.445	136.458.433	+ 548.456	100'81
1901—1905	6.722	237.507.788	95.006.532	918.526	792.621.650	120.021.506	215.028.038	+ 25.014.974	126'33
1906—1910	24.660	414.237.742	140.214.490	1.069.333	609.395.913	118.602.188	258.816.678	— 21.613.302	84'59

Нарастването на външната ни търговия е ставало последователно, макаръ и съ бавни скокове; това се вижда отъ слѣднитѣ таблици за срѣдния внось и износъ вообще и по категории на стокитѣ.

ТАБЛИЦА II.

Вносъ и износъ по държави.

Държави	Средно прѣзъ петилѣтията									
	1886—1890		1891—1895		1896—1900		1901—1905		1906—1910	
	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ
	Стойность въ хиляди лева									
Австро-Унгария .	21.203	3.602	30.297	2.942	19.109	5.179	25.881	11.635	36.894	8.435
Англия	20.189	9.649	17.897	13.526	15.709	15.266	16.601	19.633	22.784	13.793
Белгия	1.497	575	1.522	2.155	2.444	6.423	2.366	30.287	5.605	21.887
Германия . . .	3.445	477	9.226	11.052	8.552	8.976	14.062	10.522	24.013	14.360
Гърция	278	729	268	274	429	1.256	347	4.175	460	7.523
Египетъ	—	—	—	—	—	—	44	285	22	977
Испания	—	—	—	—	—	—	112	2.632	159	888
Италия	1.182	1.314	1.973	1.611	2.936	1.456	6.147	3.587	5.619	3.113
Критъ	—	—	—	—	—	—	27	21	21	40
Ромжния	2.586	1.270	2.041	823	1.904	645	3.037	1.405	4.550	898
Русия	3.923	111	4.046	46	3.528	124	4.017	209	5.544	263
С.-Държави . . .	239	1	123	26	276	303	565	815	678	1.202
Сърбия	1.053	273	1.048	264	932	335	945	1.018	2.104	408
Турция	10.170	26.865	10.372	22.505	7.599	17.768	13.472	23.352	19.372	52.680
Франция	3.745	13.570	3.594	15.947	3.622	7.909	5.833	7.310	9.100	7.252
Холандия	27	—	89	138	61	597	450	254	1.206	802
Швейцария . . .	952	1	876	10	640	10	859	248	1.293	474
Швеция	7	—	68	—	51	—	91	—	130	9
Норвегия									54	—
Други държави .	62	—	114	—	163	38	151	280	607	333
Неопрѣдѣлено . .	—	3.959	—	6.222	—	2.218	—	2.374	—	3.265
Всичко . .	70.558	62.396	83.554	77.541	67.955	68.503	95.007	120.022	140.215	118.602

Прѣзъ 1901 г. свѣдѣнията за Испания, Египетъ и Критъ сж групирани съ други държави; свѣдѣнията за Швеция и Норвегия за 1905 г. сж тоже групирани наедно.

ТАБ

Вносъ и износъ по

Категории на стоките	Средно 1886–1890	
	Вносъ	Износъ
	Стойность	
I. Живи животни	681	6.184
II. Хранителни произведения отъ животни	1.437	2.186
III. Зърнени храни и произведения отъ тѣхъ	1.623	45.099
IV. Плодове, зеленчуци, сѣмена и др. раст. произведения	616	421
V. Колониални стоки	6.240	268
VI. Спиртни питиета	2.457	264
VII. Консерви и конфитури	589	17
VIII. Торъ и отпадъци	75	110
IX. Вещества за горене	408	66
X. Химически произведения	373	3
XI. Вещества за щавене и боядисване; бои и лакове	1.235	170
XII. Смоли, минерални масла и лѣпкави вещества	2.226	12
XIII. Масла, тлъстини, восъкъ и произведения отъ тѣхъ	3.175	75
XIV. Вещества за медицинско употрѣбение и медикаменти	310	2
XV. Парфюмерии	115	1.626
XVI. Камъни, земи, стъкла и издѣлия отъ тѣхъ	1.668	46
XVII. Метали и издѣлия отъ тѣхъ	6.579	203
XVIII. Вещества за дърводѣлство, рѣзбарство, пастарство и издѣлия отъ тѣхъ	2.672	612
XIX. Вещества за хартиена индустрия и произведения отъ тѣхъ	1.482	3
XX. Кожи и кожени издѣлия	4.963	1.570
XXI. Текстилни вещества и стоки отъ тѣхъ	25.906	3.323
XXII. Каучукъ, гутаперча и издѣлия отъ тѣхъ	129	—
XXIII. Желѣзопжтни вагони, кола и кораби	395	97
XXIV. Машини, инструменти и апарати	2.065	16
XXV. Дребни стоки и стоки за украшения	490	3
XXVI. Прѣдмети за литература и художество	127	8
XXVII. Стоки, неименувани въ др. категории	2.522	12
Всичко . .	70.558	62.396

ЛИЦА III.

категории на стокитѣ.

за петилѣтията							
1891—1895		1896—1900		1901—1905		1906—1910	
Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ
въ хиляди лева							
528	6.122	412	4.102	616	6.656	1.100	6.701
1.390	2.502	1.190	3.203	1.531	10.404	2.187	13.001
1.754	60.466	997	49.786	1.115	82.598	2.586	76.354
521	885	616	722	1.321	3.961	2.561	1.358
7.546	259	5.200	221	6.249	1.535	7.046	1.615
3.290	35	859	56	499	35	264	34
862	33	554	16	1.416	19	2.283	11
162	171	148	245	235	353	192	346
720	87	733	120	920	151	2.845	187
532	3	632	1	1.158	2	1.710	3
1.142	117	1.130	83	1.600	113	2.141	258
2.636	12	2.527	10	3.309	13	4.535	5
3.320	41	2.696	6	3.848	29	6.551	9
563	1	458	2	522	2	787	1
140	583	125	2.526	188	3.006	306	4.881
2.534	46	2.360	45	2.298	49	4.213	67
7.589	66	7.933	370	8.636	376	17.179	626
4.203	822	3.216	798	3.123	1.069	5.470	652
1.820	2	1.713	7	2.406	10	2.914	12
4.258	1.786	3.724	2.519	6.102	3.685	7.430	4.190
24.990	3.416	22.893	3.505	34.555	5.790	43.808	8.093
337	—	336	—	544		940	—
837	62	648	31	871	59	3.156	29
6.483	17	4.029	61	6.866	81	13.377	109
648	4	474	4	572	3	1.166	4
228	4	233	11	348	20	684	48
4.521	1	2.119	55	4.159	3	2.786	8
83.554	77.541	67.955	68.503	95.007	120.022	140.215	118.602

Цифритѣ въ таблица I показватъ, че най-голѣмъ е билъ срѣдниятъ годишенъ вносъ прѣзъ петилѣтието 1906—1910 г. (140.214.490 лева); срѣдниятъ годишенъ износъ е билъ най-голѣмъ прѣзъ петолѣтието 1901—1905 г. (120.021.506 лева). Сравнението между вноса и износа показва, че търгоскиятъ балансъ се е приключвалъ съ активъ въ полза на износа прѣзъ петилѣтията 1896—1900 и 1901—1905 г. и съ пасивъ прѣзъ останалитѣ петилѣтия; общиятъ резултатъ на 25-лѣтието е пасивенъ балансъ, но съ твърдѣ малка разлика въ полза на вноса.

Таблица II показва, че въ врѣме на 25-лѣтието България е встжпила въ търговски сношения съ всички европейски народи и тѣхнитѣ колонии. Прѣзъ послѣднето петилѣтие най-голѣмъ срѣдньо вносъ сж правили: Австро-Унгария, Германия, Англия и Турция, слѣдъ които вече се редятъ: Франция, Италия, Белгия, Русия, Романия и др.; най-голѣмъ срѣдньо износъ прѣзъ сжщото петилѣтие е направенъ въ Турция, Белгия, Германия и Англия, слѣдъ които слѣдватъ: Австро-Унгария, Гърция, Франция, Италия и др. Въ врѣме на 25-лѣтието най-прогресивно се е развилъ вносътъ отъ Германия, който отъ срѣдньо 3·4 милиона е достигналъ до 24·01 милиона лева.

Отъ таблица III се вижда, че прѣзъ послѣдньото петилѣтие (1906—1910) срѣдниятъ вносъ на стокитѣ по категории е слѣдвалъ долния редъ: 1) текстилни вещества и стоки отъ тѣхъ; 2) метали и издѣлия отъ тѣхъ; 3) машини, инструменти и апарати; 4) кожи и кожени издѣлия; 5) колониални стоки; 6) масла, тлъстини, восъкъ и произведения отъ тѣхъ; 7) вещества за дърводѣлство, рѣзбарство, плетарство и издѣлия отъ тѣхъ; 8) смоли, минерални масла и лѣпкави вещества; 9) камъни, земи, стъкла и издѣлия отъ тѣхъ; 10) желѣзнопжтни вагони, кола и кораби; 11) вещества за хартиена индустрия и произведения отъ тъхъ; 12) вещества за горене; 13) стоки не именувани въ другитѣ категории; 14) зърнени храни и произведения отъ тѣхъ; 15) плодове, зеленчуци, сѣмена и други растителни произведения; 16) консерви и конфитури; 17) произведения хранителни отъ животни; 18) вещества за правене и боядисване, бои и лакове; 19) химически произве-

дения; 20) бижутерия и галантерия; 21) живи животни; 22) каучукъ, гутаперча и издѣлия отъ тѣхъ; 23) вещества за медицинско употрѣбение и медикаменти; 24) прѣдмети за литература и художество; 25) парфюмерия; 26) спиртни питиета и 27) торъ и отпадъци.

Срѣдниятъ годишенъ износъ по категории на стокитѣ прѣзъ сжщия периодъ пъкъ е слѣдвалъ тоя редъ: 1) зърнени храни и произведѣния отъ тѣхъ; 2) произведѣния хранителни отъ животни; 3) текстилни вещества и стоки отъ тѣхъ; 4) живи животни; 5) парфюмерии; 6) кожи и кожени издѣлия; 7) колониални стоки; 8) плодове, зеленчуци, сѣмена и други растителни произведения. Износътъ на другитѣ категории стоки е незначителенъ.

Най-сѣтнѣ, за характеристика на външната търговия, ще споменемъ, че вносътъ на България прѣзъ 1910 г. е възлизалъ на 177.356 720 лева и се състоялъ отъ: 1. живи животни 974.960 лева (06%); 2. храни и питиета 23.984.636 (13·5%); 3. сурови и полуобработени вещества 31.186.923 лева (17·6%) и 4. фабрични произведѣния 121.680.130 л. (68·3%). Износътъ прѣзъ сжщата година, който възлиза на 129.052.205 лева, се състоялъ отъ: 1. живи животни 7.324.312 лева (5·7%); 2. храни и питиета 94.888.116 лева (73·5%); 3. сурови и полуобработени вещества 13.890.074 л. (10·8%) и 4. фабрични произведѣния 12.949.683 лева (10%).

VI. ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ.

Още първитѣ години слѣдъ освобождението, наредъ съ грижитѣ за общото образование, държавата е счела за необходимо да се вематъ нѣкои мѣрки отъ специално образователенъ характеръ, които да укажатъ влияние върху ступанското развитие на нашата страна.

Така, въ закона за народнитѣ училища отъ 1883 г. се прѣдвиждаше прѣподаването на аритметика съ счетоводство, а естествена история и физика съ особено внимание върху промишлеността. Освѣнъ това законътъ прѣдвиждаше да се

откритъ при главнитѣ училища и специални по индустрията, търговията и земледѣлието.

Сѫщата година, съ цѣль да се помогне за повдигане и модернизирането на занаятитѣ, създаде се съ специаленъ законъ учебната занаятчийница въ с. Княжево, въ която бѣха застѫпени отдѣлитѣ: желѣзарство и дърводѣлие.

Една година по-късно се откри държавното търговско училище въ Свищовъ. Основитѣ на това училище се положиха съ сумата 240.000 л., подарена отъ свищовския гражданинъ Д. Х. Василевъ.

Когато Ваше Величество стѫпихте на българския прѣстолъ, тѣзи бѣха единственитѣ професионални учебни заведения въ страната. При това, тѣхната организация не бѣше придобила една завършена форма, а резултатитѣ, които се очакваха отъ тѣхъ, далечъ не бѣха още постигнати.

Заедно съ послѣдвалото бързо развитие на народното ни стопанство, придобило усиленъ темпъ особено въ послѣднитѣ години, изникнаха едно слѣдъ друго редица професионални училища, едни отъ които идѣха да задоволятъ нуждитѣ на разширилата се търговия и създаващитѣ се по-крупни търговски прѣдприятия, други идѣха да приготвятъ вѣщъ технически персоналъ, потрѣбенъ на зараждащата се национална индустрия, а трети — да подготвятъ новъ поминъкъ за часть отъ населението, лишено отъ такъвъ, вслѣдствие измѣнилитѣ се стопански условия, както и да спомогнатъ за подигането и усъвършенстване на занаятитѣ. Изникнаха, освѣнъ това, множество стопански училища, цѣльта на които е да дадатъ въ ржцѣтѣ на нашата жена извѣстенъ занаятъ, съ който тя да може да се прѣхранва или пъкъ да направятъ отъ нея една добра домакиня.

Въ тая творческа работа въ полето на професионалното образование държавата остави да се прояви и частната, дружествената и обществената инициатива, като при това тя е указвала и указва все повече и повече на всички сполучливи начинания отъ тоя родъ своята постоянна подкрѣпа.

Въ резултатъ на това, прѣзъ 1910/911 учебна година въ страната имаше вече 6 търговски училища съ 71 учители и 876 уче-

ници; 19 индустриални и занаятчийски училища съ 87 учители и 580 ученици; 81 стопански училища съ 192 учители и учителки и 3071 ученици.

Отъ 1887 до 1900 г. търговското училище въ Свищовъ оставаше единственото учебно заведение отъ тоя родъ. Тѣзи години бѣха за него периодъ на вжтрѣшно уреждане и въздигане до степень на истинско срѣдньо търговско училище. Прѣзъ 1887 г. училището се слѣ административно, а на другата година и финансово съ Свищовското петокласно училище, въ което положение то просжществува до 1895 г., когато се отдѣли като търговска гимназия и мина отъ вѣдомството на Министерството на Просвѣщението къмъ онова на Министерството на Търговията и Земледѣлието.

Въ 1900 г. Мусевичъ-Бориковъ основа въ София на свои срѣдства нисше двукурсно търговско училище, при което се откри прѣзъ 1909 г. трети курсъ, а миналата година се развi въ четирикурсно, възприе програмата на Свищовската гимназия и вслѣдствие на това се призна за срѣдньо.

Въ 1901 г. Д-ръ Сжбевъ основа сжщо така на свои срѣства нисше търговско училище въ гр. Пловдивъ, което сжществува като такова и до днесъ.

Прѣзъ 1904 г. Варненската търговско-индустриялна камара откри въ Варна срѣдньо търговско училище, което въ първитѣ години се наричаше «практическо», за да се подчертае цѣльта му — да приготвя младежи за практическа работа въ живота.

На слѣднята година държавата откри срѣдньо търговско училище въ Бургазъ, което по програмата си отговаря напълно на Свищовската търговска гимназия.

Примѣрътъ на Варненската търговско-индустриялна камара, изтъкващъ камаритѣ като учрѣждения, които, благодарение на тѣсната връзка съ търговския животъ, съ особенъ успѣхъ се проявяватъ въ полето на търговското образование, бѣ послѣдванъ отъ Пловдивската и посестрима. Послѣднята откри въ 1910 г. въ Пловдивъ своето срѣдньо търговско училище.

Софийската търговско-индустриална камара проектира да открие такова училище въ София. Подготвителнитѣ

работи сѫ вече извършени, благодарение съдѣйствието на държавата.

Нуждата, да се уясни и опрѣдѣли положението на създаденитѣ нѣколко търговски училища, наложи прокарването въ Народното Събрание прѣзъ 1905 г. законъ за търговското образование, влѣзълъ въ сила на слѣдната година и дѣйствуващъ и до днесъ.

Този законъ установи три категории училища по степеньта на общото и специалното образование, което тѣ цѣлятъ да насадятъ: висши, срѣдни и нисши. Петь отъ сѫществуващитѣ сега училища сѫ срѣдни и едно нисше.

Срѣднитѣ търговски училища иматъ за цѣль да дадатъ на младежитѣ нуждната подготовка, за да могатъ да упражняватъ самостойно търговска или банкерска професия, или да заематъ ржководещи длъжности въ търговскитѣ и промишлени прѣдприятия. Курсътъ на учението имъ трае четири години, прѣзъ което врѣме се изучаватъ слѣднитѣ прѣдмети: български, френски, нѣмски и др. нѣкои живи езици, кореспонденция, алгебра, геометрия, търговско смѣтане, политическа аритметика, счетоводство, физика, химия, стокознание, география, търговско знание, политическа икономия, всеобща история, история на търговията, гражданско учение и търговско, финансово и гражданско право. Цензътъ на ученицитѣ за постжпване въ такова училище е III-класно прогимназиално образование. Цѣльта на нисшитѣ (практическитѣ) училища е да дадатъ на младежитѣ теоретически и практически познания по търговията, необходими тѣмъ за да упражняватъ търговска професия, било като самостойни търговци, било като търговски помощници или служащи. Курсътъ е двѣ годишенъ. Отъ кандидатитѣ ученици се изисква, сѫщо както при срѣднитѣ, трикласно прогимназиално образование. Въ тия училища се изучаватъ повечето отъ теоретическитѣ прѣдмети, прѣдвидени въ програмата за срѣднитѣ, само че въ по-обща форма, а на практическитѣ прѣдмети се лава елно по-прѣдно мѣсто.

За да може да се насадятъ извѣстни познания, прѣдимно отъ практически характеръ по модерната търговия и нейната организация, между лица, които сѫ заети вече въ търговския

животъ, откривани сѫ вечерни и недѣлни врѣменни курсове. Това е ставало обикновено по инициативата на търговско-индустриалнитѣ камари. Въ тия курсове се изучва главно кореспонденция, книговодство и търговско смѣтане. Повечето траятъ по 6 мѣсеци въ една или двѣ години. Откриванитѣ курсове сѫ бивали винаги добрѣ посѣщавани, прѣдимно отъ търговски служащи и отъ дребни търговци и занаятчии. Въ началото на 1910 г. се откри отъ женското благотворително дружество «Добродѣтель» четиримѣсеченъ търговски курсъ за дѣвици, който просѫществува прѣзъ учебната т910/911 г. като едногодишенъ и даде изобщо добри резултати.

Прѣзъ 1910 г. Варненската търговско-индустриална камара развои сѫществуващия прѣзъ по-раншната година едногодишенъ вечеренъ курсъ въ постоянно двукурсно вечерно търговско училище, което отъ 1911/912 учебна година стана трикурсно. Въ него се изучаватъ, освѣнъ горнитѣ три прѣдмети, и слѣднитѣ: търговско знание, география, стокознание, митнишка и желѣзопѫтна служба и право (гражданско, търговско и морско). Въ всѣки курсъ има седмично 8—10 учебни часа. Полученитѣ резултати сѫ насърчителни и трѣбва да се прѣдполага, че този типъ търговски училища ще добиятъ въ скоро врѣме едно широко разпространение.

Развитието на занаятчийското и индустриално образование, прѣдставлявано до 1887 год. само отъ Княжевската занаятчийница, се изрази слѣдъ тая дата първоначално съ кожарското училище въ Габрово, въздигнато отъ фонда, образуванъ отъ завѣщанитѣ суми на габровския гражданинъ Д-ръ Н. Василияди, което училище по-сетнѣ се прѣобърна въ желѣзарско.

Самата Княжевска занаятчийница бѣ попълнена съ три нови отдѣла: грънчарство, тъкачество и бояджийство. Въ нея се прѣдприеха нѣкои реформи съ цѣль да се тури тя въ потѣсна връзка съ стопанскитѣ нужди на страната, а въ 1895 г. послѣдва раздѣлението ѝ на четири самостойни училища:

1. по желѣзарство въ Самоковъ; 2) по тъкачество и бояджийство въ Сливенъ; 3) по столарство въ Русе и 4) по грънчарство и пещарство въ Трънъ.

Зараждането на мѣстна индустрия указа влияние върху уредбата на тия занаятчийски училища въ смисълъ, че на нѣкои отъ тѣхъ постави задача да приготвятъ технически ржководители и вѣщи работници за индустриалнитѣ, прѣдприятия.

Така, Самоковското желѣзарско училище се прѣмѣсти прѣзъ 1905 г. въ София и се прѣименова въ «индустриално желѣзарско училище». При това, то се развi въ четирикурсно, съ слѣдната програма: алгебра, геометрия, физика, химия, български езикъ, търговска кореспонденция, електротехника, механическа технология, парни котли и машини, машинни елементи, газови и други мотори и пр.

Сливенското тъкаческо бояджиисko училище, закрито прѣзъ 1901 г. и замѣнено съ пжтуващи учители, се откри отново въ 1905 г, като образцова текстилна фабрика, а въ 1908 г. се прѣобразува въ трикурсно «индустриално текстилно бояджийско училище», въ което се изучаватъ слѣднитѣ прѣдмети: физика, химия, механика и машинно учение, материалознание, лесениране и патрониране, сплитконазнание, технология по тъкачество, прeдачество и апретура, нѣмски езикъ, аритметика, кореспонденция, книговодство, гражданско учение и рисуване.

Прѣзъ 1908 г. и въ тая область се прояви частната инициатива. Т. Д. Мумджиевъ откри въ София електротехническо училище съ три курса, развито прѣзъ 1911 г. въ четирикурсно. Послѣдниятъ курсъ се прѣкарва вънъ отъ училището на практика въ нѣкое подходеще ателие. Поради голѣмитѣ разноски по обзавеждането и издържката на училището, послѣдньото силно се субсидира отъ държавата.

По отношение на занаятчийското образование, послѣднитѣ нѣколко години сж характерни съ създаването на редъ дърводѣлски училища. Такива сега имаме вече 9. Отъ тѣхъ само едно е държавно, едно на търговско-индустриалната камара, а останалитѣ се подържатъ отъ окржжнитѣ постоянни комисии, които започватъ да се проявяватъ като фактори за повдигане на народното стопанство въ окржзитѣ.

Държавата подържа столарско училище въ Русе, прѣнесено отъ Княжево прѣзъ 1895 г. Училището е срѣдньо, четирикурсно и въ него сж застжпени занаятитѣ: столарство, стругарство, рѣзбарство и тапицерство, при слѣднята црограма: технология, стокознание, аритметика, счетоводство, български езикъ, рисуване и практика по столарство, рѣзбарство, тапицерство и моделиране.

Пловдивската търговско-индустриялна камара откри въ с. Хвойна прѣди 10 години столарска работилница, която прѣди три години се прѣмѣсти въ Пловдивъ и се разви въ срѣдньо училище съ три годишенъ курсъ и програма приблизително като на Русенското.

Кюстендилската окржжна постоянна комисия основа въ Босилеградъ срѣдньо столарско училище, което биде прѣмѣстено послѣ въ Кюстендилъ. Курсътъ му е четиригодишенъ. Софийската окр. постоянна комисия откри три нисши такива училища: въ Трънъ, Копривщица и Етрополе. Вратчанската откри нисше дърводѣлско училище (трикурсно) въ Берковица, Плѣвенската — въ Тетевенъ, Бургашката, съ съдѣйствието на тамошната търговско индустриална камара, подържа сжщо такова училище въ Котелъ.

Въ Сливенъ прѣзъ 1907 г. се откри общинско копринарско училище съ двѣгодишенъ курсъ.

За насаждане на занаятчийско образование се създадоха и редъ учебни работилници. По своята уредба тѣ стоятъ близко до училищата. Разликата е тази, че въ работилницитѣ повече врѣме се отрежда за практическо обучаване. Въ страната има нѣколко такива работилници по различни занаятчийски отрасли.

Въ Вратца сжществува държавна копринарска работилница; въ Търново — държавна подвижна работилница за тантели и вратовръзки; въ Берковица — окржжна, а въ Котелъ частна килимарска работилница. Съгласно бюджета за 1912 година държавата проектира да открие дърводѣлски работилници въ Панагюрище и Брацигово.

Съ цѣль да се повдигне техническата полготовка на лица, заети въ извѣстни занаяти и индустриални прѣдприятия, започ-

наха да се откриватъ всѣка година вечерни и недѣлни курсове по разнитѣ специалности. Създадоха се и дневни врѣменни курсове въ случаи, когато, било поради естеството на материята, която се изучава, било поради ограниченото число ученици, не може да се уреди постоянно училище.

Независимо отъ курсоветѣ, уреждани за калфитѣ и чиракитѣ, съгласно чл. 72 отъ закона за организиране и подпомагане на занаятитѣ, откривани сж курсове по килимарство, курсове за огняри и машинисти, за управляване земледѣлски машини. мелничарски курсъ и пр.

Мелничарскиятъ курсъ е откритъ миналата година въ Варна отъ тамошната търговско-индустриялна камара съ съдѣйствието на министерството. Той ще трае двѣ години и има за цѣль да приготви лица, годни да ржководятъ мелници съ необходимата вещина и съврѣменни похвати.

Женски стопански училища. Първото училище отъ тоя родъ е женското училище «Мария-Луиза», открито прѣзъ 1893 год. отъ Софийското женско д-во «Майка». То стои и до днесъ на първо мѣсто по своята образцова организация. Неговиятъ успѣхъ подтикна множество други дружества и частни лица да откриятъ въ разнитѣ краища на България такива училища. Въ нѣколко години броятъ на послѣднитѣ стана значителенъ и заедно съ това се изтъкна въпросътъ за подвеждане тия училища къмъ единъ общъ режимъ, подъ който тѣ да добиятъ една по стегната организация. За тая цѣль прѣзъ 1910 год. се изработи за женскитѣ професионални училища общъ правилникъ, а сжщо и програма за учебния материялъ, който трѣбва да се изучава въ тѣхъ. Съгласно правилника, въ всѣко едно женско професионално училище трѣбва да бжде застжпенъ поне единъ отъ отдѣлитѣ: 1) кройка и шевъ на горни дамски и дѣтски дрехи; 2) долни дамски, дѣтски и мжжки дрехи; 3) бѣла и цвѣтна везба и дантели; 4) цвѣтарство; 5) дамско и дѣтско шапкарство; 6) ржчно и машинно плетачество; 7) корсетарство и 8) готварство и пекарство. Въ по-голѣмата часть отъ сжществуващитѣ училища се изучава кройка и шевъ на долни и горни дамски и дѣтски

дрехи. Само въ дружественото училище «Мария-Луиза» въ София сѫ застѫпени повечето отъ изброенитѣ отдѣли.

Курсътъ на учението трае: въ отдѣла горни дрехи — двѣ години въ училището и една за практика въ училищното ателие; въ отдѣла готварство и пекарство — една година въ училището, а въ всички останали отдѣли — една година въ училището и една година въ ателие при училището.

Въ тия училища се изучаватъ и така наречените помощни дисциплини: рисуване и приложно чертание, материалознание, книговодство, калкулация и професионална хигиена.

Свършившитѣ съ изпитъ пълния курсъ на едно женско професионално училище получаватъ званието «ржководителки», съ право да упражняватъ самостоятелно професията си, безъ да държатъ майсторски изпитъ (чл. 6, ал. 3 отъ закона за организиране и подпомагане на занаятитѣ), а ония, които свършатъ курса безъ изпитъ, получаватъ звание «помощници ржководителки» и не се освобождаватъ отъ майсторски изпитъ.

За усвояване на извѣстни сржчности, въ случая когато за това не се изисква по-продължително врѣме, се откриватъ женски ступански курсове. Такива сѫ откривани всѣка година по нѣколко десетки. Прѣзъ 1911 год. числото имъ достигна до 70. Въ тѣхъ се е изучавало цвѣтарство, шапкарство, изработване долни и горни дрехи, бродерия, пирография, готварство и пр.

Миналата година министерството откри за пръвъ пѫть курсъ по помощнитѣ дисциплини за учителкитѣ отъ женскитѣ стопански училища. Цѣлта на курса бѣ да запознае учителкитѣ съ тия дисциплини, за да могатъ тѣ, прѣдъ видъ задължителното въвеждане на послѣднитѣ въ училищата отъ 1911 г., да ги прѣподаватъ сами, въ случай че училището не може да ангажира специалисти външни лица. Курсътъ трая единъ мѣсецъ и се посѣщаваше прѣзъ 1911 год. отъ 120 учителки.

Съ създаване закона за търговското образование прѣзъ 1005 год., уреди се положението само на търговския отрасълъ отъ професионално образование, а между това нуждата отъ единъ законъ, който да обхваща и другитѣ отрасли отъ тая область ставаше наложителна. Ето защо, още прѣзъ 1907 год.

се изработи и прие законъ за професионалното учение, съ който се разрѣшиха много отъ изникналитѣ въпроси по професионално-образователното дѣло.

Този законъ подведе подъ общи положения всички професионални учебни заведения. Той запази правата на частната и обществена инициатива, но сжщеврѣменно прѣдостави на министерството правото да разрѣшава или не откриването на каквито и да било професионални училища, да утвърждава правилницитѣ и програмитѣ имъ, както и да упражнява постояненъ контролъ върху тѣхъ посрѣдствомъ инспекторитѣ по професионалното образование.

VII. ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА.

Едноврѣменно съ възникването на Българската държава и съ учрѣждяването въ Търново основния законъ за Българското Княжество въ 1879 г. почувствува се нужда да се създаде единъ културенъ факторъ, който да се намира винаги подъ ржка и въ постоянна услуга на държавата. Такъвъ факторъ на първо мѣсто се явява Държавната печатница.

По примѣра на стари и благоустроени държави, и България трѣбваше да помисли за своя държавна печатница; тя ѝ се налагаше и отъ обстоятелството, че въ даденъ моментъ, частната услуга бива не само недостатъчна и скжпа, но и неудобна и несъобразна съ прерогативитѣ на държавата.

Мисъльта за създаване на държавна печатница бѣше вече озрѣла и не закъснѣ да се осжществи по законодателенъ редъ. При гласуване бюджета за 1881 г., въ засѣдание LII, 31 май 1880 г., министръ-прѣдседателтъ, П. Каравеловъ, прѣдложи да се гласува кредитъ 50.000 л. за основаване на една държавна печатница въ София.

Слѣдъ вотирането на кредита, прѣзъ есеньта на 1880 г., чрѣзъ особна инструкция бѣ натоваренъ главния инспекторъ на държавнитѣ училища, Г. Я. Кирковъ, съ мисия да замине задъ-граница, да изучи положението на нѣкои видни частни и държавни печатници, и, по указание на специалисти отъ

Петербургъ, да направи изборъ, за първо врѣме, на нужднитѣ машини, апарати, букви и други консумативни материали, необходоми за първоначалното обзавеждане на бѫдѫщата държавна печатница.

Едноврѣменно съ тази мисия, на глав. инспекторъ прѣдстоеше да рѣши друга трудна задача — да помисли за ангажиране въ странство на технически персоналъ, който имаше да борави съ доставенитѣ машини и материали. Такъвъ персоналъ, бездруго, трѣбваше да се подири между юго-западнитѣ славяни, като най-подходещъ, и който по близостьта на езика имаше да играе завидната роля на пионеръ по графическитѣ изкуства въ България, защото нему прѣдстоеше да изучи и подготви бѫдащи български работници въ съвсѣмъ нова техническа область.

За тази цѣль той се отнесълъ за съдѣйствие къмъ нѣкои лица въ Загребъ, отъ дѣто е успѣлъ да ангажира 12 души харвати, които пристигнаха въ България прѣзъ есеньта на 1880 година.

София, Българската столица, по онова врѣме прѣдставляваше развалень, нечистъ турски градъ, безъ всѣкакви удобства за живѣне броеше едва 12.000 жители, отъ които половината евреи. Вечерь, често хората се движеха съ фенерчета въ ржка. за да допълватъ свѣтлината въ града... Държавнитѣ учрѣждения се помѣщаваха въ стари случайни турски паянтови кѫщя, а за помѣщение на бѫдѫщата държавна печатница никой не бѣ помислилъ. За щастие, единственното полхолно помѣщение въ София се намѣри въ голѣмата джамия (сега Народенъ музей), половината отъ която се заемаше отъ Народната библиотека, а другата половина, допълнена съ паянтови пристройки, послужи за настаняване на Държавната печатница.

Прѣнасянето на пристигналитѣ машини и материали отъ Ломъ-Паланка прѣзъ балкана, по тогавашнитѣ шосета, на биволски кола, бѣше цѣлъ подвигъ: независимо отъ прѣскѫпитѣ кирии, минуването на балкана късно прѣзъ есеньта бѣше

съпроводено съ прѣмеждия и дори нещастия за хора и добитъкъ. Ето при какви обстоятелства се пригоствяше откриването на Държавната печатница.

Настанена въ голѣмата джамия, Държавната печатница биде открита официално на 25/I 1881 год. въ присѫтствието на първия Български Князь Александръ I и тогавашния Министерски Съвѣтъ. Волосвѣтътъ бѣше извършенъ отъ Софийския митрополитъ Мелетий.

Първото обзавеждане на Държавната печатница състоеше отъ 3 скоропечатни преси, движими отъ една парна машина съ 5 конски сили, 2 американки, 1 ржченъ пресъ, 1 книгорѣзачка и единъ стереотипенъ апаратъ и, къмъ всичко това, единъ доста богатъ сортиментъ букви.

Тукъ, въ голѣмата джамия (биюкъ-джами), за първъ пѫть въ София се чуваха сигнали отъ първата парна машина, свирката на която привличаше вниманието на тогавашнитѣ софиянци.

Турцитѣ, възвърнали се отъ турско слѣдъ окупацията, съ интересъ заничаха да се освѣдомятъ, що се върши въ бившия тѣхенъ молитвенъ домъ (ибадетъ-ерй); тѣ оставаха твърдѣ доволни, че джамията не е прѣвърната въ друго нѣщо, особенно слѣдъ като се убѣждаваха, че въ нея се помѣщаватъ двѣ «богоугодни заведения», Народната библиотека (кютюбъ-ханé) и Държавната печатница (табъ-ханé).

Въ самото начало персонала на Държавната печатница състоеше отъ дирекция (директоръ, буххалтеръ и факторъ) и технически персоналъ, който бѣше разпрѣдѣленъ на групи и който, покрай изпълнение на текущитѣ работи, се грижеше за ржководенето и обучението на приетитѣ ученици българчета.

Цѣлиятъ персоналъ, заедно съ слугитѣ, не надминаваше цифрата 30 души.

Съ първоначално отпущаната бюджетна сума 50.000 лева биде турена само основата на бѫдѫщата «Държавна печатница», която имаше да се развива въ размѣръ на нуждитѣ и исканията на държавата.

И дѣйствително, въ края на 1883 г. ние виждаме, че инвентарьтъ на печатницата достига цифрата 192,202 л. Въ тая сума влизаха около 20.000 л., — стойността на присъединенитѣ печатници: «Балканъ» и руската окупационна печатница.

Но заедно съ увеличаване нуждитѣ на държавата, развиваше се и Държавната печатница, а врѣменното ѝ помѣщение въ джамията отъ день на день ставаше все по-тѣсно, технически неудобно и хигиенически нетърпимо. Трѣбваше да се помисли за специална сграда, приспособена съ всичкитѣ съврѣменни технически удобства и хигиенически условия, които да ѝ обезпечатъ едно правилно развитие въ размѣръ на държавнитѣ нужди.

На 14 юний 1885 г. въ качество на княжески намѣстникъ, министръ-прѣдседателтъ и министръ на финанситѣ, П. Каравеловъ, положи основния камъкъ на зданието, въ което се помѣщава и до днесъ Държавната печатница, но отъ което биде построенъ само главния фронталъ, безъ двѣтѣ проектирани крила.

Наскоро, настжпилитѣ сждбоносни събития — съединението и Сърбско-българската война, побъркаха на правилния вървежъ, така че, въ общия залисъ и зданието на Държавната печатница остана недовършено.

Новата сграда, почната въ 1885 г., едва се привърши къмъ края на 1887 г., когато се и прѣнесе и настани въ нея Държавната печатница. Въ нея биде прибрана и областната печатница отъ Пловдивъ слѣдъ съединението.

Въ живота на Държавната печатница за отбѣлѣзване сж два периода: първиятъ обема врѣмето отъ нейното основание и постепенно развитие въ течение на началнитѣ 7 години, доклѣ тя още се помѣщаваше въ голѣмата джамия.

Финансовото положение на Държавната печатница прѣзъ този периодъ, отъ 1881—1887 год., се вижда отъ слѣднята таблица:

Година	Персоналъ	Приходъ		Разходъ		Излишъкъ	
		лева	ст.	лева	ст.	лева	ст.
1881	41	323.486	38	216.928	05	106.558	33
1882	52	208.194	24	186.481	18	21.713	06
1883	67	341,219	20	249,004	67	92.214	53
1884	78	340.401	10	183.413	68	156.987	42
1885	75	346.594	65	368.418	57	21.823	92
1886	95	445.692	25	327.418	87	118.273	38
1887	124	493.006	03	360.257	57	132.748	46
Всичко за 7 години . .		2.498.593	85	1.891.922	59	606.671	26

Вторият̀ периодъ обема врѣмето отъ прѣнасянето и настаняването ѝ въ построената за нея сграда. Този периодъ се започва съ момента, когато въ 1887 г. биде избранъ на Българския прѣстолъ вторият̀ Български Князь, Н. Ц. Височество, сега Негово Величество Фердинандъ I, Царь на Българитѣ.

Днесъ, когато се празнува 25-годишнината отъ възшествието на Ваше Величество на българския прѣстолъ, необходимо е, при общия културенъ напрѣдъкъ на българската държава, да се отбѣлѣжатъ моменти, които изтъкватъ отдѣлния прогресъ на онзи важенъ културенъ органъ, носещъ името Държавна печатница, който отъ самото възникване на държавата е служилъ и служи за оповѣститель на всички държавни законодателни, сждебни и просвѣтителни идеи, които отпослѣ добиватъ форма на закони, служащи за регулятори на културния животъ въ Държавата.

Развитието на Държавната печатница е въ зависимость отъ развитието на самата държава. Прѣди 32 години (1880 г.) княжеството броеше около 2.500.000 население; слѣдъ съединението (1885), княжеството порастна до 4 милиона. При всеобщия културенъ подемъ на държавата по всичкитѣ отрасли и клонове, неимовѣрно порастнаха и нуждитѣ на държавата. Тѣзи нужди извикаха усилена дѣйность и увеличение на срѣдствата на Държавната печатница.

Финансовото положение на Държавната печатница прѣзъ втория периодъ, отъ 1887—1912 год., се вижда отъ слѣднята таблица:

Година	Персоналъ	Приходъ		Разходъ		Излишъкъ	
		лева	ст.	лева	ст.	лева	ст.
1888	173	648.421	99	414.435	61	236.986	38
1889	197	672.347	06	473.307	84	199.039	22
1890	230	834.934	16	612.621	77	222.312	39
1891	209	813,391	48	512.482	37	300.909	11
1892	200	758.330	19	565.314	14	193.016	05
1893	204	760.699	03	606.234	70	154.464	33
1894	230	958.485	97	806.820	—	151.665	97
1895	271	818.432	62	523.282	42	295.150	20
1896	275	894.381	44	635.224	54	259.156	90
1897	294	971.621	46	712.780	—	258.841	46
1898	270	854.671	91	628.079	06	226.892	85
1899	288	779.465	50	566.082	63	213.382	87
1900	123	957.184	36	583.216	06	373.968	30
1901	293	748.995	50	584.686	68	164.309	62
1902	279	825.575	63	422.414	07	403.061	56
1903	290	694.974	53	527.466	87	167.507	46
1904	291	847.575	50	648.619	97	198.955	53
1905	388	1.354.067	22	463.995	90	860.069	32
1906	295	1.267.261	53	743.446	—	523.815	53
1907	283	1.185.811	30	745.534	—	440.277	30
1908	251	1.090.315	46	708.870	—	321.445	46
1909	268	1.399.760	04	1.130.886	—	268.874	04
1910	269	1.634.512	67	1.050.750	38	583.762	29
1911	503	1.885.149	05	1.202.122	22	683.026	83
1912	452	1.670.000	—	1.130.000	—	510.000	—
Всичко за 25 години . .		25.294.663	—	17.103.773	23	8.190.890	77

Приходо-разходътъ за текущата 1912 год. е прѣдвиленъ въ горнята таблица възъ основа на изтеклитѣ послѣдни три бюджетни години, като е взето срѣдното число отъ приходоразходитѣ на тѣзи 3 години.

Къмъ този вѣроятенъ балансъ за 1912 г. трѣбва да се има прѣдъ видъ и наличността въ склада отъ готови издѣлия на сума 160.000 л.

Върху съдържанието на приведенитѣ по-горѣ таблици необходими сж слѣднитѣ обяснения:

По заведения счетоводенъ редъ, цифритѣ въ графата «приходъ» означаватъ дѣйствително извършената и, по смѣтка, прѣдадена на министерствата работа. Това е сигуренъ приходъ, защото той се дължи и изплаща отъ държавата.

Цифритѣ въ графата «разходъ» означаватъ съвъкупната стойность на послѣдвалитѣ разноски по извършването на поржченитѣ работи.

Разликата между прихода и разхода образува излишекътъ за всѣка една година.

Постжпленията, обаче, които трѣбва да образуватъ «прихода» не ставатъ винаги своеврѣменно, защото изплащанията не ставатъ въ момента на прѣдставенитѣ смѣтки.

Причини на това сж:

1) отъ министерствата често постжпватъ поржчки, за които тѣ нѣматъ прѣдвидени кредити; изплащането на подобни поржчки става съ свърхсмѣтни кредити, обикновенно, въ идната година;

2) смѣткитѣ за извършенитѣ работи не винаги се изплащатъ до края на отчетната година; оставатъ винаги недобори, които се погасяватъ отпослѣ;

3) Недоборитѣ, погасени отпослѣ, съгласно закона за отчетността по бюджета, се вписватъ подъ название: «приходи отъ ликвидирани бюджети» безъ да се указва, че тѣ образуватъ постжпления за смѣтка на Държавната печатница.

Тукъ се крие причината, че постжпленията за смѣтка на Държавната печатница фигурират по-малко, отколкото сж прѣдвидени въ прихода.

Въ настоящия моментъ Държавната печатница има персоналъ 452 души (чиновници, техници и слуги работници), разпрѣдѣлени въ слѣднитѣ отдѣления:

1) дирекция и канцелария, 2) фактория, 3) общо наборно отдѣление, 4) статистика и държавенъ вѣстникъ, 5) словоливня, 6) стереотипия, 7) печатно типографско отдѣление, 8) литографско отдѣление, 9) книговезница и обработка на цѣнни книжа, 10) галванопластика, 11) фотомеханика, 12) линотипно отдѣление, 13) отдѣление на държавнитѣ привилегии,

изработка на цигаренитѣ книжки и гилзитѣ за папироси, 14) ремонтно-механическа работилница, 15) дърводѣлница, 16) администрация на държавенъ вѣстникъ, 17) граверно отдѣление, 18) експедиция, 19) магазини на хартии и др. материяли, 20) отдѣление за приготвяне желѣзнопѫтнитѣ билети, и 21) складъ отъ готови издѣлия.

Държавната печатница разполага днесъ съ 122 различни машини, отъ които 45 сж нови, доставени въ послѣднитѣ 4 години.

Инвентарътъ на Държавната печатница въ настоящия моментъ се прѣдставя така:

а) движимъ имотъ: машини, апарати, шрифти и тѣхни принадлежности, на сума 1.049.543

б) недвижимъ имотъ: постройки за печатницата, държавния вѣстникъ, държавнитѣ привилегии, складове и пр. на сума 802.816

Всичко . . 1.852.354

Като се направи единъ ретроспективенъ погледъ върху 30-годишния животъ на Държавната печатница, дохожда се до слѣднето заключение:

По своята сѫщность и особно назначение въ реда на другитѣ държавни учрѣждения, Държавната печатница се явява специаленъ изпълнителенъ органъ. Ней се възлагатъ най-разновидни дискретни, цѣнни, парични и други поржчки, които отнапрѣдъ прѣдполагатъ техническа готовность за съзнателно, експедитивно и неотложно изпълнение.

Държавната печатница нѣма характеръ на канцелария, съ свойствения ней бюрократизмъ, който въ ролята си само потрѣблява, а не произвежда. Но тя нѣма изгледъ и на фабрика, за каквато се е смѣтала по своитѣ случайни вѣдомства.

Държавната печатница въ своята широка дѣйность обема редъ графически изкуства, прилагането на които изключава всѣкакви меркантилни цѣли. Тя се движи въ строго опрѣдѣлена сфера на висши държавни интереси и служи като държавенъ органъ прѣимущественно за посрѣщане на държавни

нужди. Тя, по своето положение, стои най-близко до държавния механизмъ, и поради това, се явява въ ролята на акредитивно-изпълнителенъ органъ.

Цвѣтущото състояние на държавнитѣ печатници въ разнитѣ благоустроени държави се дължи на особеното внимание на тѣзи държави, които високо цѣнятъ своитѣ близки изпълнителни културни органи.

И у насъ, по примѣра и практиката на другитѣ държави, почва да се изработва едно ясно прѣдставление за ролята и назначението на Държавната печатница, при всичко че тя не е могла да бжде закрѣпена и затвърдена подъ едно вѣдомство, а се е скитала по разни вѣдомства. Тя е изредила петь разни вѣдомства, сега е въ шесто; тя е промѣнила 36 шефове-министри за 30 години: така че на всѣкиго се пада срѣдно по 10 мѣсеци управление! Ето причината вслѣдствие на която въ различни моменти на Държавната печатница различно се е гледало, а ролята и назначението ѝ различно сж разбирани.

При всичко това, въ послѣднитѣ четири години (1908—1912 г.) въ Държавната печатница сж направени разни технически реформи и подобрения въ операциитѣ и въ положението на персонала. Отъ тѣхъ заслужватъ да се споменатъ слѣднитѣ:

1. слѣдъ наврѣменното подобрение социалното положение на техническия персоналъ, по закона за чиновницитѣ, урегулирано е и възнаграждението му;

2. внесена е реформа въ техническото обзавеждане; извадени сж изъ употрѣбление нѣкои стари, негодни машини и апарати, и въведени сж нови модерни машини, апарати и приспособления, които осжществяватъ въ висока степень интенсивно производство при намаленъ персоналъ;

3. организираха се специални отдѣления за държавнитѣ привилегии на Финансовото Министерство, които прѣди се отдаваха на прѣдприемачи за приготвяне цигаренитѣ книжки и гилзитѣ за папироси;

4. откриха се нови отдѣления за галванопластика и фотомеханика, обзаведени съ модерни машини и апарати;

5. въведенъ е особенъ газоферъ за образуване въздушенъ газъ за нагрѣване букволѣйнитѣ машини, вмѣсто прѣдишния способъ съ каменни вѫглища, който се оказа непрактиченъ и врѣденъ за машинитѣ;

6. внесени сѫ петь линотипни машини, съ които се постига значителна интенсивность и икономия въ наборното дѣло;

7. разширена е и обзаведена съ нови машини и апарати ремонтно-механическата работилница, дѣто се произвеждатъ сега бързи поправки, ремонтъ и монтажъ на разнитѣ машини по всичкитѣ отдѣления;

8. обзаведена е съ нови машини дърводѣлницата, порали усилената работа за държавнитѣ привилегии;

9. усъвършенствувана е електрическата мрѣжа, както за освѣтлението, така и за разпрѣдѣление на електрическата енергия; при това, усвоенъ е принципътъ — всичкитѣ нови машини да се привеждатъ за въ бѫдаще въ движение съ отдѣлни мотори, чрѣзъ което се постига извѣстна икономия въ енергията;

10. съгласно съ закона за дирекцията на статистиката, наредено е специално наборно отдѣление, съ което се осигурява правилна и наврѣменна публикация на статистическитѣ издания;

11. увеличено е и отдѣлението за приготвяне на пѫтнишкитѣ билети за държавнитѣ желѣзници, слѣдъ експроприирането на източнитѣ желѣзници.

Всичкитѣ тѣзи реформи и технически подобрения, почнати по-рано и усилени отъ 1908, сѫ довършени до края на 1911 год., включително. Като резултатъ отъ всичко това, значително нарастнало е и производството на Държавната печатница, както се вижда отъ отчетитѣ за послѣднитѣ години

Паралелно съ извършенитѣ реформи и технически подобрения, не е занемарена и графическата техника, постигната въ Държавната печатница по приготвяне на разни цѣнни книжа.

Ако въ България Държавната печатница е извѣстна просто като държавно учрѣждение, то въ странство тя е позната като графически институтъ, работитѣ на който възбуждатъ удивление и между специалиститѣ. Единъ примѣръ:

Софийската градска община сключи 4½% заемъ въ 1910 г. съ виенската Verkehrsbank, която банка прѣдпочете да възложи за своя смѣтка изработката на облигациитѣ върху Българската държавна печатница.

Слѣдъ получване на облигациитѣ въ Виена, въ дирекцията на Държавната печатница се получи слѣднето официялно писмо отъ реченатa Verkehrsbank:

Виена, 28 май 1910 година.

До високопочитаемата
дирекция на Българската държавна печатница
София.

Високопочитаеми Г-не Директоре!

Прѣзъ тая седмица получихме едно количество облигации отъ Софийския градски заемъ, приготвени отъ повѣрената Ви печатница, трѣбва да признаемъ, че това високохудожествено изпълнение на титритѣ, далече надмина ония надежди, които ние хранѣхме къмъ Вашето почитаемо заведение.

Облигациитѣ, които сж изразъ на първостепененъ художественъ вкусъ и прѣвъзходна работа, прѣдизвикаха жива изненада и очудване и помежду специалиститѣ, и ние се искрено радваме, че можемъ за тоя извънреденъ успѣхъ най-сърдечно да Ви честитимъ.

Прѣдъ видъ на обстоятелството, че тоя заемъ е пласиранъ по цѣлия европейски континентъ, сигурно е, че блѣскавото име на Българската държавна печатница, на нейния директоръ и на другитѣ способни сътрудници още повече ще възрастне.

Приемете, високопочитаеми Господине Директоре, нашата най-дълбока благодарность и изражение на пълната ни прѣданность.

Дирекция на
K. K. priv. Allgemeinen Verkehrsbank
(подп.) *Broch.* (подп.) *Korn.*

Съ изтъкнатитѣ реформи и подобрения въ Държавната печатница далечъ не се постига още културната цѣль, къмъ която се стреми тя, като държавенъ органъ.

За посрѣщане на все нови и нови искания на държавата по силата на все нови и постоянни културни нужди на царството, изисква се, щото и Държавната печатница да разполага съ достатъчни технически срѣдства, за да може да отговаря своевременно на изникналитѣ държавни нужди.

Прѣди всичко, трѣбва да се положи твърда основа за една правилна наредба въ специаленъ отдѣлъ за приготвяне на разнитѣ цѣнни книжа и парични знакове, които днесъ, по едно недоразумѣние, се изработватъ въ частни заведения въ странство, и които прѣди 10-на години сж вършени въ Държавната печатница.

За довършване на прѣдприетата реорганизация въ Държавната печатница, става наложително да се построи южното крило при нея, за да може да се тури край на въпиющата тѣснотия въ помѣщението, което днесъ вече отговаря, както въ техническо, така и въ хигиенично отношение.

VIII. ГЛАВНА ДИРЕКЦИЯ НА СТАТИСТИКАТА.

Статистическиятъ институтъ на царството е създаденъ едновремѣнно съ свободна България.

Първитѣ наченки на статистическата служба въ България сж поставени отъ завеждащия гражданскитѣ дѣла при главната квартира на освободителнитѣ войски Князъ Черковски въ Букурещъ.*) Тая служба, продължена отъ руското окупационно правителство прѣзъ 1878 и 1879 г.,**) се завѣща и прѣдаде на новосъздадената Българска държава.

До срѣдата на 1880 г. официалната статистична служба на княжеството се ограничаваше само съ водене статистика за вноса и износа при самитѣ митници.

*) Материалъ для изученія Болгаріи. Букурещъ 1877 г. 5 выпуска.

**) Първото губернско прѣброяване на населението, за да се опрѣдѣлятъ народнитѣ прѣдставители за учрѣдителното народно събрание.

Нуждитѣ, обаче, на новата държава отъ статистически данни, прѣди всичко за броя на населението, наложиха, още прѣзъ първата година (25 юний 1880 год.) на Българското княжество учрѣдяването на специално — пето отдѣление при Министерството на Финанситѣ — статистическо-организационно отдѣление, на което биде възложена статистическата функция, доколкото тогава тя сжществуваше и се схващаше. Сжщото отдѣление организира и първото всеобщо прѣброяване на населението въ България на 31 декември 1880 г.

Въ края на 1880 г. статистическото отдѣление прѣмина подъ вѣдомството на Министерството на Народната Просвѣта, гдѣто отъ 19 августъ 1881 г. то биде прѣобразувано въ самостоятелно статистическо бюро, на което се възложи, като на централенъ институтъ, статистическата функция на държавата.

Отъ 1 януарий 1894 год. статистическото бюро прѣмина подъ вѣдомството на новообразуваното Министерството на Търговията и Земледѣлието, отъ кждѣто пъкъ, отъ 1 ануарий 1912 г. прѣмина въ новообразуваното сжщо отъ тая дата Министерство на Търговията, Промишлеността и Труда.

Отъ началото на 1897 г. статистичната служба на държавата се уреди съ специаленъ законъ за дирекцията на статистиката, споредъ който статистическото бюро се обръща въ сатистическа дирекция. Съ тоя законъ напълно се узакони сжществуващата и до тогава централистична система на официалната статистика на Българското княжество, която се съсрѣдоточи въ дирекцията на статистиката. Въведе се задължителното даване статистически свѣдѣния отъ страна на всички официални и частни учрѣждения и лица. Службата въ дирекцията се организира и разпрѣдѣли въ 5 отдѣления.

Съ законъ отъ 1 януарий 1908 г. се допълни закона за дирекцията на статистиката, която дирекция се прѣименова въ главна дирекция на статистиката.

Съ законъ отъ 21 мартъ 1910 г. се измѣни и допълни сжщия законъ, като се учрѣди върховенъ статистически съ-

вѣтъ въ царството и се организира вжтрѣшната служба на дирекцията.

Върховниятъ статистически съвѣтъ се учрѣдява като висшъ статистически институтъ на царството, прѣдназначенъ да бди за развитието на официалната статистика, съобразно интереситѣ на науката и управлението и да внася общность и единство въ статистическата дѣйность на разнитѣ държавни и общински учрѣждения въ страната. Относително организирането на вжтрѣшната служба на дирекцията въвежда се образователенъ цензъ за чиновницицитѣ, конкурсенъ изпити за заемане на вакантнитѣ длъжности за началници, подначалници и I ст. докладчици, стабилность на персонала чрѣзъ учрѣдяване и организиране на специаленъ дисциплинаренъ съвѣтъ и редовно повишаване на прѣсмѣтачитѣ — при максимумъ 3-годишенъ срокъ.

* * *

Развитието на официалната статистика на Българската държава е вървѣло безспирно и постоянно. Започнала скромно прѣзъ 1880 г. само съ статистиката за вноса и износа, днесъ прѣзъ 1912 г. тя обхваща значителни области отъ духовния и материаленъ животъ на страната.

Още отъ самото начало на своето сжществуване, статистическиятъ институтъ на България е билъ въ непосрѣдственни общения съ европейскитѣ статистични институти, като се е стремѣлъ да съобразява своята служба съ завоюванията въ тая область, направени отъ опита и науката на просвѣтенитѣ държави.

Подъ влиянието на това стремление биде възприета и въведена централистичната система въ българската официална статистика. Сѣ подъ сжщото влияние общитѣ прѣброявания на населението, освѣнъ първото, сж извършвани въ единъ день и съ помощьта на индивидуални карти, а отъ 1897 г. насамъ прѣброяването се узакони прѣзъ всѣки 5 години съ специаленъ законъ за общото прѣброяване на населението, сградитѣ и домашния добитъкъ.

Развитието на дирекцията на статистиката прѣзъ послѣднитѣ 25 години се констатира и отъ увеличението на нейния персоналъ, именно:

	Персоналъ		
години	постоянен	врѣменен	всичко
1887	12	19	31
1897	42	58	100
1907	120	129	249
1912	161	110	271

* * *

Прѣзъ 32-годишния периодъ на своето сѫществуване българскиятъ статистически съюзъ е извършилъ 6 всеобщи прѣброявания на населението — на 31 декемврий 1880 (само С. Б.), 1887, 1892, 1900, 1905 и 1910 и четири всеобщи прѣброявания на сградитѣ и домашнитѣ животни — на 31 декемврий 1892, 1900, 1905 и 1910 години.

Независимо отъ тия всеобщи прѣброявания не населението, дирекцията е извършила и двѣ всеобщи прѣброявания (описания) на земледѣлческата собственость въ България прѣзъ 1897 и 1908 г.

Ежегодни статистики се водятъ:

1. отъ 1879 г. насамъ — за външната търговия на България съ чуждитѣ държави;

2. отъ 1886 г. насамъ — за движението на корабитѣ;

3. отъ 1893 г. насамъ — за пазарнитѣ цѣни;

4. отъ 1881 год. насамъ — за движение на населението: раждания, женидби и умирания;

5. отъ 1894 г. насамъ — за училищата;

6. отъ 1896 г. насамъ — за посѣвитѣ и реколтата;

7. отъ 1897 г. насамъ — за военнитѣ набори;

8. отъ 1910 г. насамъ — за криминална статистика;

9. отъ 1899 г. насамъ — за статистика на законодателнитѣ избори (по Народни Събрания).

Освѣнъ тия ежегодни статистики, главната дирекция е публикувала още и отдѣлни статистики по разни клонове отъ управлението.

Отъ 1910 г. дирекцията въведе практиката на анкетнитѣ изучвания. Прѣзъ тая година тя анкетира покровителствуванитѣ отъ държавата индустрии и училищата въ България.

Отъ 1908 г. дирекцията излава своето мѣсечно списание — Мѣсечни Статистически Извѣстия, — въ които се помѣстватъ статистически данни за външната търговия, пазарнитѣ цѣни, движението на населението и пр. по мѣсеци, както и кратки прѣдварителни и окончателни резултати отъ работещи се и завършвани статистики.

Отъ 1909 г. дирекцията започна публикуването на своя Статистически Годишникъ за царството, отъ който вече сж излѣзли двѣ годишнини.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО И ДЪРЖАВНИТѢ ИМОТИ

Отъ освобождението на отечеството ни до възкачването на Ваше Величество на Българския прѣстолъ, разнитѣ служби по земледѣлието и отраслитѣ му, по горитѣ, търговията, индустрията и занаятитѣ се извършваха отъ едно отдѣление при Министерството на Финанситѣ.

Не мина дълго врѣме слѣдъ възцаряването на Ваше Величество, страната почна бързо да се развива и стана нужда още въ края на 1893 г. отдѣлението по земледѣлието и отраслитѣ му, по горитѣ, търговията, индустрията, занаяти, мини и пр. да се отдѣли отъ Министерството на Финанситѣ и да се развие въ едно ново Министерство на Търговията и Земледѣлието.

Въ послѣдньото десетолѣтие, обаче, търговията и индустрията, отъ една страна, земледѣлието, отъ друга — закрачиха съ голѣми крачки напрѣдъ и почнаха да се надпрѣварватъ; чувствуваше се нуждата отъ едно будно и по-близко слѣдене развитието и успѣха, правенъ въ областьта както на търговията, индустрията и труда, тъй и въ развитието на земледѣлската наука и техника, които ставаха и ставатъ все по-разнообразни и сложни. Едно разпрѣдѣление на дѣйностьта по отношение на търговията и на земледѣлието все повече и повече се чувствуваше: трѣбваше едноврѣменно да се отговаря напълно на нуждитѣ и интереситѣ и на търговско-индустриялната класа отъ населението и на грамадната негова часть, изключителниятъ поминъкъ на която е земледѣлието, въ широка смисъль на думата.

За постигане на тия цѣли, по рѣшение на V-то Велико Народно Събрание, миналата 1911 г. се отдѣлиха отъ Министерството на Търговията и Земледѣлието отдѣленията: земледѣлско, горско, ветеринарно, бюрото за водитѣ, което се разви въ отдѣление, българската земледѣлска банка, централната метеорологическа станция, счетоводството и — отъ Финансовото Министерство — отдѣлението на държавнитѣ имоти, като се създаде и земледѣлско информационно бюро и по такъвъ начинъ се учрѣди Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, което почна да функционира отъ настоящата 1912 год. — двадесеть и пета отъ царуването на Ваше Величество.

Долнята таблица показва постепенното развитие на разнитѣ отдѣления и сервизи, съставляващи днешното Министерство на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, отъ гледна точка на разрѣшаванитѣ по петилѣтие кредити*) прѣзъ течение 25-годишното царуване на Ваше Величество.

Години	За земледѣлието	За горитѣ	За водитѣ	За ветеринарството	За държавнитѣ имоти	За метеорол. станция	За общи разноски	Всичко
	лева	лева	лева	лева	лева	лева	лева	лева
1887	220.798	559.170	—	35.640	118.240	—	—	933.848
1892	538.319	1.041.540	—	114.576	140.040	—	—	1.834.475
1897	909.212	867.020	5.000	258.920	181.120	27.200	97.823	2.346.295
1902	1.065.854	653.685	35.399	387.601	147.310	24.000	96.902	2.410.731
1907	2.021.366	1.001.500	261.351	707.920	204.940	55.180	172.120	4.424.377
1912	3.986.170	3.157.484	1.517.060	764.601	134.160	64.220	470.140	10.093.835

*) Цифритѣ сж извлѣчени отъ бюджетитѣ на Министерството на Финанситѣ и на Търговията и Земледѣлието прѣзъ показанитѣ години.

I. ЗЕМЛЕДѢЛИЕ.

Поледѣлство. Цѣлата повърхность на България отъ 9.634.500 хектари се разпрѣдѣля прѣзъ 1897 и 1907 години, споредъ категориитѣ на земята, така:

	1897 г. хектари	1907 г. хектари	Въ по-малко или въ повече прѣзъ 1907 г. хектари	на 100
Заселени мѣста, шосета, рѣки и пр. неексплоатирана земя . . .	2.220.801·—	1.654.396·45	— 566.404·60	— 25·50
Гори [1])	2.867.870·80	2.831.943·19[1])	— 35.927·60	— 1·25
Блатисти мѣста, острови, храсталаци, солници и пр.	123.207·60	9.536·45	— 27.843·30	— 22.60
Пасища и мери	970.799·87	913.188·80	— 57.611·—	— 5.93
Ниви	2.975.386·20	3.628.159·88	+ 652.773·70	+ 2·94
Ливади	352.404·36	399.416·30	+ 47.012·—	+ 13·34
Градини съ овощни дървета . . .	5.020·17	9.231·04	+ 4.210·90	+ 83·88
Градини съ рози	4.844·25	7.862·42	+ 3.018·20	+ 62.33
Лозя	114.815·66	94.987·37	— 19.828·30	— 17·26
Всичко . .	9.634.500·—	9.634.500·—	—	—

[1]) Споредъ най-новитѣ данни, които има горското отдѣление, царството притежава 2.607.684·7 хектара гори.

Отъ тѣзи данни се вижда, че съ течение на врѣмето, прѣзъ единъ 10-годишенъ периодъ, значително се е намалила площьта на пасищата, меритѣ, блатиститѣ мѣста, солницитѣ, храсталашитѣ, горитѣ и неексплоатираната земя въ първата категория, като за смѣтка на това се е увеличила площьта на обработваната земя, и то най-вече нивитѣ, ливадитѣ и градинитѣ. Отъ обработваната земя значително се е увеличила площьта на орната земя (всички ниви, зеленчукови градини, бостани, угари и орници). До като въ 1904 г. площьта на орната земя отъ общото пространство на страната е съставлявала 30·33%, въ 1909 г. достигна до 35·36%. Това увеличение е твърдѣ значително, особно за Варненския окржгъ (въ 1904 г. орната земя е

Окржзи	1904		1905		1906		1907		1908		1909	
	Декари	% отъ общото пространство на окржга	Декари	% отъ общото пространство на окржга	Декари	% отъ общото пространство на окржга	Декари	% отъ общото пространство на окржга	Декари	% отъ общото пространство на окржга	Декари	% отъ общото пространство на окржга
Бургашки . .	3.371.560	28'44	3.581.452	30'21	3.694.630	31'16	3.658.418	30'80	3.759.730	31'71	3.992.730	33'68
Варненски . .	4.024.110	44'56	4.298.147	47'59	4.397.360	48'69	4.419.601	49'07	4.542.080	50'29	4'710.050	52'15
Видински . .	1.622.420	36'83	1.658.078	38'25	1.709.577	38'81	1.710.797	38'84	1.973.460	44'80	1.939.440	44'03
Врачански . .	1.848.190	26'73	2.052.931	29'69	2.014.448	29'15	2.126.929	29'31	2.142.070	30'97	2.172.090	31'41
Кюстендилски	1.034.890	21'89	1.120.996	23'71	1.140.354	24'12	1.137.860	24'07	1.262.690	26'71	1.274.310	26'95
Пловдивски .	2.249.400	22'22	2.422.021	23'92	2.441.543	24'11	2.462.492	24'32	2.493.280	24'63	2.662.580	26'30
Плѣвенски . .	2.183.090	28'61	2.397.679	31'42	2.314.923	30'34	2.397.992	31'43	2.448.760	31'96	2.520.650	32'90
Русенски . . .	5.022.180	39'81	5.201.164	42'17	5.243.756	42'73	5.265.620	43'02	5.238.940	42'67	5.389.510	44'65
Софийски . .	1.937.580	20'05	2.049.019	21'18	2.064.654	21'34	2.092.867	21'63	2.230.440	23'05	2.207.790	22'82
Ст.-Загорски .	3.638.220	34'28	3.892.715	36'68	3.947.652	37'19	3.959.658	37'31	4.050.520	38'16	4.245.550	40'00
Търновски . .	2.427.430	31'22	2.544.819	32'73	2.454.675	31'57	2.470.908	31'78	2.674.500	34'53	2.740.400	35'38
Шуменски . .	1.862.130	31'04	2.032.060	33'87	2,051.841	34'20	2.056.624	34'27	2,146.800	35'78	2.211.390	36'86
Царството . .	29.221.250	30'33	31.278.088	32'46	31.457.418	32'67	31.671.769	32'87	32.963.270	34'21	34.066.490	35'36

съставлявал 44'56%, а въ 1909 — 52'15% отъ общото пространство на окржга) и най-незначителенъ за Софийския (20'03% въ 1904 и 22'82% прѣзъ 1909 г.).

Долната таблица лава пълна представа за движението на орната земя въ цѣлата страна по окржзи прѣзъ годинитѣ 1904—1909 включително.

Наредъ съ значителното увеличение на орната площь въ страната, забѣлѣзва се въ връзка съ това голѣмо намаление на угарната. Угаритѣ сж съставяли отъ площьта на орната земя 23·73 % прѣзъ 1905 г. и 21·80 % прѣзъ 1909 г., а 36·77 % прѣзъ 1897 год. за цѣлата страна. Сравнително бързо е намалявала угарната площь въ Видинския и Врачанския окржзи. Въ 1905 г. угарьта е съставяла 11·11 % отъ орната площь въ Видинския окржгъ и 7·35 % въ Врачанския, а въ 1909 г. — 4·10 % въ Видинския и 2·31 % въ Врачанския.

Въ долната таблица е показано движението на угарната площь прѣзъ годинитѣ 1904—1909 за цѣлата страна и по окржзи.

Окржзи	1904		1905		1906		1907		1908		1909	
	Декари	% отъ площьта на орната земя въ окржга	Декари	% отъ площьта на орната земя въ окржга	Декари	% отъ площьта на орната земя въ окржга	Декари	% отъ площьта на орната земя въ окржга	Декари	% отъ площьта на орната земя въ окржга	Декари	% отъ площьта на орната земя въ окржга
Бургаски	952,380		1.162.903	32·47	1.109.711	30·04	1.278.126	34·94	1.221.070	32·48	1.427.218	35·73
Варненски	1.126.380		1.503.525	34·98	1.419.014	32·27	1.368.010	30.87	1.211.110	26·66	1.491.352	31·66
Видински	62.530		187.205	11·11	35.173	2·06	34.652	2.03	61.310	3·11	79.487	4·10
Врачански	47.600		150.827	7·15	39.842	1·98	32.456	1.60	24.150	1·13	50.168	2·31
Кюстендилски	315.260		385.314	14·37	373.800	12·78	366.131	12.18	437.370	14·64	465.127	16·50
Пловдивски	550.190		661,322	27·10	639.537	26·20	646.049	26.24	677.870	27·19	791.457	29·72
Плѣвенски	229.920		300.745	12·54	223.176	9·21	276.143	11.52	215.270	8·79	214.228	8·50
Русенски	703.590		850,957	26·58	739.052	20·78	645.934	19.78	514.960	15·90	608.237	17·93
Софийски	458.430		589.291	28·76	497.250	24·08	510.793	25.36	504.310	22·62	595.910	26·99
Старо-Загорски	463.560		563.776	14·48	488.285	12.17	674.275	17.03	587.680	14·51	688.577	16·22
Търновски	347.310		468.917	18·19	351.826	14·11	455.790	18.45	409.240	15·30	449.028	16·39
Шуменски	468.900		604.490	29·75	549.808	26·79	514.885	26.99	519.170	24·20	56,418	25·51
Царството	5.729.110		7.423.275	23·73	6.456.496	20·51	6.861.248	21.67	6.384.000	19·17	7.424.976	21·80

Значително бързо е нарастнала въ страната общата обработвана площь. До като въ 1899 г. земледѣлската статистика регистрира 2.520.410 хектара обработвано пространство, въ 1909 г. — слѣдъ 10 години — то вече достига 3.872.776·89 хектара.

Зърненитѣ храни (пшеница, ръжь, ечмикъ, овесъ, лимецъ, просо, царевица, оризъ) заематъ 1.333.096·4 хектара въ 1899 г. и слѣдъ 10 години въ 1909 г. 2.394.252·57.

Маслениτѣ-индустриалнитѣ (рѣпица, сусамъ, анасонъ, резине, тютюнъ, макъ, хмелъ, памукъ, ленъ, конопъ и захарно

цвекло) сж заемали 12.821'1 хектари въ 1899 г., а 13.214'6 въ 1909 г. Най-значително и най-бързо е нарастнала фуражната

Движение на обработваната площь и площьта, заета съ зърнени храни, прѣзъ годинитѣ

	1899	1903	1904
		х	е к
I. Всичко обработвана земя	2.520.410	2.583.381'98	3.347.182'83
II. Зърнени храни (пшеница, ръжь, смѣсь, ечемикъ, овесъ, лимецъ, просо, царевица, оризъ, елда) . . .	1.877.615'82	1.995.036'32	2.121.560'82
III. Маслени и Индустриални (рѣпица, сусамъ, анасонъ, ревяне, тютюнъ, макъ, хмелъ, памукъ, ленъ, конопъ и захарно цвекло)	15.891'39	28.854'25	17.548'13
IV. Варива (фасулъ, леща, грахъ, и бакла)	32.941'79	33.883'91	42.673'12
V. Бостани (дини, пжпеши, тикви и пр.)	23.443'83	22.336'77	21.639'28
VI. Фуражни растения (фий, уровъ, бурчакъ и лудо просо)	66.066.49	74.492'92	91.775'92
(*кръмно* цвекло, изкуствени ливади, естествени ливади, зименъ фий, уровъ и бурчакъ) .	440.859'20	402.648'16	457.585'47

Най-бързо нарастване на площьта заета съ зърнени храни се регистрира за Видинския и Врачанския окржзи. Площьта на зърненитѣ храни въ 1903 г. въ Видинския окржгъ е съставлявала 29'50 на 100 хектари отъ общото пространство на окржга, а въ 1909 г. тя е достигнала 37'63 пъкъ въ Врачанския; 22'38 прѣзъ 1903 г. и 28'93 въ 1906 г. Най-незначително е

площь. Въ 1899 г. земледѣлската статистика регистрира 440.856·20 хектара, а слѣдъ 10 години — въ 1909 г. — 523.371·39 хектара.

маслени и индустриални растения, варива, бостани и фуражни растения 1899 и 1903—1909.

1905	1906	1907	1908	1909	1889
т а р и					
3.577.722·47	3.605.777·96	3.619.849·26	3.192.331·12	3.872.776·89	—
2.156.858·26	2.243.899·48	2.219.639·26	2.313.521·01	2.394.252·57	1.333.016·04
76.004·27	22.033·95	16.802·35	15.476·54	13.214·62	12.821·01
38.609·79	51.310·84	55.572·42	72.751·59	60.259·37	20.431·—
22.480·18	24.797·35	22.160·61	27.329·69	25.230·55	—
82.108·55	95.053·25	95.061·23	91.413·66	94.206·60	—
486.035·06	49.849·61	505.545·35	512.484.79	523.371·39	—

увеличена площьта на зърненитѣ храни въ окржзитѣ Кюстендилски и Софийски. Въ Кюстендилския — площьта на зърненитѣ храни на 100 хектари отъ общата площь на окржга е съставлявала 12·66 въ 1903 г. и 15·70 въ 1909; въ Софийския сжщата площь е била 12·52 въ 1903 и 15·42 въ 1909 г.

Движение на площьта на зърненитѣ храни по окржзи

Окржзи	Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга	Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга	Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга
	1903		1904		1905	
Бургашки	215.633	18'19	227.149'4	19'16	227.375'2	—
Варненски	243.105	26'92	262.662'3	29'08	259.646'7	—
Видински	129.964'9	29'50	139.739'4	31'72	147.400'0	—
Вратчански	157.794'1	22'38	171.109'9	24'74	184.517'7	—
Кюстендилски . . .	59.850'8	12'66	67.255'3	14'23	69.332'7	—
Пловдивски	136'035'5	13'41	146.225'5	14'44	150.661'3	—
Плѣвенски	168.999'2	22'15	181.169'4	23'74	179.931'1	—
Русенски	201.029'4	26'48	198.486'4	26'15	203.074'7	—
Софийски	121.155'4	12'52	137.669'1	14'23	139.254'0	—
Ст.-Загорски	277.548'3	26'15	282.066'7	26'58	292.295'1	—
Търновски	171.463'2	22'05	181.726.2	23'37	171.327'9	—
Шуменски	115.456'1	19'24	126'299'9	21'05	132.011'3	—
Царството . .	19.950.363	20'70	2.121.560'8	22'02	2.156.858'2	—

Общо намаление се забѣлѣзва на площьта, заета съ маслени и индустриални растения отъ 1903 г. насамъ. Това намаление е особено значително въ Старозагорския окржгъ. Въ 1903 г.

и за цѣлата страна прѣзъ годинитѣ 1903—1909.

Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга	Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга	Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга	Декари	На 100 хект. отъ общото простр. на окржга
1906		1907		1908		1909	
242.795'8	20'48	223.508'8	18'85	238.955'0	20'15	243.048'7	20.50
268.540'6	29.73	270.111'7	29'91	283.527'0	31'39	285.069'0	31.35
152.378'5	34'59	151.740'1	23'45	161.086'0	36'57	165.749'8	37.63
188.466'4	27'25	188.670'6	27'28	195.853'0	28'03	200.060'2	28.93
70.643'3	14'94	70.903'8	15'00	74.790'0	15'82	74.223'9	15.70
151.759'5	14'99	132.983'2	15'11	154.336'0	15'24	163.304'9	16.13
194.532'2	25'49	197.331'3	25'73	199.852'0	26'09	211.293.0	27'58
213.495'7	28'12	224.390'9	29'56	225.316'0	29'68	235.770'2	31'06
142.266'4	14.70	140.414'2	14'51	144.948'0	14'98	149.221'4	15'42
299'750'3	28.24	289.419'3	27'27	305.615'0	28'80	320.107'7	30'16
182.513'0	23.47	174.311'2	22'42	184.294'0	23'80	200,295'6	25'86
136.757'1	22.80	136.856'8	22'81	146.949'0	24'50	148.108'0	24'69
2.243.899'4	23.29	2.219.639.2	23'04	2,313.521'0	24'01	2.594.252'5	24'85

на 100 хектари отъ общото пространство на окржга, маслениитѣ и индустриалнитѣ растения сж съставяли 1'06, а въ 1909 г. — 0'43.

Движение на площьта, заета съ маслени и индустриални растения по окржзи и за цѣлата страна прѣзъ годинитѣ 1903—1909 години.

Окржзи	1903		1904		1905		1906		1907		1908		1909	
	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга
Бургаски	411·9	0·03	290·0	0·02	384·3	—	337·8	0·03	88·0	0·01	175·0	0·01	156·8	0·01
Варненски	1.218·5	0·13	482·7	0·05	360·7	—	462·7	0·05	373·5	0·04	228·0	0·03	224·5	0·02
Видински	2.065·6	0·47	262·6	0·06	218·9	—	243·6	0·05	329·6	0·08	298·0	0·07	299·4	0·07
Вратчански	1.972·6	0·29	724·6	0·11	3.224·8	—	638·6	0·09	781·2	0·11	629·0	0·09	545·5	0·08
Кюстендилски . .	2.696·3	0·57	1.748·6	0·37	1.769·5	—	1.976·3	0·42	1.921·6	0·41	1.783·0	0·38	1.620·8	0·35
Пловдивски . . .	2.578·0	0·25	1.422·7	0·14	1.221·5	—	1.555·3	0·15	1.329·9	0·13	1.057·0	0·10	1.337·7	0·13
Плѣвенски	1.281·2	0·17	894·6	0·12	23.118·0	—	864·2	0·11	1.308·0	0·17	777·0	0·10	1.067·8	0·14
Русински	2.290·8	0·30	1.459·7	0·19	5.980·7	—	1.447·7	0·19	1.066·1	0·14	790·0	0·10	850·0	0·11
Софийски	753·8	0·08	2.049·3	0·21	2.234·2	—	2.790·1	0·29	2.707·2	0·28	2.613·0	0·27	1.790·1	0·19
Ст.-Загорски . . .	11.288·9	1·06	7.511·2	0·71	10.336·6	—	11.045·3	1·04	5.088·4	0·48	6.525·0	0·62	4.569·9	0·43
Търновски	1.849·3	0·24	430·9	0·05	25.979·0	—	405·9	0·05	1.594·9	0·20	411·0	0·05	534·9	0·07
Шуменски	446·7	0·07	271·8	0·04	1.175·4	—	265·7	0·04	213·5	0·04	190·0	0·03	216·7	0·05
Царството	28.854·2	0·30	17.548·1	0·18	76.004·2	—	22.033·9	0.23	16.802·3	0·17	15.476·0	0·16	13.214·6	0·14

Площьта, заета съ фуражни растения, съ течение на врѣмето се е значително увеличила. Въ 1903 г. на 100 хектари отъ общото пространство въ страната сж се падали 4·18, а въ 1909 г.—5·43. Особено силно е увеличението на площьта, заета съ фуражни растения, въ Пловдивския и Русенски окржзи.

Въ 1903 г. въ Пловдивския окржгъ на 100 хектари отъ общата площь на окржга е имало 2'25, а въ 1909 г. — 8'19. Въ Русенския окржгъ фуражната площь въ 1903 г. съставвала 2'00, а въ 1909 г. — 9'65 на 100 хектара отъ общата площь на окржга.

Окржзи	1903 Хектари	1903 % на хектарите отъ общото пространство на окржга	1904 Хектари	1904 % на хектарите отъ общото пространство на окржга	1905 Хектари	1905 % на хектарите отъ общото пространство на окржга	1906 Хектари	1906 % на хектарите отъ общото пространство на окржга	1907 Хектари	1907 % на хектарите отъ общото пространство на окржга	1908 Хектари	1908 % на хектарите отъ общото пространство на окржга	1909 Хектари	1909 % на хектарите отъ общото пространство на окржга
Бургаски .	20.740'0	1'75	22.209'4	1'87	24.738'6	—	23.714'2	2'00	24.139'9	2'04	22.990'0	1'94	23.076'5	1'95
Варненски .	17.638'3	1'95	20.558'9	2'28	19.239'6	—	21.398'0	2'37	25.390'3	2'81	25.783'0	2'85	28.547'1	3'16
Видински .	45.496'4	10'33	45.783'8	10'40	47.987'8	—	46.690'0	10'60	47.721'5	10'83	48.719'0	11'06	53.491'8	12'14
Врачански .	60.786'1	8'79	62.475'2	9'03	70.354'4	—	68.523'2	9'76	67.420'6	9'75	69.149'0	10'00	71.239'6	10'30
Кюстендилск.	19.757'2	4'18	25.362'7	5'36	28.501'1	—	30.745'4	6'50	30.703'5	6'49	31.805'0	6'73	32.288'9	6'83
Пловдивски	29.900'5	2'95	33.283'1	3'29	36.736'3	—	38.082'6	3'76	37.273'5	3'68	36.771'0	3'63	34.814'9	3'44
Плѣвенски .	43.406'1	5'69	49.740'8	6'52	54.845'6	—	56.165'2	7'36	58.363'7	7'65	58.402'0	7'62	62.720'6	8'19
Русенски . .	15.169'6	2'00	17.551'4	2'31	14.862'1	—	18.810'2	2'48	18.269'8	2'41	18.874'0	7'62	19.401'7	2'55
Софийски .	64.397'8	6'66	85.346'1	8'82	92.309'6	—	92.291'7	9'54	93.202'0	9'64	98.173'0	2'49	93.345'0	9'65
Ст.-Загорски	28.428'5	2'68	32.736'9	3'08	35.585'4	—	39.644'8	3'74	39.438'8	3'71	38.555'0	10'15	35.940'0	3'39
Търновски .	40.486'6	5'21	46.089'8	5'93	45.698'0	—	46.521'9	5'98	45.880'2	5'90	46.029'0	3'63	48.315'1	6'24
Шуменски .	16.440'5	2'74	16.446'7	2'74	15.175'0	—	17.261'8	2'88	17.621'0	2'94	17.235'0	5'94	20.189'7	3'36
Царството .	402.648'1	4'18	457.585'4	4'75	486.035'0	—	498.849'6	5'18	505.545'3	5'25	512.485'0	5'32	523.371'3	5'43

Сравнително слабо е увеличена площьта на бостанитѣ и варивата въ страната. Най-силно е увеличена площьта, заета съ варива въ Русенския окржгъ, а най-слабо — въ Плѣвенския и Бургазския. Площьта, заета съ бостани, е по-силно увеличена

Окржзи	1903 Хектари	1903 % на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	1904 Хектари	1904 % на 100 хектари отъ общото пространство на окржга	1905 Хектари	1905 % на 100 хектари отъ общото пространство на окржга
Бургашки	1.383'1	0'12	1.034'0	0'09	904'2	—
Варненски	3.846'6	0'43	6.979'0	0'77	3.902'0	—
Видински	929'3	0'21	838'5	0'19	723'8	—
Вратчански	998'9	0'12	808'8	0'12	836'7	—
Кюстендилски	365'8	0'08	392'1	0'08	408'2	—
Пловдивски	7.120'7	0'70	8.407'5	0'83	9.240'8	—
Плѣвенски	2.120'8	0'28	2.252'4	0'30	1.769'4	—
Русенски	7.473'6	0'98	11.750'8	1'55	8.817'8	—
Софийски	1.322'4	0'14	1.343'2	0'14	1.460'0	—
Старо-Загорски	4.594'5	0'43	4.719'0	0'44	5.064'0	—
Търновски	2.245'9	0'29	2.188'4	0'28	1.763'0	—
Шуменски	1.664'1	0'28	1.958'9	0'33	1.709'9	—
Царството	35.883'9	0'55	42.672'6	0'44	38.609'7	—

въ Търновския окржгъ. Въ всѣки случай площьта, заета съ варива и бостани, е увеличена твърдѣ незначително.

Долнитѣ таблици показватъ движението на площьта, заета съ варива и бостани, за годинитѣ 1903—1909.

Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	% на 100 хектара отъ общото пространство на окржга
1906		1907		1908		1909	
1.091'4	0'09	775'0	0'06	1.182'0	0'10	918'5	0'08
8.124'6	0'90	11.968'6	1'33	18.856'0	2'09	11.544'9	1'28
800'1	0'18	834'0	0'19	882'0	0'20	1.079'4	0'25
1.165'8	0'17	989'3	0'14	1.113'0	0'16	1.094'2	0'16
487'3	0'10	580'8	0'12	503'0	0'11	569'5	0'12
11.343'3	1'12	11.745'6	0'16	10.705'0	1'06	9.299'2	0'92
2.312'5	0'30	2.026'0	0'27	2.103'0	0'27	2.224'2	0'29
13.918'4	1'83	15.917'8	2'10	23.909'0	3'15	20.004'0	2'64
1.434'3	0'15	1.469'8	0'15	1.642'0	0'17	1.769'1	0'18
5.945'7	0'56	5.310'7	0'50	5.962'0	0'56	6.030'2	0'57
2.236'9	0'29	1.782'0	0'23	2.250'0	0'29	2.382'1	0'31
2.449'6	0'41	2.363'4	0'39	3.644'0	0'61	3.343'4	0'56
51.310'8	0'53	55.752'4	0'58	72.751'0	0'75	60.259'3	0'63

Окржзи	1903		1904		1905		1906		1907		1908		1909	
	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга	Хектари	%/₀ на 100 хектара отъ общото пространство на окржга
Бургашки . .	950·0	—	695·2	0·06	753·9	—	909·6	0·08	609·9	0·05	960·0	0·08	944·5	0·08
Варненски .	3.443·0	—	332.2·7	0·37	3.403·1	—	3.687·1	0·41	3.079·2	0·34	3.675·0	0·41	3.076·0	0·34
Видински . .	725·6	—	611·1	0·14	576·9	—	687·6	0·16	777·0	0·18	876·0	0·20	899·0	0·20
Братчански .	517·8	—	571·3	0·08	708·0	—	724·4	0·10	604·8	0·09	877·0	0·13	1.010·0	0·15
Кюстендилски	285·6	—	285·4	0·06	326·5	—	389·9	0·08	371·2	0·08	419·0	0·09	427·6	0·09
Пловдивски .	1.326·8	—	1.297·4	0·13	1.563·3	—	1.653·4	0·16	1.541·2	0·15	2.037·0	0·20	1.779·0	0·18
Плѣвенски .	1.445·1	—	1.626·7	0·21	1.498·0	—	2.090·7	0·28	1.730·8	0·23	2.263·0	0·29	2.260·4	0·29
Русенски . .	7.238·3	—	6.754·0	0·89	6.904·5	—	7.360·2	0·97	6.909·9	0·91	7.859·0	1·04	6.863·4	0·90
Софийски . .	472·1	—	407·3	0·04	445·7	—	491·1	0·05	434·3	0·05	531·0	0·05	623·7	0·06
Ст.-Загорски	1.738·9	—	1.679·5	0·16	1.804·5	—	1.955·2	0·18	1.783·5	0·17	2.065·0	0·19	1.968·2	0·18
Търновски .	2.114·0	—	2.391·6	0·31	2.242·8	—	2.555·1	0·33	2.240·4	0·29	2.937·0	0·38	2.985·8	0·38
Шуменски .	2.078·4	—	1.990·5	0·33	2.252·3	—	2.292·3	0·38	2.077·9	0·35	2.831·0	0·47	2.391·6	0·40
Царството . .	22.336·7	—	21.633·2	0·22	22.480·1	—	24.797·3	0·26	22.160·6	0·23	27.330·0	0·28	25.230·5	0·26

Отъ групата на зърнениттѣ храни съ течене на врѣмето е увеличена площьта, заета съ пшеница, ръжь, смѣсь, ечмикъ, овесъ, царевица и оризъ, а е намалѣла площьта, засѣта съ просо, лимецъ и хелда. Най-значително е увеличена площьта засѣта съ пшеница, ръжь и царевица. Така площьта. засѣта съ пшеница въ 1899 г. е била 825.686·00 хектари, а въ 1909 г.

Култури	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
	Х е к т а р и							
Зърнени храни.								
1. Пшеница	807.489·19	915.475·00	979.569·95	1.009.627·88	977.190·05	980.422·05	1.040.140·15	825.686·00
2. Ръжь .	169.453·00	174.610·52	175.711·21	18.6847·32	182.447·47	173.730·52	201.542·21	147.969·67
3. Смѣси .	98.521·13	100.191·60	97.171·88	90.354·53	89.053·50	76.514·87	81.202·49	66.409·63
4. Ечмикъ .	228.898·16	232.541·01	233.178·28	231.594·51	232.227·45	251.371·15	241.206·33	21 3743·55
5. Овесъ .	162.002·85	185.107·08	173.698·65	189.610·52	189.742·86	227.698·97	196,540·67	136.570·94
6. Лимецъ .	14.762·90	15.146·82	11.190·40	11.347·06	8.959·29	10.711·91	8.991·40	14.016·99
7. Просо .	22.029·33	8.843·79	10 537·72	14.457·84	39.325·99	19.903·32	13.219·05	22.827·45
8. Царевица	487.966·60	486.329·92	472.810·60	507.649·67	498.282·28	570.757·72	607.454·90	447.090·27
9. Оризъ .	4.046·67	3.313·57	2.955·41	2.376·30	2.358·51	2.386·66	3.903·57	3.224·09
10. Хелда .	66·59	3·51	14·16	33·85	51·86	23·84	51·80	77·23
Всичко	1.995.036·32	2.121.560·82	2.156.858·26	2.243.899·48	2.219.639·26	2.313.521·01	2.394.252·57	1.877.615·82

1.040.140·15. Съ ръжь въ 1899 г. сж били засѣти 147.969·67 хектари, а въ 1901 г. — 201.542·4. Съ царевица сж били засѣти въ 1899 г. 447.090·27 хектари и 607·454·90 въ 1906 г. Това увеличение на площьта, заемана ежегодишно съ зърнени храни, е станало за смѣтка на увеличената на нивитѣ и намалѣлата площь на угаритѣ.

Отъ групата на маслениτѣ и индустриални растения, пространството, засѣвано съ тютюнъ, се е колебало прѣзъ различнитѣ години въ зависимость отъ пазарнитѣ цѣни, но въ всѣки случай може да се констатира едно увеличение на площьта, заета съ тютюнъ. Така, прѣзъ 1897 год. тютюнътъ е заемалъ 1.218·56 хектари, прѣзъ 1909 год. — 5.448·34 хектари, а прѣзъ 1911 год. голѣма площь 13.200 хектари.

Първо мѣсто по площь и производство заема Старо-Загорскиятъ окржгъ, послѣ иде Кюстендилскиятъ и слѣдъ това Пловдивскиятъ.

Прѣзъ 1898 година сж били засѣти 492·34 хектари съ захарно цвѣкло. Площьта, заета съ захарно цвѣкло съ течение на врѣмето се е увеличавала и въ 1909 година е достигнала 1.707·19 хектари, което съставя 0·005% отъ обработваната площь и 1·3% отъ площьта, заета съ маслени и индустриални растения. Срѣдньо годишно отъ 1905 до 1909 година сж засѣвани по 1.964 хектари. Най-много захарно цвѣкло се сѣе въ Софийския окржгъ. Въ 1909 година въ Софийския окржгъ сж били засѣти 1.130·55 хектари съ захарно цвекло, въ Плѣвенския 347·80 хектари, 177·13 въ Търновския и незначителни пространства въ останалитѣ окржзи.

Съ течение на врѣмето се е увеличавала засѣваната съ конопъ площь. Така въ 1897 год. е имало засѣто 1.954·47 хектари, а прѣзъ 1909 г. 3.018·29 хектари — 0.10% отъ обработваната площь и 25% отъ площьта, заета съ маслени и индустриални растения. Най-много конопъ се сѣе въ Софийския и Плѣвенския окржзи. Никакъ не се сѣе въ Варненския. Въ Софийския окржгъ прѣзъ 1909 г. сж били засѣти съ конопъ 2.225·35 хектари, а въ Пловдивския — едва 97·05.

Сравнително по-слабо сж застжпени у насъ другитѣ индустриални растения: рѣпицата, сусама, анасона, мака, лена, резинето. Площьта, която е заемана ежегодно съ тия култури, значително се е колебала. Така, площьта, заета съ рѣпица е била въ 1899 година 94 хектари, достига 5.970·60 хектари въ 1903 г. и спада на 73·55 въ 1908 г. Съ сусамъ въ 1899 год. сж били засѣти 5.921·68 хектари, въ 1906 год. — 6.237, а въ 1907 година — 1.295·04 и 1.199·26 въ 1909 година. Съ макъ

	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
Култури	Х е к т а р и							
Маслени и индустр. растения.								
1. Рѣпица . . .	5.970·60	876·24	57.639·61	568·04	2.285·92	73·55	161·41	94·35
2. Сусамъ . . .	3.492·21	1.574·32	5.933·32	6.237·43	1.295·04	2.359·40	1.199·26	5.921·68
3. Анасонъ . .	1.416·91	1.682·82	1.608·41	1.976·32	1.164·06	1.927·14	704·82	622·89
4. Резине . . .	32·24	59·35	51·92	57·08	75·80	80·86	44·11	70·42
5. Тютюнъ . . .	12.078·67	7.649·24	5.591·85	7.017·85	5.787·27	4.879·56	5.448·54	5.194·62
6. Макъ	31·84	2·22	1·84	5·00	0·72	2·03	0·85	3·85
7. Хмелъ . . .	0·60	0·73	2·21	2·23	0·58	0·27	0·28	1·12
8. Памукъ . . .	726·62	761·44	808·85	791·79	602·04	712·50	786·51	484·71
9. Ленъ	1.576·14	593·26	271·35	320·37	142·30	116·85	143·56	49·50
10. Конопъ . . .	3.497·47	3.009·10	2.465·80	2.873·83	3.163·73	3.313·09	3.018·29	2.936·40
11. Захар. цвекло	30·65	1.338·71	1.631·09	2.186·01	2.285·09	2.011·29	1.707·19	511·85
Всичко . .	28.854·25	17.548·13	76.004·27	22.033·95	16.802·35	15.476·54	13.214·62	15.891·39

въ 1899 год. сж били засѣти 3·85 хектари, въ 1903 год. — 31·84, а въ 1909 г. — 0.85.

Памукътъ се сѣе главно въ Старо-Загорския окржгъ, а най-много въ Харманлийска и Хасковска околии. Площьта, заета съ памукъ, съставлява 6% отъ площьта, заета съ маслени и индустриални растения и 0·03% отъ обработваната площь.

Долната таблица показва движението на площьта, заета съ разнитѣ култури отъ групата на маслените и индустриалните растения за годинитѣ 1899, 1903 и 1909.

Отъ групата на фуражнитѣ растения, като оставимъ на страна естественитѣ ливади, най-силно е увеличена площьта на изкуственитѣ ливади, а именно площьта, заета съ люцерна, детелина и еспарзета. Така, въ 1899 г. е имало въ цѣлата страна искуствени ливади всичко 360·81 хектари, а въ 1909 г., слѣдъ 10 години — 5.767·17. Най-много изкуствени ливади има въ Пловдивския (Пловдивска и Пазарджикска околия), Плѣвенския, Търновския и Старо-Загорския окржзи, а най-малко въ Кюстендилския окржгъ. Засѣтата площь съ фий, уровъ, бурчакъ

Площьта, засѣта съ разни растения

Култури	1903	1904	1905
	Хектари		
Фуражни растения			
1. Фий, уровъ, бурчакъ, и лудо просо .	74.492·92	91.775·92	82.108·55
2. Кръмно цвекло	66·77	45·40	51·84
3. Изкуствени ливади	602·75	631·16	1.085·08
4. Естествени »	278.084·60	319.162·07	343.764·68
5. Зелени угари (орница)	49.401·12	45.970·92	59.024·91
Всичко . .	402.648·16	457.585·47	486.035·06

сѫщо значително се е увеличила: въ 1899 г. сж били засѣти 66.066·49 хектара, а въ 1909 г. — 94.206·60. Най-много (81.466 хектара) фий, уровъ и бурчакъ се падатъ на Старо-Загорския окржгъ. Заетата съ тѣзи култури площь съставя една третя отъ площьта на угарьта въ окржга. Сравнително малко е разпространена още културата на кръмното цвѣкло, но, въ всѣки случай, и тукъ се забѣлѣзва едно увеличение, което се вижда въ долнята таблица.

прѣзъ годинитѣ 1899 и 1903—1909.

1906	1907	1908	1909	1899
Х е к т а р и				
95.035·25	95.061·23	91.413·66	94.206·60	66.066·49
69·85	47·33	67·46	67·97	9·73
1.426·77	1.931·39	3.546·08	5.767·17	360·81
348.173·90	347.763·41	355.144·13	363.264·80	324.808·15
54.125·84	60.741·99	62.353·46	60.064·85	49.614·02
498.849·61	505.545·35	512.484·79	523.371·39	440.859·20

Култури	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
	Х е к т а р и							
Варива.								
1. Фасулъ, леща, грахъ, бакла и нахутъ	32.033'54	40.819'97	36.420'48	49.089'57	53.355'87	70.071'27	57.650'18	31.127'65
2. Картофи	1.850'37	1.853'15	2.189'31	2.221'27	2.396'55	2.680'32	2.609'19	1.814'14
Всичко . .	33.883'91	42.673'12	38.609'79	51.310'84	55.752'42	72.751'59	60.259'37	32.941'79

Отъ групата на варивата най-значително е увеличена площьта, която се пада на фасула, леща, граха, бакла и нахутя. Въ 1899 година съ варива сж. били засѣти 31.127'65 хектара, а въ 1909 година — 57.650'18, което се вижда отъ слѣднята таблица.

Култури	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
	Х е к т а р и							
1. Бостани	22.336'77	21.633'28	22.480'18	24.797'35	22.160'61	27.329'69	25.230'55	23.443'83

Съ увеличаване пространството на работната земя се е увеличило производството на зърненитѣ храни, маслениτѣ, индустриалнитѣ и фуражнитѣ растения. Особено силно се е увеличило производството на зърненитѣ храни, а именно: пшеницата, ръжьта, ечмика и овеса; отъ маслениτѣ и индустриялнитѣ — захарното цвекло и рѣпицата, а отъ фуражнитѣ — фия, урова, бурчака, кръмното цвекло, изкуственнитѣ ливади. Така въ 1899 год. производството на пшеницата е било 5.886.641·1 квинтала, а прѣзъ 1909 год. 8.728.359. Прѣзъ годинитѣ 1903, 1904, 1905, 1906, 1907 и 1908, прѣзъ които е водена статистика за реколтата, никога общото производство на пшеницата не е спадало по-долѣ отъ 6.407.956 квинтала (1907). Въ 1909 година сж получени 1.182.542 квинтала ръжь, а въ 1909 година — 1.754.241 квинтала, като само прѣзъ 1907 г., една отъ най-неблагоприятнитѣ години, е получено по-малко, отколкото прѣзъ 1899 година. Непрѣстанно е расло, може да се каже за сжщитѣ години, производството на ечмика и овеса. Въ 1899 година сж получени 1.447.897 квинтала ечмикъ и 837.306 овесъ, а въ 1909 година — 2.029.568 ечмикъ и 1.358.037 овесъ. Въ 1899 година сж получени 390.00 квинтала рѣпица, а въ 1909 — 914·77 квинтала. Особено голѣмо количество рѣпица е произведено въ 1903 година — 31.477·65 квинтала. Отъ другитѣ индустриални растения заслужава да се отбѣлѣжи и производството на захарното цвѣкло: въ 1904 година отъ него сж получени 229.994·90 квинтала, въ 1909 година — 209.220·42, а въ 1899 година — 96.111·00 квинтала. Фий, уровъ, бурчакъ и лудо просо въ 1899 година сж получени 643.326 квинтала, кръмно цвекло 2.542 квинтала, и отъ изкуственитѣ ливади 6.644; въ 1909 година — 1.502.599·39 квинтала отъ фия, урова, бурчака и лудото просо, 7.653·80 квинтала отъ кръмното цвекло и 241.734·64 отъ изкуственитѣ ливади. Движението на производството при зърненитѣ храни, индустриалнитѣ и фуражнитѣ растения за годинитѣ 1899 и 1903 — 1909 години, може да се види въ слѣднитѣ таблици.

Култури	Количество на земледѣлското производство прѣзъ годинитѣ:							
	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
	Въ стотинки лограма							
I. *Зърнени храни.*								
1. Пшеница	9.645.405	11.494.405	9.511.638	10.643.719	6.407.956	9.932.513	8.728.359	5.886.641
2. Ръжь	1.968.629	1.974.233	1,806.664	1.914.736	986.322	1.423.567	1.754.248	1.182.542
3. Смѣсь	1.318.379	1.309.016	1.071.480	1.041.094	457.426	811.077	861.009	751.338
4. Ечмикъ	2.781.089	2.811.087	2.488.785	2.614.438	1.474.508	2.462.639	2.029.568	1.447.892
5. Овесъ	1.653.053	1.622.663	1.361.602	1.724.935	1.076.416	1.633.280	1.358.057	837.306
6. Лимецъ	129.646	133.638	87.007	95.317	38.174	78.274	61.127	81.139
7. Просо	230.244	29.937	86.116	175.532	209.126	141.880	63.390	151.156
8. Царевица	5.800.610	3.240.648	4.608.067	7.056.446	3.576.366	5.262.239	5.200.122	5.197.635
9. Оризъ	44.391	51.803	49.433	37.216	35.193	28.740	51.827	44.866
10. Хелда	512	38	56	106	168	55	194	399
Всичко	23.601.958	22.669.168	21.080.539	25.303.539	14.261.655	20.774.264	20.107.881	15.580.923

Култури	Количество на земледѣлското производство прѣзъ годинитѣ							
	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
	В ъ с т о к и л о г р а м а							
Маслени и индус. растения.								
1. Рѣпица сѣме	31.477·65	3.862·03	338.185·46	1.337·47	4.978·86	439·23	914·77	390·00
2. Сусамъ „	7.278·45	2.951·95	14.343·53	17.073·77	2.480·78	4.638·74	2.679·33	6.761·00
3. Анасонъ „	9.399·86	7.544·22	6.681·09	6.592·81	3.036·99	8.523·48	2.252·19	2.218·00
4. Резине „	200·27	345·16	279·29	338·33	349·86	483·68	188·91	489·00
5. Тютюнъ листъ . . .	88.532·48	45.084·57	39.180·05	64.277·46	40.894·38	34.504·47	35.467·85	40.260·00
6. Макъ афионъ . . .	0·94	0·08	0·07	—	0·01	0·04	0·06	0·20
6. Макъ сѣме	97·63	5·02	2·73	10·48	2·54	12·75	1·92	10·00
7. Хмелъ цвѣтъ	1·76	0·60	9·31	4·97	0·45	0·11	0·50	2·00
8. Памукъ влакна . . .	1,585·97	1.672·61	1.874·31	1,894·56	1.310·47	1.499·12	1.696·97	1.152·00
9. Ленъ сѣме	9.775·87	890·97	1.015·68	1,561·57	414·67	621·71	576·18	147·00
9. Ленъ влакна . . .	4.001·48	776·05	1.312·51	2,147·11	288·10	763·56	907·67	123·03
10. Конопъ сѣме . . .	9.763·91	9.058·21	8·306·68	10,610·42	9.291·54	9.763·47	10,100·74	12.482·07
10. Конопъ влакна . .	10.123·85	9.849·10	8·545·19	10.016·06	8,526·18	9.845·50	9.287·23	7.340·56
11. Зах. цвекло (глави) .	3.794·15	229.949·90	220.647·34	435.083·80	252.018·74	234.450·88	209.220·42	96.111·00
Фуражни растения.								
1. Фий, уровъ, бурчакъ и лудо просо	1.984.189·—	1.492.361·84	1.738.845·27	2.271.551	1.252.704·62	1.443.541·55	1.502.599·39	643.326·00
2. Кръмно цвѣкло . . .	13·067·—	7.223·13	8.147·48	19.372·82	3.838·68	4.989·43	7.653·80	2.542·00
3. Изкуствени ливади . .	28.251·—	25.187·46	47.172·13	68.825·80	76.782·15	138.318·85	241.734·64	6.644·00

Паралелно съ увеличаване засѣтата площь съ зърнени храни, маслени, индустриални и фуражни растения и увеличаването сжщо на тѣхното производство съ течение на врѣмето се забѣлѣзва и увеличението количеството на срѣдното земледѣлско производство на хектаръ прѣзъ годинитѣ 1899 и 1903—1909. Това се вижда отъ слѣднята таблица.

Култури	Количество на срѣдното земледѣлско производство на единъ хектаръ прѣзъ годинитѣ							
	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
	въ сто килограма							
Зърнени храни.								
1. Пшеница	11·98	12·56	9·71	10·54	6·56	10·13	8·39	7·13
2. Ръжь	11·62	11·31	10·28	10·25	5·41	8·19	8·70	7·99
3. Смѣсь	13·41	13·07	11·03	11·52	5·14	10·60	10·60	11·31
4. Ечмикъ	12·15	12·09	10·67	11·29	6·35	9·80	8·41	6·77
5. Овесъ	10·20	8·77	7·84	9·10	5·67	7·17	6·91	6·13
6. Лименъ	8·78	8·82	7·78	8·40	4·26	7·31	6·80	5·79
7. Просо	10·45	3·39	8·17	12·14	5·32	7·13	4·80	6·62
8. Царевица	11·89	6·66	9·75	13·90	7·18	9·22	8·56	11·63
9. Оризъ	10·97	15·63	16·73	15·66	14·92	12·04	13·28	13·92
10. Хелда	7·69	10·83	3·95	3·13	3·24	2·31	3·75	3·17
Масл. и индустриални растения.								
1. Рѣпица	5·27	4·41	5·87	2·35	2·18	5·97	5·67	4·13
2. Сусамъ	2·08	1·88	2·42	2·74	1·92	1·97	2·25	1·14
3. Анасонъ	6·63	4·48	4·15	3·34	2·61	4·42	3·21	3·56
4. Резине	6·21	5·82	5·38	6·72	4·62	5·98	4·28	6·94
5. Тютюнъ	7·33	5·89	7·01	9·16	7·07	7·07	6·51	7·75
6. Макъ афионъ	0·03	0·04	0·04	—	0·01	0·02	0·07	0·05
6. Макъ сѣме	3·07	2·26	1·48	3·49	3·53	6·28	0·26	2·60
7. Хмелъ	2·93	0·82	4·21	2·23	1·18	0·41	7·79	1·79
8. Памукъ	2·18	2·20	2·32	2·39	2·18	2·10	2·16	2·38
9. Ленъ сѣме	6·20	1·50	3·74	4·87	2·91	5·32	4·01	2·97
9. Ленъ влакна	4·36	1·31	4·84	6·70	2·02	6·53	6·32	2·49
10. Конопъ сѣме	2·79	3·01	3·37	3·69	2·94	2·95	3·35	4·25
10. Конопъ влакна	2·90	3·27	3·47	3·49	2·69	2·97	3·08	2·49
11. Захарно цвекло	123·79	171·77	135·28	199·03	110·29	116·57	122·55	187·77
Фуражни растения.								
1. Фий, уровъ, бурч. и лудо просо	26·64	16·26	21·18	23·89	13·18	15·79	15·95	9·74
2. Кръмно цвекло	195·70	159·32	157·17	277·35	81·10	75·96	112·61	261·25

Засилване производството на извѣстна площь е тѣсно свързано съ усъвършенствуване техниката на производството, съ съвършенството на употрѣбяванитѣ орѫдия и машини. Дълги години българинътъ не е познавалъ по-усъвършенствувано орѫдие при обработката на почвата отъ оралото. Новитѣ врѣмена донесоха и тукъ промѣни. Въвеждането на земледѣлскитѣ орѫдия и машини отива стремително бързо напрѣдъ. До като въ 1893 г. е имало въ страната всичко 18.710 плуга, въ 1909 г. тѣ достигатъ вече 84.878. Жетваркитѣ отъ 128 въ 1893 г. стигатъ до 4.156 въ 1909 г., а вършачкитѣ отъ 17 въ 1893 г. достигатъ 611 въ 1909 г.

Години	Плугове	Жетварки	Вършачки	Сѣячки и триори
1893	18.710	128	17	—
1897	32.399	731	94	—
1900	38.734	1202	—	11.928
1902	38.925	1385	155	—
1909	84.848	4156	611	73.745

Отъ свѣдѣнията за земледѣлскитѣ орѫдия и машини за 1909 г. се вижда, че най-много орала има въ Старо-Загорския, слѣдъ това по редъ идатъ Търновския, Софийския и Шуменския окрѫзи.

Най-много плугове има въ Видинския окрѫгъ. Плуговетѣ тукъ сѫ почти измѣстили оралата. Въ Кулската околия плугътъ напълно е измѣстилъ оралото. Сѣячкитѣ най-много сѫ разпространени въ Варненско, Софийско, Пловдивско и Старо-Загорско, а съвсѣмъ малко въ Кюстендилско, Търновско и Шуменско и т. н. т. Жетваркитѣ най-вече сѫ застѫпени въ Варненския и Старо-Загорския окрѫзи, слѣдъ това въ Бургашкия. Най-малко сѫ въ Кюстендилския. Най-много вършачки има въ Видинския окрѫгъ; триори, вѣячки и пр. — въ Търновския.

За засилване на земледѣлското производство сѫ вземени редъ мѣрки. На първо мѣсто между тѣхъ трѣбва да се отбѣлѣжи организирането на агрономичната помощь за възрастното земледѣлско население. Съзнанието на необходимостьта да се запознае земледѣлското население съ придобивкитѣ на земледѣлската наука, за да може по-скоро да се даде силенъ тла-

съкъ на земледѣлското производство въ страната, при невъзможностьта цѣлото селско население да прѣкара курса на постояннитѣ земледѣлски училища, продиктува създаването на специаленъ институтъ за разпространение на земледѣлски знания между възрастното земледѣлско население — институтътъ на пжтуващитѣ учители по земледѣлието.

Задачата на пжтуващитѣ учители бѣ на първо врѣме сами да дирятъ земледѣлеца по селата и чрѣзъ най-подходни срѣдства да запознаватъ населението съ най-важнитѣ за дадена мѣстность приложения на земледѣлската наука. Институтътъ на пжтующитѣ учители по земледѣлието е създаденъ въ 1889 г. Въ началото за цѣлата страна сж били назначени само 5 души, отъ които единъ съ висше, а останалитѣ съ срѣдньо земледѣлско образование — свършили курса на нашитѣ срѣдни земледѣлски училища. Въ 1892 г. сж били назначени 17 души, въ 1897 г. числото имъ се увеличава на 32, въ 1907 г. на 44 души, а въ 1912 г. на 65 души. Напослѣдъкъ $^1/_4$ отъ общото число на пжтуващитѣ учители сж съ висше земледѣлско образование. Прѣзъ 1894 г. новосъздаденото тогава Министерство на Търговията и Земледѣлието изработи «правилникъ за земледѣлскитѣ надзиратели въ България», а прѣзъ 1895 г. «Програма за държавнитѣ изпити на земледѣлскитѣ надзиратели», съ които наредби се уреждаше полезния институтъ на пжтуващи учители по земледѣлието.

Обширностьта на районитѣ, които сж били дадени на пжтуващитѣ учители, административната работа, съ която сж били натоварени тѣ още отъ самото начало, при създаването на този институтъ, сж били едни отъ сжществените прѣчки за незадоволителнитѣ резултати отъ дѣйностьта имъ. Съ бюджета за 1912 г. се създаде специаленъ институтъ земледѣлски администратори, на които се възложи всичката административна работа, съ която бѣха натоварени до сега агрономитѣ. На послѣднитѣ остава само просвѣтната задача — да бждатъ учители на възрастното земледѣлско население по земледѣлието и отраслитѣ му. Въ помощь на агрономитѣ съ бюджета за 1912 г. се дадоха и техници по клоноветѣ на земледѣлието. Дѣйностьта

на пѫтуващитѣ учители по земледѣлието (агрономитѣ, инспекторитѣ по земледѣлието и пр.) се състои въ устна и писмена пропаганда на земледѣлската наука и уреждане на демонстративни ниви, градини, бубарници, лозя и пр. Освѣнъ съ отдѣлни сказки и бесѣди, пѫтуващитѣ учители си служатъ съ по-продължителни курсове.

Слѣднитѣ данни показватъ числото на урежданитѣ курсове отъ пѫтуващитѣ земледѣлски учители.

Години	Числото на курсоветѣ	Числото на слушателитѣ
1898	109	3.975
1902	202	12.015
1906	574	29.346
1910	1.070	60.060

За да се организира и стабилизира институтътъ на подвижнитѣ земледѣлски катедри, министерството изладе прѣзъ началото на 1911 г. «врѣменни наредби за държавния изпитъ на агрономитѣ и на свършилитѣ по лозарство, овощарство и градинарство». Прѣзъ началото на тая година министертвото внесе въ Народното Събрание «законъ за земледѣлскитѣ катедри».

Въвеждането на земледѣлскитѣ орждия и машини, засилването на модерното пчеларство, на западналото слѣдъ освобождението ни бубарство, разпространението на сѣмена отъ кърмни растения, възобновяването на унищоженитѣ отъ филоксерата лозя и развитието на кооперативното дѣло въ страната, между другото, въ голѣма степень, се дължи на дѣйността на пѫтуващитѣ земледѣлски учители.

Едно отъ най-важнитѣ мѣроприятия между мѣркитѣ, които сж взимани за засилването на селско-стопанското ни производство въ страната, безспорно е откриването на опитнитѣ земледѣлски станции. Слѣдъ подготвяне на нуждния специалистъ за ржководенето на опитната станция, се откри първата такава въ Садово въ 1902 г. Въ 1905 г. се откри такава въ образцовия чифликъ край гр. Русе и въ 1910 г. въ София. Назначението на опитнитѣ станции е да свържатъ земледѣл-

ската наука съ практическото земледѣлие, да разрѣшатъ редица въпроси изъ областьта на земледѣлската техника на мѣстна почва, да покажатъ слабитѣ страни на сжществуващата земледѣлска техника и да изработятъ по-цѣлесъобразни такива, да проучатъ земледѣлскитѣ култури, болеститѣ и неприятели по тѣхъ и пр.

Опитнитѣ станции въ Садово и образцовия чифликъ иматъ по двѣ секции, а именно: растениевъдна и сѣмепроизводна, а Софийската — фитопатологична, ентомологична въ връзка съ пчеларство и бубарство, почвознание и сѣмеконтрола и опитно поле. За Софийската опитна станция министерството проектира да построи едно монументално здание, около което да има една постройка за вегетационни опити и една ботаническа градина отъ 20—25 декара.

За да се прѣвлече къмъ ползотворна стопанско-икономична дѣйность по възможность по-голѣмо число интелигентни стопани, министерството прокара прѣзъ Народното Събрание, въ сесията му въ началото на 1912 г., законъ за земледѣлскитѣ камари, по силата на който законъ идната година се произвеждатъ избори за конституирането на земледѣлскитѣ камари — по една въ София, Пловдивъ и Русе.

Земледѣлско образование. България е страна на дребното земледѣлие. Отъ 933.381 притежания 905.965 иматъ по-малко отъ 200 декара, което съставлява 97 %. Поради това земледѣлското образование е отъ голѣма важность за държавата ни. Изхождайки отъ това гледище, българскитѣ правителства сж взимали неуморно мѣрки за разпространение на земледѣлски знания между населението, но по-чувствителна крачка въ туй отношение се направи слѣдъ възшествието на Ваше Величество на Българския прѣстолъ.

Прѣзъ 1879 г. при образцовия чифликъ край Русе найнапрѣдъ се откри едно образцово стопанство, въ което се приемаха по-интелигентни селски синове на 1—2-годишна практика да изучватъ модерното обработване на земята и доброто отглеждане и хранене на добитъка. Никакъвъ образователенъ цензъ не се изискваше отъ постжпващитѣ. Въ 1883 г. образцовото стопанство се прѣвърна въ земледѣлско

училище, като се прѣдвидѣ и цензъ за приемане: постжпващитѣ да знаятъ свободно да четатъ и да пишатъ. Прѣзъ сжщата година се откри сжщо такова земледѣлско училище и въ Садово при Пловдивъ. Курсътъ бѣ първоначално 2 години, и цѣлта на училищата бѣ да изкарва свѣдущи по земледѣлието люде, които да могатъ да ржководятъ самостоятелно свои или чужди стопанства. Въ 1887 г. курсътъ на тия двѣ училища стана 3-годишенъ, а приемателниятъ цензъ постепенно се повишаваше и достигна въ 1899 г. до III-класно общо образование.

Нѣкои отъ свършилитѣ тия училища станаха чиновници, прѣдимно народни учители. Вслѣдствие на това прѣзъ 1888 г. въ училищната програма бѣ прѣдвидено като учебенъ прѣдметъ педагогиката и съ това се увеличиха часоветѣ на общообразователнитѣ прѣдмети.

Филоксерата захвана бързо да се разпространява, и голѣма часть отъ лозята въ Видинско, Ломско и Плѣвенско почнаха да изчезватъ. Министерството на Финанситѣ, подъ което вѣломство спадаше земледѣлието, разпореди да се открие прѣзъ 1893 год. въ Плѣвенъ лозарско-винарско училище, цѣлта на което бѣ да подготви лозари за частна и обществена работа по модерното лозарство и винарство и по тоя начинъ да спомогне за бързото възобновяване на унищоженитѣ отъ филоксерата лозя. Това училище се приравни по степень съ сжществуващитѣ земледѣлски училища при Русе и въ Садово; и въ него се въведе прѣподаване на педагогиката, а специалното лозарско-винарското образование се допълни съ земледѣлие и скотовъдство.

Съ законъ отъ 24 ноември 1897 г. се прѣдвиждаха въ страната три степени на земледѣлско образование: висшо, срѣдньо и нисшо. За висшото образование се прѣдвижда откриване земледѣлски факултетъ при университета, а младежи съ срѣдньо земледѣлско образование трѣбваше да се подготвятъ отъ земледѣлскитѣ училища при образцовия чифликъ край Русе, въ Садово и въ Плѣвенъ. Цѣлта пъкъ на нисшитѣ земледѣлски училища бѣ да разпространяватъ знания между земледѣлското население въ страната. Законътъ установява цензъ за висшето земледѣлско образование и пълно срѣдно образование,

за срѣднитѣ училища — III прогимн. класъ, а за нисшитѣ — завършено основно образование и 14-годишна възрасть.

Прѣзъ 1903 год. министерството изработи «програма за държавнитѣ изпити на учителитѣ отъ земледѣлскитѣ училища въ Садово, при Русе и въ Плѣвенъ», съ която се тури извѣстенъ редъ, както по отношение ценза за назначение на учителитѣ, тъй и въ степенуването имъ. Узаконихa се и врѣменнитѣ земледѣлски курсове, устроявани при земледѣлскитѣ училища, при образцовитѣ стопанства, при опитнитѣ станции и пр., — една мѣрка, която дава вече добри резултати.

Първитѣ нисши земледѣлски училища се откриха въ Кюстендилъ и Пазарджикъ прѣзъ 1898 год., слѣдъ което постепенно се откриха въ Борушъ, Видинъ, Хасково, Шуменъ, Добричъ, Кнежа, Силистра и Айтосъ. Слѣднитѣ таблици показватъ числото на свършилитѣ ученици нисшитѣ земледѣлски училища прѣзъ послѣднитѣ 1900—1912 г.

ТАБЛИЦА I

за свършилитѣ нисшитѣ земледѣлски училища отъ откриването на послѣднитѣ до 1912 год., по учебни години.

Училище въ	Брой на учениците												Свършили всичко
	1900/901	1901/902	1902/903	1903/904	1904/905	1905/906	1906/907	1907/908	1908/909	1909/910	1910/911	1911/912	
Т.-Пазарджикъ . . .	30	22	17	10	21	21	26	26	50	50	20	20	313
Кюстендилъ	20	29	34	35	22	20	20	29	12	48	26	30	316
Борушъ	18	38	23	28	30	12	21	21	36	42	16	22	307
Видинъ	—	—	—	—	47	30	32	11	30	50	26	16	242
Хасково	—	—	16	45	30	26	26	28	26	35	27	15	274
Добричъ	—	—	—	—	—	—	—	20	18	23	15	8	84
Шуменъ	—	—	—	—	—	—	—	10	19	23	11	9	72
Кнежа	—	—	—	—	—	—	—	12	17	32	13	23	97
Айтосъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27	27
Силистра	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	19
Орхание	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	15
Всичко . .	68	89	90	118	150	109	125	148	208	303	154	204	1766

ТАБЛИЦА II

за свършилитѣ нисшитѣ земледѣлски училища, отъ откриването имъ до 1912 г. включително, разпрѣдѣлени по окржзи, отъ кждѣто сж ученицитѣ.

№ по редъ	Мѣстопрхождение на земледѣлското училище	Разпрѣдѣление на свършившитѣ, по окржзи													
		Бургашки	Варненски	Видински	Врачански	Костендилски	Пловдивски	Плѣвенски	Русенски	Софийски	Ст.-Загорски	Търновски	Шуменски	Отъ другитѣ държави	Всичко свършили до 1911/1912 год. включително
1	Кюстендилъ	3	3	2	17	55	5	33	4	33	5	21	6	8	195
2	Видинъ	13	—	82	17	—	6	8	7	—	15	31	3	3	185
3	Борущ	3	3	—	1	2	1	33	6	5	3	85	3	1	146
4	Т.-Пазарджикъ	11	—	—	3	4	62	13	—	38	15	2	7	—	155
5	Хасково	7	—	1	—	—	7	—	—	1	102	—	—	2	120
6	Добричъ	4	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	36
7	Шуменъ	—	2	—	—	—	—	—	5	—	—	2	26	1	36
8	Княжа	—	—	—	35	—	—	8	—	7	—	—	—	—	50
9	Силистра	—	—	—	—	—	—	—	19	—	—	—	—	—	19
10	Айтосъ	26	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	27

ТАБЛИЦА III

за свършилитѣ земледѣлскитѣ училища въ Садово, Русе и Плѣвенъ

Прѣзъ учеб. година	Въ Садово	Въ Русе	Въ Плѣвенъ	Свършили всичко	Прѣзъ учеб. година	Въ Садово	Въ Русе	Въ Плѣвенъ	Свършили всичко
1885—1886	43	14	—	57	1899—1900	33	26	32	91
1886—1887	13	13	—	26	1900—1901	37	24	33	99
1887—1888	5	9	—	14	1901—1902	40	26	40	112
1888—1889	27	14	—	41	1902—1903	15	15	14	42
1889—1890	17	18	—	35	1903—1904	19	16	13	48
1890—1891	15	13	—	28	1904—1905	25	27	21	73
1891—1892	21	13	—	34	1905—1906	21	27	27	75
1892—1893	21	12	4	37	1906—1907	29	16	20	65
1893—1894	19	15	4	38	1907—1908	21	19	16	56
1894—1895	24	8	7	39	1908—1909	25	14	2	41
1895—1896	29	31	8	68	1909—1910	37	1	9	47
1896—1897	23	17	11	51	1910—1911	[1] 31	[2] 11	[2] 9	51
1897—1898	32	23	15	70	1911—1912	[2] 8	[2] 20	[2] 14	[2] 42
1898—1899	23	21	21	65	Всичко	651	465	331	1.445

[1]) 9 отъ тѣхъ по новата програма, отъ изгати тѣзи училища не се признаватъ за срѣдни.
[2]) Свършили само по новата програма.

Въ срѣднитѣ училища сж свършили всичко 1445, а въ нисшитѣ — 1.766 ученици. Най-много ученици (651) сж свършили въ Садово, послѣ въ Русе (463) и най-малко въ Плѣвенъ (331). Отъ нисшитѣ училища най-много ученици сж свършили въ Кюстендилското училище (195), почти толкова въ Пазарджишкото и Борушкото, а най-малко въ Айтосъ и Силистра. Числото на свършилитѣ въ разнитѣ земле-

№ по редъ	Земледѣлски училища	Открита въ година	Всичко свършили до 1911 год.	О к р ж з и: Бургаски	Варненски	Видински	Врачански	Кюстендилски	Пловдивски	Плѣвенски	Русенски	Софийски	Ст.-Загорски	Търновски	Шуменски
1	Садово . . .	1886	612	70	7	6	9	31	201	40	11	83	102	32	10
2	Обр. чифликъ	1886	432	25	28	30	35	8	15	45	63	16	10	105	42
3	Плѣвенъ . . .	1893	308	4	4	13	22	3	11	153	1	13	12	60	5
4	Видинъ . . .	1899	200	12	13	110	13	—	4	7	4	1	7	25	2
5	Княжа	1909	61	—	—	—	61	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Шуменъ . . .	1904	52	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	1	47
7	Добричъ . . .	1909	61	8	48	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
8	Хасково . . .	1902	232	23	—	2	—	—	36	—	—	—	169	—	—
9	Т.-Пазарджикъ	1902	273	36	2	—	12	15	77	22	—	32	19	43	7
10	Борушъ . . .	1900	269	3	2	—	3	2	2	65	8	23	2	145	2
11	Кюстендилъ .	1898	260	13	3	1	24	138	55	21	2	29	3	12	5
	Всичко . .		2760	196	107	162	179	197	351	354	93	197	423	423	122

Отъ 1 до 15 августъ 1901 година министерството на Търговията и Земледѣлието свика земледѣлски съвѣтъ, цѣлта на който, между другото, бѣ да се произнесе и по програмитѣ на земледѣлскитѣ училища. По поводъ на разисквания̀та, които станаха въ тоя съвѣтъ, министерството изхвърли педагогията отъ срѣднитѣ земледѣлски училища, като увеличи часоветѣ на специалнитѣ прѣдмети.

Отъ миналата 1911/12 учебна година, срѣднитѣ земледѣлски училища се прѣвърнаха въ чисто технически съ 3 годишенъ курсъ, отъ които послѣдниятъ е незадължителенъ, като при това тъй се нагодиха програмитѣ, щото отъ Садовското училище да излизатъ по-добрѣ подготвени техници по скотоводството съ млѣкарството и земледѣски амелиорации, отъ Русе — по скотовъдството съ млѣкарство и лѣсо-

дѣлски училища е въ връзка съ врѣмето на откриването на послѣднитѣ.

Отъ слѣдващата по-долѣ таблица се вижда, колко отъ свършилитѣ тия училища сж се установили на работа по земледѣлието, колко сж станали основни учители, чиновници, колко сж отишли да продължаватъ образованието си въ чужбина и пр.

Отъ други държави	Отъ тѣхъ настанени									Забѣлѣжка
	На своя работа по земледѣлие	Въ търговия	Ветеринарни лѣкари	Медицински лѣкари	Чинов. полз вѣд. на М-то на земледѣлието	Чиновници по други вѣдомства	Основни и класни учители	Починали	Неизвѣстни	
10	85	30	27	10	146	45	197	15	57	Въ реда на чиновницитѣ, въ разнитѣ други вѣдомства и въ вѣдомството на Министерството на Земледѣлието, сж включени и служащитѣ, писаритѣ и пр., каквито сж повечето отъ свършилитѣ нисшитѣ земледѣлчески училища.
10	75	15	13	5	125	38	112	23	26	
7	25	5	4	2	29	15	63	8	157	
2	112	4	—	—	2	4	1	2	75	
—	53	—	—	—	1	—	—	—	7	
1	29	4	—	—	4	—	—	—	15	
1	58	1	—	—	—	—	—	—	2	
—	158	21	—	—	—	6	1	—	46	
8	165	22	—	—	—	22	—	3	61	
12	135	36	—	—	—	7	—	—	101	
4	162	20	—	—	8	20	—	—	30	
55	1057	148	44	17	315	157	374	51	577	

въдство, а отъ Плѣвенъ — по лозарство, винарство и овощарство. Въ нисшитѣ земледѣлски училища се намали учебното врѣме, за да се даде възможность на учащитѣ се да помагатъ на родителитѣ си въ най-работния сезонъ, а сжщеврѣменно да практикуватъ въ бждащитѣ свои стопанства. Прѣзъ това врѣме тѣ ще бждатъ налзиравани и опжтвани отъ учителитѣ си и агрономитѣ. По този начинъ нисшитѣ училища ще се обърнатъ постепенно въ зимни училища, които сж най-подходящи за нашитѣ условия, като се увеличи постепенно и образователния цензъ при приемането имъ.

Прѣзъ 1910 година въ Орхание се отвори първото земледѣлско училище за българската стопанка и съ навършването на 25-тата година отъ царуването на Ваше Величество ще излезе първия випускъ ученички отъ това училище, въ което, покрай

специалнитѣ земледѣлски познания по млѣкарство, овощарство зеленчарство и пр., се обърща особно внимание върху готварството, домашната хигиена, възпитанието и пр. Съ това министерството цѣли да подготви българката да бѫде разумна стопанка и истинска помощница на българския земледѣлецъ, а заедно съ това да вземе и тя живо участие въ развитето на народния ни поминъкъ.

За по-бързото разпространение на земледѣлски знания между възрастното земледѣлско население, за упѫтването му въ поразумно стопанисване на земята и пр., министерството е натоварило своитѣ органи — агрономитѣ — да устройватъ врѣменни курсове. За добритѣ резултати може да се съди отъ таблицитѣ, които слѣдватъ по-долѣ.

Първоначално е харчено за земледѣлското образование твърдѣ малко, напр. прѣзъ 1883 г. — 82.733 лева. Тая сума бавно и постепенно се е увеличавала и прѣзъ тази година е достигала до 919.380 лева*).

Изразходванитѣ суми прѣзъ 25-годишния периодъ 1887—1912 г. за земледѣлческитѣ училища сѫ показани въ слѣдната таблица.

Години	Изразходвани суми за земледѣлческитѣ училища				
	Срѣдни	Нисши	Дѣвически	Всичко	Срѣдно на година
	лева	лева	лева	лева	лева
1882 до 1887 . .	516.591	—	—	516.591	103.318·20
1887 » 1892 . .	1.250.374	—	—	1.250.374	250.074·80
1892 » 1897 . .	1.510.986	—	—	1.510.374	302.197·20
1897 » 1902 . .	1.456.486	321.220	—	1.510.986	355.541·20
1902 » 1907 . .	1.381.690	757.800	—	1.777.706	429.898·00
1907 » 1912 . .	1.824.760	1.588.200	79.850	3.592.810	498.456·20
Всичко . .	7.740.887	2.667.220	79.850	10.487.957	349.598·66

Забѣлѣжка. Сумитѣ изразходвани по поддържане на земледѣлческитѣ училища въ 1889, 1890, 1891, 1892 и 1893 години сѫ приблизителни, тъй като въ бюджета за тѣзи години, предвидѣнитѣ суми за веществените разходи сѫ били общи съ тѣзи за бившето техническо училище въ с. Княжево.

Вписанитѣ въ тази таблица суми сѫ начислени, като общата е раздѣлена на три: Салонъ, Русе и Княжево и сѫ взети за тази цѣль $^1/_3$ за Салонъ и Русе.

*) Въ тая сума влизатъ и разходитѣ за опитнитѣ станции.

Отъ прѣдшестващата таблица се вижда, че до днесъ е изхарчено 10.487.957 л.*) Така че на едно земледѣлско стопанство се пада срѣдно годишно държавенъ разходъ едвамъ 0·87 л., или на 1000 души се палатъ срѣдно годишно само 212·37 л. разходъ, което се вижда въ слѣднята таблица.

Прѣзъ прѣзъ годинитѣ	Срѣдно прѣзъ годината изразходено		Обработена площь		На 1 хектаръ се пада разходъ		Земледѣлски стопанства	На едно стопанство се пада разходъ		Всичко жители	На 1000 жители се пада	
	лева	ст.	хектари	дръ	лева	ст.		лева	ст.		лева	ст.
1882—1887	103.318	20	[1])2.445.713	10	—	04	[11])546.084	—	19	[15])2.007.919	41	20
1887—1892	250.074	80	»	»	—	10	»	—	46	[18])3.154.375	63	67
1892—1897	302.197	30	»	»	—	15	»	—	55	»	93	—
1897—1902	355.511	20	[2])2.517.025	—	—	14	»	—	65	[14])3.744.283	95	38
			[3])2.520.401	—	—	13						
1902—1907	429.898		[4])2.583.381	98	—	13	»	—	79	»	117	—
			[5])3.347.182	84	—	12						
			[6])3.577.732	47	—	12						
			[7])3.603.777	96	—	12						
			[8])3.619.849	26	—	13						
1907—1912	698.456	66	[9])3.692.331	12	—	14	604.502	—	87	[15])4.329.108	212	37
			[10])3.872.776	89	—	15						

Забѣлѣжка. [1]) Прѣброяване въ 1897 година. [2]) Прѣброяване въ 1899 година. [3]) Прѣброяване въ 1901 година. [4]) Прѣброяване въ 1903 година. [5]) Прѣброяване въ 1906 година. [6]) Прѣброяване въ 1907 година. [7]) Прѣброяване въ 1908 година. [8]) Прѣброяване въ 1909 година. [9]) Прѣброяване въ 1910 година. [10]) Прѣброяване въ 1911 година. [11]) Прѣброяване на цѣла България въ 1887 година. [14]) Прѣброяване на цѣла България въ 1900 година. [15]) Прѣброяване на цѣла България въ 1905 година. [18]) Прѣброяване въ 1906 година. [19]) Прѣброяване въ 1907 година.

*) Отъ разхода трѣбва да се извадятъ приходитѣ, получени отъ училищата, които приходи възлизатъ на 3.091.674 лева.

Долнята таблица показва на какво пространство и на колко стопанства и жители се пада единъ свършишъ земледѣлско училище.

Свършили включително	Всичко ученици	Обработвана площь въ хектари	На единъ ученикъ се пада хектари обработвана площь	Земледѣлски стопанства	Единъ ученикъ се пада на стопанства	Всичко жители	На 100 души сега-шните ученици
До 1912 г. .	2.414	*) 3.872.776·89	1.604·28	*) 604.502	25·04	*) 4.329.108	0·55

*) Пръброявания: *) 1910 год., *) 1910 год., *) 1907 год.

Т А Б

за свършилитѣ въ срѣднитѣ и нисшитѣ земле

№ по ред.	Училища	Всичко свършили до 1910 год.	О п р а в и л и
			Бургаски / Варненски / Видински / Врачански / Костенлански / Пловдивски / Плѣвенски / Русенски / Софийски / Стара-Загорски / Търновски / Шуменски
1	Садово	575	60 4 3 6 25 191 38 10 80 99 30 9
2	Образцовъ-чифликъ . .	431	23 25 27 30 6 13 51 63 16 10 104 51
3	Плѣвенъ	299	4 4 12 20 2 9 151 1 12 10 62 4
4	Видинъ	119	11 — 62 16 — 5 7 4 — 11 38 2
5	Шуменъ	7	— — — — — — — 1 — — — 6
6	Хасково	72	4 — 1 — — 5 — — — 62 — —
7	Т.-Пазарджикъ	91	4 — — 1 4 41 11 — 20 6 1 3
8	Борушъ	85	2 2 — 3 2 2 20 6 2 2 4 2
9	Кюстендилъ	119	3 3 1 13 38 5 11 2 19 3 12 5

Споредъ горнята таблица, единъ ученикъ се пада на 1.604 хектари обработвана площь, или на 25'04 стопанства. Прѣзъ настоящата година, обаче, на 1000 жители се падатъ 0.74 ученика или 1 ученикъ се пада на 1350 жители. Тоя фактъ показва незадоволителното за сега развитие на земледѣлското образование у насъ и какво още прѣдстои да се работи и въ това направление.

Л И Ц А

дѣлски училища до учебната 1909/1910 година.

От други държави	От тѣхъ настанени								Забѣлѣжки
	На своя работа по земледѣлие	Ветерин. лѣкари	Медицин. лѣкари	Чиновн. по стопанството на министерството на земледѣлието	Чинов. въ други вѣдомства	Основни и класни учители	На търговци	Почивали	Неизвѣстни	
20	85	23	10	141	45	192	30	15	34	
12	73	12	5	120	36	131	12	25	19	
8	25	4	2	29	15	63	5	8	148	
3	98	—	—	2	4	1	2	2	10	
—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	50	—	—	—	5	1	11	—	5	
—	55	—	—	—	9	—	10	3	14	
—	33	—	—	—	7	—	6	—	39	
4	62	—	—	8	13	—	10	—	26	

Въ реда на чиновницѣ въ разните други вѣдомства и въ вѣдомството на Министерството на Земледѣлието сж включени и служащитѣ, писаритѣ и пр., както сж повечето отъ свършилитѣ висшитѣ земледѣлски училища.

Т А Б
за приходитѣ отъ срѣднитѣ и

Земледѣлско училище въ	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Русе		Нѣма свѣдѣния				7.278·70	21.811·90
Плѣвенъ . .	—	—	—	—	—	—	—
Садово . . .	—	9.539·95	5.988·39	5.489·77	13.003·50	20.528·59	17.911·33
Борушъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Хасково . . .	—	—	—	—	—	—	—
Кюстендилъ .	—	—	—	—	—	—	—
Княжа . . .	—	—	—	—	—	—	—
Шуменъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Видинъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Орхание . . .	—	—	—	—	—	—	—
Силистра . .	—	—	—	—	—	—	—
Добричъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Айтосъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Т.-Пазарджикъ	—	—	—	—	—	—	—
Всичко . .	—	9.539·95	5.988·39	5.489·77	13.003·50	27.807·29	39.723·23

Земледѣлско училище въ	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Русе	37.038·84	59.642·05	56.270·89	55.085·86	62.372·88	71.588·25	74.434·07
Плѣвенъ . . .	17.412·52	9.979·50	15.067·70	16.019·45	14.863·45	13.689·25	13.339·60
Садово	58.388·77	67.067·86	52.110·35	57.132·08	60.723·58	68.454·63	62.502·69
Борушъ . . .	—	114·—	1.136·27	5.995·77	6.497·81	4.874·36	6.201·33
Хасково . . .	—	—	—	391·64	800·15	1.374·44	4.230·02
Кюстендилъ .	нѣма свѣдѣния		2.720.41	1.321·62	нѣма свѣдѣния		
Княжа . . .	—	—	—	—	—	—	—
Шуменъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Видинъ . . .	—	—	—	—	2.611·59	7.137·31	5.129·10
Орхание . . .	—	—	—	—	—	—	—
Силистра . . .	—	—	—	—	—	—	—
Добричъ . . .	—	—	—	—	—	—	—
Айтосъ	—	—	—	—	—	—	—
Т.-Пазарджикъ	6.381·54	7.909·80	8.829·25	7.571·75	6.802·40	5.243.95	5.377·56
Всичко . .	119.221·67	144.713·21	136.134·87	143.518·17	154.671·86	172.362·19	171.224·37

1) Отдѣлно за тази година приходъ отъ ученически такси 4.810 и разни 230·81 лева.

2) Поради липса на точни свѣдѣния за постжпилитѣ приходи въ нѣкои години, при изчисляването на срѣдния

Л И Ц А
нисшитѣ земледѣлски училища.

1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
27.858·92	28.794·17	44.769·35	40.996·62	46.014·92	46.633·84	45.609·57	23.385·16	63.343·68
—	—	—	—	—	нѣма	свѣдѣния		22.126·32
25.292·59	13.591·11	49.245·20	18.900·33	20.472·32	36.596·15	37.484·49	49.756·23	49.295.17
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	нѣма свѣдѣния	
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
53.151·51	72.385·28	94.014·55	59.896·95	66.487·24	83.229·99	83.094·06	73 141·39	134.765·17

1906	1907	1908	1909	1910	1911	Всичко приходъ	Срѣдно годишно
54.386·23	54.106·80	76.924·41	53.122·97	57.609·82	78.026·28	1.187.106·98	51.613.30
7.988·80	10,759·80	5.316·61	6.091·52	12.415·62	[1])21.257·46	186,327·60	15.309·00
62.637·29	68.106·52	80.731·33	86.990·44	92.341·11	87.328·11	1.307.609·88	45.089·90
3.333·34	2.677·26	6.753·03	4.681·35	7.306·35	8.694·10	58.264·97	[2]) 4.855·41
4.724·30	4.666·02	6.045·83	7.305·93	5.522·00	4.967·93	40.028·26	3.852·81
5.293·27	3.490·45	5.143·05	8.045·38	8.457·00	8.151·21	42.622·39	5.387·79
1.253·50	212·50	1.469·08	3.658·10	3.111·93	3.272·88	12.977·99	2.162·88
—	—	3.533·18	9.398·50	15.328·41	9.556·67	37.816·76	9.454·19
2.912·89	2.636·33	2.752·86	2.923·91	3.791·15	3.977·47	33.872·61	4.503·14
—	—	—	—	581·13	2.001·12	2.582·25	1.294·—
—	10.436·40	11.326·08	9.556·30	11.969·37	16.513·73	59.801·88	11.960·38
—	1.933·13	5.589·67	9.019·29	12.422·32	12.611·87	41.576·28	8.315·25
—	—	—	260·—	1.427·30	4.104·06	5.791·36	1.950·45
512·80	538·60	745·15	1.980·—	11.281·80	12.121·86	75.296·46	5.792·03
143.042·42	159.563·81	206.330·28	203.033·69	243.565·31	272.584·75	3.091.674·87	

[1]) приходъ за двѣтѣ сж нѣкои години, прѣзъ които е имало спиранъ приходъ.

Скотовъдство. Освобождението на отечеството ни завари, поради войната и изселването на много турци, съ разнебитени стада отъ домашни животни. При сравнително бързия общъ културенъ напрѣдъкъ на страната още прѣзъ първитѣ години на царуването на Ваше Величество, за напрѣдъка на скотовъдството не е имало особено врѣме да се спираме. Въпрѣки това, добитъкътъ въ страната се е увеличавалъ количественно непрѣкъснато. Официалната статистика за прѣброяването на добитъка и домашнитѣ птици прѣзъ годинитѣ 1892, 1900 и 1905 свѣдочи ясно за едно значително увеличение.

	1892	1900	1905
Коне	343.946	494.557	538.271
Катъри	8.264	8.889	11.947
Магарета . . .	81.610	107.098	124.080
Говеда	1.425.781	1.596.267	1.695.533
Биволи	342.193	431.487	476.872
Овце	6.868.291	7.015.385	8.130.997
Кози	1.263.772	1.405.190	1.384.166
Свине	461.725	367.501	465.333
Кокошки . . .	2.860.223	4.044.545	5.725.080
Гжски	305.330	373.150	355.175
Пуйки	165.965	199.543	185.740
Патици	95.139	134.513	142.257

Прѣзъ периода 1892—1905, за който единствено имаме щогодѣ данни, се забѣлѣзва едно чувствително увеличение, безъ особени колебания, на всички видове домашни животни. За сжщия периодъ най-голѣмото абсолютно увеличение броя на домашнитѣ животни е това на овцетѣ — съ 1.262.706 глави, слѣдъ което иде това на говедата съ 269.752 глави и по редъ на конетѣ съ 194.325 глави, на биволитѣ — съ 134.679 глави, на козитѣ съ 120.414 глави, на магаретата съ 42.470 глави, на катъритѣ съ 3.683 глави и най-послѣ това на свинетѣ съ 3.608 глави.

За сжщото врѣме голѣмъ процентъ увеличение има броя на конетѣ (56·5%), слѣдъ него иде поредно тоя на магаре-

тата (52%), катъритѣ (44·5%), биволитѣ (39·3%), говедата (18·9%), овцетѣ (18·3%), козитѣ (9·5%) и най-послѣ свинетѣ (0·7%).

Въ сѫщия сравняемъ периодъ врѣме най-голѣмото абсолютно увеличение въ броя на домашнитѣ птици се забѣлѣзва у кокошкитѣ съ 2.864.857, подиръ тѣхъ слѣдватъ гѫскитѣ съ 49.845, патицитѣ съ 47.118 и най-послѣ пуйкитѣ съ 19.775. За сѫщото врѣме процентното увеличение на кокошкитѣ е 100.1%, на патицитѣ 49·5%, на гѫскитѣ 16·3% и на пуйкитѣ 11.9%.

Въ този редъ на мисли, интересно е да се отбѣлѣжи, че абсолютното или релативно увеличение броя на домашнитѣ животни не се намира въ правилно отношение съ увеличение фуражната площь въ страната, което сравнително е вървѣло доста слабо. Това неправилно увеличение на добитъка и на фуражната площь, отъ една страна, и отъ друга, чувствителното намаление на пасищата и меритѣ — прѣобърнати въ работна земя, обяснява, покрай другото, липсата на чувствително общо подобрение качествата на домашнитѣ животни у насъ.

Сравнително значително качествено подобрение се забѣлѣзва, ако и не повсемѣстно, у конетѣ и свинетѣ въ страната. За подобрение качествата на останалитѣ домашни животни отъ освобождението насамъ направенъ е тъй сѫщо извѣстенъ успѣхъ въ нѣкои крайща на отечеството — главно около по-голѣмитѣ градове и въ Видинския и Вратчанския окрѫзи.

За подобрение скотовъдството въ страната се грижатъ държавата, окрѫжнитѣ съвѣти и общинитѣ. Прѣзъ послѣднитѣ години се забѣлѣзватъ тукъ-тамъ и прояви на частни инициативи въ това направление.

Вънъ отъ законодателнитѣ и административни мѣрки, вземани отъ страна на държавата за подобрение на домашнитѣ животни въ страната, трѣбва да се признае, че тия мѣрки често пѫти сѫ оставали неприложени, поради липса най-вече на срѣдства; най-добрата характеристика за дѣй-

ността на държавата въ това направление е държавниятъ бюджетъ: изобщо всички прѣдвиждани въ бюджетя кредити, характеризиратъ скотовъдната ни политика, като колеблива — въ прѣдвиждането на кредититѣ не се забѣлѣзва послѣдователность; срѣдства сж харчени сравнително малко.

Едно по-голѣмо постоянство въ отпущане на срѣдства, макаръ и сравнително доста оскждни, се отбѣлѣзва въ издържката на държавнитѣ заводи за добитъкъ и складоветѣ за жрѣбци при Шуменъ (Кабиюкъ), при Плѣвенъ, Каябурунъ при Ямболъ, при Пловдивъ и при Стара-Загора, отъ които първиятъ е открытъ въ 1894 г., а послѣднитѣ два — въ 1899 г.; на тия конезавъди най-много се дължи сравнителното качествено подобрение на конетѣ въ страната.

Дѣйността на окржжнитѣ съвѣти и общинитѣ за подобрение на скотовъдството е била не по-малко колеблива и непостоянна, отъ тази на държавата.

Изобщо взето, изминатиятъ до сега значителенъ периодъ отъ врѣме по отношение подобрението на домашнитѣ животни е билъ повече използуванъ за ориентиране и за опити, вслѣдствие на което и не сж получени задоволителни резултати. Въ послѣднитѣ нѣколко години, обаче, условията сами наложиха на всички компетентни фактори въ страната единъ по-сериозенъ стремежъ за подобрение на домашнитѣ животни и за напрѣдъка на нашето скотовъдство. Отъ една страна, вжтрѣшната консумация на животни и животински продукти се е чувствително увеличила, отъ друга — цѣнитѣ на сжщитѣ постоянно се покачвали.

Износътъ на домашни животни, при всички неособено благоприятни условия, постепенно се е увеличавалъ, ако и бавно. Изключение въ това отношение прави износътъ на яйца. За периода отъ 1891—1911 год. той е нарастналъ съ 13.339.452 или близо съ 4500%. Докато въ споменатия погорѣ периодъ 1892—1905 год. увеличението броя на кокошкитѣ въ страната е съ 100·1%, износътъ на яйца е порастналъ съ 1280%.

Съ една рѣчь, въ послѣднитѣ години пазарнитѣ условия се измѣнятъ постепенно и за въ полза на животинското производство въ страната,

По-рано въ отдѣла земледѣлие, се изтъкна, че и увеличението на фуражната площь прѣзъ послѣднитѣ години върви доста усилено.

Едно обистряне се забѣлѣзва и въ схващанията на ржководящитѣ органи въ страната по отношение метода и дѣйствията за подобрение на домашнитѣ животни въ царството: недостатъцитѣ на нашето скотовъдство започнаха да се конкретизиратъ и начинитѣ за тѣхното отстранение да се изясняватъ.

Това, което е най-отрадно, обаче, прѣзъ послѣдното петилѣтие отъ царуването на Ваше Величество — то е, че се засилва интересътъ на самитѣ земледѣлци къмъ собственитѣ имъ нужли, както и желанието имъ да се слобиятъ и да произведатъ по-доброкачествени разплодници, по-производителенъ добитъкъ. За да се даде правилна насока на проявения интересъ и за да се насърдчи, министерството изработи «правилникъ за даване крави и бикове въ условна собственость», чието прилагане продължава да дава добри резултати.

Цифритѣ за функциониране на държавнитѣ складове за жрѣбци сж въ това отношение твърдѣ характеристични. До като въ 1895 година сж дѣйствували въ страната само 19 държавни жрѣбци, които сж покрили всичко 247 кобили (1 жребецъ е покрилъ 13 кобили), въ 1900 година сж дѣйствували вече 252 жрѣбци и сж покрили 8.186 кобили (1 жрѣбецъ е покрилъ 32·5 кобили), въ 1905 година — 300 жрѣбци, които сж покрили 13.206 кобили (1 жрѣбецъ е покрилъ 44 кобили) и най-послѣ въ 1910 година въ страната сж дѣйствували 355 държавни жрѣбци, които сж покрили 16.625 кобили (1 жрѣбецъ е покрилъ 47 кобили). Трѣбва да се отбѣлѣжи, че въ послѣлнитѣ години търсенето на доброкачествени жрѣбци е извънредно голѣмо и че по липса на жрѣбци това търсене не можа да бжде задоволено.

Не по-малко отраденъ е фактътъ, че цѣната на доброкачественитѣ разплодници отъ всички видове домашни животни

се увеличава постоянно и че тѣхното търсене се усилва. Основаването прѣзъ послѣднитѣ години на осемь млѣкарски и 25 скотовъдни дружества,—дѣйността на които, макаръ и слаба още, но твърдѣ насърдчителна,—не по-малко говори за заинтересованостьта на земледѣлцитѣ въ работата по подобрението на домашнитѣ животни.

Всичко това свѣдочи, че страната е прѣминала вече подготвителния периодъ — периодъ на колебанията, опититѣ, непостоянството и грѣшкитѣ въ скотовъдната си политика и че за въ бждаще се открива новъ периодъ за напрѣдъка на скотовъдството въ царството.

Като край на досегашния колебливъ периодъ въ дѣйността за подобрение на домашнитѣ животни въ царството и започването на новъ по-резултатенъ периодъ е новиятъ законъ за подобрение на скотовъдството, влѣзълъ въ сила на 24 априлъ тази година.

За да се прѣмахне всѣкакво непостоянство въ скотовъдната политика на страната, новиятъ законъ установява всички онния положения, които могатъ да бждатъ основа на една разумна и ползотворна дѣйность. Дѣлото за подобрение на скотовъдството се прѣдава на самитѣ заинтересовани лица — на земледѣлцитѣ — подъ постоянния и благотворенъ надзоръ на държавата, като се обезпечаватъ за самитѣ общини постоянни и достатъчни доходи, прѣдназначени изключително за подпомагане подобрение на народното скотовъдство.

При тѣзи новосъздадени условия, резултатъ отъ мждрото на Ваше Величество ржководство на държавата, и при прѣданното служене на народнитѣ интереси отъ страна на всички държавни, окржжни и общински фактори, съ широкъ подемъ на частната инициатива, нека се надѣемъ, че, възползувани широко отъ поуката на всички досегашни несполуки и грѣшки, сторени въ това отношение, второто 25-лѣтие отъ царуването на Ваше Величество ще състави ера въ подобрението на народното ни скотовъдство, тъй тѣсно свързано съ земледѣлието.

Лозарство. По своето географическо положение, отличнитѣ климатически и почвени изгоди, нашата страна има извънредни благоприятни условия за отглеждане на лозя.

Планинскитѣ вериги, които прѣсичатъ България, даватъ навсѣкждѣ чудесни склонове, по които се отглеждатъ на брой повече отъ 130 разни видове грозде. Затова България заема едно видно мѣсто въ лозарския свѣтъ: въ сравнение съ пространството и населението ѝ, тя слѣдва веднага слѣдъ най-прочутитѣ лозарски страни, каквито сж Италия, Испания, Гърция и Франция.

Въ 1887 г. въ страната е имало всичко 816.970 декари лозя, разпрѣдѣлени на 390.654 парчета по слѣдния начинъ:

отъ	0.5— 5	декара	е имало	лозя	. . . .	334.487	парчета
»	5·0—10	»	»	»	. . . .	43.300	»
»	10·0—20	»	»	»	. . . .	10.460	»
»	20·0—30	»	»	»	. . . .	1.353	»
»	30·0—40	»	»	»	. . . .	331	»
»	40·0—50	»	»	»	. . . .	119	»
и повече отъ	50	»	»	»	. . . .	103	»

Срѣдньото годишно производство отъ 1 декаръ лозе прѣзъ периода 1894 до 1898 година е било: прѣзъ 1894 г. — 383 кгр., прѣзъ 1895 — 634 кгр., прѣзъ 1896 — 703 кгр., прѣзъ 1897 — 119 кгр. и прѣзъ 1898 — 326 кгр.. или срѣдно годишно за петилѣтието 435 кгр.

Филоксерата е констатирана за пръвъ пѫть въ 1883 г. въ Видинскитѣ лозя, прѣнесена навѣрно отъ Сърбия. Ходътъ на разпространението ѝ въ началото бѣше много бавенъ.

Законътъ за мѣркитѣ противъ филоксерата отъ 1883 г., тоя за мѣркитѣ противъ филоксерната зараза и за възобновяването на опустошенитѣ отъ нея лозя, приетъ прѣзъ 1896 г. отъ IX Обикновено Народно Събрание и правилникътъ къмъ сжщия законъ отъ сжщата година способствуваха доста, за да се забави разпространението на филоксерата въ цѣлата страна.

Първитѣ разсадници за американски лози министерството откри прѣзъ 1884 г., а подновяването на лозята датира отъ 1895 година и то съ 5·1 декара.

Отъ долнята таблица се вижда ходътъ на унищожението на лозята отъ филоксерата и възобновяването имъ прѣзъ годинитѣ 1887 до 1911:

Години	Пространство лозя	Ходъ на заразяване и унищожаването на лозята	Ходъ на възобновяването съ американ. подложки
	декари		
1887	816.970	3.309	—
1892	900.795	5.989	—
1897	1.148.156	13.926	57'5
1902	960.020	60.544	2.946'8
1907	949.874	78.354	13.200'0
1910	794.060	72.454	20.780'0

Редътъ, по който се откриваха разсадницитѣ за американски лози, както и мѣстата, гдѣто се откриваха, е слѣдния: прѣзъ 1894 година се откриха разсадницитѣ въ Видинъ, Ломъ и Орѣхово; прѣзъ 1896 г. — въ Плѣвенъ; прѣзъ 1897 г. — въ с. Гурково при Видинъ, въ гр. Ловечъ и Вратца; прѣзъ 1900 година се основа окржженъ разсадникъ въ село Павликени (Търновско); прѣзъ 1904 г. — въ Горна-Орѣховица и Сливенъ; прѣзъ 1905 г. — въ Станимака, Ески-Джумая и Русе; прѣзъ 1906 г. — въ Стара-Загора и Шуменъ; прѣзъ 1909 г. се откри Чирпанскиятъ разсадникъ; прѣзъ 1911 г. се основаха Ямболския и Кортенскиятъ. Произведениятъ материалъ отъ всички поменати разсадници, обаче, далечъ не удовлетворява търсенето, поради което министерството прѣдвидѣ да се открияътъ прѣзъ текущата година разсадници още въ градоветѣ: Дупница, Кюстендилъ, Дрѣново. Варна и Каваклий, които отъ тази есень ще бждатъ приготвени за засаждане.

Пространството, което заематъ открититѣ до сега лозови разсадници, както и засаденитѣ «съ майки» декари се вижда отъ слѣднята таблица за периода 1887 до 1911 година.

№ по ред	Име на разсадника	Годината на откриването	Сегашната голѣмина		Засадено съ майки		Колко майки (глезени) сж посадени	Колко материалъ сж произвели
			дек.	ара	дек.	ара		
1	Видински	1894	275	—	121	—	25.748	Изкоренени 100 дек.
2	Ломски	»	280	—	190	—	52.674	13.372.945 рѣзници
3	Орѣховски	»	188	—	175	—	30.277	8.359.208 »
4	Плѣвенски	»	203	—	209	—	41.679	160 »
5	Гурковски	1897	300	—	147	—	38.500	16.347.027 »
6	Вратчански	»	485	—	350	—	87.125	21.336.041 »
7	Ловчански	»	261	—	145	—	49.332	13.863.067 »
8	Павликенски	1900	160	—	150	—	43.941	2.456.900 »
9	Гор.-Орѣховски . . .	1904	290	—	150	—	37.500	1.057.260 »
10	Сливенски	»	336	—	232	—	58.400	2.951.099 »
11	Ески-Джумайски . . .	1905	476	—	180	—	45.000	3.122.550 »
12	Русенски	»	350	—	210	—	51.000	1.908.335 »
13	Станимашки	»	394	—	227	—	57.500	876.226 »
14	Шуменски	1906	300	—	190	—	50.460	764.350 »
15	Старо-Загорски . . .	»	420	—	250	—	64.500	1.134.631 »
16	Чирпански	1909	560	—	260	—	65.000	Още нови, не сж дали материалъ
17	Ямболски	1911	240	—	35	—	12.500	
18	Кортенски	»	100	—	55	—	14.450	
19	Дрѣновски	1912	150	—	—	—	—	Предвидени за откриване прѣзъ есеньта на 1912 г.
20	Кюстендилски	»	180	—	—	—	—	
21	Дупницки	»	204	—	—	—	—	
22	Каваклийски	»	120	—	—	—	—	
23	Варненски градски . .	»	200	—	—	—	—	
24	Варненски окржженъ .	»	160	—	—	—	—	

Подържане на разсадницитѣ отъ страна на министерството има за цѣль да приготви гладъкъ, укоренень и присаденъ материалъ, който да се раздава на лозаритѣ съ намалени цѣни. Вънъ отъ това, разсадницитѣ сж служили и служатъ и като училища за околното население, гдѣто се откриватъ всѣка година курсове по присаждане и отглеждането на новата лоза. Въ началото курсоветѣ бѣха продължителни и траеха отъ 6 мѣсеци до една година, а послѣ се обърнаха на мѣсечни, свиквани прѣзъ зимата и лѣтото, за да се учатъ лозаритѣ въ присаждане на зрѣло — въ стая и на зелено — въ разсадника. Резултатитѣ отъ тия курсове сж много добри, тъй като присаждачи сега се намиратъ въ голѣмо количество само тамъ, гдѣто сж били открити по-рано разсадници.

Понеже изкарваният материалъ — гладкитѣ американски рѣзници, служащи за подложки, само отъ нашитѣ разсадници и — е билъ недостатъченъ и не може да задоволява търсенето, то министерството даде голѣмъ потикъ на частната инициатива, като я подкрѣпя и насърдчава чрѣзъ разни премии, освобождаване отъ данъци и пр., отъ което послѣдва откриване на голѣмо количество частни разсадници съ 523,660 майки на едно пространството 1240 декари. Повечето пръчки, произведени отъ послѣднитѣ, се присаждаха отъ пепиниериститѣ за собствени нужди или за продаване.

Въпрѣки всичкитѣ грижи и насърдчения отъ страна на министерството, пакъ не можа да се задоволи нуждата, поради което то биде принудено да позволи съ закона, приетъ въ редовната сесия на XIV Народно Събрание прѣзъ 1910 г., вноса до 1914 година на гладъкъ лозовъ материалъ за подложки отъ Франция, Австро-Унгария и Сърбия. Особено въ послѣднитѣ 3—4 години отъ тѣзи държави се внесоха грамадни количества гладки американски лозови пръчки (около 40 милиона метра), който вносъ надминава съ нѣколко пѫти нашето производство. Министерството е взело редъ мѣрки, за да усили производството въ страната на гладъкъ лозовъ материялъ, та да се спре внасянето на материяли скѫпи и сравнително долнокачествени.

За даване нужднитѣ познания по отглеждане на лозата и по обработването на грозловия продуктъ въ вино, освѣнъ разсадницитѣ, министерството е открило едно срѣдньо лозарско-овощарско училище въ гр. Плѣвенъ и двѣ практически нисши лозарски-овощарски училища въ Видинъ и Кюстендилъ. Първото е открито още въ 1893 г., а другитѣ прѣзъ 1902 год. Прѣзъ сѫщата година е открита и една лозарска опитна станция въ Плѣвенъ.

По своитѣ опустошителни дѣйствия за лозята, слѣдъ филоксерата иде пероноспората (маната). За да привикнатъ лозаритѣ къмъ редовно цѣрене на болестьта, която въ нѣкои години намалява реколтата до минимумъ, министерството е опѫтвало лозаритѣ чрѣзъ своитѣ органи, които сѫ правили

демонстрации, курсове и пр. по лѣкуване на лозята, отпущало е материяли за пръскане, давало е за безплатно ползуване, или много ефтино, пръскачки, синь камъкъ и пр. Благодарение на вземенитѣ мѣрки, опасността отъ тази болесть е вече намалена.

За напрѣдъка на новото лозарство, както и за борбата срѣщу пероноспората, много нѣщо сж допринесли лозарскитѣ синдикати, Българското земледѣлско дружество и Българската земледѣлска банка. Особно голѣми заслуги има послѣднята, като дава кредитъ подъ ипотека на нови лозя и като доставя голѣмо количество синь камъкъ и пръскачки, които отпуща на лозаритѣ въ почекъ и на срочно изплащане при сравнително ниски цѣни.

Винарство. Не малки грижи е положило министерството за подпомагане и на винарската индустрия въ страната. Понеже продуктътъ отъ лозята у насъ се използува главно чрѣзъ прѣработването му въ вино, то незнанието на винарската техника спъва много напрѣдъка на лозарството, тъй като не добрѣ приготвенитѣ, долнокачествени вина не могатъ да намѣрятъ купувачи и оставатъ въ избитѣ, като често се развалятъ, а това обезсърдчава лозаритѣ. За отстранение на злото, министерството е дѣйствувало чрѣзъ курсове, демонстрации, образцови изби при земледѣлскитѣ училища и пр., чрѣзъ които се е внушавало на винаритѣ, че и отъ нашето грозде може да се приготвятъ добри, бистри, вкусни и трайни вина, стига да се знае модерната винарска техника. Въвеждането на най-необходимитѣ апарати и машини въ винарството се насърдчава отъ закона за лозарството и овощарството отъ 1910 година чрѣзъ премии, безмитно внасане, намалени прѣвозни такси и пр.

Съ намаление на производството отъ лозята, почна се приготвяне на голѣмо количество фалшифицирани вина, противъ които министерството винаги е водило борба и сега изработва единъ строгъ правилникъ за прилагане на сжществуващия законъ за съѣстнитѣ продукти, слѣдъ което ще може да се очаква още по-сигуренъ напрѣдъкъ, както за лозарството, така и за винарството въ България.

Досегашното производство на виното не е достатъчно, та да задоволява консомацията, поради което се прибѣгва къмъ петиотизирането, за да се навакса недостигътъ.

Че произведеното отъ нашитѣ лозя вино не е могло да задоволи консумацията, се вижда отъ статистиката за внесеното и изнесено вино въ послѣднитѣ 25 години, разпрѣдѣлени на петилѣтия — отъ 1886 до 1910 година.

Години	Вино	Внесъ		Изнесъ	
		литри	лева	литри	лева
1886—1890	обикновено	2.499.724	738.578	361.739	1.115.703
	въ бутилки шумеще . .	44.525	101.290	120	325
	» » натурално . .	32.730	49.095	373	495
1891—1895	обикновено	6.809.743	2.064.481	80.600	27.598
	въ бутилки шумеще . .	27.659	104.996	—	—
	» » натурално . .	151.740	151.755	13.275	3.655
1896—1900	обикновено	7.644.306	2.254.447	744.366	139.188
	въ бутилки шумеще . .	17.559	77.513	—	—
	» » натурално . .	93.013	157.540	431	386
1901—1905	обикновено	3.290.309	975.634	429.641	93.490
	въ бутилки шумеще . .	12.578	61.991	—	—
	» » натурално . .	46.086	77.534	684	753
1906—1910	обикновено	101.629	42.241	231.201	42.430
	въ бутилки шумеще . .	37.507	226.478	—	—
	» » натурално . .	12.385	34.729	926	1.176
Всичко .	обикновено	20.345.711	7.708.381	5.090.547	1.418.309
	въ бутилки шумеще . .	139.828	573.268	—	—
	» » натурално . .	335.954	470.653	15.689	6.448

Отъ приведената таблица се вижда, че ние сме внесли въ послѣднитѣ 25 години (до 1910 год.) 20.345.711 литри и 475.782 бутилки вино за 8.121.302 лева, а сме изнесли само 5.090.547 литри и 15.689 бутилки вино за 1.424.757 лева. Значи, внесли сме за 6.696.545 лева вино въ повече. Отъ сжщата таблица се вижда, че въ България се внася и консомира доста голѣмо количество вино въ бутилки, обстоятелство което доказва, че нашето винарство стои още на долня степень, та не може да произведе търсенитѣ количества добрѣ прѣработени стари вина въ бутилки, каквито консоматоритѣ търсятъ.

За да задоволятъ търсенето, нашитѣ винари прибѣгватъ, освѣнъ къмъ петиотизиране и внисане на чужди вина, още и къмъ внисане голѣми количества грозде и стафиди по-голѣмата часть отъ които сж прѣработватъ сжщо въ вино.

Слѣдващата таблица показва вноса и износа на прѣсното грозде въ царството прѣзъ годинитѣ 1886 до 1910 година.

Петилѣтие	Внесено грозде		Изнесено грозде	
	килогр.	лева	килогр.	лева
1887—1892	68.622	10.128	241.039	26.462
1892—1897	34.602	5.602	332.427	45.236
1897—1902	—	—	564.862	108.616
1902—1907	3.018	612	831.058	200.932
1907—1912	4.923.451	911.261	188.936	44.140
Всичко за 25 год.	5.029.693	927.603	2.140.332	425.386

За да може нашето винарство да напрѣдне, Министерството взе мѣрки, за да подготви по-голѣмъ персоналъ отъ техници-винари, които, разпръснати изъ царството, ще могатъ да поематъ съ присърдце работата и ще я изкаратъ къмъ по-добъръ край. Министерството насърдчава и винарското кооперативно дѣло, което ще допринесе твърдѣ много за модернизирането на нашето винарство.

За подигане на винарството у насъ твърдѣ спомогнаха образцовитѣ изби въ Евксиноградъ, Плѣвенъ и Садово, дружественитѣ и частни изби на «Гроздъ», Бр. Матѣеви, Бр. Шаханови, и Бр. Любенови, които изнасятъ добрѣ обработени вина въ бутилки и получиха отличия въ всичкитѣ международни изложби.

Овощарство. Умѣреният климатъ и плодородната почва на страната, голѣмитѣ и малки котловини, разположени между планинскитѣ възвишения и хълмове, запазени отъ лошото влияние на силнитѣ вѣтрове и оросявани отъ множество потоци и рѣки, прѣдставляватъ особени благоприятни условия за вирѣене на овощнитѣ дървета, за развитието на овощарството. Множеството стари овошни дървета, посѣяни навсѣкждѣ изъ царството, вкуснитѣ плодове на които, освѣнъ че не отстжпватъ по нищо, но дори прѣвъзходствуватъ много отъ ония, що пълнятъ европейскитѣ тържища, сж най-доброто доказателство, че много мѣстности на нашата страна биха могли да се обърнатъ въ цвѣтущи овощни градини.

Съзнавайки това, както и важното стопанско значение на овощарството за нѣкои части на страната — за населението край градоветѣ и балканскитѣ мѣстности, министерството е вземало своеврѣменно редъ мѣрки за развитието и на тоя отрасълъ на селското стопанство.

Една отъ най-главнитѣ грижи на министерството въ това направление е била да се прозведатъ и отгледатъ доброкачествени присадени овощни фиданки, които да раздава безплатно или пъкъ продава съ намалени цѣни на заинтересуванитѣ сдружавания, обществени учрѣждения и стопани за засаждане и по-нататъшно отгледване.

Стопанствата при земледѣлскитѣ училища въ Садово и образцовия чифликъ край Русе въ това отношение бѣха първитѣ разсадници за отгледване на облагородени овощни дръвчета, пръвъ овощенъ разсадъ. Въ скоро врѣме, обаче, производството на дръвчетата при поменатитѣ училища се указа недостатъчно да удовлетвори всички търсения, затова мини-

стерството започна да открива специални овощни разсадници, било като съвършено самостоятелни стопанства, било като присъединени къмъ нѣкое друго земледѣлско учрѣждение — къмъ земледѣлскитѣ училища и лозовитѣ разсадници; така щото по настоящемъ въ царството има слѣднитѣ специални овощни разсадници:

№ по ред.	Наименование на разсадника	Мѣстопахождение	Основанъ прѣзъ година	Какво пространство има		Колко дръвчета произвежда срѣдно годишно	
				декари	ара	Овощни	Черничеви
1	Държ. овощ. разсадникъ	Елена	1911	105	—	—	—
2	» » »	Казанлъкъ	1904	190	7·5	7452	13858
3	» » »	Кула	1901	67	3·0	3989	9727
4	» » »	Панагюрище	1901	120	—	4189	4249
5	» » »	Пловдивъ	1896	185	7·5	—	—
6	» » »	Севлиево	1896	135	5·0	13126	5545
7	» » »	Софія	1906	69	—	4634	4834
8	» » »	Троянъ	1910	45	—	—	—
9	» » »	Търново	1904	70	—	2915	9143
10	Окржж. » »	Златица	1909	54	1·0	—	—
11	» » »	Сливница	1909	48	—	—	—
12	» » »	с. Т.-Изворъ	1902	30	9·0	220	1174
13	Държ. овощ. разсадникъ при землед. училище	Кюстендилъ	1895	102	—	9832	3428
14	Държ. овощ. разсадникъ при землед. училище	Добричъ	1905	71	2·5	5649	9001
15	Държ. овощ. разсадникъ при землед. училище	Шуменъ	1901	65	—	7603	12386
			Всичко . .	1294	5·5	59607	73346

Овощнитѣ разсадници (самостоятелнитѣ и тия при земледѣлскитѣ училища и лозовитѣ разсадници) сж произвели и пустнали въ продажба между населението въ страната слѣдното количество овощни дръвчета, годни за засаждане на постоянно мѣсто:

Фидании	1896–1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Ябълки	89.544	62.634	38.428	70.093	121.622	77.750	96.023	87.022	64.999	75.793	89.584	74.258
Круши	45.244	21.153	14.917	17.526	31.477	8.420	19.059	27.137	26.159	40.428	40.697	34.565
Сливи	17.309	12.774	31.225	40.276	79.402	36.014	32.339	58.807	82.567	98.307	52.649	42.104
Черешн и вишни . .	7.185	4.164	1.633	706	4.749	2.332	3.305	7.685	5.569	8.250	5.426	10.506
Зарзалит	3.082	662	1.553	4.173	10.362	1.661	4.216	4.160	9.034	6.187	6.150	7.320
Праскови	2.942	1.360	862	4.989	1.260	407	6.060	9.553	6.766	8.372	5.479	9.161
Орѣхи	3.075	670	1.218	502	1.892	1.485	1.271	—	3.558	4.404	5.915	10.175
Разни други	9.411	8.717	11.986	1.273	1.051	13.319	25.663	31.299	31.092	14.073	34.983	57.849
Всичко . .	177.792	111.134	101.852	139.538	251.815	151.388	187.936	225.663	229.744	255.814	240.883	245.938

При всичко че по-голѣмата часть отъ продаденитѣ и дадени безплатно овощни дръвчета сж още млади и не сж започнали да даватъ плодове, да раждатъ както трѣбва и да задоволяватъ напълно стопанитѣ си, обаче и малкото плодъ, що сж дали, е подѣйствувалъ насърдчително, като е послужилъ за усилване интереса на населението къмъ засаждането и отгледването на овощнитѣ дървета.

За подържане и засилването на създадения интересъ у населението къмъ овощарството и за запазване както сжществуващитѣ стари овощни градини, така и новопосаденитѣ такива, а сжщо и отдѣлнитѣ овощни дървета, засадени изъ лозята, нивитѣ и меритѣ, прѣзъ 1898 година се гласува специаленъ законъ за повдигане на овощарството.

Съ нѣколко-годишното, обаче, прилагане закона за повдигане на овощарството отъ 1898 година се изтъкнаха нѣкои празднoти въ него, които трѣбваше да се попълнатъ и пояснятъ. Това нѣщо се постигна съ вотирания прѣзъ 1910 год. законъ за лозарството и овощарството. По-главнитѣ принципи, прокарани съ послѣдния законъ сж: увеличиха се размѣритѣ на премиитѣ и се прѣдвидѣха нови такива, цѣлещи засилване на частната инициатива; освободиха се отъ всѣкакви държавни, окржжни и общински данъци и новозасаденитѣ овощни градини въ продължение на 12 години отъ засаждането имъ. За да се тури начало на овощната индустрия, прѣдвидѣха се премии и помощи на ония стопани и кооперативни овощарски дружества, които построятъ модерни печки (фурни) за сушене сливи и други овощия или си набавятъ модерни казани за добиване на сливовица и за варене рупъ (мармеладъ) и които прѣдприематъ обща сортировка, опаковка, съхраняване и консервиране на овощнитѣ плодове. Прѣдвидѣ се да се отпущатъ овощни фиданки отъ държавнитѣ разсадници, съ 50% намаление отъ цѣната, на членоветѣ на кооперативнитѣ земледѣлски дружества, а безплатно — за засаждане въ общински, окржжни и въобще обществени мѣста; уреди се по-добрѣ въпросътъ за обезщетяване стопанитѣ на повредѣнитѣ дръвчета; прѣдвидѣха се наказания на ония длъжностни лица, които

не се съобразяватъ съ прѣдписанията на закона, или които, съ своитѣ дѣйствия, станатъ причина да се ощетятъ интереситѣ на овощаритѣ; съ една рѣчь, въ закона сж прокарани всички ония мѣроприятия, посочени отъ дългогодишната практика, имащи за цѣль да дадатъ по-силенъ тласъкъ за развитието на овощарството въ страната.

Освѣнъ редовнитѣ курсове при разсадницитѣ, за разпространение между възрастното население на най-необходимитѣ теоретически познания и технически похвати по овощарството, държатъ се ежегодно врѣменни курсове отъ агрономитѣ и подвижнитѣ земледѣлски катедри. Въ всѣко земледѣлско училище сжщо тъй се изучава теоретически и практически, въ по-голѣмъ или по-малъкъ размѣръ, овощарството.

За изучаване на мѣстнитѣ овощни сортове и сравнението имъ съ въведенитѣ чуждестрани такива, министерството устрои прѣзъ 1896 и 1906 години специални изложби по овощарството — първата въ Кюстендилъ, а втората въ София. Въ тия изложби можа да се консатира, че и въ насъ има сортове овощия, особено ябълки, кюстендилски повече, които по външния си хубавъ изгледъ, по приятния си вкусъ, ароматъ и по трайностьта си не отстжпватъ на много отъ чуждестранитѣ и прѣдставляватъ добра търговска стока, която лесно би могла да си пробие пжть за износъ вънъ отъ царството. За тая цѣлъ министерството прѣпоржча на ржководящитѣ овощарството органи да размножаватъ главно мѣстнитѣ видове овощни дървчета, като ограничатъ до минимумъ чуждестранитѣ видове.

За запознаване населението съ рационалното изсушаване и запазване на сливитѣ — работа доста разпространена, особено въ кюстендилско, отъ кждѣто се изнасятъ сушени сливи дори и за странство — министерството въ послѣднитѣ години, съ съдѣйствието на окржжнитѣ съвѣти, построи въ по-главнитѣ овощарски центрове нѣколко модерни сушилни за сливи, като делегира на мѣстото прѣзъ сезона на сливобера специално подготвенитѣ за тая цѣль въ странство лица да упжтватъ интересуващитѣ се стопани съ работитѣ по сушенето на сливитѣ.

Слѣднитѣ три таблици ни показватъ, какъ се е увеличавало пространството на овощнитѣ градини въ страната, какво е било количеството на полученитѣ отъ тѣхъ плодове и какъвъ е билъ вносътъ и износътъ на овощнитѣ прѣсни и сушени плодове и сливовицата.

Пространството на овощнитѣ градини въ царството.

(Статистични свѣдѣния има отъ 1897 година насамъ).

№ по редъ	Култури		Години			
			1897	1903	1907	1910
			въ декари			
1	Сливови градини	млади	—	4.097	4.488	4.570
		стари	30.956	27.633	42.263	44.300
2	Ябълкови »	млади	—	213	555	360
		стари	3.643	686	5.499	6.360
3	Градини съ разни овощни дървета	млади	—	3.244	5.723	4.170
		стари	15.602	16.851	33.982	28.380
	Всичко	млади	—	7.554	10.566	9.100
		стари	50.201	45.170	81.744	78.040
	А всичко		50.201	52.724	92.310	93.140

Количество на полученитѣ овощни плодове въ царството.

(Статистични свѣдѣния има отъ 1897 година насамъ).

№ по редъ	Култури	Години			
		1897	1903	1907	1910
		въ килограми			
1	Сливи	24.903.500	24.091.800	16.648.931	34.285.100
2	Ябълки	67.500	451.700	367.718	218.800
3	Разни други овощия	1.616.900	10.217.800	11.689.440	21.027.400
	Всичко	26.587.900	250.761.300	28.706.089	55.331.500

Вносътъ и износътъ на прѣснитѣ овощия, сушенитѣ сливи и сливовицата.

Години	Прѣсни овощия всѣкакъвъ видъ		Сушени сливи		Сливовица	
	килограма	лева	килограма	лева	килограма	лева
	В	и	о	с	ъ	
1887	125.074	20.290	336.765	176.247	6.742	16.584
1892	151.336	33.024	8.879	3.090	1.433	924
1897	573.171	112.412	165.875	45.157	6.941	4.426
1902	649.133	132.147	46.837	15.844	2.987	1.868
1907	976.082	134.361	287.690	122.061	306	520
1910	417.379	87.326	273.963	127.621	1.999	1.843
Всичко . .	2.892.375	519.460	1.120.009	490.020	20.408	26.164
	И	в	н	о	с	ъ
1887	67.313	10.531	274.442	87.339	17.682	16.667
1892	67.840	5.600	122.959	32.007	489	489
1897	214.782	8.134	213.298	61.024	—	—
1902	55.379	5.591	115.611	29.530	—	—
1907	88.285	12.118	1.500	714	—	—
1910	89.610	5.616	619.841	197.783	122	242
Всичко . .	584.409	47.590	1.347.650	408.397	18.293	17.298

Забѣлѣжка 1. Прѣзъ 1887 г. въ даннитѣ за сушенитѣ сливи влизатъ и онія за другитѣ овощія.

Забѣлѣжка 2. Прѣзъ 1887 г. въ даннитѣ за сливовицата влизатъ и онія за другитѣ ракіи.

Бубарство. Съ своето географско и топографско положение, съ своя континенталенъ климатъ, съ раздробение земята на дребни стопанства, България прѣдставлява всички сгодни условия за развитие и прѣуспѣване на копринарството. Умѣрено-влажното и запазено отъ периодически дъждове и много топли или студени вѣтрове прѣзъ пролѣтьта врѣме, когато трае бубохранителниятъ сезонъ, особно благоприятствува за правилната и успѣшна отхрана на бубитѣ. Черницата — майката на копринената буба — расте особно успѣшно въ всичкитѣ кжтове на отечеството ни, съ изключение на много високитѣ балкански мѣстности.

Благодарение на тия добри условия, бубохраненето, както и точенето на свилата, тъкането на копринени платове и отгледването на черницата, е било извѣстно много отдавна въ отечеството ни.

Къмъ 1870—1885 години, вслѣдствие на появилата се по бубитѣ болесть «пебрина» и поради политическитѣ събития, бубохраненето бѣ намалѣло до минимумъ, а на нѣкои мѣста бѣше дори съвсѣмъ изоставено; обаче, слѣдъ това врѣме, то започна наново и бързо да се възобновява и засилва. Понастоящемъ съ отхраната на бубитѣ се занимаватъ около 50.000 домакинства, т. е. около 10% отъ домакинствата въ царството.

Прѣдъ видъ на голѣмото икономическо значение, което прѣдставлява копринарството за страната, министерството е прѣдприемало нужднитѣ мѣрки за неговото развитие и прѣуспѣване. Съ законъ още отъ 4 юний 1880 година пашкулитѣ сж били освободени отъ всѣкакви данъци за прѣзъ годинитѣ 1880 и 1881. Въ законътъ за повдигане на копринената индустрия отъ 1896 год. сж изброени мѣроприятията на министерството за развитието на копринарството. Споредъ него, производството на бубеното сѣме въ страната трѣбва да става по целулярната система на Пастьора. Производството на бубено сѣме въ страната, както и внасянето такова отъ странство, става подъ контролата на държавата. Производителитѣ на бубено сѣме се освобождаватъ, въ продължение на 10 години отъ издаването на

закона, отъ патентовъ данъкъ. Пашкулитѣ сѫщо сѫ освободени отъ всѣкакви държавни, окржжни и общински даждия. Износътъ на бубено сѣме, правилното излупване на сѫщото, печене на пашкулитѣ и размотването на свилата се премиратъ отъ държавата. Всички черничеви градини и разсадници се освобождаватъ отъ данъци въ продължение на 15 години. Прѣдвиждатъ се така сѫщо редъ наказателни клаузи за ония производители и търговци на бубено сѣме и пашкули, които не изпълняватъ прѣдписанията на закона.

Десетгодишното, обаче, приложение на тоя законъ показа, че и той въ нѣкои отношения е непъленъ и недостатъченъ да задоволи новитѣ нужди, за което съ законъ подъ сѫщото заглавие, прѣзъ 1906 година се разшириха премиитѣ по копринарството: прѣдвидѣха се и нови за засилване засаждането на черничеви градини, създадоха се демонстративни бубохранения и пр.

Благодарение на всичко това, копринарството започна бързо да се развива въ страната. Отъ 5.033 унции бубено сѣме, внесено прѣзъ 1887 г., то се възкачва на 7.520 унции прѣзъ 1892 г., на 23.002 прѣзъ 1897 г., на 26.649 прѣзъ 1902 год., на 24.124 прѣзъ 1907 г. и на 16.242 унции прѣзъ текущата година.

Независимо отъ внесеното количество бубено сѣме, отъ 1896 година насамъ въ страната започнаха да се откриватъ гренажни заведения, които почнаха да произвеждатъ мѣстно бубено сѣме подъ строгата контрола на министерството. До колко бързо се е възкачвало производството на това бубено сѣме, се вижда отъ слѣднитѣ числа.

Прѣзъ 1896 г. за пръвъ пѫть сѫ произведени 316 унции; прѣзъ 1902 г. — 9.077 унции; прѣзъ 1907 г. — 22.853 унции и прѣзъ 1912 г. — 31.545 унции. Тази е и причината за силното намаление вносътъ на чуждестранно бубено сѣме отъ 1902 г. насамъ, което обстоятелство се по-горѣ изтъкна.

Паралелно съ увеличаване производството и вносътъ на бубеното сѣме, увеличавала се е и пашкулната реколта въ

царството: прѣзъ 1887 год. сж получени 279.759 кгр. сурови пашкули; прѣзъ 1892 — 325.581; прѣзъ 1897 — 594.485; прѣзъ 1902 — 1.073.157; прѣзъ 1907 — 1.931.519 и прѣзъ 1911 — 1.477.123 килограма.

Въ слѣднята таблица (стр. 588 и 589) е показано положението на копринарството въ царството прѣзъ периода отъ 1887 до 1912 година. Въ нея ясно се вижда, колко бързо то се е развивало прѣзъ тоя периодъ. Малкиятъ му застой, що се забѣлѣзва въ него прѣзъ послѣдното петилѣтие, се дължи, първо, на общия кризисъ въ послѣдно врѣме на това производство и, второ, на нѣкои причини отъ мѣстенъ характеръ, за прѣмахването на които министерството е вземало нужднитѣ мѣрки.

Едно отъ главнитѣ условия, за да може да се развие още по-бързо копринарството, безпорно, е достатъчното количество произведенъ черничевъ листъ. За тая цѣль министерството е откривало черничеви разсадници при всичкитѣ овощни и лозови държавни такива и при повечето отъ земледѣлскитѣ училища, въ които сж отгледвани съ десетки и стотици хиляди черничеви фиданки, които сж раздавани въ първо врѣме безплатно, а сетнѣ — по една съвършенно ниска цѣна за засаждане и по-нататъшно отгледване.

Отъ поменатитѣ държавни разсадници прѣзъ послѣднитѣ 10 години сж били отгледани и пустнати въ продажба между населението въ страната слѣдното количество черничеви дръвчета, годни за засаждане на постоянно мѣсто:

Прѣзъ 1902 г. 45.000 дръвчета; 1903 — 144.000; 1904 — 100.000; 1905 — 735.000; 1906 — 780.000; 1907 — 1.023.328; 1908 — 1.424.447; 1909 1.206.571; 1910 — 1.016.660 и прѣзъ 1911 г. — 1.101.303 дръвчета. Всичко за 10-тѣ години — 7.576.309 или срѣдньо годишно по 757.630 дръвчета.

Освѣнъ държавнитѣ черничеви разсадници въ царството има още и нѣколко по-малки окржжни, общински и частни такива, които прѣслѣдватъ сжщата цѣль.

Т А Б

за положението на копринарството за врѣме

Години	Пуснато отъ контролата бубено сѣме за разпродаване въ унции отъ 30 грама			Получени пашкули	На стойность
	мѣстно	чуждестрано	всичко	килограма	л е в а
1886	—	3.000	3.000	291.312	727.284
1887	—	5.033	5.033	279.759	699.397
1888	—	6.886	6.886	181.749	454.498
1889	—	4.133	4.133	305.328	854.918
1890	—	2.000	2.000	201.045	603.135
1891	—	6.537	6.537	297.297	683.783
1892	—	7.520	7.520	325.581	846.510
1893	—	11.000	11,000	356.790	911.626
1894	—	11.316	11.316	377.448	830.385
1895	—	12.799	12.799	377.292	830.424
1896	316	19.244	19.560	558.600	1.117.200
1897	2.069	23.002	25.071	594.485	1.188.896
1898	2.133	10.588	12.721	507.498	1.116.495
1899	4.938	14.750	19.688	807.719	2.029.297
1900	5.909	22.013	27.922	768.165	1.843.596
1901	6.951	16.780	23.731	805.195	1.932.468
1902	9.077	26.649	35.726	1.073.157	2.624.134
1903	2.884	26.281	29.165	1.199.876	3.479.640
1904	7.125	21.513	28.638	1.419.749	3.762.334
1905	17.998	50.512	68.510	1.857.009	4.828.223
1906	17.543	17.808	35.351	1.690.740	4.048.206
1907	22.853	24.127	46.980	1.931.519	4.839.069
1908	24.173	18.840	43.013	1.748.857	4.008.956
1909	38.783	22.640	61.577	1.875.196	4.473.565
1910	31.503	13.832	45.335	1.828.748	4.023.245
1911	28.394	21.201	49.595	1.477.123	3.397.382
1912	31.545	16.241	47.786	—	—

Л И Ц А
отъ 1886 до 1911 год. включително.

Изнесени въ странство сухи пашкули		Изнесена въ странство коприна, копринен дребъ и вата		Обща стойность на изнесенитѣ пашкули и коприна	Срѣдното производство пашкули отъ унция бубено сѣме	Срѣднитѣ пазарни цѣни на кгр.	
килограма	за лева	килогр.	за лева	л е в о в е	килогр.	сурови пашкули	сухи пашкули
59.488	622.073	9.414	260.883	882.956	—	—	—
71.597	852.353	5.414	121.076	973.429	5.55	—	—
36.567	298.638	6.004	145.301	443.429	2.65	—	—
67.614	396.729	8.538	246.298	643.027	—	—	—
44.210	308.047	3.202	70.153	378.200	—	—	—
73.448	425.645	6.434	174.478	600.123	45'5	—	—
73.363	442.146	8.791	197.777	639.923	43.0	—	—
107.530	729.501	2.945	57.951	787.462	32'5	—	—
91.992	620.925	8.626	127.549	748.474	33'5	—	—
105.568	599.698	5.096	77.249	676.947	29'0	—	—
157.074	676.296	6.374	89.569	765.863	28'0	—	—
149.983	775.396	4.050	55.462	830.858	23'5	—	—
149.944	932.212	6.123	93.015	1.025.227	40'0	—	—
210.097	1.631.278	8.120	107.868	1.739.146	41'0	—	—
229.031	1.642.162	6.756	104.710	1.746.872	28'0	—	—
229.221	1.634.048	9.738	173.607	1.807.655	34'0	2'24	—
330.043	2.103.009	10.789	178.251	2.371.260	34'8	2'63	—
355.892	2.346.040	11.600	228.695	2.574.735	41'1	2'74	9'61
396.359	3.034.873	8.190	184.916	3.219.788	46'0	2'22	8'89
469.003	3.682.533	6.598	199.395	3.881.928	42'0	2'49	9'22
461.910	2.665.661	5.206	169.456	2.835.117	45'9	2'35	9'60
573.173	3.278.167	1.243	36.609	3.314.876	41'1	2'85	10'94
512.859	3.223.765	266	6.650	3.230.415	40'6	2'35	8'59
618.499	3.841.108	861	25.242	3.866.350	30'0	2'75	6'21
576.241	3.623.358	3.702	99.578	3.722.956	40'3	2'20	6'29
459.081	3.032.652	1.569	39.076	3.071.728	29.8	2'38	6'38
—	—	—	—	—	—	—	—

Слѣдната таблица ни показва, пространството на черничевитѣ градини въ страната прѣзъ периода отъ 1897 до 1910 год.

Култура	Години			
	1897	1903	1907	1910
	въ декари			
Черничеви дръвета млади	—	2.852	7.470	13.440
Черничеви дръвета стари	1.777	1.848	6.335	12.370
Всичко	1.777	4.700	13.805	25.810

За изслѣдване произведеното въ страната и внесеното отъ странство бубено сѣме и за произвеждане разни опити и изучвания по копринарството, прѣзъ 1896 г. се откри първата опитна копринарска станция при земледѣлското училище въ с. Садово; на слѣдующата 1897 г. се откри друга такава въ Вратца, а прѣзъ 1900 г. — третя въ Орхание. Освѣнъ сравнителнитѣ опити съ бубенитѣ сѣмена, въ поменатитѣ станции се държатъ ежегодно по нѣколко теоритически и практически курсове за правилното отхранване на бубитѣ, печенето на пашкулитѣ, точенето и прѣработването на свилата, производството на бубеното сѣме по Пастьоровата целюлярна система и отгледването на черницитѣ. Прѣзъ 1902 г. при Вратчанската копринарска станция се откри и копринотъкачна работилница за тъкане разни копринени платна, платове, шалове, панделки и пр., която по-сетнѣ се отдѣли отъ станцията въ самостоятелно учрѣждение, административно управлявано отъ директора на бубарницата.

Освѣнъ курсоветѣ при копринарскитѣ станции, въ страната сж държани ежегодно такива и отъ страна на агрономитѣ; цѣлта на тия курсове е била да се запознаятъ бубохранителитѣ съ правилното отхранване на бубитѣ, съ начина

за почистване и дезинфекциране на бубовъднитѣ и съ сортирането, печенето и източването на пашкулитѣ.

За да може пъкъ населението да вили нагледно, какъ става правилната отхрана на бубитѣ и какъвъ доходъ се получава отъ тѣхъ, уреждани сж ежегодно демонстративни бубохранения подъ надзора на респективнитѣ агрономи и подъ ржководството на подготвени за тая цѣль лица, на които министерството е отпущало премии до 100 лева въ пари или копринарски уреди.

За да се избѣгватъ разнитѣ измами и злоупотрѣбления, на които често пжти сж подложени бубохранителитѣ отъ страна на търговцитѣ и тѣхнитѣ посрѣдници при продаването на пашкулитѣ, министерството въ послѣднитѣ нѣколко години взема грижата за уреждането на пашкулнитѣ тържища по образеца на тия въ Италия и Франция. Резултатътъ отъ това се забѣлѣжи веднага: тамъ, кждѣто бѣха уредени добрѣ тържищата, цѣнитѣ на пашкулитѣ бѣха съ 30—50 стотинки на килограма по-високи отъ другадѣ.

За да се даде възможность, да могатъ бубохранителитѣ въ години, когато пашкулитѣ, по една или друга причина, не получатъ добра цѣна, да ги запазятъ за по-дълго врѣме, или да ги продадатъ направо въ странство, министерството, съ съдѣйствието на окржжнитѣ постоянни комисии и Българската земледѣлска банка, построи въ много бубарски центрове модерни печки за печене на пашкулитѣ.

Съ цѣль да се развие бубохранението и въ онния мѣста изъ царството, кждѣто то е слабо развито или пъкъ никакъ непознато на населението, откупувано е редъ години извѣстно количество бубено сѣме отъ мѣстнитѣ грењори и е раздавано безплатно на населението въ тия мѣста.

Най-сетнѣ, чрѣзъ своитѣ органи, министерството подпомага и упжтва бубохранителитѣ да съставятъ специални копринарски дружества, които иматъ за цѣль да разпространяватъ между членоветѣ и близкитѣ имъ рационалното отхранване на бубитѣ, задружно набавяне на бубено сѣме, копри-

нарски уреди, черничеви дръвчета и обща продажба на получе-нитѣ пашкули.

Пчеларство. Пчеларството е единъ отъ най-дребнитѣ отрасли на селското стопáнство, но при това отъ най-доходнитѣ, сравнително съ труда и капитала, които се влагатъ въ него.

Ето защо, да се насърдчава развитието и модернизирането на пчеларството у насъ, е било сѫщо така една отъ задачитѣ на Министерството. За постигане на тая цѣль, то го е въвело като учебенъ прѣдметъ въ земледѣлскитѣ училища, вписало го е въ агрономическата дѣйность на своитѣ подвѣдомствени органи, а прѣди 7 години откри специална длъжность при централата — инспекторъ по пчеларството, който дирижира пчеларството въ цѣлата страна.

Блогодарение, отъ една страна, на това, отъ друга — на появилата се частна инициатива, пчеларството започна бързо да се засилва. Особено въ послѣднитѣ 10—15 години то направи голѣмъ напрѣдъкъ. До това врѣме отглеждането на пчелитѣ, съ много малки изключения, може да се каже, ставаше по единъ съвършено примитивенъ начинъ: пчелитѣ се поставяха въ проститѣ тръвни кошери, отглеждаха се безъ помощьта на каквито и да било уреди и инструменти, роянето имъ ставаше по естественъ, изваждането на меда по единъ варварски начинъ: убиване на цѣлото пчелно сѣмейство чрѣзъ смачкване пититѣ, заедно съ плода, цвѣтния прашецъ и пр. пр.

Въвеждането на разборнитѣ кошери у насъ съвпада съ откриването на срѣднитѣ земледѣлски училища въ Садово и Русе. Разборнитѣ кошери, въведени при поменатитѣ училища сѫ били отъ системитѣ, употрѣбявани въ Австро-Унгария, или отъ така наречените Джирзонови кошери.

Прѣзъ 1893 година за пръвъ пѫть се въведоха въ употрѣба у насъ американскитѣ и французскитѣ системи кошери Даданъ Блатъ и Лаянсъ, които бързо си пробиха пѫть. Особно първата система — Даданъ Блатъ взема първенство между всички други системи, и днесъ тя е най-много разпространена въ царството. Въ послѣдньо врѣме започнаха да се внасятъ, въ

ограничено количество, направо отъ Америка и изящно изработени, американскитѣ Даланъ Рутови кошери.

Колко бързо сж разпространявани разборнитѣ кошери въ страната, се вижда отъ слѣднитѣ цифри: на 1 януарий 1893 год. е имало 149 разборни кошери; въ 1897 — 1.762; 1903 — 9.720; 1905 — 11.446; 1906 — 12.951; 1907 — 17.153; 1908 — 20.778; 1909 — 23.261 и на 1 януарий 1910 година е имало 25.963 разборни кошери.

Отношение на разборнитѣ кошери по число къмъ старитѣ кошери се вижда отъ слѣднята таблица:

Години	Количество на кошеритѣ			Процентъ на разборнитѣ кошери отъ общото количество такива
	Нова система (разборни)	Стара система (неразборни)	Всичко	
1893	149	нѣма свѣдѣния	—	—
1897	1.762	сжщо	—	—
1903	9.720	262.108	271.828	3.57
1905	11.446	206.643	218.089	5.24
1906	12.951	201.870	214.821	6.03
1907	17.153	241.914	259.067	6.62
1908	20.778	200.156	220.934	9.40
1909	23.261	169.823	193.084	12.04
1910	25.963	236.748	262.711	9.73

По окржзи, най-много обикновени и разборни кошери има въ Търновския, подиръ него иде Софийския, на трето мѣсто Бургашкия и т. н. По сжщия редъ иде и числото на обикновенитѣ, старитѣ кошери. Най-много разборни кошери има пъкъ въ Софийския, послѣ въ Търновския и на трето мѣсто въ Пловдивския окржгъ. Най-слабо сж разпространени разборнитѣ кошери въ Варненския окржгъ. Отъ околиитѣ най-много разборни кошери има въ Софийската.

Какво е било годишното производство на пчелнитѣ продукти — медътъ и восъкътъ — прѣзъ послѣднитѣ години се вижда въ слѣдната таблица:

Продукти	Полученото производство въ килограми прѣзъ годинитѣ					
	1905	1906	1907	1908	1909	1910
Медъ	1.346.410	2.033.299	1.970.904	1.091.258	1.074.214	2.825.799
Восъкъ	101.198	149.813	135.017	88.787	83.872	172.735

Срѣдьното годишно производство възлиза на 1.723.647 кгр. медъ и 121.903 кгр. восъкъ. Прѣсмѣтнато медътъ по 1 левъ килограма (пазарната му цѣна) и восъкътъ по 4 лв. килограма, излиза че пчелитѣ въ страната произвеждатъ продукти за 2.211.260 лева срѣдьно годишно.

Полученото годишно количество медъ и восъкъ, срѣдьно за 6 години (1905—1910) отъ единъ обикновенъ (старъ) кошеръ: медъ — 6·785 кгр., восъкъ — 0·550 кгр., а отъ единъ разборенъ, срѣдно за сжщитѣ години, е: медъ — 15·117 кгр. и восъкъ — 0·483 кгр.

И така, единъ разборенъ кошеръ е далъ два пжти повече медъ отъ единъ старъ, обаче, той е 3—4 пжти по-скжпъ отъ него, тъй че полученото срѣдьно количество медъ отъ единъ разборенъ кошеръ е доста далечъ отъ това, което би трѣбвало да се получи, въ сравнение съ капитала и труда вложенъ въ него.

Полученото количество медъ и восъкъ отъ пчелитѣ въ царството не е още достатъчно, за да задоволи напълно вжтрѣшния пазарь. Това ясно личи отъ слѣднята таблица за вноса и износа на тия продукти, въобще.

Продукти		1905	1906	1907	1908	1909	1910
		лева	лева	лева	лева	лева	лева
Медъ .	износъ	2.288	2.354	5.431	466	335	1.115
	вносъ .	28.174	8.055	13.651	22.624	61.332	55.517
Восъкъ	износъ	6.842	67	333	1.140	7	375
	вносъ .	282.831	321.429	25.3307	385.934	554.148	482.889
Изкуств. пити	износъ	—	—	35	35	—	—
	вносъ .	1.885	1.008	1.850	718	136	52
Свѣщи .	износъ	263	210	—		168	50
	вносъ .	878	430	1.577	2.130	757	520
Кошери	износъ	1.421	170	75	130	10	598
	вносъ .	72	72	80	16	59	45

Вносътъ на меда и восъка иде главно отъ Турция. Както се вижда отъ таблицата, тоя вносъ се е особено много засилилъ прѣзъ послѣднитѣ години.

Бързото развитие на пчеларството въ страната прѣдизвика нуждата отъ извѣстни законодателни мѣрки въ това отношение. За тая цѣль, министерството изработи специаленъ законъ за пчеларството, който се вотира и прие отъ Народното Събрание прѣзъ 1903 година и влѣзе въ сила отъ началото на слѣдната 1904 година. Съ тоя законъ се засилва частната инициатива, като се насърдчава широко отъ министерството всичко, което може по единъ или другъ начинъ да повдигне пчеларството въ страната.

Между другото, надзорътъ надъ пчеларницитѣ се възлага на мѣстнитѣ общински власти. Всички поврѣди, нанесени на пчелитѣ, се заплащатъ отъ общината, въ която е записанъ пчеларьтъ и въ землището на която се намира пчеларницата.

Най-сетнѣ, за да се ограничи разпространението между пчелитѣ на опасната за тѣхъ болесть гнилецъ, законътъ прѣдвижда заболѣлитѣ отъ тая болесть пчели веднага да се

унищожаватъ, като се заплаща на стопанитѣ имъ нужното обезщетение.

Независимо отъ това, министерството е подпомагало прѣзъ разно врѣме отличилитѣ се бѣдни пчелари, пчеларски дружества и излания; давало е субсидии на пчеларскитѣ дружества за просвѣтни цѣли; уреждало е пчеларски изложби: прѣзъ 1897 година въ Кюстендилъ, прѣзъ 1898 въ Орхание и Станимака, прѣзъ 1906 година въ София и пр. Дадена е помощь отъ 3500 лева на централното пчеларско дружество въ София за уреждане на послѣднята пчеларска изложба прѣзъ августъ 1909 година.

Като послѣдствия отъ мѣроприятията, които министерството е прѣдприемало за развитието на пчеларството въ страната, е образуването на пчеларската организация, т. е. пчеларско дружество, съ клонове въ цѣла България и съ свой печатанъ органъ «Пчела». Пчеларската организация прѣзъ 1907 година се е състояла отъ едно централно пчеларско дружество въ София съ 48 клонове изъ провинцията и съ 1820 души членове — всички пчелари и любители.

Прѣзъ текущата година пчеларското дружество се обърна въ пчеларски съюзъ, имащъ за цѣль обединението на всички пчеларски дружества въ царството.

II. САНИТАРНО-ВЕТЕРИНАРНА СЛУЖБА.

Подъ турското владичество, дори до освобождението на нашето отечество, за ветеринарна медицина, за ветеринарна служба и за ветеринарни лѣкари нито дума, нито помѣнъ е имало у насъ. До него врѣме тая професия се е извършвала отъ баячки, гледачки и главно отъ налбантитѣ.

Слѣдъ освобождението, въ страната сж останали нѣколко руски и полски ветеринарни лѣкари въ войската и по гражданското вѣдомство, а въ южна България е имало единъ българинъ и единъ турчинъ. До кждѣ 1887 год. въ България е имало около 9—10 души ветеринарни лѣкари.

Въ 1887 год. сж отпустнати 20 стипендии по ветеринарната медицина, а прѣзъ 1888 — още 10 такива.

Гражданската санитарно-ветеринарна служба се е завеждала въ началото отъ гражданската санитарна дирекция и като неинъ началникъ е билъ главния тогава воененъ ветеринаренъ лѣкарь Найманъ.

Въ 1889 год., обаче, е билъ назначенъ съ контрактъ за началникъ на ветеринарното отдѣление при гражданската санитарна дирекция, ветеринарниятъ лѣкарь отъ Галиция, Л. Тимофтиевичъ, който е стоялъ на казаната длъжность до 1894 г., слѣдъ която дата на тая длъжность е назначенъ ветеринаренъ лѣкарь българинъ.

Специални законоположения за санитарно-ветеринарната служба въ началото не е имало, а само въ санитарния законъ отъ 1882 г. и въ сжщия измѣненъ въ 1888 г., въ отдѣлна глава, сж опрѣдѣлени правата и длъжноститѣ на ветеринарнитѣ органи въ страната. Имало е още и единъ «правилникъ за обязаноститѣ на окржжнитѣ ветеринарни лѣкари».

Длъжности по санитарно-ветеринарната часть сж прѣдвиждани въ бюджетитѣ до 1892 година: 24 окржжни ветеринарни лѣкари и толкова окржжни ветеринарни фелдшери. Обаче, по липса на лѣкари и фелдшери, всичкитѣ длъжности не сж били заемани, и нѣколко окржга сж завеждани отъ единъ окржженъ ветеринаренъ лѣкарь.

Главната работа на ветеринарнитѣ лѣкари, по онова врѣме, е била да вематъ мѣрки, колкото за това сж имали физическа възможность, противъ появилитѣ се заразителни болести по домашнитѣ животни.

Въ 1891 год. сж почнали да се завръщатъ изпратенитѣ стипендиянти по ветеринарната медицина и отъ тогава се е поставила една по-здрава основа на санитарно-ветеринарната служба. Съ увеличение броя на ветеринарнитѣ лѣкари, развивала се е и ветеринарно-санитарната служба; тъй че въ бюджета вече на 1893 год. сж прѣдвидени и погранични ветеринарни длъжности.

Едноврѣменно съ увеличение броя на ветеринарнитѣ лѣкари, се е увеличило и числото на ветеринарнитѣ фелдшери, които сж били подготвяни въ ветеринарно-фелдшерскитѣ училища и курсове, откривани и закривани споредъ нуждата отъ такива ветеринарни органи. За сега въ България има 130 ветеринарни лѣкари и 257 ветеринарни фелдшери.

Освѣнъ съ изпълнението на санитарно-ветеринарната служба, ветеринарнитѣ лѣкари сж били натоварвани и съ грижата за подобрението на скотовъдството. За тая цѣль тѣ, съ срѣдствата на окржжнитѣ постоянни комисии и общинитѣ, сж спомагали при уредбата на окржжнитѣ складове за жрѣбци, грижели сж се за набавяне, правилно гледане и разумното използуване на общинскитѣ разплодници, за скопяване на негоднитѣ частни и общински разплодници, за доставяне на породисти жрѣбци отъ странство и пр.

За да има единство въ работата и за да бжде по планомѣрна и да може санитарно-ветеринарната и зоотехническа служа да се развие по-добрѣ и да дѣйствува по-правилно, въ началото на 1895 г. ветеринарното отдѣление се прѣхвърли отъ санитарната дирекция въ Министерството на Търговията и Земледѣлието, кждѣто по онова врѣме бѣше и управлението на държавнитѣ конезаводи и складове за жрѣбци.

Стжпила на краката си, ветеринарно-санитарната служба не закъснѣ да се развие, наякне, напрѣдне и да достигне до оная висота, която съ достоинство я поставя въ реда на нейнитѣ посестрими въ другитѣ културни страни.

Ветеринарната служба принесе, колкото силитѣ и срѣдствата ѝ позволяваха, една чувствителна полза въ областьта на нейнитѣ ресори: санитарно-ветеринарната полиция и подобрението на скотовъдството, резултатъ отъ което е свързването на ветеринарна конвенция съ Австро-Унгария и пълния ремонтъ на часть отъ нашитѣ конни полкове съ мѣстни подобрени коне.

Въ 1891 г. се прие първия законъ по ветеринарната часть, който уреждаше само пограничната ветеринарна служба, а именно

«закона за вноса и износа на едъръ и дребенъ добитъкъ и суровитѣ му произведения».

На основание на тоя законъ прѣзъ 1892 г. се приготви и утвърди «правилника за пограничното прѣгледване на добитъка и суровитѣ му произведения».

Въ 1893 г. се изработи и утвърди «правилника за прѣгледване на добитъка за клане, месото и уреждането на скотобойнитѣ и месопродавницитѣ».

На основание на тоя правилникъ се започна задължителния надзоръ и уреждането на кланицитѣ и месопродавницитѣ, надзора на които е отъ голѣма важность за опазване на общественото здраве; защото прѣди това тѣ бѣха източници не само на разни епидемии, поради пословичната нечистота въ тѣхъ, но и поради безконтролното клане и продаване на разни животни: болни, слаби и пр.

Първиятъ законъ за санитарно-ветеринарната полиция се изработи и прие отъ Народното Събрание прѣзъ 1897 г,

Съ тоя законъ се закрѣпиха още по-здраво основитѣ на санитарно-ветеринарната служба. Съ него се узаконихa всичкитѣ мѣрки и разпоредби, прѣпоржчани и налагани на основание на правилници, окржжни и пр.

Съ него се учрѣди върховния ветеринаренъ съвѣтъ, който е едно отъ голѣма важность съвѣщателно тѣло по всичкитѣ въпроси, засѣгващи санитарно-ветеринарната и зоотехническа служба.

Съ сжщия законъ се създаде и основа «фонда за епизоотиитѣ», който се образува отъ върхнина 5% върху данъцитѣ: кръвнина и интизапъ.

Съ срѣдствата на тоя фондъ се почна въ 1901 и довърши миналата година ветеринарно-бактериологическата станция, която е единъ грандиозенъ паметникъ съ неоцѣнима народополезна цѣль. Цѣлата мобилировка на казаното заведение стана сжщо съ срѣдствата на тоя фондъ.

Почнала въ началото скромно и съ малки работи — приготовление на мая противъ шарката по овцетѣ и мишия бацилъ,

днесъ ветеринарно-бактериологическата станция приготовлява: поливалентенъ серумъ противъ болеститѣ на хеморагичната септисемия, противъ вѫглена по хората и добитъка, вакцина противъ вѫглена, малеинъ, туберкулинъ, серумъ противъ мита и стрептококнитѣ болести, серумъ противъ чумата по свинетѣ и пр.

Прѣзъ 1897 г. се изработи и утвърди «правилника за фонда за епизоотиитѣ». Съ тоя правилникъ се уреди начина на събиране и изразходването на казания фондъ.

Прѣзъ сѫщата година и на основание закона за санитарно-ветеринарната полиция се приготви и утвърди и «правилника за кадастриране на добитъка».

По силата на тоя правилникъ се прѣдприе и извърши кадастрирането на добитъка на 30 километра на вѫтрѣ отъ турската граница, по протежение на Бургаския и Ст.-Загорския окржзи.

Кадастра се върши и извършва отъ кадастралнитѣ ветеринарни фелдшери, подъ прѣкия надзоръ на зоннитѣ ветеринарни лѣкари.

Благодарение на кадастра на добитъка, на усиления ветеринаренъ персоналъ по турската граница и на удвояването на пограничната военна стража, отечеството ни можа да се запази отъ оня страшенъ бичъ за скотовъдството — чумата по едрия рогатъ добитъкъ — която болесть отъ много години върлува въ Азиятска Турция, а отъ 15 години насамъ на нѣколко пѫти се е прѣнасяла и въ Европейска Турция чакъ и до нашата граница.

Въ 1897 г. се изработи и прие на основание на сѫщия законъ, «правилникъ за подлагане на провѣреченъ изпитъ ветеринарнитѣ лѣкари, които желаятъ да добиятъ свободна практика по ветеринарната медицина въ България».

Въ 1899 г. се изработиха и приеха отъ върховния ветеринаренъ съвѣтъ «инструкциитѣ за употрѣблението на малеина».

По силата на новия законъ за санитарно-ветеринарната служба и полиция, вотиранъ прѣзъ 1905 г. отъ XIII Обикно-

вено Народно Събрание, почнаха да се вематъ мѣрки противъ болестьта охтика по добитъка. За тая цѣль прѣзъ 1906 г. се изработиха и одобриха отъ върховния ветеринаренъ съвѣтъ «наставления за употрѣблението на туберкулина».

Казанитѣ «наставления» прѣзъ 1910 год. се допълниха и издадоха на ново.

Прѣзъ 1907 г. се изработи и утвърли «правилника за ветеринарно-фелдшерския курсъ».

Въ 1909 г. се издадоха и одобриха отъ върховния ветеринаренъ съвѣтъ «наставления за употрѣблението на маята противъ болестьта шарка по овцетѣ».

Прѣзъ 1910 г. се изработи и утвърди «правилника за ветеринарнитѣ лѣчебница и амбулатория». Съ тоя правилникъ се опрѣдѣли по-точно, какъ и кждѣ трѣбва да се откриватъ, лѣйствуватъ и издържатъ тия заведения.

Прѣзъ този периодъ на сжществуването на ветеринарната организация, нейнитѣ органи сж издали съ десетки научни и популярни книжки, брошури и наставления по отглеждането, подобрението, лѣкуването и прѣдпазването на домашнитѣ животни.

Въ този 25-годишенъ периодъ, съвпадащъ съ царуването на Ваше Величество, ветеринарната медицина се разви, порастна и добрѣ укрѣпна.

III. ГОРИТѢ.

Законодателство. Прѣзъ 1887 г. горитѣ се стопанисваха възъ основа на закона за горитѣ отъ 1884 година. Това бѣ първиятъ законъ за горитѣ. Отъ даннитѣ, които имаме на ржка се вижда, че българскиятъ лѣсовъдъ прѣзъ това врѣме ималъ за обектъ на стопанисване гори съ досущъ неясни граници и неопрѣдѣлено пространство. Споредъ закона, държавата имаше върховния надзоръ надъ всички гори и тя трѣбваше да разпорежда съ тѣхъ; въ сжщность горитѣ бѣха достжпни за всички.

Споредъ първия законъ, горитѣ въ царството се дѣлѣха, както и сега, на държавни, общински и частни, и на държавата се вмѣняваше въ дългъ да слѣди, посрѣдствомъ своитѣ органи, да не стават кражби, нарушения, заграбвания и пр., особено въ държавнитѣ и общински гори. И държавата нареждаше отъ своя страна нуждното, тя даваше наставления за правилно опрѣдѣляне на участъцитѣ въ горитѣ, за пасене, за горене вжглища, за добиване кори, за сѣчене шума и пр., ала отъ всичко това нищо не излѣзе; въ горитѣ работитѣ си вървѣха както и по-рано: въ тѣхъ не се прояви никакво подобрение.

Това се забѣлѣзваше на всѣка крачка, и Ваше Величество не изпускаше случая да привлече вниманието и подкани длъжностнитѣ лица къмъ по-цѣлесъобразни мѣрки въ полза на горското стопанство.

Макаръ, че и при стария законъ можеше да се работи полезно за подобрение на горитѣ, неуспѣхътъ въ дѣлото, обаче, се отдаде на закона, и прѣзъ 1889 г. се създаде новъ законъ, който влѣзе въ сила отъ 1890 г., отъ когато се и заработи по-усърдно въ полза на горитѣ. Може да се каже, че отъ тоя периодъ датиратъ истинскитѣ технически начинания. Издадоха се правилникъ и наредби за службата и описването на горитѣ, за съставяне врѣменнитѣ тѣхни стопански основи; нѣщо повече, пристжпи се къмъ по-сложната работа — измѣрването на горитѣ, къмъ устрояването на пепиниери, залѣсяване и пр. работи, които първоначално, макаръ и слаби, възбудиха у лѣсовъда интересъ за рационално експлоатиране на горитѣ.

По-сетнѣ, прѣзъ 1895/96 г., се нареди да се събиратъ статистически данни за горитѣ, съ цѣль да се подготви основа за по-правилни и цѣлесъобразни похвати въ стопанството; нареди се за арондиране и ограничаването на горитѣ; уредиха се курсове за подготвяне горски персоналъ, нареди се държавенъ изпитъ за персонала по горитѣ, откри се висше горско училище и пр.

Прѣзъ 1897 г. се издаде новъ законъ за горитѣ, въ който се внесоха чувствителни подобрения. Службата по горитѣ се реорганизува, прѣдвидѣха се по-ефикасни мѣрки по пазенѣ и стопанисването на горитѣ, по привеждането имъ въ извѣстность. Държавата посѣга по-силно въ общинскитѣ гори, съ които до сега разполагаха общинитѣ и пр. Слѣдъ 7 годишно прилагане на тоя законъ, прѣзъ 1904 г. се издаде новъ законъ за горитѣ. Въ него, както и въ послѣдовалитѣ го измѣнения и допълнения до 1912 год., се въведоха редъ мѣрки, които цѣлятъ да се уварди запаса на горитѣ и да се осигури рационалната експлоатация както въ държавнитѣ, така и въ общинскитѣ гори. Съ сжщия законъ се уреди шумния яйляшки въпросъ въ полза на държавата, а въ измѣнението на закона, което се направи прѣзъ 1912 г., се уреди начина на ползуването отъ общинскитѣ гори отъ страна на общинаритѣ.

По тоя начинъ, нашето законолателство за горитѣ отъ най-проста форма, както бѣ заварено отъ Ваше Величество, достигна до положението на единъ модеренъ законъ. Честитѣ промѣни, измѣнения и допълвания на законитѣ за горитѣ, извършени отъ началото до сега, имаха за цѣль силното желание и стремежа да се въведе въ горитѣ часъ по-скоро интензивно стопанстване въ рамкитѣ на модерното лѣсовъдство, та по тоя начинъ да се гарантира на народа единъ траенъ поминъкъ.

Пространство и положение на горитѣ. Царството притежава 2.607.684·7 хектари гори. Това сж данни на по-нова прѣцѣнка, макаръ и пакъ окомѣрна.

Това пространство гори е разпрѣдѣлено приблизително така: 734.216·8 хектари държавни; 1.242.222·4 — общински; 310.111·5 — частни и 321.134·0 хектари училищни, черковни, джамийски и на др. богоугодни заведения.

Отъ тая прѣцѣнка слѣдва, че държавата притежава около ⅓ отъ общото пространство на горитѣ въ страната, общинитѣ

притежаватъ приблизително $^1/_3$-та, а останалата часть принадлежи изобщо на частни горовладѣлци.

Горитѣ по Стара-планина, Рила и Родопа, на брой около 400 комплекса, сж повече на държавата.

Южната и западната часть на царството заематъ общинскитѣ гори, на брой около 3.000 комплекса.

Частнитѣ гори сжществуватъ главно въ полскитѣ околии и състоятъ повече отъ дребни комплекси. Крупни горовладѣлци въ страната има твърдѣ малко.

Въ 18 околии държавнитѣ гори съставляватъ повече отъ 50% отъ цѣлата горска площь. Останалитѣ околии имамъ помалко отъ 50% държавни гори, а въ Горне-Орѣховската околия държавата не притежава собствени гори.

Въ 28 околии общинскитѣ гори заематъ повече отъ 50%. Въ Никополската околия общинскитѣ гори съставляватъ 18% отъ горската площь.

Въ 5 околии пъкъ частнитѣ гори заематъ повече отъ 50%, а въ Пещерска околия, която се счита за най-гориста, частнитѣ гори съставляватъ само 5%.

На всѣки 100 хектари земя, срѣдно 27 хектари сж гора, така, че нашата страна е по-гориста отъ Португалия съ около 22%, отъ Турция съ 13%, отъ Франция и Гърция съ около 11%, отъ Ромжния и Италия съ окодо 5%, отъ Германия съ $1^1/_2$%, а по-малко гориста е отъ Австрия съ 5·6%, отъ Швейцария съ 7%, отъ Норвегия съ около 4·5%, отъ Сърбия съ 21% отъ Росия съ 11% и отъ Финляндия съ 29%.

Смѣтнато на глава, споредъ прѣброяването на населението на 31.XII 1910[1]), се падатъ срѣдно 0·60 хектара гора.

Веритикалното (по висота) разпрѣдѣление на горитѣ въ царството се вижда отъ слѣдната таблица:

---

[1]) Както се знае, че населението на 31 декември 1910 г. е било 4.337.576 души.

Притежание	До 400 м. надъ морето	Отъ 400 — 1000 м. надъ морето	Отъ 1000—2000 м. надъ морето
	хектари		
Държавни . .	198.068'8	295.612'3	240.537'7
Общински . .	597.213'3	312.515'4	502.493'7
Частни	327.572'4	214'623'4	89.049'7

Отъ всичкитѣ гори, които царството притежава, 1.007.327'0 хектара се стопанисватъ високостъблено и 1.600.357'7 хектара — нискостъблено.

Отъ първитѣ около $^{1}/_{4}$ сж иглолистни и се намиратъ прѣдимно въ Родопитѣ и Рила.

Производната способность на високостъбленитѣ гори, при 100-годишна възрасть (отъ твърдитѣ породи), добъръ бонитетъ и нормална гжстина, възлиза на 3'05' м. на хектаръ. Нискостъбленитѣ гори, при 20-годишна възрасть (пакъ твърда порода), показватъ 2'45' м. на хектаръ.

Високостъбленитѣ гори (мека порода), при 100-годишна възрасть, сжщитѣ условия, показватъ — 5'69' м. на хектаръ, а нискостъбленитѣ 20-годишни, мека порода — 4'15' м. на хектаръ, или редуцирано за срѣдня гжстина:

въ първия	случай	1'52'	м.	на хектара
въ втория	»	1'22'	м.	» »
въ третия	»	2'84'	м.	» »
въ четвъртия	»	2'27'	м.	» »

Горско производство и търговия. Царството изнася за странство както твърдъ, така и мекъ дървенъ материалъ и то въ обработена и необработена форма.

Прѣзъ 1887 г. износътъ на дървенъ материалъ възлизаше на 18.520.799 кгр., на стойность 948.358 лева.

Прѣзъ петь годишния периодъ отъ 1898—1902 год. е изнесенъ срѣдньо на година 30.206.648 кгр. дървенъ материалъ, на стойность 1.205.146 лева, а пъкъ внесенъ такъвъ материялъ на тежесть 36.773.886 кгр. и на стойность 1.917.080 л.

Вносътъ, слѣдователно, прѣзъ тоя периодъ е постепенно намалявалъ и отъ 3.542.078 лева прѣзъ 1898 г. той спадналъ на 1.267.238 прѣзъ 1902 год., когато износътъ се е качвалъ постепенно и отъ 1.016.639 лева прѣзъ 1898 год. е достигналъ 1.563.691 лева прѣзъ 1902 год.

Прѣзъ послѣдното петилѣтие 1907—1911 год. срѣдньо на година сж изнесени 17.836.347 кгр. дървенъ материалъ, на стойность 744.076 лева, а сж внесени 7,.012.730 кгр., на стойность 4.987.834 лева.

България внася главно меко дърво въ обработена и въ груба форма. По количество, вносътъ на тоя материялъ прѣзъ първия 5-годишенъ периодъ заема 75% отъ цѣлия вносъ на дървенъ материялъ. България изнася най-много иглолистенъ материялъ, който по количество съставлява 50·5% отъ износа за първото петилѣтие.

Отъ нашия износъ прѣзъ първия 5-годишенъ периодъ 85% по стойность се отправя къмъ Турция, 3% къмъ Сърбия, 1% къмъ Ромжния, 0·7% къмъ Австро-Унгария и около 10% въ Германия, Франция, Гърция, Белгия, Египетъ и други държави.

Най-голѣмъ вносъ на дървенъ материалъ у насъ прави Австро-Унгария (61% прѣзъ първия петъ годишенъ периодъ), слѣдъ нея иде Ромжния — 18% и остатъкътъ е отъ Турция Сърбия и др.

Въ Турция ние изнасяме меко дърво, пилено и грубо, твърдо дърво въ груба форма, дърва за огрѣвъ, вжглища и груби бъчварски издѣлия. Въ Сърбия внасяме дърва за огрѣвъ и меко пилено дърво, въ Ромжния дърва за огрѣвъ и вжглища. Въ Франция, Германия и Белгия изнасяме твърдо необработено дърво, въ Египетъ — дрѣновъ материалъ.

Отъ Австрия ес внася у насъ меко дърво — грубо и изработено и разни столарски и бъчварски издѣлия; отъ Германия, Белгия и Франция — бъчварски и столарски издѣлия; отъ Турция — меко дърво, грубо и дѣлано.

Въ нашитѣ гори работятъ първобитни индустриални заведения, това сж бичкиитѣ (извѣстнитѣ дъскорѣзници въ

Родопитѣ и Рила и отчасти въ Стара-планина), и стругове — на които се приготовляватъ прочутитѣ български гаванки, захлупци, бъклици и др. — Тия стругове сѫ разпръснати изъ усоитѣ на Стара-планина, особено въ Габровско и Севлиевско. Такива заведения изобщо прѣзъ 1887 г. наброявахме 2—3 стотици, сега тѣхниятъ брой се е възкачилъ на около 6 стотици.

На бичкиитѣ се изработва прѣдимно меко дърво (въ Стара-планина се работи и букъ), което съставлява прѣдметъ, освѣнъ за вѫтрѣшна, но и за външна търговия.

Отъ дребнитѣ дървени издѣлия, които се приготвятъ на нашитѣ стругове, изнесени сѫ за цѣлия 5 годишенъ (1895—1899) периодъ 497 хиляди килограма, на стойность 140 хиляди лева, а пъкъ сѫ внесени 722,000 кгр., на стойность 250 хиляди лева, или срѣдно на година 144.500 кгр., на стойность 50 хиляди лева.

А за периода отъ 1910—1911 год. сѫ изнесени 50.810 кгр. на стойность 21.177 лева.

Тия индустриални заведения, които водятъ своето начало още отъ турско врѣме и носятъ първобитенъ характеръ, ни най-малко не могатъ да удовлетворятъ изискванията на днешния пазарь, особно по качество и форма на материала, що изработватъ, вслѣдствие на което въ послѣднитѣ десетина години, ние вижданме починъ за усъвършенствуване както на дъскорѣзнитѣ, така и на струговетѣ. Модерни дъскорѣзни, съ всичкитѣ имъ приспособления, се устроиха въ Бѣлово, Рила, Кричимъ, Долна Баня, Бургазъ, Варна, Видинъ, а модеренъ стругъ се построи въ държавната гора «Лѫга» — при с. Стокитѣ, Севлиевско. На тия заведения работата се отличава съ своята чистота и съвършенство; захвърлениятъ на бичкиитѣ и струговетѣ материалъ, тукъ се изработва и оползотворява докрай чрѣзъ усъвършенствуванитѣ приспособения.

Къмъ изброенитѣ до тука данни, нека приведемъ и ония, относно количеството на дървения материялъ, който е добиванъ отъ горитѣ, както и стойността на сѫщия прѣзъ извѣстни периоди отъ царуването на Ваше Величество.

Прѣзъ периода отъ		Строителенъ материялъ въ куб. метри	Горивъ материялъ въ куб. метри	Въглища въ килогр.	Приходъ лева
Държавнитѣ гори	срѣдньо за 6-тѣ слѣдни години 1898—1903	536.288'90	1.329.267'35	8.914.461	325.783'47
	само за 1911 г.	115.532'63	180.944'98	736.285	741.406'43
Общинскитѣ гори	срѣдньо за 6-тѣ слѣдни години 1898—1903	951.616'58	4.443.756'11	22.516.809	936.756'78
	само за 1911 г.	145.085'08	867.123'89	3.266.391	174.145'33
Частнитѣ гори	срѣдньо за 6-тѣ слѣдни години 1898—1903	760.637'09	4.351.969'88	9.812.017	868.460'49
	само за 1911 г.	265.809'54	1.006.670'55	2.339.990	215.979'84

Или срѣдно годишно, само за слѣднитѣ 6 години, се е сѣкло: отъ държавнитѣ гори за строителенъ материялъ 89.381'5' м. дърва за огрѣвъ — 221.544'56' м. и сж произведени вжглища 1.485.743 килогр.; отъ общинскитѣ гори за строителенъ материялъ 158.602'76' м., дърва за огрѣвъ — 740.626' м. и сж произведени 3.752.801'5 кгр. вжглища и най-послѣ отъ частнитѣ гори за строителенъ материялъ — 126.776'5' м., дърва за гориво — 725.328'3' м. и сж произведени — 1.635.336 кгр. вжглища.

Споредъ тия данни слѣдва, че прѣзъ дадения периодъ отъ 1 хектаръ държавна гора е валено годишно срѣдньо 0'44' м.
отъ общинскитѣ гори . . . . . 0'74' »
отъ частнитѣ гори . . . . . 2' 9' »

Нагледъ нищожно количество, въ сжщность масата, която е вадена изъ горитѣ прѣзъ тоя периодъ, е много по-голѣма.

Това показва състоянието на горитѣ, които поради много причини, сж чувствително ощетени.

Относно прихода, прѣзъ посочения по-горѣ периодъ, слѣдва, че 1 хектаръ държавна гора срѣдньо годишно е донесълъ 0·57 л.
1 » общинска » » » » » 0·80 »

Приходътъ отъ нашитѣ гори сравнително е още твърдѣ малъкъ, защото цѣнитѣ, по които се продава дървото вжтрѣ въ горитѣ, сж много ниски, поради отдалечението на озрѣлитѣ за експлоатация гори и извънредно неудобнитѣ транспортни условия и още поради силно развитата контрабанда.

Горското богатство на царството се прѣцѣнява по настоящемъ на около половинъ милиардъ лева.

Дървесни породи и насаждения. Нашитѣ гори състоятъ отъ широколистни и иглолистни породи.

Прѣдметъ на горско стопанство отъ широколистнитѣ породи сж слѣднитѣ видове: джбътъ (Suercus pedunculata, sessiliflora, conferxa і cerris), букътъ (F. sylvatica), ясенътъ (Fraxinus excelsior), брѣстътъ (Ulmus campestris и effusa u U. montana), яворътъ (Acer platanoides и Ac. pseudoplatanus), габеръть (Carpinus betulus), липата (Tilia grandifolia и T. parvifolia), върбата (Salix caprea, S. pentandra S. viminalis и др.), тополата (Populus tremula, P. alba и P. nigra) и др.

Главнитѣ породи въ иглолистнитѣ масиви, които съставляватъ прѣдметъ на горско стопанство, сж: боръть (Pinus silvestris, P. nigra, P. peuce), смърчътъ (Picea excelsa) елата (Picea pectinata).

Отъ храстето за споменуване сж: Alnus viridis, Berberis vulgaris, Cerasus chamaecerasus, Cornus (c. suas, c. sanguinea, c. pentagyna), Daphnae mezereum, Hetera helix, Ligustrum vulgare, Lonicera (L. xilosteum, L. caprifolia, L. nigra), Prunus spinosa, Romanus (R. cathatica, R. frangula), Rus colinusi Rosa (R. alpina, R. canina и др.), Salix (S. fragilis, S. purpurea), Sambucus (S. racemosa, S. nigra), Viccinum (V. mirtilus, V. Vitis caaeca), Viburnum (V. opulis, V. Lautana), Viscum album и др.

Горитѣ въ царството се манипулуватъ лори до сега твърдѣ неправилно, вслѣдствие на което насажденията имъ сж отъ много простъ характеръ.

По-цѣнни и увардени комплекси се срѣщатъ въ Варненско, Провадийско, Анхиалско, Айтошко, Бургашко и Самоковско, както и въ по-високитѣ и непристжпни мѣстности на Ст.-Планина и Срѣдна-Гора, а отчасти и въ Родопитѣ и Рила. Тука имено се срѣщатъ чести насаждения отъ хубави борове джбове, смърчъ, букъ и ела. Дървото тука расте високо, по нѣкога до 52 метра (ела), бива гладко съ овално, почти цилиндрическо стъбло.

Въ останалата часть отъ царството цѣннитѣ дървени породи се срѣщатъ поединично или въ незначителни острови (групи), въ които насажденията сж пробити и разрѣдени.

Относно качеството на дървения материалъ, що произвеждатъ нашитѣ гори, трѣбва да се изтъкне, че българското дърво се отличава съ богата структура, съ гжсти и правилни годишни кржгове, хубава боя и съотвѣтна жилавость — качества, които го правятъ годно за здрави постройки и най-скжпи индустриални издѣлия.

Управление на горитѣ. Отъ 1887 г. и до днесъ общиятъ надзоръ надъ горитѣ въ царството принадлежи на държавата. До 1893 г. управлението на горитѣ се намираше подъ вѣдомството на Министерството на Финанситѣ. Съ учрѣдяване, обаче, на Министерството на Търговията и Земледѣлието прѣзъ 1893 година, управата на горитѣ прѣмина върху това Министерство и остана къмъ него и слѣдъ като то се прѣименува въ Министерство на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти.

Службата по горитѣ при министерството отначало и до сега е запазила бюрократиченъ характеръ. Тя се изпълнява отъ едно отдѣление за горитѣ и лова.*) Прѣзъ 1887 г. отдѣлението се състоеше отъ 1 началникъ и 1 подначалникъ. Прѣзъ 1898 г. отъ 1 началникъ и 1 инспекторъ по горитѣ и двама подначалници. Прѣзъ 1908 г. — 1 началникъ, 2 подначалници и 1 главенъ инспекторъ, а прѣзъ 1912 г. отдѣлението се разви, прѣорганизува се и му се даде характеръ на колегиално учрѣждение съ 1 началникъ, 4 главни инспектори, всѣки докладчикъ на специаленъ сервизъ, 4-ма лѣсничеи като помощ-

*) Това отдѣление въ разнитѣ врѣмена е бивало прѣименувано въ бюро за горитѣ и въ дирекция за горитѣ, но това е безъ всѣко значение за самата работа.

ници на главнитѣ инспектори, 1 помощникъ на сждебно-административния инспекторъ и 1 лѣсничей по лова.

Бюро за укрѣпяване на пороитѣ. Прѣзъ 1905 г. при отдѣлението за горитѣ се образува и бюро за укрѣпяване пороитѣ въ страната. Задачата на това бюро бѣ да се стабилизуватъ, чрѣзъ залѣсяване и укрѣпяване, сипеитѣ и ронливитѣ земи въ застрашенитѣ мѣстности, за да се оползотворятъ, отъ една страна самитѣ тия земи, а отъ друга — за да се запазятъ лежащитѣ по-долѣ културни почви, жилищата, пжтищата и др. отъ засипване, завличане, заливане и пр. прѣзъ врѣме на поройнитѣ води. Задача колкото трудна, толкова и полезна за народното стопанство

Първоначално бюрото пристжпи къмъ подготвителнитѣ работи — учрѣдяване разсадници за произвеждане материалъ за залѣсяване, опрѣдѣляне и фиксиране охранителни периметри, снимане поройнитѣ басейни и пр. Бюрото развиваше своята дѣйность много бавно, защото не се улесняваше както трѣбва; а прѣзъ извѣстно врѣме (1909—1911) даже бѣше му отнѣта всичката възможность за работа (не бѣ прѣдвижданъ въ бюджетитѣ никакъвъ кредитъ), та трѣбаше да се крѣпи съ кредити, прѣдназначени за други цѣли, както по отношение на персонала, така и по отношение на веществени разходи.

Прѣзъ пролѣтьта на 1911 г. нуждитѣ на бюрото за укрѣпяване пороитѣ се проучиха сериозно, установи се неговата организация и отъ 1912 г. то се прѣустрои въ такава форма, каквато гарантира пъленъ успѣхъ въ толкова трудната работа, що му е прѣдоставена.

Сжщеврѣмено бюрото се разклони до възможния за сега размѣръ, като се откриха 4 секции въ Казанлжкъ, Карлово, Кюстендилъ, Босилеградъ и Сливенъ, всѣка съ нуждния технически и охранителенъ персоналъ. Така организуванитѣ секции се снабдиха съ напълно подготвенъ персоналъ и съ необходимия кредитъ и се заработи усилено.

Укрѣпителнитѣ работи сж развити до задоволителна степень, защото въ периметритѣ, дѣто се работи, е сполучено да се закрѣпи теренъ по нѣкои порои и сипести урви и да се прѣдпази работната земя отъ засипване и завличане.

До края на 1910 г. общо сж залѣсени 4.984 декари охранителенъ теренъ, затрѣвени сж били 61 декари, построени сж 792 клеонажи, прагове на обща кубатура 540 м.³ и 18 баражи: устроени сж разсадници съ пространство 61 декари, запазени сж 5.449·2 хектари. Срѣщу тази работа сж изразходвани 197.645 лв.

Прѣзъ 1911 г. сж запазени 1.835 декари, построени сж клеонажи 3.690 м., баражи на обща кубатура 950 м.³; залѣсени сж 1.390 хектари съ 358.000 фиданки прѣдимно иглеста порода. Срѣщу тая работа сж изразходвани 62.373 лева.

Уредба на горитѣ. По уредбата на горитѣ у насъ се е заработило по-сериозно отъ 1898 г. съ персоналъ подбранъ измежду тогавашнитѣ лѣсничеи. Прѣзъ 1911 г. се образуваха специални таксаторски секции съ задача за една дефинитивна работа по уредбата на горитѣ.

Опититѣ и врѣмето доказаха, че основата, положена още прѣзъ 1898 г., за едно провизорно, а не дефинитивно устройство на горитѣ у насъ бѣ една отъ най-правилнитѣ и още за дълги години ще трѣбва да се работи върху сжщата основа. Вслѣдствие на това бюрото за арондиране на горитѣ се състави въ двѣ лѣсоустройствени секции — едната импровизирана отъ 1 лѣсничей и 1 неговъ помощникъ. Прѣзъ 1912 г. лѣсоустройствената работа се организува и разви въ 4 секции — 2 съ мѣстенъ персоналъ и 2 съ чуждъ, на които се придаде и инструктивна задача. На чело на тоя институтъ се постави 1 главенъ инспекторъ. На тоя инспекторъ се повѣри съставяне провизорнитѣ стопански планове на държавнитѣ и общински гори, като на пръвъ редъ се заработи въ най-важнитѣ мѣста.

Начъртаниятъ пжть на лѣсоустройствения институтъ прѣзъ 1911 г. е гарантиранъ чрѣзъ всеобщото одобрение на неговата основа, и ние се надѣваме, че ако тоя институтъ работи въ посочения му пжть твърдо и неуклоно, горското стопанство слѣдъ извѣстно врѣме ще се сдобие съ всички стопански основи, нужни за рационалното използуване на нашитѣ гори.

Външната служба по горитѣ. Тая служба първоначално се изпълняваше отъ горски инспектори, които прѣзъ 1887 год., първа година отъ царуването на Ваше Величество, броеха 7 души, като на всѣки инспекторъ се падаха да стопанисва

по 372.526 хектари гора. Прѣзъ 1897 г. инспекторитѣ се увеличиха на 22 съ 35 помощника, слѣдователно, на всѣки инспекторъ се падаха 16.398 хектари гора.

Прѣзъ 1898 г. външната служба по горитѣ се реорганизува, като се отдѣли контролътъ отъ другата работа. Цѣлото царство се раздѣли на районни горски инспекции, а тия — на административни лѣсничейства, чрѣзъ групиране горитѣ отъ 1, 2—3 околии въ едно такова лѣсничейство, съ тенденция да се увеличава числото на лѣсничействата, до като се дойде до положение щото всѣка гора отъ по-голѣмо пространство да образува самостойно лѣсничейство (техническо).

Първоначално административниятъ лѣсничей бѣ заставенъ да изпълнява както техническата, така и административната служба по горитѣ, която съ течение на врѣмето и по силата на обстоятелствата бѣ се развила неимовѣрно много и бѣ погълнала цѣлия трудъ на дѣятеля по горитѣ. Техническата работа, която е най-важната и заради която именно е създаденъ лѣсовъдския институтъ, може да се каже, бѣ забравена. Първо мѣсто въ всѣко лѣсничейство бѣ отстжпено на административната работа. Горскиятъ институтъ бѣ се прѣобърналъ на едно административно учрѣждение; той бѣ изгубилъ въ очитѣ на обществото всѣко уважение и грозеше да загине подъ тежестьта на собственитѣ си неджзи. Това положение се отрази гибелно върху състоянието на горитѣ и не можеше да се търпи повече. Заради това, още прѣзъ лѣтото на 1911 година се пристжпи къмъ една чувствителна промѣна на работитѣ въ горитѣ, като се посѣгна къмъ отлжчване техническата отъ административната работа. Понеже това прѣобразуване не можеше да се извърши изведнажъ, поради липса на персоналъ и срѣдства, отлжчиха се първоначално само 7 най-важни въ царството гори въ нѣколко административни лѣсничейства и се прѣдадоха на специаленъ технически подготвенъ персоналъ, съ задача да заработи системно за въвеждане рационално стопанство въ тия гори. Тази реформа отпослѣ се оформи въ бюджета за 1912 г. Образуваха се, слѣдователно, технически лѣсничейства, специални горски стопанства

по типа на западно-европейскитѣ. Така постепено ще слѣдва разпадането на всѣко административно лѣсничейство въ техническо, до като се достигне до усъвършенствуваната форма на едно модерно горско стопанство.

Отъ друга страна, за да се освободятъ и административнитѣ лѣсничеи отъ административната работа въ лѣсничейството, назначиха се администратори — специални чиновници за тая работа, съ нуждния спомагателенъ персоналъ, и по тоя начинъ и на административнитѣ лѣсничеи се гарантираха условия за полезна работа въ кржга на чистото лѣсовъдство.

Охранителна служба по горитѣ. Тая служба страда и до сега отъ извѣстни слабости. поради вѣковния навикъ у народа, да гледа на горитѣ като на имотъ, въ който никой не бива да му прѣчи. При все това и въ охранителната служба прѣзъ отчетния периодъ е достигнато чувствително подобрение. Въ извѣстни покрайнини на страната охраната се е развила задоволително. Това се вижда отъ успѣхитѣ, постигнати отъ страна на охранителния институтъ по отношение на коренението, пожаритѣ, кражбитѣ и пр., които макаръ и да не сж досущъ прѣкратени, поставени сж, обаче, въ извѣстни рамки, които отъ день на день горската полиция стѣснява, до като съвсѣмъ се отстранятъ.

Отъ приложената таблица явствува развоятъ на охранителния институтъ отъ 1887 до 1912 година.

Години	Държавни горски стражари		На стражарь се падатъ	Общински горски стражари		На стражарь се падатъ
	число	срѣдно годишно възнаграждение	хектари отъ общата горска площь	число	срѣдно годишно възнаграждение	хектари отъ общинската гора
1887	542	880	4811	—		—
1893	740	880	3523	1002		1242
1898	520	900	5014	1320		940
1905	530	660	4901	2017	480	621
1906	500	840	5213	2130		580
1912	581	1120	4488	2217		560

Състоянието на горитѣ. Изобщо, състоянието на нашитѣ гори е незадоволително. Онова горско богатство, което нѣкога е покривало нашата земя, което я прославила по далечния свѣтъ, днесъ не сѫществува, ала все пакъ ние можемъ да посочимъ на много покрайнини въ царството, дѣто сѫ отгледани и очувани цѣнни насаждания — такива, каквито турцитѣ не ни бѣха оставили.

Завардени, въ много кѫтища дори великолѣпни гори имаме за показъ по възвишеноститѣ и усоитѣ на Ст.-Планина, особно на сѣвернитѣ ѝ спускове въ Срѣдна-Гора, Рила и Родопа, па и по Странджа. Такива сѫ буковитѣ масиви що покриватъ цѣлата сѣверна верига на Стара-Планина близо до Черно-море, като се почне дори отъ най-западния край на България. Великолѣпнитѣ дѫбрави въ Провадийско, Варненско, Бургашко, Анхиалско и Айтошко дори до Котленско и часть отъ Еленско се срѣщатъ само въ Славония и Буковина. Въ иглолиститѣ простори на Рила и Родопа ние сме очували сѫщо хубави насаждения.

Не бива да прѣминемъ и красивия Лонгозъ, разположенъ на рѣка Камчия на дължъ по устието ѝ до Черното море, единствената гора, може да се каже, на Балканския полуостровъ съ чисти ясенови и брѣстови насаждения въ толкозъ виличествена форма.

По низинитѣ и равнинитѣ сѫщо имаме за показъ завардени гори повече въ ниско и срѣдностъблена стопанска форма, главно отъ твърда дървесна порода. Такива сѫ голѣма часть отъ горитѣ въ Бургашко («Хасакията»), Варненско («Приморска»), Анхиалско («Ярамазъ-кая»), Айтошко («Балабанъ-дере»), К.-Агачко («Мангофлията») и др.

И все пакъ трѣбва да се признае печалниятъ фактъ, който Ваше Величество не веднажъ, при разни случаи, сте изтъквали, че българскитѣ гори изобщо не сѫ добрѣ. Тѣ сѫ изчерпани, намѣста дори разнебитени, а има покрайнини, дѣто сѫ и съвсѣмъ изтрѣбени и прѣобърнати въ работна земя или въ грозни туфи, или пъкъ въ пасища. Икономическитѣ условия, нашитѣ нрави и традиции, наслѣдени още отъ старо врѣме, все още не могатъ да се прѣвърнатъ въ полза на горитѣ. Противо-

дѣйствието отъ страна на селенина срѣщу всѣка мѣрка, цѣлеща редъ и добро за горитѣ, е още така силно, че въ много случаи се отстжпва, макаръ и явно да се вижда врѣдата, която се причинява на горитѣ. Заради това, правителствата на Ваше Величество между другото, иматъ още и трудната задача да пробуждатъ между народа съзнание за значението и важността на горитѣ въ живота. И може да се каже, че тия грижи не сж останали безплодни, защото българинътъ, на много мѣста е далъ бѣлѣгъ, по който може да се сжди вече, какво той се намира прѣдъ прага на единъ прѣвратъ въ своитѣ понятия за горитѣ.

Ние можемъ да посочимъ села, гдѣто горитѣ се вече цѣнятъ и се пазятъ, дѣто дървото се щади не вече отъ властьта, не отъ страхъ прѣдъ строгоститѣ на закона, а отъ съзнание за голѣмото значение за имота на населението. «Селото варди гората», отговориха въ с. Вардумъ (Османъ-Пазарско), когато се запита, колко пазачи охраняватъ хубавата гора, що краси околностьта на селото.

Българинътъ е възприемчивъ и това ни дава право да се надѣеме, че подъ мждрото царуване на Ваше Величество, нѣма да мине дълго врѣме, когато цѣлиятъ народъ ще съзнае голѣмото значение на горитѣ за страната и самъ, безъ всѣкакво принуждение, ще се загрижи за своитѣ гори, както се грижи за своята собствена рожба, особно слѣдъ като за горитѣ въ най-ново врѣме се жертвуваха твърдѣ много интереси отъ личенъ и партиенъ характеръ.

Стопанисване на горитѣ. Въ началото на отчетния периодъ общинитѣ, па и частнитѣ горовладѣлци бѣха пълни разпоредители въ своитѣ гори и по отношение похватитѣ отъ чисто лѣсовъдски характеръ. Горовладѣлцитѣ бѣха едновременно и лѣсовъдитѣ за своитѣ гори. Тѣ сами нареждаха работитѣ: опрѣдѣляха сѣчища; разрѣшаваха сѣчьта; тѣ направляваха ония операции въ горитѣ, които лѣсовъдската наука счита за най-трудни и мжчни и за специалиста, отъ когото се изисква да познава, както трѣбва, живота на гората. Това опасно положение за горитѣ бързо се съзна и заради това сждбоносната и сложна работа по стопанисването, както на

държавнитѣ, така на общинскитѣ и частнитѣ гори се повѣри по законодателенъ редъ на държавата, а именно на нейнитѣ лѣсовъди. Това е една отъ най-голѣмитѣ печалби, която можа да се спечели за смѣтка на българското горско стопанство. Съ него се гарантира бѫдащето на горитѣ, защото тутакси слѣдъ това въ горитѣ прѣстанаха ония невѣщи и врѣдни похвати, съ каквито се отличаваше до това врѣме всѣка работа, особно въ общинскитѣ и частнитѣ гори.

Намѣсата на държавата отъ тогава до днесъ въ горско-стопанскитѣ мѣроприятия, дори и въ частнитѣ гори, се разви до степень на пълна разпоредителска и, днесъ, може да се каже, че държавата ржководи стопанството въ всички гори. Горитѣ въ царството днесъ се стопанисватъ възъ основа на стопански планове (стопански програми, главно врѣменни), приготовлявани отъ горската власть или отъ вѣщи по материята лица. Не се искатъ стопански планове само за частнитѣ гори, когато сѫ по-малки отъ 50 хектари, но и въ тѣхъ сѣчищата се опрѣдѣлятъ отъ държавнитѣ лѣсничеи, слѣдователно, и въ тѣхъ сѣчьта се ржководи отъ държавата. Стопанскитѣ основи иматъ за цѣль да осигурятъ трайность и постоянство въ ползуването.

Съ това се достигна единъ редъ, който има за цѣль, отъ една страна, да прѣмахне и заличи старитѣ поврѣди въ горитѣ, а, отъ друга, да ги подготви и направи приголни за стопана и за страната като най-полезни прѣдприятия.

Експлоатация. Експлоатирането и на държавнитѣ и на общинскитѣ гори става чрѣзъ публично наддаване, чрѣзъ концесия и по стопански начинъ, възъ основа на стопански програми и специалнитѣ за цѣлта условия.

До края на 1910 година, наредбитѣ на горската власть допускаха населението да влиза въ държавнитѣ и общински гори, да сѣче само нуждния дървенъ материалъ, подъ условие, че ще бѫде платено за тоя материалъ, че ще се сѣче въ опрѣдѣлено мѣсто, въ извѣстно врѣме и пр. То, обаче, гледаше да си насѣче отъ по-близо, отъ по-удобно мѣсто, па и, ако е възможно, безъ такса. Това положение много поврѣди на горитѣ,

макаръ, че законътъ го запрѣщаваше. Въ началото на пролѣтьта на 1911 г. тая врѣдна система на стопанисване държавнитѣ и общинскитѣ гори се прѣустанови. Днесъ сѣчьта въ нашитѣ гори е дружна: въ сѣчището се влиза дружно или на групи отъ селото прѣзъ извѣстно врѣме, и то подъ непосрѣдствения надзоръ на лѣсничея. Добитиятъ материалъ се извозва изъ гората пакъ дружно и слѣдъ това гората се затваря за брадвата.

Тая мѣрка посрѣщна неимовѣрно противодѣйствие, тя ни причини и човѣшки жертви, ала твърдостьта и постоянството при нейното прилагане съкрушиха проявения отпоръ и ние днесъ се радваме на още една побѣда въ полза на българското горско дѣло.

Въведенията редъ за сѣчене въ държавнитѣ и общинскитѣ гори гарантира, освѣнъ ефикасна охрана на запаса, но и благоприятенъ резултатъ отъ прѣдприетото подновяване на горитѣ, и ние се надѣваме, че, ако при тоя редъ продължи и занапрѣдъ, съ сжщото постоянство и сжщата твърдость отъ страна на върховната власть по горитѣ, ще се допринесе значително за нашето горско богатство,

Иглолистнитѣ гори се експлоатиратъ прѣзъ цѣла година и пакъ въ срокове, а широколистнитѣ само отъ 15 септемврий до 31 мартъ. Изключение отъ това правятъ непристжпнитѣ зимѣ планински възвишения, дѣто сѣчьта се ограничава само прѣзъ лѣтото.

Добитиятъ дървенъ материалъ отъ държавнитѣ и общинскитѣ гори се продава или на коренъ или слѣдъ отсичането, но пакъ чрѣзъ публично наддаване, чрѣзъ концесия и по тарифни цѣни, каквито се приготовлявятъ отъ горскитѣ власти, възъ основа на тарифнитѣ цѣни за съотвѣтнитѣ гори.

За да се гарантиратъ мѣроприятията въ общинскитѣ гори, прѣдвидени въ стопанскитѣ имъ програми, приходитѣ отъ горитѣ се внасятъ въ държавното съкровище и отъ тѣхъ се удържатъ нужднитѣ суми за разходи по стопанството на самитѣ гори. На общинитѣ се възвръщатъ само излишъцитѣ отъ приходитѣ. Това е една мѣрка за въ полза на общото горско стопанство, която на много мѣста е дала своитѣ добри резултати.

Важното въ случая е, че тая мѣрка е възприета благосклонно отъ заинтересуваната страна, и това условие ни дава надежда за въвеждане на по-интензивно и рационално стопанство въ общинскитѣ гори, които, както се каза, съставляватъ около ½ отъ общата площь на нашитѣ гори.

Развъждане на горитѣ. Трѣба да признаемъ, че по развъждането на горитѣ у насъ не можемъ да покажемъ една планомѣрна работа, която да служи като противовѣсъ на усилената експлоатация на нашитѣ гори, като изключимъ така наречените укрѣпителни секции. Това, което сме нахвърлили тукъ-тамъ, като изкуствено размножаване на гори, не прѣдставлява оная лѣсовъдска работа, която се очаква отъ единъ институтъ, какъвто е горскиятъ. Изписвани сж съ вагони сѣмена и фиданки, но отъ тѣхъ нашата земя не е видѣла полза. Благодарение пакъ на природата: тя създава нашитѣ гори, тя покрива стръмнитѣ планински спускове и ребрата на планинскитѣ разклонения, и пакъ тя е която бърза да ги засѣе и облѣче веднага, щомъ човѣшката ржка или пожарътъ, стихията открие площьта, оголи и я изложи на врѣднитѣ атмосферни влияния.

Нашитѣ гори сж продуктъ на двояко естествено възобновяване: отъ сѣме и отъ издънка. Благодарение на удобнитѣ почвени и климатически условия, както и на способностьта на дървеснитѣ породи издънки, ние можемъ да се радваме на това горско богатство, което гледаме прѣдъ себе. Благодарение само на тия условия, нашитѣ гори сж могли да изтърпятъ опустошенията на които сж били подложени прѣзъ разнитѣ врѣмена на нашето робуване, прѣзъ врѣмето на войната, па дори и до послѣдно врѣме.

Българската земя е пронизана отъ доста жизнеспособенъ коренъ и е покрита отъ много и здрави пжне и шубърки, които сж келави и закърнѣли и постепено гинатъ, но щомъ се подсѣкатъ и наранятъ, репродуциратъ буйно и образуватъ хубави насаждения — такива, каквито човѣшката ржка едвали е въ състояние да създаде, стига да избѣгнатъ нападението на добитъка. Възобновяването на тия закелевѣли гори е едно

дѣло въ горското стопанство отъ първостепена важность, върху което е обърнато внимание едвамъ отъ пролѣтьта на 1911 година насамъ.

Макаръ отъ скоро врѣме да се прилага тая система на размножаване горитѣ, ние можемъ да се похвалимъ съ отличенъ резултатъ. Отъ септември 1911 година до 31 мартъ 1912 г. сж възобновени келяви гори 19.271·2 хектара пространство, иначе обречени на загинване. Залѣсено това пространство гори ние слѣдъ 15 години ще можемъ, току рѣчи, безъ всѣкакви материални жертви да имаме насаждения отъ милионна стойность—каквито не бихме могли да създадемъ по изкуственъ начинъ или би стрували на държавата стократно повече разходи.

Тия обстоятелства отъ една страна и отъ друга — безсистемната работа въ областьта на изкуственото размножаване, опитътъ да се заработи не върху истинска лѣсовълска основа, но върху основата на паркова и школска работа, на работа, която да носи повече поучителенъ характеръ за младежьта, посѣгането понататъкъ върху работнитѣ земи на селянина, върху неговитѣ пасбища и пр. сж причината, поради която не се привлѣче българина къмъ изкуствената работа по лѣсоразвъждането, но дори го настроиха срѣщу тая работа, опълчиха го срѣщу нея дори и тамъ, гдѣто тя никога не му е прѣчила и нѣма да му прѣчи.

Създадени култури, обаче, прѣдимно съ цѣль за окраса, нашиятъ лѣсовълъ има за показъ около София, Княжево, Кюстендилъ, Търново, Сливенъ, дѣто резултата показва, че при една системна работа лѣсовъдътъ може да бжде полезенъ на своята татковина. Тия култури мѣрятъ около 600 хектара и състоятъ изключително отъ иглести породи. Тѣхъ всѣки знае и всѣки обича. Инакъ върху чисто горски теренъ, съ чисто лѣсовъдска цѣль интензивно е заработено едвамъ прѣзъ текущата година, като е наредено да почне планомѣрното залѣсяване на пожарлжитѣ и оголенитѣ разклонения въ новосъзданитѣ технически лѣсничейства: Чехльово, Фотенъ, Гешова-Планина, Батакъ, Костенецъ, гдѣто на лѣсовъда се открива поле за широка дѣйность.

Въ тия именно лѣсничейства прѣзъ пролѣтьта на 1912 г. сж посадени повече отъ 1 милионъ иглисти фиданки, устроени сж специални пипениери за развъждане на материялъ за залѣсяване и е опрѣдѣленъ периодътъ и редътъ на залѣсяването.

Работата по залѣсяването въ така наречените охранителни периметри датува отъ 1906 год. Тая работа, както забѣлѣжихме, е положена върху здрава основа и слѣдва своя развой по единъ планомѣренъ редъ, който има за цѣль да закрѣпи ронливия теренъ отъ свличане и засипване.

Съобщения. До 1887 година нашитѣ гори бѣха лишени, може да се каже, отъ всѣкакви срѣдства за съобщение. Отъ селата дори до най-ближнитѣ гори или липсваха пжтища или тия що имаше бѣха тѣсни и съвсѣмъ негодни за прѣвозъ на дървенъ материалъ. Горитѣ повечето стояха усамотени и материялътъ, що даваха тия гори, или гниеше на самото мѣсто, или пъкъ се пробираше и използуваше твърдѣ оскждно. Вѣтровалитѣ и останкитѣ отъ пожаритѣ пълнеха горската повърхнина постепено, безъ да може да се оползотворятъ и страната търпеше само загуби: отъ една страна въ горитѣ гниеха милиони, отъ друга — горската повърхнина, като застлана отъ нападалото, не можеше да приеме падналото сѣме отъ дърветата и да възпроизведе нова генерация на мѣстото на старитѣ и постепено гниещи насаждения, а отъ трета — балканското население търпѣше нужда и не можеше да удовлетвори своитѣ най-настоятелни потрѣби.

Въ продължение, обаче, на тоя периодъ съобщителнитѣ условия както изобщо въ страната, така и въ частность изъ и до горитѣ се подобриха значително. Днесъ много тѣсни и неудобни нѣкога пжтеки сж прѣобърнати въ удобни шосета, които служатъ, за да се използуватъ дървеснитѣ запаси на нашитѣ отдалечени и недостжпни планински масиви.

Правителството на Ваше Величество ежегодно — кога повече, кога по-малко — прѣдвижда извѣстни суми въ държавнитѣ бюджети за пжтища изъ и до горитѣ; но въ тая

дѣйность участвуватъ още и общинитѣ, окржжнитѣ съвѣти, па дори и частнитѣ лица — послѣднитѣ като прѣдприемачи, заставени по силата на извѣстни тѣхни задължения или отъ личенъ тѣхенъ интересъ.

Трѣбва да се признае, че при пжтестроителната дѣйность изъ горитѣ липсваше до сега единъ планъ, иначе, ние сме убѣдени, че ако тая дѣйность бѣ положена още отъ самото начало върху основитѣ на единъ прѣдварително изработенъ общъ планъ, резултатътъ днесъ щѣше да бжде много по-задоволителенъ. И сега, правителството на Ваше Величество, съзнавайки важностьта на въпроса и опущенията направени до сега въ това отношение, е наредило вече потрѣбното, като е изискало отъ българския лѣсовъдъ всѣки за своитѣ гори да изработи проектъ за съобщителнитѣ линии, които трѣбва да се прокаратъ изъ горитѣ на първо врѣме и центроветѣ, къмъ които тия линии трѣбва да бждатъ отправени и завършени въ продължение на извѣстенъ периодъ. Тия проекти ще служатъ за продължение на пжтостроителството изъ горитѣ, до като се прокара цѣлата пжтна горска мрѣжа.

Жилища изъ горитѣ. За да може служительтъ въ горското стопанство да се привърже по-яко къмъ своето занятие, правителството на Ваше Величество пристжпи и къмъ построяване на необходимитѣ помѣщения изъ вжтрѣшностьта на горитѣ. Отъ слаби и приврѣмени колиби, съ каквито се започна тоя строежъ прѣди 20 години, днесъ жилищата изъ горитѣ прѣдставляватъ доволно солидни помѣщения, отговарящи на изискванията и на хигиената и на цѣлта, за която сж построени. Отъ 7—10 горски бараки прѣзъ 1887 год., днесъ наброяваме повече отъ 100 горски жилища. Тая година само се строятъ 20 горски жилища, споредъ приготвени отъ Министерството на Общественитѣ Сгради планове. По тоя начинъ особно надзорния персоналъ ще се прѣнесе вжтрѣ въ горитѣ и ще може да бжде за службата много по-полезенъ.

Освѣнъ жилища за надзорния персоналъ, построени сж и лѣсничейски домове изъ вжтрѣшностьта на горитѣ, дѣто прѣбиваватъ и лѣсничеитѣ. Такива сж домоветѣ на «Юндола»

(въ държавната гора Гешова Планина), «Балжкъ-дере» (държавната гора «Чехльово»), «Беглика» (Баташката държавна гора), «Яслитѣ» (Чамъ-Кория), «Куртлуджа» (държавната гора Фотенска—Ново-Махленска) и други.

Горско образование. Въ грижитѣ си за подобрение на горското стопанство правителството прѣзъ 1898 г. уреди едно нисше горско училище въ Чамъ-Кория, съ задача да подготовлява персоналъ за надзорната служба. Това училище, слѣдъ нѣколко само годишно прѣживѣване, биде закрито безогледно, но сторената грѣшка се съзна и училището прѣзъ лѣтото на 1911 год. — слѣдъ 9 години — се възобнови въ с. Лжджене (Пещерско). Досега това нисше горско училище сж свършили 167 души, които на практика се указаха доста полезни и прѣданни на своето прѣдназначение. Проектира се откриването прѣзъ 1913 година и на едно срѣдно горско училище, по типа на Австро-Унгарскитѣ, съ задача да подготовлява лѣсовъди за по-висшата служба въ стопанството.

IV. ДЪРЖАВНИ ИМОТИ.

Слѣдъ освободителната Руско-Турска война въ разпорежданието на Българското Княжество, сега Царство, по право останаха всички частни и обществени имоти, като: гори, пасища, ниви, ливади, блата, мини, здания и др., които до тогава принадлежаха на Турската Империя. Въ негово разпореждане, по силата на редъ особни административни и законодателни наредби, минаха още цѣлъ редъ имоти на частни лица. За да се приведатъ въ извѣстность тѣзи имоти, биде издаденъ закона за опрѣдѣление границитѣ на държавнитѣ земи и пасища отъ 19 януарий 1885 година, по силата на който законъ държавата стана фактически и юридически стопанинъ на всички имоти, границитѣ на които бѣха опрѣдѣлени съгласно него.

Така постепено и съгласно съ този законъ се привѣдоха въ извѣстность почти всичкитѣ държавни непокрити имоти по-голѣми отъ 100 декара, управлението на които, съгласно

съ чл. 53 отъ основния законъ — конституцията, още въ началото на нашия политически животъ, се прѣдостави на Министерството на Финанситѣ.

Прѣзъ настоящата 25 година отъ царуването на Ваше Величество, управлението на недвижимитѣ непокрити държавни имоти, като: пасища, гори, блата, оризища, сазлъци и др., както и на покрититѣ държавни имоти, е прѣдоставено на Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, което има всичкитѣ грижи за запазването и използуването имъ.

Първиятъ законъ, съ който се уреждаше материята по използуването на непокрититѣ държавни имоти, бѣше Закона за населяване ненаселенитѣ земи въ България отъ 20.V.1880 г., съ който, отъ една страна, се е цѣлило главно разработването колкото се може по-голѣмо количество отъ неразработенитѣ земи (совати) въ България и постепеното заселяване на празднитѣ мѣста съ български елементъ, а отъ друга страна, и повдигането на нашето земледѣлие до онази висота, на каквато то е стояло въ странитѣ, отъ които сж се прѣселявали българитѣ (главно Австро-Унгария). Прѣселенцитѣ сж се заселвали въ сжществуващитѣ села изъ Вратчанския и Плѣвенския окржзи, а селата: Асѣново, Бърларски-Геранъ, Гостиля, Войводово и др. сж новообразувани отъ тѣхъ села.

Слѣдвайки началата, положени съ този законъ, държавата се е притекла на помощь на безземелното население и вжтрѣ въ страната, като е разрѣшила по законодателенъ редъ заселването му на държавни земи, какъвто е случая съ заселяването на Козлодуйския държавенъ соватъ съ жители отъ Босилеградския край. Сѐ по сжщитѣ съображения, държавата, срѣщу съвсѣмъ ниски цѣни и на срочни изплащания, е отстжпила голѣми пространства отъ частнитѣ си земи на безземелното население въ Добричска и Балчишка околии. Часть отъ земитѣ държавата отстжпва на поборници и опълченци съгласно съ особния законъ за възнаграждението на тия лица, друга часть отстжпва срѣщу малко възнаграждение или даромъ на училищни настоятелства и общини за подпомагане на учебното дѣло и една голѣма часть тя отдѣля за нуждитѣ на държавнитѣ чифлици, конезаводи и депа.

Тукъ трѣбва да се посочи и похвалната въ всѣко отношение мѣрка на държавата — разрѣшаването на въпроса за господарскитѣ и чифлишки земи по законодателенъ редъ.

До освобождението часть отъ земледѣлческото население отъ Софийския и Видинския окржзи и почти всичкото население отъ Кюстендилския окржгъ нѣмаше собствена земя. За своето прѣпитание то бѣше принудено да обработва земитѣ на елритѣ землевладѣлци — турскитѣ бейове, подъ условия тежки и съсипателни за него. Едни отъ тѣхъ сж плащали на землевладѣлцитѣ огромни данъци (кесимъ), други — часть отъ произведенията на земледѣлческия си трудъ, а имало е и такива, които почти всичкото врѣме прѣкарвали въ ратайство. Това бѣха така наречените господарски и чифлишки земи — печаленъ споменъ отъ тежкитѣ за нашето отечество врѣмена.

Най-важниятъ законъ за господарскитѣ и чифлишкитѣ земи е билъ изданъ въ 1885 година. Съгласно този законъ срѣщу откупно възнаграждение, платено на господаритѣ на тѣзи земи отъ земледѣлческитѣ каси, подъ поржителството на държавата и за смѣтка на безземленото население, тия земи се оставиха на жителитѣ, които сж ги обработвали до освобождението, като привързани къмъ тѣхъ, или като тѣхни наематели. Изплащането стойността на тия имоти отъ послѣднитѣ трѣбваше да стане въ опрѣдѣленъ срокъ, но тъй като мнозина отъ тѣхъ не могли да устоятъ на задълженията си, то въ послѣдно врѣме държавата още веднажъ имъ се е притекла на помощь, като съ специални рѣшения на Народното Събрание имъ е опростила изтеклитѣ лихви и имъ е продължила срока за изплащане главницитѣ. Съ този законъ държавата направи безземленото население господарь на неговия трудъ и стопанинъ на земята, която по-рано съ кървавъ потъ обработваше за своитѣ господари — турски бейове.

Използуването на държавнитѣ имоти до 1891 година ставаше почти безсистемно. Работната земя обработваха лицата, които успѣваха да я разоратъ и посѣятъ; въ държавнитѣ пасища се пущаха на паша добитъцитѣ на мнозина стопани, ала малцина бѣха тѣзи, които сж плащали нѣщо за това на държавата. Наемътъ отъ държавнитѣ земи се опрѣдѣляше отъ

окржжнитѣ постоянни комисии, слѣдъ което се събираше отъ органитѣ на властьта. Правилното използуване на държавнитѣ имоти се почна едвамъ на 30 ноември 1891 година, когато е билъ изданъ законътъ за продаване, размѣняване и експлоатиране държавнитѣ недвижими имоти, съгласно съ разпоредбитѣ на който се пристжпи къмъ разпродаването на всички маломѣрни и малодоходни държавни имоти, които не бѣха запазени за нѣкои специални държавни нужди.

За да се знае точното пространство на крупнитѣ държавни имоти, които главно сж имали бюджетно значение, както и на онния, които държавата разпрѣдѣли на кжсове и продаде на частни лица, създаде се въ 1903 година службата по измѣрването на държавнитѣ имоти, която се завеждаше отъ специялисти — землемѣри. Тази служба въ началото на 1909 година, по бюджетни причини, биде закрита, ала въ началото на 1911 година тя отново се създаде при отдѣлението за държавнитѣ имоти, гдѣто е била и до 1909 година.

Отъ създаването на спомената служба по измѣрването на държавнитѣ имоти до днесъ сж измѣрени 98 пасища и 9 блата, за по-голѣмата часть на които има и подробнитѣ планове, приложени къмъ съотвѣтнитѣ прѣписки на отдѣлението, съ пространство 27,210·5 хектара приблизително.

Количеството и пространството на държавнитѣ имоти отъ началото и до сега сж били въ постоянно колебание, защото, както и по-горѣ се спомена, отъ една страна, държавата ставаше тѣхна стопанка по силата на особни закони, а отъ друга страна маломѣрнитѣ, пъкъ и часть отъ крупнитѣ имоти, тя продаваше на частни лица и общини.

Сега държавата притежава приблизително слѣдното количество имоти:

Ниви	Лозя		Градини	Ботани	Пасища	Ливади	Орманта	Блата	Селища	Малки ферми, бранища и пр.	Пространство
	работни	напустнати									хектара
6.286	407	113	347	23	280	719	30	68	967	1.125	152.487·37

Най-голѣмо значение за приходния бюджетъ на държавата иматъ пасищата и блатата, наемътъ отъ които, за послѣднитѣ години, значително е нарастналъ; сѫщо се е увеличила и сумата отъ продажба на държавни имоти било по закона за продаване, размѣняване и експлоатиране държавнитѣ недвижими имоти, било по специални рѣшения на Народното Събрание.

Общиятъ наемъ отъ държавнитѣ имоти за петилѣтия е билъ:

Години	Прѣдвидено		Постѫпило	
	лева	ст.	лева	ст.
I-во петилѣтие 1887—1891	1.311.500	—	1.428.821	—
II-ро » 1892—1896	1.618.000	—	1.649.018	—
III-то » 1897—1901	1.910.000	—	1.682.200	—
IV-то » 1902—1906	2.080.000	—	1.934.911	—
V-то » 1907—1911	2.650.000	—	2.774.887	—

Отъ тази таблица ясно личи повишението на доходностьта на държавнитѣ имоти за послѣднитѣ години, което се дължи, отъ една страна, на общия голѣмъ културенъ напрѣдъкъ, постигнатъ прѣзъ царуването на Ваше Величество, а отъ друга страна, отъ обстоятелството, че, по постановление на Министерския Съвѣтъ, държавнитѣ имоти почнаха да се отдаватъ полъ наемъ и за повече отъ една година, тъй че сега наемателитѣ иматъ по-голѣмъ интересъ да влагатъ повече трудъ и капиталъ въ използуването на даденитѣ имъ подъ наемъ държавни имоти.

Постѫпилитѣ отъ продажба на държавни имоти за петилѣтия суми сѫ слѣднитѣ:

Години	Прѣдвидено		Постѫпило	
	лева	ст.	лева	ст.
I-во петилѣтие 1887—1891	174.000	—	97.786	—
II-ро » 1892—1896	55.000	—	505	—
III-то » 1897—1901	1.000.000	—	270.226	—
IV-то » 1902—1906	4.350.000	—	2.066.625	—
V-то » 1907—1911	1.800.000	—	1.395.369	—

Освѣнъ съ управлението и използуването на непокрититѣ имоти, отдѣлението за държавнитѣ имоти се е грижило и за застраховката на държавнитѣ покрити имоти отъ пожаръ, за която цѣль въ бюджета на държавата за годинитѣ 1887—1908 сж прѣдвиждани отъ 90—100.000 лева годишно, а отъ началото на 1909 г. този кредитъ е намаленъ на 20.000 лева, отъ която сума се е изплащало премията за осигуровката само на нѣкои по-крупни държавни сгради въ София.

Рибарство. Споредъ официални данни царството притежава 468 клм. Дунавско и 300 клм. Черноморско крайбрѣжие, около 40.000 хектара блата и езера и 2165 клм. вжтрѣшни рѣки, безъ да се смѣтатъ тѣхнитѣ притоци.

Риболовството въ всичкитѣ вжтрѣшни и териториални крайбрѣжни води принадлежи на държавата. Изключение има само за частнитѣ блата и езера, пространството на които е незначително.

Използуването на риболовството въ водитѣ на царството се опрѣдѣля съ специаленъ законъ за риболовството, който датира отъ 4 февруарий 1883 г. Този законъ е прѣтърпѣлъ незначителни измѣнения и допълнения прѣзъ 1889 и 1907 г. Освѣнъ това, риболовството по Дунава и крайбрѣжнитѣ му блата се извършва съгласно сключената между България и Ромжния конвенция прѣзъ 1902 год., която е въ сила и до днесъ.

По отношение на рибарството, България има прѣимущества надъ много други страни, понеже граничи съ рѣчни и морски води, въ които се въдятъ много и доста цѣнни видове риби.

Ловенето на рибата се извършва съ въдици (кърмаци), подвижни мрѣжи, като: грибъ, дифанъ, сѣтки, загажни и пр. и самоловни мрѣжи — винтери.

Крупно риболовство по Черноморското ни крайбрѣжие се извършва главно въ талянитѣ — мрѣжи, които сезонно се поставятъ въ крайбрѣжието и се чака рибата сама да навлѣзе въ тѣхъ. Съ талянитѣ се ловятъ главно емигриращитѣ риби. Риболовството съ талянски мрѣжи по нашето Черноморско крайбрѣжие датира отъ старо врѣме. Крайбрѣжнитѣ жители —

частни лица сж окупирали по-удобнитѣ пунктове и сж запазили правото да поставятъ таляни въ тѣхъ. Такива частни (мѣста) таляни има всичко 32, отъ които 11 за ловъ на скомбрия (есенна ловидба) и 21 за чирози (пролѣтна ловидба). Най-много частни таляни има край гр. Созополъ и неговото землище (23).

Пръвъ пѫть прѣзъ 1904 г. държавата разрѣши и даде възможность на прѣдприемчиви риболовци да правятъ опити съ откриване на нови риболовни пунктове за поставяне на таляни. Такива опити сж вече направени и до днесъ сж открити 25 нови таляни, които сега държавата отдава подъ наемъ. За отбѣлѣзване е фактътъ, че наемателитѣ на новооткрититѣ таляни се стремятъ да внасятъ подобрение, както въ самитѣ талянски мрѣжи, така и въ начина на тѣхното поставяне, нѣщо, което за голѣмо съжаление, не се прави отъ частнитѣ притежатели на талянитѣ.

Риболовството по-далечъ отъ брѣга, на открито море, се извършва за сега само при сезонното ловене на паламуда и калкана и то съ тъй наречените аламани. Този начинъ на риболовство се извършва отъ трапезундски риболовци «лазове», които идатъ прѣзъ врѣме на лова на калкана къмъ нашето Черноморско крайбрѣжие. Въ послѣдно врѣме и мѣстнитѣ жители почнаха да ловятъ риба по сѫщия начинъ.

Риболовството въ рѣкитѣ изъ вѫтрѣшностьта на царството е слабо, защото тѣ сж поройни и маловодни.

Ловенето на риба въ водитѣ на царството е свободно и безплатно за всѣки български гражданинъ, ако лови риба за своя потрѣба. Риболовцитѣ, които ловятъ риба за продань, сж длъжни да иматъ позволителенъ билетъ, срѣщу който плащатъ на държавата 2 лева годишно.

Отъ риболовството по Дунава, Марица, морето и крайбрѣжнитѣ му блата държавата събира 20% мерийно право върху уловеното количество риба. Събирането на мерийното право държавата отдава на наематели; по сѫщия начинъ, чрѣзъ наематели, използува и риболовството въ крайдунавскитѣ блата.

Приходътъ отъ риболовството прѣзъ 1887 год. е билъ 218.768 лева, а сега той надминава половинъ милионъ лева. Подраздѣленъ въ петилѣтия този приходъ е:

I-во	петилѣтие	отъ	1887—1891	г.	включ.	срѣдно	годишно	по	206.547 лева
II-ро	»	»	1892—1896	»	»	»	»	»	211.325 »
III-то	»	»	1897—1901	»	»	»	»	»	209.582 »
IV-то	»	»	1902—1906	»	»	»	»	»	282.692 »
V-то	»	»	1907—1911	»	»	»	»	»	352.236 »

Прѣзъ текущата 1912 г. приходътъ по контрактитѣ е . . . . 510.321 »

Висшиятъ контролъ надъ риболовството, съгласно съ досега дѣйствующия законъ, е възложенъ на Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти. Непосрѣдственията пъкъ надзоръ по изпълнение на закона е възложенъ на всички административно-полицейски власти и общински съвѣти.

Съ мѣроприятия за полобрение рибарството държавата е почнала елва прѣзъ 1897 год. съ скромния кредитъ по бюджета си 5.000 лева, прѣдназначенъ единствено за почистване на риболовнитѣ блата и тѣхнитѣ гърла.

Отъ 1906 год. да края на миналата година въ държавния бюджетъ е прѣдвиждано единъ инспекторъ по риболовството, който завежда службата при министерството, а по бюджета за настоящата година се прѣдвиждатъ двама инспектори съ седалище единия въ Бургазъ, другия въ Свищовъ. Прѣзъ миналата година за пръвъ пѫть въ бюджета на държавата сѫ прѣдвидени 20 служби на надзиратели специално по лова и риболовството, числото на които прѣзъ текущата година е увеличено съ още 10, или всичко 30 души.

Селски и градски общински мери. Съ нарастването на населението и съ развитието на новитѣ културни нужди, стана потрѣбно да се увеличи посѣвното пространство. Разработването и използуването на селскитѣ и градски мери се налагаше отъ жизненитѣ нужди на общинаритѣ, които дори по единъ своеобразенъ начинъ бѣха започнали разработването имъ, въпрѣки строгоститѣ на сѫщестующия до тогава турски законъ за земитѣ.

Министерството на Търговията и Земледѣлието, сега на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, за да отговори на тия

назрѣли нужди, за да даде възможность на земедѣлското население да увеличи производството си чрѣзъ увеличение на работната земя, за да спре хищническото разграбване на меритѣ отъ отдѣлни лица и за да даде възможность на всички общинари да се снабдятъ по равно съ повече земя, изработи и Народното Събрание вотира прѣзъ 1903 година закона за разработване на меритѣ.

По силата на този законъ, не само че се увеличи посѣвното пространство и производството въ страната, но се насърдчиха и всички нови, главно фуражни, землелѣлски култури. Всички пространства, използувани за тая цѣль, се освобождаваха отъ всѣкакви данъци за единъ периодъ отъ 12 години.

Сжщиятъ законъ улесняваше населението и въ самото производство, като го освобождаваше отъ всѣкакви данъци за 4 години за прѣобърнатитѣ мери въ ниви, а за 8 години за тия, прѣобърнати въ лозя.

До колко законътъ е билъ наврѣменъ, показва обстоятелството, че още сжщата година сж дадени разрѣшения за разработване на повече отъ 10.000 хектара земя; обаче, той не можа да постигне гонимата си цѣль — разработването имъ. Слѣднитѣ данни илюстриратъ положението:

Културната площь въ началото на петилѣтието, прѣзъ което е прилаганъ закона за меритѣ, бѣ 3.047.082 хектара, а въ края на сжщото тя се възкачи на 3.692.850 хектара, т. е. осжществи се едно увеличение на горнята площь съ 345.668 хектара.

Ако се приеме, че максимумъ една третина (115.225 хектара) отъ увеличението на културната площь е станало за смѣтка на пасищата, които сж въ лично частно притежание, то несъмнѣно е, че останалата културна площь отъ 230.445·5 хектара се е увеличила за смѣтка на меритѣ.

Слѣдъ като Министерството на Търговията и Земледѣлието видѣ, че този законъ, който си бѣ поставилъ за цѣль да снабди всички земледѣлци, особно малоземленитѣ, съ работна земя и по този начинъ да увеличи благосъстоянието имъ, води къмъ пълното разграбване на меритѣ, то бѣше принудено въ

1910 година да изработи новъ законъ, който има за цѣль запазването на меритѣ чрѣзъ опрѣдѣляне границитѣ имъ съ трайни и постояни знаци, а слѣдъ това и тѣхното измѣрване и съставяне на ситуационнитѣ имъ планове.

За тая цѣль се издаде въ 1910 година законътъ за запазване, измѣрване и използуване на селскитѣ и градскитѣ мери, като не се зачекна въпросътъ за държавнитѣ мери, които се включиха въ до тогавашния законъ за разработване на меритѣ.

Съ тоя законъ запазването на меритѣ се подведе подъ отговорността на респективнитѣ общини, които се задължиха да ги приведатъ въ извѣстность въ продължение на три години.

Съ постепенното развитие на земледѣлието, нараставаха нуждитѣ, като продължаватъ да настжпватъ нови условия за стопанствуване. Голѣмитѣ технически усъвършенствувания на западъ и задъ океанитѣ, бързитѣ и евтини транспортни срѣдства и грамадната продукция на залокеанскитѣ обширни полета полготвиха почвата на една голѣма всесвѣтска конкуренция, която могатъ да удържатъ само ония страни, които прѣдлагатъ на всемирния пазаръ не само доброкачественни, но и евтини продукти.

За да се отговори на тия нови изисквания на живота, за да се тури единъ редъ въ начина за използуване на меритѣ и за да се приведе законътъ въ съгласие съ общата политика на Министерството относително развитието и модернизирането на земледѣлието и отраслитѣ му, а сжщо и да се избѣгнатъ прѣчкитѣ за правилното прилагане на сегашния законъ, по прѣдначинание на Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти прѣзъ тази година XV-то Обикновено Народно Събрание измѣни и допълни нѣкои членове на закона отъ 1910 год., съ което измѣнение се даде на общинитѣ пълна възможность да използуватъ най-ефикасно своитѣ мери подъ контролата на сжщото Министерство.

Съгласно сжщия законъ разграничението продължава и общинитѣ сж длъжни да ограничатъ меритѣ съ трайни, постоянни знаци, като съставятъ ситуационни планове до края на 1915 година.

V. ОТДѢЛЕНИЕ ЗА ВОДИТѢ.

Още прѣзъ 1897 г. при Министерството на Търговията и Земледѣлието бѣ учрѣдена една твърдѣ ограничена служба за изучване и прѣдприемане нѣкои работи за подобреннето на Дунавскитѣ риболовни блата.

Растящитѣ нужди на страната, послѣдователното нейно развитие, съзнаване голѣмото значение на водата за държавното и частно стопанисване, наложиха едва слѣдъ изтичане на 2 — 3 години изново учрѣдяване на нѣколко служби по водитѣ било за продължение изоставенитѣ работи по риболовнитѣ блата покрай Дунава и морето, която служба прѣзъ 1902 г. се разви въ бюро за културнитѣ подобрения, било за нуждитѣ на ирригационната мрѣжа въ южна България, въ форма на отдѣленъ технически сервисъ, оставенъ при Пловдивското окржжно управление, или било отъ сформируване врѣменен персоналъ при Министерството на Общитѣ Сгради, Пжтищата и Съобщенията за изучване лѣглото на рѣка Марица и рѣка Тунджа, който въпросъ се подзѣ слѣдъ опустошителнитѣ наводнения прѣзъ 1897 г. Най-послѣ, въ 1906 г., отъ сливането на първитѣ двѣ служби и изчезването на послѣднята, слѣдъ елногодишно сжществуване, се създаде за пръвъ пжтъ отдѣлението за водитѣ и културнитѣ подобрения при Министерството на Търговията и Земледѣлието.

До тази дата отдѣлнитѣ служби по водитѣ функционираха самостоятелно и се занимаваха почти изключително съ изучвания безъ прѣдприемане на нѣкое сериозно дѣло.

Новосформированото отдѣление започна: 1) съ продължение работитѣ по корекцията на рѣка Луда-Яна (което прѣдприятие костува 83.000 л.), за да се защити отъ опустошение, отъ твърдѣ честитѣ прииждания на тоя грамаденъ порой, едно обработваемо пространство отъ 4.000 хектара; 2) съ изучване корекцията на р. Искъръ въ Софийско поле, отъ която рѣка се опустошаватъ други 5.000 хектара земя, и 3) съ подобрението и защитата отъ водитѣ на рѣкитѣ Дунавъ и Искъръ единъ твърдѣ плодороденъ кжтъ земя отъ

около 10.000 хектари, лежащъ между устията на рѣкитѣ Вилъ и Искъръ, като едноврѣменно се запазиха отъ насипване държавнитѣ Карабоазки блата, което прѣдприятие възлѣзе на 120.000 лв.

Едноврѣменно съ горнитѣ работи се прѣдприеха изучванията на ирригационнитѣ системи и на самитѣ лѣгла на рѣкитѣ Марица, Кричимъ и Тополница, а заедно съ това и срѣдствата за увеличение воднитѣ имъ количества чрѣзъ постройка на баражъ-резервоари на р. Мжти-Виръ при Ихтиманъ и на мѣстностьта «Беглика» въ Родопитѣ; започна се постройката на главния ирригационенъ каналъ Паша-Аркъ отъ р. Марица съ прѣдназначение да пои 37.000 хектари отъ най-плодороднитѣ земи въ южна България, лежащи между рѣкитѣ Тополница и Струма, въ което прѣдприятие до днесъ сж вложени 438.000 лв. за направата на $6+^{750}$ клм. отъ канала въ най-трудната му часть.

Построи се ирригационна система въ Костенското поле за оросяване 8.000 декара, чрѣзъ единъ разходъ отъ 38.000 лв., назначението на което прѣдприятие е да се прѣдизвика интензивно култивиране на земята и по тоя начинъ да се отклони населението отъ безмилостното опустошение на държавнитѣ гори. Съ сжщата цѣль е започнато и изучването по прѣсушаване Баташкото блато, което прѣдприятие, на стойность 57.000 лв., днесъ е почти изпълнено: ще се прѣобърнатъ 612 хектари мочурлива и слабо плодородна земя въ ниви и ливади, съ което ще се подобри поминъкътъ на планинското население, като се отклони да не съсипва горитѣ.

Въ момента на своето развитие и полемане на работитѣ водното дѣло, въ началото на 1909 г., прѣтърпѣ единъ чувствителенъ ударъ, понеже отдѣлението за водитѣ биде закрито и на мѣстото му се създаде едно бюро за водитѣ съ твърдѣ ограничени срѣдства и персоналъ.

Прѣцѣнката за назрѣлата нужда отъ използуване водитѣ за културитѣ, за подобрение лѣглото на рѣкитѣ и отстранения на разрушенията, както и за използуване гинещитѣ полъ застоялитѣ води плодородни земи, бѣ наново поставена на своята височина въ държавното управление прѣзъ лѣтото на 1911 г.

Въ началото на настоящата година прѣустрои се основно службата по водитѣ въ царството; тая служба обема: а) хидрографически изучвания; б) всичкитѣ хидравлически работи въ страната относно подобрение леглото и басейнитѣ на рѣкитѣ, прокарване напоителни, отводнителни и плавателни канални системи и подобрение земитѣ, зети отъ застояли води; в) подобрение и експлоатация на изброенитѣ по-горѣ работи, и г) използуване водитѣ за културни и индустриални прѣдприятия.

За да се стабилизиратъ означенитѣ хидравлически работи, ще се внесе въ тази годишната сесия на Народното Събрание приготвенията вече законопроектъ за водитѣ, съ който се задоволява една отъ най-належащитѣ нужди на страната, защото, именно поради липсата на такъвъ законъ, нѣмало е у насъ общъ прѣгледъ върху материята по водитѣ, резултатъ на което сж печалнитѣ послѣдствия отъ разграбването на грамадни държавни имущества и създаването на частни привилегии.

Изразходванитѣ суми за службитѣ по водитѣ и за извършенитѣ работи сж:

Години	За перманентенъ и вѣнкашенъ работенъ персоналъ	За постройки	Всичко	Години	За перманентенъ и вѣнкашенъ работенъ персоналъ	За постройки	Всичко
1897—1900	20.260	—	20.260	1907	129.400	131.940	263.340
1901	26.260	2.040	28.300	1908	125.780	197.700	323.480
1902	34.000	1.400	35.400	1909	34.750	76.670	111.420
1903	39.600	2.960	42.560	1910	37.900	30.000	77.900
1904	48.900	30.925	79.825	1911	27.680	28.125	55.805
1905	84.600	28.650	113.250	1912	167.480	1.250.000	1.417.480
1906	109.350	130.700	240.050				

Прѣзъ текущата 1912 год. се постави основата на една държавническа стопанска политика по водитѣ съ широкъ замахъ: основа се фондъ за културнитѣ мѣроприятия по водитѣ и горитѣ, като се разрѣши да се отпустне единъ първоначаленъ кредитъ по водитѣ отъ 7.000.000 лева, отъ който се прѣдвижда да се изразходватъ прѣзъ сжщата година 1.250.000 лева за продължение канала Паша-Аркъ,

за каналната система на р. Тополница, за прѣсушаване на блатата при Страланжа и Батакъ, за корекция на р. Марица, за уреждане на хидрографическата служба и други работи, които се вече прѣдприеха.

Въ каквато първична форма да се е намирало водното дѣло до сега у насъ, то не е минавало безъ да даде своитѣ прѣки облаги на държавата, която събира специална такса, наречена «водно право», за ползуване частнитѣ лица отъ водитѣ на държавнитѣ канали и отъ наема на държавнитѣ риболовни блата.

Приходътъ отъ водното право, отъ когато то се събира и внася въ държавното съкровище, е:

Години	Приходъ лева	Години	Приходъ лева
1900	33.867·—	1906	93.702·—
1901	57.191·—	1907	86.847·—
1902	80.254·50	1908	82.680·—
1903	45.140·—	1909	102.336·—
1904	47.569·—	1910	92.857·—
1905	101.325·—	1911	62.474·—

А приходътъ отъ риболовнитѣ блата за послѣднитѣ 8 години е:

Години	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Приходъ лева	74.570	96.176	90.743	85.786	82.680	105.110	92.857	60.025

Тия ограничени приходи, отъ които държавата се ползува за сега почти безъ всѣкакъвъ извършенъ трудъ или вложенъ отъ нея капиталъ за подобрение на общественитѣ имоти, обѣщаватъ едно блѣстеще развитие слѣдъ рационалното използуване на водитѣ и отстраненнето на тѣхнитѣ опустошителни разорения.

И дѣйствително, наводненията на рѣка Луда-Яна, които ежеголно или прѣзъ годината разрушаватъ най-малко 5—600

хектара посѣви и ливади, слѣдъ нейното корегиране (1907 г.) до днесъ не е причинила никаква повръда, въпрѣки стихийното наводнение прѣзъ 1911 г., отъ което само р. Марица е залѣла 25.000 хектара култивирана земя, независимо отъ нанесенитѣ загуби на населенитѣ центрове до нея, които загуби се оцѣняватъ близо на 5.000.000 лева.

Грамадни пространства земи по край отъ р. Дунавъ се намиратъ въ не по-благоприятно положение, вслѣдствие наводненията и разрушенията, които тая рѣка причинява по своитѣ, — брѣгове, въпросъ който, е единъ отъ най-жизненитѣ за сега и трѣбва да се поеме отъ Министерството още прѣзъ текущата година съ оглед за подобрението и използуване на близкитѣ до р. Дунавъ низини.

До като при сегашното положение се ползуватъ съ поливане отъ държавнитѣ канали само 4—5.000 хектара земя, съ постройката на каналната мрѣжа само въ южна-България оросяваната площь ще се увеличи на 145.000 хектара, която мрѣжа създава едноврѣменно и грамаденъ изворъ за двигателна енергия.

Богатството отъ тия мѣроприятия за самата държава се заключава не само въ прѣкитѣ облаги, които се добиватъ съ усилване доходността на земята отъ извѣстна площь, но и отъ двойното и тройно увеличение стойността на земята, като се прѣдпазятъ всички култури отъ природнитѣ стихии, респективно се постави поне водната стихия подъ разумната управа на специаленъ техниченъ персоналъ и се прѣобърнатъ опустѣлитѣ и обезцѣнени мѣста въ цвѣтущи плодородни земи.

VI. ЦЕНТРАЛНА МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКА СТАНЦИЯ.

Четвъртъ вѣковното редовно функциониране на първата и единствена държавна метеорологическа станция въ София съвпада тъкмо съ четвъртъ вѣковното царуване на Ваше Величество. Не слѣдъ дълго врѣме отъ съществуването на станцията, тя е била натоварена съ уредбата и напрѣтването на всички други станции, които до днесъ сж достигнали до 150, отъ които 35 метеорологически и 115 дъждомѣрни.

За да се поставятъ на рационална основа изучванията по подобрение риболовството, водоснабдяването на населенитѣ мѣста и изобщо водотехнически и други твърдѣ важни мѣроприятия, сегашното число на станциитѣ не е достатъчно и прѣдстои да се увеличи въ най-близко бѫдаще; но при все това, българскиятъ метеорологически институтъ и съ досегашната си скромна дѣятелность е вече успѣлъ да си извоюва твърдѣ почтено мѣсто въ реда на другитѣ метеорологически институти, не само въ нашето близко, а дори и въ по-далечно съсѣдство.

Безъ да се очертава подробно всичката разнообразна работа, която учрѣждението е натоварено да извършва, трѣбва да се спомѣне че още прѣзъ 1892 г. е турнато началото и на систематичното хроникиране на всички землетресения, усѣщани въ страната. Почти отъ тогава датира и извършваниятъ редовенъ надзоръ отъ страна на централната метеорологическа станция за правилния вървежъ на часовницитѣ по унифицирано официално врѣме въ всички телеграфо-пощенски и желѣзнопѫтни станции, Прѣзъ 1903 г. международното сеизмологично дружество направи високата честь на нашата централна метеорологическа станция като я натовари съ грижата за редовното хроникиране и публикуване и на ония землетресения, които се усѣщатъ въ Европейска Турция.

Освѣнъ публикуванитѣ до сега: Резултати отъ метеорологически наблюдения въ София по отдѣлно за годинитѣ 1891, 1892 и 1893; 2) Резултати отъ метеорологически набюдения въ София, Габрово и Плѣвенъ и отъ 38 дъждомѣрни станции, по отдѣлно за годинитѣ 1894 до 1900; 3) Мѣсечни годишни извади отъ метеорологически наблюдения въ София, Плѣвенъ, Габрово, Бургасъ и Пловдивъ за десетилѣтието 1893—1903 и 4) Народна метеорология, — централната метеорологическа станция продължава редовно да издава и слѣднитѣ свои публикации:

1) Бюлетинъ за врѣмето, който съдържа телеграфически свѣдѣния отъ наши и чужди станции и се помѣства всѣки день въ «Държавенъ вѣстникъ»;

2) Земледѣлско-метеорологически бюлетинъ, въ който за всѣки мѣсецъ, покрай обширни метеорологически данни, се даватъ свѣдѣния за положението на посѣвитѣ, лозята и пр.;

3) Bulletin Mensuel, издаванъ на френски главно за международната обмѣна;

4) Метеорологически годишникъ, издаванъ на български и френски, по международенъ образецъ, съдържащъ подробни резултати отъ метеорологически наблюдения въ всички наши станции, включително и отъ оная въ Солунъ. Излѣзли сж до сега 11 тома за годинитѣ 1900 до 1910 включително;

5) Bulletin Seismographique, издаванъ редовно отъ 1905 г. насамъ и съдържащъ записанитѣ отъ Софийския сеизмографъ далечни или близки землетресения.

До освобождението на България и дори редъ години покъсно, за нейнитѣ климатически условия се сждѣше само по догатки и по аналогия. Сега ние имаме точни изчислени данни, придобити съ систематични и непрѣкжснати дълготрайни наблюдения. Въ слѣднитѣ редове нека изброимъ само нѣкои отъ добититѣ резултати.

Срѣднята годишна температура на царството е почти 10°5 по Целзия, т. е почти като срѣднята годишна температура въ Вратца, Панагюрище и Кюстендилъ. Долнята таблица съдържа срѣднята годишна януарска и юлска температура за отдѣлни мѣста:

№ по ред.	Мѣста	Срѣдня температура			№ по ред.	Мѣста	Срѣдня температура		
		годишна	януарска	юлска			годишна	януарска	юлска
1	Видинъ	11·0	−1·7	22·9	17	Карлово . . .	11·6	0·0	21·6
2	Ломъ	11·0	−2·1	22·8	18	Ст.-Загора . .	12·7	0·6	23·7
3	Враца	10·5	−1·7	21·4	19	Хасково . . .	12·1	−0·5	23·4
4	Петрохань . .	4·4	−4·9	13·6	20	Садово	12·0	−0·5	23·1
5	Ловечъ	11·3	−1·5	22·7	21	Пловдивъ . . .	12·3	−0·1	23·5
6	Плѣвенъ . . .	11·1	−2·2	23·1	22	Чепеларе . . .	6·9	−3·4	16·2
7	Търново . . .	11·7	−1·3	22·9	23	Пещера	11·4	−0·6	22·1
8	Габрово	9·9	−2·1	20·1	24	Пазарджикъ . .	11·8	−0·5	23·1
9	Шуменъ . . .	10·7	−1·3	21·4	25	Панагюрище . .	10·4	−1·1	21·0
10	Обр.-чифликъ .	10·7	−2·8	22·5	26	Пирдопъ . . .	9·5	−2·5	20·0
11	Синистра . . .	11·6	−1·9	23·5	27	София . . .	9·8	−2·5	20·4
12	Добричъ . . .	10·0	−2·0	20·8	28	Самоковъ . . .	7·4	−3·5	17·5
13	Варна	11·8	−0·5	22·2	29	Ситняково . .	4·2	−4·9	12·6
14	Бургасъ	12·4	−1·1	22·8	30	Дупница . . .	10·8	−0·3	21·7
15	Сливенъ . . .	12·2	−0·6	23·0	31	Кюстендилъ . .	10·5	−1·9	20·9
16	Казанлъкъ . .	11·2	−0·4	22·0					

Дунавската равнина има най-континенталенъ климатъ — много студена зима и много топло лѣто. Голѣма е годишната амплитуда и въ високитѣ полета въ югозападна България, гдѣто зимата е сравнително много студена. И пролѣтьта тукъ е студена и късна.

Горньотракийската равнина се характеризира съ мека зима, малко прохладна пролѣть, топло лѣто и топла есень.

Влиянието на Черното море въ крайбрѣжната ивица най-явно се чувствува пролѣть и есень — хладна пролѣть и дълга топла есень; зимата е доста студена и лѣтото доста горѣщо.

Годишниятъ валежъ срѣдньо за цѣлата страна не ще се различава отъ 700 милиметра, т. е. 700 литри на всѣки квадратенъ метръ.

Най-суха е Добруджа, гдѣто годишниятъ валежъ не достига на 500 милиметра. Въ останалата часть на Дунавската

равнина, както и въ долината на Марица, годишнитѣ количества достигатъ отъ 500 до 700 милиметра; тукъ само въ мѣстата, разположени край политѣ на планинитѣ, се наблюдаватъ количества, нагорѣ отъ 700—800 милиметра. Най-изобиленъ е валежътъ по планинитѣ (на Петроханъ вали почти всѣка година повече отъ 1000 милиметра, а въ нѣкои години валежътъ е достигалъ и до 1700 милиметра).

Покрай високата температура прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци, важно значение за климата на България има и голѣмата, сравнително, продължителность на слънчевото грѣене. Така, прѣзъ мѣсецъ юлий, всѫдѣ изъ царството се набиратъ около 260—270, а на нѣкои крайдунавски мѣста дори около 300 часа слънчево грѣене. Прѣзъ юлий слънцето грѣе много по-продължително: въ юго-западна България се набиратъ 330 до 350 часа, въ долината на Марица 340, край морето 360, а въ Дунавската равнина отъ 330—370 часа. Прѣзъ августъ най-много слънчеви часове иматъ край-морскитѣ мѣста, около 340 на брой, а въ повечето мѣста изъ Дунавската равнина само 310 часа. Прѣзъ мѣсецъ септемврий слънцето почти навредъ въ царството грѣе еднакво, около 200—210 часа.

VII. БЪЛГАРСКА ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКА БАНКА.

Тая година се навършватъ петдесеть години отъ основаването на първата «общополезна каса», т. е. отъ какъ се тури начало на онова учрѣждение за земледѣлски кредитъ, което постепенно се разви и израстна до размѣритѣ на днешната Българската земледѣлческа банка. Втората половина отъ полувѣковната дѣйность на Българската земледѣлска банка съвпада и се приключва съ двадесеть и петь годишнината отъ царуването на Ваше Величество.

Основани въ врѣме на робството отъ турския реформаторъ Митхадъ паша прѣзъ 1862 г. подъ името «Менафи-умумие санджкларж», общополезнитѣ каси бидоха заварени отъ окупационното управление. Тогава тѣ още носеха всички неджзи на доосвободителната епоха. Слѣдъ освобождението, тѣ про-

дължиха сѫществуването си като земледѣлски каси и въ 1887 г. числото имъ възлизаше на 58, съ единъ капиталъ отъ 15.267.337 л.

Двѣ важни епохи изпълватъ развоя на Българската земледѣлческа банка прѣзъ царуването на Ваше Величество. Това сѫ: законодателната реформа отъ 1894 год., когато се реорганизираха дотогавашнитѣ земледѣлски каси, и реформата отъ 1903 год., съ която на тѣхно мѣсто се издигна днешната Българска земледѣлска банка. Реформата отъ 1894 год. намѣри земледѣлческитѣ каси нарастли вече на 80, съ капиталъ 22.240.952'36. Отъ това врѣме именно каситѣ влизатъ въ фазата на своя най-интензивенъ полемъ и постепено се издигатъ до висотата на найкрупенъ земледѣлски кредитенъ институтъ въ страната.

Въведенитѣ отъ тогава реформи запазиха основния характеръ на учрѣждението, което по устройството си остава единъ прототипъ едва ли не единственъ по рода си. Българската земледѣлска банка се отличава и сега съ тази особеность, че остава едно учрѣждение, основано съ прѣкото участие на самия народъ, който е и колективенъ стопанинъ на капитала. Обаче, ако и колективенъ стопанинъ, въ лицето на отдѣлнитѣ личности или на своитѣ общини, народътъ не се ползува отъ правото да получи обратно внесенитѣ части отъ капитала, тъй като капиталътъ е собственость на нацията въ нейната цѣлость. И така, Българската земледѣлска банка е едно голѣмо народно сдружаване за земледѣлски кредитъ безъ индивидуални членове.

Реорганизацията отъ 1894 г. трѣбва да се вземе за началенъ моментъ на оформяването на банката въ истинско модерно учрѣждение за земледѣлски кредитъ. Като вземемъ за изходна точка положението въ края на 1895 год., когато банката за пръвъ пѫть е публикувала отчетъ за своята дѣйность въ начертанитѣ отъ първата законодателна реформа посоки и съпоставимъ резултатитѣ отъ края на нейното полувѣковно сѫществуване, ще изпъкне много ясно постигнатиятъ внушителенъ напрѣдъкъ.

Прѣзъ 1895 г. Българската земледѣлска банка е брояла 80 клона, съ 24.245.434·14 лв. капиталъ, напълно внесенъ. Клоноветѣ сж имали седалището си въ административнитѣ околии. Броятъ на чиновницитѣ и служащитѣ е достигналъ 380, а общата имъ заплата е възлизала на сумата 447.450·19 лева.

Въ края на 1911 г. банката е дѣйствувала съ 84 клона и 72 агенции, съ общъ капиталъ 57.411.640·97 лв., отъ който 44.354.698·74 лв. основенъ капиталъ, 5.890.912·34 лв. запасенъ капиталъ и 7.166.029·89 лв. фондъ за несъбираеми вземания. Въ клоноветѣ и агенциитѣ сж работили 1299 души чиновници съ обща годишна заплата 2.517.704·49 лева.

Прѣзъ 1895 г. банката е извършила 375.533 операции за лева 127.731.180·95, а прѣзъ 1911 г. — 853.280 операции за лева 1.308.697.695·81.

Влоговетѣ прѣзъ 1895 г. сж били 9.313.498·09 лв., разпрѣдѣлени както слѣдва: срочни 3.014.396·28 лв., сиротски лева 4.860.495·36, безсрочни и безлихвени 1.439.006·45 лв. Прѣзъ 1911 г. влоговетѣ сж достигнали до лева 70.568.909·24, разпрѣдѣлени така: срочни 42.809.282·20 лв., обикновени текущи смѣтки 11.907.552·71 лв., безлихвени текущи смѣтки 8.195.984·82 лева, сиротски влогове 7.656.089·51 лв. Нарелъ съ грижата да привлича влоговетѣ съ цѣль да усилва своитѣ обращателни срѣдства и да оползотвори пръснатитѣ народни икономии, земледѣлската банка се е стремила да развива чрѣзъ тѣхъ и спестовността въ населението, като е приемала ниски по размѣръ влогове и имъ е отреждала високи лихви. Въ това отношение, както ще видимъ по-долѣ, тя е постигнала доста нѣщо чрѣзъ кооперативнитѣ сдружавания, които се явиха твърдѣ пригодни за привличане на дребната спестовность. Но и непосрѣдствено внесенитѣ земледѣлски влогове сж значително нарастли къмъ края на 1911 г. Така, отъ срочнитѣ влогове — 7.626.243·96 лв. сж вложени отъ земледѣлци, а останалитѣ — 29.625.679·15 лв. отъ не земледѣлци и 5.557.359·09 лв. отъ общини и дружества.

Българската земледѣлска банка е засилила твърдѣ много прѣзъ тоя периодъ своитѣ обращателни срѣдства и съ външни заеми, които ѝ сж били потрѣбни. Прѣзъ 1895 г. тя е длъ-

жала 3.065.000 лв. на държавното съкровище, 5.370.765'34 лв. на Българската народна банка и 1.029.779'14 лева на сѫщата банка за господарски и чифлишки земи. Изплатила първитѣ два заема, банката остава длъжна по послѣдния въ края на 1911 г. 743.901'09 лева. Независимо отъ това, тя дължи лева 26.950.000 по сключения прѣзъ 1896 г. 5% земледѣлски заемъ въ размѣръ на 30 милиона леза номинални, отъ който има неоптирани облигации за 5.694.500 лв.

Заемитѣ, тѣхниятъ растежъ и форми опрѣдѣлятъ цѣлата политика на банката прѣзъ дългия периодъ на сѫществуването ѝ. Земледѣлскитѣ каси до прѣименуването имъ въ земледѣлска банка, оставатъ повече учрѣждения на личния кредитъ, който тѣ наслѣдиха отъ своитѣ прѣдшественици. Реалниятъ кредитъ се явява по-късно: «менафи-умумие сандѫкларѫ» не сѫ оставили нито една ипотека, земледѣлскитѣ каси до 1894 г. сѫ сключили ипотеки за 1.549.000 лв., а заемитѣ срѣщу залогъ на цѣнни книжа се явяватъ едва въ 1895 год., когато законътъ вече допуща тоя родъ операции. Прѣзъ сѫщата година банката е имала 163.831 заеми — срѣщу поржчителство — за 40.071.820.18 лева, 2483 ипотеки за 3.114.118'96 лв. и 95 заеми срѣщу цѣнни книжа за 55.455 лева. Отъ заемитѣ срѣщу поржчителство 154.321 за 35.218.144'56 лв. сѫ били на земледѣлци, а 9.510 за 4.853.675'62 лева на неземледѣлци. Измѣненията на закона отъ 1903 г. разшириха практикуването на реалния кредитъ като допустнаха даването въ заемъ пари срѣщу залогъ на добитъкъ, посѣви, земледѣлски оржлия сурови и обработени ржчни и фабрични земледѣлски произведения, вложени въ докове и други помѣщения или повѣрени за пазене на самия заематель. Така сѫщо се разрѣши на банката да дава въ заеми пари на държавата по текуща лихвена смѣтка, да взема участие въ държавни заеми и да отпуща заеми на държавата, окржжията и общинитѣ за нужди, цѣлещи подобрение на земледѣлието и отраслитѣ му. Затова до глѣто портфейла на банката прѣзъ 1895 г. се изчерпва само съ горнитѣ три пера, възлизащи общо на 43.241.394'14 лева, въ края на 1911 г. той нараства на 119.913.255'48 л. и става твърдѣ разнообразенъ. Днесъ въ състава на банковия порт-

фейлъ вече влизатъ десеть различни пера, всѣко едно отъ които, взето отдѣлно, показва културната мощь на учрѣждението, придобита къмъ края на послѣднитѣ двадесеть и петь години. Така, на 31 декември 1911 г. банката има пласирани въ:

201.778	заеми срѣщу поржчителство	лв. 43.644.331·50
24.054	ипотеки	» 35.731.610·03
60.992	заеми срѣщу залогъ на добитъкъ . .	» 12.292.575·25
532	» » » » посѣви . . .	» 258.524·99
91	» » » » оржджия . . .	» 232.181·73
3.090	» » » » произведения	» 970.440·43
6	» на дружества	» 2.357.113·90
1	» » окржзи	» 100.000·—
280	» » общини	» 4.641.231·87
561	текущи смѣтки на коопер. дружества	» 6.206.195·24
2.627	» » срѣщу цѣнни книжа	» 4.645.449·67
12	» » » произведения	» 152.988·03
1.289	» » » ипотеки . . .	» 8.680.612·84

Отъ заемитѣ срѣщу поржчителство 192.761 за 39.949.759·95 лева сж на земледѣлци, а 9.017 за 3.694.571·55 лв. сж на неземледѣлци. Разпрѣдѣлението на тѣзи заеми по стойность показва, че най-голѣмия дѣлъ заематъ размѣритѣ до 500 и до 1000 лв., което значи, че личниятъ кредитъ на банката е доста дребенъ. Този кредитъ, практикуванъ прѣдимно въ първитѣ години на реорганизацията, принесе неоцѣними услуги на българскитѣ земледѣлци въ борбата на банката срѣщу лихварството. До като въ първитѣ години слѣдъ освобождението земледѣлскитѣ каси не бѣха въ състояние да се притекатъ съ свои кредити на помощь на земледѣлцитѣ отъ бившитѣ господарски и чифлишки земи въ юго-западна България, сжщитѣ земледѣлски каси, станали вече една могжща кредитна организация, изпълняватъ съ своитѣ специални кредити, извѣстната спасителна роля въ врѣме на паметната ступанска криза прѣзъ 1899—1901 г. Личниятъ кредитъ ще продължава да бжде така полезенъ още за дълго и управлението на банката, цѣнейки голѣмитѣ негови прѣимущества за дребнитѣ стопани, ще на-

прави всички възможни подобрения, които биха съдѣйствували за неговото по-широко разпространение между земледѣлцитѣ.

Сключенитѣ ипотеки се разпрѣдѣлятъ: 20.985 за 30.107.955·02 лева на земледѣлци и 3.069 за 5.623.655·01 лева на не земледѣлци, а по стойность — прѣобладаващиятъ размѣръ е до 5.000 лева.

Отъ сравнението на горнитѣ цифри съ онѣзи на по-прѣднитѣ години, става явно извънредното засилване на ипотечнитѣ заеми, които, заедно съ текущитѣ смѣтки срѣщу ипотеки, даватъ обща сума 44.412.222·87 лева — почти 38% отъ цѣлия банковъ портфейлъ. Ипотекарнитѣ заеми сж едно отъ мощнитѣ срѣдства, за да се увеличи производителностьта на земята чрѣзъ широки и трайни подобрения. На нашето земледѣлско стопанство, което едва сега налучва пжтя на тѣзи подобрения, сж потрѣбни много капитали, за да използува съ успѣхъ всички придобивки на съврѣмената техника въ обработването на земята и въ увеличаването на нейната производителность. Бждащето на земледѣлския ипотеченъ кредитъ у насъ се тепърва открива. До сега земледѣлската банка е насмогнала, наистина, да удовлетворява въ достатъченъ размѣръ всички ипотечни искания на земледѣлцитѣ съ свои срѣдства, които е черпила главно отъ влоговетѣ. Но понеже ипотечнитѣ заеми сж погълнали още въ самото начало значителенъ капиталъ, банковитѣ срѣдства за напрѣдъ се явяватъ недостатъчни за банковия ипотеченъ кредитъ. Затова управлението на земледѣлската банка е помислило и ще вземе всички мѣрки да осигури въ едно близко бждаще необходимитѣ ресурси за нови капитали, които ще тури изобилно въ услуга на земледѣлското производство.

Банката е обърнала така сжщо особено внимание и на варантитѣ, въведени съ закона отъ 1903 год., като се е стремила постепенно да създава такива приспособления, които да улеснятъ нашата експортна търговия и тѣсно свързанитѣ съ земледѣлието индустрии. До сега тя е успѣла да реализира постройката на една печка, сушилня и антрепозитъ за сушене

на пашкули въ Харманли — единъ отъ най-важнитѣ пашкуловъдни центрове на южна България.

Въ края на 1910 г. земледѣлската банка завърши своята кооперативна дѣйность. Захванала да мисли рано за организиране на дребния земледѣлски кредитъ, чрѣзъ кооперативнитѣ дружества и цѣнейки високо всички икономически и морални изгоди, които нашето земледѣлско стопанство ще намѣри въ кооперацията, банката отъ 1904 г. насамъ даде твърдѣ много срѣдства на зародилото се кооперативно движение у насъ и му осигури пъленъ успѣхъ. Като организаторъ, банката изнесе съ забѣлѣжителна устойчивость и крайно сполучливо двойната роля на единъ факторъ, който популяризира идеята за сдружаване между българскитѣ земледѣлци и й даде пълна възможность да се приложи. Българското кооперативно сдружаване — това е една рожба на Българската земледѣлска банка, откърмена въ недрата й и издигната на днешната висота съ нейнитѣ най-добри грижи. Кооперативната дѣйность на банката се резюмира въ тѣзи три важни точки: пропаганда, организация, контрола и кредитиране. При централното управление се учрѣди специално отдѣление, на което бѣ възложено организирането и надзора на дружествата. Кредитирането на дружесвата ставаше отъ управителния съвѣтъ на банката, възъ основа на гаранцитѣ, цѣлта на заемитѣ и редовното функциониране на дружествата. Между останалитѣ други условия за кредитиране на дружествата въ свръзка съ добрия вървежъ на дружественитѣ работи, банката се е стремила всѣкога да засили дребната спестовность на сдруженитѣ земледѣлци и е поставяла дори като условие за кредитъ и това, щото мѣсечнитѣ членски спестявания да бѫдатъ задължителни въ опрѣдѣленъ размѣръ за всички дружествени членове, както и да се привличатъ мѣстни влогове. По този начинъ тя успѣ да засили достатъчно собственитѣ капитали на дружествата. На 31 декември 1910 г. земледѣлската банка бѣше открила на 585 дѣйстващи разни кооперативни дружества кредитъ по текуща смѣтка за 11.851.000 лв. Дружественията балансъ за сѫщата дата показва слѣдния активъ: 13.022.944'74 лева раздадени заеми отъ дружествата, 54.632'55 лева излишъци, 367.433'47 лева инвентарь,

389.552·14 лв. каса и 38.532·31 лв. разни; пасивъ: 509.610·65 лв. фондове (дружественъ капиталъ), 8.336.146·09 лева текуща кредитна смѣтка по 6½% у земледѣлската банка, 2.176.685·32 лв. срочни влогове, 1.359.451·99 членски вноски (задължителни мѣсечни спестявания), 977.823·78 лева спестовни и безлихвени влогове. Дружествата сж имали 39.561 души членове, отъ които 38.561 мжже и 1000 жени. Имотното състояние на тѣзи членове е било: недвижими имоти за 152.393.515·50 лева, движими (добитъкъ и инвентарь) за 23.616.363·94 лева, а задълженията на членоветѣ къмъ дружествата, държавата, банки и пр. сж възлизали на 17 504.635·14 лева. Съ законъ отъ 1910 г., внесенъ по починъ на земледѣлската банка, се основа новата Българска централна кооперативна банка. Въ създаването на послѣднята, земледѣлската банка взе участие като основателенъ членъ съ 2½ милиона капиталъ напълно внесенъ, а съгласно послѣднитѣ измѣнения на закона, ще ѝ открие и текуща смѣтка отъ още 2½ милиона. Независимо отъ това, тя ще даде и други 500.000 лева за облигационенъ фондъ, когато кооперативната банка захване емитирането на своитѣ облигации. Земледѣлската банка закри своето кооперативно отдѣление, а нейното мѣсто въ дѣлото на българската кооперация се зае отъ Българската централна кооперативна банка.

За да закржглимъ прѣгледътъ върху дѣйностьта на Българската земледѣлска банка, трѣбва да отбѣлѣжимъ развоя на нейнитѣ комисионни операции, които въ края на 1911 г. сж достигнали до единъ оборотъ отъ 131.137.219·23 лева и доставкитѣ на земледѣлски орждия и машини (21.149 различни видове) каквито банката до сега е набавила на земледѣлци по тѣхна поржчка за 1.245.151·74 лева.

Банката е останала собственикъ на недвижими имоти отъ неизправни длъжници за 1.346.233·48 лева. Тѣзи имоти по закона се отстжпватъ на самитѣ длъжници или тѣхни близки роднини на договорно изплащане и по тоя начинъ на обезимотенитѣ стопани се дава възможность постепенно, чрѣзъ голишни вноски, да наплатятъ длъжимата сума на банката и ла си възвърнатъ изгубенитѣ имоти. Такива имоти, отстжпени на договорно изплащане, банката има за 3.568.376·28 лева.

Чистата печалба на банката за 1887 г. е била 960.161·87 лв., за 1895 г. — 1.740.470·36 лева, а за 1911 г. — 4.303.096·61 лв. Тази чиста печалба, съгласно закона, е разпрѣдѣлена, както слѣдва: 35% за основния капиталъ, 7% за запасния капиталъ, 5% за фонда за несъбираеми вземания, 50% за подобрение земледѣлието и отраслитѣ му и 3% за възнаграждение на служащитѣ. Тукъ най-релефно изпъква особения характеръ на земледѣлската банка. Като народно учрѣждение съ капиталъ, принадлежащъ на колективитета на цѣлия народъ, тя работи за народа и не дава никому никакви дивиденди. Спечеленото отъ народа, банката възвръща пакъ на народа — косвено, като съ едната половина отъ печалбитѣ увеличава капитала си, и прѣко, като отдѣля другата половина за подобрение на земледѣлското стопанство.

Показанитѣ до тукъ резултати сж общи за централното управление на земледѣлската банка, за нейнитѣ клонове и агенции. Агенциитѣ сж единъ спомагателенъ институтъ на клоноветѣ, който за пръвъ пжть се внесе въ банковата организация прѣзъ 1903 г., когато бидоха открити 32 агенции въ цѣлата страна. Насърдчителнитѣ резултати, които тѣ дадоха, заставиха управлението на банката да увеличи числото имъ, което прѣзъ 1911 г. достигна 72. Пръснати по селата въ цѣлото царство и имайки всрѣдъ самото земледѣлско население непосрѣдствена възможность да проучватъ неговитѣ нужди и икономическо състояние, агенциитѣ съдѣйствуваха твърдѣ много за сближението и доброто опознаване на кредитора съ длъжника и съ използуването на кредита производително. Агенциитѣ вършатъ ограничени операции — отпущане, промѣнение и изплащане на заеми, наглеждатъ банковитѣ имоти и уреждатъ сждебни дѣла. Миналата година сж отпуснати 20.286 заема за лева 4.599.998, промѣнили сж 46.638 заема за лева 9.206.633·75 и сж били изплатени отъ тѣхъ 24.757 заема за лева 3.695.713·39. Тѣ сж още уредили 6.377 сждебни дѣла за 1.027.772·58 лева, продали сж и дали на договорно изплащане 1.596 кжса имоти за лева 177.187·25. Разходитѣ за персонала, помѣщения и материяли по обдържка на агенциитѣ възлизатъ на 243.053·50 лева.

Вжтрѣшното устройство на Българската земледѣлска банка остава сжщо такова, каквото бѣ установено съ реформата отъ 1903 год. Банката се управлява отъ единъ управителенъ съвѣтъ, състоещъ се отъ управитель и четирма администратори, а всѣки клонъ — отъ началникъ, счетоводитель, касиеръ и сжлебенъ чиновникъ, които така сжщо образуватъ съвѣтъ при всѣки респективенъ клонъ. Агенциитѣ се завеждатъ отъ агенти, при нѣкои отъ които има помощници и книговодители. Централното управление на банката упражнява постояненъ надзоръ върху дѣйностьта на клоноветѣ чрѣзъ своитѣ 12 районни ревизори, които ревизиратъ ежегодно всѣки единъ клонъ. Резултатитѣ отъ ревизиитѣ показватъ, че грѣшкитѣ и нередовноститѣ въ банковата служба намаляватъ все повече и повече, и банката добива изгледъ на едно отъ най-добрѣ вжтрѣшно уреденитѣ учрѣждения въ страната. Освѣнъ добрата организация на инспектората, за това е способствувалъ още и подборътъ на банковия персоналъ, назначението на който отъ 1908 год. става съгласно правилника за ценза, усърдно прилаганъ отъ централното управление на банката. Въ състава на банковото чиновничество влѣзоха подготвени хора, повече отъ които иматъ срѣденъ образователенъ ценъ, а за началници на клоноветѣ се подбиратъ лица съ висше образование. Управлението на банката подложи прѣзъ 1910 и 1911 г. на изпитъ всички банкови чиновници. Общитѣ резултати отъ тѣзи изпити бѣха твърдѣ задоволителни. Неподготвенитѣ и слабо издържалитѣ изпита се постепенно уволняватъ.

Банката и за напрѣдъ ще продължава да работи за качественото подобрение на своя персоналъ, както и за неговото материално възнаграждение.

Въ грижитѣ си за чиновницитѣ и за удобствата на самата служба, банката не е изпущала изъ видъ необходимостьта отъ солидни и хигиенични помѣщения за клоноветѣ. По липса на удобни частни здания, тя е прѣдприела постройка на собствени здания за всѣки клонъ. До сега собствени здания, построени нарочно или готови приспособени за цѣльта, банката има 23.

Съ постоянни полобрения, управлението на банката ще продължава и за напрѣдъ да води учрѣждението по пжтя на

прогреса и съ своитѣ бждащи мѣроприятия ще се стреми да го направи истински носитель на култура и мощь за нашето земледѣлско стопанство.

VIII. ЗЕМЛЕДѢЛСКА ИНФОРМАЦИОННА СЛУЖБА.

При днешното бързо развитие на срѣдствата за съобщение, сжществува тенденцията къмъ приравняване пазарнитѣ цѣни и въобще къмъ приравняване икономическитѣ условия. Отъ тукъ се явява необходимостьта за отдѣлнитѣ нации, особено за ония, отъ които най-малко зависи нормата на тия цѣни и пазарни условия, да схванатъ о врѣме направлението на въпросната тенденция. Отъ друга страна, сжщата тая тенденция диктува на производителитѣ да усъвършенствуватъ все повече срѣдствата си за производството и да съгласяватъ произведенията си съ мѣстнитѣ или иностранни специфични икономически условия, вкусове, обичаи, закони, правилници и т. н. и съ достигнатитѣ резултати въ науката и техниката. Съ създаването на търговскитѣ камари и образуването на разни търговско-промишлени дружества, търговско-индустриалното съсловие въ България можа да бжде информирано въ много отношения, обаче, трѣбва да признаемъ, че и днесъ още мнозина отъ това съсловие се добиратъ до тѣмъ нужни свѣдѣния по съвсѣмъ емперически пжтища. Това е вѣрно особено за търговцитѣ на земледѣлски продукти, както и за прѣдприемачитѣ на земледѣлски индустрии и най-вече за земледѣлцитѣ, които сжщо тъй продаватъ и купуватъ земледѣлски или други произведения (машини, химикалии, сѣмена, добитъкъ за ламазлжкъ и др.). Наистина, земледѣлцитѣ могатъ да бждатъ много пжти достатъчно упжтени отъ респективнитѣ държавни агрономи, или отъ българското земледѣлско дружество, но явно е, че длъжность е на Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти да бжде само въ състояние да дава всѣкакви свѣдѣния, съ които би могло да се помогне о врѣме на земледѣлцитѣ въ търговскитѣ имъ сдѣлки, както въ похвалната имъ ини-

циатива да прѣдприематъ тия или ония подобрения въ земледѣлското си производство. Макаръ и до днесъ разнитѣ отдѣления при Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти да сѫ давали такива свѣдѣния, било направо на интересуващитѣ се, било чрѣзъ провинциалнитѣ си органи, било още чрѣзъ печата (въ «Държавенъ вѣстникъ» и въ разнитѣ ежедневници, както и въ отдѣлни брошури и хвърчащи листове); това е ставало, обаче, безъ система, спорадически.

Ето защо, съ създаването на новото Министерство на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, нареди се да се тури основа на едно информационно земледѣлско бюро, което да има за главна задача, чрѣзъ съотвѣтствующи бързи и по-възможность точни свѣдѣния, да спомогне прѣко или косвено на земледѣлското население, да може то да подобри и пласира най-сполучливо земледѣлскитѣ си произведения, прѣдъ видъ различнитѣ изисквания на сѫществуващитѣ за тия произведения мѣстни или иностранни пазари. Покрай тая си задача, това бюро ще улесни постигането на по-голѣмъ редъ и ясность въ административнитѣ и културни мѣроприятия на Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, било чрѣзъ редовнитѣ си публикации въ двоседмиченъ бюлетинъ, мѣсеченъ или двомѣсеченъ архивъ, годишникъ и разни отдѣлни публикации, въ които ще се поднесатъ на широката публика резултатитѣ на извѣстни опити или анкети, на командированията въ странство за проучване на тоя или оня въпросъ, сега и въ миналото и пр. Това бюро може да бѫде полезно и на самото министерство, като събира потрѣбнитѣ му свѣдѣния по въпроси изъ неговата область.

Прѣзъ 1905 година на България се прѣдстиви случай да участвува въ международния земледѣлски институтъ, — едно международно културно дѣло. Обаче, това участие е било по-скоро пасивно и се е състояло почти изключително въ внасяне редовно всѣка година, отъ 1908 година до сега, по 6.000 лева (за 3 котизации) въ касата на казания институтъ. Тоя послѣдниятъ очаква нѣщо повече отъ насъ, толкова повече, че сме една твърдѣ възприемчива земледѣлска нация. И по тая причина необходимо и да сѫществува при Ми-

нистерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти едно информационно бюро, което не само да бжде въ услуга на въпросния институтъ, но сжщо така да използува висшата информация на тоя послѣдния (международната земледѣлска статистика, международни земледѣлски анкети и др. такива). По тоя начинъ, земледѣлска България ще може слѣдъ нѣколко години да бжде въ течение на повечето промѣни, настанали въ земледѣлско-стопанската область на другитѣ страни, и по тоя начинъ да има възможность да устои още по-добрѣ на международната икономическа конкуренция.

МИНИСТЕРСТВО

НА

ОБЩЕСТВЕНИТѢ СГРАДИ, ПЖТИЩАТА И БЛАГОУСТРОЙСТВОТО

Когато прѣди двадесеть и петь години Ваше Величество стжпи на Българския прѣстолъ, технико-строителното дѣло въ отечеството ни бѣше толкова малко развито, че една Дирекция на Общественитѣ Сгради при Финансовото Министерство бѣше достатъчна да задоволи всичкитѣ ни нужди.

Осемь години слѣдъ това работитѣ толкова напрѣднаха, че стана нужда Дирекцията да се развие въ Министерство на Общественитѣ Сгради, Пжтищата и Съобщенията, като, съ течение на врѣмето, се подраздѣли на 3 главни дирекции: за експлоатацията на желѣзницитѣ и пристанищата; за пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ; за пжтищата, благоустройството и сградитѣ, и една дирекция за постройка на желѣзници и пристанища. Но и това се оказа недостатъчно за доброто управление на работитѣ и постоянното усилване на строителното дѣло, та стана нужда да се раздвои сжществуващето Министерство на двѣ: Министерство на Желѣзницитѣ, Пощитѣ, Телеграфитѣ и телефонитѣ и Министерство на Общественитѣ Сгради, Пжтищата и Благоустройството; това раздвояване се реализира отъ началото на настоящата година.

Заедно съ развиването на службитѣ, които съставляватъ сегашното Министерство, сж увеличавани и кадритѣ на личния съставъ. Прѣзъ 1887 година е имало 27 души инженери, 3 архитекти и 23 кондуктори. Днесъ имаме 68 инженери, 23 архитекти и 59 кондутори — цифра въ която не влизатъ инженеритѣ по общинскитѣ пжтища и персоналътъ по кооперативното планоснимане и водоснабдяване на населенитѣ мѣста.

Слѣдньото изложение показва най-добрѣ напрѣдъка на разнитѣ служби по Министерството на Общественитѣ Сгради, Пѫтищата и Благоустройството.

I. МОСТОВЕ И ШОСЕТА.

Слѣдъ освободителната война пѫтищата въ България се намираха въ плачевно положение; голѣма часть отъ тѣхъ бѣха злѣ трасирани, прѣкарани прѣко прѣзъ баирищата и урвитѣ, много дори недовършени, а и свършенитѣ бѣха съвсѣмъ развалени отъ усиленото движение и тежкитѣ транспорти прѣзъ врѣме на Руско-Турската война.

Първата грижа на българското правителство бѣ да подобри състоянието на сѫществуващитѣ пѫтища. Положително може да се каже, че до 1887 г. — встѫпването на Ваше Величество на Българския прѣстолъ — съ малки изключения, като напр. Арабаконашката варианта по шосето София—Плѣвенъ и Петроханската по шосето София—Ломъ, ние бѣхме принудени да се грижимъ само за подобряване и поправяне наслѣденитѣ отъ Турция пѫтища, понеже тогава не разполагахме нито съ парични срѣдства, нито съ персоналъ. Въ бившата Източна Румелия работитѣ вървѣха малко по-добрѣ, но все пакъ не се успѣ да се приведатъ въ изправность сѫществуващитѣ пѫтища. Въ царството прѣзъ това врѣме не бѣха извѣстни други направени шосирани пѫтища, освѣнъ държавнитѣ, и едва слѣдъ присъединяването на бившата Източна Румелия и въ началото на царуването на Ваше Величество сѫ прѣдвидени окрѫжни и общински пѫтища, а съ закона отъ 15 декември 1887 год. се прѣдвиждатъ редовни разходи на окрѫжнитѣ съвѣти за техническия персоналъ и за направата и подръжката на тия пѫтища. Къмъ сѫщото това врѣме се отдаде на прѣдприемачъ направата на мостоветѣ: надъ р. Калникъ по шосето Ябланица—Ловечъ, надъ р. Искъръ при с. Чомаковци и Мездра, надъ р. Цибрица при с. Долня-Цѣровина, надъ р. Тунджа при кортенскитѣ бани и с. Чаирлий, надъ Махленската рѣка по шосето Пловливъ—Калоферъ, надъ р. Ломъ при Русе, както и вариантитѣ:

Сѣкиришка по шосето Трънъ—Брѣзникъ, Кознишка по шосето Кюстендилъ—Дупница и пр.

Едвамъ съ закона за пѫтищата отъ 17 януарий 1894 год. шосейното дѣло се поставя на по-солидна почва и отъ тогава се започва по-интензивно работене по пѫтищата, като дѣятелностьта обхваща не само поправката и подръжката на старитѣ, но и направата на нови пѫтища.

Съ този законъ пѫтищата се раздѣлятъ на държавни, окржжни и общински.

Главнитѣ източници за направата, поправката и подръжката на държавнитѣ, окржжнитѣ и междуселскитѣ пѫтища сѫ: за държавнитѣ — кредитътъ, който се прѣдвижда ежегодно въ бюджета на Министерството и държавната пѫтна натурална тегоба, а за окржжнитѣ и междуселскитѣ — сумитѣ прѣдвиждани въ бюджетитѣ на окржжнитѣ постоянни комисии и общинитѣ и отъ общинската пѫтна нетурална тегоба. Понеже прѣдвижданитѣ срѣдства бѣха недостатъчни, то подържката на държавнитѣ пѫтища едва се забѣлѣзваше и, вслѣдствие на това, много нови части отъ шосетата се разваляха скоро слѣдъ прѣдаването имъ. Кантонерскиятъ персоналъ бѣ съвсѣмъ недостатъченъ: на единъ кантонеръ се падаха отъ 10—12 километра шосе, което едва можеше да заобиколи, а не и да се работи по него. И така, освѣнъ гдѣто се правѣше малко, но и направеното скоро се разваляше по нѣмане поддържка. Така бѣше по държавнитѣ пѫтища. По окржжнитѣ и междуселскитѣ — окржжнитѣ комисии развиваха такава дѣйность, че не можеше и дума да става за нѣкаква работа по пѫтищата. Продължаването на това положение бѣ врѣдно. Трѣбваше да се тури часъ по-скоро край на този редъ на работитѣ, ако не искаме да изгубимъ и малко направеното. Това стана съ закона за държавнитѣ и общинскитѣ пѫтища отъ 17 януарий 1900 год. и измѣнението му отпослѣ. Окржжнитѣ пѫтища се отнеха отъ комисиитѣ и се прѣдадоха на държавата, която пое грижата за поправката и подръжката имъ. Пѫтищата въ царството станаха два вида: държавни и общински.

Съ тоя законъ за първи пѫть се осигоряватъ източницитѣ за покриване разходитѣ по направата и подържката на

пѫтищата и то както слѣдва: за държавнитѣ пѫтища: 1) отъ кредити, прѣдвидени въ държавния бюджетъ; 2) отъ кредити въ размѣръ 20—30% отъ приходитѣ, прѣдвидени въ бюджетитѣ на окрѫжитѣ; 3) отъ задължителна пѫтна тегоба въ пари или натура (8 лева годишно или 4 дневна работа) за мѫжкото население на възрасть отъ 21—55 години; за общинскитѣ пѫтища: 1) отъ общинската пѫтна тегоба въ пари или натура въ размѣръ, опрѣдѣлянъ отъ окрѫжнитѣ съвѣти, но не по-голѣмъ отъ този за държавнитѣ пѫтища; 2) съ кредити, прѣдвидени въ общинскитѣ бюджети; 3) съ парични помощи, отпущани отъ окрѫжнитѣ съвѣти и 4) съ парични помощи, отпущани отъ държавата за мостове и водостоци.

За пръвъ пѫть сѫщо се прѣдвиждатъ разпорѣждания и за отчужденията, които трѣбва да ставатъ при направата на нови пѫтища. Прилагането на закона обаче, доказа, че отъ източницитѣ за направата на държавнитѣ пѫтища останаха пакъ сѫщитѣ срѣдства, т. е. ежегодниятъ кредитъ въ бюджета и натуралната пѫтна тегоба, а пъкъ за общинскитѣ и дума не може да става: тѣ бѣха съвсѣмъ занемарени. Пѫтната тегоба въ пари се прибираше само на приходъ отъ държавата и общинитѣ, а пъкъ кредититѣ, които трѣбваше да вотиратъ окрѫжнитѣ съвѣти за направа на държавнитѣ и общински пѫтища, бѣха само на книга, но никога нѣмаше възможность да се прибератъ и употрѣбятъ за прѣдназначението имъ. Това се дължеше на некатегоричността на закона по въпроса, какъ да се реализиратъ тѣзи кредити и какъ да се харчатъ постѫпленията отъ натуралната пѫтна тегоба. Прозира се, обаче, едно стремление да се осигорятъ постѫпленията отъ пѫтната тегоба изключително за направата и поддържката на пѫтищата — стремление, което не е явно изразено въ закона за пѫтищата отъ 1900 г. Но за това пъкъ тази некатегоричность въ закона прѣдизвика редъ тълкувания на сѫщия и едно по-интензивно полемане отъ Министерството работитѣ по общинскитѣ пѫтища още прѣзъ 1901 г. Това прѣдизвика още едно измѣнение на закона за държавнитѣ и общински пѫтища, на 23 декември 1903 г., споредъ

което се дава възможность да се прибиратъ и харчатъ по прѣдназначението си кредититѣ, прѣдвиждани отъ окрѫжнитѣ съвѣти и общинитѣ за направата на държавнитѣ и общински пѫтища. Увеличиха се така сѫщо и източницитѣ, като се прѣдвидѣ:

1) Пѫтната тегоба да е задължителна още и за държавнитѣ служащи отъ женски полъ на възрасть 21—45 години;

2) Обложенитѣ съ прѣки данъци, съ изключение на поземления и беглика, да плащатъ като държавна пѫтна тегоба освѣнъ 6 лева годишно още 4% върху припадащитѣ имъ се прѣки данъци и

3) Общинската пѫтна тегоба, размѣрътъ на която се опрѣдѣля отъ окрѫжнитѣ съвѣти съ одобрение отъ Министерството на Обществените Сгради, Пѫтищата и Съобщенията, се опрѣдѣли да не бѫде по-малка отъ държавната — 6 лева годишно или 4 дневна работа — т. е. опрѣдѣли се нейниятъ минимумъ, когато по-прѣдишнитѣ законоположения опрѣдѣляха нейния максимумъ да не е по-голѣмъ отъ този за държавнитѣ пѫтища.

Едноврѣмено съ това цѣлата служба по направата и подръжката на държавнитѣ и общинскитѣ пѫтища се централизира всецѣло въ Министерството, като се тури и основата на службата по общинскитѣ пѫтища. Съ тия законоположения нашата шосейна политика се постави на здрави основи.

Съ закона пъкъ отъ 1906 год., съ който за направа на държавнитѣ пѫтища се сключи заема отъ 19.000.000 лв., даде се единъ силенъ потикъ и отъ нея година, може да се каже, датира усиленото работене, както по направа на нови пѫтища, тъй и по подържка на старитѣ, защото докато 19 милионниятъ кредитъ се разходваше и продължава да се разходва само за нови мостове и пѫтища, кредититѣ, прѣдвиждани ежегодно въ бюджетитѣ, се разходваха, съ малки изключения, за подръжката на пѫтищата. Рационалната подръжка на старитѣ пѫтища датира отъ 1906 година, защото до нея година креди-

титѣ, които даваше държавата, ако и недостатъчни, служеха и за направа на нови и подръжка на стари пѫтища и вслѣдствие на това и еднитѣ, и другитѣ страдаха.

Съ измѣнението на закона за държавнитѣ и общински пѫтища, прокаранъ прѣзъ настоящата 1912 година, се осигури направата и довършването на държавната шосейна мрѣжа, като се призна най-сетнѣ, че съ обикновенитѣ бюджетни срѣдства това е невъзможно и се възприе принципътъ, щото новитѣ пѫтища да се правятъ съ извънредни кредити, покривани съ заемъ, като на първо врѣме за цѣльта се опрѣдѣлиха 35.000.000 лева.

Съ този законъ се осигури и подръжката на пѫтищата, като се образува държавенъ фондъ, който не може да се разходва за друго, освѣнъ за пѫтища. Вънъ отъ това направи се една ясна и рационална дефиниция на държавнитѣ и общински пѫтища, отъ която изпъкватъ: важността на разнитѣ видове пѫтища и редътъ за направата имъ. Много държавни пѫтища — около 2000 километра — които по-рано съ окрѫглението на държавната желѣзопѫтна мрѣжа, бѣха изгубили първата си важность и значение и бѣха станали пѫтища отъ второстепенна важность се декласираха въ общински. Сѫщиятъ законъ осигури и увеличи срѣдствата, както на държавнитѣ, тъй и на общинскитѣ пѫтища, като прѣдвидѣ разни нови източници и уголѣми минималниятъ размѣръ на личната пѫтна тегоба.

Слѣдъ тѣзи бѣлѣжки относително законодателството отъ 1887 до 1912 година, нека пристѫпимъ къмъ подробното разглеждане на извършеното по шосетата прѣзъ тоя периодъ.

А. ДЪРЖАВНИ ПѪТИЩА.

Отъ слѣдващата таблица се вижда, че прѣзъ 1887 год. е имало около 1.166 километра добри, 670 срѣдни и 1.531 лоши държавни шосета, или всичко 3.367 километра.

ТАБЛИЦА

за състоянието на държавните пѫтища прѣзъ 1887 година.

Окржзи	Състоянието на шосетата			Всичко
	добро	срѣдньо	лошо	
	километри	километри	километри	километри
Бургаски	—	105	103	208
Варненски	3	27	73	103
Видински	167	41	107	315
Врачански	24	88	48	160
Кюстендилски	35	51	131	217
Пловдивски	135	49	198	382
Плѣвенски	94	62	70	226
Русенски	32	2	266	300
Софийски	280	42	185	507
Ст.-Загорски	213½	13½	195	422
Търновски	135	78	155	368
Шуменски	48	112	—	160
А всичко . .	1.166½	670½	1.531	3.368

По тѣзи шосета, както показва слѣднята таблица е имало направени мостове и водостоци съ отвори отъ 1—100 м. и нагорѣ: съ връхна дървена конструкция 2.026 обекта, съ сжщитѣ отвори, но съ върхна каменна конструкция 2.973, и такива съ връхна желѣзна конструкция 177, или всичко 5.176 обекта, значи на единъ километръ шосе се пада отъ около единъ и половина обекта.

ТАБЛИЦА

за числото на искуствените съоржжения по държавните пътища прѣзъ 1887 година.

Наименование на окржите	Дърнена врѣхна конструкция					Каменна врѣхна конструкция					Желѣзна врѣхна конструкция				
	Отвори					Отвори					Отвори				
	до 1 метръ	отъ 1 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 1 метръ	отъ 1 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 1 метръ	отъ 1 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ
Бургаски	50	43	15	—	—	337	12	3	—	—	—	—	3	4	—
Варненски	6	4	—	—	—	71	4	3	—	—	—	1	—	1	—
Видински	97	67	35	1	—	328	15	1	—	—	—	—	—	—	—
Врачански	54	27	21	2	—	83	3	5	1	—	—	2	2	2	—
Кюстендилски	74	64	19	3	—	147	9	2	1	—	—	—	3	—	—
Пловдивски	100	59	20	4	1	179	16	8	—	—	—	87	16	—	—
Плѣвенски	80	35	21	1	—	180	13	9		—	—	1	1	1	—
Русенски	—	—	1	—	—	51	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Софийски	210	173	86	1	—	465	8	12	—	—	—	1	1	—	—
Ст.-Загорски	192	68	10	2	—	161	4	3	1	—	4	33	2	1	—
Търновски	62	46	12	1	—	575	04	29	—	—	—	1	5	4	—
Шуменски	203	23	26	—	—	161	4	2	—	—	—	—	—	—	—
Всичко	1.138	609	266	15	1	2.741	152	77	3	—	4	126	34	13	—

Въ 1912 година имаме вече 6.350 километра шосета, 10.439 обекта и 378 кантонерски ломове. Отъ шосетата въ добро състояние сж 2.975, въ срѣдньо 2.059 и въ лошо 1.315, както се вижда отъ слѣдващитѣ таблици.

ТАБЛИЦА

за състоянието на държавнитѣ пътища прѣзъ 1912 година.

Окржи	Състоянието на шосетата			Всичко километри	Кантони
	добро	срѣдньо	лошо		
Бургаски	152+126	66+414	98+150	316+690	42
Варненски	163+900	60+040	72+900	296+084	30
Видински	231+622	83+613	69+661	384+902	39

Окржзи	Състоянието на шосетата			Всичко хилометри	Кантони
	добро	срѣдно	лошо		
Врачански	180+000	121+700	69+400	311+100	12
Кюстендилски . . .	88+500	91+900	114+600	295+000	10
Пловдивски	395+700	232+300	197+400	825+400	40
Плѣвенски	297+675	240+906	143+630	682+301	26
Русенски	350+519	146+650	62+525	559+694	63
Софийски	396+202	267+294	308+958	972+454	43
Ст.-Загорски	238+324	181+501	75+894	495+502	19
Търновски	289+155	454+559	127+173	870+888	28
Шуменски	191+813	112+215	44+554	348+595	26
Всичко . .	2.975+536	2.059+092	1.315+445	6.350+073	378

ТАБЛИЦА

за числото на изкуствените съоржжения по държавните пѫтища прѣзъ 1912 година.

Окржзи	Дървена врѣхна конструкция					Каменна врѣхна конструкция					Желѣзна врѣхна конструкция					Желѣзобетонова врѣхна конструкция				
	Отвори					Отвори					Отвори					Отвори				
	до 2 метра	отъ 2 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 2 метра	отъ 2 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 2 метра	отъ 2 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 2 метра	отъ 2 — 5 м.	отъ 5 — 20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ
Бургаски . . .	86	48	26	8	—	281	31	5	3		21	11	3	1	1	1	—	1	—	—
Варненски . .	18	23	20	—	—	286	6	4	1	—	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—
Видински . . .	35	48	17	1	—	397	51	12	1	—	—	6	12	2	1	1	—	—	—	—
Врачански . .	24	33	18	6	1	357	27	6	—		—	3	7	2	1	—	—	—	—	—
Кюстендилски .	40	73	29	5	—	419	13	8	1	—	1	5	10	1	—	8	—	4	—	—
Пловдивски . .	108	82	64	11	1	675	77	22	4	—	49	111	45	15	2	12	2	7	—	1
Плѣвенски . .	182	58	39	3	—	650	81	15	2	—	—	10	4	5	—	—	—	—	—	1
Русенски . .	31	14	1	—	—	398	34	7	—	—	1	7	4	—	—	—	—	—	—	—
Софийски . . .	242	201	89	20	—	987	62	17	3	—	18	31	32	9	2	41	17	5	—	1
Ст.-Загорски .	126	80	12	—	1	522	15	19	2	—	26	28	18	1	—	—	—	—	—	—
Търновски . .	21	50	29	—	—	1.400	167	87	20	—	—	—	5	4	—	—	—	—	—	1
Шуменски . .	91	53	20	2	—	376	27	6	—	—	6	8	22	—	—	—	8	—	—	—
Всичко . .	1.004	763	364	56	3	6.748	591	208	37	—	122	221	166	38	7	63	27	17	—	4

Ако направимъ едно сравнение на даннитѣ за 1887 година съ тия за 1912 година, намираме, че прѣзъ това врѣме, като спаднемъ декласиранитѣ държавни пътища,[1]) нашата шосейна мрѣжа се е увеличила съ 2982 километра шосета (или съ около 119 клм. годишно), 5263 обекта и 378 кантонерски домове, като заедно съ това мрѣжата отъ 1887 година се е значително подобрила.

Всичкото това е постигнато съ значителни разходи.

Така до 1887 година е похарчено:

1. отъ държавата тогава Княжество България (до 1886)	12.313.273	лв.
2. отъ окржзитѣ на княжеството . . .	715.815	»
3. » Източна Румелия	3.214.752	»
4. Прѣзъ 1886	2.163.020	»
Всичко . .	18.406.860	лв.

Отъ 1887 година до днесъ сж похарчени:

1. отъ натурална пътна тегоба[2]) . . .	23.451.026	лв.
2. » държавния бюджетъ	33.130.883	»
3. » окржзитѣ	16.005.762	»
4. » заема прѣзъ 1906 година . . .	19.000.000	»
Всичко . .	91.587.671	лв.

И така днесъ нашитѣ държавни пътища прѣдставляватъ едно народно имущество отъ 18.406.860+91.587.671=109.994.531 лева или кржгло отъ 110 милиона лева, сума въ която влиза, както стойностьта на постройката, тъй и тази на подържката на пътищата.

Едно по-нагледно прѣдставление за направения прѣзъ тѣзи двадесеть и петь години успѣхъ по пътното дѣло може да се добие отъ приложенитѣ двѣ карти, едната за състоянието на пътищата въ 1887 година и другата — за сжщото въ 1912 година.

[1]) Заедно съ декласирашитѣ, увеличението е повече отъ 4.500 км.

[2]) Пътна натурална тегоба е имало до 1903 година. Показаната цифра е добита, като се е умножило числото на повинничаритѣ съ стойностьта на надницитѣ. Таин цифра е теоретическа. Истинската цифра е едва 60% отъ показаната, защото има недобори, недомѣрвания, злѣ извършени работи и пр.

Б. ОБЩИНСКИ ПЪТИЩА.

Както споменахме и по-горѣ, държавата пое общинскитѣ пътища едва въ 1900 година, когато съ закона отъ 17 януарий сжщата година се отнеха отъ окржжията окржжнитѣ и така наречените до тогава междуселски пътища; първитѣ се причислиха къмъ държавнитѣ, а вторитѣ се прѣименуваха на общински и завеждането имъ се прѣдостави на държавата. Съ поеманието грижата за направа на общинскитѣ пътища държавата се нагърби съ една извънмѣрно трудна задача; ней прѣдстоеше прѣди всичко да установи мрѣжата на общинскитѣ пътища, да приготви и натъкми нуждния персоналъ, да уреди службитѣ и функциитѣ имъ, да се погрижи за набавяне нужднитѣ срѣдства и да нареди трасирането на общинскитѣ пътища изъ цѣлата страна. За тази работа се ангажираха отчасти постояннитѣ комисии, финансовитѣ, окржжнитѣ, околийскитѣ и общинскитѣ управления и пр. Годинитѣ 1900 и 1901 минаха въ организиране службата, а работенето започна едва въ 1902 година и то много слабо и изключително съ пътната парична и натурална тегоби, събирани и изразходвани отъ окржжнитѣ комисии. Техническиятъ персоналъ се наемаше отъ държавата на надничарски начала, а надницитѣ се изплащаха отъ постояннитѣ комисии. Това положение трая до 1904 година. Отъ началото на нея година, съ измѣнението на закона за държавнитѣ и общинскитѣ пътища отъ сжщата година, се уреди фондътъ за направа общинскитѣ пътища, като даде на разположение на Министерството на Обществените Сгради и пр., а сжщо така се установиха правата и привилегиитѣ на техническия персоналъ по общинскитѣ пътища. Отъ нея година сжщо се започна съставянието на редовни бюджети за приходитѣ и разходитѣ на фонда за направа на общинскитѣ пътища, които до края на 1905 г. се утвърдяваха отъ Министерството, а отъ 1906 год. насамъ се внасятъ въ Народното Събрание за разглеждане и гласуване.

Въобще отъ 1904 година службата по общинскитѣ пътища почна да дѣйствува редовно и правилно и отъ тогава може да се каже се почна планомѣрната работа, която даде много добри

резултати, защото въ продължение на 8 години общинскитѣ пѫтища отъ 359 километра, свършени и незапочнати, каквито се прѣдадоха на Министерството отъ окрѫжнитѣ комисии, сега както показватъ това долнитѣ двѣ таблици, сѫ достигнали до 2.470 километра свършени пѫтища, отъ които 915 клм. добри, 771 клм. срѣдни, 677 кмл. лоши; въ постройка 2.747 километра и трасирани 1.718 километра. Обекти по направенитѣ шосета има 5.147, които, споредъ вида на врѣхната конструкция, се разпрѣдѣлятъ така:

1.	съ дървена	врѣхна конструкция	980
2.	съ каменна	»	3.895
3.	съ желѣзна	»	221
4.	съ желѣзо-бетонова	»	49

При това има построени и 114 кантонерски дома.

ТАБЛИЦА

за състоянието на общинскитѣ пѫтища прѣзъ 1912 година.

Окржжия	Състояние на готовитѣ пѫтища			Всичко	Пѫтища въ постройка и трасирани		Построени кантонерски домове
	добро	срѣдньо	лошо		въ постройка	трасирани	
	километри						
Бургски . . .	24+640	0+890	11+070	36+500	12+467	144+096	3
Варненски . .	49+770	5+950	0+700	56+520	128+610	120+050	10
Видински . .	70+244	30+942	10+820	112+006	117+304	185+908	11
Врачански . .	57+000	68+000	38+500	163+500	12+500	27+200	3
Кюстендилски	39+300	26+000	15+600	81+000	132+508	117+550	4
Пловдивски .	120+200	151+700	39+400	311+300	474+300	63+800	3
Плѣвенски . .	105+088	78+918	62+356	246+362	480+143	284+909	2
Русенски . . .	108+897	35+071	11+560	155+528	106+764	117+370	31
Софийски . .	160+793	185+466	325+267	671+526	261+352	136+688	—
Ст.-Загорски .	97+054	56+000	26+000	179+053	308+714	329+594	30
Търновски . .	139+265	126+865	134+172	400+302	446+151	146+849	15
Шуменски . .	48+740	6+100	2+300	57+140	82+940	46+572	2
Всичко . .	915+902	771+962	677+745	2.470+631	2.747+743	1.718+526	114

ТАБЛИЦА

за числото на изкуствените съоръжения по общинските пѫтища прѣзъ 1912 г.

Окржзи	Дървена врѫхна конструкция					Каменна врѫхна конструкция					Желѣзна врѫхна конструкция					Желѣзобетонова врѫхна конструкция				
	Отвори					Отвори					Отвори					Отвори				
	до 2 метра	отъ 2—5 м.	отъ 5—20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 2 метра	отъ 2—5 м.	отъ 5—20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 2 метра	отъ 2—5 м.	отъ 5—20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ	до 2 метра	отъ 2—5 м.	отъ 5—20 м.	отъ 20—100 м.	отъ 100 нагорѣ
Бургаски	23	17	25	12	—	48	5	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Варненски	3	4	4	—	—	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Видински	8	9	6	—	—	149	12	3	—	—	1	5	6	—	—	—	—	—	—	—
Врачански	11	15	6	3	—	144	5	10	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Кюстендилски . .	8	11	13	3	—	185	1	1	—	—	—	2	4	—	—	1	1	—	—	—
Пловдивски . . .	36	45	16	1	1	227	36	13	—	—	24	25	10	1	—	30	14	—	—	—
Плѣвенски	89	60	8	—	—	584	65	4	4	—	10	20	—	—	—	—	—	—	—	—
Русенски	—	—	3	—	—	175	16	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Софийски	165	145	65	13	—	644	38	11	—	—	—	—	3	—	—	—	1	2	—	—
Ст.-Загорски . . .	24	14	7	2	2	271	7	1	—	—	33	43	16	—	—	—	—	—	—	—
Търновски	41	24	3	—	—	868	78	23	10	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Шуменски	43	24	4	1	—	164	7	—	—	—	3	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Всичко . .	414	368	162	33	3	3544	270	66	15	—	72	105	42	2	—	31	16	2	—	—

Срѣщу всичко това изразходвано е:

а) общинската пѫтна натурална тегоба за годинитѣ отъ 1901—1912, и

б) постѫпилитѣ суми отъ паричната общинска пѫтна тегоба и тия, гласувани отъ окржжнитѣ и общински съвѣти по бюджетитѣ имъ за годинитѣ отъ 1904—1912.

Общинската пѫтна натурална тегоба, прѣобърната въ пари, като смѣтаме годишно 312.412 повиничари (това число е взето срѣдньо за годинитѣ 1901—1912 включително) по 6 л. пѫтна тегоба възлиза на 20.029.192 лв. Отъ тази сума, обаче, по причина на голѣмитѣ недобори, злѣ извършена работа и пр., може да се смѣта за употрѣбена най-много 50%, т. е. 10.014.596 лв.

Като прибавимъ сега къмъ нея и изразходванитѣ отъ общинската парична пѫтна тегоба, плюсъ гласуванитѣ отъ окржжнитѣ и общински съвѣти суми за годинитѣ 1904—1912, които възлизатъ на 19.317.863 лв., ще получимъ, че за направенитѣ до сега общински пѫтища, заедно съ принадлежноститѣ имъ, е изразходвана сумата 10.014.596+19,317.863=29.332.459 лв., което значи, че единъ километъръ направено шосе, заедно съ обектитѣ и кантонитѣ, струва на държавата 11.875 лева.

Отъ всичко горѣизложено се добива ясна прѣдстава за онова, което сме имали прѣзъ 1887 год. и това, което имаме прѣзъ 1912 год. До като прѣзъ 1887 г. имахме една неустановена шосейна политика и неусигурени срѣдства за направа и поправка на пѫтищата, прѣзъ 1912 год. шосейното дѣло стои на здрави основи съ осигурени източници. Прѣзъ 1887 год. повечето отъ пѫтищата бѣха разорени и почти непроходими, а прѣзъ 1912 г. царството е прошарено съ една мрѣжа отъ около 6000 километра шосета, които повече отъ половината сж нови, а състоянието на старитѣ е подобрено и направено всичко за избѣгване голѣмитѣ наклони. Вмѣсто Лозенския и Пасарелския байри имаме образцово шосе прѣзъ живописната долина на р. Искъръ; вмѣсто конски пѫтеки отъ Златица за Панагюрище и отъ Станимака за Чепеларе, сега се виятъ по политѣ на Балкана и Родопитѣ най-модерни шосета; вмѣсто мжчнопроходимитѣ пѫтища Златица—Панагюрище и Кюстендилъ—Дупница, сега при най-удобно пѫтуване се любуваме на природнитѣ хубости по Медетската и Козническата варианти. Изолиранитѣ до сега, по нѣмане пѫтни съобщения, Чепинско корито, Дели-Орманъ и Добруджа сж свързани съ главнитѣ центрове и сж кръстосани съ редъ модерни шосета. Вмѣсто саловетѣ при пода при Бургазъ по шосето Бургасъ—Карнобатъ—Турската граница, които ежегодно отнимаха жертви отъ човѣци и добитъкъ, вмѣсто дървенитѣ и врѣменни мостове надъ рѣкитѣ: Марица, Искъръ, Янтра, Тунджа, Ломъ, Ботуня, Акчаръ и др., сега се издигатъ величествени желѣзни мостове, на които населението се радва, заради свободното и безъ всѣкаква опасность прѣминаване въ всѣко врѣме прѣзъ годината.

Прѣзъ 1887 г. отъ общински пѫтища нѣмаше и поменъ, днесъ, обаче, има и за тѣхъ строго опрѣдѣлена шосейна политика съ осигурени срѣдства за тѣхната направа и подръжка. Когато прѣзъ 1887 г. не е могло да се мисли за направа общински пѫтища, днесъ разполагаме съ нови направени такива съ всички принадлежности на една дължина 2470 километра. Съ положителность можемъ да твърдимъ, че ако днесъ въ царството тържищата станаха достѫпни, индустрията се разви, търговията стана по-оживена и въобще народното благосъстояние се подигна, то това не малко се дължи на подобрението на пѫтищата и развитието на шосейната мрѣжа, защото пѫтищата сѫ, така да се каже, артериитѣ, прѣзъ които текатъ и се разнасятъ всички земледѣлски произведения и търговски доставки на населението. Отъ достатъчностьта на шосетата отъ рационалното имъ направление и отъ безпрѣпятственото циркулиране по тѣхъ зависятъ леснотията и бързината, съ която ставатъ съобщенията между разнитѣ крайща на държавата. Ако пѫтищата могатъ да служатъ за вѣрна мѣрилка за културното развитие на населението и за способностьта на послѣдното къмъ напрѣдъкъ — а това е фактъ неоспоримъ — то въ това отношение можемъ да бѫдемъ доволни отъ успѣха на пѫтното дѣло, направенъ прѣзъ 25-голишния периодъ отъ 1887 до 1912 година.

ВОДНИ СТРОЕНИЯ, ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ.

Това отдѣление въ началото на царуването на Ваше Величество не сѫществуваше като отдѣлна единица, а часть отъ неговитѣ атрибути бѣха възложени на отдѣлението за мостоветѣ и шосетата. До 1 януарий т. г. работитѣ по воднитѣ строения бѣха напрѣднали до толкова, че се наложи образуването на специално отдѣление за работитѣ по водитѣ въ царството.

Правилата за строене на частни здания въ градоветѣ отъ 19 августъ 1881 год., поправени слѣдъ това съ указъ отъ 5 юний 1887 год., се считатъ като основно начало за техни-

ческитѣ работи и благоустройството на населенитѣ мѣста. Тия правила, обаче, не съдържаха никакви наредби по отношение водоснабдяването, канализирането и освѣтлението на населенитѣ мѣста; по построяването на язове, воденици, работилници, фабрики и др. индустриални заведения; по прѣсушаване на блата и езера; по оправяне, укрѣпяване и канализиране на рѣки; по оросяването и напояването на земитѣ, и по използуването на водната сила на рѣкитѣ за силопроизводство.

Всички току що изброени празднoти се попълниха, макаръ и частично, и се постави въобще водното дѣло на по-здрави начала съ закона за благоустройството на населенитѣ мѣста отъ 30 ноември 1897 год., попълванъ и поправянъ прѣзъ 1899, 901, 905, 907, 911 и 1912 година.

Въпрѣки грамадното значение на водното дѣло за културното и стопанско развитие на страната ни, службата за водитѣ у насъ е била занемарена. Първоначално тя е била застѫпена и прѣдставена въ вѣдомството на окрѫжнитѣ управители и на техническия персоналъ при тѣхъ. Едно централно управление съ планомѣрна работа по тая служба не е имало.

Отдѣлението за водното дѣло е било образувано съ указъ № 11 отъ 12 февруарий 1901 г., обаче то не е могло да започне да дѣйствува като самостоятелно учрѣждение. Въ замѣна на това отдѣление се е образувало единъ инспекторатъ по хидравлическата служба при отдѣлението за мостове и шосета, който е ималъ грижата да прилага закона за благоустройството и пр. До прѣдвиждането на специални длъжности при тоя инспекторатъ, грижата за тая служба попадаше на разни служащи при отдѣлението за мостове и шосета; това продължаваше и слѣдъ образуването на споменатия инспекторатъ по причина на недостатъченъ персоналъ, липса на материялни срѣдства и, най-главното, нѣмане на специално законоположение по водитѣ, безъ които прѣуспѣването на водното дѣло е невъзможно. По тая причина, дѣйностьта на тоя инспекторатъ трѣбваше да се ограничи само съ воденето работитѣ по водоснабдяването и канализирането на заселенитѣ мѣста, по въпроситѣ съ воденицитѣ, язоветѣ, индустриалнитѣ заведения

и други благоустройственни работи. Това ограничение на дѣйностьта на инспектората се наложи отъ липсата на срѣдства: така прѣзъ годината 1901 и 1902 инспекторатътъ прѣдприе снимане и изучването ни рѣкитѣ Тунджа и Марица, но тия работи се прѣкратиха, прѣди да бѫдатъ довършени, вслѣдствие на неотпущане срѣдства за подържане на двѣтѣ бригади, натоварени съ тия проучвания.

Опитъ за образуване на отдѣлна служба по водитѣ е правенъ и въ Министерството на Търговията и Земледѣлието, първоначално прѣзъ 1902 г., когато бѣ открито бюро за държавнитѣ блата и културнитѣ подобрения; по-послѣ, прѣзъ 1905 год. — бюро за напояване оризищата въ Пловдивски окржгъ, сетнѣ, въ 1906 година, като отдѣление за водитѣ и културнитѣ подобрения въ сѫщия окржгъ; въ 1909 година, това отдѣление се закри, като се прѣименува отъ ново въ бюро за напояване оризищата. Отъ началото на настоящата година това бюро се прѣименува на отдѣление за водитѣ при Министерството на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти, а въ новоучрѣденото Министерство за Общественитѣ Сгради, Пѫтищата и Благоустройството се разви въ отдѣление за воднитѣ строения, водопроводи и канализации.

Що се касае до дѣйностьта на инспектората по индустриалнитѣ заведения и воднитѣ постройки въобще, заслужава да се спомене слѣдньото: голѣмитѣ наводнения прѣзъ 1897 г. причиниха огромни загуби на страната; голѣма часть отъ тия повръди се лължеше на безразборното строене на язоветѣ. Това обстоятелство изтъкна непълнотата на закона за окржжнитѣ управители и околийски началници (чл. 25) и наложи нуждата да се уреди по законодателенъ редъ въпросътъ за язоветѣ по рѣкитѣ и потоцитѣ, което и стана като се отреди въ закона за благоустройството на населенитѣ мѣста отъ 1897 г. специална глава по уредбата и строенето на язоветѣ и индустриалнитѣ заведения изобщо. Това е първото по-пълно законоположение въ страната, съ което се уреди тази материя и съ което се поставя подъ прѣкия надзоръ на държавната техническа власть строенето на язове, воденици и индустриални

заведения. Съ това законоположение се направи една голѣма крачка напрѣдъ.

По силата на закона за благоустройството на населенитѣ мѣста, разрѣши се да се основатъ множество фабрики, за повдигане на зараждащата се у насъ индустрия.

По отношение електрическитѣ юзини за освѣтление на градоветѣ и индустриалнитѣ заведения сжщо е направенъ значителенъ прогресъ. На първо мѣсто въ това отношение стои София, за която нуждната електрическа енергия се добива отъ р. Искъръ. Други електрически централи за добиване електрическа енергия има построени въ с. Енина — Казанлъшко и множество такива частни за разнитѣ фабрики въ Габрово. Въ настояще врѣме се инсталиратъ електрически юзини за освѣтление и индустриални цѣли въ слѣднитѣ градове и села: Ломъ, Варна, Русе, Пловдивъ, Казанлъкъ и нѣколко второстепени градове и села.

По водоснабдяването и канализацията на населенитѣ мѣста, може да се каже слѣдньото: нуждата отъ модерно водоснабдяване на заселенитѣ мѣста (градове и села) започна да се проявява особно прѣзъ послѣдното десетолѣтие отъ царуването на Ваше Величество. До прѣди тоя периодъ, модерно водоснабдяване имаше само София, а частично — Пловдивъ, Търново и Силистра. Днесъ, обаче, сж водоснабдени слѣднитѣ градове и села: Варна, Бургасъ, Стара-Загора, Сливенъ, Нова-Загора, Ихтиманъ, Ломъ, Орхание, Ески-Джумая, Вратца, Кюстендилъ, Пещера, Цариброд, Панагюрище, Лжджене (Пещерско), Девня (Провадийско), Миндя (Еленско), Бѣла-Слатина, Трѣвна, Горньо-Ботьово (Старо-Загорско), Български Алагюнъ (Бургашко) и с. Писанецъ (Русенско).

Сега се водоснабдяватъ и слѣднитѣ градове и села: Казанлъкъ, Калоферъ, Дупница, Русе и с. Ракитово, а отъ Софийския окржгъ селата: Желява, Гължбовци, Граломанъ, Буново, Челопечъ, Драгалевци, Банки, Нови-Ханъ, Горни Пасарелъ, Искрецъ, Изядовци, Звонци, Долни Лозенъ и Кжтина, а на пжть за водоснабдяване, понеже водопрово-

дитѣ имъ сж изучени или се изучаватъ, сж: Анхиало, Станимака, Самоковъ, Берковица, Видинъ, Ловечъ, Плѣвенъ, Дрѣново, Габрово, Свищовъ, Търново, Разградъ, Добричъ, Балчикъ, с. Медвенъ (Котленско), с. Раднево (Ст.-Загорско), с. Вѣтренъ (Пазарджишко) и слѣднитѣ села въ Софийския окржгъ: Дивотино, Калиларъ, Ярлово, Костенецъ, Новачени, Неделище, Зеленигradъ, Беринъ Изворъ, Ракита, Доброславци, Градецъ, Кострошовци, Смолско, Душанци, Бракьовци, Сливница, Петричъ, Радейна, Своге, Пожарево, Иваняне, Кокаляне, Сегарлиево, Горна-Малина, Тарджиларъ, Говедарци, Литаково, Осиковица, Годечъ, Църклевци, Режанци, Църнялъ, Мирково, Калково, Долни-Пасарелъ, Мало-Малово, Равна, гр. Етрополе и Пирдопъ.

При това трѣбва да се спомене, че прѣзъ 1911 год. въ закона за благоустройството се прокара началото за водоснабдяването на селата по кооперативенъ начинъ и отъ приготовляваното сега измѣнение на сжщия законъ въ смисъль, щото сжщото кооперативно водоснабдяване да бжде задължително, можемъ смѣло да твърдимъ, че въ скоро врѣме едва ли ще има село въ царството, което да не е водоснабдено.

Канализирането на заселенитѣ мѣста върви за сега твърдѣ мудно. Това се дължи най-вече на обстоятелството, че за да се пристжпи къмъ канализирането на единъ центръ, трѣбва прѣдварително да бжде модерно водоснабденъ, а знае се, че едва въ послѣдното десетолѣтие интензивно се започна водоснабдяване на градоветѣ и селата.

За сега е канализирана само София а въ постройка и изучване сж канализациитѣ на градоветѣ: Варна, Русе, Ломъ и Нова-Загора.

Ако, слѣдователно, е истина, че водоснабдяването и свързаното съ него канализирване на заселенитѣ центрове въ една страна е мѣрило за нейния културенъ подемъ, то и въ това отношение България днесъ може да се похвали, че е направила значителенъ прогресъ, като се вземе прѣдвидъ, че прѣди 25 години не се е чувствувала нужда нито отъ водоснабдяване, нито отъ канализиране.

III. СНИМКИ И РЕГУЛАЦИИ НА НАСЕЛЕНИТѢ МѢСТА.

Когато Ваше Величество стжпи на Българския прѣстолъ, въ царството нѣмаше специална служба по планиране и урегулирането на населенитѣ мѣста, но сжществуваше мисъльта за уредба и развиването на тоя държавно-общински механизъмъ. Принципитѣ по тая мисъль бѣха прокарани въ тъй нареченитѣ «правила за строене на частни здания въ градоветѣ» отъ 19 августъ 1881 г., които по-послѣ бѣха поправени съ указъ отъ 5 юний 1887 г.

Макаръ слабо прилагани прѣзъ много години и макаръ че визираха строенето само въ градоветѣ, безъ всѣка помисъль за селата, тия «правила» служеха за основа на всички по-послѣшни наредби и закони по благоустройството на населенитѣ мѣста въ царството.

Гдѣ на кратко, гдѣ по-подробно, наредбитѣ въ тия «правила» съдържатъ почти всичко, което се отнася до благоустрояването на едно населено мѣсто и за което трѣбва да се грижи бждащата служба по благоустройството, а именно: изисква се, прѣди всичко, общъ и подробенъ планъ, проектъ за улицитѣ и площадитѣ и се опрѣдѣля какви да бждатъ новитѣ улици, тротоаритѣ и отдѣлнитѣ дворища. Опрѣдѣля се освѣнъ това, какъ да се правятъ отчужденията за откриване и уреголирване на новитѣ улици, площадитѣ и отдѣлнитѣ дворища; какъ да се ограждатъ новитѣ дворища и какъ да се строятъ и разполагатъ зданията въ послѣднитѣ; какъ да се освидѣтелствуватъ и събарятъ грозящитѣ на самосрутване стари здания, какъ да се поправятъ нехигиеничнитѣ здания; по какъвъ редъ и при какви чъртежи и книжа да се разрѣшаватъ нови здания и какви да бждатъ стѣнитѣ, цоклитѣ, стълбитѣ, прозорцитѣ, покривитѣ, издаденитѣ имъ части къмъ улицитѣ; съ какви бои да се боядисватъ, какви да сж височинитѣ на стаитѣ въ разнитѣ етажи и какви — печкитѣ и коминитѣ; какъ да се строятъ заходнитѣ и помийнитѣ ями и какъ нужницитѣ. Отрежда се управлението на общитѣ сгради да изработва типове отъ нормална фасада за ржководство на частнитѣ стопани и се завършва съ наредби за надзора върху постройкитѣ, за от-

говорноститѣ на частнитѣ и служащи лица и наказанията, на които подпалатъ нарушителитѣ на правилата.

Поради липса на специалисти, отъ една страна, и поради липса на добрѣ уредена специална служба по благоустройството, отъ друга, «правилата» стояха много години или съвсѣмъ не прилагани, или неправилно прилагани.

По-долу помѣстениятъ описъ показва въ кои отъ населенитѣ мѣста (села и градове), кога е замислено да се урегулиратъ, въ кои отъ тѣхъ какви сѫ били работитѣ по това прѣди 1887 г. и до какво състояние сѫ достигнали сѫщитѣ работи до края на юлий мѣсецъ 1912 год. До 10 януарий 1891 г., когато за първи пѫть бѣха прѣдвидени специални длъжности за тая цѣль, грижата за прилагането на «правилата» попадаше случайно на разни служащи при бившата дирекция на обществените сгради, а регулационнитѣ проекти се утвърдяваха чрѣзъ Министерството на Вѫтрѣшнитѣ Работи почти въ всички случаи възъ основа, може би, на невѣрно извършвани снимки. Но даже и тогава, вслѣдствие на недостатъчния и не добрѣ подготвенъ държавенъ и общински технически персоналъ и липсата на материални срѣдства, дѣлото не можеше да се подеме както трѣба. А «правилата» не запрѣщаваха да се строятъ нови здания, гдѣто нѣма регулационни проекти и не опрѣдѣляха никакъвъ срокъ, въ който да бѫдатъ изработени такива проекти. Тѣ не съдържаха никакви наредби по отрежлане сгодни мѣста за разни обществени здания и пр., като: училища, църкви, читалища, театри, общински и административни домове, гробища, игрища, обществени и дѣтски градини, паркове и др., по строенето извънъ чертитѣ на утвърдени регулационни проекти и по застрояването прѣдградия и курорти при минерални бани и на полето. Не напълно опрѣдѣлени и съврѣменни бѣха въ «правилата» начинитѣ, по които трѣбваше да се правятъ оцѣнкитѣ на мѣста и сгради, подлежащи на отчуждаване за регулационни нужди. Съ «правилата» не се урежлаше цензуването, професионалнитѣ права и отговорности на лицата, които трѣбва и могатъ да боравятъ по технико-строителни работи въ царството. Нѣмаше и наредби, които да визиратъ сравнително по-голѣма трайность на утвър-

дени еднажъ регулационни проекти за улици, площади и пр. и за отдѣлни дворища; нито пъкъ имаше нѣкакви наредби, щото изучванията на тия проекти да ставатъ колкото се може по обстойно и всестранно, прѣди тѣ да бѫдатъ утвърдени и влѣзатъ въ законна сила. Липсваха сѫщо каквито и да било упѫтвания за строенето въ селата и за урегулирването на селскитѣ улици, площади и дворища.

Всички, току-що изброени празднoти, чакаха да се попълнятъ, за да се постави благоустройственото дѣло на по-опрѣдѣлни и по-здрави начала. Това стана съ закона за благоустройството на населенитѣ мѣста въ царство България отъ 30 ноември 1897 година, попълванъ и поправянъ прѣзъ 1899, 1901, 1905, 1907 и 1911 години. Въ новия законъ се отреди и срокъ, въ който трѣбва да се снабдятъ градоветѣ съ планове и се запрѣти строенето въ ония градове, които нѣматъ планове съ утвърдени регулационни проекти. Споредъ това, на регулационната служба се наложи грижата да подобри пораншнитѣ планове на градоветѣ, като се замѣнятъ неточнитѣ и непълни снимки съ точни и пълни планове и да се снабдятъ съ такива всички градове, които не бѣха никакъ планирани. И може да се каже, че е постигнатъ задоволителенъ успѣхъ въ планиметрично отношение. Почти всички наши градове иматъ сега сравнително точни планове съ утвърдени регулационни проекти, повечето отъ които сѫ подробни, съ снимка на всички отдѣлни дворища въ населеното мѣсто.

Снабдени сѫ съ такива планове и много села въ царството, както се вижда отъ слѣдньото.

До сега има утвърдени проекти за улици, площади, отчасти или изцѣло, за отдѣлнитѣ дворища на 242 населени мѣста, както слѣдва: София, Ст.-Загора, Горня-Орѣховица, Никополъ, Свищовъ, В.-Търново, Ямболъ, Борисовградъ, Русе, Разградъ, Б. Слатина, Берковица, Хасково, Плѣвенъ, Трънъ, Кюстендилъ, Котелъ, Пловдивъ, Панагюрище, Брѣзникъ, Самоковъ, Лѫжене (Чепинско), Вратца, Пещера, Казанлъкъ, Видинъ, Айтосъ, Ихтиманъ, Луковитъ, Брацигово, Карлово, Анхиало, Орхание, Харманлий, Троянъ, Варна, Дрѣново, До-

бричъ, Етрополе, Сливенъ, Попово, Търново-Сеймен̀ъ, Кнежа, Ново-Селци, Кула, Тетевенъ, Чирпанъ, Орѣхово, Прѣславъ, Шуменъ, Койнаре, Брѣница, Хайрединъ, Хисаръ, Калоферъ, Балчикъ, Нови-Пазаръ, Клисура, Тутраканъ, Т.-Пазарджикъ, Сопотъ, Провадия, Босилеградъ, Борованъ, Козлодуй, Попица, Княжево, Мездра, Ловечъ, Бѣла, Търнава, Радомиръ, Търнакъ, Добралево, Чомакивци, Горни-Воденъ, Пордимъ, Своге, Кавакли, Златица, Фердинандъ, Габрово, Елена, Дупница, Бѣлоградчикъ, Силистра, Вършецъ, Шипка, Павликени, Войнягово, Игаково, Дерелий, Даваджово, Каварна, Ески-Джумая, Пирдопъ, Севлиево, Османъ-Пазаръ, Ребърково, Дърманци, Талчене, Романъ, Глава, Чиренъ, Вранякъ, Каменно-поле, Бъркачево, Горна-Баня, Трѣвна, Костенецъ, Баня (Чепинско), Еница, Гара-Бѣльово, Нова-Загора, Ломъ, Лѣсковецъ, Бутанъ, Крушовене, Габаре, Долни-Джбникъ, Девене, Баница, Банки, Голѣмо-Пещене, Галиче, Баня (Карловско), Созополъ, Акчаръ, Бояна, Бѣлово, (Гебедже), Брѣгово, Бѣлоземъ (ж. п. ст.), Бошуля, Балбунаръ, Бусинци, Бабово, Вакарелъ, Владимирово, Водица, Врабча, Видболъ, Горубляне, Германъ, Годечъ, Горня-Липница, Горна-Кремена, Горни-Валинъ, Гаганица, Двѣ-Могили, Драгалевци, Долни-Валинъ, Долна-Кремена, Долни-Камарци, Дралфа, Демирджилеръ, Долна-Баня, Дерманци, Живковци, Желюша, Каменица (Пещерско), Карабунаръ, Комарево, Козлуджа, Килифарево, Казълъ-Агачъ, Каменецъ (Хасковско), Ковачица, Горно-Линьово, Лѣтница, Лжжене (Орханийско), Любимецъ, Лукавица, Левски, Мирково, Меричлери, Надежда, Полски-Сѣновецъ, Полски-Тръмбешъ, Папазлий, Павелъ-Баня, Прогорелецъ, Ракита, Радювене, Рѣка Девня, Рила, Спанчевци, Синяговци, Смѣдово, Сухатче, Скобелево, Соколаре, Садина, Самоводене, Сапаревски минерални бани, Сунгурларе, Турски-Тръстеникъ, Телишъ, Узунджово, Фердинандово, Хибилии, Червена-Вода, Челопечъ, Шабла, Бешли, Сърбеница, Малоратъ, Стралджа, Рогозенъ, Махалата, Гара-Червенъ-Брѣгъ, Бѣлени, Горна-Студена, Струпенъ, Лѣхчево, Чипоровци, Желѣзна, Лопушна, Боровци, Люта, Долно-Цѣровене, Долна-Гнойница, Манастирище, Гложене, Хърлецъ, Букьовци, Крушовица, Д. Луковитъ, Джурилово, Влашко-Село, Вълчи-Трънъ, Панчарево,

Сухиндолъ, Бѣла-Черкова, Михалци, Типченица, Рѣсенъ, Дивдѣдово, Куртъ-Бунаръ, Ново-Село, Вирове, Яркезли, Стражица. Отъ тия мѣста общъ планъ, само съ крайулични снимки, иматъ 44 населени мѣста; планове съ обща нивелация иматъ 22 населени мѣста, а планове само съ частична нивелация има едно населено мѣсто.

Планове съ обща и подробна нивелация иматъ петь населени мѣста, планове съ подробна нивелация иматъ дванадесеть такива мѣста.

Отъ списъка се вижда, че много малко градове сж могли да бждатъ нивелирани до сега и че почти за нито единъ градъ не сж общо установени нивилетитѣ на новитѣ улици и площади. Малко сж сравнително и утвърденитѣ дворищни регулации въ градоветѣ. Липсата на специалисти за тия работи е сжществената причина за неизвършването на послѣднитѣ, по които се работи доста усилено въ много градове.

Освѣнъ цитиранитѣ въ горния списъкъ населени мѣста, има:

1) 61 населени мѣста, плановетѣ на които сж изработени и регулационнитѣ проекти изучени и изработени, но не сж още утвърдени, поради нѣкои неизпълнени формалности. Въ такова положение сж общитѣ планове на селата: Синджирлий, Марково, Сотиръ, Ржжево, Конаре, Селджиково, Демирджилеръ, Нова-Махала. Рахманлий, Узункърово, Насвакьой, Цѣрово, Лѣсичево, Тръмбешъ. Куфаларе, Долни-Омарбасъ, Ломъ, Черковна, Рѣхово, Абланица, Бъзънъ, Бешъ-Бунаръ, Бабукъ, Бръшлянъ, Баня, Брѣстовица, Горна-Мънастирица, Драгижево, Драганово, Долня-Мънастирица, Игнатиево, Катуница, Кричимъ, Клисура, Калотина, Кара-Таиръ, Кара-Исенъ, Копривецъ, Каменецъ, Князъ-Борисово, Красно-Село, Криводолъ, Литаково, Новоселци, Никюпъ, Перникъ, Петричъ, Прѣвала, Ракитово, Ржждавица, Сарамбей, Сливница, Сердаръ-Чифликъ, Селановци, Ставерци, Скравена, Табанъ, Угърчинъ, Филиповци, Хотница, Ярловци, Гложене, Филиповци и Паничере. Всичко 61 населени мѣста.

2) Има села и гралове, снимкитѣ на които сж извършени, плановетѣ изработени или се работятъ и прѣдстои да се изу-

чатъ и кроятъ регулационнитѣ имъ проекти. Въ това положение сѫ подробнитѣ планове на града Самоковъ и 246 села отъ разнитѣ окрѫзи на царството.

3) Започнати подробнитѣ снимки и се работятъ сега плановетѣ на гр. Копривщица и 74 населени центрове въ царството.

4) Между курортитѣ изъ царството при минералнитѣ бани и на полето има изработени до сега регулационни проекти за Чамъ-Кория, Красно-Село (между София и селата: Княжево, Горна-Баня и Бояна), Вършецъ, Горна-Баня, Княжево, Панчарево, Банки, Костенски минерални бани, Долна-Баня, Бѣлчински минерални бани, Хисарски минерални бани, Чепински минерални бани (селата: Баня, Лѫжене и Каменица), Меричлери, Сливенски минерални бани, Сапаревскитѣ минерални бани, Казанлѫшкитѣ минерални бани и за Ново-Загорскитѣ минерелни бани. Готовъ е проекта и за Старозагорскитѣ минерални бани.

5) Между по-близкитѣ или по-далечни отъ населенитѣ мѣста желѣзопѫтни станции има изработени до сега регулационни проекто-планове за София, Цариброд, Костенецъ-Баня, Бѣльово, Сарамбей, Татаръ-Пазарджикъ, Кричимъ, Пловдивъ, Садово, Папазлий, Катуница, Борисовградъ, Скобелево, Нова-Загора, Керменлий, Стралджа, Бургасъ, Чирпанъ, Михаилово, Стара-Загора, Аспарухово, Варна, Бѣльово (Гебедже), Русе, Разградъ, Провалия, Каспичанъ, Шуменъ, Ески-Джумая, Попово, Борисово, Горня-Орѣховица, Павликени, Пордимъ, Долни-Джбникъ, Телишъ, Червенъ-Брѣгъ, Мездра, Свогье, Земенъ, Кюстендилъ и Бѣлоземъ.

Освѣнъ изложенитѣ въ списъка села и градове, има и такива, за които сѫ утвърдявани до сега регулационни проекти само за една или повече улици — не за цѣлото населено мѣсто. Такива частни регулационни планове иматъ сега селата: Метеризово, Каратопракъ, Брѣгово, Старо-Ново-Село. Куртово-Конаре, Наречснъ, Рахманлий, Батакъ, Самоводене, Мерданя, Драганово, Вѣтренъ, Момина-Клисура, Бошуля, Кьосе-Муратово, Михаилово, Аспарухово, Одаитѣ, Долна-Баня, Горньо-Кюселери, Присово, Долна-Махала, Джулюница и Сѣново. Градътъ Копривщица има вече подробна снимка, прѣдстои кроене на регулацията му, а Месемврия сега се снима.

Въ заключение може да се каже, че до 1887 г. не е имало благоустройствено дѣло въ царството, че това дѣло за единъ периодъ отъ 25 години е напрѣдвало безспирно и че въ края на тоя периодъ сѫ положени добри основи, съ широкъ просторъ за дѣйность отъ страна на бѫдащитѣ поколѣния и на специалиститѣ отъ всички отрасли на технико-строителнитѣ науки.

IV. СГРАДИ.

Колко е голѣмъ направениятъ напрѣдъкъ въ строителното изкуство, може да се види само отъ едно повърхностно сравнение на зданията, построени до сега, съ ония, строени прѣди 25 години. Макаръ нѣкои саморасли майстори-българи прѣди освобождението да сѫ показали извѣстна вродена дарба къмъ строението на нѣкои обществени сгради, като църкви, джамии бани, часовни кули, чешми и др., обаче, всичко това е ставало типично, по традиция и не е могло да се излѣзе вънъ отъ тѣснитѣ рамки, въ които сѫ се движили тия майстори и да се развие, защото имъ сѫ липсвали строители технически познания. Този недостатъкъ най-добрѣ се вижда въ строенитѣ частни здания, по-голѣмата часть отъ които сѫ правени по единъ примитивенъ начинъ и съ слаби материали.

Слѣдъ освобождението, на строителството се дава новъ потикъ. Европейската цивилизация прѣнесена въ България, прѣдимно отъ Австрия, упражни голѣмо влияние върху тоя клонъ на изкуството, както въобще и върху цѣлия икономически строй на страната. Съ помощьта на техници и майстори, пришелци отъ странство, се направи голѣмо прѣобразование въ строителното дѣло; въведоха се нови начини въ строението, внесоха се нови неизвѣстни до тогава на населението материали, съ които строението става много по-бързо и много по-лесно; мѣстнитѣ материали, които служеха за сградитѣ въ турско врѣме и въ първитѣ години слѣдъ освобождението ни, се замѣниха съ други много по-трайни, така: керпичитѣ, плетищата, и летвитѣ (бададия) се замѣниха съ печени тухли по

европейски начинъ; каловиятъ разтворъ се замѣни съ варовъ и цементовъ; дървенитѣ, опасни за пожаръ, сачаци се замѣстиха съ зидани корнизи. Благодарение на желѣзнитѣ греди и на тухлитѣ, дървенитѣ подпорки подъ дюшеметата станаха излишни; прозорцитѣ почнаха да се правятъ голѣми; самитѣ помѣщения, отъ мрачни ниски и задушни, ставатъ свѣтли, високи и просторни; а пъкъ вмѣсто прилегналитѣ къмъ земята глинени кжщици, сега гордо се излигатъ двѣ-три етажни здания. Съ една рѣчь, строението стана систематично, здраво, трайно и сжщеврѣменно икономично, понеже не съдържа излишни строителни материали и липсватъ по-раншнитѣ прѣкалено дебели зидове.

Това коренно промѣнение въ начина на строението трѣбваше да се урегулира и за това още отъ самото начало се съставиха: «правила за строение частни здания въ градоветѣ» отъ 19 августъ 1881 г., допълнени на 5 юний 1887 г., споредъ които зданията трѣбваше да се строятъ по одобрени планове, съ отбрани материали и споредъ ниво и линия, опрѣдѣлени отъ властитѣ; а пъкъ като послѣдствие отъ тия изисквания ние виждаме полека-лека самоуцитѣ майстори, които строеха по прѣдание, по едни неизмѣнни типове и които чертаеха сградитѣ съ тоягитѣ си върху самия теренъ, да се замѣстатъ съ архитекти и съ техници — строители.

Въ първитѣ 10 години слѣдъ освобождението, т. е. до 1887 г., това прѣобразование въ начина на строението малко личеше, защото бѣ въ началото си: положението бѣше прѣходно и рѣзка граница не можеше да се установи; само нѣколко нови сгради, стърчащи между старитѣ здания, не можаха да измѣнятъ старото положение. Но отъ 1887 г. до днесъ се направиха такива грамадни прѣобразования и се построиха толкова много обществени и частни сгради, щото ясно личи вече направениятъ прогресъ.

Физиономията на много градове отъ 1887 г. насамъ вече се съвършенно измѣни. До като по-прѣди само едни джамии съ своитѣ тънки високи минарета личеха и се издигаха високо надъ похлупенитѣ жилищни сгради, нанизани покрай

криви и тѣсни улички, днесъ въ градоветѣ, дори и въ нѣкои села, погледътъ се привлича отъ църкви съ куполи, отъ камбанарии, отъ спретнати училищни сгради, отъ просторни болници, отъ хубави читалища и отъ стройни жилищни сгради, наредени покрай площади или покрай прави и широки улици. Въ това отношение градоветѣ: Руссе, Варна, Пловдивъ, Ст.-Загора, Бургасъ и Силистра сж. се отличили повече отъ другитѣ и заслужаватъ да се отбѣлѣжатъ като градове, доста напрѣднали въ благоустройството. Обаче, измежду всички градове въ България най-много е напрѣднала, по отношение на благоустройството, София. По своята хубость и уредба, столицата до толкова е надминала останалитѣ наши градове, щото като вѣнецъ се издига надъ тѣхъ. Тя може да послужи за образецъ не само у насъ, но и въ странство, какъ единъ първобитенъ и старъ градъ за малко врѣме и съ ограничени срѣдства може да се издигне до такава висота. Столицата, която прѣди 25 години бѣше единъ обикновенъ турски градъ, днесъ, благодарение на общитѣ усилия на столичани, на българския народъ, подъ мждрото върховно ржководство на Ваше Величество, тя е единъ новъ, хубавъ, напълно модеренъ и здравословенъ градъ съ площади и градини, съ прави и широки улици, снабдени съ водопроводи, канализация, електрическо освѣтление, съ трамваи и изпълненъ съ хубави частни и обществени сгради. Отъ около 205 хектара застроено пространство, каквото е заемала прѣди 1887 г., днесъ столицата заема 695 хектара. Въ нея ежегодно се правятъ срѣдньо около 500 частни сгради, отъ които повечето двоетажни и триетажни. Така щото, столицата расте, и ще продължава да расте, въпрѣки силното поскжпване на строителнитѣ материали. За направения прогресъ въ строително отношение на столицата и за сумитѣ, изразходвани отъ страна на столичани за застрояване и разхубавяването ѝ, може да се види отъ слѣднитѣ данни:

а) отъ 1877 до 1887 год. числото на построенитѣ частни сгради въ столицата възлиза на 907, оцѣнени на стойность . . . . . 4.871.900 лева

Прѣзъ сѫщия периодъ сѫ издадени отъ Софийското общинско управление 8758 билети за поправки, прѣправки, оцѣнени . . . . . 835.855 лева

Или всичко 9.965 строения съ обща стойность . . . . . 5.707.755 лева

б) отъ 1887 до 1912 г. (юний мѣсецъ) сѫ построени 8.909 частни сгради, оцѣнени за . . 96.623.577 лева

Прѣзъ сѫщия периодъ общинското управление е издало 26.175 билети за поправки и пр., оцѣнени на стойность . . . . . 4.058.678 лева

Или всичко 35.084 строения, оцѣнени на 97.682.255 лева

Отъ горньото слѣдва, че въ послѣднитѣ 25 години въ столицата сѫ построени 10 пѫти повече сгради отъ ония, построени въ първитѣ 10 години слѣдъ освобождението и че стойностьта на първитѣ надминава 24 пѫти тая на послѣднитѣ сгради, строени до 1887 г.

Наредъ съ частнитѣ сгради, въздигнати сѫ отъ Софийското общинско управление до сега сѫщо грамадни здания — на стойность повече отъ 7.000.000 лева.

ТАБЛИЦА I.

Основни училища.

Кога сѫ строени	Видове и квадратура на зданията			Всичко	Число на класитѣ стаи	Число на зданията
	масивни	кирпичени	плинтови			
До 1887 г.	43.443	20.368	84.600	148.411	2.859	1.289
Отъ 1887 до 1912 г. . .	395.443	12.788	52.362	460.593	5.419	1.965
Всичко . .	438.886	33.156	136.962	609.004	8.278	3.254

ТАБЛИЦА II.

Държавни здания, построени отъ 1887 до 1912 год.

Наименование на зданията	Разходъ лева
Народно Събрание	168.223
Гимназии	3.573.920
Дворци и тѣхни принадлежности	5.882.310
Централна поща, пощенски и полицейски здания	1.341.185
Софийски народенъ театъръ	371.833
Болници	5.078.058
Здания на Финансовото Министерство	1.402.867
Здания на Министерството на Земледѣлието	2.616.590
Здания на Министерството на Външнитѣ Работи и Изповѣданията	292.555
Параклиси и музеи за старини	278.000
Разни сгради, отчуждения и пр.	7.406.788
Подържка на държавнитѣ здания, направа и пр.	6.639.939
Помощи на села и градове	1.540.000
Всичко . .	34.592.266

Независимо отъ горньото, прѣзъ врѣме на 25-годишното царуване на Ваше Величество, столицата се снабди и съ слѣднитѣ крупни съоржжения: а) водоснабдение съ натискъ; б) канализация; в) електрическо освѣтление; г) електрически трамваи; д) паважъ на улицитѣ и площадитѣ съ гранитни и каменинови блокове.

Здания за основни училища. Въздигане удобни здания за училища, които да отговарятъ на изискванията на хигиената и на педагогията е съставлявало особна грижа за общинитѣ. За училищни здания общинитѣ сж изразходвали голѣма часть отъ бюджетнитѣ си срѣдства. За построяване на сжщитѣ сж давали своята лепта и благодѣтелни хора. По примѣра на малката Швейцария, гдѣто училищнитѣ сгради сж красиви и монументални, въ България още отъ началото се е появило стремление къмъ хубави училища: общото желание е било да се строятъ съ трайни материали, на видни мѣста, да бждатъ обширни и

съ голѣми дворове. Въ градоветѣ, както и въ селата, училищнитѣ сгради, редомъ съ църквитѣ, отдалечъ привличатъ погледа на зрителя по своята внушителность. И има защо българинътъ да отдава такова грамадно значение на училищата си! България — малка земя, потисната до неотдавна и неизвѣстна, благодарение на училищата си и на хората, които сѫ излѣзли отъ тѣхъ, можа̀ още въ началото да се самоуправлява безъ помощьта на чужденци и въ кратко врѣме да влѣзе въ числото на модернитѣ държави.

Ето защо, още отъ освобождението ни, правителствата на сѣверна и южна България, както и слѣдъ съединението, имали сѫ за задача да строятъ по възможность повече училища. Това тѣхно стремление е вървело прогресивно и особно се усилило въ послѣднитѣ 25 години, както се вижда отъ горнята таблица за зданията на основнитѣ училища̀ въ България, построени отъ 1887 до 1912 год. Напрѣдъкътъ, направенъ въ това отношение отъ 1887—1912 год. е внушителенъ. Вънъ отъ това, че числото на сградитѣ сравнително се е увеличило, заслужава особно отбѣлѣзване фактътъ, че като до 1887 г. масивнитѣ сгради сѫ въ малко количество, едвамъ 30% отъ всички, въ периода отъ 1887 до 1912 год. тия сгради съставляватъ вече 85% отъ всичкитѣ, а това показва, че прѣзъ 1887—1912 год. сѫ построени около десеть пѫти повече масивни сгради отъ всички до тогава построени масивни училища и че прѣзъ сѫщия периодъ сѫ построени около шесть пѫти повече масивни сгради отъ построенитѣ вкупомъ керепични и паянтови училища.

Освѣнъ това, отъ 20 милионния заемъ за училищни сгради, разрѣшенъ прѣзъ 1912 год., ще може да се построятъ още около 1000 училища и тогава ще се приближимъ повече къмъ идеала — да се покрие България съ достатъчно и добри училища.

Държавни здания. Освобождението ни остави отъ държавнитѣ здания само едни конаци (помѣщения на околийски управления, полумасивни и паянтови сгради) въ вехто и разнебитено състояние; въ тия конаци се помѣщаваха всички учрѣждения. Ето защо, още отъ началото държавата се завзе да въздигне държавни здания за удовлетворение на разнообразнитѣ си нужди,

които една слѣдъ друга изникваха, и тя направи въ това отношение твърдѣ много, както това се вижда отъ слѣднитѣ цифри:

Разходътъ за държавни сгради, направенъ отъ управлението на южна България отъ 1879 до 1885 година, възлиза на	2.101.843 лева
А тоя, направенъ отъ княжеството отъ 1879 до 1887 година, възлиза на	4.680.921 лева
Отъ разхода на южна България по-голѣмата часть е употрѣбенъ за въздигане гимназиални здания. Такива хубави сгради сж направени въ Пловдивъ, Стара-Загора, Казанлъкъ и въ Сливенъ на стойность	1.003.831 лева
Останалата сума е употрѣбена за направа на образцовия чифликъ въ Садово; за построяване затвори въ градоветѣ: Пловдивъ, Т.-Пазарджикъ, Хасково и Сливенъ, за библиотека-музей и за болница въ Пловдивъ; тѣзи здания струватъ .	1.098.012 лева
Отъ разхода на княжеството прѣзъ 1879 до 1887 година сж употрѣбени:	
а) за направа на гимназии въ София, Варна и Ломъ	809.000 лева
б) за народно събрание въ София . . .	220.000 »
в) за държавната печатница въ София .	725.000 »
г) за дворци	1.400.000 »
д) за болници	89.500 »
е) за поправка, прѣправка и подържка на здания	803.000 »
ж) за полиц. помѣщ. и земл. училища . .	349.100 »
з) за персоналъ и разни други	284.821 »
А всичко . .	4.680.921 лева

Сумитѣ, изразходвани за държавни здания отъ 1887 до 1912 година, сж подробно показани въ приложената таблица, отъ която се вижда, че цѣлиятъ разходъ възлиза на 34.592.478 л. или почти осемь пжти по-голѣмъ отъ тоя, направенъ въ княжеството прѣзъ 1879—1887 години, или 5½ пжти по-голѣмъ отъ общия разходъ въ сѣверна и южна България прѣзъ сжщитѣ години.

Здания, построени отъ 1887 до 1912 година. Главнитѣ държавни здания, построени прѣзъ тоя периодъ, сж изброени въ помѣстенитѣ по-горѣ таблици I и II.

Между държавнитѣ здания прѣобладаватъ училищата, именно гимназиитѣ, така както между общинскитѣ здания на първо мѣсто сж тия за основнитѣ училища. Почти всичкитѣ окржжни градове иматъ свои училищни здания за гимназии, построени съгласно изискванията на педагогиката и училищната хигиена. Тѣ сж масивни постройки, разположени въ най-хубавитѣ и здрави квартали въ центра на градоветѣ; иматъ обширни, добрѣ освѣтлени класни стаи, просторни коридори и широки дворове, градини и игрища. Мжжката гимназия въ Русе, както и построената въ 1910 г. III-та мжжка гимназия «Гладстонъ» въ София не отстжпватъ въ нищо на европейскитѣ гимназиални здания.

Слѣдъ гимназиитѣ, на второ мѣсто по голѣмина на изразходванитѣ суми за построяването имъ, идатъ болницитѣ, които по своето модерно разпрѣдѣление и устройство заслужаватъ особено внимание. Слѣдъ турското владичество малкото болници (2-3), що останаха, бѣха притежание на военитѣ. Тѣ се помѣщаваха въ ниски и влажни здания съ дебели каменни стѣни. Слѣдъ освобождението държавата направи лоста усилия, за да подобри положението на тия болници. Но особено въ послѣдньо врѣме се направи грамаденъ успѣхъ въ това отношение, за което свидѣтелствуватъ новопостроенитѣ 2-ро, 3-то, 4-то и 5-то класни болници. Днесъ рѣдко има градецъ и що-годѣ по-голѣмо село, което да нѣма болница или поне своя амбулатория.

Църкви. Отъ друга страна, духовнитѣ власти и църковнитѣ настоятелства сжщо усилно заработиха още отъ първитѣ дни на свободния животъ за въздигане църкви въ страната. Знае се, че прѣзъ турското иго църковната ни архитектура полека-лека изгуби своя характеръ. Тогава тя не можеше да се развива свободно, запрѣтено бѣ да се дава на църквитѣ хубава външность: не се позволяваха ни куполи, ни звънарни кули. Тогавашнитѣ църкви се правѣха ниски, закопани въ

земята и почти безъ никакъвъ външенъ изгледъ. Но заедно съ освобождението, и църковното строение получи силенъ потикъ и почна да напрѣдва. За малко врѣме, особено прѣзъ послѣднитѣ 15—20 години, много църкви се въздигнаха въ страната; само въ София изведнажъ се започна строенето на петъ църкви.

По отношение стила на църквитѣ въ началото се забѣлѣзваше една нерѣшителность, дори се имаше опасность да се влѣзе въ погрѣшенъ пѫть: подъ влияние на нѣкои съ посрѣдствени познания чуждестранни техници, нѣколко църкви се построиха въ класически стилъ и въ стилъ ренесансъ (напримѣръ църквата Св. Кирилъ и Методий въ Пловдивъ). Обаче, въ послѣднитѣ години, особно отъ отварянето на рисувалното училище, нашитѣ архитекти и художници започнаха да се интересуватъ отъ архитектурата на старитѣ ни църкви и мънастири и тъй можаха постепенно да влѣзатъ въ диритѣ на българския църковенъ стилъ, начертанъ отъ исторически врѣмена. За да се възбуди такъвъ интересъ, не малко спомогна и Ваше Величество, който съ особенъ жаръ слѣди всичко що е останало отъ старото българско врѣме. И така се започна строенето на църкви въ нашъ стилъ, близъкъ до византийския, отличаващъ се отъ послѣдния съ нѣкои свои особености, като напр. въ извитата форма на фронтонитѣ, въ скулптурнитѣ дървени украшения на иконостаситѣ и др.

Отъ 1887 до 1912 г. въ България сѫ построени около 190 църкви въ градове и села. Между построенитѣ духовни сгради, може да се посочи на църквитѣ «Св. Никола» и «Св. Кирилъ и Методий» въ София, на «Св. Богородица» въ Варна. Сѫщо може да се отбѣлѣжи и църквата «Св. Седмочисленици» (бивша Черна-Джамия) въ София като много сполучливо прѣустроена. Духовната Семинария надъ София и Синодалната Палата въ столицата сѫ най-хубави отъ тоя видъ духовни сгради; особено е интересна вѫтрѣшностьта на палатата, която прѣдставлява музей отъ българска орнаментика. Мавзолеятъ, въздигнатъ въ Плѣвенъ въ споменъ на освобождението на България, се отличава по своята масивность и внушителность. Но като вѣнецъ надъ всички църкви и ду-

ховни сгради стои храмътъ-паметникъ «Св. Александъръ Невски», който се издига величествено на площада св. София въ столицата и се признава отъ капацитети-архитекти за най-великолѣпенъ църковенъ монументъ на Балканския Полуостровъ.

Бани, паметници, военни, банкови, дружествени и др. постройки. Сѣ прѣзъ 25-годишния периодъ отъ царуването на Ваше Величество се построиха и други сгради, които макаръ и не всички отъ държавно-гражданственъ характеръ, обаче заслужватъ да бѫдатъ споменати. Тукъ спадатъ:

Минералнитѣ бани въ с. Банки и Вършецъ, които по своята постройка и вѫтрѣшни инсталации и уредби, могатъ да се сравнятъ съ най-хубавитѣ подобни въ странство. Павилионътъ за минералната вода при с. Меричлери е построенъ, подобно на този въ Карлсбадъ.

Паметникътъ на Царь-Освободителя въ София, гдѣто високо художествено сѫ прѣдадени, както величествената спокойна осанка на Царь-Освободителя, тъй и въодушевението на Руси и Българи прѣзъ освободителната война.

Внушителниятъ опълченски паметникъ въ Русе, който изразява увѣнчаването съ успѣхъ неравната и тежка борба на славнитѣ опълченци и поборници.

Паметницитѣ въ споменъ на Сръбско-Българската война въ градоветѣ: Русе, Варна, Видинъ, Радомиръ, Брѣзникъ и Трънъ, отъ които може да се черпи поука, какво може да направи единъ малъкъ и миролюбивъ, но скѫпещъ свободата си народъ, когато е ненадѣйно нападнатъ отъ неприятеля.

Военното на Ваше Величество училище въ София, което по своята грандиозность, разпрѣдѣление, мѣстоположение и стилъ може да се сравни съ най-добрѣ уреденитѣ подобни сгради въ странство.

Военниятъ клубъ въ София, въ стилъ Германски ренесансъ.

Зданието на Българската народна банка, а сѫщо и на Земледѣлческата банка въ София. И двѣтѣ тия здания се отличаватъ по своя сдържанъ сериозенъ стилъ.

Сѫщо може да се каже и за зданията на Народната банка въ градоветѣ: Русе, Варна и Бургазъ.

Зданието на Славянска Бѣседа въ София, хубавиятъ салонъ на което служи за прѣдставления и за събрания.

Читалищнитѣ здания въ Кюстендилъ, Шуменъ, Казанлъкъ, Елена, Ловечъ, Плѣвенъ, Видинъ, Свищовъ, Русе и Тетевенъ сѫ едни отъ най-хубавитѣ сгради въ тия градове.

Новопостроената Окрѫжна палата въ Търново, — хубава триетажна сграда на най-видно мѣсто въ града.

Новата баня въ Плѣвенъ.

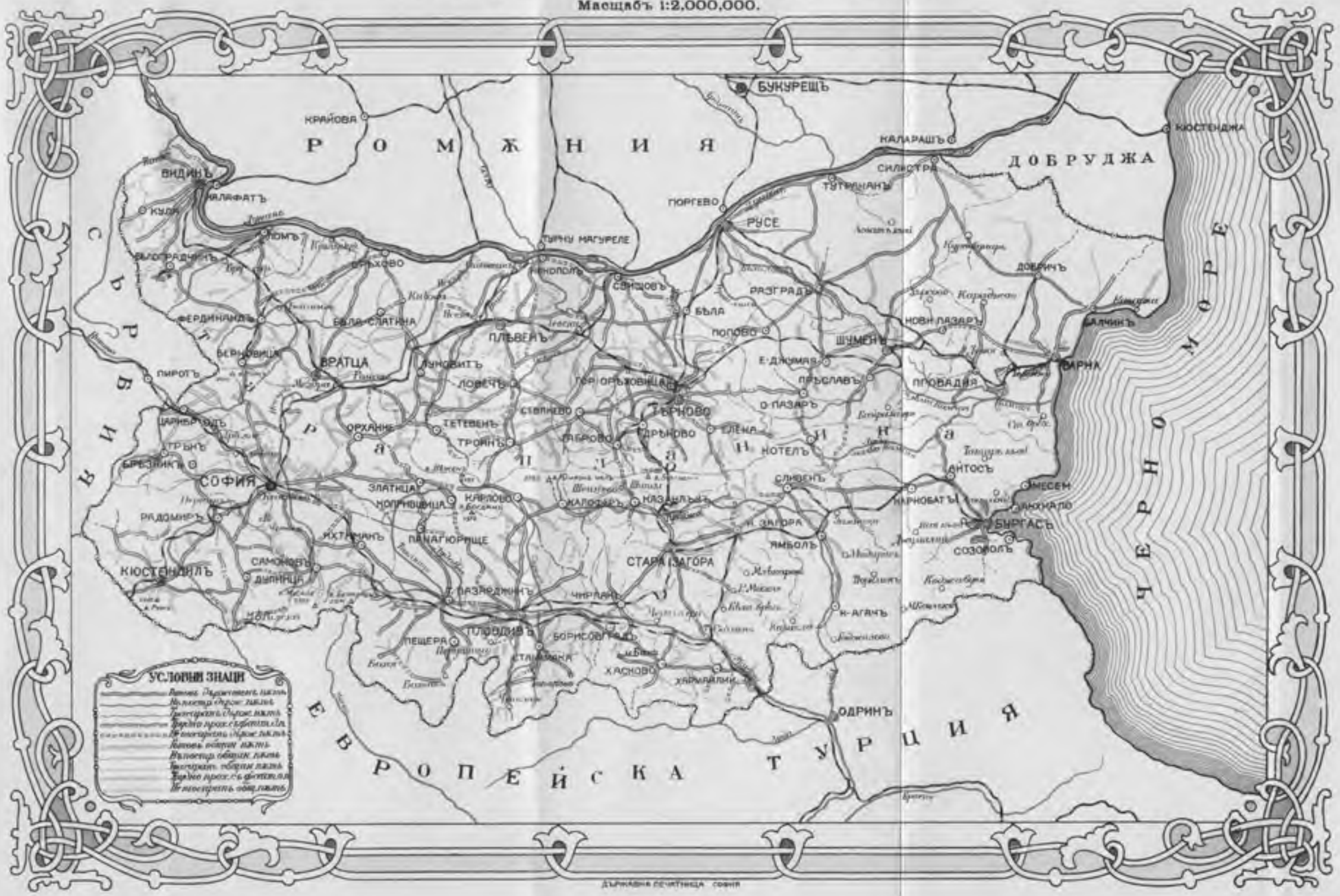
Еврейската синагога въ София, отличаваща се съ грамадната си купола, която покрива цѣлата сграда.

Всички тия, както и много други сгради, по своята монументалность и солидна направа, украшаватъ градоветѣ, гдѣто сѫ построени.

Царство България

Мрѣжа на държавнитѣ и общински пѫтища въ края на 1911 год.

Мащабъ 1:2,000,000.

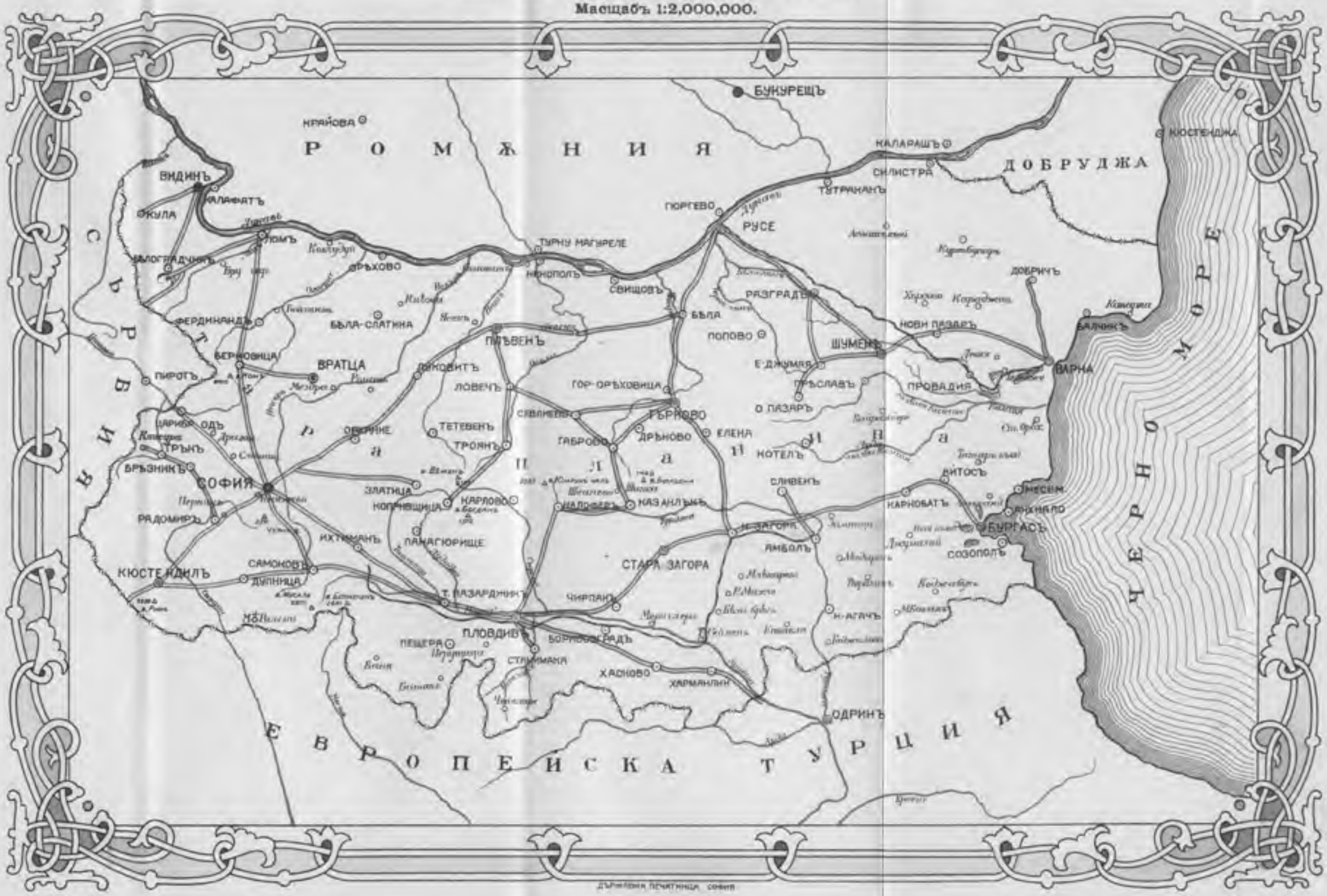

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА СОФИЯ

Царство България

Шосейната мрѣжа въ началото на 1887 год.

Масщабъ 1:2,000,000.

Държавна печатница, София

МИНИСТЕРСТВО

НА

ЖЕЛѢЗНИЦИТѢ, ПОЩИТѢ И ТЕЛЕГРАФИТѢ

За грамадния успѣхъ, постигнатъ въ културно и стопанско отношение отъ България прѣзъ послѣднитѣ двадесеть и петь години, които съвпадатъ съ царуването на Ваше Величество, не малко допринесоха у насъ желѣзницитѣ, пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ, за които, съ измѣнението на конституцията прѣзъ 1911 год., бѣ създадено едно ново особно Министерство на Желѣзницитѣ, Пощитѣ и Телеграфитѣ съ цѣль, да може то да развие една по-обширна и ползотворна политика въ областьта на съобщенията, съзнавайки, че желѣзницитѣ, пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ сж. едни отъ най-важнитѣ фактори за икономическото и културно развитие на страната.

Въ слѣднитѣ редове се прѣдставя развитието на желѣзнопжтното дѣло у насъ отъ 1887 до 1912 г., заедно съ това на пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ. Успѣхътъ на България и въ това отношение е безспоренъ и се дължи на грижитѣ на Ваше Величество — щото и най-затънтенитѣ кжтове на отечеството да иматъ редовни съобщения съ по-голѣмитѣ културни центрове въ България, и по тоя начинъ въ изостаналитѣ назадъ да се събуди чувството на ревность къмъ развитие и култура.

ПОСТРОЙКА НА ЖЕЛѢЗНИЦИ И ПРИСТАНИЩА.

А. ЖЕЛѢЗНИЦИ.

Прѣди двадесетъ и петь години, когато Ваше Величество стжпи на българска земя, желѣзнопжтното дѣло у насъ се

намираше въ своя зародишъ. Въ отечеството ни се експлоатираха само двѣ, съвършенно отдѣлни една отъ друга, желѣзнопѫтни линии, а именно: линията Русе-Варна и източнитѣ желѣзници отъ Бѣлово до Любимецъ и отъ Търново-Сейменъ до Ямболъ. Независимо отъ това, по силата на задълженията, наложени на България отъ Берлинския договоръ и като резултатъ отъ него, по рѣшението на тъй наречената конференция à quatre, българското правителство бѣ успѣло да отдаде на търгъ и да започне направата на желѣзнопѫтната линия Цариброд̀ъ—София—Вакарелъ.

Тоя е, тъй да се каже, първиятъ периодъ на желѣзнопѫтното дѣло у насъ, прѣзъ който ж.-п. линии въ България се експлоатираха отъ частни компании и по права, придобити по-рано отъ турското правителство, а строението нови желѣзно-пѫтни линии се прѣдприемаше, поради задължения отъ международенъ характеръ, нежели отъ нуждата за стопанствения развой на страната.

Още въ 1885 г. бѣ гласуванъ законътъ за желѣзнитѣ пѫтища, съ който се възприе принципа, щото строежътъ и експлоатацията на желѣзницитѣ въ България да се извършватъ на държавна смѣтка, тъй че сега желѣзно-пѫтнитѣ линии у насъ сѫ държавна собственость. Прѣзъ сѫщата година бѣ гласуванъ и специалниятъ законъ за построяването на желѣзно-пѫтната линия Цариброд̀ъ—София—Вакарелъ, която наскоро слѣдъ това начена да се строи. Първото пѫтуване на Ваше Величество въ България по желѣзница стана прѣзъ септември 1887 г. отъ Пловдивъ, на пѫть за София, до Вакарелъ и понататъкъ по новостроящата се тогава ж. п. линия до моста на Побитъ-камъкъ.

Направата на ж.-п. линия Цариброд̀ъ—София—Вакарелъ бѣ възложена на едно българско строително дружество, което я извърши съ ржцѣ и срѣдства чисто български и съ това постави на подобаваща висота българската прѣдприемчивость. На 7 юний 1888 г. тая 114 километрова желѣзно-пѫтна линия се откри въ експлоатация за локално, а на 27 сѫщия мѣсецъ — за международно съобщение. До 1 януарий 1910 г. за сѫщата желѣзно-пѫтна линия сѫ разходвани 15.975.408 лева.

Поради нѣкои мжчнотии въ експлоатацията, българското правителство се видѣ принудено да сключи договоръ съ турското правителство и поеме експлоатирането на ж.-пжтната линия Вакарелъ—Бѣлово (около 46 км.) построена отъ компанията Виталисъ за смѣтка на императорското турско правителство, а по договоръ съ дружеството на източнитѣ желѣзници експлоатацията на ж.-п. линия Бѣлово — Сарамбей прѣмина сжщо въ ржцѣтѣ на българската желѣзнопжтна администрация.

Едно отъ важнитѣ съоржжения на жел.-пжтната линия Царибродъ—София—Сарамбей, дълга 170 клм., е желѣзниятъ мостъ при Побитъ-камъкъ, здравината на който не бѣ достатъчна и, поради това стана нужда да се замѣни съ елинъ камененъ виядуктъ съ 8 свода отъ по 15 м. всѣки отворъ. Тоя виядуктъ струва на държавата 440.000 лв. Тържественото откриване на виядукта стана на 3 юний 1910 г. отъ Ваше Величество въ присжтствието на Тѣхни Царски Височества князъ Борисъ Търновски и князъ Кирилъ Прѣславски.

Прѣзъ 1886 г. съ специаленъ законъ правителството откупи ж.-п. линия Русе — Варна за 44.500.000 лв., построена отъ една английска компания и експлоатирана отъ сжщото дружество още отъ 7 ноември 1860 г. На 10 августъ 1888 г. тая ж.-п. линия стана собственость на държавата и се прѣдаде за експлоатиране отъ администрацията на българскитѣ държавни желѣзници. Но защото строежътъ на тая ж.-п. линия е вършенъ съ голѣми икономии отъ страна на дружеството въ ущърбъ дори и на нейната солидность, то стана нужда да се изразходватъ допълнително значителни суми за съоржжения и др.; тая ж.-п. линия до 1 януарий 1910 г. струва на държавата 51.856.941 лв.

Съ възкачването на Ваше Величество на българския прѣстолъ се наченва вече вториятъ периодъ на желѣзно-пжтното дѣло въ България, което постоянно се повдига и разширява.

Една отъ първитѣ грижи на Ваше Величество бѣ да се повдигне благосъстоянието на страната, като на първо мѣсто се създадатъ ж.-пжтни и водни съобщения, толкова необходими

за всѣко едно държавно стопанство. Първата крачка въ областьта на желѣзно-пжтното дѣло бѣ направена съ закона отъ 1887 г. за направата на желѣзно-пжтнитѣ линии: Ямболъ — Бургасъ; Каспичанъ — Шуменъ — Търново — Севлиево — Ловечь — Плѣвенъ — София — Кюстендилъ; Ямболъ — Сливенъ и за направата на пристанищата Варна и Бургасъ. Съ тоя законъ се дале право на правителството да построи всички казани линии и пристанища по стопански начинъ или чрѣзъ даване на прѣдприемачъ à forfait.

Построяването на ж.-пжтната линия Ямболъ—Бургасъ стана по стопански начинъ и съ помощьта на пионернитѣ войски, които взеха дѣятелно участие по направата на земленитѣ работи и полагането на желѣзния пжть. На 1 май 1889 година Ваше Величество направи първата копка, а на слѣдващата година желѣзно-пжтната линия Ямболъ — Бургасъ бѣ свършена и прѣдадена за експлоатиране. На 18 май 1890 год. Ваше Величество тържествено откри за експлоатиране тая ж.-пжтна линия, за направата на която младитѣ български техници, подъ върховния надзоръ и ржководство на Ваше Величество, за пръвъ пжть взеха участие. Тая ж.-пжтна линия отъ 110 клометри на 1 януарий 1910 г. струва на държавата 11.580.201 лева.

Не слѣдъ дълго врѣме се повдигна въпросътъ за постройката на ж.-п. линия Каспичанъ—Шуменъ—Търново – Севлиево—Ловечъ—Плѣвенъ – София—Кюстендилъ, наречена още «централна», понеже прѣсича на длъжъ сѣверна България и образува по такъвъ начинъ главната артерия за износа на българскитѣ храни прѣзъ Варненското пристанище. Никакви технически изучвания не сж прѣдшествували закона отъ 1888 г., касателно централната линия. Дадено е само приблизителното направление на линията и кои градове да се свържатъ чрѣзъ нея. Отъ направенитѣ отпослѣ изучвания се оказа, че тая линия тъй поставена, както я прѣдвижда законътъ, е свързана съ извънредни технически мжчнотии и не може да бжде, освѣнъ въ врѣда на ония, на чиито интереси ще служи. При това, тя би костувала много скжпо, когато на първо врѣме трѣбва да се прави икономия, за да може съ разполагаемитѣ за цѣлта суми

да се направятъ всички изброени въ закона ж.-п. линии и пристанища. Тия сж причинитѣ, поради които направата на така проектираната ж.-п. линия се изостави.

Прѣзъ 1894 година бѣ гласуванъ законътъ за проектирането и поставянето на ж.-п. мрѣжа въ България, съ който се установиха техническитѣ условия, касателно широчината на пжтя, размѣритѣ на максималнитѣ уклони и минимални радиуси, както за първостепеннитѣ нормални линии, така сжщо и за второстепеннитѣ. Така сжщо законътъ опрѣдѣля, кои отъ линиитѣ на ж.-п. мрѣжа ще бждатъ първостепенни и кои второстепенни, а строенето на всички ж.-п. линии, изброени въ закона, прѣдвижда се да стане чрѣзъ отдаването на прѣдприемачъ (à forfait).

Второстепенни ж.-п. линии се прѣдвидѣха за мѣстни нужди на населението, чрѣзъ експлоатирането на които да се увеличи доходностьта на главнитѣ ж.-п. линии, както и да се способствува за повдигането на мѣстната индустрия. Ето защо, за второстепеннитѣ ж.-п. линии не се изискватъ такива разходи, каквито се правятъ за главнитѣ ж.-п. линии и за това по закона се допуща да се строятъ дори съ тесноколейнъ пжть, както се строятъ на всѣкждѣ подобни ж.-п. линии.

Освѣнъ това съ този законъ се установи направлението на тъй наречената централна ж.-п. линия, което почти съвпада съ това, което тя има сега, съ едно малко измѣнение, като мина прѣзъ Ески-Джумая, вмѣсто прѣзъ Алваново. По тоя начинъ тая ж.-п. линия се построи върху по-благоприятенъ въ техническо отношение теренъ и мина прѣзъ значително по-плодородни мѣста, скрати се пжтя за Варна, за да не плащатъ прѣнасянитѣ артикули голѣми транспортни такси, които се налагаха, ако линията бѣше прокарана прѣзъ Ловечъ—Севлиево—Търново—Шуменъ за Каспичанъ.

Слѣдъ свършването на ж.-п. линия Ямболъ—Бургасъ, правителството пристжпи къмъ построяването на централната ж.-п. линия, което стана на части, както слѣдва:

Въ началото на м. мартъ 1893 г. бѣ започната ж.-п. линия София—Перникъ (34·3 клм. заедно съ клона до мината) и, въпрѣки непрѣкжснатитѣ дъждове и други мжчнотии, тя бѣ

свършена въ продължение на осемь мѣсеци. На 9 декемврий с. г. Ваше Величество я откри за експлоатация. Нейниятъ строежъ стана по стопански начинъ и съ участието на войници. Поради бързината на строежа тая ж.-п. линия излѣзе на държавата сравнително по-скжпо. До 1 януари 1910 г. изразходвани сж за сжщата ж.-п. линия 5.834.420 лева.

На 10 декемврий 1893 г. правителството чрѣзъ търгъ отдаде на прѣдприемачъ постройката на най-мжчната часть отъ централната ж.-п. линия София—Романъ, на дължина 109 клм. За тая, тъй да се каже, прѣзбалканска линия, имаше двѣ трасета: едното прѣзъ Арабаконакъ, а другото прѣзъ Искърското дефиле. Послѣдното трасе прѣдставлява по-голѣми прѣимущества отъ първото и затова то бѣ възприето. По тая планинска ж.-п. линия, въ Искърското дефиле, често и на много мѣста имаше нужда да се направятъ изкуствени съоржжения, подпорни стени и тунели, а всичко това я направи много скжпа. До 1 януарий 1910 г. за нея сж разходвани 28.116.562 л. Открита е отъ Ваше Величество и прѣдадена за експлоатация на 20 февруарий 1897 г. въ присжтствието на Сръбския Кралъ Александръ I.

Още прѣзъ 1894 г. бѣ започната малката часть на централната ж.-п. линия Шуменъ—Каспичанъ; строежътъ ставаше сжщо по стопански начинъ, на малки части. Тая 23'2 клм. ж.-п. линия се свърши безъ особени мжчнотии. Нейното найинтересно съоржжение е желѣзния мостъ на Текедере, съ общъ отворъ отъ 84'00 метра, раздѣленъ на три отвора. Прѣдадена бѣ за експлоатация на 20 юний 1895 г. и костува на държавата до 1 януарий 1910 г. 2.603.099 лева.

На 25 октомврий 1895 г. бѣ отдадена на търгъ и останалата часть отъ централната ж.-п. линия Романъ—Шуменъ, дълга 326 клм. За цѣлата тая ж.-п. линия до 1 януарий 1910 г. е изразходвано 29.297.389 лв. Строежътъ продължи четири години. Тая ж.-п. линия бѣ прѣдадена отъ Ваше Величество за експлоатация отъ Романъ до Плѣвенъ на 18 юний 1899 г., а отъ Плѣвенъ до Шуменъ — на 8 ноемврий с. г.

Съ постройката на тая послѣднята ж.-п. линия се осжществи желанието на българина да види свързано отечеството

си съ удобния морски пжть, който открива широкъ просторъ за евтина размѣна на мѣстнитѣ произведения съ цѣлия свѣтъ.

Като помощна ж.-п. линия на прѣдприятието, което строеше централната ж.-п. линия, служеше ж.-п. линия Сомовитъ—Ясенъ. Прѣзъ тая линия се прѣнесоха голѣма часть отъ строителнитѣ материали, пристигнали по Дунава. Тая 35 километрова ж.-п. линия държавата отпослѣ откупи отъ прѣдприятието за 72.948 лв., безъ релситѣ и дребния материялъ, възлизащи само послѣднитѣ на 600.000 лв. Изпърво подържана отъ прѣдприемачитѣ, тя не прѣдставляваше нуждната сигурность за една нормална циркулация, вслѣдствие на което държавата изразходва други 36.000 лв., за да може редовно да се експлоатира тая ж.-п. линия, която на 1 януарий 1910 г. струва на държавата 733.898 лв. Прѣзъ 1909 г. бѣ смѣненъ дървенията мостъ върху рѣка Вита съ желѣзенъ, и съ това още повече се осигури тая ж.-п. линия. Тя е една отъ най-доходнитѣ.

На основание закона за ж.-п. мрѣжа отъ 1894 г., прѣзъ 1895 г. се отдаде на търгъ останалата часть отъ ж.-п. линия София—Радомиръ, Перникъ—Радомиръ (14·4 клм. дълга). Нейниятъ строежъ се начена въ началото на 1896 г., за да се свърши въ началото на 1897 г. За десервирането на г. Брѣзникъ бѣ открита станцията Батановци, единствената станция между Перникъ и Радомиръ. Тая ж.-п. линия струва на държавата до 1 януарий 1910 г. всичко 988.063 лв. Нейното експлоатиране датира отъ 6 февруарий 1897 г.

За да се улесни износътъ на брашната и други произведения отъ индустриалния центъръ Девня, кждѣто има построени и работятъ 32 воденици, отъ които 5 съ модерни приспособления, правителството прѣдприе построяването на ж.-п. линия Девня-Гебедже, дълга 8·5 клм. Чрѣзъ търгъ бѣше отдадено на прѣдприемачъ да извърши всичкитѣ работи, освѣнъ полагането на желѣзния пжть, което бѣ извършено отъ държавнитѣ работници. Тая ж.-п. линия струва на държавата до 1 януари 1910 г. 285.151 лева. Прѣдадена е въ експлоатация отъ Ваше Величество на 27 септемврий 1898 г.

За повдигане благосъстоянието на населението въ южна България и за туряне еднообразни тарифи въ границитѣ на

българската държава, правителството прѣзъ 1893 г. влѣзе въ прѣговори за откупването на оная часть отъ източнитѣ желѣзници, находящи се въ българска територия. Понеже при прѣговоритѣ договарещитѣ страни не можеха да дойдатъ до едно съгласие, то българското правителство рѣши да построи прѣдвидената въ закона отъ 1894 г. линия Сарамбей—Нова-Загора, дълга 195 клм., съ цѣль да свърже София съ Бургасъ по най-кѫсия пѫть, като се надѣваше да откупи поне частьта Нова-Загора—Ямболъ. Прѣзъ 1895 г. се почнаха изучванията на тая ж.-п. линия, а на 29 октомврий 1896 г. тя бѣ отдадена чрѣзъ търгъ на прѣдприемачъ за построяване. Постройката на тая ж.-п. линия бѣше толкова напрѣднала, че оставаше само да се довършатъ зданията и горнята конструкция на пѫтя, когато, поради настаналата въ страната прѣзъ 1899 г. финансова криза, работитѣ отъ Чирпанъ до Сарамбей трѣбваше да се прѣустановатъ. Довърши се постройката само на частьта Чирпанъ—Нова-Загора (80 клм.), която, съгласно конвенцията отъ 15 мартъ 1899 г., сключена съ дружеството за експлоатацията на източнитѣ желѣзници, бѣ отдадена на сѫщото дружеството подъ наемъ. Ж.-п. линия Чирпанъ—Нова-Загора до 1 януарий 1910 г. струва на държавата 7.613.184 лева. Тя бѣ открита за експлоатация на 5 септемврий 1900 г.

Икономическата общность между сѣверна и южна България трѣбваше да се развие по-интензивно. Нуждитѣ налагаха да се свържатъ тия двѣ части на отечеството ни съ още една трансбалканска желѣзно-пѫтна линия, която да послужи и като международенъ пѫть отъ западна и срѣдня Европа за Цариградъ. По тия причини и на основание закона за желѣзно-пѫтната мрѣжа отъ 1894 г., правителството разпореди да се почнатъ изучаванията на прѣзбалканската линия Русе—Търново—Нова-Загора прѣзъ Хаинъ-боазъ. На слѣдващата 1895 г. тия изучвания се свършиха, а на 12 октомврий 1896 г. нейното построяване бѣ отдадено чрѣзъ търгъ à forfait на прѣдприемачъ за една сума отъ 14.890.000 лева. При утвърждението на търга отъ Народното Събрание, послѣдньото рѣши да се построи само частьта Русе—Търново, а за останалата часть

прѣзъ балкана да се направятъ нови сравнителни изучвания. за да се види, дали не може тая желѣзно-пжтна линия да се прокара отъ Търново прѣзъ Габрово—Шипка до Стара-Загора, вмѣсто прѣзъ Хаинъ-боазъ.

За постройката на първата часть отъ прѣзбалканска линия, Русе — Търново (130 клм.), прѣзъ 1897 г. бѣ обявенъ търгъ и строежътъ се възложи върху прѣдприемача за една сума отъ 10.070.000 лева, а на 4 августъ с. г. Ваше Величество, съ трикратно копване. дадохте сигнала за започване работитѣ на това културно прѣдприятие, имаще за цѣль да свърже Дунава съ Бѣлото Море. На 8 октомврий 1900 г. Ваше Величество открихте за експлоатиране и тая желѣзно-пжтна линия.

Желѣзно-пжтната линия Русе—Търново има продължителни силни нагорнища и това доста затруднява експлоатацията ѝ. Тя струва на държавата на 1 януарий 1910 год. 13.762.073 лева.

На основание закона за желѣзно-пжтната мрѣжа отъ 1894 г. и допълнението му отъ 1897 г., правителството рѣши да построи желѣзно-пжтната линия Сливенъ — Зимница, 25 клм. дълга. Тая желѣзно-пжтна линия се построи по стопански начинъ. Една голѣма часть отъ земленитѣ работи се извършиха отъ мѣстното население, което отбиваше съ това пжтната си повинность, а мостоветѣ и зданията се построиха отъ администрацията на българскитѣ държавни желѣзници чрѣзъ малки прѣдприятия. Полагането на желѣзния пжть се извърши отъ държавнитѣ работници, а откриването ѝ за експлоатация стана на 23 май 1907 год. До 1 януарий 1910 г. тая желѣзно-пжтна линия струва на държавата 1.100.904 лева.

За окончателното завършване на централната желѣзно-пжтна линия, на основание закона за желѣзно-пжтната мрѣжа въ България отъ 1894 г., на 25 юлий 1905 г. правителството отдаде чрѣзъ търгъ на прѣдприемачъ направата на ж.-пжтната линия Радомиръ — Кюстендилъ — Турска граница, 87 клм., и по тоя начинъ главната ж. п. линия, наречена «централна» отъ турската граница до Варна възлиза на около 680 км. Отъ станцията Земенъ до станцията Раждавица тая

желѣзнопжтна линия минава прѣзъ живописното дефиле на рѣката Струма.

Съгласно поемнитѣ условия, тая ж.-п. линия бѣ прѣдадена за експлоатация на части, а именно: едното парче отъ Радомиръ до Кюстендилъ (54 клм.) на 26 юлий 1909 г., а другото Кюстендилъ—Турската граница — на 16 юлий 1910 г. Тя струва на държавата 12.377.000 лева.

Въ началото на 1912 г. правителството влѣзе въ споразумѣние съ императорското отоманско правителство за построяването на ж.-пжтната линия Гюешово—Куманово. Изучаванията у насъ и въ Турция сж почти привършени.

Свързането на двѣтѣ главни ж.-пжтни артерии София—Варна и София—Бургазъ съ една прѣзбалканска линия въ централния балканъ силно интересуваше всѣки български гражданинъ. Слѣдъ неутвърждението на търга за построяването на ж.-п. линия Търново—Нова-Загора прѣзъ Хаинъ-боазъ, правителството разпореди да се направатъ редъ изучавания прѣзъ централния балканъ. Отъ изученитѣ по картата три трасета: източното Търново—Елена—Сливенъ, централното Хаинъ-боазъ—Нова-Загора и западното прѣзъ Шипка и Стара-Загора, прѣпоржчваше се западното, като най-доходно, но пъкъ сжщеврѣменно и най-трудно за строене и поради това и по-скжпо. При това, по икономически съображения, прѣпоржчаха се уклони въ най-мжчнитѣ мѣста до 30 и 33 ‰ и радиусъ до 250 м. Най-евтино и по-лесно за застрояване бѣ Хаинъ-боазкото трасе, изоставено понеже минава прѣзъ ненаселени мѣста. Прѣзъ 1905 г. тоя врѣменно отложенъ въпросъ изново се повдигна. За десервиране на каменовжглищнитѣ мини при Трѣвна, а сжщо и на градоветѣ Дрѣново и Трѣвна, правителството рѣши да се изучи и построи линията Търново—Стара-Загора прѣзъ Борущица. Понеже при изучването на тая ж.-п. линия, послѣднята бѣ раздѣлена на двѣ части, а именно: Търново—Борущица и Стара-Загора—Борущица, то и отдаването имъ на търгъ стана по части. Първата часть около 72 клм. бѣ отдадена à forfait на търгъ на 23 юлий 1905 г., автората около 51 клм. на 6 октомврий 1906 г. Ж.-п. линия Търново—Борущица—Стара-Загора е една отъ най-

мѫчнитѣ, а особно въ двѣтѣ части, които лежатъ на самия върхъ на балкана, гдѣто се срѣщатъ продължителни уклони отъ 25‰, тунели, мостове и пр. на всѣка стѫпка, а самата желѣзно-пѫтна линия лакатуши по балканскитѣ върхове съ извивки една върху друга, както при Санъ-Готардската жел.-пѫтна линия. Тия двѣ мѫчни части сѫ: Плачковци—Борущица, дълга 24 км., и Борущица—Джбово дълга 20 км. Постройката на цѣлата тая ж.-пѫтна линия се извършва отъ български прѣдприемачи и български технически сили.

Тая ж.-п. линия, съгласно поемнитѣ условия, може да се открива и на части. На 17 юлий 1910 год. се прѣдаде въ експлоатация отъ ж.-пѫтната линията Търново—Борущица само частьта Търново—Плачковци, дълга 48 км., а на 15 августъ 1911 г., отъ ж.-п. линия Стара-Загора—Борущица, частьта Стара-Загора—Джбово, дълга 37 км.

Прѣди освобождението Свищовъ бѣ единственниятъ по Дунава български градъ, който въртѣше оживена търговия. Слѣдъ направата на желѣзно-пѫтната линия Русе—Търново и Сомовитъ—Ясенъ тоя градъ изостана много назадъ въ икономическо отношение. За неговото повдигане правителството, на основание закона за допълнение на ж.-пѫтната мрѣжа въ България отъ 1897 год., рѣши да построи желѣзно-пѫтната линия Левски—Свищовъ, дълга 51 клм. Тая желѣзно-пѫтна линия бѣ отдадена чрѣзъ търгъ à forfait на прѣдприемачъ. Договорътъ за тая цѣль се подписа на 4 юлий 1906 год. и веднага се започнаха работитѣ, които се привършиха прѣзъ 1909 г. и на 9 августъ сѫщата година се прѣдаде за експлоатация.

За да се скрати съ 25 клм. пѫтьтъ отъ София до Бургазъ, правителството прѣдприе да построи по стопански начинъ изоставената желѣзно-пѫтна линия Чирпанъ—Пловдивъ (59 клм.). Тая часть, съ малки изключения, въ долната си конструкция бѣше почти готова още прѣзъ врѣмето, когато се прѣкратиха работитѣ изобщо по желѣзно-пѫтната линия Сарамбей—Чирпанъ. Вторичното ѝ започване стана въ началото на 1909 год. и на 1 октомврий 1910 год. тя бѣ готова и се прѣдаде за експлоатиране.

Икономическото развитие на източна България, главно въ сѣверната ѝ часть (Добруджа). наложи на правителството постройката на ж.-п. линия Девня—Добричъ, дълга 67 клм., съгласно съ закона за разширение на мрѣжата отъ 1897 год., по която линия единствено става износа на хранитѣ отъ тоя съ слабо развити съобщения край до Варненското пристанище. Ж.-п. линия Девня—Добричъ бѣ отдадена на прѣдприемачъ чрѣзъ търгъ à forfait на 4 септемврий 1906 год., а експлоатирането ѝ начена отъ 7 декемврий 1910 г.

Сѣверозападниятъ край на България въ своитѣ съобщения се услужва и до днесъ отъ Дунава и то само прѣзъ извѣстенъ сезонъ. Прѣзъ мъглявитѣ есенни дни и мразовититѣ зими движението по Дунава прѣстава, и тоя край остава почти изолиранъ отъ останалата часть на царството. За прѣмахването на това неудобство, отъ една страна, както и заради стопанственото подигане на тоя край, отъ друга, правителството, на основание закона за желѣзно-пжтната мрѣжа отъ 1894 г. и допълнението му отъ 1897 г.. прѣдприе направата на желѣзно-пжтната линая Мездра—Вратца—Видинъ и разклоненията ѝ Ломъ—Брусарци и Берковица—Бойчиновци. Постройката на тая желѣзно-пжтна линия, дълга 240 клм., бѣ отдадена на 28 май 1908 г. чрѣзъ търгъ à forfait на прѣдприемачъ. Работитѣ по постройката ѝ сж толкова напрѣднали, че, навѣрно, къмъ края на настоящата година, ще бжде прѣдадена за експлоатиране частьта отъ сжщата между Мездра—Ломъ.

За да се усили развитата индустрия въ Габрово и за да се даде възможность на текстилнитѣ фабриканти да изнасятъ бързо и ефтино своитѣ произведения, правителството, основайки се на закона за желѣзно-пжтната мрѣжа отъ 1894 год., отдаде въ края на 1907 г. чрѣзъ търгъ à forfait на прѣдприемачъ постройката на желѣзно-пжтната линия Царева-Ливада—Габрово, дълга 17·4 клм. Тая желѣзно-пжтна линия съставлява часть отъ проектираната Плѣвенъ—Ловечъ—Севлиево—Габрово. На 29 януарий 1912 год. Ваше Величество, въ присжтствието на Нейно Величество царицата и на Негово Царско Височество Прѣстолонаслѣдника, прѣдадохте

и тая желѣзно-пжтна линия за експлоатиране, и по тоя начинъ най-важниятъ индустриаленъ центъръ Габрово бѣ снабденъ съ прѣко и бързо съобщение.

На 9 септемврий 1908 г., поради обявената стачка на служащитѣ по източнитѣ желѣзници, нормалниятъ вървежъ на желѣзно-пжтнитѣ съобщения въ цѣла южна България се спрѣ, обстоятелство, което се отрази злѣ, както на търговията, тъй и на самото население. Поради това правителството се видѣ принудено да вземе въ своитѣ ржцѣ експлоатацията на желѣзопжтнитѣ линии Сарамбей—Любимецъ и Търново-Сеймен̀ъ—Нова-Загора—Ямболъ (309 клм.), а впослѣдствие то откупи за 43.294.347 лева собственостьта и правото да експлоатира тия желѣзно-пжтни линии, заедно съ 46-километровата Вакарелъ—Бѣлово.

На 1 януарий 1910 г. всички тия желѣзнопжтни линии струватъ на държавата 256.954.981 лева.

За да свърже градъ Казанлъкъ съ Тулово — станция по желѣзно-пжтната линия Стара-Загора—Джбово, правителството отдаде чрѣзъ търгъ на прѣдприемачъ постройката на желѣзно-пжтната линия Казанлъкъ—Тулово и то само земленитѣ работи и изкуственитѣ съоржжения, оцѣнени на 280.000 лева. Позата ще се направи отъ отдѣлението за подържането при главната дирекция на желѣзницитѣ и пристанищата.

Тая желѣзно-пжтна линия е дълга 15 клм. и съставлява часть отъ проектираната Карлово—Тулово.

Като има прѣдъ видъ силния потикъ, който бързитѣ съобщения даватъ на търговията и на народното стопанство въ страната, правителството, винаги подкрѣпявано отъ мждритѣ съвѣти и ржководство на Ваше Величество, установи програмата, изложена по-долѣ на ония желѣзно-пжтни линии, които сж вече изучени и строежътъ имъ прѣдстои да се отдаде на търгъ, както и на ония, които трѣбва да се изучатъ. Съ това се начева третиятъ строителенъ периодъ на желѣзно-пжтнитѣ линии въ България, съ който окончателно се допълва желѣзно-пжтната мрѣжа.

* * *

Споредъ споменатата по-горѣ програма, желѣзно-пжтнитѣ линии, които прѣдстоятъ да се строятъ за разширението на нашата желѣзно-пжтна мрѣжа, се подраздѣлятъ на двѣ категории: въ първата категория влизатъ по-дългитѣ желѣзно-пжтни линии и онія, които, слѣдъ като се свърши цѣлата мрѣжа или слѣдъ свързването имъ съ желѣзно-пжтната мрѣжа на съсѣднитѣ държави, ще придобиятъ по-голѣмо значение, а въ втората категория — всички онія желѣзници, (наречени клонове), за които не се прѣдвижда да бждатъ продължени по-нататъкъ и които сж прѣдназначени изключително за мѣстния трафикъ.

А. Желѣзно-пжтни линии:

1.	Каспичанъ—Аккадънларъ—Силистра	115 клм.
2.	Ямболъ—Къзълъ-Агачъ	40 »
3.	София—Самоковъ	58 »
4.	Плѣвенъ—Ловечъ—Севлиево—Габрово	145 »
5.	Левски—Ловечъ	44 »
6.	Пловдивъ—Хисаръ—Карлово	65 »
7.	Радомиръ—Дупница—Кочериново	67 »
8.	Джбово—Бинкосъ—Сливенъ	41 »
9.	Шуменъ—Смѣдово—Зимница	117 »
10.	София—Камарци—Клисура—Карлово—Казанлъкъ—Джбово	239 »
11.	Червенъ-Брѣгъ—Бѣла-Слатина—Орѣхово	79 »
12.	Романъ—Турски-изворъ—Джбовъ-долъ	73 »
	Всичко желѣзно-пжтни линии . .	1083 клм.

Всички тия желѣзно-пжтни линии, съ изключение на двѣтѣ послѣдни, сж изучени и тѣхнитѣ планове сж вече готови, а наскоро ще бждатъ изучени и послѣднитѣ двѣ желѣзно-пжтни линии.

Б. Желѣзно-пжтни клонове:

1.	Раковски (Каменецъ)—Хасково	16 клм.
2.	Сомовитъ—Никополъ	13 »
3.	Разградъ—Балбунаръ—Тутраканъ	70 »

4.	Павликени—Севлиево	46 клм.
5.	Горня-Орѣховица—Елена	35 »
6.	Мокренъ—Котелъ	30 »
7.	Ески-Джумая—Османъ-Пазарь	26 »
8.	Прѣславъ—Върбица	33 »
9.	Татаръ-Пазарджикъ—Панагюрище	43 »
10.	Татаръ-Пазарджикъ—Пещера	20 »
11.	Кула—Видинъ	31 »
12.	Романъ—Орхание—Етрополе	57 »
13.	Станимака—Крумово—Пловдивъ	18 »
14.	Батановци—Брѣзникъ—Трънъ	51 »
	Всичко желѣзнопѫтни клонове . .	489 клм.

Или прѣдстоятъ да се построятъ още ж.-пѫтни линии и клонове 1572 клм.

Отъ ж.-п. клонове само тия за Хасково, Никополъ, Павликени—Севлиево, Гор.-Орѣховица—Елена и Станимака—Крумово сѫ изучени, а за останалитѣ сѫ взети мѣрки да бѫдатъ изучени въ едно най-кратко врѣме.

И тъй, прѣзъ 25 годишния периолъ отъ царуването на Ваше Величество, отечеството ни се снабди съ една вече завършена и турена въ експлоатация желѣзно-пѫтна мрѣжа отъ 1945 клм. Прѣкараха се най-голѣмитѣ ж.-п. артерии по дължината на сѣверна и южна България, свързани помежду си съ ж.-п. линия по Искърското дефиле и съ централната прѣзбалканска линия Гор.-Орѣховица—Ст.-Загора, която наскоро ще бѫде прѣдадена на експлоатация по цѣлото си продължение. Тия ж.-п. линии, заедно съ находещитѣ се въ постройка 284 клм. и съ ония, изложени въ горнята строителна програма на правителството, отъ 1572 клм., ще образуватъ една ж.-п. мрѣжа отъ 3801 клм., и съ това, може да се каже, ще се удовлетворятъ нуждитѣ на населението почти въ всички търговски центрове. Така завършената желѣзно-пѫтна мрѣжа ще способствува за икономическия и културенъ подемъ на страната, която дължи признателность на Ваше Величество за неизчерпаемата енергия, трудъ и постоянство, що проявихте и въ областьта на желѣзно-пѫтното дѣло въ България.

В. Пристанища.

Прѣди освобождението, цѣлиятъ износъ на нашитѣ храни отъ южна България се отправяше почти само по източнитѣ желѣзници за пристанището Дедеагачъ, а въ сѣверна България — къмъ Дунавскитѣ пристанища. Послѣднитѣ, обаче, освѣнъ голѣмитѣ си неудобства, поради липса на кейови стѣни, дѣйствуватъ само прѣзъ извѣстенъ сезонъ. Щомъ паднатъ мъглитѣ по Дунава или щомъ послѣдниятъ замръзне, цѣлата служба въ тия пристанища се парализира и търговията спира. Друго едно неудобство за износа по Дунава е и това, че хранитѣ отъ нашитѣ пристанища се товарятъ въ шлепове и въ Браила и Галацъ трѣбва да става прѣхвърлянето имъ въ по-голѣмитѣ морски параходи, а по тоя начинъ минаватъ прѣзъ една втора спекулативна ржка, прѣди да се отправятъ за всемирния пазаръ.

За да може българската търговия да се развива свободно и безъ чуждо посрѣдничество, прѣзъ 1888 год. правителството рѣши да се построятъ двѣтѣ черноморски пристанища въ Варна и Бургасъ, като още сжщата година това рѣшение бѣ узаконено отъ Народното Събрание съ специаленъ законъ.

Съ направата на Варненското и Бургашкото пристанища и съ прокарването на двѣтѣ главни ж.-п. артерии, които излизатъ на тия пристанища, правителството успѣ да отвори вратитѣ на всесвѣтскитѣ тържища за българскитѣ земледѣлчески произведения.

Прѣзъ двадесеть и петь годишното царуване на Ваше Величество се построиха постепенно слѣднитѣ пристанища:

1. Бургашкото пристанище. Прѣди освобождението, това пристанище е служило само на източната часть отъ южна България, когато вносътъ и износътъ на стокитѣ и движението на пжтницитѣ сж били почти нищожни. Съ постройката на източнитѣ желѣзници, значението на това пристанище още повече намалѣ, защото дори и отъ юго-източна България голѣма часть отъ мѣстнитѣ произведения по южнитѣ желѣзници бидоха отправени за Цариградъ и Дедеагачъ. Слѣдъ освобождението, обаче, направата на Бургашкото пристанище, както и

направата на ж.-п. линия Пловдивъ—Бургасъ, влизаше въ правителственна програма на бившата Източна Румелия. Изучаванията на тая ж.-пжтна линия бѣха доста напрѣднали, но се прѣкратиха, поради съединението на сѣверна и южна България и настжпилитѣ слѣдъ това събития въ отечеството ни.

Напрѣдъкътъ на страната и интереситѣ на мѣстното население налагаха по-скорошното реализиране на тия културни прѣдприятия. На паметния день 18 май 1890 год. Ваше Величество откри и прѣда де на експлоатация ж.-п. линия Ямболъ—Бургасъ, що свързва южна България съ Черното море и съ това се направи важна стжпка за търговското и промишленно развитие на страната. Оставаше да се построи Бургашкото пристанище, за което изучванията въ кратко врѣме се свършиха и чрѣзъ търгъ, станалъ прѣзъ 1894 год., направата му се възложи върху чуждестранната фирма «Cass et Liskens».

Постройката се започна въ сжщата година и се извършваше при едни много мжчни въ техническо отношение условия. Горѣпомѣнатата фирма имá неуспѣхъ въ това голѣмо прѣдприятие, поради което работитѣ по постройката се поеха и довършиха отъ фирмата «Batignolles». Прѣзъ 1903 год. пристанището биде привършено и на 18 май (точно слѣдъ тринадесеть години отъ построяването на линията Ямболъ—Бургасъ) Ваше Величество го откри и сжщата година прѣда де на експлоатиране.

Първоначалната оцѣнка на Бургашкото пристанище бѣ 7.098.138 лева, въ които не влизаха стойностьта на постройката на фароветѣ, плавателнитѣ бъчви, каналитѣ, пжтищата и пр. принадлежности за една нормална експлоатация на пристанището. До 1 януарий 1912 година за Бургашкото пристанище сж изразходвани:

а) за постройката му, включително съ доставката на хидравлическа варь и цимент, за разбиване на почвата прѣди драгирането . . . . . 6.816.069 лв.

б) за направа на пжтища, фарове, здания и магазии . . . . . 697.850 »

Всичко . . 7.513.919 лв.

Съ силното развитие на търговията въ нашитѣ черноморски пристанища, послѣднитѣ наченаха да се посѣщаватъ отъ много чужди параходи, поради което не могатъ вече напълно да задоволятъ нуждитѣ. Тѣхното разширяване, слѣдователно, е наложително. Нуждитѣ прѣдварителни изучвания за това разширение на Бургазкото пристанище сж на прѣвършване и работитѣ по постройката наскоро ще се почнатъ, като се продължатъ кейоветѣ стѣни съ около 1000 м. и се разшири насипното равнище. Освѣнъ това, взети сж мѣрки за найскорошното построяване на силози, съ което ще се ускори разтоварването на вагонитѣ, като се даде единъ нормаленъ вървежъ на манипулирането съ хранитѣ въ това пристанище.

2. Варненско пристанище. Рейдътъ въ Варна е билъ извѣстенъ не само като много неудобенъ за спиране на параходитѣ и корабитѣ, но дори и много опасенъ. Товаряне и разтоваряне на Варненското пристанище е могло да става само при добро врѣме. По тая причина това пристанище не се е посѣщавало достатъчно отъ параходитѣ на разнитѣ държави. Поради всичко това, Варна бѣ останала въ търговско отношение много назадъ и се считаше като второстепенно морско пристанище. Правителството на Ваше Величество, съзнавайки нуждата отъ създаването въ тоя градъ едно съврѣменно пристанище започна, слѣдъ вотирането на специалния за това законъ отъ 1888 г., прѣзъ 1890 г., подъ върховното ржководство и надзоръ на Ваше Величество, изучването на рейда му, а самата постройка на пристанището се начена въ 1895 г., слѣдъ като бѣха приготвени окончателнитѣ планове за строежа.

Договорътъ за постройката на Варненското пристанище се сключи на 7 февруарий 1895 г. между държавата и Българското анонимно акционерно дружество за направата на Варненското пристанище. Наскоро слѣдъ това се наченаха работитѣ и на 10 май 1906 г. Ваше Величество го откри за експлоатация.

Първоначалната оцѣнка на Варненското пристанище възлизаше на 8.290.385 лева, но въ сжщность сж изразходвани за постройката на самитѣ пристанищни съоржжения . . . . . 7.562.966 лева

Платени рекламации на прѣдприемача . . 2.139.000 лева
За добавъчни работи като хангари, разни здания, пжтица, фарове и пр. . . . . 1.332.448 »
Всичко изразходвано до 1 януарий 1912 г. . 11.034.414 лева

И Варненското пристанище, както и Бургашкото, не може да задоволява вече напълно нуждитѣ на силно развиващата се вносно-износна търговия, затова още миналата 1911 г. прѣзъ м. септемврий се започнаха работитѣ за разширяването му, като се продължатъ за сега кейовитѣ стѣни съ около 1200 метра.

За това разширяване на Варненското пристанище, заедно съ подържането на планателнитѣ сждове, до сега сж изразходвани 519.529 лева, а за покупката на една драга, реморкьори и пр., други 991.882 лева. Така че до 1 януарий 1912 г. за Варненското пристанище сж изразходвани 12.545.825 лева.

Въпросътъ за постройката на силози сжщо се изучава.

3. Евксиноградското пристанище. За да се отстранятъ несгодитѣ въ Евксиноградския заливъ, изложенъ на морскитѣ бури, които го правѣха недостжпенъ, а вслѣдствие на това и лѣтната резиденция на Ваше Величество, отъ къмъ морето, — правителството още при постройката на Варненското пристанище се погрижи за едно малко пристанище въ Евксиноградския заливъ, съ цѣль да се осигури акостирането на идещитѣ тукъ кораби. Построяването на Евксиноградското пристанище бѣ започнато прѣзъ 1904 г. и се свърши въ 1909 г. Първоначално за това пристанище бѣха изразходвани 204.260 лева, а впослѣдствие, за допълнителни работи, още 287.383 лева, тъй че до сега за това пристанище сж изразходвани всичко 491.643 лева.

4. Морскиятъ каналъ, съединяващъ Черното море съ Варненското езеро. Каналътъ започва отъ Варненския заливъ вънъ отъ пристанището и достига до езерото. Той прави това езеро, извѣстно по своитѣ голѣми дълбочини, достжпно за голѣми морски кораби. При това той помогна за изсушаването на околноститѣ въ тая часть на Варна, гдѣто сега е индустриалниятъ кварталъ. Широчината на водната му повръхность е 40·00 м., дъното му е 12·00 м. а дълбочината на

водата е 5.00 м. Постройката на тоя каналъ бѣ започната на 21 юний 1906 и се свърши на 24 октомврий 1908 г. Изразходвани сж до сега всичко 1.249.679 лева.

Сега се изучва въпросътъ за приспособенията за товарене хранитѣ върху корабитѣ въ Балчишкото пристанище.

5. Видинското пристанище. Чрѣзъ търгъ то бѣ отдадено на прѣдприемачъ, който извършваше работитѣ съгласно плановетѣ и условията, като му се заплаща по единични цѣни. Договорътъ между държавата и прѣдприемача бѣ сключенъ на 25 юлий 1898 г. за 509.400 лева, а пристанището се откри за експлоатация на 18 ноемврий 1908 г. За Видинското пристанище сж изразходвани до сега 412.514 лева.

6. Русенското пристанище. При изучаването на това пристанище, първоначално неговата стойность възлизаше на 1.260.000 лева, но при търга за отдаването му въ постройка, тя спадна на 1.051.022 лева. Строителнитѣ работи се започнаха прѣзъ м. септемврий 1907 г., а отварянето му за експлоатация ще стане къмъ края на настоящата година. За разширяване на Русенското пристанище къмъ р. Ломъ се правятъ нуждитѣ изучвания.

До 1 януарий 1912 год. сж разходвани за Русенското пристанище	988.352 лева
За допълнителнитѣ работи — административно здание, понтонъ, мостъ, гранитни пажи и други	164.276 »
Всичко . .	1.152.628 лева

7. Свищовското пристанище. Прѣзъ 1907 г. се свършиха изучванията и на това пристанище. Прѣдприемачътъ започна строителнитѣ работи прѣзъ м. априлъ 1909 г., които до сега толкова сж напрѣднали, щото въ първата половина на идната година ще бжде открито за експлоатация. Контрактната стойность за построяването му възлиза на 899.292 лева, отъ които до 1 януарий 1912 г. сж изразходвани 719.651 лева.

Освѣнъ горнитѣ Дунавски пристанища, правителството скоро ще отдаде чрѣзъ търгъ построяването на Ломското пристанище. Тържнитѣ книжа за това сж вече готови. Изучватъ

се сега проектитѣ за постройката и на Силистренското и Тутраканско пристанища.

Изучването талвега на Дунава и снемането на българското крайбрѣжие сѫ доста напрѣднали и ще бѫдатъ привършени още прѣзъ настоящата година. За доставката на разни плавателни сѫдове по това изучване, изразходвани сѫ до сега 64.700 лева.

Отъ изложеното до тукъ явствува грамадниятъ успѣхъ, постигнатъ отъ България и по воднитѣ постройки прѣзъ двадесеть и петь годишния периодъ, който съвпада съ царуването на Ваше Величество.

Всички тѣзи технически съоръжения, съ изключение на Бургашкото пристанище, сѫ извършени отъ прѣдприемачи българи и отъ български технически сили, обстоятелство, съ което България може само да се гордѣе.

ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА ЖЕЛѢЗНИЦИТѢ И ПРИСТАНИЩАТА.

1. Желѣзници. Най-старата желѣзно-пѫтна линия въ България е Русе-Варненската, построена и експлоатирана първоначално отъ едно английско дружество, и източнитѣ желѣзници, построени и експлоатирани отъ Баронъ Хиршъ. И по двѣтѣ тия желѣзници постѫпваха като чиновници, още прѣди освобождението, млади българи, които владѣеха английски и особено френски езикъ, който бѣ официяленъ по тия двѣ желѣзно-пѫтни администрации. По-послѣ, всички тия чиновници постѫпиха на служба по българскитѣ държавни желѣзници и постепенно подготовиха младежи желѣзничари, потрѣбни за туренитѣ въ експлоатация наши желѣзно-пѫтни линии. До като първоначално чиновницитѣ-българи по желѣзно-пѫтнитѣ линии бѣха само нѣколко души, сега вече по българската ж.-пѫтна мрѣжа служатъ 1538 чиновници и 2211 служащи, а всичко 3749 души.

Даннитѣ, изложени по-долу, за ежеголнитѣ резултати отъ експлоатацията на желѣзницитѣ въ България прѣзъ двадесеть и петь-годишния периодъ отъ царуването на Ваше Величество,

сж най-доброто доказателство за направения напрѣдъкъ въ това държавно културно прѣдприятие.

Прѣзъ 1888 год., когато се откри за експлоатация първата наша ж.-пжтна линия, дълга 114 клм., бѣ сформирована въ София тъй наречената тогава «дирекция по експлоатация на линията Цариброд—София—Вакарелъ». Тая дирекция обемаше слѣднитѣ служби:

движението, което ржководеше ослужването на четири пжтнически и петь товарни влака съ помощьта на 6-влакови бригади;

тракционната служба се състоеше само отъ една работилница за поправка на локомотиви и вагони въ Софийската гара, съ 22 работници, и отъ една локомотивна ремиза за 8 локомотива. Локомотивниятъ и вагонниятъ паркъ се състояха отъ 16 локомотива, 17 пжтнически, 112 товарни вагона, 4 пощенски и 11 фургона;

службата по подържането се извършваше само отъ единъ секционенъ инженеръ, съ седалище — гарата София и отъ двама негови помощници, единъ въ бюрото на секционния инженеръ, а другиятъ въ Бѣлово.

Прѣзъ 1886 год. бѣ откупена ж.-пжтната линия Русе—Варна, персоналътъ ѝ, обаче, остана да служи до 10 августъ 1888 г. Тогава цѣлата тая линия, заедно съ инвентаря и подвижния материалъ, оцѣнена на 53.317.000 лева, се прѣдаде на българскитѣ държавни желѣзници.

За директоръ бѣ назначенъ инженеръ Т. Хароверъ, който до началото на 1889 год. вече замѣсти всички чужденци съ български чиновници, взети повече отъ телеграфо-пощенското управление.

Подвижниятъ материалъ по тая ж.-пжтна линия се състоеше отъ 8 бързоходни и 4 товарни локомотива, 47 пжтнишки вагони, 10 фургона, 176 разни серии вагони и 285 покрити за храни.

Желѣзно-пжтната линия Русе—Варна се управлява самостоятелно и отдѣлно отъ ж.-пжтната линия Цариброд—София—Вакарелъ. По-късно, слѣдъ направата на централната

ж.-пжтна линия и свързването имъ при Каспичанъ, управлението на тая ж.-пжтна линия се централизира въ София.

Вмѣсто тогавашнитѣ двѣ отдѣлни, малки дирекции, сега цѣлата ж.-пжтна мрѣжа въ царството се управлява отъ главната дирекция на желѣзницитѣ и пристанищата, на чело на която стоятъ единъ главенъ директоръ, единъ поддиректоръ, единъ главенъ инспекторъ и се подраздѣля на слѣднитѣ отдѣления: движение, тракция, къмъ което отдѣление се числи материалната служба, подържане на ж.-пжтнитѣ линии, търговско и счетно отдѣления и секретариятъ.

Изпълнителната служба се дѣли на: станционна, прѣвозна, тракционна, подържане на ж.-пжтнитѣ линии и магазинна за съхранение и раздаване на материалитѣ.

Станционната служба до началото на 1906 год. се изпълняваше отъ 351 чиновника, въ 72 станции и 32 спирки, когато прѣзъ 1912 година тя вече се изпълнява отъ 563 чиновника въ 125 станции, 24 влагалища и 72 спирки. Прѣвозната служба прѣзъ 1906 година се изпълняваше отъ 63 влакови бригади, съ седалища въ София, Цариброд, Горна-Орѣховица, Русе, Варна и Бургасъ, а сега отъ 133 бригади, имащи седалищата си въ слѣднитѣ районни станции: Цариброд, София, Пловдивъ, Джбово, Сливенъ, Бургасъ, Свищовъ, Горна-Орѣховица, Варна и Русе.

Тракционната служба въ 1888 год. разполагаше само съ една работилница и едно депо. До началото на 1906 год., тая служба се извършваше отъ трима началници на тракции и работилници и 8 депа, а сега — отъ началницитѣ на тракцииѣ и работилницитѣ въ София, Русе и Бургасъ и отъ 13 депа въ Цариброд, Перникъ, София, Сарамбей, Пловдивъ, Т.-Сейменъ, Нова-Загора, Бургасъ, Плѣвенъ, Г.-Орѣховица, Каспичанъ, Варна и Русе. Въ 1888 год. въ ж.-пжтнитѣ работилници имаше 22 работника, въ 1905 год. — 460, а сега — 1500 работника. Магазинната служба се изпълнява отъ желѣзно-пжтнитѣ магазии въ София, Русе и Бургасъ.

Службата по подържането на ж.-пжтнитѣ линии прѣди петь години се изпълняваше отъ 8 секции, а сега — отъ 10. На чело на всѣка една отъ тѣхъ стои единъ секционенъ

инжинеръ. Секционнитѣ инжинери се намиратъ въ София, (I и II секции), Плѣвенъ, Горна-Орѣховица, Варна, Русе (VI и VII секции), Бургасъ, Пловдивъ и Т.-Сеймснъ. Надничаритѣ по подържането на линиитѣ до началото на 1910 година сж били 1715 души.

Прѣзъ 1895 год. общото число на чиновницитѣ и служащитѣ, при една тогавашна ж.-п. мрѣжа отъ 552 клм., бѣ 868 човѣка или на единъ километръ се падаше 1·5 човѣкъ, когато пъкъ въ началото на 1910 год. числото на чиновницитѣ и служащитѣ възлиза на 3749, което ще рече, че се падатъ по 2·22 човѣка на километръ, при една желѣзно-пжтна мрѣжа отъ 1691·57 км.

Увеличаването на персонала по българскитѣ държавни желѣзници въ свързка съ това на ж.-п. мрѣжа прѣзъ периода 1907—1911 година се вижда отъ слѣднята таблица:

Година	Ж.-п.-мрѣжа въ километри	На километръ отъ желѣзно-пжтната мрѣжа се пада			Забѣлѣжка
		чиновници	служащи	всичко	
1907	1.200	1·03	1·47	2·50	На 22 септемврий 1908 г., се взеха източнитѣ желѣзници, находящи се въ територията на страната. Числото на чиновницитѣ и служащитѣ по цѣлата мрѣжа, обаче, остава почти сжщото.
1908	1.589	0·90	1·26	2·16	
1909	1.691	0·91	1·31	2·22	
1910	1.891	0·90	1·19	2·09	
1911	1.928	0·98	1·19	2·17	

Ако и да се е увеличила ж.-п. мрѣжа прѣзъ тия петь години съ повече отъ една трета, числото на чиновницитѣ и служащитѣ, обаче, си остана почти сжщото, като своеврѣменно бѣха взети мѣрки за подготовката на новъ персоналъ, необходимъ за ж.-п. линии, които прѣдстоятъ за експлоатация.

Ж.-п. мрѣжа на България се състои повече отъ планински ж.-п. линии, които затрудняватъ изобщо експлоатацията и изискватъ повече персоналъ.

Дължината и стойността на желѣзницитѣ въ експлоатация, за всѣка ж.-п. линия по отдѣлно, сж показани въ слѣднята таблица:

Желѣзно-пжтни линии	Дата на откриването	Тарифна дължина въ километри	Дѣйствителна дължина въ метри	Стойность на дѣйствителния километръ въ левове	Обща стойность лева
Царибродъ—София—Вакарелъ	23. VI. 1888	142	114.230'65	99.524	15.975.408
Вакарелъ—Бѣлово		67	46.287'35		2.002.003
Русе—Варна	10. VIII. 1888	272	223.292'00	232.238	51.856.941
Ямболъ—Бургасъ	18. V. 1890	112	110.429'80	104.909	11.585.201
София—Перникъ	9. XII. 1893	47	34.372'00	169.743	5.834.420
Каспичанъ—Шуменъ	20. VI. 1893	26	23.248'00	111.970	2.603.099
Перникъ—Радомиръ	6. II. 1897	18	14.899'65	66.311	988.063
София—Романъ	20. II. 1897	119	109.229'65	257.452	28.116.562
Гебедже—Девна	27. IX. 1898	15	8.452'10	33.737	285.151
Романъ—Плѣвенъ	18. VII. 1899	89	326.205'34	89.812	29.297.389
Плѣвенъ—Шуменъ	8. XI. 1899	262			
Плѣвенъ—Сомовитъ	1. IX. 1899	40	35.281.00	20.801	733.898
Русе—Търново	8. X. 1900	150	129.863'00	105.981	13.762.075
Чирпанъ—Нова-Загора	5. IX. 1900	81	80.038'00	95.120	7.613.184
Сливенъ—Зимница	23. V. 1907	26	24.325'00	45.258	379.940
Радомиръ—Кюстендилъ	26. VII. 1909	57	54.181'00	142.428	[1]) 12.370.000
Кюстендилъ—Турската граница	16. VII. 1910	41	32.746'85		
Левски—Свищовъ	9. VIII. 1909	51	48.017'00	90.366	4.339.149
Пловдивъ—Чирпанъ	1. X. 1910	59	58.636'36	46.285	2.712.289
Търново—Плачковци	17. VII. 1910	53	48.600'00	202.923	[2]) 9.862.058
Девна—Добричъ	1. XII. 1910	67	59.300'00	83.912	[3]) 4.975.000
Стара Загора—Ямбово	15. VIII. 1911	45	36.960'00	206.326	[4]) 7.625.809
Царева Ливада—Габрово	29. I. 1912	21	17.452'00	157.356	[5]) 2.738.000
Бѣлово—Търново-Сейменъ—Любимецъ	9. VII. 1908	163	203.522'90	133.532	41.292.344
Търново-Сейменъ—Ямболъ		107	105.707'20		
Всичко		2.128	1.945.202'25	118.855 срѣдно	256.954.981

Забѣлѣжка. Стойностьта на ж.-п. линии Търново—Плачковци и Ст.-Загора—Ямбово е смѣтната само основа на контрактната цѣна на ж.-п. линии Търново—Борущица и Борущица—Ст.-Загора.

[1]) По контрактната стойность. — [2]) Смѣтната по контрактната стойность. — [3]) Контрактна стойность. — [4]) Смѣтната по контрактната стойность. — [5]) Контрактна стойность.

Подвиженъ материалъ. Макаръ прѣзъ послѣднитѣ години и да се направиха нѣкои доставки на локомотиви и вагони, прѣдъ видъ, обаче, на развитието на пжтническото и сточното лвижение, това увеличение на подвижния материалъ се указа недостатъчно. Правителството е взело вече нужднитѣ мѣрки за постепенното удовлетворение нуждитѣ на желѣзницитѣ и въ това отношение.

Локомотиви. Въ послѣднитѣ петь години увеличението броя на локомотивитѣ е задоволително по отношение на силно развиващия се трафикъ и откриването на новитѣ ж.-п. линии, а именно:

прѣзъ	1905	година	имаше	97	локомотиви
»	1906	»	»	107	»
»	1907	»	»	109	»
»	1908	»	»	135	»
»	1909	»	»	155	»
»	1910	»	»	157	»
»	1911	»	»	196	»

Прѣзъ 1912 година ще пристигнатъ находещитѣ се още въ изработка 1 бързоходенъ и 15 товарни локомотиви.

Въ слѣднята таблица сж показани сериитѣ на локомотивитѣ и тѣхната стойность.

№ по редъ	Локомотиви	Число	Стойность
			лева
1	Бързоходни локомотиви серия S	20	2.117.500
2	Пжтнически » » P	30	1.920.990
3	Товарни » » G	118	9.277.970
4	Тендерно » » T	28	1.196.625
	Всичко . .	196	14.513.085

Отъ локомотивния паркъ трѣбва да се смѣта нормално 25% на поправка въ работилницитѣ, тъй че, като се изва-

дятъ около 50 локомотива на поправка и промивка, оставатъ 146 локомотива за работа на една желѣзнопѫтна мрѣжа отъ 1945 клм.

Вагони. Числото на вагонитѣ отъ разнитѣ серии се е увеличавало, както слѣдва:

прѣзъ	1895	год.	1162 вагона
»	1901	»	1986 »
»	1905	»	2176 »
»	1907	»	3094 »
»	1912	»	4980 »

Неплодороднитѣ години отъ 1899 до 1903 год., както и послѣдвалата финансова криза въ страната, злѣ се отразиха и върху доставкитѣ на подвижния материялъ.

Вагонниятъ паркъ прѣзъ 1912 год. се разпрѣдѣля както слѣдва:

царски и служебни вагони			23
пѫтнишки вагони	I	класни	10
	I/II	»	66
	II	»	17
	II/III	»	9
	III	»	168
пощенски			29
ресторантни	частни на Wagons Lits		6
спални	частни на Wagons Lits		6
моторни			5
фургонни			99
отоплителни			19
помощни			3
покрити товарни	за обемисти прѣдмети		21
	» разни стоки		2395
	» жита		222
	» коне		11
	» птици		31
	» дребенъ добитъкъ		11

открити товарни	за едъръ добитъкъ	37
	» вѫглища, цвекло, дърва и пр.	1256
	платформени вагони	28
	за дълги дървета	98
	» за баластъ	411
вагони кранове		5
за вода (вагонни резервуари)		4
за въздушенъ газъ (вагони резервуари)		4
за спиртъ (частни)		4
	Всичко	4980

Отъ цѣлия тоя вагоненъ паркъ почти ежемѣсечно отъ 300 до 400 вагона се намиратъ съ разни стоки вънъ отъ границитѣ на българската желѣзопѫтна мрѣжа. Обикновено 10% отъ цѣлото това количество се намиратъ на поправка въ работилницитѣ, оставатъ, прочее, за работа около 4000 вагона. До 1 януарий 1912 г. за локомотиви и вагони сѫ изразходвани всичко 38.791.472 лева.

Че вагоннията паркъ не може да задоволи напълно нуждитѣ на населението, се вижда отъ слѣднята таблица за исканитѣ отъ търговцитѣ вагони прѣзъ месецитѣ септемврий, октомврий и ноемврий 1908 и 1909 год.

Прѣзъ мѣсецитѣ	1908 година			1909 година		
	В а г о н и			В а г о н и		
	искани	дадени	недостигъ	искани	дадени	недостигъ
септемврий . . .	11.241	5.316	1.925	12.132	2.266	9.866
октомврий . . .	17.585	2.204	15.381	15.348	4.107	11.331
ноемврий	16.653	2.585	9.068	16.991	3.291	13.700

Правителството е наредило нуждното за по-скорошното снабдяване на желѣзницитѣ съ потрѣбното количество вагони.

ДВИЖЕНИЕ НА ПОДВИЖНИЯ МАТЕРИАЛЪ ПО ЖЕЛѢЗНОПЪТНИТѢ ЛИНИИ.

Движението на локомотивитѣ прѣзъ послѣднитѣ петь години се вижда отъ слѣднята таблица:

Години	Число на локомотивитѣ	Пропѣтувани километри	Средномерно число километри отъ всѣки локомотивъ
1906	101	3.090.678	30.601
1907	107	3.331.152	31.321
1908	129 [1])	3.653.447	28.337
1909	150 [2])	4.998.124	33.321
1910	160	5.445.125	34.032

[1]) Число съ 10 локомотиви отъ вотчината желѣзница.
[2]) » » 9 » » » »

За всѣки пропѣтуванъ километъръ отъ локомотивитѣ сж изразходвани:

прѣзъ 1906 г. 22 кгр. вжглища, 0·06 кгр. масло и лой
» 1907 » 22 » » 0·07 » » » »
» 1908 » 20 » » 0·07 » » » »
» 1909 » 20 » » 0·07 » » » »
» 1910 » 20 » » 0·07 » » » »

Употрѣбението на тия материали, както се вижда по-горѣ, е почти константно и се движи за вжглищата между 20—22 кгр., а за маслата — между 0·06—0·07 кгр. за всѣки пропѣтуванъ километъръ.

Движението на вагонитѣ се вижда отъ слѣднитѣ данни:

а. Пропѣтувани километри отъ пѣтническитѣ вагони при вжтрѣшно съобщение:

прѣзъ 1906 г. пълни 7.569.843, празднн 285.640, всичко 7.855.483
» 1907 г. » 8.457.457 » 248.798 » 8.706.255
» 1908 г. » 9.059.146 » 69.275 » 9.128.421
» 1909 г. » 11.400.787 » 160.751 » 11.561.538
» 1910 г. » 11.640.488 » 279.868 » 11.920.348

6. Пропѫтувани километри отъ товарнитѣ вагони при вѫтрѣшно съобщение.

	пълни	праздни	всичко
прѣзъ 1906 г.	15.977.264	5.724.479	21.701.743
» 1907 »	17.241.059	6.284.181	23.525.240
» 1908 »	18.656.947	7.103.960	25.760.907
» 1909 »	23.182.724	7.883.556	31.066.280
» 1910 »	23.416.133	8.662.478	32.078.611

Отъ горнитѣ данни се вижда, че съ увеличение на пѫтническия трафикъ вагонитѣ по-добрѣ се използуватъ, слѣдователно и процентътъ на прѣвознитѣ празди вагони значително се намалява.

Прѣзъ 1908 г. съ вагонитѣ на Българскитѣ държавни желѣзници си служеха и южно-Българскитѣ ж. п. линии, завзети отъ дружеството на източнитѣ желѣзници, поради което празднитѣ вагони още по-добрѣ се използуваха. Прѣзъ 1909 г. въ пѫтнишкитѣ вагони сѫ били завзети отъ пѫтницитѣ 31% отъ мѣстата, а 69% сѫ били празди, когато прѣзъ 1910 г. завзетитѣ мѣста съставляватъ 36%, значи съ 5% въ повече.

Увеличението на процента на празднитѣ товарни вагони е вслѣдствие на дългитѣ разстояния на станциитѣ отъ пристанищата и, гдѣто вагонитѣ, като се разтоварятъ, трѣбва да се връщатъ празди за повторното имъ натоварване; поради планинскитѣ ж. п. линии, въ станции отъ гдѣто започватъ голѣмитѣ нагорнища, съставътъ на влаковетѣ, возещи и празди вагони, трѣбва да се редуцира и най-послѣ, поради липса на достатъчно локомотиви за прѣдвижването имъ.

Успѣхътъ на желѣзницитѣ изобщо е твърдѣ задоволителенъ, което се вижда отъ горнитѣ данни. Отъ година на година количеството на пропѫтуванитѣ километри съ пълни вагони постепенно се увеличава.

Влаково движение. Напрѣдъкътъ на желѣзнопѫтното дѣло явствува и отъ слѣднята таблица, тъй като за всѣка слѣдваща година количеството на пустнатитѣ въ движение влакове значително надминава онова на прѣдидущата.

Години	Влакове	Изходени влакови километри	Прѣвозени бруто тони	Всѣки влакъ произнася клм.	На единъ километъръ линия се падатъ влакове	На 1 километъръ линия се падатъ влакови клм.	Всѣкидневно по линитѣ влакове	% къмъ общото количество			
								пѫтнишки	смѣсени	товарни	работни
1906	22.616	2.910.053	4.995.034	129	19	2.475	62	21	26	49	4
1907	24.880	3.157.179	5.703.627	127	21	2.652	68	20	25	51	4
1908	27.133	3.483.571	5.944.897	128	21	2.668	74	24	28	45	3
1909	31.145	4.285.541	7.060.062	138	19	2.626	85	20	33	43	4
1910	34.195	4.642.757	8.213.399	136	20	2.654	94	25	29	40	6

Прѣзъ 1912 година има вече въ циркулация при най-усиленото движение ежедневно по 130 влакове. И тъй, числото на влаковетѣ въ разстояние на петь години се е увеличило повече отъ два пѫти.

Пѫтнишко движение. И въ това отношение резултатитѣ сѫ повече отъ задоволителни. Въ разстояние на десеть години т. е. до 1905 година числото на пѫтницитѣ се е увеличило четворно, а прѣзъ слѣдващитѣ петь години, както се вижда отъ долнята таблица, числото на пѫтницитѣ се е вече удвоило и повече, така:

Години	Прѣвозени пѫтници			Всичко
	I класъ	II класъ	III класъ	
1906	9.628	121.910	1.434.572	1.566.110
1907	10.857	137.307	1.659.363	1.807.527
1908	10.688	161.837	1.992.157	2.164.682
1909	15.437	204.938	2.610.218	2.830.593
1910	15.240	192.627	2.861.995	3.069.862

Движение на багажъ и кучета. И тукъ има едно постепенно увеличение, както това може да се види отъ слѣднята таблица за петгодишния периодъ 1906 – 1910 г.

Години	Пр ѣ в о з е н и		
	тона багажъ	тонкилометри	кучета
1906	5.898	615.756	3.189
1907	6.827	701.707	3.427
1908	7.479	853.865	3.847
1909	9.755	1.103.594	3.920
1910	10.089	1.184.023	1.480

Служебни пратки. Тѣхното усилено движение се вижда отъ слѣднитѣ данни за вѫтрѣшното съобщение:

прѣзъ	1906 г.	прѣвозени	99.167	тона	и 19.772.797	тона	клм.
»	1907 г.	»	120.053	»	» 19.555.571	»	»
»	1908 г.	»	139.168	»	» 20.357.389	»	»
»	1909 г.	»	182.315	»	» 32.638.006	»	»
»	1910 г.	»		»	»	»	»

Движение на стокитѣ. При вѫтрѣшното и международно съобщение съ голѣма и малка бързина, стокитѣ сѫщо постоянно се увеличаватъ. Въ долната таблица за 1908 г. се вижда едно отклонение отъ нормалното увеличение въ повече, поради завземането на часть отъ източнитѣ желѣзници, находещи се въ българска територия, за които, тогава държавата нѣмаше нуждния подвиженъ материалъ.

Години	Съ голѣма бързина	Съ малка бързина	Всичко
	т о в а		
1905	4.203	1.169.582	1.173.785
1906	5.124	1.102.454	1.107.578
1907	6.587	1.174.602	1.181.189
1908	6.603	1.177.312	1.183.915
1909	7.644	1.412.633	1.420.276

Прѣвозътъ на стоки съ голѣма бързина, както се вижда, прѣзъ периода 1905—1909 г. се е почти удвоилъ.

Прѣзъ 1895 г., при една ж. п. мрѣжа отъ 552 километра, сж прѣвозени всичко стоки 430.000 тона кржгло, а слѣдъ 14 години т. е. въ 1909 год., при 1692 км. ж. п. мрѣжа, това количество се е увеличило вече съ единъ милионъ тона и повече.

Износътъ на добитъкъ въ Турция въ послѣднитѣ години значително се увеличи. Така прѣзъ 1905 г. сж изнесени 181 вагона едъръ и дребенъ добитъкъ; прѣзъ 1906 г. — 68 вагона; прѣзъ 1907 г. — 102 вагона; прѣзъ 1908 г. — 384 вагона, а прѣзъ 1909 г. — 459 вагона.

Износътъ на яйца и птици, както се вижда отъ слѣднитѣ данни, бѣше най-усиленъ прѣзъ 1906 г. Изнесени сж отъ страната прѣзъ Цариброд:

Прѣзъ годинитѣ	яйца		птици	
1905	17.036	тона	126	вагона
1906	22.376	»	272	»
1907	21.359	»	258	»
1908	13.126	»	180	»
1909	14.368	»	226	»

По-главнитѣ артикули, които се прѣвозватъ по държавнитѣ ж.-п. линии, сж: каменни въглища, храни, камъни, пръсть, цвекло, строителенъ материялъ, гърва, брашно, соль, манифактурни и колониални стоки, яйца, желѣзария, памуци, кожи, тютюнъ и пр.

Приходитѣ отъ желѣзницитѣ. Приходитѣ и разходитѣ отъ бълг. държавни желѣзници прѣзъ послѣднитѣ седемь години сж показани въ слѣдната таблица:

Години	Брутенъ приходъ отъ		В с и ч к о		Чистъ приходъ лева
	Вжтрѣшно съобщение	Международно съобщение	Брутенъ приходъ	Брутенъ разходъ	
1905	8.853.263	2.317.707	11.170.970	7.372.105	5.798.865
1906	9.250.401	2.521.986	11.772.387	7.233.790	4.538.597
1907	10.938.751	3.143.259	14.082.010	12.671.419	1.410.591
1908	11.843.165	2.475.222	14.318.387	12.331.726	1.986.660
1909	17.513.140	2.317.060	19.830.200	13.873.687	5.936.513
1910	20.436.560	2.177.188	22.613.748	14.750.239	7.863.509
1911	—	—	27.606.155	17.367.315	10.238.840

Намалението на приходитѣ прѣзъ 1907 и 1908 год. се дължи на увеличение разходитѣ за подобрение материалното положение на персонала, наложено отъ поскжпването на живота; на увеличение числото на персонала, вслѣдствие завземането на източнитѣ желѣзници и откриването въ експлоатация нови ж.-п. линии, които въ началото обикновено не сж доходни, и най-послѣ, поради подобрението на желѣзния пжть, инсталациитѣ и зданията на откупенитѣ източни желѣзници въ българска територия, тъй като послѣднитѣ на врѣмето сж строени най-икономически, като не сж спазвани дори и най-елементарнитѣ технически изисквания за една ж.-пжтна линия, имаща извѣстно прѣдназначение.

Тарифи. При една рационална експлоатация на желѣзницитѣ, може да се очакватъ по-голѣми приходи. Отъ 21 юний 1888 г., деньтъ, въ който се туря въ експлоатация първата бълг. държавна желѣзница, Цариброд—София—Вакарелъ — датиратъ тарифитѣ за прѣвозъ на пжтници, багажи, стоки и животни съ голѣма и малка бързина за вжтрѣшно (локално) съобщение.

Първоначалнитѣ тарифи бѣха километрови т. е. прѣвозната такса се прѣсмѣташе по дадени единични цѣни за единъ километръ пжть и единъ пжтникъ, или 100 кгр. багажъ, или единъ тонъ стока и то съобразно съ количеството на тарифното разстояние и количеството или теглото на прѣвознитѣ прѣдмети. По-голѣмитѣ транспортни разстояния не сж измѣнявали тая единична цѣна. Тоя редъ продължаваше до 1901 г., когато локалнитѣ тарифи прѣтърпѣха извѣстно измѣнение, като се възприе тъй наречената диференциална система, т. е. колкото по-далечно е разстоянието на прѣвоза, толкова повече се намалява единичната цѣна. Върху тая база бѣ изработена главната тарифа за прѣвозъ на стоки и животни, отъ 1-й май 1902 г. и отъ тогава до сега тя прѣтърпѣ само едно измѣнение прѣзъ 1909 г., тъй като поради откупването на източнитѣ желѣзници, тарифитѣ трѣбваще да се унифицират за цѣла България, като съ това се цѣлеше да се отклони и врѣдната за страната конкуренция. Увеличиха се при това разстоянията между най-отдалеченитѣ станции.

Независимо отъ горѣпоменатитѣ тарифи за прѣвозитѣ отъ вжтрѣшно съобщение, администрацията на Б. д. желѣзници още отъ откриването въ експлоатация първата българска ж.-пжтна линия е взела участие въ много прѣки (директни) тарифи за прѣвозъ на пжтници, багажи и стоки съ станциитѣ, респективно агентуритѣ на много ж.-п. администрации, рѣчни и морски параходства. Наредено е прѣвозването на дребни колети и розово масло съ експресните влакове.

Прѣзъ 1897 год. се въведе и у насъ тарифата за прѣвозване на пжтници съ абонаментни карти, което даде много добри резултати.

Прѣзъ 1901 год. се въведе по бълг. държ. желѣзници тарифата за прѣвозъ на колети отъ 10 кгр. на какво и да е разстояние срѣщу такса отъ 1 левъ.

Въ началото на 1912 година бълг. държавна ж.-пжтна администрация се присъедини къмъ направеното въ Бернъ международно съглашение за прѣвозъ на стоки по желѣзницитѣ, споредъ което за напрѣдъ българскитѣ стоки могатъ да се изпращатъ направо до станциитѣ на всички ж.-п. администрации въ Европа, съ изключение въ Турция, която не се е присъединила къмъ това съглашение, за гдѣто изпращането на стоки ще става и за напрѣдъ по извѣстното съглашение à quatre.

Движение и разписания. Първиятъ влакъ по българскитѣ държавни желѣзници се е движилъ съ една скорость отъ 30 км. въ часъ, по причина на неолегналитѣ се още насипи по новата желѣзнопжтна линия Цариброд ъ - София—Вакарелъ, макаръ въ Виенската конвенция à quatre, сключена на 9 май 1883 г. между Австро-Унгария, Сърбия, България и Турция и да се прѣдвиждаше за международното съобщение Виена—Буда-Пеща—Бѣлградъ—София—Цариградъ ежедневно да циркулира минимумъ единъ влакъ, който да се движи съ бързина не по-малка отъ 35 км. въ часъ, включително и престоитѣ по станциитѣ.

За улеснение на службата, на 2 септември 1887 г. бѣ сключена между българското и сръбското правителства една спогодба за общо ползуване отъ станцията Цариброд ъ, гдѣто

службата се извършва отъ българския персоналъ. Установи се едно разписание за циркулирането на пѫтнишкитѣ влакове между София и Пиротъ, въ първо врѣме три пѫти въ седмицата, а именно въ вторникъ, четвъртъкъ и сѫбота. Разстоянието София—Пиротъ се изминаваше за 4 ч. и 51 м. Значи, влакътъ се е движилъ съ една скорость отъ 14 километра въ часъ, а сега Ориентъ-Експреса взема това разстояние за 2 часа и 6 минути, заедно съ 8 минути пристой въ Цариброд, като се движи съ една срѣдна скорость отъ 45—50 км. въ часъ.

За да не се прѣхвърлятъ въ Цариброд пѫтницитѣ отъ българскитѣ вагони въ сръбскитѣ, двѣтѣ съсѣдни желѣзно-пѫтни администрации на 12 августъ 1888 г. рѣшиха да се пуснатъ директни пѫтнически вагони, като изработиха едно по-удобно разписание по-опрѣдѣлени тарифи.

Поради планинскитѣ желѣзно-пѫтни линии въ царството, въ които често се срѣщатъ нагорнища отъ 25 ‰ и острitѣ радиуси отъ 280—240 м., поради слабия релсовъ профилъ, избранъ въ първо врѣме по икономически съображения и най-сетнѣ поради неолегналитѣ насипи на новитѣ желѣзно-пѫтни линии неможеше въ таково кратко врѣме да се увеличи бързината на българскитѣ влакове. Благодарение, обаче, на просвѣтеното внимание и постояннитѣ грижи на Ваше Величество за подобрението на желѣзно-пѫтното дѣло, днесъ скоростьта по българскитѣ държавни желѣзници и числото на движущитѣ се всѣкидневно влакове сѫ достигнали почти своя максимумъ, както това се вижда отъ слѣднитѣ данни, относително желѣзно-пѫтната линия Цариброд—София—Сарамбей.

Циркулираха прѣзъ година	ориентъ експресъ	пѫтнически влака	смѣсени влака	товарни влака	съ скорость въ часъ километри
1889	2	5	0	5	15—28
1907	2	4	2	8	28—45
1912	2	6	0	10	45—55

По цѣлата желѣзно-пѫтна мрѣжа всѣкидневно циркулиратъ:

Прѣзъ	експреса	бързи	конвенционални	пѫтнически	смѣсени	товарни влака
1907 г.	2	2	2	10	20	70 срѣдно
1912 г.	2	4	2	28	34	130 »

Относително бързината на влаковетѣ по централната желѣзно-пжтна линия, констатира се, че пжтническитѣ влакове сж изминали:

прѣзъ 1900 год. пжтя	Варна—София за 22 часа 41 минути	
	София—Варна » 23 » 49 »	
» 1901 » »	Варна—София » 21 » 37 »	
	София—Варна » 23 » 18 »	
» 1902 » »	Варна—София » 18 » 17 »	
	София—Варна » 17 » 34 »	
» 1903 » »	Варна—София » 15 » 00 »	
	София—Варна » 14 » 28 »	

На 10 септемврий 1903 г. бѣха пуснати въ движение два бързи влака, които изминаха разстоянието:

Варна—София за 14 часа 51 минути
София—Варна » 14 » 25 »

Прѣзъ 1907 г., сжщитѣ влакове сж изминали:

Варна—София за 13 часа 54 минути
София—Варна » 13 » 50 »

а прѣзъ 1912 г. бързитѣ влакове изминаватъ разстоянието:

Варна—София за 13 часа 43 минути
София—Варна » 13 » 13 »

Прѣзъ 1904 г., вънъ отъ циркулиращитѣ два смѣсени влака между Русе и Търново, въведоха се и два пжтнишки влака, на които въ едно кжсо врѣме се даде връзка, чрѣзъ Ромжнското параходно дружество, съ ромжнскитѣ влакове, тъй че се доби едно директно съобщение между София и Букурещъ.

Двата смѣсени влака по Русе-Варненската желѣзопжтна линия се замѣниха съ пжтнически, каквито си останаха и до днесъ. Съ това се ускори пжтуването отъ Варна за Букурещъ, и обратно, тъй като казанитѣ влакове чрѣзъ ромжнското параходно дружество иматъ връзка съ ромжнскитѣ влакове.

Прѣзъ мѣсецъ августъ 1909 г. бѣ открита за експлоатация желѣзнопжтната линия Свищовъ—Левски, по която въ двѣтѣ направления, за улеснение на населението, вече циркулиратъ четири пжтнически влака.

Прѣзъ м. юлий 1910 г. се откри за експлоатация желѣзно-пжтната линия Търново—Плачковци (часть отъ Търново—Борущица), по която сега циркулиратъ въ двѣтѣ направления четири смѣсени влака.

Прѣзъ мѣсецъ декемврий 1910 г. се откри за експлоатация желѣзно-пжтната линия Девня—Добричъ, по която сега циркулиратъ въ двѣтѣ направления два пжтнически и два смѣсени влака, съ което напълно се удовлетвориха нуждитѣ на населението въ тоя край, а на 29 януарий 1912 год. се тури въ експлоатация желѣзно-пжтната линия Царева-Ливада—Габрово, по която днесъ вече циркулиратъ въ двѣтѣ направления шесть смѣни влака.

За да се раздѣли усиления пжтнически трафикъ въ сѣверна България, пуснаха се прѣзъ 1912 година по централната ж. п. линия отъ София до Варна и обратно още два пжтнически влака, съ които ще се свържатъ бждщитѣ влакове отъ Мездра за Видинъ и Ломъ. За улеснение на планинското население въ искърското дефиле прѣзъ 1912 година се пуснаха въ движение и два смѣсени влака отъ София до Мездра и обратно.

За да се улесни пъкъ населението между Г.-Орѣховица и Асѣново, къмъ товарнитѣ влакове № 601 и 616 се прикача по единъ III класенъ вагонъ, а за по-доброто услужване сжщо на населението между станцията Русе и станцията Каспичанъ, както и на пжтницитѣ, идещи отъ Букурещъ за Варна и обратно, отъ 18 априлъ т. г. се пустнаха въ циркулация между поменатитѣ двѣ станции два смѣсени влака, имащи връзки въ Каспичанъ съ новопуснатитѣ въ циркулация отъ София за Варна и обратно пжтнишки влакове.

Правителството, ржководено отъ мждритѣ съвѣти на Ваше Величество, не малко е направило за улеснение на населението и въ южна България. Въведе се, прѣди всичко, едно прѣко съобщение между София и Бургасъ, като се туриха въ циркулация два пжтнически влака.

Отъ 1 май 1907 г. тия влакове изминаватъ разстоянието София—Бургасъ за 14 часа 45 минути и Бургасъ—София за 15 часа 5 минути, когато по-рано циркулиращитѣ смѣсени

влакове изминаваха пѫтя София—Бургасъ за 23 часа и 3 минути и Бургасъ—София за 22 часа и 45 минути.

Слѣдъ откупуване на частьта отъ източнитѣ желѣзници, находещи се въ българска територия, отъ 19 май 1909 г. пустнаха се въ циркулация къмъ Бургасъ два бързи влака за двѣтѣ направления прѣзъ Т.-Сеймен. Тия два влака изминаваха разстоянието

София—Бургасъ за 13 часа 49 минути и
Бургасъ—София » 14 » 24 »

На 1 октомврий 1910 г. се откри за експлоатация ж. п. линия Пловдивъ—Чирпанъ, като всички влакове отъ София за Бургасъ и обратно взеха направление отъ Пловдивъ прѣзъ Ст.-Загора.

Бързитѣ два влака при новото положение изминаватъ вече разстоянието

София—Бургасъ за 13 часа 20 минути и
Бургасъ—София » 14 » 21 »

Поради неолегналитѣ още насипи по навооткритата ж. п. линия Пловдивъ—Чирпанъ и на лошо подържаната по-рано отъ д-вото на източнитѣ желѣзници ж. п. линия Чирпанъ—Нова-Загора, скоростьта не може да се увеличи. Взеха се, обаче, о врѣме мѣрки за осигуряването на пѫтя, тъй че прѣзъ 1911 г. тия разстояния се изминаваха за 13 часа 23 минути и 14 часа, а прѣзъ 1912 година тѣ се изминаватъ вече за 11 часа 36 минути и 12 часа 12 минути.

Като се сравнятъ постигнатитѣ резултати съ тия за 1905/1906 г. намираме, че прѣзъ послѣднитѣ шесть години, скоростьта на пѫтуването отъ София до Бургасъ е удвоена.

Въ началото на 1908 г. за циркулация по новооткритата ж. п. линия Сливенъ—Зимница се пустнаха по нея четири смѣсени влака въ двѣтѣ направления, а отъ 1912 година циркулиратъ четири пѫтнически влака.

Циркулиращитѣ отъ Бургасъ за София и обратно пѫтнишки влакове иматъ връзка въ Нова-Загора и Т.-Сеймен съ конвенционалнитѣ влакове за Цариградъ и обратно, както и за направлението отъ Т. Сеймен къмъ Борисовградъ и обратно.

Прѣзъ 1912 година се пустнаха въ циркулация отъ Пловдивъ до Стара и Нова-Загора и обратно два смѣсени влака, които иматъ свръзка въ Пловдивъ съ конвенционалнитѣ влакове.

Дружеството на спалнитѣ и ресторантни вагони за движението на бързитѣ и пжтнически влакове постави въ циркулация 6 ресторантни и 6 спални вагона заедно съ резервата. Тия вагони за сега циркулиратъ въ казанитѣ влакове само между София—Варна, София—Бургасъ и обратно.

За улеснение на населението между Нова-Загора и Т.-Сеймень и обратно се пустнаха въ циркулация два редовни товаро-пжтнишки влака само съ III класа.

Тъй като пжтнишкиятъ трафикъ и въ южна България постоянно се увеличава, то въ едно кратко врѣме ще се наложи на ж.-пжтната администрация да пустне въ циркулация между София и Бургасъ и обратно още два пжтнишки влака.

За улеснение на пжтницитѣ при пжтуването имъ въ странство, главната дирекция на българскитѣ държавни желѣзници взе участие въ редъ засѣдания на европейскитѣ ж.-пжтни конференции за разписанията на влаковетѣ и успѣ да направи международнитѣ влакове да спиратъ въ столицата ни въ едно много по-удобно врѣме. Само ориентъ-експресътъ отъ Цариградъ за Виена до 1 май 1910 г. пристигаше на гара София въ едно много неудобно врѣме за такъвъ луксозенъ влакъ (въ 8 часа 1 минута сутринь), но отъ тая лата се нареди, да пристига въ 1 часа и 33 минути, а днесъ пристига въ 1 часа 42 минути — при едно много удобно врѣме. Ориентъ експресътъ циркулира прѣзъ нашето отечество отъ 11 мартъ 1911 г. четири пжти въ седмицата и въ двѣтѣ направления, вмѣсто три пжти, както по-рано.

Почти едноврѣменно бѣ наредено да циркулира и единъ директенъ спаленъ вагонъ отъ I и II класа между Цариградъ, Берлинъ и обратно.

Пустна се въ циркулация единъ вторъ пжтнишки влакъ отъ София до Виена и обратно, който въ Нишъ има врѣзка за Солунъ и обратно. Къмъ него се прикача единъ директенъ III класенъ вагонъ София—Нишъ—Солунъ и обратно—за работницитѣ отъ Македония.

На дневенъ редъ е разрѣшението на повдигнатия отъ главната дирекция на желѣзницитѣ въпросъ прѣдъ администрациитѣ à quatre за пускането въ циркулация на единъ вторъ конвенционаленъ влакъ Цариградъ—Виена и обратно, за да се облекчи на толкова усиления сега пѫтнишки трафикъ. Потрѣбно е тѣзи влакове да имать въ Нишъ връзка съ Солунъ. Съ тѣзи втори влакове ще се даде възможность на пѫтницитѣ, които пристигатъ на гара София сутриньта съ пѫтнишкитѣ влакове и веднага да продължатъ пѫтя си на западъ или за Македония, и обратно, пристигналитѣ отъ Виена и Солунъ на гара София пѫтници (около 9 часа вечерь) да продължатъ за Варна и Бургасъ съ вечернитѣ пѫтнишки влакове. Пускането въ цуркулация още на единъ вагонъ I/II класъ отъ Цариградъ до Берлинъ и обратно, е въпросъ вече разрѣшенъ. Прѣдстои замѣстването на циркулиращитѣ сега смѣсени влакове между Русе и Г.-Орѣховица съ пѫтнишки, които сѫщо да имать връзка съ ромънскитѣ желѣзници, а сѫщо и едно прѣко съобщение отъ Цариградъ—Ст. Загора—Борущица—Русе—Букурещъ. Отъ всичко това може да се заключи за голѣмия успѣхъ, направенъ отъ управлението на бълг. държ. желѣзници относително бързината на влаковетѣ и удобствата за пѫтницитѣ при пѫтуването имъ въ България и чужбина, успѣхъ, несравнено по-голѣмъ отъ ж. п. дѣло въ съсѣднитѣ ней държави, както това е показано въ слѣднята таблица:

Държави	Дължина на ж.-п. мрѣжа до края на 1908 год.	Пространство квадратни километри	Народо-население	Пада се до края на 1908 г. на всѣки	
				100 кв. км.	10,000 жители
				километри ж.-п. линия	
България	1.928	96.340	4.329.000	2·0	4·4
Ромжния	3.603	131.300	6.960.000	2·7	5·3
Гърция	1.380	64.700	2.631.902	2·4	6.0
Сърбия	795	48.300	2.853.659	1·6	2·7
Европейска Турция . .	1.557	173.000	6.130.000	0·9	2·5

Въ постройка сж 284 км., които въ едно кратко врѣме ще се свършатъ. Като се прибавятъ къмъ 1945 км. ж. п. линии, които България сега има, заедно съ ж. п. линия Царева-Ливада—Габрово (17 км.), получаваме 2229 км. На 100 кв. км. тогава ще се паднатъ 2·3 км., а на 10.000 жители 5.1 км., въ какъвто случай България ще се приближи до Ромжния и Гърция, като остави слѣдъ себе си Сърбия и Турция.

Пристанища. До 1 януарий 1912 година се експлоатираха само двѣ модерни черноморски пристанища—въ Варна и Бургасъ, а отъ Дунавскитѣ пристанища само Видинъ бѣ снабденъ съ кейова стѣна и нужднитѣ модерни приспособения за по-лесна манипулация при товарянето и разтоварянето на стокитѣ.

Дѣйностьта на Варненското и Бургашкото пристанища прѣзъ 1910 година се вижда отъ слѣднитѣ данни:

№ по ред.	Наименование на параходното дружество	Числото на корабитѣ, посѣтили годишно	
		Бургасъ	Варна
1	Българското търговско параходно дружество	215	305
2	Рускаго общества параходства и торговли	56	68
3	Марсилското параходно дружество «Fraissinet»	38	37
4	Lloyd Austriaco	62	89
5	Deutsche Levante Linie	54	50
6	Гръцкото дружество Джонъ Макдуалъ и Варвуръ . . .	54	53
7	Ионическото гръцко параходно дружество	—	51
8	Новото гръцко параходно дружество	—	62
9	Англійското параходно дружество Весткотъ и Лоренсъ	15	9
10	» » » Johnston Linie . . .	15	35
11	Унгарското параходно дружество	49	49
12	Турското » » «Егей»	—	5
13	Руското задунайско параходно дружество	9	12
14	Холандското параходно дружество	14	18
15	Гръцкото «Пантелей»	17	38
16	Гръцкото «Панелиносъ»	43	40
17	Сирийското параходно дружество	—	9
18	Белгийското » »	6	—

№ по ред	Наименование на параходното дружество	Числото на корабитѣ, посѣтили годишно	
		Бургасъ	Варна
19	Гръцкото параходно дружество «Цикладика»	58	—
20	» » » «Бр. Янулато»	49	—
21	Сѣверно руско » »	2	—
22	Cargo boot (товарни параходи)	95	157
23	Кораби съ платна	1.292	816
	Всичко . .	2.143	1.883
	Всичко (общо) за двѣтѣ пристанища . .	4.026	

Ясно е прочее, че Бургашкото пристанище много повече се посѣщава, отъ колкото Варненското и до като тия двѣ пристанища прѣди петь години се посѣщаваха отъ 2469 параходи и кораби, днесъ вече се посѣщаватъ отъ 4.026; числото имъ почти е удвоено, което се дължи на развитието на търговията въ Варна и Бургасъ. Това се вижда още и отъ слѣднитѣ данни за вноса и износа прѣзъ тия двѣ пристанища прѣзъ послѣднитѣ петь години.

1) *Бургашко пристанище.*

	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.	1911 г.
Вносъ въ тони	62.171	69.813	95.453	119.202	143.114
Износъ » »	139.289	72.566	70.268	112.089	246.142
Всичко	201.460	142.379	165.721	231.291	389.256

До прѣди откриването на Бургашкото пристанище за експлоатация въ 1903 г., вносътъ и износътъ прѣзъ сжщото пристанище възлизаше на около 50.000 тона, а въ 1905 год., т. е. само двѣ години слѣдъ това се възкачва на 240.299 тона, за да достигне прѣзъ 1911 год. 389.256 тона.

2) *Варненско пристанище.*

	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.	1911 г.
Вносъ въ тони	151.752	149.729	169.949	133.198	164.519
Износъ » »	179.096	150.709	159.698	137.245	302.383
Всичко	330.848	300.435	329.647	270.433	466.902

Като се сравни вносътъ и износътъ за 1911 год. съ тоя прѣди седемь години (въ 1905 год. 217.004 тона), констатира се, че количеството на тонитѣ се е увеличило съ повече отъ двойно. Поради по-слабата реколта прѣзъ 1910 год., дѣйностьта на туй пристанище намалѣ врѣменно, но прѣзъ 1911 год., поради прѣвъзходната реколта, значително се увеличи тукъ, както и въ Бургасъ.

Приходи отъ пристанищата. Въ слѣднята таблица сж показани приходитѣ отъ двѣтѣ черноморски пристанища:

Години	Бургасъ		Варна		Всичко	
	лева	ст.	лева	ст.	лева	ст.
1903	149.471	06	11.974	75	161.545	81
1904	363.705	30	34.431	15	414.110	45
1905	379.659	20	83.075	35	446.778	55
1906	282.515	36	271.842	30	554.357	66
1907	285.903	30	433.815	15	717 718	45
1908	210.706	21	429.786	55	640.492	66
1909	299.054	80	482.630	05	781.684	85
1910	410.299	50	548.371	15	958.670	65
1911	631.838	30	717.440	55	1.349.278	85

Най-голѣмитѣ приходи отъ пристанищнитѣ права, такси и други берии падатъ прѣзъ есеннитѣ мѣсеци, когато износътъ на зърненитѣ произведения е най-усиленъ.

Тия приходи ще бѫлатъ още по-голѣми, слѣдъ като се направятъ въ Бургасъ и Варна силозитѣ, които сега се изучаватъ.

Персоналъ. Въ двѣтѣ тия пристанища има по 7 чиновника и по 17 служащи, или всичко 48 души.

Разходи. За подържка на двѣтѣ пристанища и за персонала срѣдньо годишно се разходватъ:

за Бургашкото пристанище . . . . 123.035 лева
» Варненското » . . . . 153.386 »

Прѣзъ Каварненското и Балчишкото пристанища, които още не сж снабдени съ модерни кейови стѣни, се изнасятъ

годишно около 70—80 хиляди тони храна, а отъ Анхиалското пристанище се изнася голѣмо количество морска соль. Отъ Месемврийското и Созополското пристанища се изнася риба и отчасти вино. Всички тия крайморски градове си служатъ съ параходи, които извършватъ крайбрѣжната работа, прѣлимно съ тия на българското търговско параходно дружество «Постоянство» въ Варна, основано прѣзъ 1893 год. Направата на модерни кейови стѣни и въ тѣзи пристанища ще стане постепенно въ едно недалечно бждаще.

Дунавски пристанища. Макаръ съ постройката на централната ж.-пжтна линия и разклоненията ѝ до Русе, Свищовъ и Сомовитъ да се отне доста отъ трафика на българскитѣ крайдунавски пристанища, все пакъ тѣхното икономическо значение за околиитѣ, които тѣ сега десервиратъ, е много голѣмо. Отпадането на нѣкои крайдунавски градове въ търговско отношение, както напослѣдъкъ това се забѣлѣзва, ще се прѣмахне, щомъ като и въ тия пристанища се построятъ модерни кейови стѣни за удобно и бързо стоварване и натоварване на стокитѣ и сжщеврѣменно се съединятъ пристанищата чрѣзъ желѣзнопжтни линии съ сжществуващата вече желѣзнопжтна мрѣжа. Видинъ вече притежава модеренъ кей, а скоро ще се довърши и ж.-пжтната линия Мездра—Вилинъ, която още повече ще съдѣйствува за икономическото повдигане на тоя градъ. Ломъ въ края на мѣсецъ май т г. се свърза чрѣзъ релсовъ пжть съ централната ж.-пжтна линия при Мездра, а отлаването на прѣдприемачъ постройката на ломското пристанище е на дневенъ редъ. Орѣхово сжщо ще се повдигне, щомъ се построи желѣзно-пжтната линия Червенъ-Брѣгъ—Орѣхово, изучаването на която е на дневенъ редъ. Сомовитъ ще се повдигне въ търговско отношение много повече, слѣдъ като се прѣмѣсти желѣзно-пжтната станция отъ сегашното си мѣсто, въ селото. Така станцията ще се запази отъ заливането на Дунавскитѣ води въ врѣме на наводнение. Земленитѣ работи за прѣмѣстването на станцията въ селото се извършиха вече отъ военнитѣ. Скоро ще се почнатъ и другитѣ работи. Никополъ, свързанъ чрѣзъ ж.-пжтна линия съ Сомовитъ и снабденъ съ модеренъ кей, икономически сжщо така ще се

повдигне. Прѣдприятията за тоя градецъ сж въ програмата на правителството. Свищовъ е вече свързанъ съ ж.-пжтна линия, а въ първата половина на 1913 год. ще се открие за експлоатация и строящиятъ се тамъ модеренъ кей. Сжщото може да се каже и за Русе. Въ Тутраканъ скоро ще се почне изучаването на пристанището, а по отношение на града Силистра прѣдстои да се отдаде на прѣдприемачъ построяването на пристанището, както и да се начене постройката на ж.-пжтната линия Силистра—Каспичанъ. Щомъ се свършатъ изложенитѣ по-горѣ постройки, ще може да се изнасятъ нашитѣ произведения по воденъ пжть и по-износно, което ще повлигне благосъстоянието на крайдунавското население. Паднатъ ли мъгли по Дунава или пъкъ замръзне, и стане невъзможно циркулирането на параходитѣ, тогава съ помощьта на желѣзницитѣ, които свързватъ крайдунавскитѣ градове, прѣвозитѣ на стокитѣ ще се отправятъ къмъ другитѣ търговски центрове въ страната.

За извършване на дунавската пристанищна служба за сега има по единъ чиновникъ само въ Видинъ и Русе, а отъ идната 1913 год. ще се прѣдвиди нуждниятъ персоналъ и въ другитѣ пристанища, кждѣто ще се построятъ кейови стѣни.

Приходитѣ, като такси и други берии отъ дунавскитѣ пристанища, до сега сж били почти нищожни, поради липса на модерни кейови стѣни. Новитѣ търговски договори, обаче, ни дадоха възможность занапрѣдъ по ония Дунавски пристанища, по които има кейови стѣни, да се прибиратъ за прѣстояване на параходитѣ сжщитѣ такси, както тия за черноморскитѣ пристанища.

Движението на износа и вноса прѣзъ дунавскитѣ пристанища прѣзъ периода отъ 1906 до 1910 год. се вижда отъ слѣднитѣ данни:

		1906 г.	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.
износъ	лв.	31.549.448	37.582.251	30.085.745	24.672.663	35.201.881
вносъ	»	25.270.621	31.631.976	32.501.180	37.977.412	45.142.003
всичко	лв.	56.820.069	69.214.227	62.586.925	62.650.075	80.343.884

Вносътъ въ България прѣзъ дунавскитѣ пристанища постепенно се увеличава и, както се вижда отъ горнитѣ данни, той се е почти удвоилъ прѣзъ петгодишния периодъ. Износътъ пъкъ е промѣнчивъ, въ зависимость отъ реколтата на хранитѣ. Нѣма съмнѣние, че съ подобрение манипулирането по разтоварване и натоварването на стокитѣ, а особено на хранитѣ въ българскитѣ дунавски пристанища, износътъ ще се усили. Всички тия подобрения на българскитѣ дунавски пристанища съставляватъ една отъ належащитѣ нужди на страната и грижи на правителството на Ваше Величество.

ПОЩИ, ТЕЛЕГРАФИ И ТЕЛЕФОНИ.

Колкото повече съобщителнитѣ и транспортнитѣ срѣдства въ една страна сж развити, колкото повече функциитѣ на тѣзи обществени институти сж разширени и обезпечени, толкова повече тѣ прѣдставляватъ широко поле на дѣятелность за духовното и материално повдигане на държавата, както въ нейнитѣ вжтрѣшнитѣ, тъй и въ международнитѣ ѝ сношения. Пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ сж ония органи на съврѣменната държава, които служатъ като най-мощни фактори за културното и икономическо повдигание на населението. Духовната свѣтлина и цивилизация сж се движили по колелетата на пощата, за да пръскатъ своитѣ освѣжителни лжчи и въ най-затънтенитѣ краища за земята; пощитѣ и телеграфитѣ сж рушили прѣдѣлитѣ и скжсявали пространствата, за да направятъ отъ съврѣменнитѣ народи едно цивилизовано сѣмейство.

Българскитѣ пощи и телеграфи, оставени въ наслѣдство отъ врѣменното руско окупационно управление, току що бѣха въ своето начало. Организирани повече за специални военни цѣли, пощитѣ и телеграфитѣ имаха ограничени функции, като на първо врѣме се размѣняваха само телеграми и прѣнасяше обикновената писмовна кореспонденция, възели и посилки, както и пжтници. Току слѣдъ създаването на младото княжество, първитѣ организатори насочиха своитѣ усилия къмъ разширение функциитѣ на новия институтъ,

съ постепенно усвоявани нови похвати и методи, съ цѣль да се обезпечи неговото по-нататъшно развитие. Смѣли и рѣшителни сж били стжпкитѣ на тия първи наши пионери, защото покрай своитѣ организационни задачи, тѣмъ е прѣдстояло да се борятъ за прѣмахването на чуждитѣ пощи, установени въ по-важнитѣ центрове, а именно въ София, Русе и Варна още въ врѣмето на турцитѣ, по силата на капитулационния режимъ.

Отъ слѣдьото кратко изложение за развитието на телеграфо-пощенското дѣло въ България се вижда грамадния прогресъ на тия културни учрѣждения, направенъ прѣзъ двадесеть и петь годишния периодъ 1887—1912 г., съвпадащъ съ царуването на Ваше Величество.

Прѣзъ 1879 год., слѣдъ оттеглянето на рускитѣ окупационни войски, българската гражданска власть е наслѣдила 41 телеграфо-пощенски станции, отъ които 27 въ сѣверна България и 14 въ Източна Румелия. Първоначално телеграфо-пощенскитѣ станции сж дѣйствували отдѣлно и независимо подъ ржководството на двѣ централни управления, докато прѣзъ слѣдващата 1880 година — 1-й юний — службитѣ и управленията сж били слѣти и послѣднитѣ сж образували днешната главна дирекция на пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ. Данни за числото на чиновницитѣ, както и за пощенския трафикъ за съжаление липсуватъ, но сигурно чиновницитѣ сж били малко на брой, нѣщо за което свидѣтелствува обстоятелството, че едноврѣменно съ оттеглянето на окупационнитѣ власти, нашитѣ инструктори сж били принудени да закриятъ нѣколко станции, поради отсжтствието на подготвенъ за цѣльта персоналъ; трафикътъ пъкъ се е прѣдставлявалъ въ твърдѣ скромни цифри, и писмата прѣимуществено сж били официални, произходещи отъ новитѣ държавни учрѣждения. — Дължината на телеграфнитѣ линии въ сѣверна България е била 1630 километра, а развитието на жицитѣ — 2582 километра. Падало се е, слѣдователно, една телеграфо-пощенска станция на 2388 кв. километра и на 60.977 жители приблизително. И телеграфниятъ трафикъ е билъ минималенъ. Ако се сждя по нѣкои частични данни, може да се заключи, че общиятъ брой на размѣненитѣ телеграми—вжтрѣшни и между-

народни — не, е прѣвишавалъ цифрата 100.000. Първитѣ статистични данни, повърхностно събрани, датиратъ отъ 1881 г. и отъ тѣхъ се установява, че прѣзъ сжщата година трафикътъ е билъ: писма — 615.783, отворени писма — 33.540, вѣстници — 190.698, прѣпоржчани прѣдмети — 42.356, парично посилочни пратки — 16.819, на обща стойность 5.365.944; телеграми: частни — 160.579 и правителственни — 14.968. Благодарение неуморната, упорита и творческа дѣятелность на първитѣ ржководители, пощитѣ и телеграфитѣ, отъ освобождението до къмъ края на 1886 година и първата половина на 1887 г., т. е. въ единъ периодъ отъ 8 години, можаха вече да изпъкнатъ като учрѣждения, на които прѣдстои изпълнението на една културна задача — да съпжтствуватъ и способствуватъ за развоя на младата българска държава въ всичкитѣ ѝ обществени, търговски и стопанско-икономически проявления.

Все прѣзъ сжщия периодъ българскитѣ пощи и телеграфи, макаръ още и недостатъчно закрѣпнали, направиха всички усилия и успѣха да организиратъ прѣзъ врѣме на сръбско-българската война подвижни военни пощи и телеграфи, и, до колкото зависѣше отъ тѣхъ, тѣ внесоха своя малъкъ приносъ за тържеството на правата национална кауза. И тъй, къмъ показаната горѣ дата — въ първата половина на 1887 г., статистичнитѣ данни ни даватъ слѣднитѣ задоволителни резултати: числото на телеграфо-пощенскитѣ станции се е увеличило отъ 41 на 108; онова на чиновницитѣ и служащитѣ е било 1011; телеграфната мрѣжа е имала 3598 километра линии, а развитието на жицитѣ е достигнало до 5889 километра; дължината на пощенскитѣ трактове е била 3255 километра, отъ които 539 по желѣзно-пжтнитѣ линии, а числото на пропжтуванитѣ по трактове километри въ годината е достигнало до 1.500,000 километри.

Размѣрътъ на писмовната кореспонденция, на паричнитѣ пратки, както и на телеграфната кореспонденция е билъ слѣдния:

Писма — 5.559.188 отъ които:	вжтрѣшни	3.447.846
	международни, влѣзли	1.455.778
	международни, излѣзли	655.564

Колети и пратки безъ стойность:	вжтрѣшни	7.000	
	международни, влѣзли	6.320	
	международни, излѣзли	320	
Пратки съ обявена стойность:	вжтрѣшни 28.453, на стойность	54.024.361	лв.
	междунар., влѣзли 7.580, на стойность	3.506.481	»
	междунар., излѣзли 3.380, на стойность	892.216	»
Записи и бонове:	вжтрѣшни 50.750, на стойность	6.422.061	»
	международни, влѣзли 607, на стойность	60.956	»
	международни, излѣзли 4.134, на стойность	259.482	»
Телеграми:	вжтрѣшни	530.066	
	международни, влѣзли	47.718	
	международни, излѣзли	19.425	
Инвертарна стойность на линиитѣ и апаратитѣ		1.195.655	лв.
Бюджетъ: приходи		1.357.836	»
разходи		2.206.154	»
	дефицитъ	908.318	лв.

За телефонното дѣло прѣзъ тази епоха едва ли може да става дума; то се е изразявало въ скромната цифра 20 километра линии, отъ които 4 километра градска мрѣжа и 16 километра междуградска, съ 5-6 телефонни постове.

Законодателнитѣ и други организационни вжтрѣшни наредби, установени по пощенската часть, сж били слѣднитѣ:

Първиятъ организационенъ статутъ — «Врѣменни правила за пощенската часть въ България» е билъ утвърденъ отъ руския императорски комисарь въ България, Князъ Дондуковъ-Корсаковъ на 11 априлъ 1879 г. и е влѣзълъ въ сила отъ 1 май сжщата година. Споредъ тоя статутъ, кореспонденциитѣ сж се подлагали на слѣднитѣ такси: 25 сантима за писмата съ тежесть до 15 грама или дробъ отъ 15 грама, 10 сантима за отворенитѣ писма и 5 сантима за вѣстницитѣ, печатнитѣ произведения и образцитѣ съ тежесть до 50 грама или дробь отъ 50 грама. Правото за прѣпоржчване е било опрѣдѣлено на 25 сантима. — Въ сжщия този статутъ сж били опрѣдѣлени такси и за вжзелитѣ и посилкитѣ до 50 килограма тежесть и до 20.000 франка стойность, както и се е прѣдвидѣло размѣняването по пощата на писма и кутии съ обявена стойность. Понеже, както се каза и по-горѣ, двѣтѣ отдѣлни централни управления сж били слѣти наедно, на слѣдващата 1880 год. е билъ приготвенъ новъ законопроектъ за пощитѣ и телеграфитѣ, който, като не могло да се внесе тутакси въ Народното

Събрание за одобрение, утвърденъ билъ съ указъ № 275 и туренъ въ дѣйствие едва на 1 априлъ 1881 г. Такситѣ въ тоя законопроектъ сж били намалени и нормирани тъй: 15 стотинки за всѣки 15 грама или дробь отъ 15 грама, 5 стотинки за отворенитѣ писма, а за вѣстницитѣ и периодическитѣ списания — 3 стотинки до 50 грама, 5 стотинки до 100 грама и толкова за всѣки слѣдващи 100 грама или дробь отъ 100 грама тежесть. Таксата за прѣпоржчване е била намалена на 15 стотинки за всѣки прѣдметъ отдѣлно. Въ сжщия законопроектъ сж намалени и такситѣ на парично-посилочнитѣ прѣдмети, нъ това е засѣгало главно писмовната кореспонденция. Прѣзъ мѣсецъ декемврий сжщата година е билъ одобренъ отъ държавния съвѣтъ и утвърденъ съ указъ новъ «Приврѣменъ уставъ за пощитѣ и телеграфитѣ», съ който функциитѣ на телеграфо-пощенската служба се разширяватъ и послѣднята биле натоварена съ изпълнение службитѣ на вжтрѣшнитѣ пощенски записи и съ абонирание на вѣстници и списания. Тия нови служби сж били турени въ дѣйствие: първата отъ началото на 1882 година, а втората отъ 1883 година.

Прѣзъ мѣсецъ ноемврий 1881 г. е била въведена и колетната служба. Специално законодателно рѣшение за това не е имало, нъ понеже на България е прѣдстояло да тури въ изпълнение общата всемирна конвенция, за която по-долу се говори, тя е въвела тая колкото полезна, толкова и практична служба. Тази служба е твърдѣ популярна, има всесвѣтско значение и е дала най-добритѣ резултати въ развитието на вжтрѣшнитѣ и международни сношения.

Тѣзи сж законодателнитѣ положения, относително организацията на пощитѣ до 1887 год. Правилници, упжтвания и др. необходими помагала по изпълнение службитѣ не сж сжществували.

Службата на пощитѣ и телеграфитѣ има международно значение, независимо отъ това, че тѣ сж важни културни и икономически фактори. Схващайки напълно назначението на пощитѣ и телеграфитѣ, първитѣ ржководители на пощитѣ и телеграфитѣ сж се погрижили прѣди всичко да видятъ България присъединена къмъ всемирния пощенски съюзъ — този

международенъ институтъ, който е създалъ нови и тѣсни връзки между народитѣ за тѣхното общо благосъстояние. На постжпкитѣ, направени чрѣзъ руския императорски комисарь, съ писмо подъ № 275 отъ 17/29 юний 1879 год., рускиятъ пълномощенъ министръ въ Бернъ, Князъ Кощебю, увѣдомилъ, че отъ 1 юлий сжщата година България става пълноправенъ членъ на международния пощенски съюзъ съ всички права и задължения на участвуващитѣ държави. И федералниятъ съвѣтъ отъ своя страна оповѣстилъ съ циркуляна нота отъ 12/24 юний този фактъ, отъ която тая дата вече нататъкъ българската държава, слѣдъ петвѣковно робство, влиза въ реда на цивилизованитѣ страни и прѣдъ нея се окриватъ широки перспективи за консолидиране на своето телеграфо-пощенско дѣло.

Спомена се по-горѣ, че младото българско княжество наслѣди отъ турското владичество три чужди писалища. Подържанието на тия писалища върху българска територия уронваше престижа на нашата телеграфо-пощенска администрация и послѣднята направи по дипломатически редъ най-енергически постжпки за прѣмахването имъ, въ резултатъ на което бѣ унищожението на Софийското писалище, закрито на 1 септемврий 1880 год. Австрийското правителство, обаче, настойчиво подържаше останалитѣ двѣ писалища въ Русе и Варна, съ резерва, че тѣ ще бждатъ закрити, щомъ българскитѣ пощи достигнатъ до едно удовлетворително възмогване и бждатъ въ положение да гарантиратъ международния трафикъ. Трѣбва да се знае, че по онова врѣме градоветѣ Русе и Варна се считаха като два важни пункта за международното съобщение между Цариградъ и западна Европа; тѣ загубиха това свое международно значение само слѣдъ като се построи желѣзно-пжтната мрѣжа между Нишъ — Цариброд — София — Бѣлово, когато международниятъ пощенски трафикъ измѣни направлението си и почна да бжде направляванъ по новата желѣзно-пжтна артерия. Закриването на австрийското писалище тури въ общение нашата служба съ чуждитѣ писалища и благодарение на акуратностьта и пунктуалностьта въ подържанието на тия съобщения, доби се вѣрата, че българскитѣ пощи сж способни да гарантиратъ и подържатъ международни

сношения и по този начинъ се очисти пѫтя за бѫдѫщето закриване и на останалитѣ двѣ писалища.

Като послѣдствие отъ присъединението на българската телеграфо-пощенска администрация къмъ всемирния пощенски съюзъ, България за първъ пѫть прѣзъ 1880 год. взе участие въ международната пощенска конференция въ Парижъ съ свои официални делегати. На слѣднята 1881 год. гласуваната отъ конференцията пощенска конвенция и правилника за колетитѣ бидоха турени въ дѣйствие, а договорътъ за размѣняване на писма и кутии съ обявена стойность, както и оня за записитѣ останаха неприложени. Тия послѣднитѣ бѣха турени въ дѣйствие: първиятъ прѣзъ 1883 г., а вториятъ — прѣзъ 1885 г. На слѣдващата 1881 г. се въведе, по частно споразумѣние съ Австро-Унгарската администрация, службата за абониране на вѣстници и списания, посрѣдстомъ телеграфо-пощенскитѣ станции.

Всемирната конвенция прѣдвижда факултативното условие, споредъ което съсѣднитѣ администрации, по взаимно съгласие, могатъ да сключватъ частни съглашения. Възползувана отъ това право, България пожела да уреди най-напрѣдъ сношенията си съ своитѣ съсѣди. На първо врѣме тя сключи конвенции съ Сърбия и Ромѫния, които останаха неприложени за извѣстно врѣме; пристѫпи и къмъ уреждането на отношенията ни съ Турция, които бѣха съвсѣмъ анормални, толкова повече, че по срѣдата се е изпрѣчвала безличната въ телеграфо-пощенско отношение, отъ международно гледище, Източна Румелия. По силата, обаче, на единъ специаленъ договоръ, сключенъ въ Цариградъ прѣзъ априлъ 1884 год., тия отношения се уреждаха. но на слѣднята година, поради съединението, тѣ бѣха прѣкѫснати наново, за да останатъ прѣзъ едно твърдѣ продължително врѣме въ пълно анормално положение. Сѫщата 1884 г. е бѣлѣжита още и поради това, че двѣтѣ останали австрийски писалища въ Варна и Русе се закриха отъ 1 септември и българската телеграфо-пощенска администрация придоби правото да се ползува съ транзитна такса за всичкитѣ чужди кореспонденции, прѣнасяни прѣзъ нейна територия между западна Европа, Турция и обратно.

Прѣзъ 1885 година България взе участие въ международния пощенски конгресъ въ Лисабонъ; въведоха се международнитѣ пощенски записи съ континенталнитѣ държави, а прѣзъ слѣднята 1886 год. се въведоха такива и съ Англия, прѣзъ Швейцария и направо съ Япония. Все прѣзъ сжщата епоха се въведе размѣната на парично-посилочни пратки съ обявена стойность съ нѣкои отъ континенталнитѣ държави, защото тия служби не съставляватъ прѣдметъ на общи международни актове, сключени между съюзнитѣ държави, а се уреждатъ възъ основа на частни административни споразумѣния и договори, като се вематъ за основа сжществуващитѣ вжтрѣшни тарифи за всѣка държава отдѣлно.

Прѣзъ периодътъ отъ 1879 до 1887 година телеграфо-пощенската администрация сключи още два договора: единиятъ прѣзъ 1881 година съ австрийското параходно дружество по Дунава, имащъ за цѣль да уреди нашитѣ пощенски съобщения между крайбрѣжнитѣ градове, а другиятъ — сключенъ прѣзъ сжщата година съ компанията на източнитѣ желѣзници за прѣнасяние на нашата и международната пощи между Русе — Варна и обратно. Този послѣдниятъ договоръ стана безпрѣметенъ прѣзъ царуването на Ваше Величество, тъй като желѣзно-пжтната линия Русе-Варна на 1 августъ 1889 година стана собственость на българското княжество.

Сферата на телеграфа, колкото се отнася до общественитѣ функции, които е прѣдназначенъ да извършва, не е така обширна както оная на пощата. Една планомѣрно развита и умѣло подържана телеграфна мрѣжа съ добрѣ обучени чиновници, може да се счита достатъчна да сервира удовлетворително общественитѣ интереси. Усилията, слѣдователно, на нашитѣ първи ржководители по отношение реформиране наредбитѣ по телеграфната служба сж били сравнително умѣрени. Въ врѣмето на окупацията първата телеграфна такса е била опрѣдѣлена по 75 книжни копейки за всѣка телеграма до 20 думи, съ едно прибавяне отъ 35 копейки за всѣки слѣдващи 10 думи или дробь отъ 10 думи, а слѣдъ като телеграфитѣ прѣминаха подъ вѣломството на българската гражданска власть опрѣдѣлена била нова такса по 2 лева за всѣка

телеграма до 20 думи и по 1 левъ за всѣки слѣдващи 10 думи или дробь отъ 10 думи. Съ законопроекта отъ 1881 г. таксата стана пословна — 5 ст. на дума, съ една допълнителна такса отъ 25 ст. за всѣка телеграма. Уставътъ отъ 1882 г. по отношение на телеграфната служба не донесе нѣкои сжществени реформи; той имаше за цѣль да внесе въ тая область и да тури въ хармония съ нашата служба ония принципи и постановления, които бѣха прѣдвидени въ международниятъ телеграфенъ правилникъ. Едноврѣменно съ това той прѣдвиждаше разпоредби за класификацията на чиновницитѣ по телеграфо-пощенското вѣдомство, както и такива за тѣхното приемане и повишение.

По отношение на международнитѣ телеграфни сношения, младото българско княжество срѣщна въ началото доволно сериозни спънки и то именно по урежлание на своитѣ такси. Докато послѣдва нотификация за прѣсъединяването му къмъ международния телеграфенъ съюзъ, което стана прѣзъ юний 1880 година, прѣзъ 1879 година въ Лондонъ се състоя международната телеграфна конференция, безъ България да има свой прѣдставитель въ нея. Но понеже фактически българската телеграфо-пощенска администрация функционираше, тя приложи въ изпълнение гласувания отъ конференцията правилникъ, въпрѣки направенитѣ изявления отъ страна на турската администрация, че васалностьта на княжеството не му давало право да има отдѣлни международни такси. Това неправилно гледище не можа да намѣри послѣдователи между членоветѣ на всемирния пощенски и телеграфенъ съюзъ, така че слѣдъ едно продължително третирание на този въпросъ, най-послѣ Турция отстжпи и по силата на единъ частенъ договоръ, сключенъ въ Цариградъ на 10 януарий 1884 голина, телеграфнитѣ сношения между Турция и България се уредиха, но слѣдъ съединението на сѣверна и южна България на ново тѣ пакъ билоха прѣустановени. Най-сетнѣ България за пръвъ пжть взе участие въ международната телеграфна конференция въ Берлинъ прѣзъ 1885 голина, като пълноправна телеграфна администрация.

Тѣзи сж Ваше Величество по-важнитѣ моменти и свѣдѣния, които характеризиратъ дѣйностьта на българското телеграфо-пощенско управление до първата половина на 1887 г., когато Ваше Величество се отзовахте на желанията на българския народъ и поехте бразлитѣ на управлението на страната. Отъ тая дата насетнѣ за телеграфо-пощенското дѣло настжпва вече нова ера на творчество и плодовита дѣйность. Поставено на здрави начала, то бърза да систематизира въведенитѣ до тогава служби, да ги разшири и издигне на подобаваща висота; да създаде нови такива, сжществуващи въ по-напрѣдналитѣ страни и да ги пригоди къмъ новоизникналитѣ обществени нужди. Така, постепенно и съобразно съ бюджетнитѣ ресурси, се въвеждатъ службитѣ: на междуселската поща, на спестовната каса, службитѣ за инкасиране чрѣзъ пощата цѣнни книжа, полици и др., оная за наложенъ платежъ и пр.; сключватъ се конвенции и договори съ чуждитѣ телеграфо-пощенски администрации, — всички тия мѣроприятия сж прѣдназначени да гарантиратъ единъ новъ подемъ на телеграфо-пощенската служба.

Ето и реда, по който сж били реализирани тия нововъведения:

Прѣзъ 1888 година, едноврѣменно съ откривание на желѣзно-пжтната линия Царибродъ—София—Бѣлово, новооткрититѣ гари сж били натоварени съ размѣна на вжтрѣшни и международни телеграми, нѣщо което въ послѣдствие се разпространѣ и по отношение на останалитѣ гари: прѣзъ 1889 г. спрѣмо гаритѣ, лежещи по линията Русе—Варна, слѣдъ като България ги взе отъ компанията, а прѣзъ 1891 — спрѣмо ония, намиращи се по линията Бургазъ—Ямболъ. По-късно — прѣзъ 1895 г. — всичкитѣ тия гари бидоха натоварени съ размѣна на проста и прѣпоржчана писмовна кореспонденция. Днесъ всички почти станции по цѣлата желѣзно-пжтна мрѣжа, съ твърдѣ малки изключения, сж натоварени съ изпълнението на ограничена телеграфо-пощенска служба. Еднородностьта на службата, която изпълняватъ телеграфо-пощенскитѣ и желѣзно-пжтнитѣ гари, налага сама по себе тази взаимность,

която въ даденъ случай би могла дори и да се разшири за улесняване на специално търговскитѣ сношения.

Прѣзъ 1889 година биде внесенъ и вотиранъ отъ Народното Събрание новъ законъ за пощитѣ и телеграфитѣ, който, санкциониранъ отъ Ваше Величество, се приложи въ изпълнение прѣзъ слѣдващата година. Съ този законъ се въведе и службата на вжтрѣшнитѣ телеграфни записи; прилагането му се послѣдва отъ единъ подробенъ правилникъ, изработенъ възъ основа на по-важнитѣ наставления и опжтвания по телеграфо-пощенската служба, издавани въ различни врѣмена. Този правилникъ, който до скоро бѣ единственото ржководство за чиновницитѣ по изпълнение на службитѣ, се замѣни отъ новия такъвъ, утвърденъ отъ Ваше Величество съ указъ № 2, отъ 10 февруарий т. г. И тоя правилникъ съставлява една колификация на всичкитѣ инструкции по службата, като, покрай това, въведе и извѣстни опростотворения и практични приложения въ дѣлопроизводството на разнитѣ отрасли.

Сжщата 1889 година, а именно на 19/31 мартъ, бѣ ознаменована съ закриването и на послѣдньото австрийското писалище въ Пловдивъ. То, впрочемъ, бѣ останало безъ всѣко значение, прѣдъ видъ на факта, че непосрѣдствено слѣдъ съединението телеграфо-пощенскитѣ станции въ южна България бѣха набързо реформирани и натоварени съ всичкитѣ служби, каквито функционираха въ ония на сѣверна България, та назначението на това писалище бѣ станало само по себе си илюзорно.

Прѣзъ 1891 година се построи между София и Пловдивъ първото междуградско телефонно съобщение, което Ваше Величество благоволи лично да открие на 13 януарий 1892 г. и да го прѣдаде за общо ползуване. Съ това телефонно съобщение се тури началото на нашата междуградска телефонна мрѣжа, като се реглементираха съ правилникъ отъ 1890 г. условията за по-нататъшното ѝ развитие.

Прѣзъ 1895 година биде туренъ въ изпълнение гласуваният отъ Народното Събрание законъ за междуселската поща. Тази реформа, отъ първостепенно обществено значение, попълни една голѣма празднота въ службитѣ по пощитѣ и теле-

графитѣ и се посрѣщна съ голѣмо задоволствие отъ селското население, нуждитѣ на което повелително налагаха да се обезпечи размѣната на кореспонденцията му чрѣзъ отговорни държавни органи. Прѣди турянето въ изпълнение на този законъ, пощенскитѣ съобщения между селата сж били въ твърдѣ плачевно състояние: никаква гаранция за неприкосновеността на писмата; пълно отсжтствие на итинереръ за редовно движение на пощата; никакъвъ прѣкъ контролъ отъ страна на органитѣ на пощенската служба върху дѣйствията на общинскитѣ служители, които сж били натоварени да играятъ ролята на пощенски куриери. Пощенскитѣ учрѣждения сж имали въ това отношение работа само съ административнитѣ власти; всички писма що сж се получавали за селата, сж бивали прѣдавани на околийскитѣ управления, а тѣзи послѣднитѣ, заедно съ своята официална кореспонденция, сж ги прѣпращали по назначение или съ стражари, или съ общинскитѣ служители, които сж донасяли служебната кореспонденция на селскитѣ кметства за околийскитѣ управления; сжщото е било и въ обратна посока; случайно даванитѣ на селскитѣ служители или на стражари писма сж били донасяни въ околийскитѣ управления и отъ тамъ прѣдавани на пощата. По такъвъ начинъ селското население, което съставлява мнозинството отъ населението, е било лишено отъ най-сжществените услуги на държавната пощенска организация. Съ туряне закона въ сила, слѣдъ утвърждението му отъ Ваше Величество съ указъ № 223, отъ 31 декември 1894 г., на това положение се тури край. Новата организация тури въ общение не само селата отъ една и сжща околия по между имъ, както и съ околийскитѣ центрове, къмъ които принадлежатъ, но ги постави въ близко съприкосновение и съ всичкитѣ села и градове въ царството. Пощата се движи по редовно установени итинерери; размѣняването ѝ става отъ специални селски куриери, плащани отъ държавата, подвѣдомствени на управлението на пощитѣ и телеграфитѣ; тѣ сж поставени подъ непосрѣдствения контролъ на телеграфо-пощенската служба и, независимо отъ това, служебнитѣ функции на междуселската поща сж разширени; чрѣзъ нея се инкасиратъ суми срѣщу цѣнни книжа;

куриеритѣ прѣзъ врѣме на обиколкитѣ си приематъ отъ населението телеграми за прѣдаване въ най-близкитѣ станции; писмата, вѣстницитѣ и списанията, които даватъ духовна храна на по-събуденитѣ и интилегентни селени, достигатъ редовно до назначението си и въобще се тури край на едно положение, което даваше пълно основание на населението да бѫде недоволно и съ право да настоява на една колко-годѣ уредена пощенска служба. Разходитѣ, слѣдователно, които държавата прави за подържането на селската поща, размѣрътъ на които днесъ достига до 500.000 лева, се напълно оправдаватъ. Една празднота, обаче, сѫществува въ тази организация и съставлява една сѫществена прѣчка за по-нататъшното подобрение на междуселската поща; тая празднота се състои въ липсата на пощенски служащи поне въ по-важнитѣ и по-голѣмитѣ селски мѣстности. Законодателътъ е постановилъ наистина да се уползотвори за тази цѣль селскитѣ секретарь-бирници, като е прѣдвидѣлъ да имъ се заплати едно възнаграждение по десеть лева мѣсечно за изпълнението на пощенската служба, но тѣзи длъжностни лица, погълнати въ изпълнението на тѣхнитѣ прѣки длъжности, не сѫ въ състояние да изпълняватъ дори удовлетворително пощенската служба, независимо отъ обстоятелството, че тѣ като органи на селскитѣ общини, поставени подъ вѣдомството на административнитѣ власти, намиратъ се и подъ влиянието на партийнитѣ борби и, като е така, често пѫти не прѣдставляватъ достатъчна гаранция за съвършенно редовното изпълнение на пощенската служба. Ако тия недостатъци, които, за щастие, не сѫ повсемѣстни, биха могли да се отстранятъ, междуселската поща, която въ настояще врѣме е тъй организирана, че повечето отъ селата се обихождатъ трикратно въ седмицата и скоро това ще се приложи по отношение на всичкитѣ междуселски трактове, би могла да принесе още по-цѣнни услуги на населението. Отъ дълги години въ главната дирекция е приготвенъ единъ правилникъ, който има за цѣль да се натовари селската поща съ колетната служба, съ оная за наложени платежи и съ изплащане пощенски и телеграфни записи на малки и ограничени суми, но изглежда че не е настѫпилъ още

момента за реализирането на тая реформа. Статистичнитѣ данни, относително службата на селската поща, сочатъ на достатъчно утѣшителни резултати — увеличение на трафика и слѣдователно, сумитѣ, които се разходватъ за подържането и все повече и повече се компенсиратъ.

Телефонната служба, едва въ зародища си въ началото на 1890 год., вече става една насѫща потрѣбность за частнитѣ и търговски сношения, та е необходимо да се видоизмѣнятъ сѫществуващитѣ наредби, да се внесатъ и въ тази область нови положения отъ естество да гарантиратъ понататъшното ѝ развитие, за да отговаря на съврѣменнитѣ изисквания. Току слѣдъ утвърждението отъ Ваше Величество на новия правилникъ, съ указъ № 12 отъ 19 февруарий сѫщата година, изработи се единъ планъ, въ който се прѣдвиждаше едно голѣмо разширение на междуградската телефонна мрѣжа, включващъ въ тази обща мрѣжа всички окржжни и околийски центрове. Проектътъ е билъ дори възприетъ по принципъ и отъ Министерския Съвѣтъ, но изпълнението му е било отложено по финансови съображения. При все това, построяването на по-важнитѣ и отъ първа необходимость телефонни линии е било започната тутакси и продължава настойчиво и до сега. Покрай новитѣ постановления отъ административенъ характеръ, които се внесоха въ новия правилникъ, послѣдниятъ установи слѣднитѣ годишни абонаменти за телефоннитѣ постове и такси за междуградскитѣ разговори: 200 лева за всѣки телефоненъ постъ, поставенъ въ прѣдѣлитѣ на една градска мрѣжа, за първата година, и по 150 лева, за всѣка слѣдваща година; за всѣки посрѣденъ постъ, на единъ и сѫщъ абонатъ, ако мѣстото за отклонението на линията не е било по-далечъ отъ 500 метра — абонаментътъ въ сѫщия размѣръ; за постаняне на втори, трети и пр. допълнителни постове въ едно и сѫщо здание за разни абонати — по 100 лева годишно за всѣки постъ, а ако тия допълнителни постове сѫ били за единъ и сѫщъ абонатъ — по 50 лева годишно за всѣки постъ. Вънъ отъ това, имало е и други аксесоарни такси, както и такива за прѣмѣстване на апаратитѣ и пр., а таксата на междуградскитѣ разговори съ

продължителность отъ петъ минути е била по 1 левъ за всѣки разговоръ отдѣлно. Горнитѣ абонаментни такси сж. били сравнително високи, и размѣритъ имъ не се е почти различавалъ отъ таситѣ, прѣдвидени въ правилника отъ 1890 година, нѣщо, което е съставлявало спънка за популяризирането на телефона. За да стане достжпенъ за всичкитѣ обществени слоеве и главно да се насърдчи построяването на градски мрѣжи въ всичкитѣ по-важни центрове, управлението на пощитѣ и телеграфитѣ, съ трети единъ правилникъ, утвърденъ отъ Ваше Величество съ указъ № 72 отъ 1900 година, намали годишнитѣ абонаментни такси както слѣдва: 150 лева за първата година и по 100 лева за всѣка слѣдваща година и за всѣки пръвъ постъ; за поставяне на всѣки втори, трети и пр. постове въ едно и сжщо здание за разни абонати — по 75 лева голишно; ако тия сжщитѣ постове сж за единъ и сжщъ абонатъ — по 50 лева за всѣки апаратъ. Аксесоарнитѣ такси се намаляватъ, като сжщеврѣменно се установятъ и такива за частни линии, построени отъ частни лица за тѣхни собствени нужди въ мѣстности, гдѣто нѣма държавни телефонни мрѣжи. За междуградскитѣ разговори се установява нова база за таксуването; 50 ст. когато заетата за разговора линия не е подълга отъ 20 километра, 1 левъ когато линията надминува тая дължина и по 50 ст. за всѣка друга заета слѣдваща линия. — Тия измѣнения, които бидоха прокарани и въ закона за пощитѣ и телеграфитѣ отъ 1905 г. съ тая само разлика, че въ този законъ телефоннитѣ постове, поставени въ публични заведения, се подложиха на по-висока такса, когато пъкъ, напротивъ, таситѣ за частнитѣ линии се намалиха, отъ една страна, а общественитѣ нужди, като резултатъ отъ общи подемъ на България — отъ друга, оказаха такова благотворно влияние въ развитието на нашитѣ градски и междуградски телефонни мрѣжи, че днесъ ние се намираме прѣдъ едни резултати, които не могатъ да не радватъ всички българи. Сега има установени 18 градски телефонни мрѣжи, а именно: въ Балчикъ, Бургазъ, Варна, Габрово, Г.-Орѣховица, Добричъ, Каварна, Казанлъкъ, Пловдивъ, Плѣвенъ, Русе, Свищовъ, Сливенъ, София, Ст.-Загора, Търново, Шу-

менъ и Ямболъ, а проектирани сж градски мрѣжи въ Никополъ, Ловечъ, Т.-Пазарджикъ и Сомовитъ, които постепенно ще се открият. Има 33 междуградски съобщения, нѣкои отъ които съ два проводника, за да насмогватъ развилия се и доста усиленъ трафикъ. Тия междуградски съобщения свързватъ София съ Пловдивъ, София—Плѣвенъ, София—Русе, София—Ст.-Загора, София—Самоковъ—Ситняково, София—Варна, София—Княжево, Русе—Варна, Русе—Горня-Орѣховица, Пловдивъ—Ст.-Загора, Пловдивъ—Т.-Пазарджикъ, Пловдивъ—Кричимъ, Пловдивъ—Садово, Варна—Бургазъ, Варна—Балчикъ, Варна—Добричъ, Варна—Евксиновградъ, Варна—Ст-Загора, Плѣвенъ—гара Горня-Орѣховица, Плѣвенъ—Ловечъ, Плѣвенъ—Никополъ—Сомовитъ, Ст.-Загора—Ямболъ, Шуменъ—гара Горня-Орѣховица. Шуменъ—Варна, Ямболъ—Бургазъ, Ямболъ—Сливенъ, Балчикъ—Каварна, гара Горня-Орѣховица—Търново, гара Горня-Орѣховица—града Горня-Орѣховица, гара Горня-Орѣховица—Свищовъ, гара Горня-Орѣховица—Габрово, Габрово—Казанлжкъ, Казанлжкъ—Ст.-Загора. И слѣдъ като се свърши телефонната линия Мездра—Видинъ, която се строи и се включатъ въ общата мрѣжа Кюстендилъ и Силистра, които съобщения сж въ проектъ, нашата телефонна мрѣжа ще се намѣри въ едно съвършенно задоволително положение и ще може слѣдователно, да отговаря напълно на икономическитѣ, стопански и търговски нужди на населението. За да бжде реализиранъ напълно проекта, за който се говори по-горѣ, ще трѣбва да се свържатъ още и околийскитѣ градове съ окржжнитѣ и въ такъвъ случай ще се приготви почвата телефона да проникне дори и въ селата, като се свързватъ послѣднитѣ съ околийскитѣ центрове. И нека се има прѣдъ видъ, че тия задоволителни резултати сж достигнати само съ бюджетнитѣ срѣдства на държавата, когато въ много отъ континенталнитѣ държави, а въ това число нашитѣ съсѣдки Ромжния и Сърбия, въ построяването на телефонитѣ дохождатъ въ помощь на държавата окржжнитѣ и селско-общинскитѣ съвѣти. Послѣднитѣ сж били и продължаватъ да се считатъ като сигурни източници за развитието на телефоннитѣ съобщения. Въ това отношение у насъ добъръ примѣръ даде Плѣвенския

окржженъ сжвѣтъ, който въ послѣдньо врѣме асигнува извѣстна сума за разширение телефонната мрѣжа въ Плѣвенския окржгъ. Все по това врѣме — 1900—1901 г. — Софийската въздушна телефонна мрѣжа е била замѣнена съ кабелна, тъй като прокаранитѣ многобройни въздушни жици прѣдизвикаха чести и продължителни сплитания и повдигаха незадоволство отъ страна на абонатитѣ.

За напрѣдъка на телефонната служба въ България сочатъ слѣднитѣ данни, взети отъ официалната статистика на пощитѣ и телеграфитѣ.

	1887	1895	1911 г.
а) градска мрѣжа:			
дължина на линиитѣ въ километри . .	5	51	162
развитие на жицитѣ въ километри . .	10	326	3.316
б) междуградска мрѣжа:			
длъжина на линиитѣ въ километри . .	16	514	1.852
развитие на жицитѣ въ километри . .	16	1.013	5.621
в) публични кабини	—	3	39
г) число на абонатитѣ	18	202	2.548
д) число на телефоннитѣ постове	18	202	2.762
е) разговори градски:			
водени отъ неабонати[1])	—	—	5.752
водени между абонати[1])	—	—	5.125.601
между градски[1])	—	—	150.373
международни[1])	—	—	11.532
ж) покани[1])	—	—	36.809
з) приходи[2])	—	184.425	502.386
и) инвентарь: обща стойность на линиитѣ и апаратитѣ лева	2.451	284.726	—

Слѣдващата 1896 г. е бѣлѣжита още съ една отъ първостепенно значение реформа за нашата телеграфопощенска служба, а именно съ въвеждане службата на спестовната каса. Съ указъ подъ № 118, отъ 6 декемврий 1895 г., Ваше Величество одобрихте вотирания отъ Народното Събрание законъ

---

[1]) Статистически данни липсватъ; прѣзъ 1887 г. нѣмаше публична телефонна служба.

[2]) Нѣма приходи, понеже постоветѣ сж били въ държавни учрѣждения.

за тая каса и послѣдният биде приложенъ отъ 1 априлъ 1896 г. Новосъздаленията институтъ прѣслѣдваше цѣлта да прѣдостави възможность на по-бѣднитѣ и прѣимуществено на работнитѣ класи на населението да спестяватъ своитѣ скромни икономии, като ги пласиратъ на обезпечени и гарантирани отъ държавата учрѣждения, за да се даде по такъвъ начинъ силенъ потикъ на народната пестеливость. Въ организацията на нашата спестовна каса сж внесени такива принципи и разпоредби, които опростотвориха до възможность функциитѣ ѝ, и тя справедливо се ползува съ репутацията на едно съврѣмено образцово учрѣждение. Тежката финансова криза, която прѣживѣ отечеството ни прѣзъ 1898—1901 г., не упражни никакво лошо влияние върху развоя и операциитѣ на спестовната каса. Тя излѣзе непокътната отъ този кризисъ и продължава да се развива съ една извънредна бързина и постоянно растещъ успѣхъ. Покрай голѣмитѣ услуги, които прави на населението и които услуги напълно се цѣнятъ отъ това послѣдното, тя гарантира на държавното съкровище и значителни доходи. И понеже всичкитѣ условия за по-нататъшното ѝ развитие отъ день на день придобиватъ все по-здрава почва, тя ще увеличи още повече своитѣ доходи. Като една особна характеристика за популярностьта на спестовната каса може да ни послужи обстоятелството, че много отъ нашитѣ емигранти българи, работещи въ чужбина, а особено ония въ Сѣверо-Американскитѣ Щати изпращатъ на съхранение своитѣ икономии направо въ спестовната каса, безъ да търсятъ каквато и да било гаранция. Такива вносове въ касата има повече отъ 2.000.000 лв. Прѣзъ врѣме на своето шестнадесеть годишно сжществуване спестовната каса е натрупала грамадни за нашата страна капитали. Ето и нѣколко статистични данни, които показватъ напрѣдъкътъ на спестовната каса прѣзъ периода на сжществуването ѝ:

	1897 г. [1])	1911 г.
а) телеграфопощенски станции натоварени съ службата на спестовната каса . . .	98	260
б) число на издаденитѣ спестовни книжки	9.590	33.425

[1]) Прѣзъ 1896 г. касата е почнала да функционира отъ 1 априлъ затова се взематъ данниtѣ отъ 1897 год.

	1897 г.	1911 г.	
в) количество на влоговетѣ	53.783	262.440	
г) количество на вложенитѣ суми. .	3.279.208	35.784.557	лв.
д) количество на изплащанията. . .	25.434	174.193	
е) количеството на изплатенитѣ суми	2.062.130	29.741.205	лв.
ж) разлика между влоговетѣ и изплащанията (капитализирани суми) .	1.217.077	6.043.351	лв.
з) получени лихви отъ капитали . .	71.769	2.598.921	лв.
и) платени лихви на клиентитѣ. . .	50.831	—	
к) печалба за държавното съкровище	20.938	—	
л) количество на операциитѣ	96.547	593.921	
м) обща сума на оборота	5.341.338	65.525.762	лв.
н) количеството на спестовн. книжки въ обръщение	17.740	312.462	
о) обща сума на капитала заедно съ капитализиранитѣ лихви	2.248.918	55.257.829	лв.
Наличность: въ брой	—	36.258.329	лв.
Наличность: въ цѣнни книжа .	—	18.999.500	лв.

Все прѣзъ сѫщото врѣмс, а именно на 1 априлъ 1896 г., влѣзе въ сила и правилникътъ за събирание стойностьта на цѣннитѣ книжа, утвърденъ съ указъ № 7, отъ 19 януарий отъ Ваше Величество. Тази наредба бѣ създадена съ цѣль да се тури въ услуга пощенската служба на търговцитѣ и администрациитѣ на вѣстницитѣ и списанията, за да уреждатъ смѣткитѣ си съ тѣхнитѣ клиенти и абонати. Първоначално службата бѣ ограничена и приемаше полици и разписки за инкасирание само въ мѣстноститѣ, които сѫ сѣдалища на телеграфо-пощенскитѣ станции; по-късно сферата на тази служба се разграничи и въ настояще врѣме се приематъ цѣнни книжа и за селата, като за тая цѣль се използуватъ органитѣ за междуселската поща. Службата за цѣннитѣ книжа не е дала и до сега нѣкои блѣскави резултати, но отъ друга страна нейнитѣ услуги се цѣнятъ специално отъ журналистическитѣ кржгове и отъ лицата, които се занимаватъ съ книжовни издания. Понеже еднитѣ и другитѣ нѣматъ материална възможность да подържатъ агенти за събирание абонаментитѣ на вѣстницитѣ и стойностьта на разпространяванитѣ литера-

турни произведения, чрѣзъ пощата тѣ винаги намиратъ единъ сигуренъ агентъ, който срѣщу незначителна комисиона се поставя въ пълна услуга. Свѣдѣния за развоя на тая служба се намиратъ въ общитѣ таблици за движението на телеграфо-пощенскитѣ операции.

Прѣзъ сжщата 1895 година се реорганизира телеграфо-пощенската библиотека при главната дирекция и се тури основата на бждащия скроменъ телеграфо-пощенски музей, гдѣто се събраха всичкитѣ прѣдмети и реликви, които сж играли роля въ процеса на историческото развитие на българската телеграфо-пощенската служба. Едноврѣменно съ това се възобнови, слѣдъ единъ твърдѣ дълъгъ тринадесеть годишенъ периодъ на прѣкъсване — специалното издание на главната дирекция телеграфо-пощенско списание. Списанието «Сборникъ на Пощитѣ и Телеграфитѣ» има за задача да държи нашитѣ телеграфо-пощенски чиновници и служащи въ течение на всички по-важни събития и промѣни въ службитѣ, като сжщеврѣменно, въ неофициалния отдѣлъ, имъ дава полезно и инструктивно четиво, досежно състоянието и напрѣдъка на телеграфо-пощенското и телефонно дѣло, както въ България, тъй и въ другитѣ държави.

Прѣзъ 1897 година съ указъ № 106, отъ 31 декемврий, бидоха утвърдени отъ Ваше Величество новитѣ измѣнения въ закона за пощитѣ и телеграфитѣ отъ 1889 год. Съ тия измѣнения се намалиха главно такситѣ на вѣстницитѣ, а именно отъ 3 ст. до 50 грама, 5 ст. отъ 50 до 100 грама и по 5 ст. за повече отъ 100 грама тежесть — на 1 стотинка за всѣки брой и за всѣки 50 грама или дробь отъ 50 грама тежесть, когато се изпращатъ по единично, а когато изпращанието имъ става въ връзки, тѣ се подлагатъ на таксата, установена за печатнитѣ произведения. За послѣднитѣ пъкъ, както и дѣловнитѣ книжа и образцитѣ отъ стоки се опрѣдѣли такса по 5 ст. за всѣки 100 грама или дробь отъ 100 грама тежесть. Сжщитѣ измѣнения донесоха и едно намаление за парично-посилочнитѣ прѣдмети, допустнаха въ циркулация илюстрованитѣ карти отъ частна фабрикация и извѣстни подобрения въ вжтрѣшната служба на пощенскитѣ и телеграфни записи отъ ма-

нипулационенъ характеръ. Прѣзъ февруарий 1898 година се приложи въ дѣйствие новиятъ правилникъ за обмитване на получаванитѣ отъ странство пратки. До това врѣме вложеното въ тия пратки, назначени за мѣстности, гдѣто нѣмаше митарствени учрѣждения, се оцѣняваше непосрѣдствено отъ органитѣ на телеграфо-пощенската служба и понеже тѣ нѣмаха опитностьта на митарственитѣ чиновници, често пѫти при оцѣнката се ощетяваше фиска. Съ прилагане постановленията на новия правилникъ, всичкитѣ пратки почнаха да се отварятъ отъ пограничнитѣ митници, а на телеграфо-пощенскитѣ станции се възложи да събиратъ митарственитѣ и други права и да ги внасятъ въ съкровището за смѣтка на митарствената администрация. Прѣзъ сѫщата година — отъ 1 юлий — се въведе службата за наложенъ платежъ (remboursement). Тази служба, още отъ самото начало на нейното функциониране, почна да дава прѣвъзходни резултати и да се развива и до сега при най-благоприятни условия. И наистина, тя прѣдставлява най-ефтиното и напълно обезпечено срѣдство за обмѣна на маловѣсни прѣдмети съ наложени платежи, като сумитѣ на послѣднитѣ се събиратъ чрѣзъ заплащане на едно минимално комисионно право, въ размѣръ 0·50% лева. Покъсно тази служба се приложи и въ международнитѣ ни сношения. За забѣлѣзване е, че почти $^1/_4$ часть отъ размѣснитѣ по пощата прѣдмети, се подаватъ съ наложенъ платежъ. Въобще тая служба прѣдоставя широка възможность на срѣднята търговска класа и на занаятчийскитѣ съсловия да развиватъ своитѣ взаимни сношения. Размѣрътъ на операциитѣ се вижда въ слѣдващата по-нататъкъ таблица.

Сѫщата тая година е бѣлѣжита и съ едно особно събитие въ вѫтрѣшния животъ на нашитѣ пощи и телеграфи: установиха се изпити за телеграфо-пощенскитѣ чиновници. Принципътъ на старшинството, т. е. чиновницитѣ да авансиратъ по реда, по който сѫ постѫпили на служба, внася въ срѣдата на чиновничеството апатия, безпечность и дори незаинтересованость къмъ службата, когато принципътъ на състезанието повдига и ободрява духа и отваря свободенъ полетъ за уловлетворение аспирациитѣ на способнитѣ чиновници. Изпититѣ,

като критерий за правоспособность при назначаване и повишаване, сж били прѣдвидени и въ приврѣменния уставъ отъ 1881 г., както и въ закона за пощитѣ и телеграфитѣ отъ 1890 г., но условията на тогавашния общественъ животъ не сж прѣдставлявали благоприятна почва за тѣхното реализиране. Повишенията на чиновницитѣ, слѣдователно, сж ставали по лѣствицата на старшинството и по изслужени години. Съ течение на врѣмето, обаче, положението се измѣни; настжпиха нови условия и за обществения животъ и за службата: старата система трѣбваше да се измѣни, защото ставаше все по-врѣдоносна и опасна, поради прѣградитѣ които тя издигаше прѣдъ по-младитѣ и способни чиновници. Съ въвеждането на изпититѣ се установи единъ професионално-образователенъ цензъ, като задължително условие за повишение въ по-горенъ класъ. Изпититѣ въ значителна степень обновиха персонала, повдигнаха неговия умственъ и технически уровенъ и го направиха способенъ за добросъвѣстно и успѣшно изпълнение на своитѣ сложни и трудни обязаности. За жалость обаче прѣзъ 1906 година въ закона за пощитѣ и телеграфитѣ биде внесена, по частна парламентарна инициатива, една забѣлѣжка въ смисъль, че се освобождаватъ отъ изпитъ чиновницитѣ, които иматъ изслужени пълни 15 години и нагорѣ. Но по-голѣмата часть отъ чиновницитѣ по пощитѣ и телеграфитѣ сж прѣминали вече установения професионаленъ изпитъ и много отъ тѣхъ, благодарение на изпититѣ, усвоиха полезни познания въ своята специална область.

Прѣзъ 1901 година службата на вжтрѣшнитѣ пощенски и телеграфни записи прѣтърпѣ едно важно измѣнение въ смисъль, че всичкитѣ телеграфо-пощенски станции бидоха натоварени съ изплащание на подобни записи. До това врѣме изплащанието на записитѣ ставаше само отъ ония станции, въ мѣстата на които имаше държавни ковчежничества и бирничества, а такива имаше само въ окржжнитѣ и околийскитѣ центрове, т. е. въ около 70 мѣстности. Съ разширение сферата на тази служба и разпространението ѝ по всичкитѣ станции, броятъ на които днесъ възлиза на 300, на населението се направиха голѣми улѣснения. Впрочемъ, днесъ могатъ да се

издаватъ записи и за селата, стига да е обозначено върху тѣхъ наименованието на най-близката телеграфо-пощенска станция, гдѣто трѣбва да стане изплащането.

Безспорно е, че поевтиняването на пощенскитѣ такси оказва важно и непосрѣдствено влияние за духовното и материалното подигание на страната. Ржководимо отъ желанието да направи нашитѣ пощи все по-достжпни за всички обществени слоеве, централното управление не е пропуснало случая да схване тежненията за реализирането на една още по-важна реформа въ туй отношение. Въ допълнителнитѣ измѣнения, внесени въ закона за пощитѣ и телеграфитѣ прѣзъ 1903 година, между другитѣ намаления въ такситѣ бѣ прѣдвидена и оная на затворенитѣ писма, която биде намалена отъ 15 на 10 стотинки за всѣки 15 грама или дробь отъ 15 грама тежесть. Намалената такса прѣдизвика едно засилване въ трафика на писмовната кореспонденция и никакви лоши послѣдствия не се почувствуваха отъ нея. Напротивъ, именно отъ тая 1903 година излишъцитѣ въ бюджета на пощитѣ и телеграфитѣ почнаха да се констатиратъ както ще видимъ това отъ финансовитѣ резултати. Въ всѣки случай, българската телеграфо-пощенска администрация стои въ редоветѣ на първитѣ администрации, които въведоха тая реформа въ вжтрѣшната си служба. Гласуваниятъ прѣзъ сжщата 1903 год. законъ за отчетността по бюджета възложи специални функции на централното управление на пощитѣ и телеграфитѣ, като го натовари съ окончателна провѣрка операциитѣ на телеграфо-пощенскитѣ станции, нѣщо което по-рано влизаше въ прерогативитѣ на Върховната смѣтна палата. Прѣзъ 1904 год. 11 априлъ биде отпразднувана 25 годишнината отъ създаването на българскитѣ пощи и телеграфи, съ която дата се съвпадна и тържественото откриване въ присжтствието на Ваше Величество на новото помѣщение, въ което днесъ се помѣщава главната дирекция на пощитѣ и телеграфитѣ, както и централната столична станция.

Прѣзъ 1906 година биде вотиранъ новъ законъ за пощитѣ и телеграфитѣ, утвърденъ отъ Ваше Величество

съ указъ № 1, отъ 16 януарий с. г. Между другитѣ подобрения за службата и кодифицирание на разнитѣ постановления въ отдѣлнитѣ правилници, законътъ създаде и спомагателна каса за чиновницитѣ и служащитѣ по вѣдомството. Съ срѣдствата на касата, образувани отъ източници, прѣдвидени въ самия законъ, тя има за цѣль да дава помощи за петгодишенъ срокъ на чиновници и служащи, станали неспособни да продължаватъ службата си, но не придобили право на държавна пенсия, както и да отпуща такива помощи на сѣмействата на умрѣлитѣ на длъжность чиновници и служащи, безъ да сж придобили така сжщо и тѣ правото на пенсия. Съ учрѣдяването на тая каса, управлението се е ржководило отъ чисти хуманитарни чувства, имайки прѣдъ видъ сравнително по-тежкитѣ трудови условия, съ които е свързано изпълнението на службата по пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ. То се е оказало еднакво отзивчиво и по отношение на социалното законодателство, като е изработило все прѣзъ сжщата година правилникъ за работницитѣ по телеграфо-пощенското вѣдомство.

Направлявайки своитѣ усилия въ сжщия духъ, прѣзъ 1908 г. управлението на пощитѣ и пр. изработи правилникъ за взаимноспомагателна каса за смъртни случаи. Тая каса сжществува върху принципитѣ на взаимното застрахование. При всѣки смъртенъ случай участницитѣ внасятъ по извѣстенъ влогъ, отъ който се образува установената премия и се прѣдава на законнитѣ наслѣдници на починалия членъ на касата.

Прѣзъ 1910 година е билъ изработенъ правилникъ за изпращане чиновници за специализирание въ чужбина. Нуждата отъ обогатяване професионалнитѣ познания на чиновницитѣ, както и усвояване техническитѣ правила и практични приспособения по службата, тъй както сж установени въ по-напрѣдналитѣ държави, е належаща. Правилникътъ прѣдстои да се тури въ изпълнение въ едно близко бжлаще. Найсетнѣ, прѣзъ сжщата 1910 година се установи и недѣлната и празднична почивка за чиновницитѣ по пощенската часть.

Като споменемъ при това, че има вече изработенъ прѣзъ течението на миналата 1911 година новъ законопроектъ за

пощитѣ и телеграфитѣ, който засѣга главно телефонната служба, защото общественитѣ и търговски нужди прѣдизвикаха една засилена дѣйность въ тази область и днесъ нашитѣ телефонни градски и междуградски мрѣжи сж значително разширени и подобрени, ние изчерпваме свѣдѣнията, колкото се отнася до вжтрѣшната организация на службата по пощитѣ, телеграфитѣ и телефонитѣ.

Външнитѣ наши отношения прѣзъ периода на царуването на Ваше Величество сж се развивали постепенно по слѣдващия редъ:

На 1 носмврий 1888 година се тури въ изпълнение пощенската конвенция, сключена съ Сърбия още прѣзъ 1882 година, но неприложена, както се каза по-горѣ, вслѣдствие на стеклитѣ се отпослѣ политически събития. Съ тази конвенция таксата на писмата, размѣнявани между двѣтѣ държави, се намали до размѣра на оная, опрѣдѣлена за вжтрѣшнитѣ ни отношения, като намалението се докосна и до вѣстницитѣ, периодическитѣ списания, дѣловнитѣ книжа и образцитѣ отъ стоки. Въ началото на слѣднята 1889 година се приложи въ изпълнение телеграфниятъ договоръ, сключенъ съ сжщата телеграфо-пощенска администрация прѣзъ 1884 година, който сѐ по сжщитѣ причини остана неприложенъ. Споредъ този договоръ, телеграфната такса между България и Сърбия биде намалена по 10 ст. на дума, разпрѣдѣлени по равна часть между двѣтѣ договорни администрации. Договорътъ прѣдвиждаше при това едно практическо опростотворение на смѣтководството въ смисъль, че отстраняваше математическитѣ изчисления и опрѣдѣляше, щото събранитѣ такси да оставатъ за въ полза на държавата, която ги е събрала. Съ горнитѣ два договора се иногюрира принципа за единъ тѣсенъ телеграфо-пощенски съюзъ между двѣтѣ съсѣдни държави, и тоя принципъ продължава да прѣодолява и до сега въ телеграфо-пощенскитѣ сношения между двѣтѣ администрации. Прѣзъ сжщата 1889 година биде сключена съ международното дружество «Compagnie Internationale des Wagons-Lits et des Grands Express Europeens» конвенция за прѣнасяне пощенска писмовна кореспонденция прѣзъ българската територия. Нашата теле-

графо-пощенска администрация се задължаваше да заплаща на компанията по 2½ стотинки на километръ за всѣки 100 килограма тежесть, въ замѣна на което ѝ оставаше цѣлата такса, произходеща отъ международния териториленъ транзитъ, като при това компанията се задължаваше да прѣнася безвъзмездно пощата между българскитѣ станции, гдѣто тренветѣ express се спиратъ. Въ началото на 1890 година биде приведена въ изпълнение пощенската конвенция, сключена прѣзъ 1885 година съ Ромжния, но останала неприложена до това врѣме. Съ тази конвенция е било постигнато едно частично намаление на таксата за писмовната кореспонденция, а именно по 15 ст. за всѣки 15 гр. или дробь отъ 15 грама тежесть и то за писмата, размѣнявани между крайбрѣжнитѣ градове на двѣтѣ държави. Прѣзъ 1891 година е приложенъ телеграфниятъ правилникъ, приетъ отъ международната телеграфна конференция въ Парижъ, като едноврѣменно е билъ разрѣшенъ единъ на пръвъ погледъ отъ академично значение, но въ сжщность твърдѣ важенъ отъ политично и отъ служебно гледище въпросъ: било е урегулирано положението на румелийскитѣ телеграфо-пощенски станции. Между българската и турската телеграфо-пощенски администрации е възникналъ въпроса, по кой начинъ да се третиратъ тия станции въ международно отношение и какъ да фигурират въ международна номенклатура. Българската администрация е настоявала да се впишатъ тия писалища като принадлежащи на България, а турската — «Roumelie Orientale — Turquie d'Europe». Слѣдъ дълги прѣрѣкания чрѣзъ посрѣдничеството на международното бюро въ Бернъ, дошло се до съгласие, щото тия писалища да бждатъ придружени отъ знакътъ G, което е означавало, че по отношение на тѣхъ ще се прилагатъ българскитѣ телеграфни такси.

Прѣзъ слѣднята 1892 г. е била турена въ дѣйствие международната всемирната конвенция, гласувана отъ международния пощенски конгресъ въ Виена и е въведена размѣната на пощенски записи между България и Сѣвернитѣ Щати на Америка, чрѣзъ Италия. На 19 септемврий и 1 октомврий 1895 г., съгласно едно административно споразумѣние между

българската и сръбската телеграфо-пощенска администрации, въ сношенията между двѣтѣ държави е била въведена службата на пощенскитѣ и телеграфнитѣ записи възъ основа на общия международенъ правилникъ, на слѣдващата година, все възъ основа на подобно административно споразумѣние — между Швеция и Норвегия, а само пощенска, както и колетна — съ Финландия. Прѣзъ сжщата година, а именно на 3 май, бидоха сключени въ София: една пощенска конвенция и единъ специаленъ телеграфенъ договоръ съ прѣдставители на Ромжнската телеграфо-пощенска администрация; тѣзи актове бидоха турени въ изпълнение на 15 мартъ 1895 г. Съ конвенцията се постановяваше, щото намалението таксата за писмовната кореспонденция, имаще сила само за сношенията между крайбрѣжнитѣ дунавски станции на двѣтѣ държави, съгласно конвенцията отъ 1888 г., да стане повсемѣстно и да се прострѣ до всичкитѣ станции на двѣтѣ държави. Съ телеграфния пъкъ договоръ таксата на телеграмитѣ се намали отъ 13 на 10 ст. на дума. Съ тѣзи два договора се прокара, както и съ съсѣднята Сърбия, принципътъ на едно тѣсно сближение между двѣтѣ договорни администрации въ областьта на телеграфо-пощенската служба. На 19 май 1897 г. влѣзе въ сила международниятъ телеграфенъ правилникъ, приетъ отъ телеграфната конференция въ Будапеща (1896); на 1 януарий 1899 г. — всемирната конвенция, гласувана отъ пощенския конгресъ въ Вашингтонъ, а на 7/19 септемврий — частната конвенция, сключена между нашата администрация и Унгарското параходно дружество по Дунава. Съ тази послѣднята конвенция пощенскитѣ сношения между Вилинъ—Силистра и обратно, които бѣха трикратни прѣзъ седмицата, станаха шестократни. Българското телеграфо-пощенско управление, прѣзъ тази епоха направи всички усилия, за да се развиятъ телеграфо-пощенскитѣ ни сношения и да се поставятъ въ по-близки и непосрѣдственни връзки, особенно съ нашитѣ съсѣди. Отсжтствието, обаче, на такива близки сношения съ нашата освободителка е прѣдставлявало една голѣма празднота, и нуждата — да се даде по-интименъ отпечатъкъ на сношенията ни съ Русия — се е чувствувало по единъ твърдѣ осезателенъ начинъ: нашитѣ литературни кржгове

сѫ срѣщали особно голѣми спънки при изпращане на суми въ Русия ,за да си набавятъ книги отъ рускитѣ книжни магазини, отъ които главно се е алимантирала и продължава и до сега да се алимантира нашата четеща публика. Прѣдъ видъ на това, между двѣтѣ телеграфо-пощенски администрации — българската и руската — сѫ се завели прѣдварителни прѣговори, въ резултатъ на които е била въведена прѣзъ 1898 г. службата по пощенскитѣ колети; прѣзъ 1901 г. бѣ сключенъ единъ частенъ телеграфенъ договоръ, съ който таксата на телеграмитѣ се намалени отъ 39 ст. на 23 на дума и се установи прѣзъ 1902 г. службата за размѣна на пощенски записи между 6 руски по-главни писалища и всичкитѣ телеграфо-пощенски станции въ България. Максималната стойность на записитѣ бѣше 100 рубли = 266 лева, а по-късно биде увеличена на 300 рубли или 801 лева, като при това службата се въведе въ станциитѣ на цѣлата руска империя. Тая служба стана твърдѣ популярна, улесни до голѣма степень сношенията между двѣтѣ държави и стана причина да се установи размѣната и на телеграфни записи — нѣщо, което се реализира прѣзъ миналата 1911 г. Благодарение на кабелното телеграфно съобщение между Варна—Севастополъ, което постави въ прѣки сношения двѣтѣ държави и даде възможность да се размѣняватъ телеграми съ славянска азбука, службата на телеграфнитѣ записи можа да се въведе и да се усвои отъ органитѣ и на двѣтѣ страни твърдѣ лесно. Трѣбва да се отбѣлѣжи, че втората държава, съ която Русия сключи договоръ за размѣняване на записи е България. Въ настояще врѣме висещъ остава въпросътъ за въвеждане между двѣтѣ държави размѣната на колети и посилочни пратки съ наложенъ платежъ. Прѣговоритѣ, заведени едноврѣменно съ ония по уреждане службата на телеграфнитѣ записи, сѫ прѣвършени и остава службата да се реализира, щомъ като руската администрация намали размѣра на своята вѫтрѣшна такса, която въ настояще врѣме е доволно висока и вслѣдствие на което нѣма възможность да се получи една равномѣрность въ разпрѣдѣление въ припадащитѣ се права между двѣтѣ администрации. Руската телеграфо-пощенска администрация, както и нашата, показва голѣма готовность

за едно още по-тѣсно сближение, и първата е дала формаленъ ангажементъ да направи всичко зависящи отъ нея за въвеждане службата съ наложенъ платежъ въ едно близко бѫдаще. Подчертавайки тия усилия на двѣтѣ централни управления, ние вѣрваме, че въ скоро врѣме ще се удовлетворятъ всички ония изказани желания, които бидоха формулирани въ състоялия се въ София по-миналата година славянски съборъ, толкова повече, че прѣзъ послѣднитѣ дни на мѣсецъ септември м. год. между България и Русия биде въведена службата за размѣняване телеграфни съобщения отъ политически и икономически характеръ — наречени télégrammes de presse — съ 50 % намаление отъ обикновенитѣ нормални телеграфни такси.

Прѣзъ 1901 г. биде въведена размѣната на пощенски колети между България и Съединенитѣ Щати на Сѣверна Америка чрѣзъ компанията «Messagerie Anglo-Suisse».

Прѣзъ 1903 г. се установи директно телефонно съобщение между България и Ромѫния, по силата на сключената прѣзъ 1900 година специална конвенция между двѣтѣ телеграфо-пощенски администрации, останала висеща по причини вънъ отъ службата. Телефоннитѣ мрѣжи на двѣтѣ страни се съединиха чрѣзъ особенъ кабелъ, свързващъ станциитѣ Русе и Гюргево, поставенъ въ водитѣ на Дунава. Първоначално въ размѣнението на разговоритѣ сѫ взимали участие ограничено число станции, а въ настояще врѣме повечето отъ мрѣжитѣ на двѣтѣ държави сѫ въ прѣко съприкосновение. Това е първото наше международно телефонно съобщение. Прѣзъ сѫщата година е била въведена службата за размѣняване на записи между България и френскитѣ колонии въ западна Африка, съ английскитѣ колонии и протектората, както и странитѣ и мѣстноститѣ, на които английската телеграфо-пощенска администрация служи за посрѣдница все чрѣзъ посрѣдството на Швейцария; сѫщата служба и прѣзъ сѫщото врѣме е въведена и съ португалскитѣ колонии.

Едноврѣменно бѣха турени въ дѣйствие новосключенията телеграфенъ договоръ и пощенска конвенция съ Сърбия. Съ тия два акта отношенията ни съ Сърбия въ телеграфо-

пощенско отношение станаха още по-сближени: писмата, отворени и затворени, както и телеграмитѣ, се таксуватъ споредъ вжтрѣшнитѣ тарифи на двѣтѣ администрации.

Прѣзъ слѣдващата 1904 година се сключиха частни съгла шения между България и Австро-Унгария, Франция, Германия, Италия, Швейцария, Ромжния, Швеция, Норвегия, Холандия, Черна-Гора и Люксембургъ за размѣняване на пратки съ наложенъ платежъ (rembourssement). По-кжсно прѣзъ 1907 г., при привеждане въ изпълнение всемирната пощенска конвенция, приета въ Римъ прѣзъ 1906 год., сферата на тая служба, тъй полезна и улеснителна за търговскитѣ взаимни сношения, се разшири по отношение на всички участващи въ конвенцията държави. Прѣзъ сжщата година се тури въ изпълнение новиятъ международенъ правилникъ, приетъ отъ международната телеграфна конференция въ Лондонъ, както и новата конвенция, сключена съ компанията Compagnie Internationale des Grands Express Européens, тъй като старата такава бѣ станала безпрѣдметна, вслѣдствие измѣнение системата по ликвидиране материалнитѣ ангажименти между договорнитѣ страни. При това, правото за прѣнасяне на кореспонденцията се намали отъ $2^1/_2$ на 2 ст. на килограмъ за 100 килограма тежесть.

Спомена се по-горѣ, че въ надвечерието на 1885 г. отношенията между българската и турската администрации, като послѣдствие отъ сключения формаленъ договоръ, бѣха влѣзли въ една удостовѣрителна фаза, но бидоха прѣкжснати и станаха анормални слѣдъ обявяването на съединението. Слѣдъ този исторически актъ, турската администрция тацитно унищожи договора, като начена да прилага общитѣ такси, прѣдвидени въ международния правилникъ за кореспонденцииитѣ си, назначени за България, запазвайки, по отношение на Източна Румелия, Statu-quo-то. Нашата пъкъ администрация прилагаше договора и, твърдѣ естествено, бѣ разпространила неговото дѣйствие и по отношение на Румелийскитѣ телеграфо-пощенски станции. Това анормално положение, което се отразяваше врѣдоносно за търговскитѣ ни отношения съ Турция, е създавало грижи на нашата телеграфо-пощенска администрация, и послѣднята се домогна до всички възможни срѣдства, било

чрѣзъ непострѣдствени постжпки, било чрѣзъ такива, направени по дипломатически пжть, да се сключи единъ формаленъ договоръ, който да урегулира взаимнитѣ отношения на двѣтѣ държави. Тия постжпки, обаче, винаги биваха осуетявани, прѣдъ видъ на неуреденото политическо положение на нѣщата. Прѣзъ дългиятъ десетгодишенъ периодъ, прѣзъ който прѣговоритѣ се твърдѣ често възобновяваха, имаше моменти на изказване готовность за уреждане на този въпросъ, но винаги се е изпрѣчвало положението на Румелийскитѣ писалища и по тая причина въпросътъ е оставалъ висещъ. Найсетнѣ прѣзъ 1905 година се тури край на това положение, като се сключи въ Цариградъ единъ формаленъ телеграфопощенски договоръ, който се приложи въ дѣйствие на 3 октомврий сжщата година. За телеграфо-пощенскитѣ сношения съ Турция се откриха три пжтя: Харманлий—Мустафа-Паша, Кюстендилъ—Егри-Паланка, Кочериново—Джумая—Бѣла; установи се, покрай писмовната кореспонденция, размѣна на цѣнни писма и кутии съ обявена стойность, пощенски записи, колети съ тежесть до 5-10 килограма и телеграфната такса се значително намали: отъ 36 ст. за Европейска Турция — само на 20 ст. и отъ 45—50 ст. на 36 за Азиятска Турция и островитѣ въ Архипелага. Едноврѣменно съ това се унищожи и допълнителната такса отъ 5 думи за всѣка телеграма, която по-рано се събираше. Все по това врѣме се установи, по взаимно съгласие, между заинтересованитѣ администрации и едно директно телеграфно съобщение между Цариградъ—Буда-Пеща—Лондонъ, което почна да функционира къмъ 15 юлий с. г. Това послѣдното мѣроприятие способствува твърдѣ много за увеличение на трафика и слѣдователно принесе материална полза на нашата телеграфо-пощенска администрация.

Прѣзъ 1906 год. българската телеграфо-пощенска администрация биде поканена и взе участие въ Берлинската радиотелеграфна конференция, въ която България се присъедини къмъ изработената отъ конференцията радиотелеграфна конвенция. Едноврѣменно съ това се завързаха прѣговори съ дружеството на Маркони въ Лондонъ за инсталирането на една радиотелеграфна станция при село Франга, край Варна. Тая инста-

лация е вече свършена, станцията е въ наше окончателно владѣние и отъ 1 май т. г. е турена въ експлоатация. Нормалната дължина на вълнитѣ е 300 и 600 метра, а крайбрѣжната такса е 30 стотинки на дума, съ една минимална такса отъ 3 лева за всѣка телеграма.

На 1 октомврий 1907 год. биде турена въ дѣйствие всемирната конвенция, приета отъ международния пощенски конгресъ въ Римъ, въ който се установиха нови норми за транзитнитѣ териториални права на администрациитѣ и се видоизмѣни системата за ликвидирането на тия права, като се въведе при това и службата на международнитѣ купони — отговори (coupon réponse). Прѣзъ сжщата година се приложи въ изпълнение сключения между нашата и английската телеграфо-пощенска администрация договоръ за непосрѣдствено размѣняване на пощенски и телеграфни записи, чрѣзъ което сношенията между двѣтѣ държави се твърдѣ много улесниха, толкова повече, че английската телеграфо-пощенска администрация служи като посрѣдница на много свои колонии, а главно на Canada отъ гдѣто много наши българи изпращатъ своитѣ икономии съ пощенски записи. На слѣднята година пъкъ биде открито кабелното съобщение Варна—Севастополъ, споменато по-горѣ, което постави нашата страна въ прѣко съобщение съ Русия, а това има за послѣдствие, щото телеграфниятъ трафикъ между Сърбия и Русия да почне да се направлява прѣзъ България. На слѣднята пъкъ 1909 година влѣзе въ сила Лисабонския телеграфенъ правилникъ.

Като отбѣлѣзваме още една полезна дѣйность прѣзъ 1910 година, когато бидоха турени въ изпълнение сключенитѣ два частни телеграфни договора съ унгарската и австрийската телеграфо-пощенски администрации, чрѣзъ които телеграфнитѣ такси значително се намалиха, а именно отъ 18 ст. на дума — на 12 ст. за Унгария и 13 ст. за Австрия, както и телефоннитѣ конвенции съ Сърбия и Унгария, съ които нашитѣ телефонни съобщения въ международно отношение още повече се разшириха; като прибавимъ при това сключеното съглашение между нашата телеграфо-пощенска администрация и австрийската за размѣняване на политически

телеграми между българската телеграфна агенция и кореспонденцъ бюро въ Виена, съ едно намаление 50% отъ нормалнитѣ телеграфни такси и като отбѣлѣжимъ, че прѣзъ текущата година, а именно отъ 1 юний т. г. се въведе службата на международнитѣ колети съ обявена стойность, — ние изчерпваме съ това дългата серия отъ международни съглашения, които въ основата си цѣлятъ прѣди всичко да фаворизиратъ търговскитѣ и стопанствени интереси на нашата държава и сж издигнали на подобаваща висота нашата телеграфо-пощенска служба прѣдъ чуждия свѣтъ. Остава да пожелаемъ да се извадятъ на добъръ край наченатитѣ вече прѣговори съ администрацията на Сѣверо-Американскитѣ Съединени Щати за установяване на прѣка размѣна на международни записи, за да можемъ да прѣдоставимъ още едно по голѣмо улеснение на нашитѣ съотечественици, които отиватъ по печалба въ горнитѣ щати и които, въ отсжтствие на една директна размѣна на записи между България и Съединенитѣ Щати, изпращатъ своитѣ икономии чрѣзъ италиянската телеграфо-пощенска администрация.

По отношение на писмовната международна кореспонденция, влизаща или излизаща отъ България, трѣбва да прибавимъ, че прѣзъ 1887 година сж размѣнявани направо постъ-пакети (пощенски вализи) само съ Ромжния, Австро-Унгария и Турция, като е изпращана до тия три държави всичката наша транзитна кореспонденция за останалитѣ държави, а тѣ (Ромжния, Австро-Унгария и Турция) отъ своя страна сж я прѣпращали по-нататъкъ, когато днесъ размѣняваме направо постъ-пакети съ Сърбия, Ромжния, Австро-Унгария, Германия, Франция, Англия, Швейцария, Белгия, Италия, Гърция, Турция и съ Съединенитѣ Сѣверо-Американски Щати.

За да опишемъ пъкъ днешното положение на нашата телеграфо-пощенска служба и да си прѣдставимъ по-релефно напрѣдъка, който този държавенъ институтъ е постигналъ прѣзъ царуването на Ваше Величество, както и да допълнимъ свѣдѣнията, изложени по-горѣ, относително развитието на спестовната каса и телефонната служба, ще си послужимъ съ слѣднитѣ статистични данни на главната дирекция на пощитѣ

и телеграфитѣ, като ги разпрѣдѣляме на три периода. Тъй, прѣзъ 1887 година имаше 105 телеграфо-пощенски станции и 8 подвижни писалища; прѣзъ 1895 година — 171 телеграфо-пощенски станции, 10 подвижни писалища и 1782 пощенски агентства въ селско-общинскитѣ управления, а днесъ има: 278 телеграфо-пощенски станции, 96 желѣзно-пѫтни, натоварени съ ограничена телеграфо-пощенска служба, 38 подвижни писалища и 1833 пощенски агентства въ селско-общински управления, или една станции на 1480 жители. Прѣзъ сѫщитѣ периоди дължината на пощенскитѣ пѫтища: водни, желѣзно-пѫтни и сухопѫтни е била респективно: 4.010 и 15.119, а днесъ имаме 24.910 клм.; прѣзъ сѫщото врѣме изходеното километрическо разстояние по тия трактове е било респективно 1.329.928 и 4.145.530 клм., а прѣзъ 1911 г. — 8.836.575 клм. Числото на чиновницитѣ и служащитѣ прѣзъ 1887 г. е било 811, прѣзъ 1895 г. — 3300, въ което число влизатъ и 1782 селски пощенски агенти и 84 пощонаематели, а въ края на 1911 год. имаме 4.897, отъ които 1833 селски пощенски агенти и 157 пощонаематели; прѣзъ сѫщитѣ периоди сме имали респективно 210 и 520 пощенски кутии, днесъ имаме 3333. Размѣрътъ на писмовната кореспонденция, на пощенскитѣ пратки съ и безъ обявена стойность е билъ слѣдния:

	1887 год.		1895 год.		1911 год.	
	Количество	Стойность (лева)	Количество	Стойность (лева)	Количество	Стойность (лева)
а) *Вѫтрѣшна служба.*						
Писма: заплатени, незаплатени, пощенски карти съ и безъ отговоръ, печатни произведения, дѣловни книжа, образци, вѣстници, прѣпоржчани прѣдмети, обратни разписки и правителствени и служебни писма, освободени отъ такса .	4.236.544	—	15.991.752	—	64.475.842	—

	1887 год.		1895 год.		1911 год.	
	Количество	Стойность (лева)	Количество	Стойность (лева)	Количество	Стойность (лева)
Парично-посилочни пратки: колети, безцѣнно писма, писма и кутии съ обявена стойность, цѣнни посилки, вѫзели и правителствени пратки: посилки и вѫзели	58.531	56.273.908	113.052	94.359.498	406.911	235.533.465
Пощенски бонове и пощенски и телеграфни записи	84.847	6.772.066	240.897	23.713.812	—	—
Цѣнни книжа за събиране стойността имъ . . .	Службата не е била въведена	—	—	—	—	—
Постѫпили стойность						
Изплатени лева . . .	—	—	—	—	—	—
Прѣдмети съ наложенъ платежъ	Службата не е била заведена	—	—	—	—	—
Постѫпили стойность						
Изплатени лева . . .	—	—	—	—	—	—
б) Международна служба.						
Кореспонденция, получени въ България:						
Писма: заплатени, незаплатени, пощенски карти съ и безъ отговоръ, печатни произведения, дѣлови книжа, образци отъ стоки, вѣстници, прѣпоржчани прѣдмети, обратни разписки и правителствени и служебни писма	1.200.022	—	3.375.510	—	9.649.380	—
Кореспонденция, изпратена отъ България . .	485.370	—	1.712.342	—	7.721.480	—
Парично-посилочни пратки: колети, безцѣнни посилки, писма и кутии съ обявена стойность, цѣнни посилки и вѫзели, влѣзли въ България	19.908	6.120.908	70.634	31.464.158	—	—

	1887 год.		1895 год.		1911 год.	
	Количество	Стойность (лева)	Количество	Стойность (лева)	Количество	Стойность (лева)
Сѫщитѣ прѣдмети, изпращани отъ България за странство	6.118	3.960.408	9.816	17.464.988	—	—
Пощенски и телеграфни записи, получени и изплатени въ България .	1.301	120.897	8.395	658.834	—	—
Пощенски и телеграфни записи, изплатени отъ България за странство	8.530	937.428	44.089	4.262.340	—	—

Прѣзъ сѫщия периодъ състоянието на телеграфнитѣ съобщения и служби е било слѣдньото: прѣзъ 1887 година дължината на телеграфнитѣ линии е била 3557 километра, а развитието на жицитѣ — 6010 километра; прѣзъ 1895 год. — респективно 3.994 и 10.464 километра, а днесъ има респективно 6.521 и 15.219 километра; числото на апаратитѣ въ дѣйствие респективно 206 и 306, а днесъ то възлиза на 601; стойността на линиитѣ и апаратитѣ е била респективно 195.635 и 1.831.530 лева, а днесъ възлиза на 2.873.000 лева. Телеграфниятъ трафикъ е билъ слѣдния: прѣзъ 1887 год. сѫ размѣнени всичко 620.005 телеграми: частни, служебни, правителствени и международни; прѣзъ 1895 год. — 1.282.612, а прѣзъ 1911 г. — 2.165.683.

	1887 год.	1895 год.	1911 год.
	Стойность лева		
в) Обща стойность на телеграфитѣ и телефонни имущества	1.198.545	2.116.256	5.095.000
г) Бюджетъ: приходи	1.234.274	2.720.399	—
г) Бюджетъ: разходи	2.320.240	2.929.791	—

Горнитѣ данни показватъ, че прѣзъ периода на царуването на Ваше Величество българскитѣ пощи, телеграфи и телефони

сѫ направили единъ необикновенъ прогресъ въ вѫтрѣшно и международно отношение и напълно удовлетворяватъ културнитѣ и стопански нужди на държавата. Изложенитѣ тъй отрадни резултати съставляватъ цѣненъ залогъ за бѫдащето развитие на тия наши национални учрѣждения, и ние вѣрваме, че правителството на Ваше Величество ще продължава да имъ оказва и за въ бѫдаще своята морална и материална подкрѣпа: поставени въ по-благоприятни условия, тѣ ще развиятъ, безъ съмнѣние, още по-голѣма, още по-ползотворна дѣйность.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Стр.

I. *Обращение отъ Министерския Съвѣтъ къмъ Н. В. Царя* III

II. *Министерство на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията* 1
1. Политическа и международно-икономическа дѣйность . . . 3
2. Църковно-гражданска и изповѣдно-административна дѣйность 13

III. *Министерство на Вжтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве* . . . 23
1. Общини 28
2. Окржжни съвѣти 50
3. Санитарно дѣло 57

IV. *Министерство на Народното Просвѣщение* 71
1. Централно управление 73
2. Първоначални училища 77
3. Прогимназии 94
4. Срѣдни пълни и непълни учебни заведения 101
5. Университетъ 115
6. Културни учрѣждения 117
7. Академия на Наукитѣ 147

V. *Министерство на Финансиитѣ* 149
1. Прѣки данъци 153
2. Косвени данъци 179
а. Мита 179
б. Акцизи 203
в. Държавни привилегии 217
г. Такса върху златнитѣ и сребърни издѣлия 222
д. Гербовъ налогъ 224
е. Общински налози (октроа) 225
3. Монети 228
4. Държавна отчетность 232

Стр.
5. Финансова инспекция 241
6. Гаранции на чиновницитѣ 244
7. Пенсии 245
8. Държавни дългове 251
9. Върховна смѣтна палата 266
10. Българска народна банка 274
11. Българска централна кооперативна банка 306
VI. *Министерство на Правосъдието* 315
VII. *Министерство на Войната* 347
1. Устройството на въоръженитѣ сили 351
2. Комплектуване на армията 363
а. Войници 363
б. Подофицери 369
в. Офицери 373
г. Попълване войската съ коне 377
3. Бойна подготовка на армията 378
4. Въоръжение 397
5. Интендантско вѣдомство 398
6. Военно-съдебно вѣдомство 400
7. Военно-санитарно вѣдомство 406
VIII. *Министерство на Търговията, Промишлеността и Труда* 413
1. Занаяти 416
2. Индустрия 431
3. Трудъ 441
а. Социално законодателство 441
б. Законодателно регламентиране отношенията между господари и работници 454
в. Законодателна наредба по експлоатацията на труда . 458
4. Мини, кариери и минерални води 468
5. Търговия 481
6. Професионално образование 499
7. Държавна печатница 508
8. Главна дирекция на статистиката 519
IX. *Министерство на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти* 525
1. Земледѣлие 529
2. Санитарно-ветеринарна служба 596
3. Гори 601
4. Държавни имоти 623
5. Отдѣление за водитѣ 633
6. Централна метеорологическа станция 637
7. Българска земледѣлческа банка 641
8. Земледѣлческа информационна служба 651

Стр.

X. *Министерство на Обществените Сгради, Пѫтищата и Благоустройството* 655
1. Мостове и шосета 658
а. Държавни пѫтища 662
б. Общински пѫтища 667
2. Водни строения, водоснабдяване и канализация 671
3. Снимки и регулации на населенитѣ мѣста 676
4 Сгради 682

XI. *Министерство на Железниците, Пощите и Телеграфите* 693
1. Постройка на желѣзници и пристанища 695
а. Желѣзници 695
б. Пристанища 710
2. Експлоатация на желѣзницитѣ и пристанищата 715
3. Движение на подвижния материалъ по желѣзнопѫтнитѣ линии 723
4. Пощи, телеграфи и телефони 741

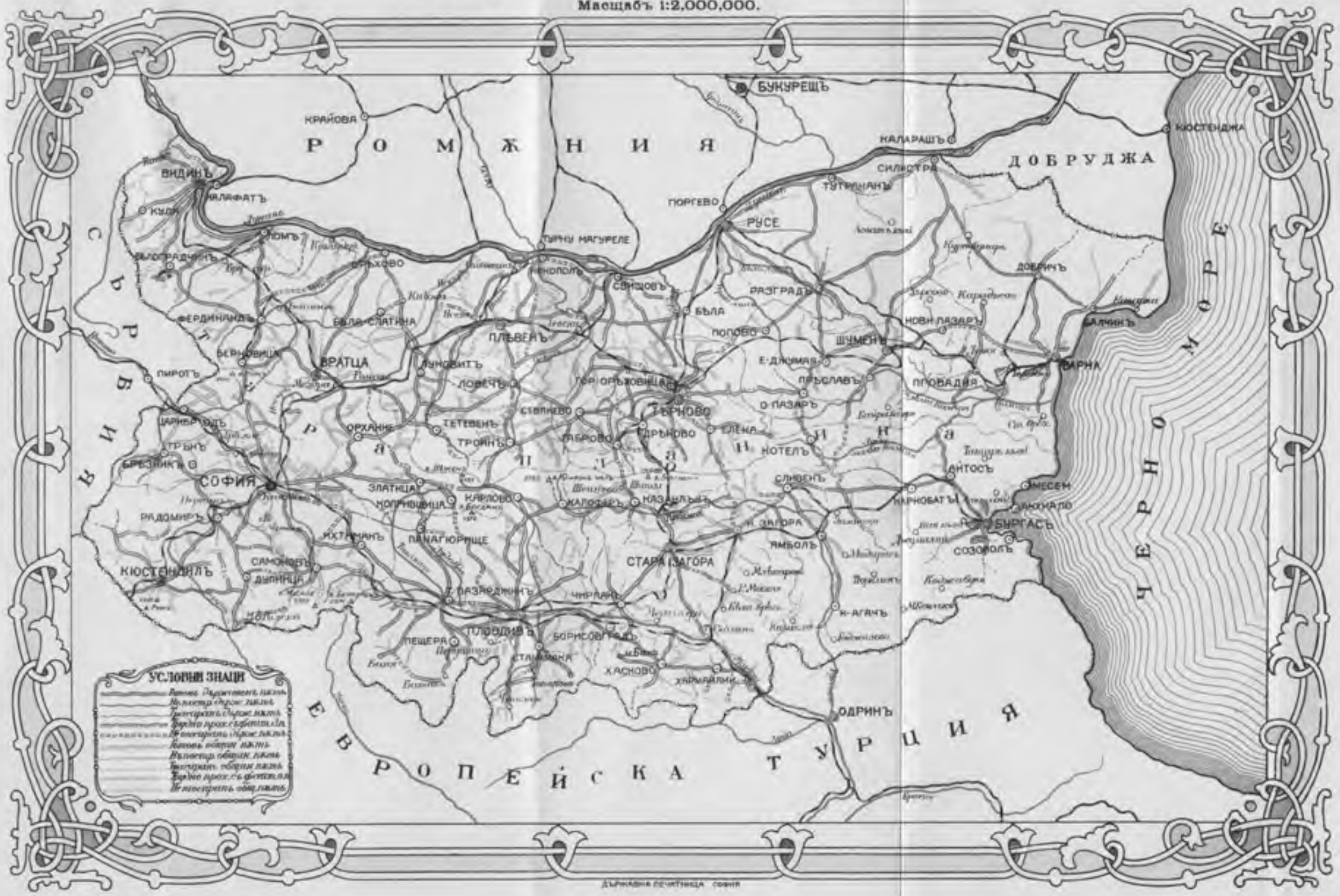

СОФИЯ, ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА, 1912

Царство България

Мрѣжа на държавнитѣ и общински пѫтища въ края на 1911 год.

Мащабъ 1:2,000,000.

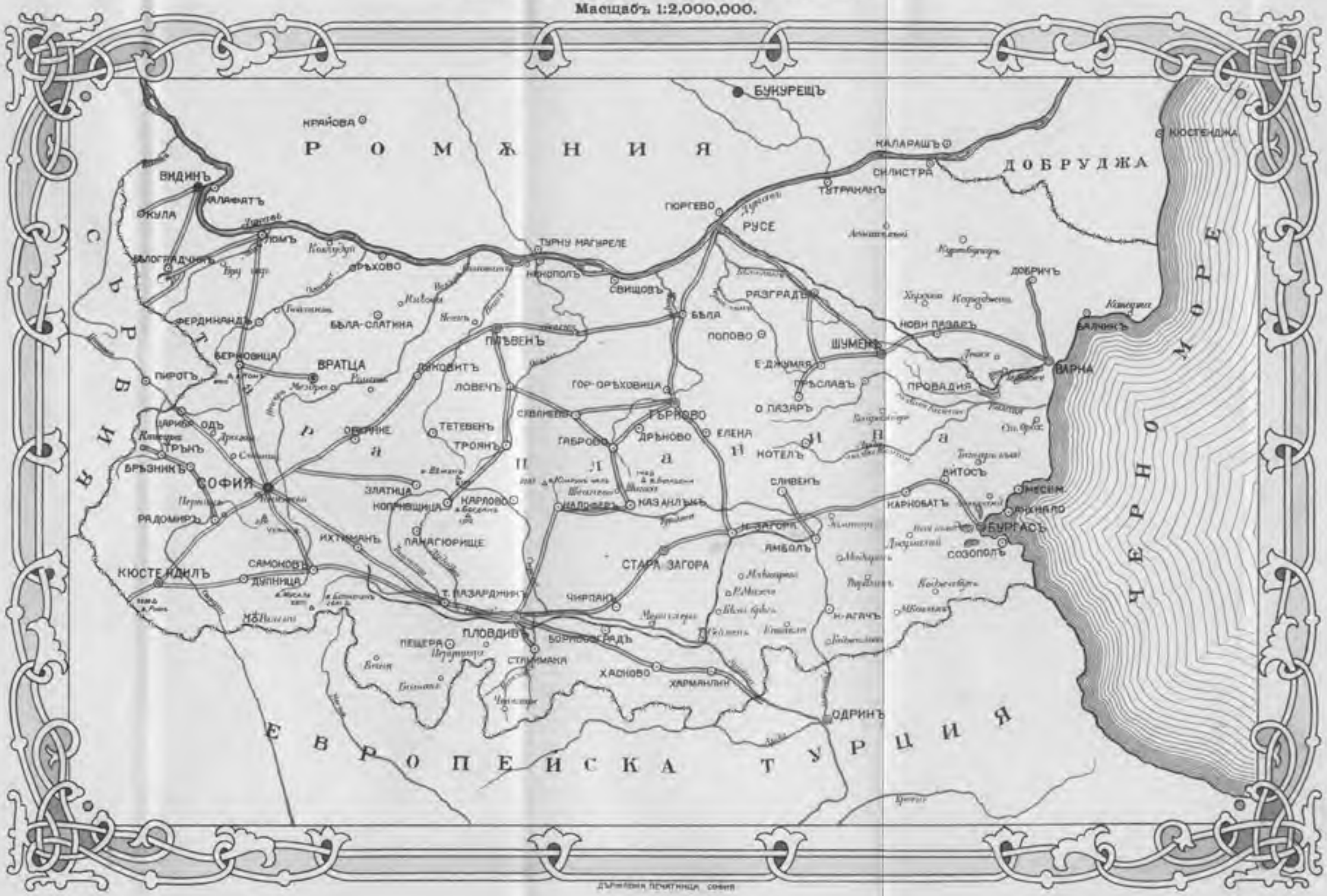

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА СОФИЯ

Царство България

Шосейната мрѣжа въ началото на 1887 год.

Масщабъ 1:2,000,000.

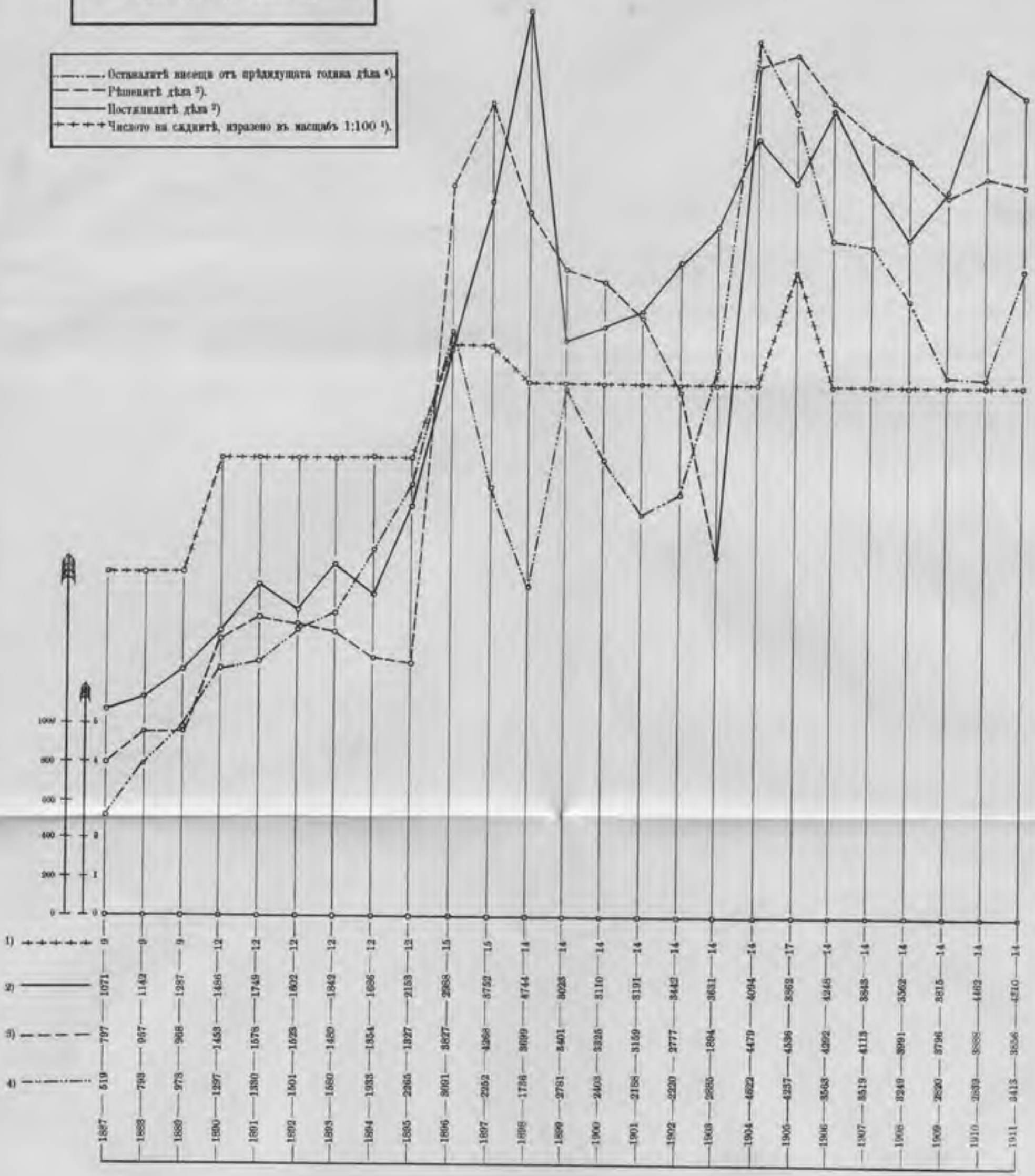

Държавна печатница, София

№ 1

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ върховния касационенъ сждъ 1887 до 1912 год.

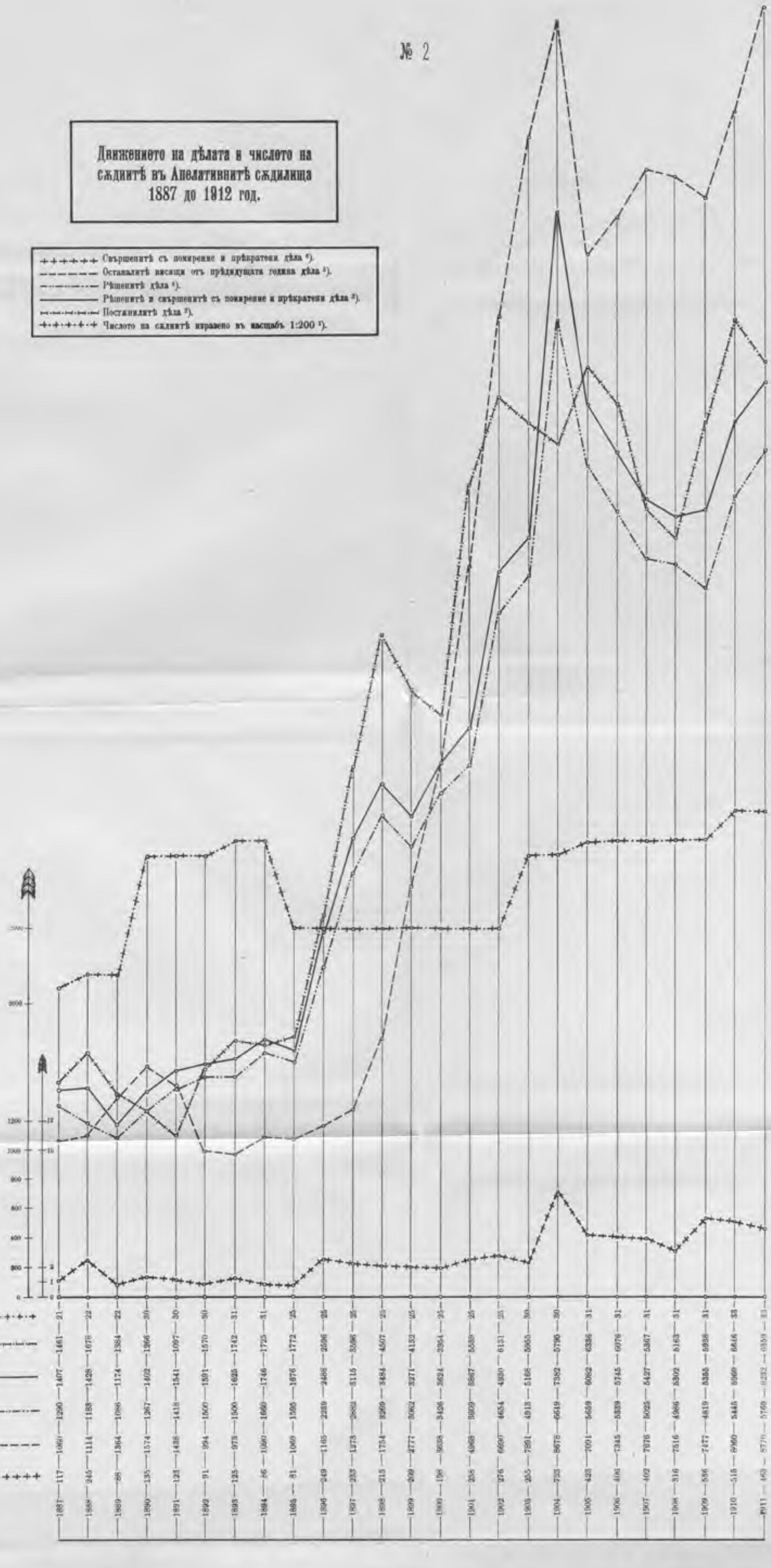
—·—·— Останалитѣ висещи отъ прѣдидущата година дѣла [4]).
— — — Рѣшенитѣ дѣла [3]).
——— Постжпилитѣ дѣла [2])
+ + + + Числото на сждитѣ, изразено въ мащабъ 1:100 [1]).

№ 2

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ Апелативнитѣ сждилища 1887 до 1912 год.

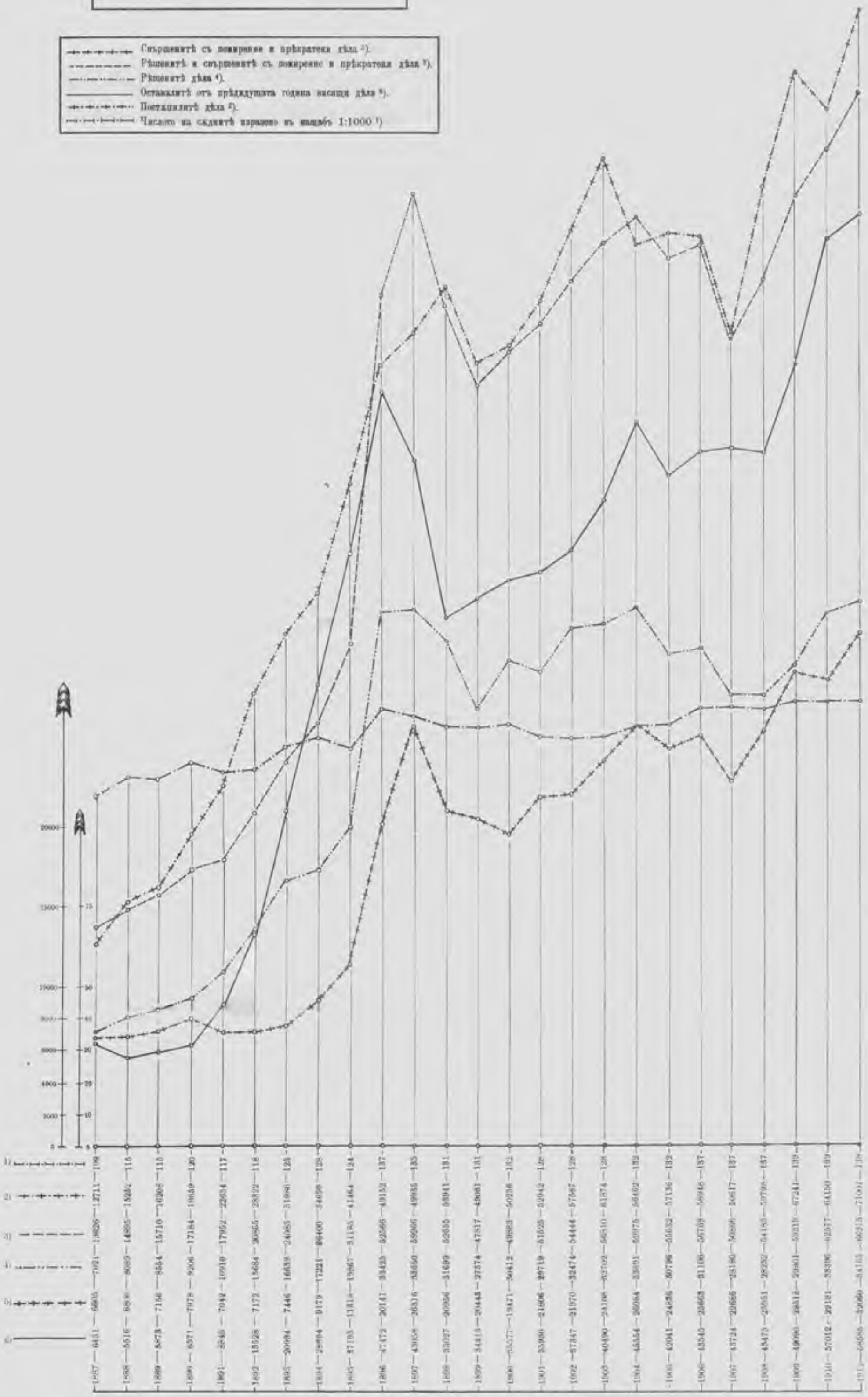
+++++++ Свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [4]).
——————— Останалитѣ висящи отъ прѣдидущата година дѣла [5]).
— — — — — Рѣшенитѣ дѣла [6]).
——————— Рѣшенитѣ и свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [7]).
— · — · — · — Постжпилитѣ дѣла [8]).
+ · + · + · + · + Числото на сждитѣ изразено въ мащабъ 1:200 [1]).

№ 3

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ окржжнитѣ сждилища 1887 до 1912 год.

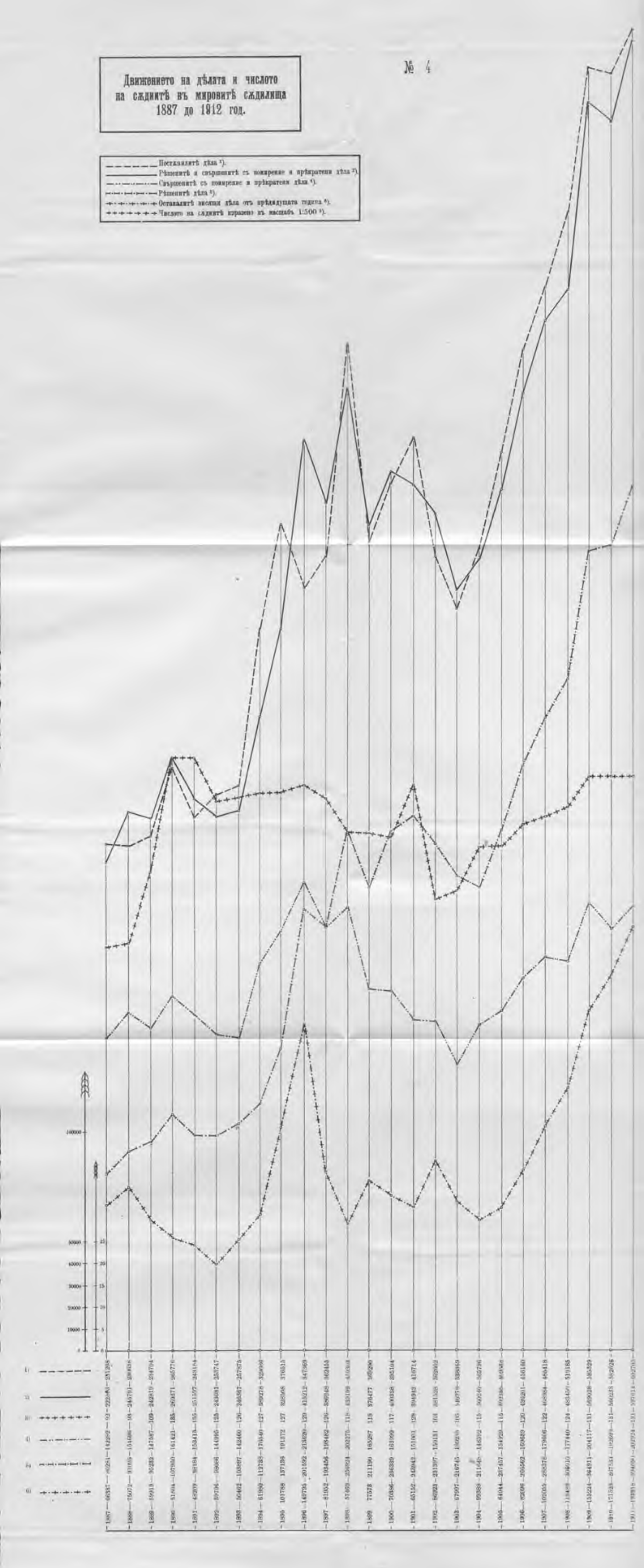
1) Свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [2]).
2) Рѣшенитѣ и свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [3]).
3) Рѣшенитѣ дѣла [4]).
4) Останалитѣ отъ прѣдидущата година насищи дѣла [5]).
5) Постжпилитѣ дѣла [6]).
6) Числото на сждитѣ изразено въ мащабъ 1:1000 [1])

№ 4

Движението на дѣлата и числото на сждитѣ въ мировитѣ сждилища 1887 до 1912 год.

———— Постъпилитѣ дѣла [1]).
———— Рѣшенитѣ и свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [2]).
———— Свършенитѣ съ помирение и прѣкратени дѣла [4]).
———— Рѣшенитѣ дѣла [3]).
———— Останалитѣ висящи дѣла отъ прѣдидущата година [5]).
———— Числото на сждитѣ изразено въ мащабъ 1:500 [6]).

№ 5

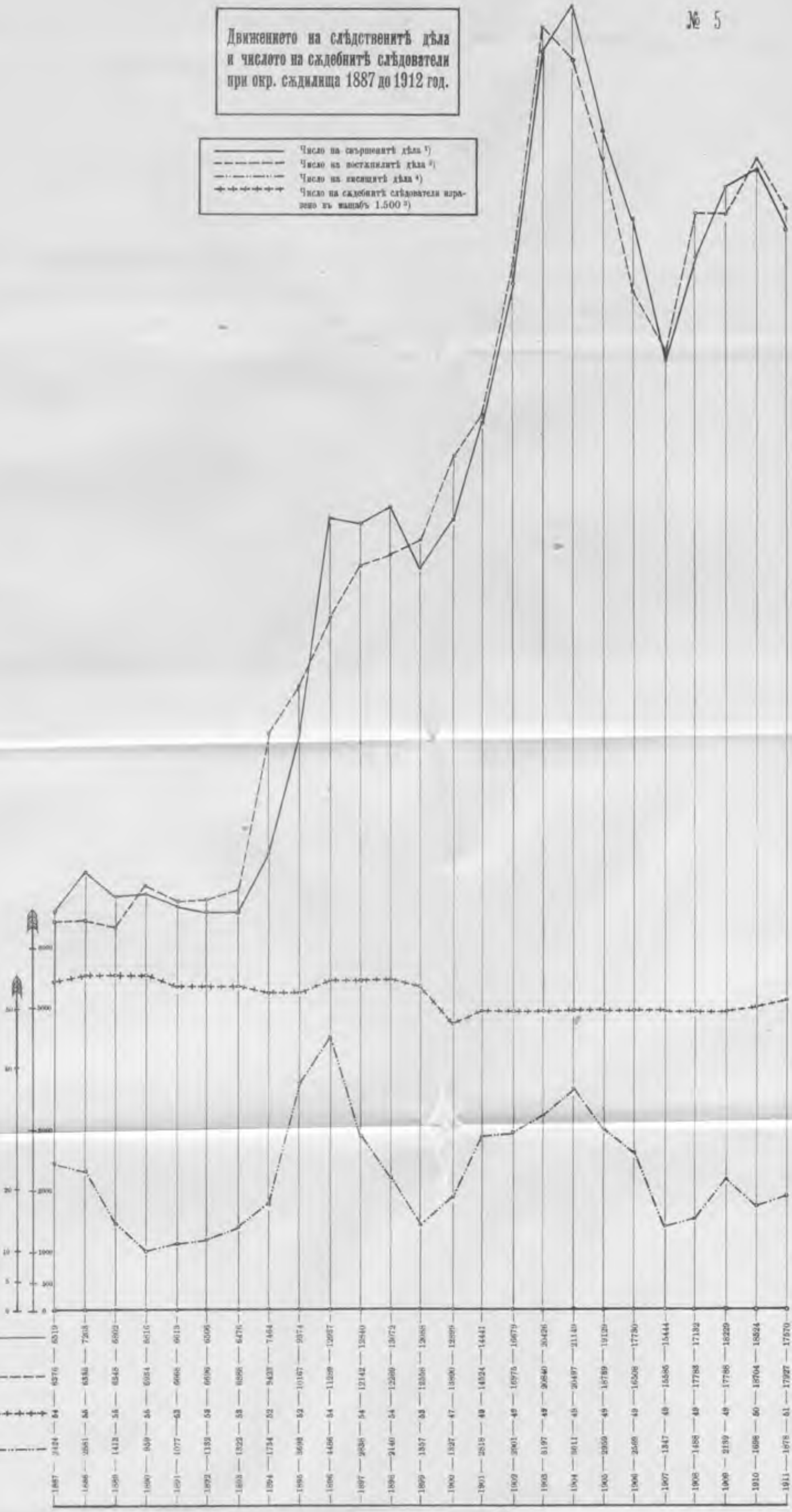
Движението на слѣдствените дѣла и числото на сждебните слѣдователи при окр. сждилища 1887 до 1912 год.

——— Число на свършените дѣла [1])

– – – – – Число на постжпилите дѣла [2])

—·—·—·— Число на висящите дѣла [4])

-+-+-+-+- Число на сждебните слѣдователи изразено въ мащабъ 1.500 [3])

№ 6

Движение на нотариалнитѣ дѣла и броя на нотариуситѣ отъ 1887—1912 г.

